

o`ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA o`RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI

P.I. IVANOV

M.E. ZUFAROVA

UMUMIY PSIXOLOGIYA

Pedagogika va psixologiya bakalavriat ta'lim yo`nalishi talabalari uchun darslik

o`ZBEKISTON FAYLASUFLARI MILLIJAMIYATI
NASHRIYOTI

TOSHKENT - 2008

xos bo'lgan ehtiyojlar, ijtimoiy faollik, ma'lum bir maqsadni tish, ideallar (oliy maqsadlar), dunyoqarash, maslak ko'rsatib

Qo'llanmaning ikkinchi bo'limida ayrim psixik funksiyal xotira, tafakkur va shu kabilar bayon qilinadi. Ayni vaqtda p; ko'rinishlari - sezgi, idrok, xotira, tafakkur, nutq, his, iroc_,|, qismlari yoki ong va shaxsning tarkibiy qismlari deb emas, balki yasj, ko'rinishlari - funksiyalari deb qaraladi. ;

Odamning bilish, emotsiya va iroda faoliyatining ayrim ko'rinishlari «psi-xologik jarayonlar» degan termin bilan ifodalanadi. Ularni psixik funksiyalar^ deb atash ma'qulroq bo'lar edi. Funksiya tushunchasi mazmun va hajm jj-hatidan kengroq-da axir. Bu tushuncha psixik jarayonlarni ham, psixik holai-larni ham, psixik mahsullarni ham, shuningdek, faollik va ish-harakatlarini ham o'z ichiga oladi. Funksiyalar qanday bo'lmasin butun narsaning qismlari emas, balki shu butun narsa harakatining bir ko'rinishi demakdir. Modomiki shunday ekan, psixikaning ayrim ko'rinishlari - sezgi, idrok, xotira, xayol. tafakkur, nutq, diqqat, his, iroda — yagona ongning, yagona shaxsning o'zaro chambarchas bogiangan funksiyalaridir.

Ikkinchi boiimda yana har bir funksiyaning umumiy \ psl! ./>gik tarixi psixik funksiyalarning nerv fiziologik asoslari, maxsus qonuniy "?"■& psixik funksiyalar bilan bogianganligi, psixikaning umumiy stip^sifil odam faoliyatida har bir funksiyaning tutgan o'rni va ahamiyat: di. Psixik funksiyalarning yoshga aloqador xususiyatlari, taiinj_u ana shu xususiyatlarining ahamiyati qisqacha bayon qilinadi.

Qoilanmaning uchinchi boiimi shaxsning individual bagishlanadi. Bu boiimni psixologiya kursining sintetik (yaku desabojadi. Bunga temperament (mijoz), xarakter, shaxsning yatlari va qiziqish-havaslarini haqidagi taiimot kiradi.

Kitobning to`rtinchi qismida ikkita ilova bor. Birinchi il□ tarixidan» deb ataladi. Har bir fanning, shu jumladan psixologiya tanishish saviya uchun muhim ahamiyatga egadir. Chunki u _ xologiyasiga doir bilimni kengaytirish bilan birga aqliy saviyasinij

Ikkinchi ilova psixologiya fanining navbatdagi vazifalariga Hayotning hamma sohalari juda tez yuksalayotgan, fan va^ ko'rilmagan darajada taraqqiy etayotgan

hozirgi zamonda psixo`, ham taraqqiyot yoilari va perspektivalari haqida masalalar o`z

Darslikning yangi nashri O'zbekiston Respublikasining "Ta¹gi Qonuni va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi", Davlat ta va o`quv dasturlari asosida qayta ishlandi.

Uning mazmuni deyarli shundayligicha saqlandk Lekin u tafakkirlarining ruhiy jarayonlar haqidagi fikrlari, O'zbekistoi fanining taraqqiyoti haqidagi materiallar kiritildi va hozirgi talablariga moslashtirildi.

■ *m oi*

BIRINCHI QISM PSIXOLOGIYANING UMUMIY MASALALARI

Ibob.

PSIXOLOGIYA NIMA HAQIDA BAHS YURITADI? PSIXOLOGIYANING AHAMIYATI VA METODLARI

I. PSIXOLOGIYA NIMA HAQIDA BAHS YURITADI?

Psixologiya voqelikning alohida bir sohasi bo'lgan psixik (yoki ruhiy) hayot sohasini o'rganadi. Har kimga ma'lum hodisalar — sezgilarimiz, id-rok, tasavurlarimiz, fikr, his, intilishlarimiz va shunga o'xshashlar psixika hodisalari jumlasidandir. Shaxsning psixik yoki individual xususiyatlari deb ataladigan xususiyatlar: odamning temperamenti (mijozi), xarakteri (fe'l-atvori), qobiliyat, ehtiyoj, mayl va havaslari ham psixika sohasiga kiradi.

Psixik (ruhiy) hodisalarning butun majmuyi odatda **psixika** degan bir so'z bilan ataladi.

Psixika o'zga alohida bir olam emas: u organik hayotning yuksak shakllaridan bo'lib, faqat hayvonlar bilan odamlarga xosdir. Hayvonlar bilan odam, o'simliklardan farq qilib, yolg'iz organik hayotga ega bo'libgina qolmay, balki, shu bilan birga, psixik hayotga ham egadir. Lekin, ma'lumki, hayvonlarning psixik hayoti odamning psixik hayotiga qaraganda sodda-roqdir. Odam psixikasi hayvonlar psixikasidan sifat jihatidan farq qiladi. Odamda psixik hayotning yuksak shakli — **ong** bor. Odam **ongli** zotdir.

Psixik hayot hodisalari juda xihna-xil, ammo bir-biri bilan o'zaro bo'qilgan bo'ladi. Psixologiyaning vazifasi ana shu bo'qilish va muno-sabatlarning qonuniyatlarini ochib berishdir. Psixik hodisalar va butun psixika rivojlanib kelgan va rivojlanmoqda. Shu sababli, psixologiya psixikaning taraqqiyot qonuniyatlarini ochib berishi kerak.

Psixologiya fanining malumotlaridan amaliy maqsadda va awalo ta'lim-tarbiya ishida, shuningdek, ishlab chiqarishda, mehnatni tashkil etish va ixchamlashtirishda, tibbiyotda, san'at va shunga o'xshash sohalarda foy-dalanmoq uchun psixikaning taraqqiyot qonuniyatlarini bilish kerak.

Shunday qilib, psixologiya psixik hayot sohalari yoki, qisqacha qilib' aytganda, **psixikadan** bahs yuritadi.

II. PSIXIKA HAQIDA TA'LIMOT

Psixologiya eng qadimiy fanlardan bo`lib, bundan 2,5 ming yil ilgari jon haqidagi ta'limot sifatida vujudga kelgan. VII—V asrlarda o'tgan qadimgi grek faylasufiarining asarlaridayoq kishining jonli va ruhiy hayoti to`rtisida juda ko`p xilma-xil fikrlar bayon qilinganligini ko`ramiz. Bu masalalar qadimgi Xitoy va qadimgi hind mutafakkirlarining muhokamalarida ham katta o`rin tutadi.

Kishining psixikasi haqidagi muntazam ta'limotni birinchi marta Aris-totel (eramizdan oldingi 384—322-yillar) «Jon haqida* degan kitobida bayon qilgan. Shu sababli Aristotel alohida fan bo`lgan psixologiyani vujudga keltirgan kishi yoki psixologiya fanining «otasi» hisoblanadi.

Uzoq vaqtgacha psixologiya mustaqil fan boimay, falsafa tarkibiga kirib kelgan. Alohida ilmiy fan ma'nosidagi «psixologiya» termini ham yo`q edi. Bu termin XVI asr oxirida paydo bo`lib, XVIII asr o`rtalaridan boshlab hamma ishlatadigan boiib qoldi. Psixologiya XVIII asrning oxi-rida va XIX asrning boshlaridagina mustaqil fan boiib shakllandi.

Qadimgi zamonlardan to bizning zamonimizgacha psixologiya soha-sida idealizm bilan materializm o`rtasida kurash boiib keldi. Psixologiya-dagi bu kurash hamisha sinfiy kurashning inikosi boiib keldi. Psixika, ong nima degan masala, shu bilan birga, odam organizmida psixik jara-yonlar bilan fiziologik jarayonlar o`rtasidagi munosabat masalasi ham shu kurashda markaziy o`rinni egallab keldi.

Psixika va ong haqidagi taiimot idealistik va vulgar materialistik qa-rashlar hamda nazariyalarga qarshi kurashda chiniqa bordi.

Idealistlar, odamning psixik hayotini odam tanasi bilan qandaydir nomaium yo`l bilan qo`shilib, odamda gavdalangan, jismi yo`q moddiy boimagan alohida bir narsaning, ya'ni ruh yoki jonning zohir boiishi deb hisoblaydilar. (So`zlashganimizda va adabiyotda ham «odamning joni» va «odamning ruhi» degan termin ishlatamiz. Ammo bu terminlarni biz moddiy boimagan alohida bir narsani ifodalash uchun emas, balki «psixika» so`zini qay ma'noda ishlatamiz, o`sha ma'noda ishlatamiz). Idealistik psi-xologiya namoyandalari psixik jarayonlar bilan fiziologik jarayonlarning o`zaro munosabati haqidagi masalani talqin qilishda yo psixofizik paral-lelizm yoki psixofizik o`zaro ta'sir nuqtayi nazarida turadilar.

Psixofizik parallelizm tarafdorlari fiziologik va psixik hodisalar bir-biriga bogiiq

boimagan holda yonma-yon (parallel ravishda) voqe boiadi, deb hisoblaganlar. Bu qarashga ko`ra, odamning hayot faoliyati qo`shilib ketmaydigan ikki oqim — organik hayot bilan psixik hayotning harakat-lanishidan iborat emish.

Psixofizik o`zaro ta'sir tarafdorlari taiimotiga ko`ra, psixik hodisalar bilan fiziologik hodisalar o`z tabiati e'tibori bilan har xil boisa-da, bir-

yuksak bosqichidagina materiyaning psixika, sezgi, ong, tafakkur deb ataladigan alohida xossalari vujudga keladi. I

Olam taraqqiyoti tarixida psixika, ong bo`Imagan davr o`tgan. Psixikl olam taraqqiyotining eng yuksak bosqichlaridagina paydo bo`ldi. I

Psixika materiyaning alohida xossasi bo`lib, bu xossa obyektiv voqelikni alohida aks ettirish qobiliyatidan iboratdir. Aks ettirish degan so`zning ma'nosi har xil tushuniladi. Tevarak-atrofdagi voqelikni aks ettiradigan ko`pgina narsalar ma'lum, masalan, suv aks ettiradi, ko`zgu aks ettiradi va hokazo. Bu misollarda biz fizik hodisa sifatidagi aks etish (in'ikos)ni ko`ramiz. Psixik hodisalar haqida so`zlashganimizda esa sifat jihatdan boshqacha, o`ziga xos ravishda aks etishini nazarda tutmoqimiz kerak. Bu aks ettirish sezgilarda, xotirada, tafakkurda va boshqa shu kabilarda o`z ifodasini topadi.

Insonning aks ettirish jarayoni o`z mohiyati va xarakteri jihatidan 2 bosqichdan iboratdir: 1) hissiy (aks ettirish) bilish bo`lib, u sezish, hissiy qabul qilish, xotira va tasawurlardan iboratdir; 2) aqliy bilish bosqichi bo`lib, u tafakkurdan iboratdir.

Hissiy bilishning boshlanish shakli - sezgidir. Chunki hissiy bilishning boshqa shakllari — hissiy qabul qilish sezgiga nisbatan ancha murakkab bo`lib, u sezish asosida vujudga keladi. Hissiy qabul qilishning sezishdan farqi shundaki, unda predmetlarning ayrim xossalarni emas, balki predmet bir butun holda aks etadi.

Hissiy bilishning yana bir shakli tasawurdir.

Tashqi ta'sir natijasida vujudga kelgan nerv va miya qobiqining ma'lum qismidagi qo`zqalish — sezish, qabul qilish — ma'lum davrgacha o`z izini qoldiradi, ya'ni tashqi ta'sir to`xtagandan so`ng qo`zqalishning, sezish-ning izi saqlanib qoladi. o`sha ta'sir etgan predmetga aloqador bo`lgan, unga qandaydir munosabatda bo`lgan hodisa ta'siri natijasida izlar yana qayta tiklanishi mumkin.

Miya qobiqida saqlanib qolgan shu fiziologik izlarning tiklanishi, qaytadan qo`zqalishi tasawur, xotirani vujudga keltiradi.

Insonning bilish jarayoni hissiy bilish bilangina cheklanmaydi. Hissiy bilish yoki jonli kuzatish inson bilishining pastki bosqichida vujudga keladi, bu bosqich asosida ijtimoiy

mehnat jarayonida ikkinchi yuqori bos-qich — aqliy bihsh, tafakkur paydo bo`ladi. Hissiy bilish orqali obyektiv reallikdan olingan «materiallar»ni qayta ishlash, ularni munosabatlari, ichki xususiyatlarinr aniqlash, muhim va asosiy tomonlarini nomuhim-laridan ajratib olish, ularning qonuniyatlarini ochish aqliy bilish va tafakkur-da amalga oshiriladi.

Odam bilan uning tevarak-atrofidagi olam o`rtasida doimo o`zaro bir-biriga ta'sir qilish jarayoni bo`lib turadi. Odam bu jarayonda dunyoni o`z

psixikasi bilan aks ettiradi. Shu bilan birga, voqelik odam ongida ko`zgodagi kabi passiv ravishda aks etmay, balki faol ravishda aks etadi: odam teva-rak-atrofdagi olam bilan o`zaro bir-biriga ta'sir ko`rsatar ekan, shu jara-yonda olamga ta'sir etadi, uni o`zgartiradi va uni o`z ehtiyojlariga mos-lashtiradi.

Psixologiya fani psixikani o`rganar ekan, uni yuksak darajada tashkil topgan materiyaning obyektiv voqelikni aks ettirishdan iborat bo`lgan alo-hida xossasi deb biladi. Materiyaning bu xossasi materiyaning boshqa xossalaridan sifat jihatdan farq qiladi va materiya taraqqiyotining faqat muayyan bosqichida vujudga keladi.

Psixik hodisani, idealistlar ta'lim bergani singari, fiziologik hodisadan ajratib qo'yish yaramaganidek, psixik hodisani, vulgar materialistlari ta'lim bergani singari, fizik hodisaga tenglashtirish ham yaramaydi. Psixik hodisa bilan fiziologik hodisa birbutun bo`lib bo`lingandir. Buning ma'nosi shuki, psixologik va fiziologik hodisa sifat jihatidan boshqa-boshqa hodi-salardir, ammo fiziologik hodisa bo`lmasa, ya'ni nerv sistemasi ishlama-sa, psixologik hodisa bo`lishi mumkin emas: shunday qilib, psixologik hodisa ikkilamchi hodisa hisoblanadi.

Psixik hodisalar necho`ii murakkab bo`lmasin, ularni moddiy nerv-fiziologik negizidan ayirib o`rganish yaramaydi. Bunday ayirish idealizm-ga' olib borishi mumkin, xolos. Shu sababli psixikani o`rganishda psixik hayotdagi hodisa va faktlarni ilmiy asosda tushunib olish uchun psixika-ning moddiy negizini, ya'ni bosh miya va uning faoliyatini, psixik jarayonlarning nerv-fiziologik mexanizmlarini bilib olish kerak.

I.P. Pavlov yuksak nerv faoliyati fiziologiyasiga doir genial asarlarida psixik hodisalar moddiy substratining faoliyatidagi asosiy qonuniyatlarni va ayrim psixik jarayonlarning nerv-fiziologik mexanizmlarini ochib berdi.

III. PSIXIK HODISALARNING KLASSIFIKATSIYASI

Psixik hayot turli-tuman hodisalarda namoyon bo`ladi. Psixik hayot hodisalarida psixik jarayonlar, psixik mahsullar va psixik holatlar ajratiladi.

Psixik jarayon — psixik hodisaning qonuniy, ketma-ket o`zgarishi, uning bir stadiya yoki fazodan ikkinchi stadiya yoki fazoga o`tishidir.

Psixik mahsullar - psixik jarayonlarning natijasidir. Bularga sezgi va idroklarning

obrazlari, tasavvurlar, muhokamalar, tushunchalar shaklida-gi subyektiv psixik mas'ullar kiradi.

Yoqimli va yoqimsiz tuyqular, tinchlik-faroqat, hayajonlanish va ma'yuslanish, uyqoqlik va uyqu holatlari, dadillik va taraddudlanib qo-lish holatlarini boshdan kechirish psixik holatlarga kiradi.

Xilma-xil psixik hodisalarni: bilish, emotsional soha (hissiyot sohasi)

va iroda sohasi deb uchga bo'lish qadimdan bor. Odam ongi faoliyatida zohir bo'ladigan ana shu turdagi psixik funksiyalar deb ataladi.

Bilish hodisalari boshqacha aqliy, intellektual jarayonlar deb ataladi. Sezgilari, idrok, xotira, xayol, tafakkur va nutq - bilish jarayonlaridir.

Sezgi - muayyan paytda sezgi organlarimizga: ko'ruv, eshituv, tuyish, hid bilish va boshqa shu kabi organlarimizga ta'sir etib turgan narsalardagi ayrim xossalarning aks etishidir. Masalan, qizil, oqni, shirin, achchiqni, oqir, yengilni sezamiz.

Idrok — tevarak-atrofimizdagi narsalarning yaxlit hoida aks etishidir. Masalan, uy, gu, nutq, musiqa va boshqa shu kabilarni idrok etamiz. Narsalar sezgilari asosida idrok etiladi. Sezgi va idrok — tevarak-atrofimizdagi narsa va hodisalar hamda ulardagi xossalarning aks etishidir.

Xotira. Narsa va hodisalar hamda ulardagi xossalarning sezgi va idrok orqali hosiylangan obrazlari nom-nishonsiz yo'qolib ketmaydi — ularda miyamizda o'rnashib, saqlanib qoladi va qulay sharoitda yana esimizga tushadi. Ular idrok etilgan narsalarning esimizga tushirilgan obrazlari tasavvurlar deb ataladi. Sezgi va idrok kabi, ko'nglimizdan kechgan fikr, hislarimiz va qilgan ishlarimiz ham miyaga o'rnashib, saqlanib qoladi va yana esimizga tushadi. Idrok etilgan va ko'ngildan kechgan narsalarning miyamizga o'rnashib (esimizda qolib), saqlanishi va yana esimizga tushishidan iborat bo'lgan ana shu psixik faoliyat xotira deb ataladi.

Xayol. Narsa va hodisalarning idrok orqali miyamizda hosiylangan obrazlardan tashqari, o'zimiz bevosita idrok etmagan narsalar haqidagi tasavvurlar ham miyamizdan katta joy o'radi. Masalan, ibtidoiy odamning hayot sharoiti haqidagi tasavvurlarimiz, Marsdagi hayot haqidagi tasavvurimiz va shunga o'xshashlar ana shundaydir. Bu tasavvurlar xotiramizda bor tasavvurlar asosida xayolda (fantaziyada) hosil bo'ladi.

Tafakkur. Idrok va tasavvurlarimizda aks etadigan narsa tafakkurda taqqoslanadi, tahlil qilinadi va umumiyashtiriladi. Tafakkur - voqelikning umumiyashtirilgan bevosita va eng to'liq hamda eng aniq intihosidir. Tafakkur jarayonidagi fikrlar - muhokama va tushunchalar tushuniladi va vujudga keladi. Odam fikrlash faoliyati tufayli voqelikni idrok va tasavvuridagiga qaraganda aniqroq, to'laroq va chuqurroq bilib

oladi.

N u t q. Tafakkur nutqqa chambarchas boʻladi. FikrJarimiz - nutq yordami bilan shaklanadi va ifodalanadi. Kishilar nutq vositasida aloqa qilishadi. Kishilar fikrlarini bir-birlari bilan oʻrtoqiashadilar; odamning hissi-yoti va intilishlari ham nutqda oʻz ifodasini topadi. Nutq - kishilarning tashqi vositasi bilan aloqa qilish usulidir.

D i q q a t. Yuqorida koʻrsatilgan psixik jarayonlarning hammasi odamda diqqat mavjud boʻlgandagina yuzaga chiqadi. Diqqat - ongimiz-

ning o`zimiz idrok etayotgan, tasawur qilayotgan, fikr yuritilayotgan va aytayotgan narsamizga qaratish, bir nuqtaga to`plash demakdir. Diqqat o`ziga xos alohida bilish jarayoni emas, balki bilish jarayonlarning faol borishi va sifatli bo`lishi uchun zarurdir, xolos.

Ba'zi psixologlar (masalan, G.A.Fortunatov) diqqatni psixik holatlar-ga qo`shadilar. Ammo, diqqat ong faolligining o`ziga xos alohida bir ko`rinishi ekanligini keyinroq yaqqol anglaniladi. Shu sababli diqqatni iroda sohasiga ham qo`shish mumkin.

Odamning idrok qilayotgan, tasawur etayotgan, fikr yuritayotgan nar-sasiga va qilayotgan ishiga nisbatan ko`nglidan kechayotgan har xil yo-qimli va yoqimsiz, xush yoki noxush tuy`ular emotsional sohaga (yoki hissiyot sohasiga) kiradi.

Biz dilimizda xush yoki noxush tuy`uni, do`stlik, vatanga muhabbat-ni, urush olovini yoquvchilarga qarshi qazabni his qilamiz. Odamning emotsional tuy`ulari doimo uning ehtiyoj va manfaatlari bilan bo`liq bo`ladi. Odamning idrok qilayotgan, tasavvur etayotgan va fikr yuritayot-gan narsasiga va qilayotgan ishiga ijobiy yoki salbiy munosabati hissiyotda o`z ifodasini topadi.

Emotsiyalar ham jarayon, ham holat bo`ladi.

Psixik faoliyatning yuksak ko`rinishi, ya'ni niyatimizga (oldindan o`ylagan maqsadimizga) yetmoq uchun shu maqsadga erishish yo`llari va vositalarini qamrab olib, shuningdek, uchraydigan qiyinchiliklarni bartaraf qilishda qayrat ko`rsatib qilinadigan faoliyat iroda sohasiga kiradi.

Ixtiyoriy (iroda bilan bo`ladigan) faoliyatni ixtiyorsiz (irodadan tashqari bo`ladigan) faoliyatdan ajratish kerak. Ixtiyorsiz faoliyat hayotimizdan tashqari va anglab, bilib qayrat ko`rsatmasdan turib yuzaga chiqadi. Ixtiyoriy va ixtiyorsiz faoliyat diqqat-e'tiborda va ish-harakatda ko`rinadi. Shu sababli ixtiyorsiz diqqat bilan ixtiyoriy diqqat, ixtiyorsiz harakatlar bilan ixtiyoriy (iroda bilan bo`ladigan) harakatlar farq qilinadi.

Psixologik hodisalar subyektiv kechinmalar aks etiladigan narsa va ho-disalarning miyamizdagi obrazlari shaklida ro`y beradi. Ammo, barcha sub-yektiv psixik hodisalar sirtda, organizmimizning xilma-xil o`zgarish va harakatida: mimika, imo-ishora, nutq pantomimikada o`z ifodasini topadi.

Odamning psixik hayoti organizm harakatlarida o`z ifodasini topadi, shu harakatlar

yi□indisi esa xulq-atvor deb ataladi.

Psixika bir butun yaxlit bir narsadir. Psixikaning bu birligi va yaxlitli-giga sabab avvalo shuki, bosh miya faoliyati bir butun va yaxlitdir.

Psixik hayotning hamma tomonlari: aql, his va iroda shaxsning faoli-yatida namoyon bo`ladi. Shaxs olamni biladi, shaxs turli hislarni dildan kechiradi va shu shaxs ish-harakat qiladi.

Psixik faoliyatning barcha ayrim turlari yagona ong funksiyasi — shaxs-ning funksiyasidir.

Psixologlarning ko'pchiligi **psixik funksiyalar** termini o'rniga **psixik jarayonlar** terminini ishlatadi.

Ammo psixik funksiyalar terminidan foydalangan ma'qulroq. Funksiya tushunchasining mazmuni kengroq. Bu tushuncha psixik jarayonni ham, psixik holatni ham, faollikni ham, ish-harakatini ham o'z ichiga oladi. Funksiya qanday bo'lmasin yaxlit bir narsaning qismi emas, balki namoyon boiishi, amal qilishi demakdir. Shuning uchun sezgi, idrok, xotira, xayol, tafakkur, nutq, diqqat, hislar, iroda — psixika qismlari emas, o'zaro yonma-yon ro'y beruvchi jarayonlar emas, balki bir butun onging funksiyalari — bir butun shaxsning funksiyalaridir.

IV. PSIXOLOGIYANING AHAMIYATI

Boshqa fanlarni o'rganish kabi, psixologiyani o'rganishning ham, av-valo, bilish, ma'lumot olish uchun ahamiyati bor. Biz psixologiyani o'rganib, voqelikning qoyat katta va sifat jihatdan o'ziga xos sohasi — psixik hayot sohasi haqida bilim olamiz. Psixika qanday kelib chiqqan, hayvonot dunyosida psixik hayot shakllari qanday taraqqiy etgan, odam psixikasi tarixan qanday rivojlangan, har bir odam tug'ilish paytidan tor-tib uning ongi qaysi shart-sharoitlarga qarab taraqqiy etadi, xarakter qanday vujudga keladi, odamning qobiliyatlari qanday shakllanadi — psixologning ilmiy tadqiqotlari ana shu savollarimizga javob beradi.

Odam tevarak-atrofdagi dunyoni qanday idrok etadi, u qanday esida qoldiradi, qanday esga tushiradi va fikr yuritadi, u qanday hislarni ko'nglidan kechiradi, odam tevarak-atrofdagi dunyoni o'z ehtiyojlariga moslashtirib, yangi moddiy va ma'naviy boyliklarni vujudga keltirib, qanday ish ko'radi — psixologiyani o'rganish bilan ana shu masalalarni bilib olamiz.

Psixologiyani o'rganish odamni psixika haqidagi va psixik hayotning xilma-xil hodisalari haqidagi bilimlar bilan boyitibgina qolmay, shu bilan birga odam aqlini ham o'stirishga yordam beradi. Odam aqlini o'stirish, jumladan, yangi bilimlar va ko'nikmalarni tezroq egallash, yangi nazariy va amaliy vazifalarni to'g'ri hal qilish qobiliyatini takomillashtirishda,

o`z fikrlarini nutqda to`qiri ifodalay bilish va boshqalarning nutqini to`qiri tushuna bilishda ham o`z ifodasini topadi. Albatta, har bir fan bilan shuqullanish odamni kamolga yetkazadi. Ammo psixologiya bu sohada alohida o`rin tutadi. Odam psixologiyani o`rganar ekan, avvalo o`z aql-idrokini, uning jarayonlarini bilib oladi, unga diqqat-e'tibor beradi, aql-ning faoliyatini kuchaytiradigan shart-sharoitni bilib oladi va shu bilan o`z aql-idrokining ko`proq o`shihiga yordam beradi.

Psixik hayot hodisalari haqidagi ilmiy bilimlarni egallash shaxs dunyo-qarashining shakllanishida katta ahamiyatga egadir.

Psixologiyani bilish, psixikani chinakamiga ilmiy asosda tushunish kishilar ongidagi har xil diniy taassub va xurofotlarga qarshi kurashda juda kuchli qurol bo`lib xizmat qiladi.

Odam psixologiyani o`rganar ekan, o`zidagi psixik hayotni va boshqa kishilar psixikasini bila oladigan bo`lib qoladi. Bu bilim esa boshqa kishi-larni va o`zini yaxshiroq tushunishga imkon beradi.

Psixologiyani bilish, ma'lumot olish ahamiyati shulardan iboratdir.

Shu bilan birga psixologiya (jumladan, psixologiya metodlari) kishilar amaliy faoliyatining har xil turlarida — ta'lim-tarbiya, ishlab chiqarish, mehnat, tibbiyot, sud-huquqshunoslik, harbiy-mudofaa, san'at va boshqa sohalarda ham katta ahamiyatga egadir.

Pedagogika ishida, ya'ni yosh avlodni o`qitish va tarbiyalashda psi-xologiyani bilishning ahamiyati, ayniqsa, katta.

Pedagog o`quvchilarga biron materialni tushuntirar ekan, shu materialni bolalar qanday o`zlashtirayotganini - ko`ruvchilar qanday idrok etayotganini, eslab qolayotganini, fikrlayotganini, ularda diqqat-e'tibor, hissiyot qanday namoyon bo`layotganini, bolalarning yosh xususiyatlariga qarab bu jarayonlar qanday ro`y berayotganini bilish lozim.

Hozirgi paytda ishlab chiqarish, ishlab chiqarish ta'limi va mehnatni tashkil etishning har xil turlarida psixologiyadan keng foydalanilmoqda. Ishning har bir turi, har bir kasb odamdan tegishli bilim va mahorat talab qilish bilan birga maxsus psixologik sifatlarni ham talab qiladi. Shu sababli, ixtisosga qarab murakkab va mas'uliyatli mehnat operatsiyalarini bajarishga to`qiri keladigan kishilar maxsus psixologik tekshirishdan o`tkaziladi. Masalan, dastlabki kosmonavlarni tanlashda talabgorlarxotirasi juda yaxshi, fahmi o`tkir, diqqatini bir narsadan ikkinchi narsaga tez ko`chira oladigan, aniq uyqun harakatlarni tez bajara oladigan kishilarni ajratib olish maqsadida tekshirib ko`rildi.

Korxonalar va boshqa xo`jalik, madaniy va ma'muriy muassasalari-ning hamda tashkilotlarning rahbarlari kadrlarni tanlay bilishi. ularni joy-joyiga qo`ya bilishi, ularga rahbarlik qila olishi kerak. Buning uchun esa ularning qobiliyatlari, xarakteri, mehnatga munosabati va boshqa shu ka-bilarning farqiga bora bilishi kerak.

Psixologiya tibbiyot bilan qadimdan bo`lanib keladi. Kasalliklar orasida psixik kasalliklar

bo`ladi. Bunday kasalliklarni ham, asosan, psixologik vositalar bilan davolashga to`g`ri keladi. Shifokor psixik kasalliklarni yax-shiroq ajrata bilmoq uchun odamning normal psixologiyasini ham bilishi kerak. Boshqa kasalliklarni, ayniqsa, nerv kasalliklarini davolashda ham shifokor bemorning ruhiy holatini bila olishi va kasallikning borishiga

ruhiy holatning ta'sirini nazarda tutishi lozim. Shifokor bemorga psixik ta'sir ko'rsatish vositalarini, ishontirish, maslahat berish va boshqa shu kabilarning ahamiyatini bilishi kerak.

Psixologiya sud ishida ham muhim rol o'ynaydi. Sud xodimi ayb-lanuvchining ruhiy holatini, guvohlarning so'roqda aytgan gaplarini psi-xologik jihatidan tahlil qila bilishi kerak. Kishilar biron ayb, jinoyat qil-ganlarida nima niyat bilan shunday qilganliklarini sud xodimi fahmlay bilishi kerak. Aybdorlarning individual xususiyatlarini ham bilib olishga to'g'ri keladi. Bularni hammasida ustalik bilan ish ko'rmoq uchun odamning psixikasini bilish, psixologiyani o'rganish kerak.

Psixologiyaning san'atdagi ahamiyatini ham ko'rsatib o'tmoq kerak. Har bir so'atkor (artist, musiqachi, rassom va shunga o'xshashlar) kishi-larga — tomoshabinlarga, tinglovchilarga o'z ijodi bilan ta'sir ko'rsatishni maqsad qilib qo'yadi. Buning uchun esa odamning qanday idrok qilishini, qanday fikrlashini va qanday his qilishini bilmoq kerak. San'at arbobi obraz yaratish ustida ishlaydi, shu obrazning biror badiiy vosita bilan gavdalanti-radi. Buning uchun so'atkor obrazni qanday elementlardan qay tariqa yaratilishini bilishi kerak. U ijodiy faoliyat psixologiyasini bilishi shart.

Psixologiyani bilish kundalik turmush uchun ham foydali. Har kim doimo boshqa kishilar o'rtasida bo'ladi, muayyan munosabatlar — tanish-bilishlik, oshna-do'stlik va boshqa shu kabilar tufayli boshqa kishilar bi-lan aloqa qiladi. Har birimizga boshqa kishilarning xarakter, havas, kay-fiyatlarini bilib olishga, kishilarning bir-birini ajratishga va ularga ta'sir ko'rsatishga to'g'ri keladi.

Bu yerda shuni aytish kerakki, odamzod faoliyatining turli sohalarida psixologik bilimlarning amalda qo'llanish psixik hayot hodisalari, uni qonuniyatlari haqidagi bilimlarini kengaytirish, chuqurlashtirish va oy-dinlashtirish uchun ham ko'p material beradi va shu bilan psixologiya-ning nazariy sohalarini boyitadi.

Psixologiyaning ilmiy bilish va amaliy ahamiyati shundan ham ko'rinadiki, psixologiyaning tarixiy taraqqiyotida unda bir qancha maxsus j tarmoqlar ajralib chiqdi. Psixologiyaning bu tarmoqlari hozirgi vaqtda s- mustaqil fanlar darajasiga ko'tarildi. †

Psixologiyaning shu tarmoqlaridan bir qismi ko'proq nazariy xarak- j'

terda bo`lsa, ikkinchisi ko`proq amaliy xarakterdadir. /.

7.

V. PSIXOLOGIYA METODLARI

Psixologiyada tekshiriladigan psixik hayot hodisalari juda xilma-xil va murakkab hodisalardir. Bu hodisalar qanday metodlar bilan, ya'ni qaysi \ yo`llar bilan, qanday usullar bilan tekshiriladi, degan savol tu□iladi. ' .!'

14

"

Psixologiyada chinakam ilmiy bilimga ega bo`lmoq uchun psixikani tekshirish metodlarini bilish va shu metodlardan foydalana bilish kerak. Har bir pedagog kishilar psixikasini tekshirish uchun loaqal eng oddiy usullarni bilishi lozim.

Har bir fan kabi psixologiya ham psixik (ruhiy) hayot hodisalarini chinakamiga ilmiy asosda bilib olish uchun quyidagi talablarga amal qi-lish lozim:

Tekshiriladigan har bir psixik hodisaga boshqa hodisalar bilan bo`qlangan deb qaralishi zarur. Masalan, psixik hodisani uning nerv-fiziologik asosdan ajratib o`rganish yaramaydi, xotirani tafakkur, diqqat va umuman shaxsdan ajratib o`rganish yaramaydi va hokazo.

Har bir psixik hodisa va umuman shaxs vujudga kelish, taraqqiy etish va o`zgarish jarayonida ko`zdan kechirilishi zarur. Shuning uchun, masa-lan, bolalar va o`smirlar psixikasining taraqqiyot qonunlarini bilmasdan turib, voyaga yetgan odam psixikasini yetarlicha yaxshi bihb bo`Imaydi.

Psixik hayot hodisalarini ularni taraqqiyot jarayonidan o`rganganda miqdor o`zgarishlarining sifat o`zgarishlariga o`tishini va bir sifat holati-ning ikkinchi sifat holatiga o`tishini ko`zdan kechirmoq kerak. Masalan, odam psixikasining taraqqiy etishini o`rgana turib, bilim olish va to`plash jarayonida odamning bilish qobiliyatlari: xotirasi, tafakkuri va nutqi, musho-hadakorligi sifat jihatidan o`zgarishni ko`rsatib bersa bo`ladi. Odam ongi uning tarixiy taraqqiyotida shakllanadi. Hozirgi mustaqillik sharoitida milliy ongning shakllanishiga taalluqli umumiy ilmiy qonuniyatlarni izlash, yan-gicha tafakkur qilish va dunyoqarashni shakllantirish milliy mafkura va milliy □oyaning shakllanishiga ijobiy ta'sir ko`rsatadi.

Odamning tevarak-atrofdagi voqelikni bilishi kuzatishdan, tajribadan boshlanadi. Shu sababli, ilmiy psixologiya ham o`z mavzuini o`rganishni tajribadan, psixik hayot faktlarini aniqlash, tqsvir etish va tahlil qilishdan boshlashi lozim. So`ngra, aniqlangan va tahlil qilingan faktlar asosida, psixik hayot qonuniyatlarini ochib, tegishii nazariy va amaliy xulosalar chiqarilishi lozim.

Har bir fandagi kabi psixologiyada ham tajriba, kuzatish va eksperiment shaklida qo`llaniladi. Kuzatish va eksperimentdan tashqari, ilmiy tekshirishning boshqa maxsus metodlari: suhbat metodi, biografiya meto-di, solishtirma tarixiy metod va boshqa metodlar ham qo`llaniladi.

Kuzatish metodi

Psixik hodisalar hayotda, ya'ni tabiiy sharoitda, odamning turli-turman faoliyatida qanday ko`rinishda voqe bo`lsa, o`sha ko`rinishda kuzatish metodining yordami bilan o`rganiladi. /

Tashqi kuzafish

Psixik hayot hodisalarini o`rganishda avvalo tashqi kuzatish metodi tatbiq etiladi.

Kuzatishning asosiy xususiyati shundaki, bu metod yordami bilan psixik hayotni sezgi organlarimiz bevosita sezga oladigan, o`zimiz bevosita idrok qila o`ladigan faktlarini aniqlaymiz va tasvirlaymiz. Kishining psixik hayoti-da: mimika, imo-ishora, nutq, turli harakatlari va umuman kishining bu-tun xatti-harakati va faoliyatini bevosita kuzatish mumkin.

Psixik jarayonlar bilan bevosita bog`langan ba'zi bir fiziologik hodisalar yuzning o`zgarishi, nafas olish, qon aylanish va shu kabi jarayonning o`zgarishi ham tashqaridan kuzatilishi bo`ladi. Kuzatish ma'lumotlarini so`z bilan tasvir etish bilan kifoyalanib qolmay, balki ko`rsatma vositalari, suratga olish, kinoga olish, tovushni yozib olish va shu kabi yo`llar bilan ham qayd qilish mumkin.

Masalan, bolalar nutqini o`sgin borishini kuzatish yo`li bilan tekshira olamiz. Bunda bolaning so`z boyligi qanday qilib sekin-asta o`sgin borishini, nutqning fonetik tomonini, grammatik tuzilishini shu bo`lga qanday bilib olayotganini qayd qilish bo`ladi.

Odamning tevarak-atrofdagi voqelikni o`zgartirish va yangidan ko`rishida duch kelgan to`sqinlikni va qiyinchilikni yengish uchun uning qanday zo`r iroda bilan sabr-matонат ko`rsatishini ham kuzatish yo`li bilan ko`zdan kechirsak va tekshirsak bo`ladi.

Psixik hayot hodisalarini o`rganayotganda psixologning o`z-o`zini kuzatish metodiga ham murojaat qilib turishiga to`g`ri keladi.

irz-o`zini kuzatish

Nomidan ko`rinib turibdiki, tadqiqotchi o`z-o`zini kuzatish bilan o`zidagi psixik hodisalarni tekshiradi. Bu holatda tadqiqotchi psixik jarayonlar va holatlarning ichki tomoni — odamning subyektiv kechinmalari qanday ro`l o`ynay bersa, ularni shu holatda tasvir etish va aniqlab olishga intiladi. Psixolog o`z tadqiqotlarida tekshirilgan kishilarning o`z-o`zini kuzatib olgan ma'lumotlariga ham asoslanadi.

shaxsining amalda bunday «boiinib keti6hi» mumkin emas. o`z-o`zini kuzatishda psixik hodisalarni (masalan, shodlik yoki qay□u hissmi, tafakkur jarayonini) ham boshdan kechirish, ham shu hodisalarni o`rganish juda qiyin ekanligi, ba'zan esa butunlay mumkin boimasligi ko`rsatib o`tildi. O'z-o`zini kuzatish metodining cheklanganligini ham uning kamchiligi deb bilish kerak. Psixolog o`z-o`zini kuzatish yoii bilan faqat o`z psixi-kasini o`rganadi-da, axir. Shunday boigach, odam psixikasi haqidagi fan faqat psixologlarning o`z psixologiyasiga aylanib ketadi. Bunday psixologiya madaniy taraqqiyot jihatidan yuksak darajada turgan, o`z ixtisosiga ko`ra o`zini-o`zi kuzata oladigan va o`zini-o`zi muhokama qila oladigan kishi-lar psixikasi haqidagina bilim beradi. Ammo madaniy taraqqiyotning past-roq bosqichida turgan kishilar psixikasi haqidagi taiimot ham, bolalar psixikasi haqidagi taiimot ham psixologiyaga qo`shilishi kerak. Madaniy taraqqiyotning pastroq bosqichida turgan kishilar va bolalar esa fan nuq-tayi nazaridan o`z-o`zini kuzata olmasligi tabiiy. Demak, o`z-o`zini ku-zatish yoii bilan odam psixik taraqqiyotining turli bosqichlari haqida bilim olib boimaydi.

Nihoyat, o`z-o`zini kuzatish metodining yana bir katta kamchiligi shu-ki, bu yoi bilan olingan maiumotlar psixik hayot hodisalarini turli yo`sinda bir tomonlama, subyektiv talqin qilishiga olib kelishi mumkin. Masalan, odamning xarakterini tekshirayotgan psixologning o`zi egoist boisa, o`z-o`zini kuzatish natijalaridan, egoizm - har qanday xarakterning muhim belgisidir, deb xulosa chiqarishi mumkin. Dunyoda saxiy, oliyjanob xarak-terli kishilar borligini bunday psixolog faqat o`z-o`zini kuzatish yoii bilan bila olmaydi. Zohiran ko`rinadigan narsa bu yerda Haqiqat boiib tuyuli-shi, yakka hodisa umumiy hodisa boiib tuyulishi mumkin. Holbuki, har qanday ilmiy bilim obyektiv va chin bilim boiishi kerak.

o`z-o`zini kuzatish yoii bilan subyektiv ravishda ko`ngildan kecha-digan faktlarni aniqlash, tasvirlash mumkin, ammo ularni har tomonlama tushuntirish mumkin emas. Psixik hodisani tushuntirish — uning sababi-ni, nerv-fiziologik asosini topish va odam yashaydigan ijtimoiy sharoit bilan bogianganligini aniqlash demakdir, bularning hammasi esa o`z-o`zini kuzatish doirasidan tashqaridadir. Fanning vazifasi faktlarni tasvir etishdangina iborat emas, balki asosan shu faktlarni tushuntirish, ular-ning qonuniyatlarini kashf etishdan iborat. Obyektiv metoddan foydalan-gandagina bunga erishish mumkin.

Ammo, o`z-o`zini kuzatish metodining yuqorida aytilgan kamchilik-lari bu metodni psixologiyada keraksiz, □ayriilmiy metod deb butunlay rad etishga asos boimasligi kerak,

albatta. Bu kamchilik va qiyinchilik-larning hammasi ham o`z-o`zini kuzatishda uchrashi mumkin, lekin ular hamisha, o`z-o`zini kuzatishning har qandayida bo`lavermaydi. Awalo,

odam o'z-o'zini kuzatish obyekti bo'lolmaydi, degan da'voni asossiz deb bilish kerak. Odam ongi taraqqiy etgan bo'lsa, ma'lum psixik jarayonlarni baravariga boshdan kechirishi ham, kuzatishi ham mumkin, odamning xususiyati ham shundan iborat. Odam kuzatish bilangina cheklanib qol-may, psixik jarayonlarga ta'sir o'tkazishi, turli psixik jarayonlarni yuzaga chiqarishi, o'zgartirishi, kuchaytirishi va to'xtatishi mumkin. Bu har kimga yaxshi ma'lum bo'lgan faktdir.

Har qanday ishda uchraydigan qiyinchiliklar kabi o'z-o'zini kuzatish-da uchraydigan qiyinchiliklar ham hamisha bartaraf qilib bo'lmaydigan qiyinchiliklar emas, albatta. Kuchli emotsional holatlardagina o'z-o'zini kuzatish mumkin bo'lmay qolishi mumkin. Bundan tashqari, psixik ha-yot hodisalarini dastlab boshdan kechirish paytidagina o'rganish shart emas, ularni esga tushirib, ko'ngildan kechirish ham mumkin. Ko'pincha hozir boshdan kechayotgan hodisalar emas, balki iigariigi hodisalar o'z-o'zini kuzatish obyekti bo'ladi. Bo'lib o'tgan hodisalar dastlabki paytda-giday to'la va ravshan gavdalanmaydi, albatta. Uzil-kesil xulosa chiqar-ganda buni hisobga olish shart.

o'z-o'zini kuzatish metodini ilmiy asosda tatbiq etmoq uchun max-sus tayyorgarlik kerak, albatta. Ilmiy tadqiqotlardan birontasini ham maxsus tayyorgarliksiz olib borish umuman mumkin emas.

Psixologiya o'z-o'zini kuzatish metodidan yagona metod sifatida foy-dalansa va psixik hayotning subyektiv hodisalari ularning tashqi ifo-dalaridan, ularga asos bo'ladigan nerv-flziologik jarayonlardan alohida, odamning faoliyatidan alohida ko'zdan kechiriladigan bo'lsa, faqat shun-dagina o'z-o'zini kuzatish metodida bir tomonlama xulosa chiqarish va subyektivizm ro'y berishi mumkin.

Tashqi va ichki kuzatishning birligi

Lekin odam psixikasini faqat o'z-o'zini kuzatish metodi bilan o'rganib bo'lmasa, faqat tashqi kuzatish yo'li bilan, ya'ni o'z-o'zini kuzatish ma'lumotlari bilan bo'lanmasligi ham mumkin emas. o'z-o'zini kuza-tish metodining ahamiyatini tamomila inkor qilish - odamning yuksak darajadagi bilish qobiliyatiga, ijodiy qobiliyatiga, ongiga ishonmaslik demakdir. Boshqa kishilarni kuzatishning xususiyati shundaki, tadqiqotchi shu kishilar xulq-atvorining tashqi ko'rinishlarini idrok etar ekan, ko'nglidan kechayotgan hislarini bir qadar biiadi. Shu sababli psixolog tashqaridan kuzatish yo'li bilan va o'z-o'zini kuzatish

ma'lumotlariga tayanib, odamning turli xatti-harakatlarini tasvir etish bilangina kifoyalanib qolmay, balki umuman psixik hayot hodisalari haqida, ularning tashqi va ichki (subyektiv) ko`rinishlari haqida xulosalar ham chiqarishi mumkin. Tadqiqotchi psixolog kishilar bilan muomala qilishda turmush tajribasiga va ilmiy tekshirish ishlarida yetarli amaliyotga ega bo`lganida psixik ha-yotning tashqi ko`rinishlarini kuzatar ekan, psixik jarayonlarning subyek-

tiv suratda qanday kechishini ham ozmi-ko`pmi ocha oladi. Masalan, tafakkurni kuzatish yo`li bilan tekshirganimizda ko`z, yuz muskullaridagi xilma-xil harakatlarni va yuzning o`zgarishini qayd qilibgina qolmay, balki, shu bilan birga, shu tafakkur jarayonlari qanday zabt va qanday tezlik bilan ro`y berishini ham bir qadar bila olamiz. Modomiki, tafakkur jarayonlari tashqi muhitda o`z ifodasini topar ekan, tafakkurning mazmunini bila olamiz, tafakkurjarayoni qay shaklda ro`y berayotganini, masala qanday kelib chiqayotgani, masalani yechish jarayoni qanday borayotganini ham kuzata olamiz.

Kuzatish metodi psixik hodisalarni faqat tasvir etish imkonini berish bilangina cheklanib qolmay, balki shu hodisalarni tushuntirish, ya'ni ular-ning tevarak-atrofdagi muayyan tarbiyaga, odamning faoliyat xarakteriga, organizmning umumiy ahvoriga va nerv sistemasining ishlash xususiyat-lariga bo`liq ekanligini ochib tashlash imkonini ham beradi.

Odamzod faoliyatining har xil turlarida psixikani tekshirish uchun kuzatish metodidan foydalaniladi. Kuzatish yordami bilan bolalar psixikasi ham ularning o`yin, o`qish va mehnat faoliyatida bemalol tekshirib o`rganiladi. Pedagog ta'lim va tarbiya jarayonida o`quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini tekshirib o`rganishda ana shu metoddan foydalanadi.

Kishilarning psixik sifatlari: tashabbuskorligi, ijodiy tafakkur jarayoni, yangilikni bayon qilishi, o`z oldiga qo`ygan maqsadga yetish yo`lida sabr-matnat ko`rsatishlari kuzatish yo`li bilan tekshirib o`rganiladi. Fabrika-zavod sexlarida va madaniyatimizning boshqa sohalarida ishlayotgan kishi-larda biz shunday sifatlar namoyon bo`lishini ko`ramiz.

Psixologiyada kuzatish metodi odam hayoti va faoliyatining odatdagi sharoitidagina emas, balki shu bilan birga klinika sharoitida psixikaning kasallik oqibatida o`zgarganligini tekshirishda ham qo`llaniladi. Ayni vaqtda kasallikni tekshirish uchungina emas, shu bilan birga odamning normal ahvolidagi psixik hodisalarni yaxshiroq tushunib olish uchun ham klinik kuzatish ma'lumotlaridan foydalaniladi.

Eksperiment metodi

Kuzatish metodining ijobiy tomoni shundaki, bu metod yordami bi-lan psixik hayot faktlari ularning tabiiy sur'atda ro`y berishida, borishida va o`zgarishida olib o`rganiladi, ya'ni Haqiqatda, kishilarning kundalik turmushida qanday ro`y bersa, o`shanday holida

tekshiriladi.

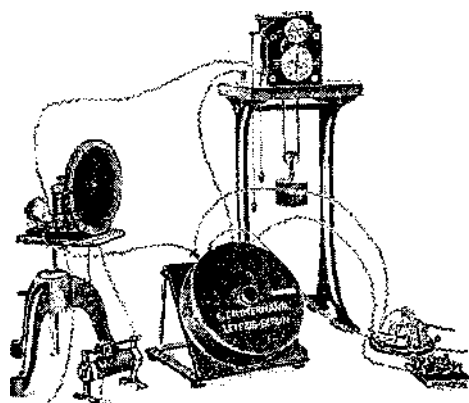
Ammo bu metoddan foydalanganda ba'zi bir o'nqaysizlik va qiyin-chiliklarni uchratishga to'g'ri keladi, masalan, bu yerda tadqiqotchi psi-xologning tekshirishi uchun qaysi psixik hodisalarning yuzaga chiqishi kerak bo'lsa, o'sha hodisalar yuzaga chiqqan kishilarni qidirishga yoki biron kishida, ba'zan psixologning o'zida shu hodisalarning yuzaga chi-qishlni kutib turishga to'g'ri keladi. Eksperiment metodidan foydalanganda

bu o'ng'aysizlik va qiyinchiliklar barham topadi yoki kamayadi. Psi-xologiyada eksperimentning ikki turi: laboratoriya eksperimenti va tabiiy eksperiment tafovut qilinadi.

Laboratoriya eksperimenti. Laboratoriya eksperimentining mohiyati shundaki, tekshiruvchi kishi tekshiriladigan psixik hodisani qachon kerak bo'lsa o'sha vaqtda ataylab vujudga keltiradi. Bunda tekshirilayotgan psixik hodisa tabiiy sharoitda birgalikda sodir bo'ladigan boshqa psixik hodisalar kompleksidan ajratib olinishi mumkin. Tekshiriladigan psixik hodisalar eksperiment davomida o'zgartirilishi, boshqa psixik hodisalar bilan muayyan bir sur'atda bo'lanishi, kuch, tezlik, hajm va boshqa shu kabi jihatlari o'lchab ko'rilishi mumkin.

Bu yerda muayyan bir psixik hodisani vujudga keltirgan sharoit sun'iy yo'l bilan o'zgartirilishi, psixik hodisa davom etadigan sharoit o'zgartirilishi mumkin. Shuning uchun ham psixik hodisalarning qonuniyatlari metodi bilan tekshirishda yaxshiroq ochiladi.

Eksperimental tadqiqotlar o'tkazishda maxsus metodik materiallar -narsa, rasm va so'zlar, shuningdek, maxsus asboblari (masalan, 1-rasm-dagi xronoskop) qo'llaniladi. Tekshiriladigan hodisalar shu material va asboblari yordami bilan vujudga keltiriladi, shuningdek, psixik hodisalar-ning tezligi, kuchi, hajmi va shu kabilar qayd qilinadi. Texnikajuda taraqqiy etgan hozirgi zamonda psixologik tadqiqotlar uchun (ayniqsa, mehnat psixologiyasi sohasida) elektron asboblari va kibernetik metodlar, masalan, modellashtirish usuli qo'llanilmoqda. Eksperimental tadqiqotlarasosan maxsus laboratoriya va institutlarda o'tkaziladi. Ayrim psixik hodisalarni mukammal va aniq o'rganish maqsadida psixologiyaga doir ilmiy tekshirish muassasalarida maxsus binolar, masalan, tovushni va yoruqlikni o'tkazmaydigan kabinetlar, yoruqlik ta'sirini o'zgartirishga moslangan kabinetlar va shunga o'xshash xonalar quriladi.

Yosh psixologiyasi bilan pe-dagogik psixologiyaga doir ma-salalar yuzasidan ko'pgina eks-perimental tadqiqotlar, odatda, bolalar bo'qchalari va maktab-larda o'tkaziladi. Bu tadqiqot-larda bolalar o'rganiladi.

Xotira jarayonlarini tekshirishda qo'llaniladigan quyidagi laboratoriya eksperimentiga

misol bo`la oladi: eksperiment
qilayotgan kishi tekshirilayotgan
kishining oldida o`n ikki so`z qilib
beradi. Tekshirilayotgan kishi ana
/- *rasm. Xronoskop.* ^{shu} eshitgan so`zlarini belgilan-

gan vaqtdan keyin aytadi. Ana shu soʻzlarning qanchalik toʻliq, aniq va tez aytib berilishi tekshirish natijalaridan bilinadi. Xuddi shunday eksperimentlar qilib, soʻzlarni, raqamlarni yoki qanday boʻlmasin boshqa materialni yod-lash tezligi, esda necho□li mahkam saqlash, unutish tezligi va shu kabilarni aniqlash mumkin.

Eksperimental metodni birinchi marta fiziolog Veber (1795—1878) va fizik Fexner (1801 — 1887), sezgilarni tekshirishda qoʻllanilgan eksperi-,mental tadqiqot usullarini Vilgelm Vundt (1832—1920) mukammal ishlab chiqqan. 1879-yilda V. Vundt Leypsig universiteti huzurida eksperimen-tal psixologiya boʻyicha birinchi laboratoriyani ochgan. XIX asrning oxi-rida Rossiyada eksperimental psixologiya boʻyicha bir qancha laborato-riyalar vujudga keltirildi. Tokarskiy - Moskvada, Bexterev - Qozonda, RRLange - Odessada shunday laboratoriya ochishgan. 1911-yilda Mos-kvi universiteti huzurida professor Chelpanov rahbarligi ostida eksperi-mental psixologiya instituti ochildi. Maxsus qurilgan binoga joylashtirilgan va jaxshi jihozlangan bu institut hozirgi vaqtda Rossiya Federatsiyasi Pedagogika fanlari akademiyasi sistemasiga kiradi. Toshkentda birinchi labontoriya P.I.Ivanov rahbarligida TDPU da tashkil etildi.

Endilikda texnika taraqqiy etishi munosabati bilan laboratoriya eks-perimerti tekshirilayotgan psixik hodisalarga aloqador boʻlgan fiziologik jarayonkrni, masalan, yurak va qon tomirlari, ichki sekretiya bezlari faoliyatioigi oʻzgarishlarni, amaliy ish vaqtida miyadagi elektr toklarining oʻzgarishiri ham nazarda tutish imkonini beradi. Ayniqsa, I.P. Pavlov-ning shartlireflekslar metodi psixologiya uchun □oyat samarali metoddir.

LaboraUriya eksperimenti psixologiyani taraqqiy ettirishda katta ahami-yatga ega. iqorida aytilganidek, bu metod tekshirilishi lozim boʻlgan psixik hodisaarni qachon kerak boʻlsa, shu vaqtda vujudga keltirish va oʻzgartirishga,tajribani koʻp marta takrorlash yoʻli bilan shu hodisalarni sinchiklab tahll qilishga imkon beradi. Eksperiment bir xil psixik hodi-salarning ikkincii xil psixik hodisalar bilan bo□lanishini aniqroq bilishga imkon beradi. Jirnladan, psixik jarayonlarning fiziologik mexanizmlari koʻproq eksperirrtnt yoʻli bilan aniqlanadi. Laboratoriyada qilinadigan eksperiment metoiari bilan olib borilgan, tekshirib chiqqan natija va xulosalarni tekshirit koʻrishga ham imkon beradi.

Hozirgi zamon isixologiyasining koʻpgina muvaffaqiyatlari labora-toriya eksperimenti ttfayli qoʻlga kiritilgan. Eksperiment metodining psi-xologiya sohasida qoʻll&ushi psixologiya

ma'lumotlarini pedagogikaga keng tatbiq etishga imkon beidi.

Ammo psixologiyadag[^]aboratoriya eksperimentining kamchiliklari bor. Shu kamchiliklardan eng huhimi shuki, bu metodda suiViylik bor. Eks-periment o`tkaziladigan shahitning o`zi tekshirilayotgan kishilarning psixik holatiga, demak, tekshirilay,tgan hodisalarga va tekshirish natijalariga salbiy ta'sir etishi mumkin. ^asalan, o`quvchining o`ziga berilgan o`quv

\

materialini nima uchun xotirada qoldirish kerakligini bilib, maktabda yoki uyda dars tayyorlashi uning uchun odatdagi bir ishdir, ammo xuddi shu o'quvchining laboratoriya sharoitida, maxsus asboblarni qo'llaniladigan odat-dan tashqari eksperiment sharoitida, ataylab tayyorlangan eksperiment materialini esga olib qolish jarayoni boshqacha tusda o'tishi mumkin. Shuning uchun ham laboratoriya eksperimenti psixik hodisalarni o'rganishda psixologiyaning boshqa metodlari bilan birga qo'llaniladi.

Laboratoriya eksperimenti metodidan foydalanganda tekshiriluvchi, kishilarning psixikasiga va eksperimentning natijalariga ta'sir etadigan sharoitni nazarda tutmoq kerak. Laboratoriya eksperimentining natijalarini boshqa metodlar yordami bilan tekshirib ko'rish kerak.

Tabiiy eksperiment. Tabiiy eksperiment metodi oddiy obyektiv suraf-da kuzatish metodi bilan laboratoriya eksperimenti metodi o'rtasida tura-di. Bu metodni professor A.F.Lazurskiy kuzatish va tajriba metodlarini kamchiliklaridan saqlanish va ikkala metodning foydali tomonlarini qo'llash maqsadida yaratgan.

Tabiiy eksperiment metodining mohiyati shundaki, bu yerda tekshiruvchi kishining o'zi tekshiriladigan kishida (yoki kishilarda) biron psixik jarayon (masalan, xotira, tafakkur, diqqat) ro'y berishi uchun yoki tekshiriladigan kishilarda individual xususiyatlarini (temperament, havas) ro'y berishi uchun maxsus sharoit tuziladi. Masalan, tekshirish lozim bo'lgan biron psixik jarayon odatdagi dars vaqtida yoki o'yin paytida maxsus reja bilan tekshiriluvchining o'ziga sezdirmasdan tajriba qilib sinaladi. Albatta, bu sharoit va unda tekshiriladigan psixik faoliyat dastlab analiz qilinadi. Keyin, bo'lajak muayyan bir psixik jarayonlarni, muayyan bir xarakter xususiyatlarini, muayyan bir qobiliyatlarni ularning biron-bir o'yindagi faoliyati sharoitida tekshiriladigan bo'lsa, bolalarning tekshirish nazarda utilgan psixik jarayoni, xarakter xususiyatlari, qobiliyatlari qaysi o'yinda, ayniqsa, yaqqol ko'rinishi oldindan bilib olinadi. Tekshiriluvchi kishilar shundan keyin tekshiruvchi kishi tomonidan maxsus ravishda, lekin tekshiriluvchi kishilar uchun tabiiy bo'lgan sharoitga, darsga yoki bu o'rinda o'ziga jalb qilinadi. Tekshiruvchi kishi bolalarning faoliyatini kuzatib turadigan tekshiriluvchi bolalar uchun tabiiy sharoitda kelib chiqadigan psixik jarayonlarni va bolalarning individual xususiyatlarini qayd qiladi. Ammo tekshirilayotgan bolalar, yuqorida aytilganidek, o'z faoliyatlari maxsus sur'atda kuzatib turilganligini sezmasliklari lozim. Shu shartga rioya

qilingar-lagina, tekshiriJayot-gan bolalar kundalik hayot va faoliyatda o`zlarini qiday tutsalar, maxsus yo`l bilan atayin vujudga keltirilgan tabiiy sharoitda^{am} o`zlarini o`shanday samimiyat bilan tutadiJar. Bunday eksperimentn^g tabiiy eksperimenth□i ham shundadir.

Tabiiy eksperiment metodining tashqi ku^{ifis}h metodidan farqi shu-ki, tekshiruvchi kishi tekshiriladigan psixik ^odisalarni zarur bo`lganda maxsus yo`l bilan ataylab vujudga keltiradi. 'o`ngra bu psixik hodisalarni boshqacha bir tarzda vujudga keltirish murr^in ^ya bunda shu psixik hodi-

salarning tabiiy suratda ro'y bermoqi uchun eksperiment yangi bir sharoitda o'tkaziladi. ,

Psixologik-pedagogik eksperiment yoki ta'sir ko'rsatuvchi eksperiment — tabiiy eksperimentning bir turidir.

Bu eksperimentning vazifasi o'qitish va tarbiyalash ishidagi har xil s tadbirlar o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini oshirishga, shaxsning ayrim i psixik sifatlari tarkib topishiga qanday ta'sir ko'rsatayotganligini aniqlashdir.) Masalan, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasiga ayrim metodik usullarning ,H ta'siri, o'quvchilarda turli havaslarning tarkib topishiga to'garaklar, \ ma'ruzalar, suhbatlar, kino kartinalarning ta'siri tekshiriladi. •\ Laboratoriya eksperimenti kabi, tabiiy eksperiment metodida ham tadqiqotchi ko'pincha tekshiriluvchilar bilan suhbat qilib turadi.

So'rash va suhbat metodi

So'rash va suhbat metodi psixik hodisalarning asosan ichki, subyektiv tomonini tekshirish uchun qo'llaniladi. Bu metodda tadqiqotlar taxmi-nan quyidagicha o'tkaziladi. Tadqiqotchi psixik hayot hodisalarining bi-rontasini, masalan, odamda shodlik hissi subyektiv ravishda qanday ke-chishini, poetik ijodiyot jarayoni qanday borishini, irodaga bo'liq ha-rakatlarda qaror qabul qilish jarayoni qanday ro'y berishini, biron masa-lani yechganda tafakkur jarayoni qanday borishini va shunga o'xshash hodisalarni tekshirishni oldindan vazifa qilib qo'yadi, tadqiqotchi suhbat vaqtida tekshiriluvchi kishiga beradigan savollarni oldindan belgilab ola-di. ^Savollar shunday tartib bilan tanlab olinadiki, tekshiriluvchi kishida qaysi kechinmalar,va ong jarayonlarini o'rganish kerak bo'lsa, u o'z javob-larida xuddi o'sha kechinmalarni va o'sha ong jarayonlarini oydinlash-tirib bersin.

Tekshirishning qanday borishiga va tekshiriluvchi kishining individual xususiyatlariga qarab, suhbat vaqtida savollarni o'zgartirish, to'ldirish, boshqacha qilib berish mumkin. Bu vaqtda tadqiqotchi tekshiriluvchi kishini kuzatib, masalan, nutqining xususiyatlarini, mimikasini va shunga o'xshash xislatlarini qayd qilib turadi. Beriladigan savollarga tekshiriluvchi kishi te-gishli javob qaytaradi. Tekshiriladigan hodisaga va savollarning xarakteriga qarab, tekshiriluvchi kishi ichki kechinmalarini mukammal tasvirlab yoki so'z bilan istagancha hisobot berib, javob qaytarishi mumkin, ba'zan tek-shiriluvchi kishi faqat «ha» yoki «yo`q» deb javob qaytarishi lozim bo'lib qoladigan tadqiqot davomida

tekshiruvchining barcha savollari va tekshiriluvchining barcha javoblari ipidan ignasigacha o`zgartirilmasdan to`la yo`zib olinadi, protokolda mukammal qayd qilinadi. Iloji bo`lsa, tekshiriluvchi kishining javoblari magnitofon lentasiga yozib olinadi. Tekshiriladigan bir •necha kishi bilan, ba'zan esa o`nlarcha va yuzlarcha kishilar bilan muayyan bir mavzuda savol-javob va suhbat qilinadi. Shu tariqa rejadagi dastlabki material sistemaga solinadi, statistik jihatdan ishlab chiqiladi, analiz qilinadi, klassifikatsiyaga solinib, xulosa chiqariladi.

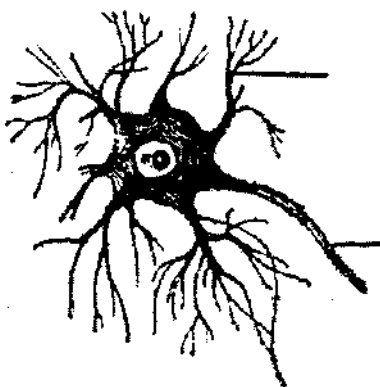
II bob. PSIXIKANING NERV-FIZIOLOGIK ASOSLARI

Yuqorida aytilganidek, psixikaning moddiy asosi nerv sistemasi va awalo bosh miyadir. Shu sababli nerv sistemasining tuzilishini va qanday ishlashini bilmasdan turib, psixik hayot hodisalarini tushunib bo`lmaydi.

I. NERV SISTEMASINING TUZILISHI, NERV To`QIMASI, UNING ELEMENTLARI VA XOSSALARI

Nerv sistemasi nerv to`qimasidan iborat, bu to`qima esa nerv hu-i jayralaridan tuzilgan.

Nerv hujayrasi protoplazmadan tuzilgan tana boiib, ikki turli o`simtalari bor, bu o`simtalarning bir xillari kalta, boshqa bir xillari uzun boiadi. Kalta o`simtalari sertarmoq boiib, dendritlar deb ataladi. Uzun o`simtalari aksonlar yoki neyritlar deb ataladi. Har bir hujayrada bu o`simtalar ikki-tadan ortiq boimaydi. Neyrit ikkita parda bilan o`ralgan. Neyritga yopishib turadigan birinchi pardasi yoysimon parda boiib, uni et parda yoki mie-lin pardasi deb ataladi. Ikkinchi tashqi pardasini shvani pardasi deyiladi.

Bu pardalar toladan o`tuvchi nerv qo`z□alishini ajratib turuvchi izolat-siyadek bir vazifani o`taydi. Neyrit, odatda, nerv tolasi deb ataladi.

Nerv hujayrasi, uning o`simtalari va ularni qoplovchi pardalar birga-likda neyron deb ataladi (2-rasm). Nerv sistemasi juda ko`p neyron-lardan tuzilgan. Nerv tolalari miya-dan tutam-tutam boiib chiqib nerv stvolini yoki oddiy so`z bilan aytgan-da, nervni hosil qiladi.

Nerv hujayralari va mielinsiz tola-lar to`plami miyaning kulrang mod-dasini, mielinli nerv tolalarining

2-rasm. Nerv fiuiavrasi.

to'plami esa miyaning oq moddasini tashkil etadi.

Hujayralar ularning yadrolari va tolalari sinapslar degan maxsus mayda tolachalar yorda-1 mi bilan bevosita bo'q-lanadi

(sinaps grekcha, so'z bo'lib, «ilgak» degan I ma'noni bildiradi).

Nerv sistemasining maxsus xossalari bor, bu xossalardan asosiylari qo'zqaluvchanlik va i o'tkazuvchanlikdir. Bu xossalar shundan iborat.

Agar nerv tolasining | biror joyiga tegilsa, issiq, sovuq, elektrtoki, kimyo-viy moddalar va boshqa | shu kabilar bilan ta'sir etil-sa, yoki o'zgartirilsa, nerv tolasining qo'zqatilgan I joyida maxsus fiziologik jarayonlar ro'y beradi, buni qo'zqalish deyiladi.

3-rasm. Diffuz nerv sistemasi.

Agar nervtolasi yetarli darajada qo'zqatilsa, bu qo'zqalish sodirbo'lgan joyidagina qolmay, balki nerv tolasida bo'ylab tarqaladi va bir nerv hujayrasidan ikkinchi nerv hujayrasiga o'tadi, nihoyat, qo'zqatish kuchi muayyan darajaga yetganda qo'zqalish butun nerv sistemasiga yoyilishi mumkin.

Nerv toqimasida qo'zqalish jarayoni yuz berganda bir qancha hodisalar elektr, kimyo, issiqlik hodisaiari paydo bo'ladi. Yonma-yon turgan bir nerv hujayrasining aksoni bilan ikkinchi nerv hujayrasining tutashadigan joyi sinapslar borligi tufayli, qo'zqalish nervtolalaridabirtomongatarqaladi. Mie-lin pardasi borligidan, qo'zqalish nerv tolasida ayrim-ayrim tarqaladi.

Odamning nerv sistemasi hayvonot olamining uzoq, evolutsiyasi jara-yonida va odamning

tarixiy taraqqiyoti davomida vujudga kelgan.

Nerv sistemasi birinchi marta kovakichli hayvonlarda ro`yirost ko`rinadi. Bu nerv sistemasi butun organizmga yoyilgan ayrim hujayralardan tuzilgan. Masalan, gidroid poliplarning nerv sistemasi shunday boladi. Bu — diffuz tipda tuzilgan nerv sistemasidir (3-rasm).

Meduzalarda nerv elementlarining talaygina qismi zontik tevaragida

4-rasm.

*Zanjir
shaklida
nerv
sistemasi.*

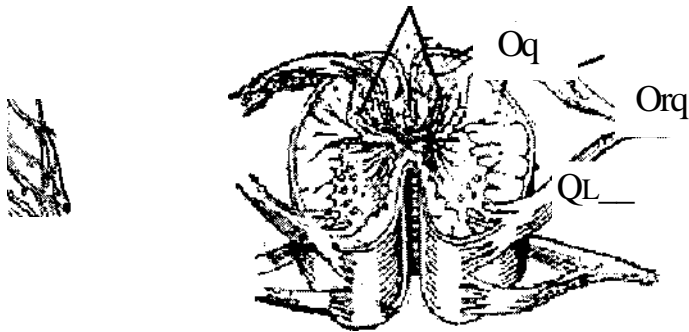
ikki halqa shaklida joylashgandir. Chuvalchanglar, mol-lyuskalarning nerv sistemasi ular tanasining o`ng va chap tomonida simmetrik suratda joylashgan (4-rasm). Bu - zanjir (yoki tugun) shaklida tuzilgan nerv sistemasi bo`lib, nerv sistemasi taraqqiyotining yuqoriroq bosqichidir. Xordali hayvonlarning nerv sistemasi shu bi-lan farq qiladiki, nerv elementlari bir-biri bilan tuta-shib tugun hosil qilmaydi, balki uzun chilvir shaklida tuzilgan va ichida ko`pincha bo`shliq boiadi. Xordali hayvonlarda orqa miya va ibtidoiy darajada bosh miya boiganligini ko`ramiz. Umurtqali hayvonlar bilan odamda nerv sistemasi murakkab tuzilgan bo`lib, uch qismga: markaziy, periferiyadagi va vegetativ qismlar-ga boiinadi.

1. Markaziy nerv sistemasi

— ' Markaziy nerv sistemasi bosh miya bilan orqa miya-dan tarkib topgan^

Orqa miya (5-rasm) umurtqa po`nasining kana-lida joylashgan bo`lib, nerv to`qimasidan tuzilgan va shaklan go`yo yo`qon chilvirga o`xshaydi. Orqa miya uzunasiga ketgan ikkita egat bilan ikki qismga: o`ng va chap qismlarga boiinadi.

Orqa a oq modda (nerv tolalarining to`plami), miyaning o`rtasida esa kulrang modda (nerv atrofhujayralarining to`plami) joylashganligini chekkasid orqa miya-

5-rasm.
Orqa
miya.

Kulra
ng
modd
a

6-rasm. *Orga miyaning ko*
'ndalang kesigi. 28

ning ko`ndalang kesigidan ko`rish mumkin (6-rasm). Kulrang modda kesigi shaklan kapalakka o`xshaydi. Orqa miya oldingi qism-lari *oldingi ildizchalar*, orqadagi qismlari *orqadagi ildizchalar* deb ataladi.

Orqa miyada nerv tutam bo`lib joylashgan, qo`zqalish periferiya-dagi nerv uchlaridan - skelet muskullari, teri, shilliq pardalar-dagi nerv uchlaridan shu nerv to-lalarining tutamlari orqali nerv im-pulslari shaklida bosh miyaga yetib boradi va bosh miyadan periferi-yaga keladi. Nerv tolalarining ana shu tutamlari *o`tkazuvchi yo`llar* deb ataladi.

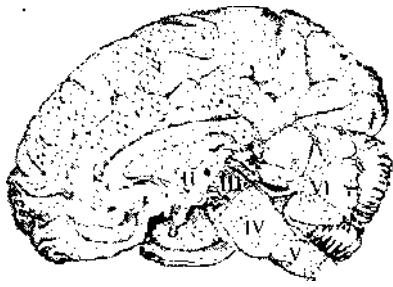
Orqa miya ongli psixik jara-yonlarning bevosita markazi bo`lmay, balki ongsiz reflektor harakatlarni idora etadigan mar-kazdir. U tana va

qo`l-oyoq mus-kullarini, ko`z muskullarini idora qiladi, shuningdek, organizmda bo`ladigan bir qancha fiziologik jarayonlarni, ya'ni tomir harakat-lari, ter chiqarish va boshqa shu kabi fiziologik jarayonlarni ham idora etadigan markazdir. Ana shu markazlardan bir qismi vegetativ nerv sistemasiga taalluqlidir.

Bosh miya (7-rasm) kalla qutisida joylashgan bo`lib, go`yo *orqa miya* tepasidagi ustki qavat hisoblanadi.

Bosh miya quyidagi qismlar-ga ajratiladi: 1) ketingi miya, 2) o`rta miya, 3) oraliq miya va 4) oldingi miya.

Ketingi miya. Ketingi miyaga

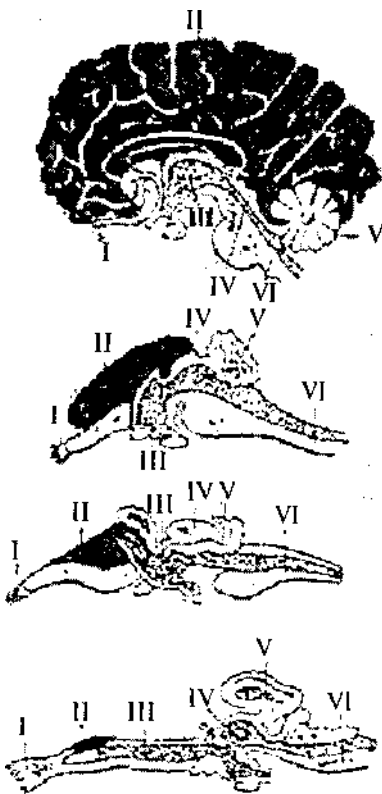
*7-rasm. Odam bos/i
tniyasining*

ko 'ndaiang kesigi:

I-bosh miya po`sti; II-
oraliq miya;

III—o`rta miya; IV—
varoliy ko`prigi;

V—uzunchoq miya; VI—
miyacha.

*8-rasm. Bosh miyaning
ko 'nclalang kesigi, odam
va boshqa hayvonlarda.*

uzunchoq miya, Varoliy ko`prigi va miyacha kiradi. Uzunchoq miya bi-lan Varoliy ko`prigi orqa miyaning go`yo bevosita davomidir. Lekin shu bilan birga, uzunchoq miya orqa miyaga qaraganda hiyla murakkabroq funksiyani o`taydi. Uzunchoq miya orqali orqa miyadan bosh miyaning yuqoriroqdagi bo`limlariga va aksincha, bosh miyaning yuqoriroqdagi bo`limlaridan orqa miyaga impulslar o`tib turadi. Uzunchoq miya yadro-lari emish, chaynash, yutish, soiak ajratish, me'da va me'da osti bezidan shira ajratish, qusish va shunga o`xshash bir qancha murakkab reflektor jarayonlarda qatnashadi. Nafas olishni, yurakning ishlashini idora etadi-gan, qon tomirlar tonusini saqlaydigan markazlar uzunchoq miyadadir. Miyacha markaziy nerv sistemasining pastdagi hamma boiimlariga, shuningdek, yuqoriroqdagi qismlariga ko`p yoilar bilan mahkam bogiangandir. Miyachaning juda katta ahamiyatga ega ekanligi loaqal shundan ham ko`rinadiki, miyacha olib tashlangandan keyin tananing muvozanat va harakat funksiyalari juda ham buziladi, shakllanadi; ha-rakatlar tartibsiz tuzilgan chalkash, poyma-poy boiib qoladi. Miyachasi olib tashlangan hayvon qaddini ko`tarib va boshini tutib turolmaydi; boshi va tanasi doim tebranib turadi; omonat, poyma-poy, haddan tashqari keskin harakatlar qiladi va hokazo.

o`rta miya. Muskul tonusining normal taqsimlanishini va gavdaning tovush hamda yorug`ik singari qo`zovchilarga, shuningdek, o`irlik kuchi-ga nisbatan to`ri turishini idora qiladi.

Oraliq miya muhim funksiyalami o`taydigan bir qancha nerv uchast-kalaridan iborat, gavdaning umumiy sezuvchanligini ham o`rta miya ido-ra etadj) Pastroqdagi vegetativ markazlarning ishlarini birlashtiradigan va muvofiqlashtiradigan oliy vegetativ markazlar ham o`rta miyada deb taxmin qilinadi.

Uzunchoq miya, Varoliy ko`prigi, o`rta miya va oraliq miya hammasi birgalikda *miya dastasi* yoki *miya stvoli* deb ataladi.

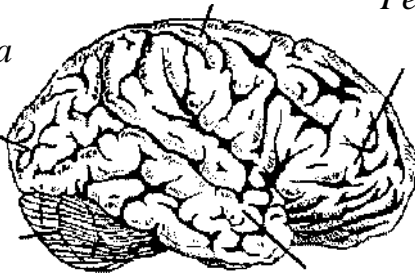
Oldingi miya va uning po`sti bosh miyaning oliy qismlaridir. Hayvon biologik taraqqiyot bosqichining qancha yuqorisida tursa, oldingi miyasi bosh miyaning boshqa qismlariga nisbatan o`shancha ko`proq joy egal-iaydi. Biologik taraqqiyotning turli bosqichlarida uchrovchi hayvonlar bilan odam, oldingi miyasining kattaligi 8-rasmda taqqoslab ko`rsatilgan. Odamda oldingi miya butun bosh miyaning katta bir qismini, taxtninan 80 foizini egallaydi. Oldingi miya ikkita yarim shardan - o`ng va chap yarim shar-lardan iborat, bosh miyaning

pehana boiadigan ensa boiagiga qarab boradigan katta egat bu yarim sharlarni bir-biridan ajratib turadi. Oldingi miyaning o`ng va chap yarim sharlari qadoq modda deb ataluvchi jism yordami bilan o`zaro birlashadi. Yarim sharlarning miya po`sti deb atala-digan butun yuzasi shuncha chuqurroq va pushtalari ko`proq boiadi.

Tepa bo'lasi

Pesh

Odam miyasining *Ensa* yarim sharlaridagi pushtalar juda ko'p va egatlari ko'p darajada chuqurdir.

Egatlardan eng yaqqol ko'rinib turadiganlari Silviy egati bilan roland egatidir. Silviy-ning

Mivacha

Chekka bo'lasi

9-rasm. Bosh miya.

ko'ndalang egati chakka bularini ajratib turadi.

Roland egati esa tepa bo'lakning o'rta-sidan peshana va chak-

ka bo'laklarga qarab boradi. Bosh miya po'sti miyaning kulrang moddasi-dan iborat. Miyaning turli qismlarida po'stning qalinligi 1 mm dan 4-5 mm gacha boradi.

Odamning bosh miya po'stining butun yuzasi o'rta hisob bilan 2000 kv. sm keladi. Bosh miya yarim shardagi po'stining yuzasi odatda to'rtta katta qismi - peshana qismi (eng kattasi), tepa qismi, ensa qismi va chakka qismiga bo'linadi (9-rasm). Ba'zi bir olimlarning hisobiga qaraganda, bosh miya po'sti va yarim sharlarida 15 milliardga yaqin nerv hujayrasi bor.

Katta yarim sharlar po'sti shakli va funksiyasi bilan bir-biridan farq qiladigan olti qavat nerv hujayralaridan tuzilgan (11-rasm). Oltinchi qavat o'z navbatida ikki qatlamga bo'inadi. Ammo bosh miya po'stining turli qismlari olti qavat hujayradan iborat emas, balki ikki, uch, to'rt qavatdan, ba'zi qismlari esa olti qavatdan iborat. Bosh miya po'stining hujayralar qavati bir xilda bo'lgan uchastkalari maydon hosil qiladi. Odam bosh miyasining po'stida hammasi bo'lib 52 ta maydon bor. Tuzilish jihatidan bir-biriga o'xshaydigan maydonlar sohalarni tashkil etadi; bun-day sohalar 11 tadir. Bosh miya po'stining uchinchi va beshinchi qavat-lari katta-katta piramidasimon hujayralardan tuzilgan, qolgan qavatlari esa mayda (donasimon) hujayralardan, uchburchak va dutsimon hujayralardan tuzilgan.

Bosh miya po'stida shu aytib o'tilgan hujayralar bilan birga nerv tola-lari ham bor. Bu nerv tolalari yarim sharlardan bittasi po'stining ayrim jamlananlik ham (assotsiativ tolalar), har

ikkala yarim shar po`stining ayrim qismlarini ham (qo`shuvchi tolalar) birlashtiradi, shuningdek, bosh miya po`stini markaziy nerv sistemasining pastroqdagi boshqa bo`limlari bilan birlashtiradi (proeksion tolalar).

Bosh miyaning po`sti ostidagi qismlari po`st ostidagi deb ataladi.

2. Bosh miya va psixik funksiyalar

Po'st ostidagi soha va po'st ostidagi tugunlar differensiallashmagan va umumiy sezuvchaniik markazidir. Emotsiya va instinktlarimiz shu soha bilan chambarchas bog'liqdir. Harakatlarimizni idora etish uchun po'st ostidagi tugunlardan tarqil jismning ahamiyati, ayniqsa, kattadir. Tarqii jism zararlanganda, odatda, harakat kuchayadi, ammo poyma-poy bo'ladi.

Yuksak darajada tashkil topgan hayvonlarda psixik jarayonlarning va odamda ongii jarayonlarning bevosita moddiy asosi bosh miya po'stidir. Bosh miyaning pastroqdagi boshqa hamma qismlari, shuningdek, orqa miya — ongsiz reflektor harakatlarning markazlari bo'lib, xiima-xil fiziologik jarayonlarni idora etadi. Bu yerda yana shuni aytib o'tish kerakki, bosh miyaning yuqorida aytilgan hamma qismlari va orqa miya markaziy nerv sistemani bosib o'tgan taraqqiyot yo'lining bosqichlari-dir. Bosh miyaning taraqqiyotidagi har bir qismi (pastdan yuqoriga qarab hisob qilganda) o'zidan avvalgi qismning ustiga qoplangan. Orqa miya, undan keyin esa uzunchoq miya markaziy nerv sistemasining eng qadimgi qismidir. Oldingi miya va po'st genetik jihatdan miyaning engyosh qismlaridir. Markaziy nerv sistemasining yuqorigi qismlari taraqqiy qilgunicha pastdagi (qadimgi) qismlari murakkabroq psixik funktsiya-larni ham bajargan deb o'ylash mumkin. Markaziy nerv sistemasining yuqorigi qismlari tarkib topib taraqqiy qilishi bilan murakkabroq psixik funksiyalar miyaning yuksak taraqqiy qilgan qismlariga o'tadi. Shu bilan birga psixik funksiyalar tobora murakkabiashib va takomillashib bordi. Psixik funksiyalar miyaning yuksak taraqqiy qilgan qismlariga o'tishi bilan miyaning pastdagi qismlari muayyan refleks va instinktiv harakatlarinigina idora etadigan bo'lib qoldi. Buning haqiqatan ham shunday ekanligini quyidagi hollar ko'rsatib turibdi. Biologik taraqqiyotning an-cha past bosqichlarida turgan hayvonlarning miya po'sti va oldingi miyasi olib tashlanganda, bu qismlarning funksiyasini pastroqdagi qismlar o'tay boshlaydi (garchi mukammal shaklda bo'lmasa ham, har holda, o'taydi). Masalan, oldingi miyasi olib tashlangan baqa tamomila normal baqaga o'xshaydi. Bunday baqa odatdagicha o'tiradi; baqa turgan taxta aqadarila boshlasa, u aqanab tushmaslikka harakat qiladi; agar baqa chalqancha aqanab tushsa, o'ngJanib oladi. Shunday qilib, baqa miya yarim sharlaridan mahrum bo'lsa ham harakat qilish va o'z harakatlarini muvofiqlashtirish qobiliyatini saqlab qoladi.

Yarim sharlari olib tashlangan kaptar o'ziga solingan ovqatni yeydi, turtib yuborilsa yuradi; bunday kaptar turtinmasdan ucha oladi. Ammo kaptar turtib yuborilmasa, odatda, qimirlamay turaveradi. Agar it miyasi-ning ikkala yarim shari o'lib tashlansa, sun'iy suratda boqilib borilsagina

bir necha yil yashay oladi. Bunday it o'ziga solingan ovqatni yeydi, yura ladi It urilsa vangillaydi, qattiq tovush eshitganda sapchib tushadi. Ammo bunday it o'zicha ovqat qidirib topolmaydi va hatto yaqinidagi ovqatni ham topib yeya olmaydi. Bu it uni boquvchi kishilarni tanimaydi. Awal hosil qilgan malakalari yo'qoladi, shu bilan birga, yangi malakalar hosil qilish qobiliyati ham yo'qoladi.

Ba'zi fiziologlar maymunlarning yarim sharlarini olib tashlab tajriba-lar qilganlar.

Maymunlar operatsiya qilingandan keyin psixik funksiyalari yo'qolishi bilan birga, harakatlar, harakatni muvofiqlashtirish ham buzil-gan. Ular to'ppa-to'p o'tirib tura olgan, shuningdek, narsalarni chan-gallay olgan, ammo, murakkabroq harakatlar, ayniqsa, yurish qobiliyati buzilgan, shunday qilib, evolutsiyaning yuqori bosqichlarida murakkab harakatlar va ularni muvofiqlashtirish funksiyalari ham miya po'stiga o'tadi. I.P. Pavlov yuksak nerv faoliyatiga doir tekshirishlarida shunday hodi-salarni ilmiy asosda tushuntirib berdi.

Hayvonlar bosh miyasining ayrim qismlarini olib tashlash ustidagi tajribalar shuni ko'rsatdiki, hayvon bio-logik taraqqiyotning qancha yuqori bosqichida tursa, quyi qismlarining yuksak psixik funksiyalarfii bajara olish imkoniyati o'shancha kam bo'ladi.

Odamda miyaning quyi qismlari yuksak psixik funksiyalarni bajarishga mutlaqo qobil emas.

Odam miyasining po'sti ostidagi qismlari po'st funk-siyasini loaqal qisman ham bajara olmasa kerak. Yarim sharlarsiz tuqilgan bolalar (anzitsefallar) ni kuzatish bu holni juda ravshan tasdiqlaydi. Odat-da, bunday bolalar uzoq yashamaydi. Shunday bolalardan birining faqat uch yil-u to'qqiz oy yashagani ma'lum. Bu bola doim yotgan, turishga biron marta ham harakat qilib ko'rmagan. U narsalarni ushlashga hech urinmagan, hatto narsalarni qo'lda ushlab turishni ham bilmagan. Faqat yuzida ba'zi bir harakatlar ko'rilgan; u ba'zan ijirangan; emganda va qoshiqlab ovqat berilganda lablari va tili harakatga kelgan. Bola tagi xo'l bo'lganda ham hech parvo qilmagan. Bu bola bilan gaplashish yoki unga biron narsa o'rgatish aslo mumkin bo'lmagan. Unda hatto eng oddiy ko'nikmalar ham hosil bo'lmagan. Yuqorida aytilganlardan, miyaning po'st ostidagi qismlarining psixik hayotga hech qanday aloqasi yo'q degan ma'no chiqmaydi. Yarim sharlar po'sti o'z tolalari bilan bosh miyaning hamma qismlariga va orqa miyaga bo'langan. Shu bilan birga, yuqorida aytilganidek, orqa miyadagi nerv hujayralarining tolalari va po'st ostidagi soha-larning tolalari yarim sharlar po'stining qismlariga bo'langandir. Shu sababli butun markaziy nerv

sistemasi va uning faoliyati boimasa, psixik hayot ham boimas edi. Shu bilan birga, butun nerv sistemasining va butun organizmning faoliyatida bosh miya po`sti asosiy rol o`ynaydi. I.P. Pavlov taiimotiga ko`ra, yarim sharlar po`sti organizmdagi hamma funk-siyalarni idora etadi, katta yarim sharlar po`sti organjzmning barcha funk-siyalarini boshqaradi.

3. Periferiyadagi nerv sistemasi

Periferiyadagi nerv sistemasi markaziy nerv sistemasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, undan ajralmasdir. Periferiyadagi nerv sistemasi nerv-lardan tuzilgan: bu nervlar markaziy nerv sistemasidan chiqib va butun organizmga tarmoqlanib, organizmning har bir qismini bosh miya va orqa miya bilan bog'laydi. Bosh miyadan 12 juft nerv, orqa miyadan 31 juft nerv chiqadi (2-rasm).

Periferiyadagi nervtolalari orqa miya bilan bosh miyaning ichki qismlariga kiradi. Ular bosh miyaning hamma qismlari bilan, jumladan, bosh miya po'sti bilan bog'lanadi.

Periferiyadagi nervlar bosh miya bilan orqa miyadan chiqqanda hiyla yoqon (ba'zilari juda ham yoqon) bo'ladi. Lekin bu nervlar organizm-ga yoyilib ketganda, ko'pgina juda ingichka ip va tolalarga bo'linadi, chekka tarmoqlar deb shularni aytiladi.

I.P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, periferiyadagi nerv analizatorning bir qismini, ya'ni uning retseptor qismini (chekka tarmoqlarini) va o'tkazuvchi yo'lni tashkil etadi.

Periferiyadagi nervlar ikkiga, ya'ni sezuvchi va harakatlantiruvchi nerv-larga bo'linadi.

Sezuvchi nervlar chekka tarmoqlarning qozqatilishi natijasida hosil bo'lgan qozqalishni markazga, ya'ni orqa miya bilan bosh miyaga o'tkazadi. Tevarak-atrofimizdagi voqelikni ana shu nervlar yordami bilan sezamiz va idrok qilamiz. Bu nervlar retseptor (sezuvchi), markazga inti-luvchi yoki afferent nervlar deb ham ataladi.

Harakatlantiruvchi (yoki motor) nervlar markazdan muskul va bez-larga impuls o'tkazadi. Shu nervlar yordami bilan muskullarimiz harakatga keladi, xilma-xil ish-harakatlar qilinadi, turli bezlar (masalan, so'lak bezlari) ning faoliyati ham shu nervlar yordami bilan idora etiladi. Bu nervlar markazdan qochuvchi yoki efferent nervlar deb ham ataladi. Periferiyadagi nervlardan ba'zilari qozqalishi periferiyadan markazga ham, markazdan periferiyaga ham o'tkazadi. Sezuvchi va harakatlantiruvchi nervlardan qozqalish bir xil tezlik bilan o'tmaydi; sezuvchi nervlar qozqalishni harakatlantiruvchi nervlarga nisbatan sekinroq o'tkazadi.

Sezuvchi nervlar ayrim sezgi organlariga yoyilib, har bir organning asosiy negizini tashkil etadi. Har bir sezuvchi nerv muayyan organga ko'ruv, eshituv, hid bilish va shunga o'xshash organlarning biriga xos bo'lgan spetsifik qozqalishlarni o'tkazadi. Harakatlantiruvchi nervlar ayrim organlarning va muskul ayrim qismlari harakatini idora etadi.

4. Funksiyalarning lokalizatsiyasi (joylashuvi)

Turli psixik funksiyalar faoliyati odatda bosh miyaning ayrim siste-masining qismlariga bo'liq bo'ladi.

I.P. Pavlovning tekshirishlariga qadar, funksiyalar lokalizatsiyasi ha-qidagi masalada noto'g'ri fikr yurar edi, ya'ni miya po'stida har bir psixik funksiyaning qafiy aniq markazi bo'ladi, miyaning muayyan anatomik qismi muayyan psixik funksiyani idora etadi, deb hisoblanar edi.

Masalan, ko'ruv markazi miyaning ensa qismida, eshituv markazi yu-qori chakka pushtasining o'rta qismida, hid bilish markazi ilmoqsimon pushtada (bu pushta yarim sharlarning pastki yuzasida bo'ladi), nutq hara-katlari markazi (Broka markazi) chap yarim sharning uchinchi peshana pushtasida, birovning nutqini tushunish markazi (Vernike markazi) chap yarim shardagi birinchi chakka pushtasining orqadagi va o'rta qismida joylashganligi aniq, deb hisoblanar edi. Xuddi shuningdek, oyoq, qo'l barmoqlar, tana harakatlarining alohida alohida markazlari bor, deb aytilar, «yozuv markazlari», «o'qish markazlari» va shunga o'xshash markazlar bor deb, da'vo qilinadi.

I.P. Pavlov funksiyalarni shu tariqa sof anatomik nuqtayi nazardan lokalizatsiyalashdan tamoman farq qiladigan boshqa lokalizatsiya haqida yangi ta'limot ishlab chiqdi. I.P. Pavlovning tajribalari shuni ko'rsatdiki, analizatorlarning markaziy qismlarini miya po'stining bir-biridan uzil-kesil chegara bilan ajralgan bo'laklari deb tushunish yaramaydi. Haqiqat-da bu «markazlar»ning bir-biriga o'tishi, bir-biriga qo'shilishi, bir-birini qoplashi aniqlandi. Masalan, optik analizatorning markaziy qismi, yadrosi, yoruqlik ta'sirotlarini yuqori darajada sintez va analiz qiladigan organ — yarim sharlarning ensa bo'laklaridadir. Ammo optik analizatorning ham-masi shu yerda emas. Bu analizator keng tarqalgan katta yarim sharlar-ning balki hammasiga ham tarqalgan bo'lsa ehtimol. Boshqa analizator-larning «markazlari» to'g'risida ham gap shunday. I.P. Pavlovning fikriga ko'ra, analizatorning po'stdagi qismi po'stga (ehtimol, butun po'stga ham) yoyilgan ikki xil hujayralarni o'z ichiga oladi: bir xil hujayralar eng sodda analiz va sintez funksiyalarni o'taydi, ikkinchi xil hujayralar yadroni tashkil etadi, murakkab (kompleks) qo'zqalishlar o'sha yadroda nozik analiz va sintez qilinadi, qo'zqovchilar juda aniq ajratiladi, ularni bunday ajratish organizm hayoti uchun nihoyatda muhimdir.

5. Vegetativ nerv sistemasi

Vegetativ **nerv** sistemasini nerv tugunlari va bu nerv tugunlarini orqa miyadagi hamda orqa miyadan tashqaridagi maxsus birikma va chatish-

malari tashkil etadi. Vegetativ nerv sistemasidagi nerv hujayralarining va nerv tugunlarining ayrim birikmalari hazm organlarida, qon aylanish, na-fas olish organlarida va shunga o`xshash organlarda bo`ladi. Vegetativ nerv sistemasi markaziy nerv sistemasi bilan bo`lingan: vegetativ nerv sistemasining nerv tugunlari bosh miyaning gipotalamus (ko`ruv do`mboqlarining pastki qismi), to`rt tepalik va uzunchoq, miya sohasida, shuningdek, orqa miyaning ko`krak, yuqori bel va dum`aza bo`limlarida joylashgan.

Katta yarim sharlar po`stining peshana qismlarida periferik nerv sistemasining ham, vegetativ nerv sistemasining ham funksiyalarini birlashtiradigan yuksak markazlari bor. Bosh miya po`stidan periferik nerv sistemasiga ham, vegetativ nerv sistemasiga ham impulslar kelib turadi. Bino-barin, vegetativ nerv sistemasini, shuningdek, boshqa qism va markazlarni bosh miya po`sti idora etadi.

Vegetativ nerv sistemasi umumiy nerv sistemasining bir qismi bo`lib, ichki organlar hazm, nafas, qon aylanish organlarining ishlarini va ichki sekretsiya bezlarining faoliyatini idora qiladi. Vegetativ nerv sistemasi organizmning umuman hamma hayotiy jarayonlarini idora etadi. Organizm jarayonlarining shu tariqa vegetativ nerv sistemasi tomonidan idora etilishi organlar faoliyatining kuchayishi va susayishida, ortishi va kamayishi-da ko`rinadi. Vegetativ nerv sistemasi ichki organlar biiangina bogianib qolmay, balki organizmning boshqa hamma qismlari bilan ham bogiangandir. Vegetativ nerv sistemasining markazdan qochuvchi tola-lari hamma sezgi organlarida va teri hujayralarida bor. Vegetativ nerv sistemasi o`sha tolalar orqali sezgi organlariga ta'sir etib, ularning faoliyatini kuchaytiradi yoki susaytiradi. Jumladan, vegetativ nerv sistemasi sezgi organlarining adaptatsiyasiga (ya'ni moslanishiga) ancha yordam berar ekan. Vegetativ nerv sistemasi markaziy nerv sistemasining turli qismlariga, jumladan, bosh miya po`stiga ham ta'sir etadi. Shuning uchun ham vegetativ nerv sistemasining ta'siri psixik jarayonlarda ham ko`rinadi. Vegetativ nerv sistemasi ikki boiakdan: simpatik nerv sistemasi va parasimpatik nerv sistemasidan iborat. Simpatik nerv sistemasining markazlari gipotalamusda, orqa miyaning ko`krak va yuqori bel bo`hmlaridadir. Simpatik nerv sistemasining tolalari tanadagi hamma organlarga yoyiladi. Parasimpatik nerv sistemasining markazlari to`rt tepalikda, o`rta miyada (Varoliy ko`prigi), uzunchoq miyada va orqa miyaning dum`aza boiimidadir.

Simpatik va parasimpatik nerv sistemalari ichki organlar faoliyatini idora etishda

«antagonistlar» rolini belgilaydi.

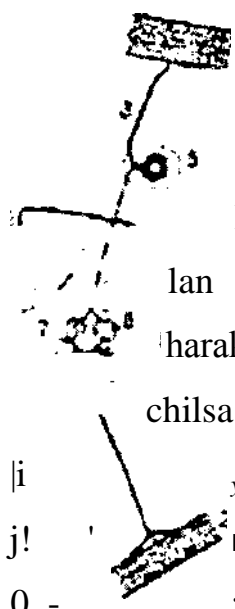
II. YUKSAK NERV FAOLIYATI. I.P. PAVLOV TA'LIMOTINING ASOSIY QOIDALARI

Nerv sistemasining, ayniqsa, uning yuksak uchastkalarining faoliyati uzoq vaqtgacha tekshirilmasdan keldi. Rus olimlari nerv sistemasining fiziologiya-sini o`rganish sohasidajahon miqyosida katta xizmat ko`rsatdilar. Rus fiziologi-yasining otasi I.M.Sechenov (1829-1905) bosh miyaning materialistik fiziologiya ilmini yaratish yo`llarini birinchi bo`lib ko`rsatib berdi.

1863-yiida uning «Bosh miya reflekslari» nomli mashhur asari bosilib chiqdi. Bu asarda Sechenov o`sha vaqtdagi ilqor fiziologlarning yutuq-lariga va o`zi olib borgan tekshirishlarga asoslanib, odamning psixik faoli-yati qandaydir ismi bor, jismi yo`q, moddiy bo`lmagan ruh, jonning mah-suli bo`lmay, balki faqat miyaning faoliyatidir, degan fikrni dadil aytdi. Fiziologiya olimi boigan Sechenov materialistik monizmning tabiiy-il-miy asoslarini yaratib berdi. Chernishevskiy va undan oldin o`tgan boshqa rus materialistlari materialistik monizmni taraqqiy qildirdilar. «Odamdagi psixik va fiziologik hodisalarning ikkovi ham bir xildagi, bir-biriga yaqin hodisalar, bir moddiy asosdan kelib chiqadigan hodisalardir», deb yozdi Sechenov. Psixik jarayonlarning negizi bosh miya reflekslaridir, degan ta'limotni Sechenov birinchi bo`lib ilgari surdi. «Ongli va ongsiz hamma psixik hodisalar, — deb yozadi u, — o`zlarining kelib chiqish jihatidan aslida reflekslardir». Shu bilan birga I.M.Sechenov refleksning markaziy qismini, ya'ni miyada boiadi. P.I.Ivanov jarayonlarni ajratadi, bu jara-yonlar, Sechenovning fikricha, psixikani vujudga keltiradi.

Miyaning reflektor faoliyatini o`rganish sohasida I.M.Sechenov bosh-lagan ishni I.P. Pavlov mustahkam eksperimental asosga qo`ydi, refleks tushunchasiga yangi ma'no berdi, shartli reflekslarning vujudga kelish mexanizmlarini kashf etdi, yangi ilm yuksak nerv faoliyati fiziologiyasini vujudga keltirdi, bu nerv faoliyati fiziologiyasi materialistik psixologiya-ning tabiiy-ilmiy asosi, poydevoridir. I.P. Pavlov o`z tekshirishlarining psixologiya uchun ahamiyati borligini ko`rsatib o`tgan edi. «Bizning tek-shirishlarimiz, — degan edi u, — psixologlar uchun juda katta ahamiyatga ega boiishi kerak, chunki ular keyinchalik psixologiya ilmining asosiy poydevori boiishi kerak deb o`ylayman*. I.P. Pavlovning fikricha, yuk-sak nerv faoliyatining fiziologiyasi vujudga kelishi bilan, «Psixologlar, ni-hoyat, o`zlari tekshiradigan asosiy hodisalarning umumiy mustahkam

zaminiga, tabiiy sistemasiga ega boiadilar, shu bilan ularning odamdagi son-sanoqsiz, tartibsiz tuyqularini sistemaga solishrari oson boiadi».

1. Reflekslar

I.P. Pavlovning fiziologik ta'limotidagi asosiy tushuncha refleks tushunchasidir. «Refleks organizmning nerv sistemasi yordami bilan tashqi olam ta'sirlariga beradigan javob harakatlari reaksiyasidir». Masalan, igna sanchilishi chilsa, qo`limizni tortib olamiz. O`qizga ovqat solinganda, so`lak chiqa boshlaydi, yoru`da ko`z qorachiq-lari torayadi, qoron`ida esa kengayadi. Bu misollarda qo`lga igna sanchilishi, o`qizga ovqat solinishi, yoru`lik qo`z-ovchilardir, so`lak ajralishi, ko`z qorachiq-ining torayishi va kengayishi organizmning javob harakatlaridir.

Refleks yoyi (reflektor dura) har qanday refleks quyidagi sxemaga muvofiq ro`y beradi: qo`z`ovchi (masalan, igna sanchilishi) sezuvchi nervning chekka tarmoq-larini qo`z`aydi. Bu qo`z`alish sezuvchi nerv orqali markazga, ya'ni orqa miyaga *JO-rasm. Shartsiz* yoki bosh miyaga yetadi. Markazda qo`z`alish sezuvchi nerv hujayralardan harakatlantiruvchi nerv hu-jayralariga o`tadi. Harakatlantiruvchi nerv esa muskulni harakatga keltiradi (masalan, qo`lning tortib olinishi) yoki qo`z`alish sekreter nervga o`tadi, bu nerv esa bezning faoliyatini kuchay-tiradi (masalan, so`lak ajralishi).

Refleksda nerv qo`z`alishi o`tadigan yo`I refleks yoyi (durasi) deb ataladi (U-rasm). Refleks yoyining uchta qismi bor: 1) sezuvchi yoki afferent qismi — qo`z`alish periferiyadan markazga shu qism orqali o`tadi; 2) markaziy qism qo`z`alish sezuvchi nerv hujayrasidan harakatlanti-ruvchi nerv hujayrasiga qism orqali o`tadi; 3) harakatlantiruvchi yoki ef-fektor qism qo`z`alishni markazdan muskulga yoki bezga o`tkazadi. Reflekslar hayvon organizmining tashqi muhitga moslashuviga, muhit bilan aloqada bo`lishiga yordam beradigan nerv-fiziologik mexanizmlardir.

Hayvon organizmlari shartsiz va shartli reflekslar yordami bilan tash-qi muhitga moslashuvini, shu muhit bilan aloqada bo`lishini I.P. Pavlov aniqlab bergan. I.P. Pavlovning

buyuk xizmati shundaki, u shartli refleks-ni kashf etdi, bu refleksning shartsiz refleksdan farqini aniqladi va hayvon organizmining hayotida shartli reflekslarning qanday ahamiyati borligini ko`rsatib berdi. I.P. Pavlov ta'limotiga ko`ra, shartsiz refleks bilan shartli refleks o`rtasidagi farq quyidagidan iborat. Shartsiz reflekslar tuqma bo`ladi. Ular organizm hayotining birinchi kunlaridanoq ko`rina boshlaydi va tabiiy

ravishda davom etaveradi, chunki ular organizm bilan birga tuqiladigan harakatlantiruvchi mexanizmlardir. Yuqorida keltirilgan misollar igna san-chilganda qo`lning tortib olinishi, oqizga ovqat solinganda soiak ajrali-shi shartsiz reflekslarga misoldir. Shartli reflekslar tuqma bo`lmay, balki tuqilishdan keyin, turmush tajribasida, shartsiz reflekslar asosida hosil bo`ladi. Masalan, it yoki boshqa biron hayvon ilgari ovqat yeb yurgan idishini ko`rgandayoq so`lagi oqa boshlaydi Bu yerda idish shartsiz qo`zqovchi emas, balki shartli qo`zqovchidir. It o`sha idishda yoki shun-ga o`xshash idishda ovqat yeb yurgandagina idishni ko`rish bilan soiagi oqa boshlaydi.

Shartli reflekslar hosil boiishini akademik Pavlov metodi asosida tajriba qilib o`rganmoq uchun, ko`pincha, itlarda soiak ajratish reflekslari hosil qilish yo`lidan foydalanadilar. Tajriba qilinadigan itlar dastlab shunday tayyorlanadiki, so`lak bezlaridan bittasining so`lak chiqish yo`ii oqizga ochilmay, jaqiga, lunjning sirtiga ochiladi. Bu esa bizga soiak miqdorini maxsus asboblari bilan aniq oichashga imkon beradi. Shu tariqa tayyor-langani itni tajriba xonasiga olib kiriladi (13-rasm). Itga obyekt beriladi (ovqat shartsiz qo`zqovchidir). It ovqatni oqizga olishi bilan so`lak chiqadi. Bu shartsiz refleksdir. Keyingi tajribada ovqat berishdan oldin, bevosita qandaydir boshqa biron qo`zqovchining ta'siri qo`shiladi, masalan, qo`nqiroq chalinadi. Bu holda qo`nqiroq tovushi neytrai, indifferent qo`zqovchidir. Shunday qilib, itga ikkita qo`zqovchi, ya'ni shartsiz qo`zqovchi (ovqat) va neytral qo`zqovchi (qo`nqiroq tovushi) bilan ta'sir qilinadi. Shartsiz qo`zqovchi soiak chiqishiga sabab boiadi. Ikkala qo`zqovchi yordami bilan ketma-ket bir necha bor ta'sir qilinadi. Shundan keyin itga ovqat bermasdan turib qo`nqiroq chalinadi. Natijada it ovqat yemasa ham qo`nqiroq tovushiga javoban, xuddi ovqat yeganday so`lak chiqaradi. Demak, itda shartli refleksi hosil boiadi. Bu shartli ref-leks bevosita shartsiz refleksi asosida hosil bo`ladi. Ammo keyinchalik, yaxshi o`rganib qolgan shartli refleksi yordami bilan yangi shartli refleksi ikkilamchi shartli refleksi hosil qilmoq mumkin. Buning uchun shunday qiiinadi. Itga ovqat bermay, qo`nqiroq chalish oldidan (qo`nqiroq so`lak chiqarish uchun signali bo`lib qolgach), qandaydir yangi neytral (indiffe-rent) qo`zqovchi yordamchi bilan ta'sir qilinadi. Masalan, elektr yoqila-di. Bu har ikki qo`zqovchi yordami bilan ketma-ket bir necha bor ta'sir qilgandan keyin faqat bitta yangi qo`zqovchining o`zi bilangina ta'sir qilinadi, ya'ni elektr yoqiladi. Endi elektr chiroqning o`zi ham so`lak chiqishiga signali bo`ladi. Bu ikkilamchi

shartli refleksdir. Shartli refleks paydo boiishi uchun shartli qo`zovchi shartsiz qo`zovchidan sal-pai oldinroq ta'sir etishi kerak. Agar neytral qo`zovchi shartsiz qo`zovchidan birmuncha kechroq ta'sir eta boshlasa, shartii refleks hosil bo`imaydi.

Masaian, it ovqat yeya boshlab, u ovqat yeb turgan paytda qo`nqiroq chainsa, qo`nqiroqtovushigajavoban shartli refleks vujudga keladi. Shartli qo`zqovchi so`lak ajrahshini bevosita qo`zqamaydi, balki qo`zqovchi haqida faqat signal beradi; yuqorida keltirilgan misollarda qo`nqiroq bi-lan elektr chiroq, ovqat haqida signal beradi. Shartsiz reflekslarning yoy-iari orqa miyada va bosh miyaning stvol qismida birlashadi. Bu masalan, quyidagi tajriba bilan isbot bo`ladi. Endigina boshi olib tashlangan baqaning oyoqi chimchilansa, oyoqini tortib oladi. Agar kislota bilan xo`llangan bir parcha paxta olib, shu baqaning orqasiga qo`yilsa, baqa oyoqi bilan orqasini qashiydi. Agar shu baqaning orqa miyasiga igna tiqib zarar yetka-zilsa, bu harakatlarning hammasi to`xtaydi. Demak, orqa miya shartsiz reffekslar markazidir. Miya stvoli va miyacha shartsiz reflekslarning markazlari ekanligi ham shunga o`xshash tajribalar bilan isbot etilgan.

Takomilining yuqori darajasiga chiqqan hayvonlarda shartli reflekslar bosh miya po`stida hosil bo`ladi. Bu ham akademik Pavlovning eksperi-mental tekshirishlari bilan isbot etilgan. Bu tajribalar quyidagicha qilin-gan. Itda masalan, qo`nqiroq tovushiga javoban mustahkam shartli ref-Ieks hosil qilinadi. Shundan keyin, itning bosh miya po`sti operatsiya qilib olib tashlanadi. It tuzalgandan keyin, yana tajriba xonasiga olib ki-riadi, shartli qo`zqovchi yordami bilan itga ta'sir qilinadi: qo`nqiroq chalinadi. Ammo bu qo`nqiroq tovushiga javoban itda soiak ajralmaydi. Itga ovqat (shartsiz qo`zqovchi) beriladi, natijada soiak chiqadi, shartli refleks itning kasallik va uni davolash davrida yo`qolishi mumkin, deb faraz qilinadi. Shu sababli yana o`sha shartli qo`zqovchi qo`nqiroq to-vushi yordami bilan shartli refieks vujudga keltirila boshlaydi. Ammo ovqat bermasdan turib qo`nqiroq chalishning o`ziga javoban soiak chiqmaydi. Bosh miya po`sti boimasa, shartli reflekslar yo`qolib ketishi, yangi ref-lekslar esa vujudga kelmasligi shunday tajribalarda ko`rsatib berildi. Bosh miya po`stidan mahrum qilingan kaptar, it, maymun kabi hayvonlar xulq-atvorining buzilishi shu bilan izohlanadi. Bosh miya po`sti shartli ref-lekslar markazi ekanligi shu tariqa isbot etildi.

Takomilining yuqori darajasiga chiqqan hayvonlarning bosh miya po`stida miyaning ayrim hujayralari va ayrim markazlari o`rtasida yangi bogianishlar hosil bo`lishi mumkin. Shartli refleksning yoyi shartsiz ref-leksning yoyiga qaraganda murakkabroq boiar ekan. Shu bilan birga, shartli reflekslarning yoyi albatta bosh miya po`stidan o`tadi.

Shartsiz reflekslar bilan shartli reflekslar o`rtasidagi farq yana shun-daki, shartsiz reflekslar doimiy boiadi, shartli reflekslar esa susayishi yoki so`nishi mumkin.

O`qizga olingan ovqat hamisha soiak ajralishiga sabab boiadi. Ammo qo`n`iroq tovushiga javoban soiak ajralishi doimiy bir narsa boimay,

vaqtincha bir narsadir. Qo`nqiroq chalish (shartli qo`zqovchi) bir necha marta takrorlangandan keyin ayni vaqtda ovqat (shartsiz qo`zqovchi) beril-musa, so`lak ajralishi kamayadi, susayadi va nihoyat, butunlay to`xtaydi. Qo`nqiroq tovushi yana so`lak ajralishiga sabab bo`lishi uchun shartli qo`zqovchini shartsiz qo`zqovchi bilan mustahkamlash kerak. Shartsiz va shartli reflekslar organizm hayotidagi turli ahamiyati bilan ham farq qiladi. Organizm shartsiz reflekslar yordamida tevarak-atrofdagi muhit bilan doimo bo`lanib turadi. Shartli reflekslarda esa o`zgarib turuvchi muhit bilan yangi, muvaqqat bogianishlar vujudga keladi.

Hayvon organizmi atrofidagi muhit hech vaqt o`zgarmasdan doimo bir xilda turganda edi, hayvon organizmlari muhit bilan faqat shartsiz reflekslar yordamida bogiana olar edi. Ammo organizm yashaydigan tashqi muhitning doimo o`zgarib turishi maium, shu sababli hayvonlarning saqlanib qolishi uchun shartsiz reflekslarning o`zi kamlik qiladi, demak, ularga yangi bogianishlar, shartli reflekslar qo`shilishi kerak. Shuning uchun ham tashqi muhit tez o`zgarganda quyi darajadagi hayvonlar, shuningdek, hasharotlar nobud boiadi, chunki ularda shartli reflekslar kam va buning ustiga juda sekinlik bilan hosil boiadi. Yuqori darajadagi hayvonlarda esa juda ko`p shartli reflekslar tez hosil boiadi, shuning uchun bunday hayvonlar tevarak-atrofdagi muhitda tez-tez boiib turadi-gan o`zgarishlarga hiyla osonroq moslashadi.

Shartli reflekslar hosi) boiganligi tufayli, shartsiz reflekslarhali shart-siz qo`zqovchilar yuz bermasdan ancha oldin voqe boiaveradi, hatto bu shartsiz qo`zqovchilar uzoq joyda yuz bergan hollarda ham voqe boiaveradi, shartli qo`zqovchi hayvon hayoti uchun muhim boigan bi-ron-bir hodisa haqida, masalan, ofat borligi, xavf-xatar tuqilganligi haqi-da **signal beradi**. Shuning uchun ham I.P. Pavlov bosh miya po`stining faoliyatiga signal faoliyati deb nom bergan edi. Shartli reflekslar hayvon-larda malaka va odatlar VLijudga kelishining nerv-fiziologik asosidir. I.P. Pavlov miyaning katta yarim snarlar po`sti shartli reflekslarning markazi ekanligini kashf etgandan keyin, yuksak nerv faoliyati qonuniyatlarini mukammalroq tekshirish uchun shu shartli reflekslar metodidan foyda-landi.

2. Bosh miya po`stining analiz va sintez qilish faoliyati I.P. Pavlov shartli reflekslar metodidan foydaianib, miyadagi katta yarim sharlarpo`stining faoliyati tashqi muhitdan, shuningdek, organizm-ning ichidan nerv sistemasiga ta'sir qiladigan juda ko`p

qo`zovchilarni analiz va sintez qilishdan iborat ekanligini aniqladi. Bosh miya po`stining analiz qilish faoiyyati «murakkab muhitning» organizmga foydali yoki zararli ta'sir etadigan «ayrim elementlarini» ajratishdan iborat.

Bosh miya po`stining sintez qilish faoliyati tashqi muhitning ana shu ayrim elementlarini muayyan bir komplekslarga birlashtirishdan iborat. «Sintez — nerv tutashish hodisasi bo`lsa kerak», deydi I.P. Pavlov. Katta yarim sharlar po`stining sintez qilish faoliyati tufayli shartli reflekslar vujudga kelishi, ya'ni bosh miya po`stining turli qismlari o`zaro boglanishi mumkin. Masalan, ovqatni qo`yish bilan soiak ajralish shartli refleksi ko`ruv analizatori bilan ta'm bilish analizatorining miya po`stidagi qismlari o`zaro boglangandagina vujudga kelishi mumkin.

Analiz va sintez I.P. Pavlov analizatorlar deb atagan maxsus nerv mexanizmlari yordami bilan voqe boiadi. Pavlov ta'limotiga ko`ra, analizator - nerv-fiziologik apparat bo'lib, sezuvchi nervning periferiyadagi chekka tarmoqlari (retseptor), nervning o`zi (o`tkazuvchi yoi) va miya po`stining muayyan qo`z`alishini qabul qiladigan qismidan iborat. Har bir analizatorning periferiyadagi chekka tarmoqlari tegishli sezgi organlarida — ko`ruv organida (ko`z), eshituv organida (quloq), hid bilish organida (burun - halqum) va boshqa organlarda boiadi.

Analizator - avvalo sezgi va idroklarimizning nerv-fiziologik apparatidir.

Analizator quyidagicha ishlaydi: analizatorning chekka tarmoq egati (retseptor) tegishli qo`z`alishlarni sezib, qaytadan ishlab, maxsus nerv qo`z`alishiga aylantiradi. Masalan, ko`ruv retseptori tabiatdan yorug`lik tebranishlarini, eshituv retseptori esa havo tebranishlarini ajratib oladi. Analizatorning ikkinchi bo'limi qo`z`alishni periferiyadagi (chekka) tarmoqlardan bosh miya po`stiga o`tkazadi. Bosh miya po`stida juda nozik, yuksak darajadagi analiz jarayoni ro`y beradi. Qo`z`alishlar boshqa qo`z`alishlar bilan ham shu yerda boglanadi. «Markaziy nerv sistemasining shu yuksak darajadagi qismida, - deydi I.P. Pavlov, - juda nozik va cheksiz xilma-xil analizatorlarning chekka tarmoqlarini ko`ramiz, shu bilan birga, tashqi o'lamning analizatorlar tomonidan ajratiladigan eng mayda elementlari organizm bilan doimo yangicha boglanib, shartli reflekslar hosil qiladi...».

Shu tariqa I.P. Pavlov ta'limotiga muvofiq, bosh miya katta yarim sharlari analizatorlar yigindisidan iborat, bu analizatorlar esa doim tashqi ta'sirlarni tarkibiy qismlariga ajratadi va ularni organizmning biror faoliyati bilan boglaydi. Qo`z`aluvchilarning analiz va sintez qilinishi bosh miya po`stidagi yagona analiz-sintez qilish faoliyatining o`zaro boglangan ikki tomonidir. Bosh miya po`stining bu faoliyati idrok, xotira, xayol, tafakkur va shu kabilarning

asosiy mexanizmidir. I.P. Pavlov bosh miya po`stining analiz va sintez qilish faoliyati organizmning tevarak-atrofdagi muhit bilan naqadar keng va chuqur moslashuvi hamda muvozanatlashu-vini belgilab beradi, deb hamisha uqtiradi.

Analiz va sintez yuksak nerv faoliyati haqidagi I.P. Pavlov taiimotining asosiy tamoyillaridan biridir.

3. Yuksak nerv faoliyatining asosiy qonuniyatlari

Yuksak nerv faoliyatining asosiy jarayonlari qo`zqlash va tormozlanishdir. Bu jarayonlar betartib (xaotik ravishda) ro`y bermay, ma'lum sabablar bilan yuzaga chiqadi, nerv faoliyatining muayyan qonunlariga bo`ysunadi.

Qo`zqlash

Bosh miya po`stida qo`zqlash bo`lgandagina shartli reflekslar hosil bo`ladi.

Yuqorida aytilganidek, shartli refleks birdaniga hosil bo`lmaydi, balki shartli qo`zqlovchining shartsiz qo`zqlovchilar bilan bir necha marta birga takrorlanishi natijasida hosil bo`ladi. Lekin bunda, shartsiz qo`zqlovchi bilan shartli qo`zqlovchining birgalikdagi ta'siridan hosil bo`lgan nerv qo`zqlashi darrov miya po`stining qandaydir biron markaziga joylash-may, balki katta yarim sharlarga irradiatsiyalanadi, ya'ni tarqaladi, yoyiladi. Chunonchi, itda muayyan balandlikdagi tovushga, masalan, do to-vushiga (ya'ni 1024 tebranishda) shartli refleks hosil qilina boshlaganda, dastlab bu tovushning o`zigina emas, balki har qanday balandlikdagi to-vush ham itning o`zidan so`lak chiqaraveradi. Demak, bu yerda shartli qo`zqlovchiga javoban faqat eshituv markazining biron muayyan nuqta-sida bogianish hosil bo`libgina qolmaydi: bu yerda miyaning shu qismi-dan tashqaridagi yarim sharlar sohasida ham bogianishlar hosil boiadi. Qo`zqlashning tarqalishi (irradiatsiyasi) shartli reflekslarning umumiy-lashuviga (generalizatsiyasiga) olib keladi. I. P. Pavlov taiimotiga ko`ra, yoyilish (irradiatsiya) jarayoni, ayni shuni ko`rsatadiki, ayrim funksiyalarning markazlari miya po`stining muayyan qismlarida turgan emas, bu markazlar bir-biridan aniq chegara bilan ajralgan emas.

Nerv jarayonlarining irradiatsiyasi va konsentratsiyasi shartli qo`zqlovchining takrorlanish soniga bogiiq boiishdan tashqari, yana qo`zqlovchining kuchiga ham bogiiq. Sezgi, idrok va tasawurlarimizdan ba'zi birlarini awal boshda noaniq va mujmal boiishi kabi hodisalarning sababi qo`zqlashning irradiatsiyasidir. Qo`zqlashning konsentratsiyasi sezgi, idrok va tasawurlarimizni aniq va ravshan qiladigan mexanizmdir.

Tormozlanish

Tormozlanish qo`zqlash jarayonining aksi boigan jarayondir. Tor-mozlanish jarayonlari ham qo`zqlash jarayonlari singari, irradiatsiya va konsentratsiya qonunlariga bo`ysunadi. Buning ma'nosi shuki, tormozlanish jarayoni yarim sharlarning bir necha qismiga va hatto

butun miya po`stiga yoyilishi yoki bosh miya po`stining qandaydir birontagina qismi-ga turishi (konsentratsiyalanishi) mumkin.

I.P. Pavlov tormozlanish jarayonini shartsiz va shartli tormozlanish deb ikkiga ajratadi.

Shartsiz tormozlanish bosh miya po`stidagina bo`lib qolmay, balki nerv sistemasining quyi boiimlarida ham boiadi. Shartsiz tormozlanish tashqi tormozlanish va chegaradan tashqari tormozlanish degan jarayon-lar shaklida ro`y beradi. Shartli refleks bironta kuchli begona qo`zovchining ta'siri ostida susaysa yoki yo`qolib ketsa, buni **tashqi tor-mozlanish** deyiladi. Masalan, qo`nqiroq chalinishi bilan itning o`zidan soiak oqadi, agar shu vaqtda yalt etib elektr yoqilsa, itning o`zidan soiak oqmay qoladi. It elektr yonib turgan tomonga qaraydi. Demak, bu hol shartli refleksning tormozlanganligini ko`rsatadi.

Shartli qo`zovchi haddan tashqari (maksimal darajada) kuchli ta'sir etganda voqe boiadigan tormozlanishni **chegaradan tashqari tormozlanish** deyiladi. Masalan, itda tovushga javoban soiak ajralish shartli refleksi paydo qilingan deylik; agar tovush kuchi haddan tashqari oshirilsa, soiak chiqishi kamayadi va vaqtincha to`xtab ham qoladi.

Bu hol tormozlanish jarayoni qo`zalish jarayoniga haddan tashqari zo`r kelishi munosabati bilan ro`y beradi va bosh miya po`stining hu-jayralarini yemirilishdan saqlaydi.

Shartli tormozlanish ichki tormozlanish deb ham ataladi. Bu tormozlanish muayyan sharoitda hosil boiadi, namoyon bo`ladi va yo`qoladi, bunday tormozlanish faqat bosh miya po`stiga xos jarayondir.

I.P. Pavlov shartli tormozlanishning biologiya jihatidan juda katta ahamiyati borligini ta'kidlaydi. Bu tormozlanish «organizmning tevarak-atrofdagi sharoitga yuqori darajada moslanishi yoki boshqacha aytganda, organizmning tashqi muhit bilan juda nozik va aniq muvozanatlanishi» demakdir (4-tom, 118-bet).

Shartli tormozlanish turlaridan biri **so`ndiruvchi tormozlanishdir**. Shartli qo`zovchi shartsiz qo`zovchi bilan «mustahkamlanmasdan» ko`p marta takrorlanganda shu xildagi tormozlanish hosil boiadi. Masalan, shartli qo`zovchi - qo`nqiroq tovushi ta'siri bilan itning o`zidan so`lak oqadi, agar shartli qo`zovchi shartsiz qo`zovchi (ovqat berish) bilan mustahkamlanmasdan turib, bir necha marta takrorlangan taqdirda, soiak ajralishi kamaya boshlaydi va so`ngra butunlay to`xtaydi. Ammo bu xil tormozlanish shartli refleksning yo`qolishi degan gap emas, so`ngan refleks bir necha vaqtdan keyin hech qanday qo`shimcha qo`zovchilar boimaganda ham tiklanishi mumkin, shartsiz qo`zovchi bilan mustahkamlangan taqdirda shartli refleks juda osonlik bilan tiklanadi. So`ndiruvchi tormozlanish nihoyatda muhim mexa-

nizm bo`lib, keragi bo`lmagan bo`lanishlarni yo`qotishga va shu ta-riqa organizm bilan muhit o`rtasidagi bo`lanishlarni o`zgartirishga, qayta ko`rishga cheksiz imkon beradi.

Shartli tormozlanishning ikkinchi turi differensiallovchi tormozlanish-dir. Muvaqqat, shartli bo`lanish oydinlashganda, ixtisoslashganda shu xil tormozlanish voqe bo`ladi.

Differensiallovchi tormozlanish — tashqi qo`z`ovchilarni qoyat aniq farq qilish mexanizmidir. Bu tormozlanish organizmning qo`z`ovchilarga, o`z hayot sharoitiga juda aniq moshninishini ta'minlaydi.

Tormozlanishning birturi uyqudir. I.P. Pavlovta'limotiga ko`ra, uyqu bosh miya po`stiga yoyiladigan (irradiatsiyalangan) ichki tormozlanishidir. «Biz ichki tormozlanish deb ataydigan jarayon va uyqu - bir jarayondir». (I.P. Pavlov, IloJiHoe co6paHne COMHHCHHH, IV tom, 264-bet.)

Agar uyqu vaqtida bosh miya po`stining ayrim qismlaridagi tormozlanish jarayoni susayib, ma'lum darajada qo`z`alish jarayoni yuz bersa, odam tush ko`radi.

Bosh miya po`stining qisman qo`z`alishi natijasida ham butun po`st tormozlanishi (uyqu bosishi) mumkin. Masalan, kuchsiz yoki o`rtacha kuchli qandaydir qo`z`ovchi uzoq vaqt bir tekis ta'sir etib tursa (masalan, metronomning tebranishi), bu qo`z`ovchi ta'sirida tegishli markaz-da tormozlanish jarayoni voqe bo`ladi. Bunday juz'iy tormozlanish butun postga tarqalishi mumkin. Shuning uchun ham, masalan, hadeb bir maqomda gapirish uyqumizni keltiradi. I.P. Pavlovning fikricha, gipnoz fiziologik jihatdan shu qonuniyatga asoslangan bo`lib, gipnoz vaqtida bosh miya po`stining kattaroq qismi tormozlanadi-yu, ayrim qismlari qo`z`algan holda qolaveradi.

o`ZARO INDUKSIYA Qo`z`alish va tormozlanish jarayonlari doimo bir-biriga ta'sir etib turadi. Bu ikki jarayon bir-biriga bo`liq bo`ladi, ya'ni qo`z`alishjarayoni tormozlanish jarayonini paydo qiladi. Tormozlanish jarayoni esa qo`z`alish jarayonini paydo qiladi. Qo`z`alish va tormozlanish jarayon-larining shu tariqa o`zaro ta'sir etishini I.P. Pavlov o`zaro induksiya qonuni deb atagan edi.

Induksiya bir yo`la va ketma-ket bo`lishi mumkin. Bir yo`la induksiya musbat va manfiy bo`ladi. Bosh miya po`stining biror qismidagi tormozlanish boshqa qismlarda qo`z`alish paydo qilsa, bunday induksiyanı musbat induksiya deyiladi. Bosh miya po`stining biror qismidagi qo`z`alish jarayoni

qo`shni qismlarda tormozlanish jarayonini paydo qilsa, bunday induksiyaning manfiy induksiya deyiladi.

Bosh miya po`stining biron qismidagi qo`zqalish jarayoni bir necha vaqtdan keyin tormozlanish jarayoniga aylansa, va aksincha, tormozlanish jarayoni qo`zqalish jarayoniga ayiansa, bunday induksiyaning ketma-ket induksiya deyiladi. Masalan, odamning uyqoqlik holatiga xos boigan uzoq qo`zqalish jarayoni natijasida bosh miyaning butun po`sti tormozlanadi, natijada kishi uxlab qoladi.

Bosh miya po`stining turli qismlari bir xil qo`zqalmaydi: bosh miya po`stida qo`zqalish paydo bo`lganda hamisha optimal qo`zqalish o`choqi yoki qismi bo`ladi. Bu yerda muvaqqat boqilinish (shartli reflekslar) tez-roq va mustahkamroq hosil boiadi. Optimal qo`zqaluvchanlik o`choqining hosil boiishi diqqatning fiziologik asosidir.

Bosh miya po`stining ayrim qismlari bir xilda tormozlanmasligi ham mumkin. Shuning uchun ham I.P. Pavlov «...yarim sharlar po`stining optimal qo`zqaluvchanlikka ega boigan qismlaridagina emas, balki ularning ozmi-ko`pmi tormozlangan qismlarida ham yangi boglanish hosil boiishi mumkin», deb hisoblaydi. Pavlovning fikricha, bizda, masalan, hosil boigandan keyingina bilib oinadigan ba'zi bir odatlarning paydo boiishiga sabab shudir (4-tom, 413-bet).

Bosh miya po`stining faoliyatidagi sistemalilik va dinamik stereotip.

I.P. Pavlov bosh miya katta yarim sharlari po`stini turli fiziologik rol o`ynaydigan ayrim nerv nuqtalarining son-sanoqsiz to`plamidan tuzilgan juda murakkab «mozaika» deb hisoblash bilan birga, shu turli nuqtalarning faoliyatini birlashtirish jarayonlari doimo voqe boiib turadigan muayyan sistema ham deb biladi. Muayyan vaqt davomida va muayyan tartibda takrorlanadigan qo`zqovchilarning ta'siri bilan bosh miya po`stida muayyan (qo`zqovchilarga mos keladigan) qo`zqalish va tormozlanish jarayonlari tobora mustahkamlanib qoiadi. Bu mustahkamlanish shundan iboratki, keyin bir xilda takrorlanadigan hamma jarayonlar juda osonlik bilan voqe boiadi, ularning voqe boiishi uchun «tobora kamroq nerv mehnati» kerak boiadi. Nerv jarayonlarining I.P. Pavlov dinamik stereotip deb nom bergan birmuncha turqun sistemasi shu tariqa tarkib topadi. Shu tariqa tarkib topgan bunday sistema o`z navbatida yangi qo`zqovchilar ta'siri bilan voqe boiadigan jarayonlarning xarakteriga (tezligiga, turqunligiga) ta'sir etadi.

Bundan anglashiladiki, hayvonning har bir reaksiyasi shu paytda qaysi qo`zovchining ta'sir etishi bilangina belgilanib qolmay, balki bosh miya

po`stida qanday bo`lanish sistemasi tarkib topganligi, qanday dinamik stereotip borligi bilan ham belgilanadi. Mustahkam tarkib topgan dinamik stereotip ayrim qo`zovchi paydo bo`lganda butun boshli reaksiyalar sistemasi takrorlanishiga imkon beradi. Dinamik stereotip organizmning takrorlanib turadigan bir xil tashqi ta'sirlarga moslanishi demakdir. Agar sharoit o`zgarsa, agar mavjud dinamik stereotipga mos kelmaydigan yangi qo`zovchilar paydo boisa, bu stereotip o`zgaradi, qayta quriladi.

Bu qayta qurilish ko`pincha nerv sistemasining ishini qiyinlashtiradi. Mustahkam tarkib topgan stereotip I.P. Pavlovning so`zlari bilan aytganda, «qattiq urishib qolgan, ko`pincha qiyinchilik bilan o`rganadigan, yangi sharoit, yangi qo`zovchilar arang yenga oladigan bo`lib qoladi». (I.P.Pavlov. nojiHoe co6paHne co^HHeHHH. 2-kitob, III tom 333-bet). Nervjarayonlarining sistemaliligi haqidagi I.P. Pavlov ta'limoti hayvonlarning xulq-atvoriga o`tmish tajribasining ta'sir etish mexanizmlarini ochib beradi. Juda mustahkam o`rnashib qolgan odat va malakalar stereotiplarga asoslanadi.

4. Odamning yuksak nerv faoliyatining xususiyatlari

Yuksak nerv faoliyatining yuqorida bayon etilgan qonuniyatlarini I.P. Pavlov hayvonlar ustidagi tajribalarida ochib berdi. Pavlov ta'limotiga ko`ra, odamning yuksak nerv faoliyati ham o`sha qonuniyatlarga bo`ysunadi. «Katta yarim sharhlarga jo boigan yuksak nerv faoliyatining eng umumiy asoslari taraqqiyotning yuqori darajasiga chiqqan hayvonlarda, shuningdek, odamlarda bir xil ekanligiga shubha qilmasa boiadi, shuning uchun ham bu faoliyatning elementar hodisalari taraqqiyoti yuqori darajaga chiqqan hayvonlarda ham, odamlarda ham bir xil boiishi kerak» (o`sha kitob, IV tom, 415-bet). «Ammo takomil topib borgan hayvonlar olamida odam paydo boiishi bilan, - deydi I.P. Pavlov, — nerv faoliyati mexanizmlarida bunga qadar boimagan yangi, qoyat muhim qo`shimcha sodir boiadi». Odamda yangi shartli qo`zovchi so`z, nutq paydo bo`ldi, hayvonlarda esa bunday qo`zovchi yo`q. Odam so`zlashni bilganligidan undagi yuksak nerv faoliyati asosiy qonuniyatlarining ko`rinishlari hayvonlardagi yuksak nerv faoliyatidan sifat jihatidan tubdan farq qiladi.

«Odam bilan hayvonga ta'sir qiladigan hamma umumiy real shartli qo`zovchilar singari, so`z ham odam uchun shartli real qo`zovchidir, ammo, shu bilan birga, so`z hamma boshqa qo`zovchilarga nisbatan shunchalik keng imkoniyatga egaki, bu tomondan hayvonlarga xos boigan shartli qo`zovchilar bilan uni sifat jihatidan sira taqqoslab bo`lmaydi. So`z

ulaygan odamning o'tgan butun umri ichida katta miya yarim sharlariga ta'sir qilib turgan barcha tashqi va ichki qo'zlovchilar bilan bo'lingan bo'ladi, bularning hammasidan signal beradi, hammasining o'rnini bosadi va shu sababdan organizmning haligi qo'zlovchilar ta'siri bilan belgilana-digan barcha harakatlarini, reaksiyalarini yuzaga chiqara oladi» (o'sha kitob IV tom, 429-bet). Hayvonga voqelikdan darak beruvchi signallar faqat ko'rish, eshitish va organizmning boshqa retseptorlarining maxsus hujayralariga bevosita boradigan ta'sirlar va bularning katta miya sharida qoladigan izlaridan iborat desak bo'ladi. I.P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, «bu voqelikdan signaj beruvchi birindii signaj sistemasi bo'lib, bu sistema bizda ham, hayvonlarda ham bor» (o'sha kitob, III tom, 2-kitob, 335-336-betlar). «Ammo so'zlar, - deydi Pavlov, - voqelikning odamga xos bo'lgan ikkinchi, maxsus signaj sistemasini tashkil etadi». So'z bevosita narsa va hodisalaridan olingan signallarning o'rnini bosadi, shuning uchun ham, Pavlov uni (so'zni) signallarning signali deb atadi. Har qanday so'z, eshitilgan, qiigan, baland ovoz bilan yoki ichida aytilgan so'z odamning tajribasi bilan bo'lingan bo'lib, xiima-xil birinchi signallar haqida signal beradi.

Shunday qilib, odamning katta yarim sharlar po'stida birinchi signal sistemasidan tashqari, ikkinchi signal sistemasi ham bor, ikkinchi signal sistemasi odamning yuksak nerv faoliyatini hayvonlarning yuksak nerv faoliyatidan ajratadigan, sifat jihatdan yangi sistemadir.

Ikkinchi signal sistemasi mehnat jarayonida, kishilarning tarixiy taraqqiyoti jarayonida kelib chiqqan, shu bilan birga, u odamning ijtimoiy hayotining zarur shartidir.

Odam bilan muhit o'rtasidagi murakkab munosabatlarning hammasi ikkinchi signal sistemasi orqali voqe bo'ladi. Ikkinchi signal sistemasi «odamga jo'lgan munosabatlarda eng doimiy va qadimgi regulator» bo'lib qoldi. Ammo ikkinchi signal sistemasi birinchi signal sistemasidan ajralgan holda voqe bo'lmaydi, balki u bilan mahkam bo'lingan holda voqe bo'ladi.

Ikkinchi signaj sistemasining mexanizmlari tafakkur va nutqning fiziologik asosidir. Ikkinchi signaj) sistemasi, birinchi signal sistemasi bilan o'zaro ta'sir etar ekan, tafakkur faoliyati kuzatish, logik xotira, his va iroda bilan chambarchas bo'lingan funksiyalarning ham fiziologik asosidir.

III bob. PSIXIKANING TAEAQQIYOTI

Psixikaning taraqqiyoti haqida so`zlaganda: 1) hayvonlar psixikasi-ning taraqqiyotini, 2) odam ongining tarixiy taraqqiyotini, 3) odam psixi-kasining yoshga qarab taraqqiy qilishi nazarda tutiladi.

I. HAYVONLAR PSIXIKASI

Yuqorida ko`rsatilganidek, psixika organik hayotning taraqqiyoti jara-yonida paydo bo`lgan. Organik materiyaning anorganik materiyadan farq qiladigan xususiyatlaridan biri shuki, organik materiya seskanuvchandir, ya'ni tashqaridan bo`lgan ta'sirlarga seskanib javob beradi. Muhitning ta'siri bilan qo`zqlaladi. Masalan, bittagina hujayradan iborat bo`lgan amyoba tashqi ta'sirga javob berar ekan, shu ta'sirga qarab harakatlanadi yoki undan qochadi.

Organik materiyaning bundan buyongi taraqqiyot bosqichlarida yangi xossa — sezuvchanlik, sezish xossasi paydo boiadi, ya'ni organizmga ta'sir etadigan narsalarning xossalarini aks ettiruvchi sezish qobiliyati paydo boigan. Bu sezish xossasi nerv sistemasining kurtaklariga ega boigan hayvonlar vujudga kelgan vaqtda, balki undan ham ilgariroq eng boshlanqlich shaklda paydo bo`igan A.N.Leontev gipotezasiga ko`ra, sezuvchanlik «...genetik jihatdan olib qaraganda muhitning organizmni boshqa ta'sirlar bilan bogiovchi, ya'ni organizmning muhitda oriyenti-rovka qilishga yordam beruvchi signallik vazifasini o`tovchi ta'sirlarga seskanuvchanlikdan boshqa narsa emas» (A.N.Leontev. E[po6jieMbi pa3BMTHfl ncHXHKH. M., «MbicJi», 1965, 45-bet). A.N.Leontevseskanuvchanlikdan sezuvchanlikka o`tish boshqacha hayot tarixi bilan bogiiq, deb ko`rsatadi va yuksak tashkil topgan hayvonlarda sezuvchanlik taraqqiy etadi, sezgi a'zolari tarkib topadi, deb ko`rsatadi.

Sezish qobiliyatining paydo boiishi psixika taraqqiyotidagi dastlabki davrdir. Keyinchalik hayvonlar nerv sistemasining taraqqiysiga va jumla-dan sezgi organlarining taraqqiysiga qarab, tashqaridan boiadigan ta'sirni aks ettirish, sezish qobiliyati o`sib, tobora murakkablasha bordi. Masalan, maxsus sezgi organlari boimagan eng sodda hayvonlarda, aftidan, faqat umumiy, differensiallashmagan sezuvchanlik mavjud bo`isa kerak. Taraqqiyot

qiyotning ancha yuqori bosqichlarida hayvonlarda sezgi organlari paydo bo`ladi, nerv sistemasining analiz qilish qobiliyati ham o`sadi. Biologik taraqqiyotning yuqori bosqichlarida hayvonlarning ba'zi turlarida sezgi organlari hayron qolarlik darajada takomillashadi. Masalan, burgutning ko`rish organi, itning hid bilish organlari va hokazo.

Nerv sistemasi sezgi organlarining taraqqiyoti, shu bilan birga hayvonlar psixikasining taraqqiyotiga, hayvonlarning hayot kechirish tarziga, shu hayvoniarning qayerda, qanday yashashiga, qanday oziqlanishiga, qanday ovqat topishiga, kimga qarshi kurashishiga va shu kabilarga bog`liqdir. Masalan, parrandalar umrining ko`p qismini havoda, uchib yurib o`tkazadi. Bunday hayot kechirish bepoyon bo`shliqlarda adash-maslik zaruriyatini tug`diradi. Shuning uchun ham parrandalarning, ay-niqsa, yirtqich va ko`chib yuradigan parrandalarning ko`ruv organi va ko`rib idrok qilish xususiyatlari ham taraqqiy qilgandir. Maymunlar asosan daraxtlarda hayot kechiradi. Shunga ko`ra, maymunlarning ko`z bilan chamalash, harakatlarni uyqunlashtirish va chaqqon ushlab olish xususi-yati, darrov vaziyatga qarab ish ko`rish qobiliyati paydo bo`lgan. Hayvonlar psixikasining taraqqiysida tevarak-atrofdagi tabiat xususiyatlari, o`sha turga kiradigan hayvonlarning birgalashib yashashi katta ahamiyatga ega-dir. Uy hayvonlari psixikasining shakllanishida odamzod muhiti katta rol o`ynaydi. Bir sharoitdan ikkinchi bir sharoitga ko`chib o`tgan hayvonlarning psixikasi ham bir qadar o`zgarishi mumkin.

Hayvonlar o`z turiga kiradigan hayvonlar to`dasidan chetda o`sganda ularning xatti-harakatida ba'zi bir xususiyatlar paydo bo`ladi. Uy hayvonlari doimo odamga yaqin yurganidan, ularning xatti-harakatlari shu turga kiradigan yovvoyi hayvonlar xatti-harakatiga qaraganda juda ham boshqacha bo`lib tuyuladi.

Hayvonlarda bo`ladigan xatti-harakatlarning ikki xil shaklini, ya'ni tuquma (yoki nasldan-naslga o`tadigan) xatti-harakatlar bilan hayvonlarning o`z tirikchiligi tajribasi natijasida paydo qiladigan (yoki hosil qiladigan) xatti-harakatlarni bir-biridan farq qilmoq kerak. Ammo tuquma xatti-harakatlar shakllari bilan hayvonlarning o`z tirikchiligi tajribasida hosil qilingan (individual) xatti-harakatlar shakllarini bir-biriga qarama-qarshi qo`yish yaramaydi. Tuquma xatti-harakatlar shakllarining o`zgarishi va individual xususiyatlarga aylanishi mumkin, individual xatti-harakat shakllari esa tuquma xatti-harakatlar shakllari zaminida hosil bo`ladi. Buni quyida ko`ramiz.

Hayvonlar xatti-harakatining asosiy tujma shakli instinktlardir. Hayvonlarning o`z tirikchiligi tajribasi natijasida hosil bo`ladigan (individual) xatti-harakat shakllariga ko`nikmalar va kurtak holdagi fahm bilan aloqa-dor harakatlar kiradi.

Hayvonlarning instinktlari

Instinktlar hayvonlarning o'z ehtiyojlarini qondirish uchun qiladigan murakkab tuqma harakatlaridir. Masalan, ko'p qushlar juda ustalik bilan in yasar ekan, material (cho'p-char, loy) tanlash va inni pishiq qilib qu-rish yo'lida xilma-xil harakatlarni bajaradi. Qaldiruochlarning ini bunga yaxshi misol bo'la oladi. o'rgimchaklar garchi in to'qish «san'atini» ol-dindan o'rganmagan bo'lsa ham, o'z inlarini zo'r «mahorat» bilan to'qiydilar. Asalari o'z kataklarini, go'yo puxta hisob qilib turganday, aniq reja bilan ko'radi. Hayvonlarning instinktlari juda xilma-xil boiadi. Hayvonlarning biologik ehtiyojlariga qarab, ularning instinktiv harakatlarni quyidagi turlarga boiish mumkin; ovqatlanish instinkti, saqlanish instinkti, nasl qoldirish instinkti va poda (to'da) boiib yashash instinkti.

Ovqatlanish instinkti. Bu instinkt hayvonning o'zi uchun zarur ovqat qidirib topish, ovqat uamlash va shu kabi harakatlarida zohir boiadi. Masalan, endigina tuxum po'choqini yorib chiqqan jo'ja donni va non uvoqlarini cho'qiydi, ularni qidirib topa biladi. Asalarilarning asal qidirib to'plashi va uamlab qo'yishi hammaga maium.

Saqlanish instinkti. Bu instinkt hayvonlarning dushmandan saqlanish tuqma usullarida va dushmanga hujum qilish qobiliyatida *zuhur* etadi. Masalan, mushuk bolasi o'ziga tikilib turgan kuchukni birinchi marta ko'rganda yo shkafning tagiga kirib ketadi yoki stulning ustiga, daraxtga chiqib oladi. Bordi-yu, mushukning o'zi hujum qiladigan bo'lsa, kuchukning nozik joylariga yuz-ko'ziga chang solmoqchi bo'ladi.

Nasl qoldirish instinkti. Bu instinkt jumladan, ota-onalik instinkti sifa-tida yaqqolroq ko'rinadi. Hayvonlar o'z bolalarini parvarish qilish tuqma mahoratiga ega boiib, u naslining kelajagi haqida katta uamxo'rlik qiladi. Hayvonlarningba'zibirturlari, xususan, hasharotlar, o'z avlodini ko'rmaydi, ammo, bolalari o'sib mustaqil hayot kechira olishi uchun, ular tuxum qo'yganda o'z nasliga qulay joy va ovqatni oldindan tayyorlab ketadi.

Ko'klamda yo'lda yoki yoi yoqasida bir juft qo'nqizning go'ngni dumalata-dumalata yumaloqlab ketayotganini ko'rish mumkin. Bu yuma-loqlangan go'ng qo'nqizdan tarqaydigan nasl uchun turar joy va ovqat boiadi. Qo'nqizlar go'ngni maium kattalikda yumaloqlaydi. Urqochi qo'nqiz shu yumaloqlangan go'ng ichiga tuxum qo'yadi, shundan keyin uning oqzini berkitib, xavf-xatarsiz joyga dumalatib boradi. Yumaloqlangan go'ng ichidagi tuxumdan bir necha vaqtdan keyin qurt chiqadi. Bu qurt go'ngdagi moddalar bilan

oziqlanib o`sadi, qurt shu joyning o`zida qumbakka aylanadi, keyin bu qumbak qo`nqizga aylanadi. Yosh qo`nqiz yumaloq go`ng ichidan teshib chiqib, erkin hayot kechira boshlaydi. Shun-day qilib, qo`nqiz o`zining qamxo`r ota-onasini ko`rmaydi, ota-onasi esa qo`nqizni ko`rmaydi.

Poda (to`da) bo`lib yashash instinkti. Bu instinkt hayvonlarning turli usullar bilan o`zaro aloqa qilishida va xilma-xil shaklda birgalashib ya-shashida zohir bo`ladi. Hayvonlarning ba'zi turlari, asosan, o`txo`r va sut emizuvchi hayvonlar doimo to`da bo`lib yashaydi, hayvonlarning boshqa turlari, asosan, yirtqich hayvonlar esa o`ziga o`xshash hayvonlar bilan vaqt-bevaqt birgalashib yashaydi. Hasharotlar galasi, qushlar galasi, sut emizuv-chilar to`dasi — hayvonlarning poda (to`da) bo`lib yashash shakllaridir.

Instinktlar mashq qilish yoki o`rganish yo`li bilan hosil bo`lmaydi — ular ota-onadan naslga biologik irsiyat sifatida o`tadi. Instinktlarning nerv-fiziologik asosi - shartsiz reflekslardir. I.P. Pavlov ta'limotiga ko`ra, instinktlar shartsiz reflekslarning o`zi-yu, lekin ancha murakkab turidir. I.P. Pavlov bunday deydi: «Hozirgi vaqtda instinktlarning ham reflekslardan iborat ekanligi, faqat biroz murakkabroq reflekslar ekanligi yetarli aniqlangan deb hisoblash mumkin» (I.P. Pavlov, rivojlanish qonuniyatlari, III tom, 2-kitob, 51-bet). Instinktlar — bir qancha shartsiz reflekslardan iborat bo`lgan reflekslar zanjiridir. Bu reflekslardan har birining harakatga kelgan payti navbatdagi refleks uchun qo`zovchi bo`ladi. Avvalo shuni aytish kerakki, hayvonlardagi instinktlarning obyektiv suratda bama'niligi bilan qiyosat ajablantiradi. Xo`sh hayvonlardagi instinktiv harakatlarning ro`yi rost ko`rinadigan bu bama'niligi va «oqilonaligi» qanday izohlanadi?

Instinktlarning qanday paydo bo`lganligini birinchi marta Ch. Darvin tushuntirib berdi. Darvin ta'limotiga ko`ra, hayvonlarning instinktlari uzoq, evolutsion taraqqiyot jarayonida, tashqi muhitga moslashish jarayonida, hayot sharoitiga bog`liq holda paydo bo`lgan.

Bu kurashda, tevarak-atrofdagi muhitga moslashishda foydasiz bo`lib qolgan harakatlar, shuningdek, befoйда organlar yo`qolib ketgan, zararli harakatlar hayvonni halokatga olib borgan, foydali harakatlar esa taraqqiyot jarayonida mustahkamlanib, nasldan-naslga o`tgan. Shu bilan birga, instinktlar butun bir avlodga yoki hayvonlarning, butun bir turiga mustahkam o`rnashib qolgan harakatlardan iborat.

Instinktiv harakatlar hayvonlarga foydali bo`lgandagina ma'qul kela-di, ya'ni bama'ni bo`ladi, ammo hayvonlardagi instinktlarning bama'niligi ham juda cheklangandir. Hayvonlarning instinktlari birqolipda (shablon) bo`ladi. Hayvonlar yashaydigan sharoit salgina o`zgarishi bilan ularning harakatlari bama'ni bo`lib qoladi. Masalan, o`rgimchak iniga pashsha tush-sa, darrov ta'zirini beradi: unga yopishib, yeb qo`yadi. Ammo o`rgimchak bilan

pashsha boshqa joyda (masalan, stakanda) yonma-yon qo`yilsa, o`rgimchak pashshadan qochib ketadi.

Parranda o`z tuxumlarinigina emas, balki boshqa qushlarning tuxum-larini, gipsdan yoki yo`ochdan yasalgan suniy tuxumlarni, hatto tuxum-ga bir qadar o`xshaydigan boshqa har qanday narsalarni ham bosib yota-

veradi. Holbuki, parrandaning bu harakatlari tamomila bema'nidir. Ichki sekretsiya bezlarining faoliyatidan kelib chiqadigan ichki ta'sirlar ko'pgina instinktlar uchun (masalan, jinsiy instinkt uchun) xarakterlidir. Hayvonni jinsiy instinktini ado etishga qo'zaydigan ichki mexanizmlar bo'lmasa, tashqi ta'sirning bir o'zi bu instinktini yuzaga chiqarolmaydi; jinsiy bezlari olib tashlangan ariga tashqaridan har qanday ta'sir boiishiga qaramay u in yasamaydi, nasl uchun ovqat qamlamaydi va hokazo. Shu munosabat bilan psixikaning emotsional jarayonlar kabi shakli vujudga keladi va yanada taraqqiy etadi.

Biror ehtiyoj va tegishli tashqi sharoit mavjud boigandagina birturga kiradigan hayvonlar odatda hamma harakatlarni ko'p nasllarning umri davomidagi muayyan bir namunaga muvofiq bajaradi. Ammo hayvon-larning hamma turlaridagi instinktlar barcha nasllarda doimo o'zgarmasdan qolaveradi, deb o'ylash yaramaydi. Organizmlar ular uchun yangi boigan hayot sharoitiga tushib qolsa, yangi xossalar paydo qilishi mumkin. Bu xossalar mustahkamlanib, nasldan-naslga o'tadi. Hayvonlarning instinkt-lari ham shunday yoi bilan o'zgaradi. Tashqi muhitga moslashish jara-yonida, tajribaga va hayvon yashaydigan sharoitga qarab, ayrim instinkt-lar so'nishi yoki aksincha, murakkablashishi, o'zgarishi mumkin. Masa-lan, qaldirqochiar doimo bir qolipda in qursalar ham, iekin, ba'zida, muhit o'zgarishlarining ta'sirida, bu inlarning salgina boshqacha qilib qurilganini ko'rish mumkin. Uy hayvonlarining instinktlari ularning yov-voyi ajdodlari instinktiga qaraganda, ayniqsa, ko'p o'zgaradi. Demak, tuqma nerv bogianishlari (shartsiz reflekslar) obyektiv sharoitga mos kelmay qolsa, turning taraqqiyot jarayonida sekin-asta o'zgarib, so'nib qolishi mumkin. Shu bilan birga, o'zgargan tashqi sharoitga qarab, hay-von miyasida nerv sistemasida yangi bogianishlar hosil boiishi mumkin, shunga ko'ra organizm muhitga ko'proq muvozanatlashadi, hayvon ha-yot sharoitiga yaxshiroq moslashadi.

Hayvonlarning ko`nikmalari

Ko`nikma - hayvonlarning individual hayoti davomida paydo qiladi-gan harakatlaridir.

Masalan, o'rgangan it qoi uzatilsa, oldingi oyoqini beradi; it eshikni oyoqi yoki tumshuqi bilan ochadi, «o'yinga tushadi», keyingi oyoqlari bilan tikka yuradi, ot aravaga kiradi va hokazo. Bunday harakatlar ko`nikmalar deb ataladi. Hayvon instinktiv harakatlar yordami bilan qan-day ehtiyojlarini qondirsa, hosil qilingan ko`nikma yoi bilan ham o'sha ehtiyojlarini qondiradi. Itning «o'yinga tushishi» yoki «oldingi oyoqini berishi» uning ovqat

olishiga yordam beradigan harakatlardir. Hayvon-laming ko`nikmalari shartsiz reflekslar, instinktlar asosida, shuningdek,

ilgari hosil bo'lgan shartli reflekslar asosida vujudga keladi. Ko'nikmalar hayvonning biron ehtiyojini qondirishga yordam beradigan yangi (instinktiv harakatlardan o'zgacha) harakatlarni qayta-qayta takrorlash yo'li bilan vujudga keladi. Shunday qilib, ko'nikmaning nerv-fiziologik mexanizmi shartli refleksdir. Ko'nikma hosil qilish hayvonda shartli reflekslarning birinchi yoki butun bir sistemasini hosil qilish demakdir. Yangi harakat paydo qilish va uni mustahkamlab qolish awalo hayvon turgan sharoitga bo'liq. Masalan, itga ovqat beriladigan idishni uyga olib kirib, uy eshi-gini yopib qo'yildi, deylik. It buni ko'radi. It ovqatga ehtiyoj sezganda eshikka yugurib boradi, uni oyoqi yoki tumshuqi bilan ochishga urinib, ko'pgina poyma-poy harakatlar qiladi. Shu betartib harakatlar davomida it eshikni oyoqi yoki tumshuqi bilan bexosdan ochib yuboradi. Bu harakat bir necha marta takrorlanadi. Oyoq yoki tumshuqning o'ng kelgan harakatlari mustahkamlanib qoladi, natija bermaydigan foydasiz harakatlari esa yo'qoladi, it keyinchalik eshikni oyoqi yoki tumshuqi bilan be-malol ochadigan bo'lib qoladi. Hayvonda bama'ni harakatning yangi ko'nikmasi, yangi usuli taxminan shunday vujudga keladi. Hayvonlarning ko'nikmalari ota-onasidan «o'rganish» yo'li bilan ham hosil bo'ladi. Masalan, bo'rilar bolalarini ovga shunday «o'rgatadi»: qari bo'ri qilgan harakatlarni yosh bo'rilar takrorlaydi. Bu yerda «o'rganish» taqlid qilish instinktiga asoslangandir.

Uy hayvonlarini odam «o'rgatganida» ular ko'p ko'nikma hosil qiladi. Kishilarning hayvonlarda shu tariqa ko'nikmalar hosil qilishi **o'rgatish** (dressirovka) deb ataladi.

Yuksak darajadagi hayvonlarning ba'zi ko'nikmalari juda murakkab bo'ladi va hatto aqllilik belgisi bo'lib ko'rinadi. Masalan, o'rgatilib, sirk sahnasiga olib chiqiladigan hayvonlarning ko'rsatadigan harakatlari: fillar raqsi, ayiqlarning velosiped minib yurishi, sherlarning akrobatik harakatlari, it, otlarining «matematik masalalarni» yechishi va hokazolar shundaydir. Bularning hammasi shartli reflekslar hosil qilishga asoslangandir. Hosil bo'lgan ko'nikmalar ayrim hollarda, hayvonlarning hayot sharoiti-ga qarab, mustahkamlanishi va irsiy bo'lib qolishi yangi instinktiv harakatlar shaklida nasldan-naslga o'tishi mumkin. I.P. Pavlov fiziologlar-ning 1913-yilda Gronengenda bo'lib o'tgan xalqaro kongressida bunday degan edi: «Yangi paydo qilingan shartli reflekslarning ba'zilari keyinchalik irsiyat yo'li bilan shartsiz reflekslarga aylanadi, deyish mumkin» (o'sha asar, III tom, 1-kitob, 273-bet).

Bir yildan keyin — 1914-yilda, Pavlov yanada ko`proq ishonch bilan bunday dedi: «Yangi paydo bo`lgan reflekslar birin-ketin bir qancha nasl-larda hayot sharoiti birday saqlangan taqdirda, uzluksiz ravishda doimiy

reflekslarga aylanishi juda ham ehtimol (va bunga endi faktlar dalil bo`la oladi). o`sha kitob, 281-bet.

I.P. Pavlov taiimotiga ko`ra, hayvonlar paydo boiib ularda nerv sis-temasi vujudga kelishi bilanoq shartli reflekslar, ya'ni organizm bilan tashqi muhit o`rtasidagi muvaqqat nerv bogianishlari vujudga kela boshlagan. Biologik jihatdan nihoyatda muhim va organizmning hayotini saqlash uchun zarur boigan bu muvaqqat nerv bogianishlari bir qancha nasl-lardan-naslarga o`tib, takrorlanib, doimiy (shartsiz) bogianishlarga, ya'ni instinktiarga aylangan. Hayvonlarda shartli reflekslar hosil boiish jarayo-nida nerv sistemasining o`zi ham o`zgargan va takomillashib borgan. Shun-day qilib, I.P. Pavlov taiimotiga ko`ra, yuksak nerv faoliyati hayvonlar-ning taraqqiyotida yetakchi rol o`ynaydi. Hayvonlar ko`nikmalar hosil qilish tufayli, tashqi muhitning o`zgaruvchi sharoitiga chaqqonroq va yax-shiroq moslashadigan boiib qoladi.

Hayvonlardagi tafakkur kurtaklari

Yuqori darajada taraqqiy qilgan hayvonlarning (masalan, it, maymun-larning) ba'zi harakatlarini ko`rganimizda ba'zan ularga «ziyrak», «sez-gir», «tiyrak» degan va boshqa shu kabi sifatlar beramiz. Hayvonlarda shunday harakatlar ko`rinadiki, bu harakatlardan bizga hayvon qanday boimasin maqsadga yetish yo`llari yoki vositalarini tanlaganday, qanday boimasin masalani hal etganday, awalgi tajribani yangi sharoitga qarab tatbiq etganday tuyuladi. Hayvonlarning tafakkuri haqidagi

so`nggi vaqtlarda □oyat ko`p tekshirish o`tkazildi, bu tajriba ko`pchiligi maymunlarning turli masalan, N.N.Ladigina tekshirishlari √c* shimpanzeda bosh-lan□ich abstraksiya qobiliyatlari borligini ko`rsatadi: maymun-lar o`zi idrok qiladi-gan narsalarning

rangini shakli va U-rasm. Maynmnlarda murakkab tanlash-ajratish hajmidan ajratar qobUiyati borligini ko 'rsatuvchi tajriba.

ekan, shuningdek, shaklni rang va jismdan ajrata olar ekan. Hatto tuban darajadagi maymunlarda ham anchagina murakkab tanlash-ajratish qobili-yati borligini tajriba ko`rsatib berdi.

Professor Roginskiy mana bunday tajriba qilgan: maymunlar oldiga turli tomonga qaratib, uzun-uzun bir necha tasma va arqon uzala yotqizib qo`yilgan. Shu tasma va arqonlardan ba'zilarining uchiga yemish bo`lab qo`yilgan. Maymunlar bu tasma va arqonlarni bir-biridan farq qilmay bir necha marta ushlab ko`rganidan keyin, oxiri, tasma va arqonlarning qay xilda cho`zilib yotganidan qat'i nazar, yanglishmay xuddi o`sha yemish bo`langan tasma va arqonlarni darrov ajratib, topib olganlar.

Maymunlarning sun'iy suratda yaratilgan sharoitda o`zlari uchun yan-gi, murakkab harakatlarni bajarishga qobil ekanliklari ma'lum bo`ldi. Max-sus tajriba qilib ko`rilganda shu narsa ayon bo`lganki, maymunlar baland joyga qo`yib qo`yilgan yemishlarni tushirib olish uchun yonlarida turgan yo`qochni «qurol» tariqasida ishlata olganlar, ayrim hollarda esa yemishlar-ni tushirib olish uchun yo`qochlarni bir-biriga ulaganlar yoki buyumlarni qalashtirib, ustiga chiqib olganlar.

Maymunlarning tafakkurini tekshirishda I.P. Pavlovning xizmati, ay-niqsa, kattadir. I.P. Pavlov sinchiklab tajriba qilib, maymunlarning fahm bilan aloqador harakatlar qila olishini ko`rsatib berdi. Masalan, tajriba qi-lingan Rafael deb atalgan maymun eshiklarning turli xil zanjir va ilgaklarini ularning har biriga yarasha asbob bilan ochishga, olovga suv sepishga, yashik-larni taxlab zinapoyacha qilib, balandga chiqishga o`rgandi.

I.P. Pavlov o`z tajribalariga, shuningdek, boshqa tekshiruvchilarning tajribalariga asoslanib, maymunlarning fahm bilan aloqador harakatlarini materialistik asosda uqtirib berdi. Maymunlarning fahm bilan aloqador bu harakatlari ular miyasining shartli reflektor faoliyatidir, albatta. I.P. Pavlov maymunlarning tafakkuri, fahmi o`ylashda emas (maymunlar o`ylamaydi), balki harakatidadir, degan xulosa chiqaradi. «Maymunning tafakkurini uning harakatlarida o`z ko`zingiz bilan ko`rasiz», «maymun-ning goh uni, goh buni qo`liga olib ko`rib qilayotgan barcha ish-harakat-lari, o`z ko`zingiz bilan ko`rib turganingizdek, ish-harakatda namoyon bo`lgan tafakkurdir. Bu qisman awallari hosil qilingan, qisman hozir ko`z o`ngingizda hosil bo`layotgan, ko`z oldingizda bir-biriga qo`shilayotgan bir qancha as-sotsiatsiyalardir. Albatta, bu fahm eng elementar fahmdir* - deydi I. P.Pavlov («riaBJioBCKHe

срелби», II том, 431-бет).

Bu tafakkurning elementar tafakkurligi shundaki, hayvonlarshu paytda o`zi idrok qiladigan voqelik doirasidagina «fikrlaydi», ularning fahm bilan aloqador harakatlari faqat biologik ehtiyojlarni qondirish yo`lidagi harakat-lardir, xolos.

Hayvonlar o`ylamaydi, ularning fikrni ifodalaydigan va ma'lum bir shakl-ga kiritadigan tili yo`q. Yuqori darajada taraqqiy qilgan hayvonlarda faqat

birinchi signal sistemasining muvaqqat bo'lanishlari tafakkurning nerv-fiziologik mexanizmlari bo'lib xizmat qiladi.

Hayvonlarda vujudga kelgan harakat usullari biridan ikkinchisiga o'tmaydi. Bu harakat usullarini qaysi hayvon topgan bo'lsa, faqat o'sha ayrim hayvonniki bo'lib qoladi. Hayvonlarning kurtak holdagi tafakku-ri taraqqiy etmaydi. Bu tafakkurning zohir bo'lishi tafakkurning nav-batdagi, yuksak va murakkabroq shakllari taraqqiy etishi uchun bir bosqich bo'lolmaydi. Hayvonlarning tafakkuri namoyon bo'ladigan harakatlari ularning fe'l-atvorida asosiy o'rin tutmaydi. Hayvonlarning fe'l-atvori (xatti-harakatlari)dagi asosiy shakllari instinktlari bilan ko'nikmalardan iborat. Hayvonlarning ana shu oddiy kurtak holdagi tafakkur faoliyati ayni vaqtda hayvon psixika taraqqiyotidagi yuksak bosqich hisoblanadi.

Hayvonlar psixologiyasi — **zoopsixologiya** degan maxsus fan hayvonlar psixikasini tekshirish bilan shug'ullanadi. Bu fan hayvonlardagi psixik hayot shakllarining taraqqiyotini ulardagi nerv sistemasining taraqqiyotiga va biologik sistematikaga (hayvonlarning har xil turlariga), shuningdek, hayvonlarning hayot kechirish xususiyatlariga qarab o'rganadi. Zoopsixologiya turli hayvonlar psixikasining taqqoslab tekshirganidan **cho'ishtirma psixologiya** deb ham ataladi. Shu psixologiyaning o'zi psixika taraqqiyotini hayvon organizmlarining biologik tuzilishiga qarab tekshirgani uchun yana **biologik psixologiya** deb ham yuritiladi.

II. INSON ONGINING TARIXIY TARAQQIYOTI

Hayvonlar psixikasining paydo bo'lishi va o'sib taraqqiy qilinishini yuksak darajada taraqqiy etgan psixikaning, ya'ni faqat insonga xos bo'lgan ong-ning ilk tarixi arafasi desa bo'ladi.

Inson ong egasi bo'lganligi tufayli hodisalarning o'zaro sababiyatlari, bo'lanishlarini va bu bo'lanishlarning natijalarini ochib ola biladi, o'z oldiga muayyan maqsadlar qo'yadi va shu maqsadlarga yarasha ish ko'radi. Odam ongi, psixikasi yuksak darajada tashkil topgan materiyaning, ya'ni miyaning xossasidir. Shu bilan birga, odam ongini ijtimoiy hayot sharoitiga bo'lagan holda taraqqiy qiladi. Ong insonning eng awalgi ota-bobosi qurol yasab, mehnat qila boshlagan va shu tufayli ijtimoiy hayot kechira boshlagan paytdan e'tiboran paydo bo'lgan.

Odamning eng awalgi ota-bobolari to'da-to'da bo'lib yashagan. Mehnat jarayonida insonni

jamiyatiga yaqinlashtiradi. Odam tashqi tabiatga ta'sir etib va uni mehnati bilan o`zlashtirish jarayonida o`zining tabiatini ham o`zgartirib boradi. Odamning eng awalgi ota-bobolari mehnat jarayonida qayta tuzilib odam organizmi takomillasha borgan.

Odamning taraqqiy qilishida mehnatning roli

Inson ongining taraqqiy qilishida soʻzsiz mehnat jarayoni muhim rol oʻynadi. Avlod-ajdodlarimiz mehnat qilish natijasida oʻz ehtiyojlari uchun kerak boʻlgan buyumlarni tabiatdagi bor boʻlgan yoʻq, tosh kabilardan yasash natijasida ularning onglari takomillasha borgan.

Ayni mehnat qurollari tayyorlanishi, qoidan turli-tuman ishlarda foydalanishi tufayli odamzod qoʻlning panjalari rivojlandi. Odam mehnat qilgan sayin soʻzlashni oʻrgandi, nutq vujudga keldi, odam tilga kirdi, soʻzlashni oʻrgana boshladi, soʻzlay berish munosabati bilan, nutq ila qilinadigan muomalada til taraqqiy eta bordi va mehnat bilan bir qatorda, odam bosh miyasi va ongining yanada oʻzgarishi, takomillashuvi uchun asosiy faktor boʻlib qoldi.

Odam miyasining nisbiy hajmi ham oʻzgardi va ancha kattalashdi. Bosh miya poʻstining yuzasi ham kattalashdi (2000 kv. sm), miyaning va miya poʻstidagi ayrim qismlarning tuzilishi oʻzgardi. Katta yarim shariarning peshana va tepa boʻlaklari, ayniqsa, takomil etdi. Odam miyasining peshana boʻlagi miya poʻsti yuzasining taxminan 30 foizini egallaydi. Bosh miya poʻstining ensa boʻlagi odamda 12 foizini egalladi. Odam miyasining poʻstida yangi markazlar hosil boʻldi, hayvonlarning miya poʻstida esa bunday markazlar yoʻq. Odam miyasining poʻstida nutq markazlarining hosil boʻlishi, ayniqsa, katta ahamiyatga ega boʻldi. Odamda ikkinchi signal sistemasi vujudga keldi va tarkib topdi, ikkinchi signal sistemasining ishlashi odamdagi yuksak nerv faoliyatining hayvonlardagi yuksak nerv faoliyatidan farq qiladigan asosiy xususiyatidir.

Odamda moddiy dunyo taraqqiyotining muayyan bosqichida paydo boʻlgan ong taraqqiy qilib va oʻzgarib bordi. Lekin ongning tarixiy taraqqiyoti biologik qonunlar bilan emas, balki ijtimoiy qonunlar bilan belgilandi. Kishilar ongi ijtimoiy hayot shakllarining tarixiy oʻzgarishlariga muvofiq ravishda taraqqiy qilib bordi. Jumladan, kishilar ongining tarixiy taraqqiyoti ishlab chiqarish usullariga, ishlab chiqarish munosabatlarining oʻzgarishiga va shu jamiyat ideologiyasiga qarab bordi.

Ideologiya deb biron jamiyat, sinfning siyosiy, falsafiy, ma'naviy, este-tik (san'at), diniy qarashlar sistemasini aytiladi. Ideologiya, boshqacha aytganda, ijtimoiy ong deb ataladi. Psixologiyada tekshiriladigan individual ongni, ya'ni har bir ayrim kishi ongini ijtimoiy

ongdan farq qilish kerak.

Barcha kishilar tevarak-atrofdagi dunyoni seza va idrok eta oladilar. Barcha kishilarda xotira va xayol bor. Barcha kishilar fikrlaydilar va til vositasi bilan o`zaro aloqa qiladilar. Barcha kishilar turli hislarni ko`ngildan kechiradilar va o`z irodalarini namoyon qiladilar.

Odam ongining ayrim tomonlari va funksiyalarining tarixiy taraqqiyoti

Odam ongining ayrim tomonlari va funksiyalari tarixan taraqqiy qilib kelgan. Kishilarda faqat ularning o`ziga xos bo`lgan, ehtiyojlar vujudga keldi va taraqqiy etdi.

Ehtiyoj odamning kun kechirishi, yashashi va kamolga yetishi uchun zarur narsalarning hammasi demakdir.

Odam yashash, hayot kechirish uchun o`z ehtiyojlarini qondirishi lozim.

Ehtiyoj hayvonlarda ham bor. Ammo hayvonlarda faqat biologik, tuquma ehtiyojlar bo`ladi, ovqatlanish, o`z-o`zini himoya qilish, nasl qoldirish ehtiyojlari bor, xolos. Odamda bu biologik ehtiyojlardan tashqari, yana yuksak ehtiyojlar - bilish ehtiyojlari, ijtimoiy, ma'naviy, estetik va boshqa shu kabi ehtiyojlar bor. Bu ehtiyojlar tuquma ehtiyojlar emas, ular tarixan taraqqiy etgan. Ijtimoiy zot bo`lgan odamning biologik ehtiyojlari ham tarixiy taraqqiyot jarayonida sifat jihatidan tubdan o`zgargan.

Kishilarning ehtiyojlari ijtimoiy tuzum shakllarining taraqqiyotiga qarang o`zgaradi.

Tarixda odam miyasi taraqqiy etishi bilan birga sezgi ko`ruv, eshituv, tuyqu organlari, ayniqsa, yuksak kamolotga erishdi. Odam musiqani, nafis suratlarni va boshqa san'at asarlarini idrok etishga qodir bo`ldi. Qo`l asosiy mehnat organi bo`lish bilan birga asosiy tuyqu organi ham bo`lib qoldi.

Odamning tarixiy taraqqiyotida uning idroki va xotira faoliyati ham takomillashib va sifat jihatidan o`zgarib turdi. Tashqi dunyodagi narsa va hodisalarni anglab-bilib, shu bilan birga kengroq va chuqurroq idrok etadigan bo`ldi, o`z faoliyatidagi tajriba mahsulini anglab-bilib esda qoldiradigan va undan anglab-bilib foydalanish qobiliyatiga ega bo`ldi.

Inson tafakkuri ham tarixiy taraqqiyot mahsulidir

Odamzod tafakkuri dastlab elementar mehnat faoliyati bilan chambar-chas bo`lingan edi. Bu aniq-amaliy tafakkur edi. Keyinchalik tafakkur aniq tafakkurdan abstrakt tafakkur sari na amaliy tafakkurdan nazariy tafakkur sari taraqqiy qilib bordi. Albatta, abstrakt va nazariy tafakkur tajribadan ajralmagan holda o`tib bordi. Mantiqiy tafakkur shakllari ham mehnat tajribasida va dunyoni bilish jarayonlarida hosil bo`ldi va o`tib bordi.

Odam hodisalar o`rtasidagi muhim aloqa va munosabatlarni, tabiat va ijtimoiy hayot qonunlarini tafakkur yordami bilan ochib oladi. Insonning ong idora qiladigan faoliyati endi faqat oddiy qo`l mehnati qurollari, ovqat, kiyim-kechak va turar joyinigina yaratib qolmay,

balki fan, san'at, mu-rakkab texnikani ham yaratadi. Kishilar ilmga asoslangan dunyoqarash ya-ratishga intiladilar va shunga harakat qiladilar. Taraqqiy qilayotgan fan, texnika va san'at esa o`z navbatida kishilar ongining o`shiga, ularning ma'naviy qiyofasiga, tafakkuriga ta'sir etadi.

Awalgi nasllarning tajriba va bilimlari tilda mustahkamlanib, keyingi nasliarga o`tib keldi. Mehnat aloqalarida takomillashib borgan til o`z nav-batida kishilarning ongi va tafakkuri taraqqiyotiga ham ta'sir etdi. Yo-zuvning takomillashuvi tufayli kishilarning o`zaro aloqasi va bir-biriga ta'siri mislsiz darajada kengaydi va mazmundor bo`lib qoldi. Kishilar bir-birlari bilan bevosita aloqa qilish orqaligina emas, balki uzoq masofadagi kishilar bilan va ilgari o`tgan kishilar bilan bivosita «aloqa» bo`lash yo`li bilan ham ularning ongi, bilim va tajribasi bilan boyiydigan bo`lib qoladi. Til kishining butun ongli faoliyati bilan chambarchas bo`langandir. Yuqorida ko`rsatib o`tilganidek, til mehnat bilan bir qatorda inson jamiyati va ongini taraqqiy ettiradigan ikkinchi asosiy faktordir.

Mehnat jarayoni va ijtimoiy munosabatlarning tarkib topish jarayonida tafakkur va til bilan birga, odam irodasi ham paydo bo`ldi hamda tarixan o`sa bordi. Odam, ish ko`rishdan oldin o`z harakatlarini tasawur qiladi, shu harakatlarni oldin o`ylab ko`radi, qo`yilgan maqsadga yetish uchun anglab-bilib qayrat ko`rsatadi, ro`y bergan qiyinchiliklarni yengib o`tadigan bo`lib qoladi. Iroda bilan bo`ladigan harakatlar — ongli harakatlar shakllanadi. Shu bilan birga, odamning iroda-ixtiyor bilan qiladigan harakatlari bo`ladi. Tevarak-atrofdagi muhitni o`zlashtirish, uni o`z ehtiyojiga mos-lashtirish imkonini paydo qildi. Odam iroda egasi bo`lganligi tufayli tarixiy taraqqiyot jarayonida tabiatni o`ziga asta-sekin bo`ysundirdi, uni o`ziga xizmat qilishga majbur etdi. Odam tabiatni, tevarak-atrofdagi olamni o`z maqsadlariga muvofiq qilib o`zgartiradi, unga yangilik kiritadi. o`sha tarixiy taraqqiyot jarayonida, uzoq kurash yo`li bilan insonlar ijtimoiy muhitining stixiyali ta'siridan qutuladi, ijtimoiy taraqqiyot qonunlarini sekin-asta bilib olib, ijtimoiy hayotga uyushgan holda ta'sir ko`rsata boshlaydi, inson jamiyatining taraqqiyotini muayyan yo`lga sola boshlaydi.

Kishilar ongining o`zgarishi

Mamlakatimizda mustaqillikning qalaba qilishi odamzod shaxsining -undagi barcha kuch va qobiliyatlarning yayrab-yashnashi uchun mislsiz katta imkoniyatlar yaratib berdi. Ishlab chiqarish vositalarining ijtimoiy mulkligi ishlab chiqarish munosabatlarining asosi ana shu yangi munosabatlarni aks ettiradigan yangi ong ham paydo bo`ldi. Kishilar ongidagi bu yangilik kishilar o`rtasidagi munosabatlarning o`zgarishida, mehnatga munosabatning o`zgarishida, kishilar saviyasining o`zgarishi va kengayishida, ularning o`z faoliyatida oldilariga qo`yadigan qo`yalarining o`zgarishida o`z ifodasini topdi. Kishilarning o`zaro

munosabatlarida o`rtoqlarcha hamkor-lik va ishlab chiqarish jarayonida o`zaro yordam, hamkorlik qaror topdi.

Bizda kishilarning mehnatga munosabati ham tubdan o`zgardi: ilgari og'ir va mashaqqatli yuk deb hisoblangan mehnat shon-sharafga, shavkat va qahWnonlik ishiga aylandi. Mehnatda zavq-shavq qo`z□aydigan manbalar

paydo bo`ldi. Bizda mehnat faqat yashash vositasi bo`libgina qolmay, balki, ehtiyojga shu bilan birga, shodlik va bardamlik manbalariga aylandi. Kishi-larning yuksak hislari — Vatanimiz baxt-saodati uchun ijodiy mehnat qili-shida yangilik yaratish, kashfiyot bilan shu□ullanishda o`z ifodasini topmoq-da. Ozod kishilarning erkin mehnati zo`r ijodiyot ekanligini, bu ijodiyotda kishining barcha jismoniy va ma'naviy kuchlari munosib ravishda qo`shilishini, korxonalarimizning il□orlari va tadbirkorlari amalda ko`rsatmoqdalar.

Kishilarning o`zaro munosabatlari o`zgarishi bilan mehnatga yangicha munosabat qaror topishi bilan kishilarning ongi ham o`zgardi. Ular o`z jamiyatiga qarshi bosh ko`taradigan kishilar emas, balki o`z jamiyatining a'zosi uning fidoiysidirlar. Ular Vatan oldidagi burchini, vazifalarini doimo yaxshi anglaydigan kishilardir. Mustaqillik davrida kishilarning fikr-hislari, intilishlari va irodasi ham o`zgardi.

Kishilar ongining o`zgarishida ijtimoiy tuzum qancha yuqori bo`lsa, ijtimoiy muhitning o`tib kelayotgan avlod ongiga ta'siri shuncha ortadi. Mustaqillikka erishishimizning o`zi kishilarning ongini o`zgarishiga sabab bo`ldi. Jamiyatning bolalar ongiga ta'sir etishida ta'lim-tarbiyaning roli kattadir. Chunki bolalar yoshligidan atrofdagi kishilar bilan munosabatda boiib, bilimlar, ko`nikma va malakalarni egallaydilar. Bolani o`rab olgan ijtimoiy muhit (tabiat, jamiyat, jamoa va guruh), mehnat va til faqat inson shaxsi taraqqiyotining shartlarigina bo`lib qolmay, bolalar uchun maktabda o`quv predmetiga aylanadi. Bilim va ko`nikmalarni egallash bolaning ma'naviy jihatdan o`sishiga yordam beradi, dunyoqarash shakllanadi.

Inson ongining o`zgarishida uning faollik ko`rsatishi ham muhim ahami-yatga ega. Agar bola tu□ilganidan boshlab faollik ko`rsata boshlasa, keyin-chalik bu faollik faoliyatga aylanadi. Faoliyat esa kishining o`zini o`rab olgan tabiatga, ijtimoiy muhitga va ayrim kishilarga ta'sir ko`rsatishidir. Bularning hammasi kishilar ongining o`zgarishiga sabab bo`ladi.

III. ODAM ONGINING YOSHGA QARAB o`SISHI

Ma'lumki, har bir odamning ongi tu□ilish paytidan boshlab, butun umr bo`yi o`tib boradi. Odam ongining yoshga qarab o`zgarish sababi ni-mada, degan savol tu□ilishi tabiiy.

Turmushdagi kuzatishlar va biologlar, jamiyatshunoslar, psixologlar va pedagoglarning ko`pgina ilmiy tadqiqotlari bu savolga quyidagicha javob qaytarishimizga asos beradi: har bir kishi, ongining yoshga qarab taraqqiy etishi shu kishi organizmining o`sishiga, ijtimoiy muhit

ta'siriga, ta'lim va tarbiyaga, shuningdek, odamning o`z faoliyatiga bogliq.

Organizmning o`shishi

Bola organizmi o`shib, kamolga yetib boradi. Organizmning ayrim a'zolari

o`sadi va takomil etadi, shu a'zolarining sifati o`zgaradi. Nerv sistemasi taraqqiy etib va chiniqib boradi. Masalan, bola bir yoshga to`lguncha bosh miyasining o`qirligi ikki marta oshadi, to`rt-besh yoshlarga borganda bosh miya o`qirligi uch marta oshadi. iVliyaning o`shishi 20 yoshgacha, ba'zan undan keyin ham davom etadi.

Bola shartsiz reflekslar bilan tu`qiladi, ammo hayotining birinchi oyi-dayoq, shartsiz reflekslar asosida, tashqi ta'sirlar tufayli shartli reflekslar ham vujudga kela boshlaydi. Bola bir yoshga to`lib, ikkinchi yoshga qadam qo`yganda bosh miya po`stining faqat odamga xos bo`lgan yuksak funksiya-si tarkib topadi, I.P. Pavlov bu funktsiyani ikkinchi signal sistemasi deb atagan edi. Yuqorida aytganimizdek, I.P. Pavlov ta'limotiga ko`ra, ikkinchi signal sistemasining mexanizmlari tafakkur hamda o`qizaki va yozma nutqning nerv-fiziologik negizi hisoblanadi.

Takomil etuvchi nerv sistemasi, jumladan, bosh miya - taraqqiy etayot-gan odam psixikasining moddiy substrati (asosi)dir. Ammo organizm o`shishining o`zi hali odam shaxsini, undagi psixik hayot mazmuni va shakl-larini belgilab bermaydi. Bola tayyor bilim va mahorat, tasavur va qobiliyat, tayyor havas va xarakter bilan tu`qilmaydi. Organizmning o`shishiga bo`qiliq bo`lgan psixik hayot imkoniyatlari haqiqatan yuzaga chiqishi uchun bola anchayin o`shish bilangina qolmay, ijtimoiy muhitda, odamlar orasida yashashi va kamolga yetishi kerak.

Bolalarni go`dakligida yovvoyi hayvonlar (maymunlar, bo`rilar) o`qirlab ketishi, bu bolalarning tirik qolib, odamlarga aralashmasdan o`shish hodi-salari anchagina ma'lum. Ammo, bunday bolalarda odamga xos bo`lgan psixik qobiliyatlar ularning yoshiga yarasha taraqqiy etgan emas.

Bu faktlar shuni ko`rsatadiki, organizmning inson jamiyatidan tashqa-rida o`shishining o`zi shaxsning psixik taraqqiyotini ta'minlay olmaydi.

Organizm o`shishi bilan, jumladan, nerv sistemasi o`shishi bilan psixik hayot mazmuni va shakllarining taraqqiyoti uchun imkoniyat vujudga kela-di, xolos. Bu imkoniyatlarning yuzaga chiqish boisi shuki, odam ijtimoiy muhitda yashaydi va kamol topadi. Odam biologik zot sifatida emas, balki ijtimoiy zot sifatida kamolga yetadi.

Ijtimoiy muhit

Umuman odam ongi ijtimoiy tarixiy hayot sharoitida vujudga kelib, kamolga yetgani kabi, har bir odam ongi ham faqat muayyan ijtimoiy muhitda kamol topadi.

Bola tuqilgan paytidanoq, muayyan ijtimoiy hayot sharoitida tarkib topgan ijtimoiy munosabatlar sharoitida, ijtimoiy ong shakllari qaror top-gan bir sharoitda bo`ladi, bola mehnat sharoitining ta'sirida bo`ladi, teva-rak-atrofdagi kishilar bilan so`zlashib, aloqa qilib turadi. Go`dak bolaning o`zi mehnat qilmaydi, albatta. Ammo u mehnat sharoitida yashaydi va

o`sadi. Bolaning atrofida ijtimoiy ishlab chiqarish mahsuli bo`lgan narsalar turadi; u mehnat samaralaridan foydalanadi; katta yoshli kishilar bola uchun mehnat qiladilar, so`ngra bola voyaga yetib, mehnatning biron turiga ki-rishadi, mehnatga biron munosabatda bo`ladi. Xuddi shuningdek, bola tuqilgan kuniyoq tilga kirmaydi. Ammo boshqa kishilar bolaning oldida unga murojaat qilib so`zlaydilar. Bola so`zlashuvchilar orasida o`sadi, so`ngra bola ma'lum yoshga yetgach tilga kirib, so`zlashadigan bo`lib qoladi.

o`sayotgan bola tilni bilib oladi, tilning yordami bilan esa awalgi nasl-larning to`plagan moddiy va ma'naviy tajribasini bilib oladi, ayni vaqtda o`zining psixik kuchlarini ham kamolga yetkazadi.

Odam kamolga yetadigan muhit qandaydir o`zgarmas bir narsa emas. Har bir odamning, har bir bolaning ongi o`zgaruvchi muhit ta'sirida kamol topadi. Sinfy jamiyatda bu muhit sinfiy bo`ladi. Shu sababli, aniq muhitga qarab, o`sayotgan odam ongi ham har xil tarkib topadi va kamolga yetadi.

Hamma sharoitda bola bolaligicha, yigit-yigitligicha qoladi, albatta. Ammo ijtimoiy hayot, turmush va madaniyat sharoitiga qarab, tarbiyaga qarab, o`smirlar va yigit-qizlarning xususiyatlari tarkib topadi.

Ta'lim va tarbiya

Tevarak-atrofdagi ijtimoiy muhit odamning o`sayotgan ongiga, asosan, uyushgan tartibda ta'sir etadi. Ijtimoiy formatsiya qancha yuqori bo`lsa, ijtimoiy muhitning o`smir avlod ongiga uyushgan tartibdagi ta'siri shuncha katta bo`ladi.

Inson jamiyati bolalar ongiga asosan tarbiya va ta'lim yo`li bilan uyush-gan ta'sir ko`rsatadi. Bola tevarak-atrofdagi kishilar bilan xilma-xil o`zaro munosabatlarga kirishar ekan, go`dakligidanoq bilim, mahorat va malaka orttira boshlaydi. U awal oila sharoitida yoki maktabgacha tarbiya muas-sasasida, so`ngra maktabda o`qiydi, ta'lim oladi. Tevarak-atrofdagi muhit (tabiat va jamiyat), mehnat va til odam shaxsini kamolga yetkazadigan sharoit bo`lish bilan birga, bola o`sgan sayin maktabda o`rganadi, shuningdek, tarbiya vositasi sifatida foydalaniladi.

Ta'lim va tarbiya odamni kamolga yetkazadigan asosiy yetakchi fak-tordir. Buning sababi shular:

1. Organizm o`shishining o`zi va muhitning stixiyali ta'siri berolmay-digan narsani odam

ta'lim va tarbiya jarayonida oladi. Masalan, bola ona tilini tevarak-atrofdagi muhitning «stixiyali» ta'sirida ham bilib olishi mumkin. Ammo, o`qish-yozishni faqat maxsus ta'lim olish yo`li bilan o`rganishi mumkin.

Odam qo`l-oyoqining xilma-xil harakatlari organizmning o`sishi bilan birga va shu organizm yashaydigan sharoitga qarab takomil etadi. Ammo, maxsus mehnat va texnik ko`nikma hamda malakalarini odam faqat o`qib-o`rganish yo`li bilan egallab oladi.

2. Odamning noqujay organik takomil natijasi bo'lgan nuqson ham ta'lim va tarbiya yo'li bilan zarur tomonga qarab o'zgartiriladi. Masalan, ba'zi bolalarning ayrim nuqsonlar bilan — ko'r, kar (kar-soqov, ko'r-kar-soqov) bo'lib tuqilishi ma'jum. Ammo, maxsus tasliki etilgan ta'lim va farbiya yordami bilan bunday bolalar aqji to'la-to'kis o'sadi. Bunga ko'r-kar-soqov OJga Skoroxodova yorqin misol bo'la oladi. OJga o'qib, oliy ma'lumot oldi, bir qancha ilmiy asarlar va she'r to'plamlari yozdi.

3. Muhitning stixiyaJi salbiy ta'sir etish natijasi bo'igan kamchiliklar ham ta'lim va tarbiya yo'li bilan zarur tomonga o'zgartiriladi. Masalan, 9-10 yashar boJalarda ba'zan muhit ta'siri bilan ba'zi yomon odat va mayilar — tamaki chekish, karta o'ynash, so'kinish va shunga o'xshash yaramas odatlar paydo bo'lishi mumkin.

Maxsus pedagogik usullar bilan ta'sir etib, bu yaramas odat va mayllar-ni bartaraf qiJish va o'rniga boshqa yaxshi odatJarni singdirish mumkin.

4. Ta'lim va tarbiya shaxs taraqqiyotida progressiv ahamiyatga egadir. MuJitning stixiyali ta'siri odamning taraqqiyotini shu muhit darajasiga yetka-za oladi. Ta'lim va tarbiyada shu progressiv jamiyat darajasidan tashqariga chiqadigan maqsadiar (ideyalar) qo'yiladi. Masalan, pedagogik sistemamizda kelajak kishilarini, yanada mukammal kamol topgan shaxsni yetishtirishni maqsad qilib qo'yamiz. Bunday maqsad yosh avlodda psixikaning kamolga yetish xususiyatlarini ham belgilab beradi, yoshlarda haqiqiy maqsadga in-tilish, yashash va ishlashga intilishning taraqqiy etishini ta'minlaydi. Shun-day maqsad qo'yilar ekan, tarbiya va ta'lim shaxs taraqqiyotida yoshda progressiv ahamiyatga ega bo'ladi.

5. Ta'lim jarayonida bolalar o'z aqlini ilm bilan boyitib, bir qancha mahorat va malaka olib, shu bilan birga o'zlari ham kamol topadilar.

Bolalarning kamolga yetish darajasi biror bilim va malakalarni o'zlashtirish imkoniyatiga bo'liq. Bilim va malakalarni o'zlashtirish jara-yoni esa o'z navbatida bolalarning jismoniy va ma'naviy jihatdan kamol topishiga imkon beradi.

Ta'lim jarayonida bolalarning iroda va ma'naviy sifatlari takomillasha-di, ularning dunyoqarashi tarkib topadi. Ta'lim — odamning tabiiy qobiliyat-Jarini uyotish va rivojlantirish uchun muhim shartlardan biridir.

Odamning o'z faoliyati

Har bir shaxsning kamolga yetishi faqat organizmning o'sishiga, muhit hamda ta'lim va

tarbiya vositalarining ta'sir etishiga bo'liq bo'lish biJangi-na qolmaydi; har bir shaxsning kamol topishi shu kamolga yetayotgan kishining faol ishtiroki bilan bo`ladi. Bu faoliyat awalo shunda ko`rinadiki, bola muhitning, tarbiyachilar va o`qituvchilarning o`ziga ko`rsatayotgan ta'siriga ijobiy yoki salbiy munosabatda bo`ladi.

Bolaning tashqaridan bo`ladigan ta'sirlarga biror munosabatda bo`lishi awal organizmning tuzilish va faoliyat xususiyatlariga, shuningdek, unda

kelib chiqqan ehtiyojlarga bo'liq. o'sayotgan organizmning xususiyatlariga va paydo bo'layotgan ehtiyojlariga qarab, bolaning ba'zi psixik xususiyatlari yoshlik davridan tarkib topa boshlaydi. Shunga qarab, takomil etayotgan odam o'ziga ko'rsatiladigan ta'sirlarni bolalik davridanoq, turlicha va turli darajada o'zlashtiradi. Bola hayotining dastlabki kunlaridanoq ko'rinadigan faol munosabat keyinchalik faoliyatga aylanadi. Bu faoliyat esa odamning tevarak-atrofdagi tabiiy muhitga, ijtimoiy muhitga va ayrim kishilarga ta'sir etishi demakdir. Agar bola mutlaqo qimirlamay turaversa (amalda bunday bo'lishi mumkin emas, albatta) psixikasi taraqqiy etmagan bo'lar edi.

Har bir zotning o'z taraqqiyoti uning kamolga yetishida katta rol o'ynaydi. Odamning o'z taraqqiyoti faoliyatda yuzaga chiqadi. Odamning o'z taraqqiyoti yosh sayin ongli jarayonga aylanib, faoliyatning o'z-o'zini tarbiya-lash degan maxsus turiga aylanadi. Odam boshqalarni tarbiyalash bilangina qolmay, o'z-o'zini ham tarbiyalaydi. Shuning uchun har bir odam umrin-ing qandaydir yoshidan boshlab qandaydir darajada, maktab yoshidan boshlab esa o'zining xatti-harakatiga tegishli tarzda javobgar bo'ladi.

Yosh psixologiyasi degan maxsus fan odam psixikasining yosh sayin taraqqiy etishini tekshiradi. Bu fan odam yoshining turli bosqichlarida psixikaning ketma-ket taraqqiy etish xususiyatlari va qonuniyatlarini o'rganadi. Odam umri davomida (ontogenezda) ong va shaxs ketma-ket qanday tarkib topishini tekshirish, odam yoshining har bir bosqichida go'daklik davridan tortib to keksayguncha bu psixika strukturasi qanday spetsifik xususiyatlari borligini bilish, odam psixikasining yoshga qarab taraqqiy etishi qanday faktorlarga bo'liq ekanligini aniqlash yosh psixologiyasining vazifasidir.

Yosh psixologiyasi sistemasida bo'lgan psixologiyasi alohida muhim o'rinni egallaydi. Bu fan chaqaloqlik, go'daklik, maktabgacha tarbiya yoshi, maktab yoshida psixika qanday taraqqiy etishini o'rganadi. Bu o'sish davrlari odam shaxsi va onging tarkib topish davri hamdir.'

Psixologiyaning maxsus sohalari «Yoshlar psixologiyasi», «Kattalar psixologiyasi», «Keksalar psixologiyasi» ham yosh psixologiyasi sistemasida o'ziga munosib o'rinni egallaydi.

IV. SHAXS

Shaxs deb aniq bir kishini aytamiz. Har bir kishi jamiyat a'zosi bo`lib, tarixan tarkib topgan muayyan ijtimoiy munosabatlar sharoitida yashaydi va ishlaydi. Shaxsni ta'riflaydigan muhim psixologik belgilarga to`xtab o`taylik.

Shaxsning ijtimoiyligi, ongi va o`zini anglashi

Odamning shaxs sifatidagi asosiy belgisi uning ijtimoiyligi, shu bilan birga psixik hayotning yuksak shakli bo`lgan ongi va kishilarning o`zaro

so zlashib aloqa qilish vositasi bo'lgan tilidir. Inson hayotida o'zaro munosabatlar muhimdir.

Shuningdek, o'zaro munosabatlaridan qafi nazar, tushilish paytidanoq unga shaxsning butun asosiy psixik mazmuni xosdir, go'yo har bir odam o'zining tayyor «meni» bilan, o'zini anglashga tayyor bo'lib tushilgan deb da'vo qiluvchi idealistik qarashlarga umuman qarshi qaratilgandir. $\sqrt{\Delta}$

Jamiyatdan tashqarida odam odam bo'lolmaydijva kishilar o'rtasidagi ijtimoiy aloqa ularning amaliy faoliyatidagi, ijtimoiy/ishlab chiqarish jara-yonidagi munosabati bilan belgilanadi. Odam boshqa kishilarga munosabatda bo'lish tufayliga ongliroq bo'lib qoladi va uning psixik hayoti muayyan mazmunga ega boiadi. Ana shu munosabatlar nechogii mazmundor va rang-barang boisa, odamning psixik hayoti ham shunchalik mazmundor va rang-barang boiadi. Odam ongining yuksak belgisi — uning o'zini anglashidir, .odamning o'zini anglashi ham shaxsning muhim belgisidir. Shaxsning o'zini 'artglashi shundan iboratki, odam jamiyatda taraqqiy etar va ishlar ekan, tevarak-atrofdagi muhitda o'zining individligini, subyektligini ajrata-diyiOdam tevarak-atrofdagi olamni biluvchi va shu dunyogj)ta'sir etuvchi zot sifatida har bir odam subyektdir, odamning idrok etadigan, tasavur^ qiladigan, fikr yuritadigan, tilga oladigan va ta'sir ko'rsatadigan narsasi uning uchun obyektidir. Odamning o'zini angiashi subyektiv ravishda o'zini «men» deb his qilishida ifodalanadi.

Odam ijtimoiy zot boiganligidan unga o'zini anglash qobiliyati xosdir. Ammo odam jamiyatning bir a'zosi va olamning bir qismidir, shu sababli odam tevarak-atrofidagi olamdan ajratsa ham, ayni vaqtda shu olam bilan bogianganligini anglaydi. Odam o'z tevarak-atrofidagi olamdan o'zini ajral-gan holda o'zini,«men» deb anglay olmaydi, chunki odam ongining, o'zini anglashining, «men»ining mazmuni o'sha odam atrofidagi real-voqelik inikosidir.

Shaxsning o'zini anglashi shunda ifodalanadiki, odam tevarak-atrofdagi olamda o'zini ajratish bilan bir vaqtda, o'zining shu olamga uzviy ravish-da bogianganligini anglaydi, o'ziga, o'z faoliyatiga va o'z vazifalariga anglab-bilib munosabatda boiadi.

Shaxsning o'zini anglashi, «men» deb his qilishi hamisha muayyan mazmuni bilan yuzaga chiqadi. o'zining borligini anglashi, odamning o'zini kim deb bilishi — o'quvchi, ishchi, o'qituvchi, muhandis va shunga o'xshash deb anglashi, o'zining o'tmishini va

kelajagini anglashi, boshqa kishilar bilan o`zaro munosabatini anglashi, o`z huquq va burchlarini anglashi, o`zining fazilat va kamchiliklarini va shunga o`xshashlarni anglashi o`zini anglashga kiradi. Shaxs o`zini anglaganligidan o`zini-o`zi kuzata oladi va o`zini-o`zi bilib oladi, ko`nglidan o`tgan kechinmalarni tushuna oladi, o`zining xatti-harakatlariga o`zi tanqidiy ko`z bilan qaray oladi. Shaxsning o`zini anglashi va o`zini bilishi o`z xulq-atvorini boshqarish uchun zarur

shartdir, o`zini-o`zi tarbiyalash uchun o`z aqlini o`zi o`stirishi uchun zarur shartdir.

Shaxsning biron maqsadni ko`zlashi va dunyoqarashi

Shaxsning belgisi va o`zini anglashining mazmuni — uning biron maqsad-ni ko`zlashi, shunga intilishidan iborat

Shaxsning muhim xossasi shuki, u biron maqsadni ko`zlaydi, shu maqsadga intiladi. Shaxs hamisha biron narsaga, biron maqsadga, biron obyektga ko`z tikadi, unga intiladi, voqelikning real sohalari ana shunday obyekt bo`ladi, ammo haqiqatda yo`q bo`lgan, xomxayoldan kelib chiqqan narsalar ham shunday obyekt bo`lmoqchi mumkin.

Shaxs o`z hayotida muayyan bir ideal uchun, kishi istiqbolning o`z umrida amalga oshirish lozim deb hisoblaydigan^ya amalga oshiradigan barkamol obrazi uchun intiladi va shuni o`ziga oliy maqsad qilib oladi. Odam shu maqsadni deb yashaydi va hayotining ma'nosi shunda deb bila-di. Odamning intilishlari, hayot maqsadi muayyan va barqaror maqsad bo`lishi uchun shu yuksak ideal ham xomxayol mahsuli bo`lmasdan, balki haqiqatan ham hayotiy, barqaror va doimiy ideal bo`lishi kerak. Yuksak ideal yoki oliy maqsad kishining dunyoqarashidan kelib chiqqandagina barqaror va ideal bo`la oladi.

Dunyoqarashning bo`lishi ham shaxsning muhim belgisidir. Dunyo-qarash odamning tabiat va ijtimoiy^hayot hodisalari haqidagi qarashlari, tasawurlari va tushunchalari sisterriasidir.

Sinfy jamiyatda yagona dunyoqarash yo`q va bo`lishi mumkin emas. Dunyoqarash tashqi olam va inson tafakkurining jarayonlari haqida munta-zam qarashlar sistemasini beradi. Bu dunyoqarash fanning yutuqlariga va insoniyatning ko`p asrlik tajribasiga asoslanadi. Odamning ko`zlagan maqsadi, xatti-harakati dunyoqarashga mos bo`lib, shaxsning ehtiyojiga aylanganda bu dunyoqarash maslak bo`lib qoladi.

Ideallar (oliy maqsadlar) va dunyoqarashning mavjudligi ham odam-ning o`z ongiga qo`shiladi. Odam o`z ideallarini anglab, o`z dunyoqarashi va maslaklarinj, bilib olib, hayotda va jamiyatda tutgan o`rnini aniqlaydi, nimani deb yashayotganligini va ishlayotganligini; o`zini, o`z faoliyatini qay yo`ldan kamolga yetkaza borishi kerakligini, jamiyatda qanday kishi bo`lib yetishuvi zarurligini aniqlab oladi.

Odamning ehtiyojlari va mehnat

Shaxsning muhim belgisi faqat odamga xos maxsus ehtiyojlarning bor-ligidir.

Ehtiyojlar odamning kun ko`rishi va yashashi uchun zarur narsalardir.

Odam yashamoq, kun kechirmoq uchun o`z ehtiyojlarini qondirishi kerak. Ehtiyojlar hayvonlarda ham bor. Ammo hayvonlarda faqat biologik, tuquma ehtiyojlar boiadi - ovqatlanish, saqlanish, nasl qoldirish ehtiyojlari

bor, xolos. Odamda esa biologik ehtiyojlardan tashqari, yana yuksak ehti-yojlar — bilish ehtiyojlari, ijtimoiy ehtiyojlar, ma'naviy, estetik va boshqa shu kabi ehtiyojlar bor. Bu ehtiyojlar tuqma ehtiyojlar emas — ular tarixan taraqqiy etgan. Ijtimoiy zot bo'lgan odamning biologik ehtiyojlari ham tarixiy taraqqiyot jarayonida sifat jihatdan o'zgargan.

Kishilarning ehtiyojlari ijtimoiy tuzum shakllarining taraqqiysiga qarab o'zgaradi. Har bir ayrim odamning ehtiyojlari ijtimoiy muhit, tarbiya va tajribasiga qarab taraqqiy etadi. Ehtiyojni qondirish jarayoni hayotning muhim bir tomonini tashkil etadi. Odam yuksak darajadagi ma'naviy ehti-yojlari borligi bilangina emas, balki o'zining ehtiyojlari (shu jumladan, bi-ologik ehtiyojlarni ham) anglashi bilan ham hayvonlardan farq qiladi. Ehti-yojlar odamni qayratga kirgizadi, uning faoliyatini hamma turlariga dalda beradi.

Yuqorida aytilganidek, hayvonlar o'zining ehtiyojlarini tuqma instink-tiv harakatlar yordami bilan va instinktlar asosida vujudga kelgan ko'nikmalar yordami bilan qoniqtiradi. Odam shaxs bo'lganidan o'z ehtiyojlarini ongli, oqilona harakatlar yordami bilan qondiradi. Shu bilan birga, odam faqat insonga xos boigan madaniy ijtimoiy ehtiyojlarnigina emas, balki tabiiy, biologik ehtiyojlarini ham oqilona qondiradi. Shu bilan birga, odamning harakati hayvonlar harakatidan tafovut qilib, ijodiy xarakterdabojadi. Hay-vonlar tevarak-atrofdagi muhitga faqat moslashadi, undan tayyorini oladi. Odam muhitga moslashish bilangina qolmaydi, balki shu muhitni **qayta ko'radi, o'zgartiradi**, o'ziga moslashtiradi. Shaxsning oqilona iroda bilan boiadigan faoliyati ijodiy mehnatda sodir boiadi. Odam yangilik yaratadi, ijod qiladi, shu yangilikni tevarak-atrofdagi voqelikka qo'shadi, voqelikni o'zgartiradi va toidiradi.

Kishilarning ijtimoiy mehnat faoliyati tufayli yer sharining butun qiyo-fasi o'zgardi — yangi geografik muhit vujudga keldi, deyish mumkin.

Shaxsning individual xususiyatlari uning belgisi hisoblanadi. Har bir odamning o'ziga yarasha shaxsiy xususiyaffiffi bor. Bir-biriga o'xshaydigan, ammo tamomila bir xil boimagan kishilar bor. Odamning individual xu-susiyatlari aqlida, hislarida, irodasida namoyon boiadi. Har bir odam o'ziga yarasha idrok etadi, eslab qoladi, o'ziga yarasha fikr yuritadi va so'zlaydi. Har kim turli hislarni o'ziga yarasha ko'ngildan kechiradi va turli sharoitda o'ziga yarasha ish qiladi. Har bir odamning o'ziga xos temperamenti va xarakteri, o'ziga yarasha individual layoqat-qobiliyatlari va qiziqish-havaslarini bor. v

Yuqorida aytilganlardan, shaxsning mohiyati faqat yuqorida ko`rsatiigan psixik belgilardan iborat ekan, degan ma'no chiqmaydi. Shaxsning tarkibiy qismi odam organizmi — gavdasidir. Odamni shaxs deb aytganimizda umu-man odamni — uning ongi va organizmini nazarda tutamiz.

IKKINCHI QISM BILISH PSIXIK JARAYONLARI

IV bob. SEZGILAR

I. SEZGILAR HAQIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Tevarak-atrofimizda boigan va bizga ta'sir etib turadigan narsa va hodisalarning xilma-xil xossalari bor. Bu xossalar ko`ruv, eshituv, tuyqu organlari va shunga o`xshash sezgi organlari yordami bilan ongimizda bevosita aks etadi. Sezgi organlarimizga ta'sir etadigan narsalardagi ayrim xossalarning miyamizda shu tariqa bevosita aks etishi sezgi deb ataladi. Biz qizil, yashil ranglarni, shirin, achchiq ta'mlami, oqir-yengilni, issiq-sovuqni va shu kabilarni sezamiz. Sezgi organiga ta'sir etib, sezgini vu-judga keltiradigan har bir narsa (yoki hodisa) **qo`zquovchi** deb ataladi, uning ta'siri esa **qo`zqualish** deb yuritiladi.

Sezish jarayoni quyidagicha ro`y beradi: 1) narsa yoki hodisalar sezgi organlariga (retseptorga) ta'sir etib, tegishli sezuvchi nervning chekka (peri-feri) uchlarini qo`zquaydi; 2) shu yerda kelib chiqqan qo`zqualish o`sha nervning o`tkazuvchi yo`li orqali bosh miya po`stining tegishli markaziy hujayralar sistemasiga o`tadi; 3) bu yerda nerv qo`zqualishi psixik hodisa-ga, ya'ni sezgiga aylanadi.

Sezish jarayonining ana shu 3 bosqichi I.P. Pavlov tomonidan **anali-zator** deb atalgan sezuvchi nerv apparatining tuzilishiga muvofiq ravishda o`tadi. Yuqorida aytganimizdek, har bir analizator sezuvchi nervning chekka tarmoqlaridan, o`tkazuvchi yoidan va bosh miya po`stining markaziy hujayralaridan iborat. Analizatorning yuqorida ko`rsatilgan qismlaridan birortasi zararlansa, sezgi hosil boiolmaydi. Nomidan ham ko`rinib tu-ribdiki, analizatorlar tevarak-atrofdagi olam ta'sirlarini analiz qilib bera-di. Analizatorlar insonning ko`p asrlardan beri davom etib kelgan tarixida hayot uchun nihoyatda- muhim boiib kelgan qo`zquovchilarni boshqa qo`zquovchilardan ajratadi, ularni bir-biridan ayirib beradi.

Har bir sezgi odatda xush yoki noxush tuyquular bilan bogiangan boiadi. Bu sezgining **hissiy yoki emotsional toni** deb ataladi. Masalan, shirin narsa kishiga huzur beradi, taxir-bemaza narsa ko`ngilni behuzur

qiladi. Ba'zi sezgilarda hissiy ton juda kuchli boiadi. Masalan, ortiqcha to'yish, ochiqish, o'riq sezgilari shundaydir.

Sezish jarayonida tuqiladigan xush yoki noxush tuyqu ayni vaqtda organizmning qozovchi ta'siriga javoban reaksiyasiga sabab boiadi (bu reaksiya ba'zan arang bilinadi). Bu reaksiyalar bolalik davrida, ayniqsa, yaqqol ko`rinadi. Ana shu reaksiyalarga qarab, bolalarning biron sezgini boshdan kechirayotganini bilamiz. Ana shu reaksiyalaming borligi sezgining nerv-fiziologik mexanizmi refleksdan iborat ekanligini ko`rsatadi.

II. SEZGI TURLARI

Sezgilar xilma-xil boiadi. Turli-tuman sezgini qaysi sezgi organlari yordami bilan hosil qilsak, ularni o`sha organlarga qarab odatda, quyidagi turlarga, ya'ni ko`rish sezgilari, eshitish sezgilari, hid bilish sezgilari, ta'm (maza) bilish sezgilari, teri sezgilari, muskul-harakat sezgilari va organik sezgilarga ajratiladi. Sezgi organlari qayerda ekanligiga va qayerdan qozalishiga qarab, ularni uch guruhga ajratish mumkin: eksteroretseptorlar, proprioretseptorlar va interoretseptorlar.

Eksteroretseptorlar organizmning sirtida boiadi — ko`rish, eshitish, hid bilish, ta'm (maza) bilish, teri sezgisi, muskul harakat sezgisi va organik sezgi organlari shu jumladandir.

Bu a'zolar tashqi sezgi a'zolari deb ataladi. Organizmimizdan tashqari-dagi narsa va hodisalarning xossalari ana shu a'zolar yordami bilan aks ettiriladi. Shu a'zolar orqali kelib chiqadigan sezgilar (ko`rish, eshitish sezgilari va hokazo) **eksterioresetptiv** sezgilar deb ataladi.

Proprioretseptorlar muskul, pay va boylamlarda boiadi. Organizmimiz va undagi ayrim a'zolarining turli harakatlarini va vaziyatini ana shu a'zolar yordami bilan sezamiz. Bu a'zolar **proprioretseptiv** sezgilar deb ataladi. Muskul harakat sezgilari (knestetik sezgilar) va muvozanat sezgilari (sta-tik sezgilar) shular jumlasidandir.

Interoretseptorlar gavdamiz ichidagi organlar — teri, me'da, ichak, jigar, o`pkada boiadi. Ovqat hazm qilish, nafas olish, qon aylanish organlari va shunga o`xshash ichki organlardagi jarayonlar (qozalishlar) vujudga keltiradigan sezgilar shu retseptorlar yordami bilan belgilanadi. Bu sezgilar **interoretseptiv sezgilar** deb ataladi. Organ sezgilar degan sezgilar shu jumladandir.

Ko`rish sezgilari

Rang va yorug'likni sezish ko`rish sezgilariga kiradi. Biz sezadigan ranglar xromatik va axromatik ranglarga bo'inadi.

Yorug'lik nurlari uchburchak shisha prizma orqali o`tib, singanda hosil bo'ladigan ranglar **xromatik** ranglar deb ataladi. Xromatik ranglar kamalak

ranglari bo`lib, bunga qizil, sariq, yashil, havo rang, ko`k sha ranglar kiradi. Bu lari nihoyatda xilma-xil bo`lib, ko`pdir.

Oq rang bilan qora shuningdek, xilma-xil hamma

ranglar **axromatik ranglar** deb ataladi. **Ko`rish sezgilarining organi** —

ko`zdir. Bu organ ko`z **soqqasi** bilan undan chiqadigan ko`ruv nervidan iborat. Ko`z soqqasida uchta parda, ya'ni:

tashqi, tomirli va to`r parda bor.

qi pardaning tiniqmas (oq) qismi lera (qotgan yoki qattiq parda)

ladi. Tashqi pardaning oldingi cha qavariq qismi **tiniq (muguz) parda**

deb ataladi.

Tashqi pardaning orqasida **tomirli parda bor**. Tomirli pardaning oldingi

qismi **rangdor parda** deb ataladi. Rangdor pardaning rangiga qarab, kishi-

larning ko`k ko`z, qo`y ko`z, qora ko`z deb ataymiz va hokazo. Rangdor

pardaning o`rtasida yumaloq teshik bor, qorachiq deb ataladigan ana shu teshikdan ko`zning

ichiga yoruqlik nurlari o`tadi. Yorugiikning oz-ko`pligiga qarab, qorachiq kengayishi va

torayishi mumkin. Ko`zning uchin-chi pardasi — to`r parda bo`lib, u ko`z soqqasining deyarli

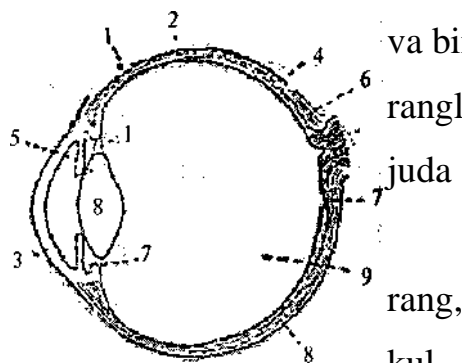
butun ichki yuzasini qoplaydi. Qorachiq bilan rangdor pardaning orqasida ikki tomo-

ni qavariq, tiniq, jism — ko`z **gavhari** turadi, yorugiik nurlari ko`z gavharida turib sinadi va

natijada to`rpardaga narsaning aksi (surati) tushadi. Halqa shaklidagi ko`priksimon

muskulning uzayishi va qisqarishi tufayli gavhar goh yassilanadi, goh qavaradi: narsa

ko`zdan uzoqlashtirilganda gavhar deyarli yassi boilib qoladi, narsa ko`zga

zarg aldoq, va binaf-ranglarning tur-juda rang, kul-

12-rasm. Ko`zning sxematik kesigi:

1—ko`rish nervi; 2—to`r

Tash-sk-deb atabirmun-

yaqinlashtirilganda esa gavhar deyarli shar shakliga kiradi. Ko`z gavharida shunday xossa borligidan, yaqindagi narsalarning aksi ham, uzoqdagi narsalarning aksi ham gavhardan o`tib, xuddi to`r pardaga tushadi. To`r parda rangni va yoruglikni sezish uchun asosiy ahamiyatga ega. Ko`ruv nervining tarmoqlari to`r pardada joylashgandir. Bu tarmoqlarning chekka uchlarida maxsus nerv hujayralari — shaklan tayoqcha va kolbachaga o`xshagani uchun **tayoqchalar va kol-bachalar** deb ataladigan hujayralar boiadi (13-rasm). Odam ko`zining to`r pardasida 130 millionga yaqin tayoqcha va 7 millionga yaqin kol-bacha bor.

Kolbachalarning yoru□likka sezgirligi kuchli emas. Kolbachalar yordami bilan biz faqat ravshan (kunduzgi) yom□likda ko`ramiz. > ■ j 000vO' u Xromatik ranglar kolbachalar yor-dami bilan ko`riladi. Shu sababli, ■■■i i' kolbachalar **kunduzgi yoru□likda ko`rish** yoki **rangni** ayirish apparati deb ataladi. - - Tayoqchalar esa, aksincha, yoru□likni yaxshi sezadigan bo`lib, eng xira yoru□likni ham seza oladi.

Tunda, qosh qorayganda va umuman xira yoru□likda tayoqchalar yordami bilan ko`ramiz. Tayoqchalar — □ira-shirada ko`rish apparatlaridir. Tayoqchalar yorda-mi

bilan faqat axromatik ranglar ko`riladi. Shu sababli, □ira-shirada '3-rasm. Ko 'z to 'r xromatik ranglar yaxshi bilinmaydi yoki butunlay bilinmay-di, pardasi- natijada hamma narsalar bizga kulrang bo`lib ko`rinadi

To`r pardaning eng sezgir joyi — sariq **do□ning** asosan kolbachalar bilan to`lgan **markaziy chuqurchasidir**. Nimaning aksi (surati) sariq do□ga tushsa, o`sha narsani hamma narsadan ko`ra ravshanroq ko`ramiz. Biron narsaga tikil-ganimizda ko`z muskuilarining yordami bilan ko`zimiz shunday buriladiki, natijada o`sha narsaning aksi, albatta, har bir ko`zimizdagi to`r pardaning sariq do□iga tushadi. Bunday ko`rishni **to`□ridan ko`rish** deyiladi. Narsalar suratining sariq do□dan tashqarida — to`r pardaning yon qismlarida aks etishi **yondan ko`rish** deb ataladi.

To`r pardaning bir joyida rangni va yoru□likni sezadigan tayoqchalar bilan kolbachalar mutlaqo yo`q. Bu - ko`ruv nervining ko`z soqqasidan chiqish joyidir. To`r pardaning ana shu joyi yoru□likdan ta'sirlanmaydi va **ko`r do□** deb ataladi.

Odatda, ko`r do□ning borligini payqamaymiz, chunki narsaning bir ko`zdagi ko`r do□ga tushadigan tasviri ikkinchi ko`z to`r pardasining sez-gir joyiga to`□ri keladi.

14-rasmdan foy-dalanib, har kim o`z ko`zidagi ko`r do□ni topishi mumkin.

14-rasm. Ko`r do□ni topish tajribasi.

Ko`R DO`QNI TOPISH USULI

Ko`r do`qni topish uchun rasm ko`zdan 25 — 30 *sm* uzoqlikka qo`yiladi, o`ng ko`zni yumib, chap ko`z bilan rasmning o`ng tomonida turgan doira-gacha qaraladi. Suratni oldinga va orqaga dam-badam surib, shunday masofaga keltiriladiki, bunday masofada rasmdagi krestcha shakli ko`rinmay qoladi. Buning sababi shuki, krestchadan kelayotgan nur ko`zning ko`r do`qiga tushib qoladi.

Agar chap ko`zni berkitib, o`ng ko`z bilan krestchaga qaralsa, doiracha ko`rinmay qoladi. Tajriba vaqtida ko`zni chalqitmaslik kerak, chunki ko`zning salgina chalqishi ham ko`r do`q harakatini o`zgartiradi, ko`z soqqasidan chiqadigan ko`ruv nervining tolalari yarim sharlardan o`tib, bosh miyaning ensa bo`lagiga boradi — bosh miya po`stining ko`ruv markazlari ham shu yerdadir.

Ko`rish sezgilarining fizik sababi

Ko`rish sezgisini hosil qiladigan fizik sabab — yoruqlikdir, ya'ni elek-tromagnit to`lqinlaridir. Bu to`lqinlarturlicha uzunlikda bo`lib, vaqt birligi hisobi bilan (bir soniya ichida) tebranish tezligi (chastotasi) ham har xil yoruqlik to`lqinlarining uzunligini millimikron (millimetrning million-dan bir bo`lagi) hisobi bilan o`lchanadi. Odam ko`zi sezadigan ranglar taxminan 380 millimikrondan 780 millimikrongacha uzunlikdagi to`lqinlarning ta'siri bilan hosil boiadi. Yoruqlik toiqinlarining tebranish tezligi darajasi (chastotasi) bu toiqinlarning soniyasiga necha million marta tebranishiga qarab oichanadi. Eng uzun toiqinlar (uzunligi 780 millimikron boiib, soniyasiga 450 billion marta tebranadigan toiqinlar) qizil rang sezgisini hosil qiladi. Eng kalta toiqinlar (uzunligi 380 millimikron boiib, soniyasiga 750 billion marta tebranadigan toiqinlar) binafsha rang sezgisini hosil qiladi.

Spektrdagi ayrim ranglarni ko`rish sezgisi yorugilik toiqiniari (millimikron hisobi bilan) quyidagicha uzunlikda boiganda hosil boiadi: toiqin uzunligi 780-610 millimikron boiganda - qizil rang, 610 - 590 millimikron boiganda — zarqaldoq rang, 590-575 millimikron boiganda -sariq rang, 560—510 millimikron boiganda - yashil rang, 480-470 millimikron boiganda — havorang, 470—450 millimikron boiganda ko`k rang, 450-380 millimikron boiganda - binafsha rang seziladi.

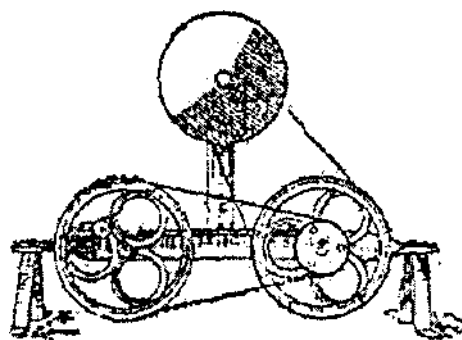
Ko`rish sezgilarining xossalari. Yorug`lik to`yinlarining turlicha qo`shilishi va turlicha ta`sir ko`rsatishi umumiy rang toniga, seziladigan ranglarning ochiqlik va to`qlik darajasiga ta`sir etadi. Barcha xromatik ranglar shu xossalarga qarab ajratiladi. Axromatik ranglar faqat ochiqlik

darajasi bilan farq qiladi. Rang toni deb bir rangni ikkinchi rangdan farq qiladigan spetsifik sifatiga aytamiz. Rang toni ko`zga ta'sir etadigan yorug`lik to`lqinining uzunligiga bo`liq. Odam ko`zi rang toni jihatidan 150 ga yaqin har xil tusalarni ajrata oladi.

Ochiqlik deb, muayyan rangni qora rangdan farq qilish darajasiga aytamiz. Ochiqlik - qaytarish koeffitsiyentlariga, ya'ni narsa yuzasiga tushadigan yorug`likning necha foizi o`sha yuzadan qaytishiga bo`liq. Oq rang eng ochiq rang hisoblanadi, chunki oq yuza o`ziga tushadigan yorug`likning deyarli hammasini qaytaradi. Qora rangning ochiqligi eng kam bo`ladi. Chunki qora yuza o`ziga tushadigan yorug`likni deyarli bu-tunlay qaytarmaydi. Qulay sharoitlarda odam ko`zi rangiarning ochiqligi-ga qarab qora bilan oq rang o`rtasidagi 200 tacha tusni ajrata oladi.

Seziladigan ranglarning ravshanligi ochiqlikdan farq qilishi kerak. Rangning ravshanligi ko`zga ko`rinib turgan rangli narsaning yaxshi yoki yomon yoritilib turishiga bo`liq bo`lgan ochiqlikdir. Ma'lum darajada quyuk bo`lgan har bir rangning ko`z ilqaydigan ravshanlik darajasi 600 ga yetadi.

Rangning quyug`ligi deb, ma'lum bir rangning ochiqlik jihatidan o`zi bilan bir xildagi kulrangdan qay daraja farq qilishini (yoki o`xshashligini) aytamiz. Boshqacha aytganda, rangning quyug`ligi deb muayyan rang ton-ining yaqqollik darajasiga aytamiz. Rangning quyuk bo`lishi muayyan yuza rangi uchun xos spetsifik nurlar miqdori bilan o`sha yuzadan qayta-digan yorug`lik nurlarining umumiy miqdori o`rtasidagi nisbatga bo`liq. Muayyan yuzaning rang tonini belgilab beradigan nurlar yuzadan qancha katta joy egallasa, seziladigan rang shuncha to`qroq bo`lib tuyuladi. Rang tonini belgilab beradigan nurlarning kamayishi natijasida awalgi to`q rang-

ning tobora ochlashib borishiga biror xromatik rangdan (masa-lan, qizil rangdan) sof oq rang-ga o`tish orasida uchraydigan rang tusalari misol bo`la oladi. Eng quyuk, eng to`q rang eng chekkadagi (qizil) rang bo`ladi; boshqa ranglar oq rangga yaqin-lashgan sayin to`qligi ketib, to-bora oqarib borib, oxiri sof oq rangga o`tadi.

Ranglarning aralashib ketishi, ko`z to`r pardasining biron

max_

15-rasm. Ranglarni aralashtiradigan joyiga turli uzunlikdagi yorug'lik
nurlari bir yo'la ta'sir etganda

sodir bo`ladi. Shuning natijasida biz faqat bir rangni sezamiz, lekin bu rang aralashib ketgan ranglarning hech biriga o`xshamaydigan, alohida rang bo`ladi. Ikkita xromatik rangning aralashib ketishidan nim rang hosil bo`ladi. Masalan, qizil rang bilan sariq rangning aralashishidan zarqaldoq rang hosil bo`ladi, qizil rang bilan ko`k rangning aralashishidan binafsha rang hosil bo`ladi va hokazo. Spektrdagi hamma ranglarning aralashishidan neytral oq rang hosil bo`ladi. Spektrdagi ba'zi ranglarning ikkitasini qo`shib, xuddi boyagidek oq rang yoki och kulrang hosil qilish ham mumkin. Masalan, spektrdagi har bir rang o`ziga mos boshqa rang bilan qo`shilib, axromatik oq rang yoki kulrang hosil qiladi. Bunday ranglar qo`shimcha ranglar deb ataladi. Qizil rang bilan och havo rang, ko`k rang bilan sariq rang bir-biriga qo`shilib, qo`shimcha ranglar hosil qiladi. Ranglarning aralashib ketishida-gi ana shu qonuniyatlarning hammasini rangdor doiralari deb ataluvchi doiralarni maxsus asbobga kiygizib tekshirib ko`rish mumkin. Bu asbob «ranglarni aralashtiradigan charx» deb ataladi.

Charx tez aylanganda o`sha doiralardagi har xil ranglar aralashib, muayyan ranglar hosil qiladi. Ranglarning aralashib ketishi — periferik jarayon emas, balki markaziy jarayon ekanligi hozirgi vaqtda aniqlandi. Ranglarning binokulyar aralashib ketish faktlari shundan dalolat beradi. Agar bir ko`zga sariq rang, ikkinchi ko`zga ko`k rang to`qiri tutilsa, ranglarning oddiy aralashib ketishidagi kabi kulrangni sezamiz.

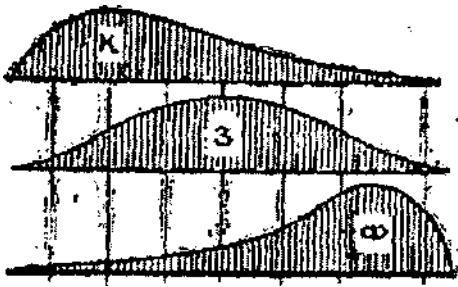
Ko`rish sezgisi jarayoni

Rang va yorug`likni ko`rish organining yordam/bilan sezish jarayoni qanday voqe bo`ladi? Rang va yorug`lik sezish jarayonlarining o`z xususiyatlari bor.

Rang sezish jarayonlarini tushuntirib beradigan eng mashhur nazariya «uch rangni ko`rish» nazariyasidir. Bu nazariyaning asosiy qonun-qoidalarini rus olimi M. V. Lomonosov 1756-yildayoq bayon qilib bergan edi. Maium nemis fiziologi va fizigi Gelmgolts Lomonosovdan 100 yil keyin o`sha nazariyani to'la bayon qilib berdi. Bu nazariyaga ko`ra, to`r pardaning kolbachalarida uchta asosiy element bor. o`sha elementlardan birining alohida qo`zqalishi qizil rang sezgisini, ikkinchi birining qo`zqalishi yashil rang sezgisini va uchinchi birining qo`zqalishi binafsha rang sezgisini hosil qiladi. Yorug`lik to'liqlari birdaniga uchta elementni birxilda qo`zqalasa, oq rang sezgisi hosil bo'ladi. Lekin, yorug`lik to'liqlari ikki yoki uch elementga ta'sir etsa-yu, ammo bu ta'sir bir tekisda bo'lmasa, u holda sezuvchi

elementlardan har birining qanchalik qoʻzlanligiga qarab, har xil rang sezgilari hosil boiadi.

Yuqoridagi rasm turli ranglarning qanday sezilish jarayonini yaqqol koʻrsatib beradi.

Spektrning rang sezuvchi elementlar qoʻzlash kuchiga qarab hosil boʻladigan ayrim ranglarining bosh harflari sxemada koʻrsatilgan. Sxemadagi figuralar rang sezuvchi elementlarning qoʻzlash kuchini koʻrsatadi. «Uch rangni koʻrish» nazariyasi rang sezish jarayonlar-

idagi koʻruv organining rolini K 'o` M 3 3T 'tJ •<*Pⁱ ocnⁱo berishda eng ma'qul nazariya deb hisoblanadi. Ammo bu

16-rasm. Uch rangni koʻrish nazariya haqiqatda ehtimolga eng nazariyasining sxemasi. yaqin gipotezadir, chunki kol-

bachalarda rang sezuvchi uch elementning borligi hali aniq isbot etilgan emas, balki faraz qilinadi, xolos. Hozirgi vaqtda psixologlar va fiziologlar ranglarni sezish yoʻlidan toʻr pardasidagi jarayonlar bilangina emas, balki boshqa miya qismlarida boʻladigan jarayonlar bilan ham boʻliq ekanligini isbotlashga harakat qiimoqdalar. Yoruqlik sezishda roʻy beradigan spetsifik jarayonlar mukammalroq tekshirilgan. Tayoqchalarda koʻrish **purpurj** degan maxsus modda bor ekan. Koʻzga yoruqlik taʼsir etganda koʻrish purpuri kimyoviy yoʻl bilan parchalanib, tarkibiy qismlariga boʻlinib ketadi. Koʻrish purpurining shu tariqa parchalanish jarayoni koʻrish nervini qoʻzlab, yoruqlik sezgisi hosil boʻldi. Qorongʻida purpur yana tiklanadi.

Koʻrish sezgilaridagi maxsus hodisalar

Koʻrish sezgilaridagi bir qancha maxsus hodisalar koʻrish organidagi apparatlarning holatiga boʻliq. Rang kontrasti, «shapkoʻriik» (qorongʻida va tunda yaxshi koʻra olmaslik) va «rang ajratolmaslik» (rang turlarining farqiga bora olmaslik) shunday hodisalardan hisoblanadi.

Rang kontrasti. Qizil rangli kvadratni bir varaq oq qoʻz ustiga qoʻyib tikilib qarasak,

bir necha vaqtdan keyin shu kvadrat atrofida och havo rang hoshiyani, ya'ni qizil rangga qo`shimcha rangni ko`ramiz. Kontrast hodisasi ana shudir. Yuqorida keltirilgan misolda qo`shimcha rang asosiy rang biian bir vaqtda seziladi. Bu bir vaqtdagi kontrastdir. Bundan tashqari, izma-iz kontrast bo`ladi. Masalan, qizil doiraga uzoq vaqt qarab turib, keyin oq yuzaga ko`z tashlansa och havo rang - sariq rangli doira, ya'ni qizil rangga qo`shimcha rang ko`ramiz. Buning teska-risini ham qilib ko`rish mumkin. Izma-iz kontrast hodisasi ana shudir.

Rang kontrastining hosil boiishiga sabab shuki, kishi uzoq qarab turganda kolbachalarning qizil rangni sezuvchi elementlari charchaydi, natijada ularning sezuvchanligi kamayadi. Ayni vaqtda qo`shimcha rangni sezuvchi elementlar qo`z□alغانicha qolaveradi, ularning sezuvchanligi kuchliroq boiib chiqadi. Shu sababli, ranglarning aralashish qonuniga muvofiq, qo`shimcha rang seziladi.

«**Shapko`rlik**» shundan iboratki, odam kechqurun va tunda xira ko`radi yoki butunlay ko`rmaydi. Bu hodisaning sababi shuki, to`r par-dalaridagi tayoqchalar sust ishlaydi yoki butunlay ishlamaydi.

«**Rang ajratolmaslik*** xromatik ranglarni seza olmaslik va farq qila olmaslikdan iborat. Ba'zi bir kishilar ranglarni sira ayira olmaydigan boiadi. Bunday kishilar hamma ranglarni axromatik kulrangdek ko`radilar (xuddi fotografiyadagi singari). Ba'zi kishilar ranglarni qisman ayira olmaydigan boiadi. Bunday kishilar faqat ba'zi bir ranglarni ayira olmaydilar. Statis-tika maiumotlariga qaraganda, ranglarni ajrata olmaslik hodisasi erkaklar orasida taxminan 4 foiz va ayollar orasida 0,5 foiz uchraydi. Qizil va yashil rangni ayira olmaslik hodisasi ko`proq uchraydi. Binafsha rangni ajrata olmaslik hodisasi esa kamroq uchraydi. Ranglarni sira ayira olmas-lik hodisasi juda kamdan-kam boiadi. Ranglarni ajrata olmaslik sababi shuki, ko`zning to`r pardasidagi kolbachalar ishlamaydi yoki qisman ish-laydi. Shapko`rlik va rang ajratolmaslik haqiqatan ham kolbacha va tayoq-chalardagi nuqsonlarga bogiiq ekanligi turli hayvonlarning ko`rish or-ganlarini maxsus tekshirishda tasdiqlanadi. Kunduzgi yorugiikda hayot kechiradigan hayvonlar (kaltakesaklar, ilonlar, tovuq, kaptarlar) ko`zining to`r pardasida faqat kolbachalar bo`ladi, ular kechasi hech narsani ko`rmaydi, tunda hayot kechiradigan hayvonlar (ko`rsichqon, ko`rkalamush, kirpilar, boyqushlar, ko`rshapalaklar) ko`zining to`r pardasida faqat taskchalar boiadi, ular kunduz kuni ko`rmaydi.

Eshitish sezgilari

Eshitish sezgilari tovushlarni sezishdan iboratdir. Tovushlar musiqiy tovushlarga (ashula tovushi, chol□u asboblarining tovushi) va shovqinli> tovushlarga (taraq-turuq, tars-turs, sharaq-shuruq, taqir-tuqur va boshqa shu kabi tovushlarga) boiinadi.

Tovushlar oddiy va murakkab tovushlarga ham boiinadi. Oddiy to-vushlar tonlar (yoki mikroto-vushlar) deb ataladi, masalan, kamertonni jaranglatganimizda tonni sezamiz.

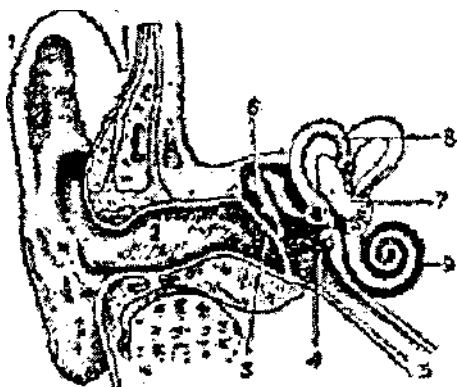
Ohangli tovushlar murakkab tovush boiib, ular bir necha tondan tarkib topadi. Shu tonlardan biri asosiy ton boiib, tovushning balandligini va kuchini belgilab beradi, boshqalari bir-ga qo`shiluvchi tovushlar boiib, **obertonlar** deb ataladi. Obertonlar turli

asboblardan, masalan, royal, skripka, gitaradan chiqadigan bir xil baland-likdagi tovushiarning o`ziga xosligini belgilaydi. Tovushlarning ana shu tariqa o`ziga xosligi **tembr** deb ataladi.

Nutq tovushlari ohangli tovushlar (asosan, unli tovushlar) bilan shov-qinlardan iborat (shovqinlarda undosh tovushlar ko`proq bo`ladi). **Eshi-tish sezgilari** organi quJoq bo`lib, u uch qismdan: tashqi quloq, o`rta quloq va ichki quloqdan iboratdir.

Tashqi quloq - quloq suprasi bilan eshituv yo`lidan iborat. Tashqi quloq havo toliqlarini yiguvchi karnay desha boiadi. Tashqi quloq bilan o`rta quloq o`rtasida bir parda bor, u **no`ora parda** yoki o`rta quloq pardasi deb ataladi. **o`rta quloq** — no`ora parda va unga yopishgan uchta suyakcha: bol`acha sandon va uzangidan iborat. No`ora parda, shuningdek, unga yopishuvchi suyakchalar (bol`acha, sandon va uzangi) havo tebranish-larini ichki quloqqa o`tkazadi. o`rta quloq maxsus kanal (Yevstaxiy nayi) yordami bilan o`z bo`shli`iga va burun bo`shli`iga tutashgan.

Ichki quloq yoki quloq labiranti o`zaro biriashgan uchta boiakdan iborat. Ichki quloqning yuqori qismi uchta yarim joyga kanaldan, o`rta qismi kameradan (u ichki **quloq dahlizi** deb ataladi) va pastki qismi chi`anoqdan iborat, ichki quloqning uchala boijmi endoJimfa *nomli* maxsus suyuqlik bilan toia. Ichki quJoqning asosiy qismi chi`ano`idir. Chi`anoqning ichida Kortiy organi deb ataladigan boiakcha bor. Bu

organ gumbaz shaklida boiib, uning negizida asosiy **membrana** bor. Membrana — uzunligi sekin-asta qisqarib boruvchi elastik tolalardan iborat. Bu toJalar arfa yoki fortepianoning tarang tortiigan torlariga o`xshaydi. Asosiy membranani yuqori tomondan maxsus tayoq-chasimon hujayralar berkitib turadi, bu hujayraiar Kortiy duralari deb ataladi. Asosiy mem-

brananing tolaJari endoJimfaga

eng ingichka qiliari botib tura-

digan maxsus hujayralar yorda-

mi bilan Kortiy duralari orqaii

eshitish nerviga bogianadi.

Eshitish markazlari bosh miya

po`stining chakka boiagidadir.

17-rasm. Quloqning tuzilishi: 1. Quloq

suprasi. 2. Tashqi eshitish yoii.

3. No□ora pardasi. 4. o`rta quloq.

5. Yevstxiy nayi. 6. o`rta quloq ichidagi

suyuklar. 7. Ichki quloq dahlizi.

8. Yanm doira kanallan. 9.

Clug anoq.

Eshitish sezgilarining fizik sababi

Eshitish sezgilarining fizik sababi — havo toʻlqinlarining harakati boʻlib, bu havo toʻlqinlari tovush chiqaruvchi jismlar tebranganda hosil boʻladi. Musiqiy tovushlar toʻlqinlarning tekis, ritmik harakatlari natijasida hosil boʻladi, shovqinli tovushlar esa toʻlqinlarning notekis harakatlaridan tuziladi.

Tovush balandligi asosiy tonning balandligi bilan belgilanadi. Ton balandligi tovush toʻlqinlarining vaqt birligi hisobi bilan tezlik darajasiga (chastotasiga) bogʻliq. Tovush chiqaruvchi jismlar tebranish tezligi (chas-totasi) qancha koʻp boʻlsa, eshitiladigan tovush shuncha yuqori boʻladi. Sekundiga 16-20 dan tortib 20000-22000 tebranish boʻlganda odam quloq tonlarni seza oladi. Sekundiga 100 dan tortib, 5000gacha tebranuvchi oʻrtacha balandlikdagi tonlarning farqi, ayniqsa, yaqqol seziladi. Musiqa asboblari (royal) soniyasiga 20 dan tortib, 4200 gacha tebranish doira-sida 7 oktavaga egadir. Odam nutqidagi tovushlarning registri soniyasiga 150 dan tortib, 2000 gacha tebranish oʻrtasidadir.

Tovushning qattiqligi — tovushning subyektiv seziladigan kuchidir. Shu sababli, tovushning qattiqligi avvalo tebranish energiyasiga bogʻliqdir. Ammo tovushning qattiqligini tovush kuchi bilan tenglashtirish yaramaydi. Bir xil kuchdagi, ammo turli balandlikdagi tovushlar bizga qattiqligi jihatidan har xildek seziladi. Tovush kuchi oshgan sari tovushning qattiqligi oshavermaydi. Tovushning qattiqligi quloqning tovush manbaidan qancha masofada ekanligiga va tovush tarqaladigan sharoitga bogʻliq. Tembr tovush toʻlqinining shakliga bogʻliq. Tovush toʻlqinining shakli odam sezgiarida xilma-xil tonlarda aks etadi, bu tovush shu tonlardan hosil boʻladi. Tovush tembrini bir qancha obertonlardan tashkil topadi. Bu obertonlar

asosiy tonga

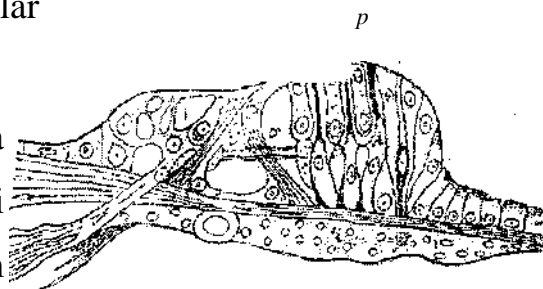
3, 4 va hokazo marta

ortiq tebranishi

mumkin. Odam

ovozining tembrlaridagi, musiqa asboblarning

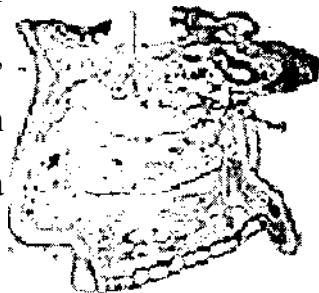
tembrlaridagi farqlar obertonlardan qaysi birining

qaraganda 2,

kuchliroq jaranglashiga va ,_ _>,/, -, •.
, , . i • , f , **18-rasm.** Korte organming ko`ndalang kesigi.
bu obertonlarnmg baland- p, -kortiy dugalari; c_tukli hujayralar yoki
Hgiga bogiiqdir. eshitish hujayralari; t-asosiy parda yoki
membrana.
79

Hidli moddalar sezuvchi nervni bu qo`z`alish bosh miyaga o`tdi, turli hidlarni sezamiz. Hid bilish bosh miya yarim sharlari orqa pastki qismida deb faraz qilinadi.

qo`z`aydi, natijada biz markazi yuzasining

Hidli moddalar hid bilish

hujayrairiga faqat gaz holatidagina ta'sir etadi va kimyoviy reak-siya yo`li bOan ularni qo`z`aydi.

moddalarning hammasi bu`lanadi va holatidagi moddalar nafasga olinadi-burun kavagiga kiradi.

19-rasm. Bunin kavagining

Ma'lumki, hidli eri-ydi. Gaz gan havo bilan

Ta'm bilish (maza) sezgilari

Ta'm bilish sezgilariga shirin-achchiq, nordon-shirin his qilish kiradi. Shu asosiy ta'm bilish sezgilaridan tashqari, umumiy klassifikatsiyasi bo`lmagan juda ko`p va xilma-xil ta'm bilish sezgilari ham bor. Hid bilish sezgilari kabi ta'm bilish sezgilari ham, muayyan ta'mli narsa yoki mod-dalarning nomi bilan ataladi. Masalan, sutning mazasi, yo`ning mazasi, go`shtning mazasi, nonning mazasi va hokazo deb ataymiz.

Ta'm bilish sezgilarining organi — tilning yuzasi va tanglayning yumshoq qismidir. Tilning shilliq pardasida maxsus ta'm bilish so`r`ichlari bor.

Ularning ichida tayoqchasimon hujayralardan tuzilgan maxsus ta'm bilish «kurtaklari» yoki «sugonlari» bor. Har bir ta'm bilish sezgisining o`ziga xos tuzilgan «sugoni» bo`ladi. Spetsifik sifatlari bilan

sugonlari til yuzasida bir ning asosiy yoki orqa yaxshi sezadi, til uchi, yaxshiroq sezadi, tilning yaxshiroq sezadi. Tilning

farq qiladigan bu ta'm bilish tekisda taqsimlangan emas. Til-qismi achchiq mazani, ayniqsa, asosan, shirin mazani, ayniqsa, chetlari esa nordon mazani o`rtasi ta'm sez-maydi. Ta'm bilish

organlari-ning hujayrali qismlarida max-sus sezuvchi nervlarning chek-ka uchlari bor, bular maza (ta'm) bilish organidagi qo`z`alishni bosh miyaga o'tkazadi. Ta'm bilish organi-ning

miyadagi markazlari hid

bilish markazlarining yaqinida- *20-rasm. Til shilliq pardasidagi*

dir, deb faraz qilinadi.

81

ta m bilish so`r□ichlari.

Ta'm bilish sezgilari moddalarning kimyoviy xossalari tufayli hosil bo`ladi. Ta'm bilish sugonlari faqat suyuq suvda yoki so`lakda erigan moddalar ta'siri ostida qo`z□aladi (masalan, qand eriy boshlashi bilangi-na shirin mazasi sezilarli bo`lib qoladi. Hid va ta'm bilish sezgilari bir-biri bilan chambarchas bo□langandir. Hid bilish sezgilari ham, ta'm bilish sezgilari ham sezgi organlariga kimyoviy moddalarning ta'sir etishi na-tijasida hosil bo`ladi. Ammo ta'm bilish sezgilarini hosil qilmoq uchun o`sha ta'mli narsa bevosita totib ko`rilmo□i kerak, hidli narsalarning isi esa uzoqdan ham sezilaveradi.

Teri sezgilari

Teri sezgilariga tuyush va harorat sezgilari kiradi, bu sezgilarning teri sezgilari deb atalishiga sabab shuki, bu sezgilarning chekka nerv apparatlari (retseptorlar) terida va organizmimizning tashqi shilliq pardalarida boiadi.

Tuyush sezgiari — tegish, tarqalishni tuyush sezgilari yoki (21-rasm) tuyush tanachalari. Taktil sezgilar, shuningdek, silliq yoki □adir-budurni tuyush sezgilaridir. Biror narsaning tegishini sezish tashqi ta'sir (qo`z□alish) kuchayganda siqiq sezishga aylanadi. Qo`z□alish yanada kuchayganda siqiq o□riq sezgisiga aylanishi mumkin. Ammo terida seziladigan har qanday ortiq teriga ta'sir etadigan tashqi qo`z□alishga bogiiq boiavermaydi, albatta.

Tuyush sezgilari organi — teridagi va tashqi shilliq pardalardagi tu-yush tanachalari degan maxsus tanachalardir. o`sha tanachalarning ichi-da, qisman esa tashqarisida (bevosita epiteliyda) tuyush nervining chekka tarmoqlari bor. Ular terida va gavdamizning shilliq pardalarida bir tekis-da taqsimlangan emas. Bu tanachalar barmoqlarning uchida, til uchida, labda zich joylashgandir. Shuning uchun ham gavdamizning ana shu qism-lari tekkan narsani, silliq va □adir-budurni boshqa qolganlaridan eng ko`p sezgiridir. Tuyush tanachalari orqa terisida juda siyrakdir. Tuyush tanachalari va sezuvchi nervning chekka tarmoqlari nechogii zich taqsim-

langanligi esteziometr nom-

E_j li maxsus asbob yordami

bilan aniqlanadi.

W^1 Bu asbob keriladigan ik-

kita oyoqli sirkuldan iborat.

Sirkul o`zagidagi darajalar

!. *Esteziometr.* oyoqchalarning uchlari

o`rtasidagi masofani ko`rsatib beradi. Biron masofada kerilgan ikki oyoq-cha bir vaqtda tekkanda, tekshiriluvchi kishi ikki yoki bir nuqtani sezayot-ganligini sinab ko`rish mumkin.

Barmoqlarning uchlarida 1 mm dan 2

mm gacha masofada, qo'l kaftida 10 mm masofada, orqada esa 60—70 mm masofada bir yoia ikki oyoqcha tegayotganligini sezish mumkin ekanligi shu yoia bilan aniqlangan. Oyoqchalar o`rtasidagi masofa kamaytirilgan-da terining o`sha qismlaridagi ikki ta'sir bir-biridan farq qilinmay, bitta ta'sir deb seziladi. (Bir yoia ikki ta'sir faqat bitta ta'sir deb seziladigan teri qismlari «sezgi doiralari» deb ataladi.)

Tuyush markazi bosh miya po`stining orqadagi markaziy pushtasida deb faraz qilinadi. Tuyush sezgilarining tashqi, fizik sababi biron-bir bu-yumlarning teriga bevosita tegishidir. Bunda biz narsaga tegish bilan birga uni paypaslasak, uning bilan biron ish qilsak, tuyush sezgisi hiyla oshadi.

Bunday hollarda tuyush organlari muskul-harakat organlari bilan bir-galikda ishlaydi. Harakat bilan bogliq sezgilar (bu haqda quyidagi boiimda so`zlanadi) taktil sezgilar ila birga qo`shilganda, narsalarning asosan, sil-liq yoki □adir-budur ekanligi bilinadi. Tuyush sezgisida va paypaslashda qoi, jumladan, qoi barmoqiari, ayniqsa, katta rol o`ynaydi. Odamning faoliyatida, tevarak-atrofdagi olamni bilishida qoi tuyush va paypaslashning maxsus organi boiib xizmat qiladi.

Harorat sezgilariga issiq va sovuqni sezish kiradi. Terida va shilliq pardalarda maxsus tanachalar bor, ularning ichida issiqni yoki sovuqni sezadigan maxsus nervlarning chekka tarmoqlari boiadi.

Harorat sezgilarining tashqi sababi biron haroratga ega boigan qat-tiq, suyuq va gazsimon jismlarning organizmimizga tegib turishidir. Issiq-ni yoki sovuqni ayirish terimizga tegib turgan narsa (qo`z□ovchi) harorati bilan badan harorati o`rtasidagi nisbat bilan belgilanadi. Agar qo`z□ovchining harorati badanimiz yuzasining haroratidan pastroq boisa, sovuq sezamiz, agar qo`z□ovchining harorati badan haroratidan yuqori-roq boisa issiq sezamiz. Issiq yoki sovuqning farqiga borish biz haroratini sezayotgan jismlarning issiq o`tkazuvchanligiga ham bogliq. Shu sababli, baravar haroratda, masalan, 10 gradus sovuqda yaxshi o`tkazgich (masa-lan, temir) yomon o`tkazgichga (masalan, yungga) qaraganda sovuqroq boiib tuyuladi. Harorat sezgilari faqat (odam organizmiga nisbatan) tashqaridagi narsalar ta'siri bilangina emas, balki organizmning ichida asosan, qon aylanishining kuchayishi yoki susayishi natijasida ham hosil bo`lishi mumkin. Shu sababli, masalan, odam qattiq qo`rqqanda ba'zan «Qo`rqqanimdan dir-dirtitrab ketdim» deydi, qattiq uyalganda esa:

«Uyal-ganimdan istmam chiqib ketdi» deydi. Birinchi holda qon tomirlari to-rayadi, ikkinchi holda esa kengayadi.

Muskul-harakat sezgilari va statik sezgilar

Muskul-harakat sezgilari **raotor sezgilar** yoki **kinestetik sezgilar** deb ham ataladi. Bu xil sezgilarga tazyiq (o'qirlik)ni bilish sezgilari, qarshilik-

ni (qattqlik, yumshoqlikni) bilish sezgilari va ayrim organlarning ha-rakatini bilish sezgilari kiradi. Bu sezgilarning organlari — gavdamizdagi hamma muskullar, paylar va bo`yim yuzalaridir. Hamma muskullarda, paylarda va bo`imlarda maxsus sezuvchi nervlarning chekka tarmoqlari bor, muskul-harakat sezgilari va statik sezgilar ana shu nerv tarmoqlari yordami bilan hosil bo`ladi.

Muskul-harakat sezgilarining tashqi, fizik sababi muskullarimizga ta'sir etuvchi narsalarning mexanik tazyiqi yoki qarshiligi, shuningdek, gavda-mizning harakatlaridir. Shu sabablar ta'sirida muskullar, paylar, boylam-lar va bo`yim yuzalarida ishqalanish, taranglashish, cho`zilish, qisilish hodisalari yuz beradi. Bularning hammasini biz tazyiq, qattqlik, o`iriik, yumshoqlik deb his qilamiz.

Statik sezgilar gavdamizning fazodagi holatini bilish va muvozanat saqlash sezgilari deb ataladi. Gavdaning fazodagi holatini bilish va muvo-zanat saqlash sezgisi uchun ichki quloqdagi vestibulyar apparat retseptor vazifasini o`taydi. Quloq dahlizi va yarim doira kanallar vestibulyar appa-rat tarkibiga kiradi. Yarim doira kanallarni to`ldirgan endolimfada sezuv-chi nerv tarmoqlari bor, bu nerv gavdamizning fazodagi harakatini va holatni idora etadi. Gavdamiz turli harakatlar qilganda endolimfa teb-ranib, ana shu nervni qo`z`aydi. Gavda muvozanatini saqlashda **otolitlar** katta rol o`ynaydi. Otolitlar — endolimfada otolit pardasi deb ataluvchi maxsus pardaning ustida suzib yuradigan mayda ohaktosh kristallaridan iboratdir.

Organizm, asosan, avtomatik suratda refleks yo`li bilan muvozanat saqlaydi, gavdamizning biron holati muvozanat buzilgandagina, ayniqsa, ravshan seziladi (bilib olinadi). Muvozanat organi zararlanganda odam bi-ron organining (yoki butun gavdasining) holatini bila olmaydi va yurganda muvozanat saqlay olmaydi. Gavdamiz holatining sezilishida ko`rish, ha-rakat (kinestetik) sezgilari bilan teri sezgilari ham katta ahamiyatga egadir.

Organik sezgilar

Ochiqqanda, suvsaganda, ortiqto`yib ketganda, charchaganda, ko`ngil ayniganda, ichki organlarimiz o`riganda ichki sezgilar tu`iladi, bularni **organik sezgilar** deyiladi; kishining o`zini tetik, salomat, kasal his qilish-lari ham organik sezgilar jumlasidandir. Organik

sezgilarning ko`pi differensiatsiyalanmagan va betayin bo`ladi. Bu sezgilarning retseptorlari ichki organlarda: qizilo`ngach, me'da, ichak, qon tomirlari, o`pka va shu kabilarda bo`ladi.

Yuqorida aytganimizdek, ichki organlarda bo`lib turadigan jarayonlar **organik sezgilar retseptorlarining qo`zovchilaridir**. Ammo ichki organlar salomat bo`lib, so`lom ishlab turgan vaqtda biz ichki (organik) se-

zishlarni yo payqamaymiz yoki bu sezgilar o`zimizni umuman «yaxshi» his qilish — tetiklik, sogiomlik va boshqa shu kabi tuyqular tarzida ifo-dalanadi. Ichki organlarimizning ishi izdan chiqqan taqdirda organik (ichki) sezgilar, ayniqsa, aniq bilinadi. Masalan, chanqov, ochlik, to`yib ketish sezgilari, ichki organlarda oqriq his qilish sezgilari, ko`ngil aynish sezgi-lari shundaydir.

Organik sezgilar ko`pincha xush va noxush tuyqular qozqatadi, kuchli hissiy tonda namoyon boiadi. Masalan, kishi och qolganda yoki biron yeri oqriganda o`zini nihoyat darajada «yomon» sezadi, azob chekadi, ammo kishi salomat boiib, hech yeri oqrimasa yoki to`yib yaxshi ovqat yesa «huzur» qiladi — o`zini nihoyatda «yaxshi» sezadi.

III. SEZGILAR SOHASIDAGI BA'ZI BIR QONUNIYATLAR

Sezgilarning hosil bo`lish tezligi va davom etish muddati

Sezgilar biror-bir sezgi organining qozqalishi natijasida hosil boiadi. Ammo qozqovchi retseptorga ta'sir eta boshlashi bilanoq, darrov sezgi tuqilavermas ekan: qozqovchi ta'sir eta boshlagandan bir necha vaqt keyingina sezgi hosil boiadi. Turli sezgilarda bu vaqt 0,02 soniyadan 0,1 soniyagacha boradi. Shunday qisqa vaziyatni biz, odatda, payqamaymiz. Sezgi hosii bo`igach, maium muddat davom etadi. Sezgilar davom etish muddatiga qarab, qisqa va uzoq muddatli sezgilarga boiinadi. Masalan, yalt etib chaqnagan bir uchqun yoruqligini sezish yoki yerga tushib ket-gan qalam tovushini sezish qisqa muddatli sezgilardan hisoblanadi. Kun-duzgi yorugiikni sezish, zavodning yangrayotgan gudok ovozini eshitish uzoq muddatli sezgilardandir. Sezgilarning qancha muddat davom etishi tashqaridagi narsalarning sezgi organlariga nechogii uzoq ta'sir etishiga bogiiq. Narsa ta'sir etib turar ekan, tegishli sezgi ham boiadi. Ammo narsaning ta'sir eta boshlashi va sezgining hosil boiishi bir vaqtga to`qri kelmagani singari, narsa ta'sirining to`xtashi va sezgining yo`qolishi ham mutlaqo bir vaqtga to`qri kelmaydi. Narsa ta'sir etmay qoygani holda sezgi yana bir necha vaqt davom etaveradi. Toming ovoz chiqarishi to`xtatilganiga qaramay, tovushni sezish yana bir necha vaqt davom eta-di. Bunday xayollab qolgan sezgilar **tutilib qolgan yoki izma-iz obrazlar** deb ataladi. Tutilib qolgan obrazlar 0,05 soniyadan 1 soniyagacha (ba'zan bundan ham ortiq) davom etadi.

Yuqorida aytilgan ko`rish sezgilaridagi kontrast va izma-iz obrazlar-ning paydo boiishi

sezgilarning hosil boiish tezligiga va davom etish muddatiga taalluqli qonuniyatlar bilan izohlanadi. Sezgilarning shunday xususiyatlari borligidan tezlik bilan almashinuvchi qo`zovchilar bir-biri bilan ketma-ket keluvchi yakka narsalar sifatida sezilmasdan, harakatdagi bir narsa boiib seziladi. Kinokartinani ko`rish jarayoni sezgilarning shu xossasiga asoslangan.

Sezgi chegaralari va sezgirlik

Sezgilarning kuchi turli darajada bo'lishi mumkin, boshqacha qilib aytganda kuchsiz va kuchli sezgilar bor. Yonib turgan bir gugurt cho'pi sohib turgan yorugiikni sezish kuchsiz sezgiga, havo ochiq kunda qu-yosh sohib turgan yorugiikni sezish esa kuchli sezgiga misol boia oladi. Sezgilarning kuchi avvalo qo'z□alishning kuchiga bogiiq. Qo'z□alish qancha kuchli boisa, hosil boiadigan sezgi ham shuncha kuchli boiadi. Odatdagi kuzatishlardan ham, maxsus tekshirishlardan ham maiumki, har qanday ta'sirdan sezgi hosil boiavermaydi. Qo'z□ovchi hech qanday sezgi hosil qila olmaydigan darajada sust ta'sir etishi mumkin. Masalan, bir gramm qandni bir stakan suvda eritib ichilsa, hech qanday shirin maza sezilmaydi. 0,1 kv sm keladigan kattagina qo□oz qoi kaftiga qo'yilsa, hech qanday o□irlik sezmaymiz. Buning sababi shuki, kuchsiz qo'z□ovchilar ta'siri bilan hosil boiadigan qo'z□alish bosh miya po'stiga yetib bormaydi. Bu qo'z□alish hali differensiallan-magan, arang bilinadigan dastlabki sezgini hosil qilmoq uchun ta'sir muayyan kuchga ega boiishi kerak. Qo'z□alishning **salgina sezila bosh-lagan darajasini sezgining pastki yoki absolut chegarasi deyiladi**. Agar shu qo'z□alish kuchi salgina susaytirilsa ham sezgi yo`qoladi. Sezgi hosil qilmaydigan kuchsiz qo'z□alishlar sezgi chegarasidan pastda turuvchi qo'z□alishlar deb ataladi.

Maxsus tekshirishlar o'tkazib, ayrim sezgi turlarining absolut (pastki) che-garasi topilgan. Masalan, havo agar tamomila tiniq boisa edi, bunda sham-ning mingdan bir qismi darajasida boigan numi bir kilometr joydan turib ko`ra olar edik. Hidga boigan sezgilar ham nihoyat darajada o`tkirdir. Masa-lan, bir litr havoda bir milligramm suniy mushkning 0,000005 hissasi boiganda ham uning hidi sezilishi maxsus tajriba bilan isbot etilgan. Xininning achchiq mazasi 0,0003 foizli eritmasida ham sezila boshlashi isbot etilgan.

Sezgi hosil qiladigan qo'z□alishning kuchi o`zgarishi, ya'ni ortishi yoki kamayishi mumkin. Qo'z□alish o`zgarganda sezgi kuchi ham o`zgaradi (oshadi yoki kamayadi). Agar uyda bitta lampochka yonib turgan boisa, muayyan darajada yorugiik sezamiz. Agar yana bir shunday lampochka yoqib qo'yilsa, yorugiik sezgisi kuchayadi. Qoiimizdagi bir kilogramm o□irlikka yana bir kilogramm o□irlik qo`shsak, o□irlik sezgisi kuchliroq boiib qoladi. Ammo qo'z□alish kuchining har bir o`zgarishi sezgining kuchini o`zgartira olmas ekan. Sezgilarning kuchi qo'z□alish muayyan miqdorda oshganda yoki kamaygandagina o`zgarar

ekan. Masalan, bir stakan suvda 6 g qand eritsak, muayyan darajada shirin maza sezamiz. Eritilgan shu qandga yana 1 g qand qo`shsak, shirin mazani bilish sezgisi o`zgarmaydi. Shirin mazani bilish sezgisi birmuncha ortishi uchun 6 g qandga yana 2 g qand qo`shish (ya'ni, butun qand miqdorining uchdan biricha qand qo`shish) kerak ekan.

UMiqa uir iniaui yjiay uK. a^ai uyg,ci ilvivi } uz. OIIIUII i\wniŕci w^ti u\J igau lampochka yoqib qo`yilsa va unga bir yoki bir yarim sham kuchiga ega bo`lgan yoru□lik qo`shilsa, yoru□likning fizik o`zgarishi sezgiga ta'sir etmaydi. Yoru□likning payqaladigan darajada o`zgarganligi sezilmo□i uchun yorugiik kuchini kamida yuzdan bir hissa oshirish, ya'ni keltirilgan misolda ikki yuz sham kuchiga kamida ikki sham kuchi qo`shish kerak. Ammo yoru□lik kuchining bu tariqa arang payqaladigan darajada o`zgarganligi sezgisini eksperiment sharoitidagina hosil qilish mumkin.

Yoru□lik kuchining payqaladigan darajada o`zgarganligi odatdagi sha-roitda sezilmo□i uchun qo`z□ovchini ikki sham kuchidan ko`proq kuchay-tirish kerak. Tovush kuchining payqaladigan darajada o`zgarganligi sezilmo□i uchun qo`z□ovchi kuchini taxminan uchdan bir hissa kuchay-tirish lozim; o□irlik kuchining payqaladigan darajada o`zgarganligi sezilmo□i uchun o`n yettidan bir hissa oshirish lozim.

Qo`z□ovchilar ta'siri o`rtasidagi sezilar-sezilmas salgina farqni se-zishni **farq qilish chegarasi** deyiladi.

Qo`z□alish kuchi shunchalik orta borishi mumkinki, bunda tegishli sezgi o`zining spetsifik sifatini yo`qotadi va o□iriq hissiga aylanadi. Chu-nonchi, haddan tashqari kuchli yorugiik ko`zda o□iriqni keltirib chiqara-di — «ko`zni qamashtiradi». Kuchli tovush quloqni o□iritadi. Haddan tashqari o□ir narsa muskullarni o□iritadi va shuning singarilar.

Qo`z□alish kuchining o`zgarishi bilan sezgi sifatidagi o□iriq tomon (yoqimsiz) ro`y bergan sezilar-sezilmas o`zgarishga **sezgining yuqori chegarasi** deyiladi.

Shunday qilib, qo`z□alish kuchining o`zgarishi bilan sezgi kuchining o`zgarishi o`rtasida parallellik va to`□ri proporsionallik yo`q ekan. Qo`z□alish kuchiga nisbatan sezgi kuchi sekinroq o`zgarar ekan. Bunday hodisalarning fiziologik sababi, aftidan, shunday boisa kerakki, ma'um bir qo`z□ovchining kuchi sezilar-sezilmas o`zgarganda hosil boigan qo`z□alish ayni shu qo`z□ovchining kuchi ma'um darajaga yetmagun-cha differensiallanmaydi, ya'ni sezgining o`zgarganligi bilinmaydi, farq qilinmaydi. Farq qilish chegaralari qo`z□alish kuchiga bo□liq boiishdan tashqari, boshqa sabablarga ham bogiiq. Masalan, eshitish sezgilarida farq qilish chegaralari tovushning balandligiga bogiiq boisa, ko`rish sezgi-larida ranglarni (va tuslarni) ajratishga, taktil sezgilarda tegish nuqtalari o`rtasidagi masofaga bogiiq.

Qoʻzqalishning oʻzgarishiga qarab, sezgining oʻzgarishi haqidagi ma-salani birinchi marta XIX asrning ikkinchi yarmida Germaniyada fiziolog Veber bilan fizik Fexner tajriba qilib tekshirdilar. Veber koʻpgina tajriba-larga asoslanib shuni aniqladiki, sezgi salgina, bilinar-bilinmas darajada ortishi uchun qoʻzqalish kuchi ma'ium miqdorda oʻzgarishi kerak. Lekin bu miqdor oldingisiga qaraganda, muayyan nisbatda oʻzgarishi lozim.

Fexner Vebemning tekshirishlarini davom ettirdi. U qoʻzqovchining oʻzgarishi bilan sezgi oʻzgarishi oʻrtasidagi nisbatga doir tekshirishlarining

natijalarini quyidagicha ifodaladi: **qo`z□alishning tegishli o`zgarishlari geo-metrik progressiyaga muvofiq borsa, sezgilar arifmetik progressiyaga muvofiq o`zgaradi** (ortadi yoki kamayadi). Qo`z□alish kuchi bilan sezgi kuchining o`zgarishlari o`rtasidagi ana shu nisbat Veber, Fexnerning psi-xofizik qonuni deb ataladi. Sezginging o`zgarishi bilan qo`z□alish loga-rifmi o`rtasida turli proporsional bo□lanish borligini Fexner aniqlagan. Shu sababli, Fexner psixofizik qonunini yana: **sezgi qo`z□alish logarifmi-ga proporsionaldir**, deb ta'rifladi. Sezgi kuchining o`zgarishi bilan qo`z□alishning o`zgarishi kuchi o`rtasidagi shu nisbatni quyida ko`rsatilgan jadvaldagidek sodda qilib ifodalash mumkin.

Ammo sezgi bilan qo`z□alish o`rtasidagi bu nisbat yuqorida keltirilgan ta'rifga aynan muvofiq bo`lavermasligi keyingi tekshirishlarda ma'lum bo`ldi, shu bilan birga, bu qonun faqat o`rtacha darajadagi qo`z□alish kuchiga tegishlidir, absolut chegaraga yaqinlashganda, shuningdek, qo`z□alish haddan tashqari kuchli bo`lganda qo`z□alish kuchining darajasi doimo bir xilda oshmaydi, ya'ni doimiy darajada bo`lmaydi. Qo`z□alish juda ham kuchli bo`lganda sezgi bilan qo`z□alish o`rtasidagi nisbat proporsional nisbatga yaqin keladi. Qo`z□alish kuchi bilan sezgi kuchi o`rtasidagi nisbat ba'zi xillarda shunday bo`ladiki, qo`z□alish kuchining salgina oshishi ham sezgi kuchini ancha payqarli o`zgartiradi.

Sezgi	Qo`z□alish	Logarifmlar
0	1	20
1	2	21
2	4	22
3	8	23
4	16	24
5	32	25

Sezgi chegaralarining darajasi (yoki, boshqacha aytganda, yuqoriligi) sensor sezgirlikning darajasini belgilab beradi. **Bu sezgirlik sezgi chegaralarining darajasiga teskari nisbatda bo`ladi.** Sezgi chegarasining darajasi qancha yuqori bo`lsa, sezgirlik shuncha zaif (past) bo`ladi va aksincha, sezgi chegarasining darajasi qancha past bo`lsa, sezgirlik shuncha kuchli bo`ladi. Sezgi chegaralariga qarab, absolut sezgirlik va farq qilish sezgirli-gi ajratiladi. Sezgirlik darajasi yana **sezgi o`tkirligi** deb ham ataladi; masa-lan, o`tkir, nozik sezgirlik deb gapiriladi, masalan: ko`rish o`tkirligi, eshi-tish o`tkirligi deb aytiladi.

Adaptatsiya

Sezgi organlarining o'ziga ta'sir etadigan qo'zovchilarga moslani-shi, ko'nikishi **adaptatsiya** deb ataladi. Qo'zovchining ta'siri o'zgarishi bilan sezgirlik ham o'zgaradi. Qo'zovchilar sust ta'sir etganda sezgirlik oshadi, kuchli ta'sir etganda sezgirlik kamayadi. Shu sababli, musbat va manfiy adaptatsiya farq qilinadi.

Adaptatsiya ko'rish sezgilarida, ayniqsa, yoruq joydan qoronq joy-ga kirganda va aksincha — qoronq joydan yoruq joyga chiqqanda yaqqol ko'rinadi. Masalan, yoruq joydan balandroq binoga kirganimizda awa-liga hech narsani ko'rmaymiz. Ko'rish organimiz kuchsiz yoruqlikka moslashguncha bir necha vaqt o'tadi. Bu — **qoronqilik adaptatsiyasidir**. Eksperimental tekshirishlardan olingan ma'lumotlarga qaraganda, qoronqida yoruqlikka sezgirlik yoruq joydagi sezgirlikka nisbatan 200 ming marta (bir soat mobaynida) oshadi. Qoronqidan yoruqga chiqqanda ham ko'rish organlari yoruqlikka yana moslashuvi uchun bir necha vaqt (taxminan 4 daqiqadan 5 daqiqagacha fursat) kerak. Bu **yoruqlik adaptatsiyasidir**.

Qoronqilik adaptatsiyasida sezgirlikning juda ham ortib ketish sababi awalo shundaki, yoruqdan qoronqiga kirganda ko'z qorachiqining sathi 17 marta kengayadi, binobarin, ko'z qorachiqi yoruqni 17 marta ko'proq o'tkazadi. Ammo sezgirlikning 200 ming marta ortish sababini tushuntirib berish uchun bu kamlik qiladi, albatta. Bu yerda kolbachalar vositasi bilan ko'rishdan tayoqchalar vositasi bilan ko'rishga o'tishning katta ahamiyati bor. Tayoqchalar yoruqlikni kolbachalarga qaraganda yaxshiroq sezadi. Qoronqida ko'rish purpuri ko'proq turadi, natijada yoruqlikni ko'rish sezgirligi oshadi.

Adaptatsiya harorat sezgilarida ham bor. Biz cho'milish uchun suvga tushganimizda yoki dush tagida turganimizda dastlabki paytda suv sovuq-roq tuyuladi, bir necha daqiqadan keyin esa o'sha suv unchalik sovuq sezilmaydi va hatto iliqroq seziladi.

Hid bilish sezgilarida adaptatsiya tezroq boshlanadi. Masalan, biron hidi bor uyga kirganimizda awaliga shu hidni sezamiz, bir necha vaqtdan so'ng hidni sezmay qolamiz. Qilingan tajribalar hid sezilmay qoladigan darajada to'liq adaptatsiya, chunonchi: yodning hidiga 50-60 soniyadan keyin, kamfaraning hidiga 1,5 daqiqadan keyin hidi o'tkir sirga (pishloq-qa) 8 daqiqadan keyin paydo bo'lishini ko'rsatadi. Hid bilish sezgirligi adaptatsiyadan keyin to'la tiklanishi uchun 1 daqiqadan 3 daqiqagacha tanafifus kerak

bo`ladi.

Tegish yoki zaif tazyiq sezgiarida adaptatsiya kuchliroq ko`rinadi. Ko`pincha biz kiyim-kechakning badanimizga tegib va tazyiq qilib turganini sezmaymiz, doim taqib yuradigan ko`zoynagimiz chakka-mizga botayotganini sezmaymiz. Narsa badanimizga tekkandan 3 soniya keyinroq sezgi kuchi qo`zovchining ta'siri bilan hosil bo`ladigan sezgi kuchiga nisbatan beshdan biricha kamayishi tek-shirishlardan ma'lum.

Adaptatsiya ko`rish, harorat, hid bilish sezgilarida kuchliroq, eshitish va o`riq sezgilarida kamroq bo`ladi. Boshqa sezgi organlari ishlab turgan-da ayrim sezgi organlarining adaptatsiya jarayoni tezlashuvi mumkin. Masa-lan, harorat (sovuq), ta'm bilish, muskul retseptorlari va ichki organlardagi retseptorlar ta'sirlanganda ko`rish va eshitish sezgirihi tezroq kuchayadi. Olimlar o`tkazgan bir qancha tajribalar shuni ko`rsatadiki, sovuq suvga iatta xo`llab yuz va bo`yinni artganda (issiq faslda), jismoniy tarbiya mashqla-riga o`xshash tipdagi yengil ishda — nafas olish tezlashganda va kuchaygan-da eshitish va ko`rish sezgirihi oshadi, musbat adaptatsiya tezlashadi. Shunday vositalardan foydalanib, qorong`ilik adaptatsiyasini odatdagidek 40—50 daqiqada emas, balki 5—6 daqiqada tezlatish mumkin.

Hozirgi vaqtda psixologlar adaptatsiya hodisasini I.P. Pavlovning analizatorlar va shartli reflekslar haqidagi ta'limoti asosida tushuntirib berish uchun maxsus tajribalar qilmoqdalar (Ye.N. Sokolov, E.A. Golubeva va boshqalar).

Sinesteziya

Ba'zi kishilarning sezgilarida sinesteziya degan hodisa ko`riladi. Sinesteziya — ikki sezgining yaxlit bir sezgi bo`lib qo`shilishi demakdir. Sinesteziyada sezgilardan birontasi muayyan paytda bevosita ta'sir etuv-chi qo`zovchiga ega bo`lmaydi, balki qaytariladi. Sinesteziyaning ko`proq uchraydigan shakli «rangdor eshitish» deb ataladigan hodisadir. Bunda tovush sezgisi (shovqin, ton, musiqali akkord) ko`rish obrazini, ya'ni yorug`lik yoki rang tasavurini uyotadi.

Kompozitorlardan A. Skryabin, F. List, N. Rimskiy-Korsakovda «rangdor eshitish» qobiliyati bo`lganligi ma'lum. Ularga har bir tovush muayyan rangli bo`lib tuyulgan. Masalan, Skryabin «do»da «iroda baxsh etuv-chi qizil rang» bor, «re»da «nurafshon sariq rang» bor, «mi»da «havo rang» bor deb hisoblagan va hokazo.

Sinesteziya kishilarning taxminan 12 foizida uchraydi, «rangdor eshitish» kishilarning 4

foizida ko`riJadi. Sinesteziya hodisalarini ko`rsatadigan ayrim so`zlarni adabiy tildan topish mumkin. Masalan, «istarasi issiq»,

«basharasi sovuq», «yumshoq ko`ngil», «tosh yurak», «shirin so`z», «sas-siq so`z» deb gapiradilar va hokazo.

Sinesteziyaning mohiyati hali to`liq aniqlanganicha yo`q. Sezgilarning har xil turlariga xos bo`lgan hissiy (emotsional) momentning umumiy miyligi tufayli sinesteziya ro`y beradi, deb hisoblanadi. Qanday bo`lmasin biron sezgi (masalan, tovush sezgisi) bo`lganda umumiy hissiy moment assotsiatsiya yo`li bilan boshqa bir tasavurni, masalan, rang tasavurini tug`diradi.

Sinesteziyaning fiziologik negizi, aytidan, shunda bo`lsa kerakki, bosh miya po`stining ayrim markazlari o`rtasida shartli boglanish hosil bo`lib, mustahkam o`rnashib qoladi.

4. BILISHDA SEZGILARNING AHAMIYATI

Sezgi tevarak-atrofimizdagi moddiy dunyoni bilishning dastlabki shaklidir. Sezgilarning voqeyiy narsa va hodisalarning haqiqiy xossalarini aks ettirgani uchun ham atrofimizdagi moddiy olamni bilamiz. Bilishda sezgilarning ahamiyati haqidagi masalada fanga xilof, idealistik qarashlar bo`lgan edi, bu qarash vakillari sezgilarni ongimizdan tashqarida mavjud bo`lgan narsa va hodisalarning obrazlari emas, deb da`vo qiladi. Subyektiv idealizm namoyandalari bo`lmish Berkli, Yum, Max, Avenarius sezgilarni shunday deb hisoblar edilar, ularning burjuva faylasuflar orasidan chiqqan maslakdoshlari ham sezgilarni shunday deb biladilar. XIX—XX asrdagi idealistlar o`zlarining sezgilarning haqidagi noto`g`ri, xato qarashlarini, jumladan, fiziolog Iogann Myuller ta`riflab bergan «sezgilarning spetsifik energiyasi to`g`risidagi qonun» deb ataluvchi qonunga asoslanib oqib ko`rsatishga urindilar. O`sha «qonunga» ko`ra, sezgi qo`z o`vchining tabiiy tabiatiga bog`liq emas, balki qo`z o`lish jarayoni qaysi organ, qaysi nervda ro`y bersa, sezgi o`sha organga yoki nervga bog`liq bo`ladi. Masalan, odam «tabiiy yorug`lik» deb ataladigan yorug`likning ko`z to`rtinchi pardasiga tushishi natijasida ko`rmaydi, balki ko`rish nervining o`ziga xos spetsifik energiyasi ishga solinishi natijasida ko`radi. I. Myuller ta`limotiga ko`ra, nerv moddasi bir safar o`ziga o`zi nur sochadi, ikkinchi safar o`ziga o`zi tovush chiqaradi, uchinchi safar o`zini o`zi his qiladi, to`rtinchi safar o`zini o`zi hidlaydi va mazasini tutib ko`radi. I. Myullerning sezgilarning haqidagi ta`limoti «fiziologik idealizm» deb ataladi. I. Myullerning shogirdi Gelmgols sezgilarning haqidagi shu qarashlarni juda ochiq ifodalab berdi. Gelmgols sezgi organlariga ta`sir etganda sezgi hosil bo`lishini inkor qilmadi, lekin sezgilarning o`zini narsalarning obrazlari deb hisoblamadi, balki narsalarning faqat

belgilari - simvollari deb bildi.

o`rta Osiyoning emas, balki umuman Yaqin va o`rta Sharqning mash-hur mutafakkiri bo`lgan Abu Nasr Forobiy bilish jarayoniga katta e'tibor berdi va unda sezgilarning ahamiyati, sezgilarning moddiy asosi haqida fikr yuritdi. U «iMajmuar Rassoil al-Xukamo» asarida (255-bet): «Inson-da uning boshlanish vujudga kelishida (tuqilishida) oziqlantiruvchi quwat paydo bo`lib, uning yordamida inson ovqatlanadi. Bundan so`ng unda teri orqali sezish quwati vujudga kelib, bu quwat yordamida inson issiq, sovuq kabilarni sezadi. So`ng esa shunday quwat vujudga keladiki, uning yordamida ta'm - maza seziladi. So`ng hidni sezishni ta'minlovchi quv-vat paydo bo`ladi. Undan keyin esa shunday quwat paydo bo`ladiki, u orqali rang, yoruqlik va barcha ko`rinuvchi narsalar seziladi. Keyin in-sonda shunday quwat vujudga keladiki, u insonni sezayotgan narsaga diqqatini tortadi», - deb yozadi. U sezishning sifat va miqdori tashqi obyektning sezgi organlariga bo`lgan ta'siri natijasida paydo bo`lishi, o`zgarishini alohida qayd qiladi. Sezgilar o`z-o`zidan paydo bo`lmaydi. Sezgi a'zolariga nimalardir ta'sir etadi va ularning obrazi ongimizda aks etadi. Sezgilar amaliyotda tekshiriladi, obrazlarning haqiqiyliigi yoki sox-taligi unda aniqlanadi. Shu bilan birga, sezgilar ayrim bir kishining tajri-basidagina emas, balki ijtimoiy tajribada ham sinaladi.

AJbatta, har bir sezgi organining «spetsifik (o`ziga xos) xususiyatlari» bor, lekin bu spetsifik xususiyatlar tirik organizmlarning ko`p asrlardan beri evolutsiyasi (tadrijiy taraqqiysi) ularning tashqi qo`zovchilarta'sirini to`laroq, yaxshiroq idrok etishga moslashuv uchun intilib kelgani natijasi-da vujudga kelgan xususiyatlardir. Sezgi organlari tashqi qo`zovchilar ta'siri tufayli ixtisoslashgan, ya'ni spetsifik xususiyatlar kasb etgandir.

Shunday qilib, sezgi voqe narsalarda haqiqatan bor xossalarning in'ikosidir. Modomiki shunday ekan, sezgi - moddiy dunyoni bilish man-baidir.

Demak, inson bilimining manbai — sezgidir. Chunki inson o`zining birinchi va boshlanish bilimlarini sezgidan oladi. Uning qolgan barcha bilimlari shu birinchi boshlanish bilimi asosida vujudga keladi. Insonni obyektiv muhit bilan boqlovchi eng birinchi yo`l ham sezgilar. Inson ongingning tashqi olam bilan bevosita munosabati amaliyot jarayonida se-zish orqali amalga oshiriladi.

SEZGILARNING o`SISHI

Bola ona qornida 7-9 oylik bo`lgan cho`qlaridayoq uning barcha sez-gi organlari ancha o`lib yetilgan bo`ladi. Ammo bundan, bola dunyoga keigan hamono tevarak-atrofdagi narsalarni katta yoshli kishilar bilan bab-baravar idrok qila olar ekan, degan ma'no kelib chiqmaydi. Bolalarning

sezgi organlari tajribaga, tarbiyaga qarab o`sadi, mustahkamlanadi, sezish qobiliyati mukammallashadi. Go`dak bolaning sezgilarini biron qo`z□ovchiga javoban ko`rsatadigan reaksiyalariga qarab bilib olamiz, xolos. Shu reaksiyalarga qarab, bola hayotining dastlabki kunlaridanoq unda issiq va sovuqni teri sezgisi bilan sezish qobiliyati bor deb aytish mumkin. Tegishga javoban bo`ladigan reaksiyalar ham ancha yaqqol ko`rinadi. Bolada ta'm bilish sezgilari ham bo`ladi: bolada shirin eritmaga (qandga) boshqa, achchiq eritmaga (xininga) boshqa reaksiya bo`ladi.

Bola dunyoga kelgan dastlabki kunlardanoq yoru□likning o`zgarishiga qarab, ko`z qorachi□i torayadi yoki kengayadi. Ammo bola ko`z harakat-larini hali muvofiqlashtira olmaydi (ko`zini tuta olmaydi); bir ko`zi bir tomonga, ikkinchi ko`zning ikkinchi tomonga qarab turishi, bir ko`zini ochib ikkinchi ko`zini yumib yotishi mumkin. Bola har narsaga tikilib tura olmaydi. Bola taxminan ikkinchi oy oxirida narsalarga tikilib qaray-digan bo`ladi; shu vaqtda bola tikilgan narsasi chetga surilsa, uni ko`zlari bilan birinchi marta qidira boshlaydi. Besh oylik bola yorqin ranglarni ancha ayiradigan bo`lib qoladi.

Bola tu□ilgan dastlabki kunlarda hech narsani eshitmaydi. Buning sababi shuki, yangi tu□ilgan bolaning o`rta qulo□iga maxsus modda to`lgan bo`ladi, bu modda tovushning o`tishiga to`sqinlik qiladi. Bu modda birin-chi hafta davomida aksari shimilib ketadi, bola tovushga javoban reaksiya ko`rsata boshlaydi. Awallari bola faqat tovushning kuchiga javob bersa, ikki-uch oyligida tovushning qay tomondan kelayotganligini bila bosh-laydi va tovush kelgan tomonga boshini bura boshlaydi. Bolaning tovush-larga sezgirligi o`sa boshlaydi, yoqimli ashula yoki musiqa tovushini eshit-ganda talpinib suyunadi va aksincha, qattiq tovushlar eshitganda, buni yoqtirmaganligidan chinqiradi.

Bola hayotining dastlabki 3-4 oyida sezgi organlarining hammasi o`z vazifasini o`taydigan bo`lib qoladi; keyinchalik shu organlar o`sadi va farq qilishga doir sezgirlik kuchayishi bilan sezgilar bir-biridan ajratila bosh-laydi. Masalan, bola to`rt yoshligida ko`pgina ranglarni bir-biridan ayira-di. Ikki-uch yashar bolalarda eshitish sezgisi shu qadar o`sadiki, ular ayrim kishilaming ovozlarini va ayrim narsalarning tovushlarini bemalol ayirish bilan birga, murakkab kuylarni ham ayira oladi va eng oddiy kuylarni ayta boshlaydi.

Maktabgacha tarbiya yoshida bolalarning har xil sezgilariga absolut sezgirligi ancha yuqori darajaga yetishi aniqlangan. Ammo maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada farq

qilishga doir sezgirlik maktab yoshidagi bo-laga yoki katta yoshli kishiga nisbatan hali ancha zaif bo`ladi.

Odam bolalik davridan biror faoliyatga kirishsa, sezgilari yaxshiroq o`sadi. Maktabgacha tarbiya yoshida sezgilar turli o`yinlarda o`sadi. Bu o`yinlarda

xilma-xii xossai o`yinchoqiar katta o`rin tutadi. Maktab yoshida o`qish, jumladan, moddiy narsalarning harxil xossalari bilan tanishish sezgilarning o`shishiga katta ta'sir ko`rsatadi. Maktab o`quvchilarida, asosan farq qilish sezgirligi o`sadi. Ko`rish va eshitish sezgirligi, ayniqsa, tez o`sadi.

7 yoshdan 10 yoshgacha bolalarda ranglarning tuslarini sezish 45 foiz ortishi, 10 yoshdan 12 yoshgacha bolalarda 65 foizgacha ortishi olimlar-ning maxsus tekshirishlarida aniqlangan. Maktab o`quvchilarini rasmga o`rgatish ranglarni ayirish sezgirligining o`shishiga katta ta'sir ko`rsatadi.

Maktab yoshida eshitish sezgilari ham hiyla o`sadi. Ranglarni farq qilish sezgirligi bolalarga ashula o`rgatish munosabati bilan, ayniqsa, kuchli suratda o`sadi.

Maktab yoshida harakat malakalarining vujudga kelishi munosabati bilan muskul harakat sezgirligi ham o`sadi. Maxsus tekshirishlardan olingan ma'lumotlarga qaraganda, 8 yoshdan 14 yoshgacha bolalarda bu sezgirlik 50 foizdan ziyod ortadi.

Odamning mehnat faoliyati sezgilarning o`shishiga kuchli ta'sir ko`rsatadi. Ma'lumki, biron mahsulotni tayyorlaganda, shuningdek, na-zoratdan o`tkazganda moddiy narsalarga bevosita tegish (ko`rish, eshitish, paypaslab sezish va hokazo) bilan birga, shu narsalarning sezib bilinadigan ayrim xossalari katta e'tibor berishga to`g`ri keladi, sezgi organlarining farq qilish qobiliyatiga ortiqroq talab qilishga to`g`ri keladi.

Modomiki shunday ekan, maktabda ishlab chiqarish — mehnat ta'limini amalga oshirish o`quvchilarda sensor sezgirlikning turli tomonlarini o`stirishga yordam berishi shubhasiz.

Sezgilarning o`shishi uchun jismoniy tarbiyaning muhim ahamiyati bor. Masalan, aniq harakatlar qilishga to`g`ri keladigan mashqlar muskul-harakat sezgilari o`stiradi. Mashq qilish jarayonida sezgilarning hamma xillari o`sadi.

Sezgilarning ochiq-ravshan bo`lishida nutq katta rol o`ynaydi. Sezgilari so`z - ifodalar bilan bo`lansa, ochiq-ravshanroq bo`lib qoladi. Masalan, kuy tonlari tegishli terminlar bilan ifodalanmasa, ularni eshitishda kelib chiqadigan sezgilarni ta'riflab bo`lmaydi. So`z bilan ifodalanmagan narsa umumiy kompleksdan yaqqol ajralib turmaydi. Odamning sezgisi — aniqligi, ravshanligi, differensiallanganligi (bir-biridan ajralganligi) nutqning taraqqiy etishi bilan o`sadi va ko`p jihatdan nutq tarbiyasiga bo`liq bo`ladi.

Bolalarni to`g`ri tarbiyalash sezgilarning o`shishida katta ahamiyatga egadir. Bolaning

soʻliʻi va jismoniy tarbiyasi haqida amxo`rlik qilish, jumladan, sezgi organlarining va sensor sezgirlikning o`z vaqtida o`shini ta'minlashdan ham iborat. Sezgilar idrok tarkibiga kiradi, shu sababli, bolalarda idrokni o`stirish bilan ularning sezgilarini ham o`stirgan bo`lamiz. Mushohadani, kuzata bilishni tarbiyalash — sezgi organlarini ham tar-biyalash demakdir, farq qilish sezgirligini ham o`stirish demakdir.

V bob. IDROK

I. IDROK To`rtinchi UMUMIY TUSHUNCHA

Yuqorida aytilganidek, **idrok** sezgi a'zolarimizga ta'sir qilib turgan narsalarning ongda bevosita aks etishidir. Biz narsa va hodisalarni yaxlit holicha idrok qilamiz, narsalarning ayrim xossalarini esa sezamiz. Ma-salan, quyoshni biz idrok qilamiz, uning yorug`ligini esa sezamiz, oqimimizdagi chaqmoq qandni idrok qilamiz, uning shirinligini esa sezamiz. Ammo xossa va narsa bir-biridan ajralmasdir, shu sababli narsalarni idrok qilish ham sezgilardan ajralgan holda voqe bo`lishi mumkin emas. Biz bir narsani idrok qilayotganimizda uning ayrim xossalarini ham sezamiz.

Biror narsaning o`zini idrok qilmasdan hosil bo`ladigan sezgilar yangi tushilgan chaqaloq hayotining dastlabki kunlaridagina mavjud bo`lsa ke-rak; chaqaloq narsaning o`zini idrok qila bilmasa ham undan hosil bo`ladigan sezgilarni ajratadi, masalan, yorug` va qorong`ini, shirin va nordonni sezadi. Odamning murakkab psixik hayotida ayrim sezgilar faqat idrok **jarayonida** fikrni analiz va abstraktlashtirish yo`li bilan ajratiladi.

Sezgilar, odatda sodda, elementar psixik jarayonlar deb hisoblanadi, idrok esa murakkab psixikjarayondir. Biz idrok qilayotgan narsalar o`yoyatda xilma-xildir. Bular jumlasiga, avvalo turli buyumlar, chunonchi, binolar, daraxtlar, jihozlar, texnika buyumlari va hokazolar kiradi. Biz musiqa, surat, rasm va boshqa san'at asarlarini idrok qilamiz. Odamning hayotida nutqni — o`zaki va yozma nutqni idrok qilish eng katta va muhim o`rin tutadi. J

Atrofimizdagi narsa va hodisalar bir-biridan ajralgan holda emas. balki hamma vaqt idrok qilinib turgan narsa boshqa narsalar bilan makon va vaqt jihatdan bir-biri bilan bo`lingan holda idrok qilinayotganini har bir kishi o`z kundalik tajribasidan yaxshi biladi. Masalan, stolni idrok qilayot-ganimizda biz uning joyini, atrofini o`rab olgan stullarni, shu paytda radiodan eshitilayotgan musiqani ham idrok qilamiz, xona ichidagi radio-priyomnikni ham, kishilarni ham bir vaqtda ko`ramiz.

Biz narsa va hodisalarni makon va zamon sharoitida idrok qilamiz. Ma-kon va zamon moddiy bo`liq shakli sifatida, barcha boshqa realliklar kabi idrok qilinadi. Buning ma'nosi shuki, biz narsalarni, ularga xos bo`lgan fazodagi shakllari (kub, uchburchak, doira va hokazo shakllari)ga. fazodagi katta-

kichikligi (katta, kichkina, mayda va hokazo)ga, fazodagi munosabatlari (bir-biriga va bizga nisbatan yaqin, uzoq, chap, o`ng tomonda, yuqori va past turisnJari)ga qarab idrok qilamiz, ular tinch yoki harakat holatlarida idrok qilinadi. Biz idrok qilib turgan narsa va hodisalarni ma'lum vaqt (zamon) davomida paydo bo`lish va o`zgarib borishJarida idrok qilamiz.

Idrokda idrok **jarayonini**, ya'ni ongimizning bevosita aks ettiruvchi faoliyatini va narsalarni idrok qilish (aks ettirish)dan hosil bo`ladigan subyektiv obrazni bir-biridan farq qilish lozim.

II. IDROKNING MURAKKABLIGI

Idrok murakkab psixik jarayondir. Bu murakkablik, awalo shundan iboratki, har bir idrok tarkibiga ayni vaqtda bir necha sezgi kiradi. Masa-lan, qovunni idrok qilish uning shaklini (uzunchoq va hokazo), rangini (ko`k, oq va hokazolarni) sezish - bu ko`rish sezgilar idrok, hidini sezish (hid sezgilari), shirin, chuchukJigini sezish (maza sezgilari), o`qir-yengil-ligini, qattiq-yumshoqligini sezish (muskul sezgilari) va boshqa sezgilardan tarkib topadi. Idrok qilishda analiz yordamida ajratilgan shu ayrim sezgi-lar (retsepsiyalar) idrokning retseptiv tomonini tashkil qiladilar.

Shu xossalarning jamini sezishdan idrok qilayotgan narsaning dast-Jabki bevosita obrazi hosil bo`ladi, bu idrokning **perseptiv** tomonini tashkil qiladi. Bunda shu xossalar narsaning o`zida qanday bo`lingan bo`lsa, ayni shu tarkibda seziladi. Shu sababli idrok qilinayotgan narsaning dast-Jabki obrazi ham sezgilarning mexanik jami (yiqindisi)dan iborat bo`lmay, balki^axlit, bir butun bo`ladi.

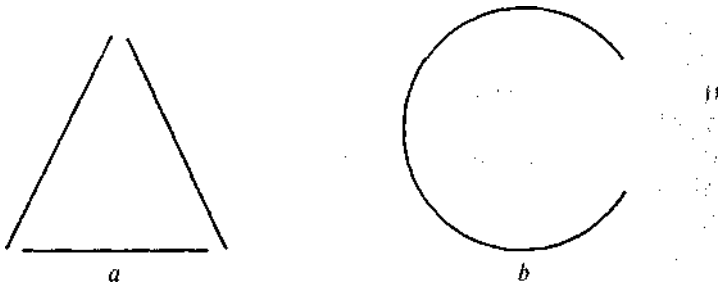
Idrokning nerv-fiziologik mexanizmi ham sezgilardagiga qaraganda ancha murakkabdir. Idrokning fiziologik asosi bosh miya po`stining analiz-sintez faoliyatidan iborat bo`lib, bu faoliyat sezgi organlarimizga ta'sir qilib turadigan narsa yoki hodisaning bitta xossasi bilan emas, balki bu xossalar-ningjami, butun birkompleksi bilan vujudga keladi. Idrokning nerv-fiziologik mexanizmi narsalar xossalari jamining ta'siri bilan hosil bo`ladigan mu-vaqqat bo`lanishJar sistemasidan iboratdir. Har bir narsadagi xossalarning shu jamiga qarab, biz narsalarni bir-biridan farq qilamiz.^

I.P. Pavlov qilgan tajribalardan ma'lum bo`ldiki, "agar analizatorga bironta yakka qo`zovchi emas, balki qo`zovchilarning jami muntazam ta'sir qilib tursa, bundan

tuqiiadigan reaksiya har bir qo`zqovchining o`z xususiyatiga qarab emas, balki bu qo`zqovchilarning o`zaro qanday boqianishiga, o`zaro munosabatiga qarab tuqiladi. I.P. Pavlov bu hodi-sani munosabat refieksi deb atadi.

Bunday boqianishlarning ko`rish analizatorida hosi) bo`Jishi, masa-lan, muayyan bir figuralarning qanday rang bilan chizilganligi va katta-

kichikligidan qafi nazar, ularning konturlarini topib olishga imkon beradi. Bunday boʻlanishlarning eshitish analizatorida hosil boʻlishi bironta kuyning baland yoki past (ingichka yoki yoʻgʻon) tonda ijro qilinishidan qatʼi nazar, uni tanib olinishiga (bir xilda idrok qilinishiga) imkon beradi. Munosabat refleksi narsaning ayrim xossalarning oʻzaro obyektiv boʻliqligini aks ettirishdan iboratdir.

22-rasm. *a* — uchburchak; *b* — doira.

Shunday qilib, idrok bitta sezgi organining ishi boʻlavermay, balki boshqa bir qancha sezgi organlari, bir qancha analizatorlarning faoliyati mahsulidir. Lekin har bir idrokda sezgi organlaridan biri eng muhim oʻrin tutadi. Masalan, suratni idrok qilishda koʻrish organi, musiqani idrok qilishda eshitish organi bosh oʻrinda turadi. Idrok ham sezgilar kabi, bosh oʻrinda turadigan ana shu organlarga qarab: koʻrish, eshitish, hid, maza va boshqa idrok xillariga boʻlinadi. Bulardan hayotimiz uchun eng muhim-lari koʻrish bilan eshitish idrokidir.

Bulardan tashqari, idrokning yana aralash turi ham bor. Idrokning bu turida yoʻq bir sezgi organi emas, balki ikki, uch sezgi organi baravar muhim oʻrinda turadi. Ovozli kinofilm yoki operani idrok qilishda koʻrish va eshitish sezgisi baravar muhim oʻrin tutishi aralash idrokka misol boʻla oladi.

Idrokning mazmuni uning tarkibiga kirgan sezgilarning faqat oddiy jami yigʻindisidan iborat boʻlib qolmaydi (*har bir idrok tarkibiga sezgilar kirishi bilan birga, odamning oʻtmishida hosil qilgan tajribalari va bilimlari ham kiradi*). Masalan, 22 «a»-rasmni uchburchak va 22 «b»-rasmni doira deb idrok qilamiz, holbuki birinchi rasmda uchburchak emas, balki uch chiziq, ikkinchisida esa yarim doiradan boshqa narsa yoʻq. Birinchi rasmda yoʻq burchaklarni va ikkinchi rasmda yetishmagan tomonini oʻzimizdan, oʻz tajribamizdan olib «qoʻshamiz» va bu rasmlarni uchburchak va doira deb idrok qilamiz. Biz oʻtmishdagi tajribamizda uchburchak va doiralarni koʻp marta koʻrganmiz, bu figuralar bilan koʻp marta ish koʻrganmiz. Bu figuralarning obrazi miyamizda mustahkam oʻrnashib qolgan. Shu

sabab-

li, bu rasmlami ko`rishimiz bilan ilgari bizda hosil bo`lgan tasawurlar yana esimizga kelib, miyamizda uchburchak yoki doiraning yaxlit obrazi paydo boiadi. Atrofimizdagi hamma narsalarni idrok etish ana shunday amalga oshiriladi. Shunday qilib, idrok jarayonlariga *xotira faoliyati ham* qo`shiladi. Shu sababli idrokning fiziologik asosida awal hosil boigan muvaqqat nerv bogianishlari ham mavjuddir. Agar idrok jarayoniga xo-tira ishtirok qilmay qo`ysa edi, u holda idrok unchalik mazmunli boia olmas edi, hamma buyum va hodisalar nazarimizda har gal yangi va nota-nish narsadek boiib ko`rinaverardi. Xotira tufayli biz narsalarni har gal aynan o`sha narsa yoki o`xshash narsa, yo boimasa bir-biridan boshqa-boshqa narsa deb idrok qilamiz. Har bir idrok ma'ium darajada tanib olish va umumlashtirish jarayoni hamdir. Ko`p hollarda idrokimiz tarkibiga o`tmishdagi tajriba bilan birga xayol tasawurlari ham kiradi. Idrokning mazmuni ba'zan idrok qilinayotgan obyektning o`ziga qaraganda kengroq, boyroq boiadi. Masalan, biz uy ichida turib, qirov bosgan deraza oynasiga qarajak, odatda, qirov allaqanday tropik o`rmon va gullarga o`xshab ko`rinadi. Kechqurun yoki oydin kechalarda bo` yoki o`rmondagi daraxtlar ba'zan xayoliy tus olib, ko`zimizga allaqanday □alati boiib ko`rinadi.

Idrok qilinayotgan obyektning o`z tomonimizdan «qo`shib» shu tarzda kengaytirilishi xayolimiz mahsulidir. Lekin bunda xayol jarayon-lari ham, xotira jarayonlari singari, idrokda ixtiyorsiz, ongimiz uchun «bilinmaydigan» bir suratda sodir boiadi. Idrok jarayonlarida xayol ishti-rok etganligi bizga idrok natijalarini analiz qilib ko`rganimizdagina ma'ium boiib qoladi. Masalan, o`rmondagi to`nkani qorasi bironta yowoyi hayvonga o`xshab ko`zga ko`rinsa, bu holda hayvonning obrazi bu to`nkani idrok qilayotgan kishining xayoli mahsulidir. Idrok tarkibiga tafakkur va nutq faoliyati ham kiradi. Bunda tafakkur va nutq, faoliyati, awalo idrok qilinayotgan narsa va hodisaning nomini ovoz bilan yoki o`z ichidan aytishda va bilishda ifodalanadi. Narsa va hodisaning nomini so`z bilan ifodalash — bu narsa va hodisaga nom berish va uni mavjud tushuncha doirasiga kiritish demakdir. Masalan, biz 28 «a»-rasmni uchburchak va 28 «b»-rasmni doira deb aytamiz va shu bilan birga ularni biz bilgan geometrik tushunchalar doirasiga kiritamiz. Idrok qilayotgan narsa va hodisalarni anglab va tushunib olishimiz sababi ham shundadir. Agar id-rok qilayotgan biron narsa yoki hodisamiz yangi, nomaium boisa, bizda darrov fikr faoliyati boshlanib, «bu nima», «buning nomi nima» degan savol tu□iladi. Bu hol ham idrok jarayonida tafakkurning ishtirokini

ko`rsatadi. Har bir idrok hukm (gap) shaklida ifodalanadi, masalan: «bu kitob», «bu odam», «bu musiqa» va hokazo. Odamning idroki sezgi or-ganlariga ta'sir ko`rsatayotgan biron narsaning oddiygina obrazi emas, balki odamning tajribasi zaminida anglab, tushunib olinadigan obrazdir.

Narsa va hodisalarning nomini atab, biz idrokimiz mazmunini ochiq ravshan qilamiz, bu idrokimizni boshqa kishilar uchun ham aniqlaymiz.

Nutqni, rasmlarni, badiiy suratlarni, musiqa va boshqa san'at asar-larini idrok qilish, moddiy buyumlarni idrok etishga nisbatan ko`p dara-jada murakkabdir. Shu jumladagi idrokning mazmuni, asosan, odam hosil qilgan tajribaning boyligi, unda tafakkur va xayolning necho□li taraqqiy qilganhgi bilan belgilanadi.

/^drokimizda nutq ishtirok etganligidan, idrokning fiziologik asosi bi-rinchi signal sistemasiga oid nerv tutashuvigina bo`lib qolmay, balki ik-kinchi signal sistemaning ham nerv bo□lanishlari idrokning fiziologik asosidir. Idrokda ikkinchi va birinchi signal sistemalari birlashgan holda amal qiladL*

^ III. IDROKNING FAOLLIGI VA KUZATISH

Idrok jarayonlari faqat tevarak-atrofdagi narsalarning sezgi organla-rimizga ta'sir qilib turishlari natijasidagina emas, balki shu bilan birga idrok qilayotgan odam o`zining olamni bilish va amaliy faoliyatida yon atrofidagi narsalarga ta'sir ko`rsatishi natijasida ham vujudga keladi.

Idrokning faolligiga, awalo unga *bo□liq* bo`lgan hissiy *kechinmalar* sabab bo`ladi. Bu his-tuy□ular, awalo shu paytdagi idrok tarkibiga kira-digan sezgilarning emotsional (hissiy) tomonidan iborat boiadi. Idrok qilinayotgan narsa va hodisalar to`□risida o`tmishda tu□ilgan taassurot va fikrlar bilan bogiiq hissiyot ham shu jumladandir. Ko`pincha odamning idrokiga shu paytda kechirayotgan bironta hissiyoti - shodligi, xush-chaqchaqligi, □amginligi, tajangligi va boshqa shu kabi tuy□ulari ta'sir qilib, idrok qilinayotgan narsa yoki hodisaga maium bir tus beradi. Shu sababli, kishining ta'bi xiralik vaqtida tabiat manzaralari unga allaqanday □amgin, ma'yusdek ko`rinadigan boisa, ta'bi cho□ vaqtida gullar «kulib» turganday, hamma yoq «quvnoq» dek ko`rinadi va hokazo.

His-tuy□ular idrok mazmunini jonli, yorqin qiladi, idrokni maium bir tomonga yo`naltiradi. His-tuy□ular idrokning faollik darajasini kuchay-tiradi, idrok sharoiti boigan boshqa psixik jarayonlarning ildamlilik daraja-siga ta'sir qiladi: bu jarayonlarni tezlatadi yoki susaytiradi. Idrok bilan bogiiq hislar, jumladan, xayol jarayonlarini qo`z□atib faollashtiradi. Masalan, ki-shi qattiq vahimaga tushganda har bir arzimagan narsadan ham xavfsiray-veradi,

oddiy, arzimagan narsa ham nazarida allaqanday — dahshatli tuyuladi yoki kishi qattiq, xushvaqtlikda o`zini har narsadan mamnun sezadi, odiy, arzimagan narsalardan ham zavqlanaveradi, shuning uchun ham: «qo`rqan ko`zga qo`sh ko`rinar» yoki «guli-gun xayol» deyilar.

Idrok jarayonlaridagi diqqat o`yot katta ahamiyatga egadir. Diqqat

idrokning faolligini oshiradi va idrokning mukammal, raso va ravshan bo'lishiga xizmat qiladi. Diqqat, faollik darajasiga qarab, ixtiyorsiz va ixtiyoriy boimoi mumkin, shu sababli idrok ham ixtiyorsiz va ixtiyoriy boimoi mumkin.

Muayyan bir obyektни oldindan maqsad qilib olmasdan va maxsus tanlanmasdan, kuch sarf etmasdan idrok qilish jarayoni **ixtiyorsiz idrok** deb ataiadi. Bunday idrok jarayonlari diqqatimizni beixtiyor o`ziga jalb qilayotgan obyektlarning ta'siri bilan qo`z`aladi; masalan, biz uzoqdan kelayotgan poyezd ovozini beixtiyor eshitamiz, tunda qirda yonayotgan alangani uzoqdan beixtiyor ko`ramiz. o`zining yorugiigi, rang-barangli-gi, harakati, xushohangligi, kontrastligi bilan ajralib turadigan narsa yoki hodisalar, odatda, beixtiyor idrok qilinadi, shuningdek, ayni vaqtda bi-ronta ehtiyoj va manfaatimizga javob beradigan, shaxsiy tajriba va bilim-larimizga eng ko`p darajada muvofiq keladigan va biz uchun o`oyat katta aharhiyati boigan obyektlar ham beixtiyor idrok qilinadi. Ixtiyorsiz idrok tetik, bardam vaqtimizda bizda to`xtovsiz boiib turadigan jarayondir.

Oldin belgilangan maqsadga qarab muayyan bir obyektни idrok qilish-ni **ixtiyoriy idrok** deb ataladi. Badiiy bir rasmni ko`rish, dokladni e'tibor bilan eshitish, yozma ishlardagi imlo xatolarini chizib o`tish, operadagi ariyani tinglash, ko`pchilik orasida o`zimiz qidirgan bir shaxsni topib aj-ratish ixtiyoriy idrokka misol boia oladi.

Ixtiyoriy idrok ixtiyorsiz idrokdan ayrilgan holda boiadigan jarayon emas. Ixtiyorsiz idrok ixtiyoriy idrok uchun go`yo «fon» boiib xizmat qiladi.

Kishining sistemali, davomli va rejali idrok qilish qobiliyati **kuzatuv-chanlik** deb ataladi^Kuzatish qobiliyati tevarak-atrofdagi narsa va hodi-salarni maium bir maqsad bilan sistemali va rejali idrok qila bilishdir.

Har bir kishi maium darajada kuzata bilish qobiliyatiga ega, bu qo-biliyat har kimning o`z hayotiy tajribasi va bilish faoliyatida taraqqiy qilib boradi. Ammo har bir kishini ham razmi o`tkir, kuzatish mahorati zo`r deb boiavermaydi. Razmi o`tkir, kuzata bilish qobiliyati zo`r kishi deb, odatda, o`z oldiga jamiyat uchun foydali, itoniy va boshqa muhim vazi-falarni qo`ya biladigan, tevarak-atrofdagi xilma-xil narsa va hodisalardan kerakli va eng muhim obyektlarni ajrata biladigan kishini aytiladi. Razmi o`tkir, kuzata biladigan kishi idrok qilinayotgan narsa va hodisalardagi o`xshashlikni va farqni darrov payqab oladi, bu narsa va hodisalarning eng muhimi, zarur xususiyatlarini ajrata biladi.

Razm sola bilish, kuzatuvchanlik qobiliyati shaxsning nihoyatda qim-matli sifatlaridandir. U mavjud sharoitni turli tushunishga, o`rab olgan olamni samarali o`rganishga va xususan, o`quv materialini chuqur o`zlashtirishga imkon beradi.

I.P. Pavlov kuzatuvchanlik ilmiy bilishning asosiy sharti deb hisoblardi. Pavlov shahrida u tashkil qilgan biologiya stansiyasi binosining old tomoni-ga «kuzatuvchanlik va yana kuzatuvchanlik» deb bejiz yozilmagan edi.

K.D. Ushinskiy kuzatuvchanlikni o`stirish vazifasiga katta ahamiyat berardi. «Agar ta'lim bolalarning aqlini o`stirmoqchi bo`lsa, — deb yozgan edi K.D.Ushinskiy,— ularning kuzatuvchanlik qobiliyatini mashq qildirish kerak» (Tanlangan asarlar, 6-tom, PFA, Moskva, 1949-yil, 267-bet).

Shuning uchun ham o`sib kelayotgan yosh avlodda kuzatuvchanlikni tarbiyalash pedagogikaning muhim vazifalaridan biridir.

IV. APPERSEPSIYA

/

Yuqorida bayon qilinganlardan ma'lumki, odamning tajribasi, bilimi, xayol va tafakkurining faoliyati, hissiyot va diqqati, umuman odam psixi-kasining hamma mazmuni idrokida namoyon bo`ladi. Bu psixik hayot-ning idrokda aks etuvchi va idrokka ta'sir ko`rsatuvchi mazmunini ap-persepsiya deb ataladi. Appersepsiyalarning nerv-fiziologik mexanizmi, aftidan, o`tmishdagi tajribadan hosil boigan bogianishlar sistemasidan va ularning yangi hosil boiyotgan muvaqqat bogianishlarga ta'sir ko`rsatishidan iborat boisa kerak.

Nerv bogianishlarning tarkib topgan sistemasi (ya'ni dinamik stereo-tip) bironta bo`shroq, hattoki bironta o`xshash qo`zovchining ta'siri bi-lan ham qo`zalmoqi mumkin. Bunda qo`zalgan stereotipdan hosil boigan natija, shu stereotipni vujudga keltirgan jami qo`zovchilar ta'sir ko`rsatgandagi natijasidan sira qolishmaydi.

Ayni bir narsa yoki hodisani ayrim kishilaming idrok etishida ko`rinadigan ba'zi xususiyatlar appersepsiya bilan belgilangan bo`ladi«-.Bu xususiyatlar odamning tajribasi va bilimlariga bo`liq xususiyatlardir. Kishilar ayni bir narsa yoki hodisani yoshlari, maiumotlari, turmush tajribalari, kasblari, sinfiy chiqishlari, temperament, xarakter, qobiliyat va qiziqishlarida ko`rinadigan shaxsiy xususiyatlariga qarab, har xil idrok qiladilar.

Odamning aqli qanchalik yetuk, muayyan sohaga oid tasavvuri, fikri, tajribasi, bilimi qanchalik boy boisa, uning shu sohada idroki ham shunchalik murakkab, chuqur va sermazmun boiadij Bu xususi-yatlar moddiy buyumlarni idrok qilishdayoq namoyon boiadi.

Masa-lan, bironta yangi mashinani tegishli ixtisosi boimagan kishi tomoni-dan idrok qilinishi, ixtisosi bor odamning idrokiga qaraganda, maz-munan torroq va yuzaki boiadi. Ayni bir obyektlarni tegishli ixtisosi boimagan kishining kuzatishlariga qaraganda, olimning chuqur ilmiy kuzatishlari hiyla farq qiladi.

Ayni bir mevali bo□ni rassom, agronom va savdo xodimi har xil,

ya'ni har qaysisi o'z nuqtayi nazaridan e'tibor berib idrok qilishi mum-kin.

Alifbe va boshlanish o'qish kitoblari yirik harflar bilan bosiladi, chunki endi savod chiqarayotgan kishilarda (bola va katta yoshlilarda) hali kitob o'qish tajribasi bo'lmaydi. Ko'p o'qigan, bu sohada katta tajribaga ega bo'lgan kishilar mayda harf bilan bosilgan xatni ham (masalan, gazetani) jo'ngina o'qib ketaveradilar. Bizda hosil bo'lgan tajriba va bilim tufayli, biz chala yozilgan so'zlarni, tushib qolgan harflarni payqamasdan, xato yozilgan bo'lsa ham, baribir, to'g'ri o'qiyveramiz. Masalan, taxistoskop bilan qilingan tajribalar shuni ko'rsatadiki, «*avtombrus*» deb xato terilgan so'z «*avtobus*» yoki «*avtomobil*» deb, «*sinoatlantirish*» deb terilgan so'z «*sanoatlashtirish*» deb o'qiyverar ekan va hokazo.

Idrokka subyektiv mazmun berish o'zaki materialni idrok etishda, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi. Masalan, «ildiz» degan so'zni botanik o'simlik ildizi, matematik kvadrat yoki kub ildizi, tish doktori tish ildizi degan ma'noda idrok qilishlari mumkin. «Reaksiya» degan so'zni tarixchi bir ma'noda tushunsa, ximik yoki psixolog boshqa ma'noda tushunishi mumkin. Appersepsiya badiiy asarlar matnini, badiiy surat va rasmlarni idrok etishda, ayniqsa, yaqqol namoyon bo'ladi. Biz bironta suratga ko'z solganimizda to'g'ridan to'g'ri faqat bo'yoq rang va chiziqlarning har xil chatishuvini ko'ramiz, xolos. Bu persepsiyadir. Rasm va suratni idrok qilganimizda esa, masalan, istiqbolni, odam va hayvonlarning ish-harakatlarini biz o'tmishdagi tajribamiz, bilimlarimiz va xayolimiz faohiyati natijasida idrok qilamiz. Bu appersepsiyadir. Musiqani idrok qilishda ham xuddi shu hol yuz beradi.

Ayni bir narsa yoki hodisani ayni bir kishi turli vaziyatda turlicha idrok qilavermi mumkin, bu hol har gal o'sha kishini kayfiyati, hissi-yoti, diqqati, manfaati, maqsadi va hokazolarga qarab ro'y beradi. Biron-ta murakkabroq vaziyatni idrok qilayotganimizda e'tiborimiz va manfaa-

timizning talabiga qarab, biz shu vaziyat tarkibiga kirgan yakka bir narsani yoki uning qismini ajrata olamiz. Masalan, o'rmonda biz uchun zarur bo'lgan biron-ta daraxtni hamma boshqa daraxtlardan ayrim idrok qilamiz. Musiqani eshitganimizda garmoniya ohanglaridan biz uchun tanish bo'lgan bir kuyni ajratamiz.

23-rasmga qarasak, qora fon ustida vaza suratini yoki oq fon ustida ikki yuzning yonidan ko`rinishini (profillarni) ko`rishimiz (idrok qilishimiz) mumkin. Bu

23-rasm. Ikkilangan tasvir.

holda idrokning ikkilanishi diqqatimiz nimaga (rasmning qaysi bir tomoniga) qaratilganligi bilan belgilanadi. Idrok jarayonida ba'zan uchrab ke-ladigan subyektivizm ham appersepsiya natijasidir. Bu subyektivizm, ma-salan, vaqtni, harakatni idrok qilishda, qiziqin munozaralar borayotgan paytda bir kishining gapini idrok qilishda ko`proq uchraydi.

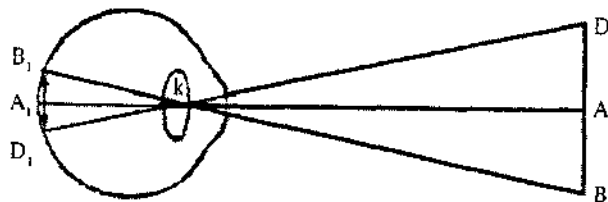
Appersepsiya fazo, vaqt hamda harakatni idrok qilishda katta rol o`ynaydi. Uluziyalar esa hiyla darajada appersepsiya natijasidir.

V. FAZONI IDROK QILISH

Fazoni idrok qilish to`qrisida gapirar ekanmiz^biz narsalarning fazodagi shakllarini, ularning fazodagi katta-kichikligini va fazodagi o`zaro munosabatlarini ko`zda tutamiz/ Ma'lumki, fazodagi shakllariga qarab, uch burchakli, to`rt burchakli, kub, silindrva shu kabi shakldagi narsalar ajratiladi; narsalarkatta-kichikligigaqarab, nisbatan katta, kichikroq, o`rtacha va hokazo narsalarga ajratiladi; fazodagi munosabatlariga qarab, bu narsalar bizga va bir-biriga nisbatan yaqin, uzoq, chap tomonda, o`ng tomonda, yuqorj yoki past bo`lishlari mumkin.

Fazoni biz uning hamma uch o`lchovida ko`rish, teri sezgilari va muskul-harakat organlari yordami bilan idrok qilamiz. Fazo munosabat-larini, narsalarning shaklini, narsalarning hajmi va katta-kichikligini biz asosan ko`z bilan ko`rib idrok qilamiz/

Fazoni biz bir ko'zimiz bilan ham ko'rib, ya'ni monokulyar, ikki ko'zimiz bilan ham ko'rib, ya'ni binokulyar idrok qilamiz. Monokulyar idrok quyidagicha voqe bo'ladi. Biz ko'z bilan qaraganimizda, biz shu narsadan aks etgan nurlar ko'z gavharida sinib, ko'zning to'r pardasi (setchatka)da shu narsaning aks etgan surati fotoapparatdagiga o'xshab, to'ntkarilib, teskari tushadi. Ammo bunga qaramasdan, biz narsani haqiqiy-holatida, haqiqiy shakli va katta-kichikligida ko'ramiz, idrok qilamiz («Idrokning konstantligi» nomli bobga qaralsin, 113-bet).

24-rasm. Nurlarning ko'z gavharida sinishi:
 a, b; a-b o'qining teskari aksi; A—fiksatsiya nuqtasi; A-A₁ — ko'rish chizig'i;
 a, k, b—ko'rish burchagi.

Narsaning chetlaridagi nuqtalaridan aks etgan nurlar ko`z gavharida bir-birini kesib o`tdi va ularning kesilish joyida ko`rish burchagi hosil bo`ladi. Bu burchakning katta-kichikligi idrok qilinayotgan narsaning katta-kichikligiga hamda uning ko`zdan qanchalik uzoq-yaqin turganiga bog`liq bo`ladi. Narsa qanchalik katta boisa, ko`rish burchagi ham shunchalik katta boiadi va aksincha. Kattaligi bir xildagi ayni bir narsani yaqin maso-fadan ko`rayotganimizda ko`rish burchagi kattaroq, uzoqdan turib qara-sak kichikroq boiadi. Demak, ko`rish burchagining katta-kichikligi idrok qilinayotgan narsaning katta-kichikligini, shuningdek, uning qanchalik uzoqlashganini bildiradi.

Ko`zimiz bilan tik (to`ppa-to`qiri) qaraganimizda, agar yorug`lik kuchli bo`lib, ko`rinib turgan narsalar o`rtasidagi ko`rish burchagi 50 dan kam boimasa, ko`zimiz ayni bir vaqtda ikki narsani (ikki nuqtani) ko`ra oladi. Lekin, ko`rish burchagi kichikroq boisa, ikki narsa yoki ikki nuqta bitta-dek bo`lib ko`rinadi. Yon tomondan qaraganda ikki nuqta bittadek ko`rinadi va ko`rish burchagi hiyla katta boiadi. Shuning uchun ham uzoq maso-fadagi ikki yoki bir qancha narsa «birlashib ketib», bir narsadek idrok qilinadi. Ikki narsani ayni birvaqtda ko`rayotganda ko`rish burchagi qanchalik kichik boisa, ko`z shunchalik o`tkir hisoblanadi. Yaqin yoki uzoq-roq masofadagi narsalarning aks etgan surati to`ppa-to`qiri ko`z to`r pardasi-ga tushmo`qi uchun ko`z gavhari bo`rtiq yoki yassi hoida boimo`qi kerak. Yaqin turgan narsalarga qaragan paytda ko`z gavhari qorayib sharga o`xshash bo`rtiq shaklga, uzoqdagi narsalarga qaraganda esa cho`zilib, qariyb yassi shaklga kiradi. Ko`z gavharining va umuman, ko`zning ravshan ko`rish uchun uyqunlashuvini **akkomodatsiya** deb ataladi. Ko`zning ak-komodatsiyasi 20-25 metr doirasida fazoning uchinchi oichovini, ya'ni olislikni, chuquriikni, relyefni ko`z bilan idrok qilishda, ayniqsa, katta ahamiyatga ega.

Ko`z xiralik — uzoqdan yaxshi ko`ra olmaslik va yaqindan yaxshi ko`ra olmaslik. Ko`z gavhari qanchalik shar shakliga yaqinlashsa, yoruq`lik nurining sinishi shunchalik kuchliroq boiadi va qaralayotgan narsaning surati ham ko`z gavharidan shunchalik yaqin yerda aks etadi. Ko`z gavhari qanchalik ko`p cho`zilib yassi shakl olsa, nurning sinishi ham shunchalik kuchsiz boiadi va qaralayotgan narsaning surati ham ko`z gavharidan shunchalik yiroq yerda aks etadi. Ko`z gavharining yassi shaklga yoki bo`rtib shar shakliga kira olish qobiliyati hamisha zo`r berib tikilishdan yoki odamning yoshiga qarab susayib bormo`qi mumkin. Bunday hol-larda normal ko`rish qobiliyati buzilib, uzoqdan yaxshi ko`ra olmaslik

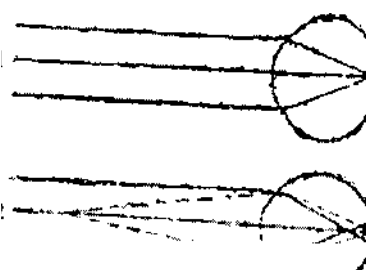
(yassilanish qobiliyatining zaifligi) yoki yaqindan yaxshi ko`ra olmaslik (bo`rtish qobiliyatining zaifligi) paydo boiadi. Uzoqdan yaxshi ko`ra ol-maydigan odamlarning ko`z gavharida nuriarning sinishi kuchli boiadi;

binobarin, bu sinayotgan nurlar ko'z to'ra pardasiga bonb yetmasdanoq bir nuqtaga yi□iladi. Buning natijasida narsaning surati ko'z to'ra pardasi-da xija, mujmal aks etadi. Shuning uchun ham uzoqdan yaxshi ko'ra olmaydigan odamlar botiq ko'zoynak taqib yuradilar, chunki botiq ko'zoynak nurlarni tarqatadi va bu nurlarning sinish nuqtalarini ko'z to'ra pardasigacha yetkazadi.

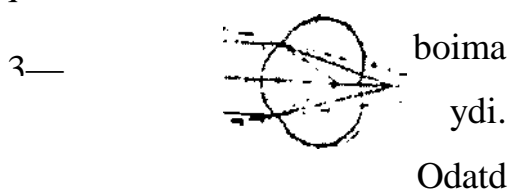
Yaqindan yaxshi ko'rmaydigan odamlarning ko'z gavharida nurlar-ning sinishi zaif bo'ladi, natijada nurlar ko'z to'ra pardasining orqa yerida turadi. Ko'z to'ra pardasining o'ziga esa hali bir nuqtada turmagan nurlar tushadi. Shu sababli, ko'z bu holda ham ravshan ko'ra olmaydi. Ya-qindan yaxshi ko'ra olmaydigan odamlar bo'rtiq ko'zoynak taqadilar, chunki bo'rtiq oyna nurlarning sinishini kuchaytiradi va nurlarni xuddi ko'z to'ra pardasiga to'playdi.

Uzoqdan yaxshi ko'rmaslik va yaqindan yaxshi ko'rmaslikning yana bir sababi shuki, ba'zi odamlarning ko'z soqqasi cho'zinchoqroq (uzoq-dan yaxshi ko'ra olmaydiganlarda) yoki kalta (yaqindan yaxshi ko'ra ol-maydiganlarda) bo'ladi. Shuning uchun ko'zning bu kabi xiraligi bolalik cho□idanoq ko'rinmo□i mumkin.

Uzoqdan yaxshi ko'ra olmaydigan odamlar bilan yaqindan yaxshi ko'ra olmaydigan odamlarning ko'zida nurlarning qanday sinishi 25-rasmda ko'rsatilgan.

Fazoni (monokulyar ko'rish yo'li bilan) bir ko'z bilan yetarli darajada aniq va mukammal ko'rib boimaydi. Ayniqsa, fazoning uchinchi oichovini bir ko'z bilan (monokulyar) idrok qilish yoii bilan ko'rishda toia aniqlikka erishib

boimaydi. Odatd a biz narsalarni fazo mu-nosabatlari shakllari va katta-kichikligi bilan birlikda idrok qil-ganimizda ikkala ko'zimiz bilan, ya'ni binokulyar idrok qilamiz.

Shunisi qiziqki, bir narsaga qaraganimizda uning surati

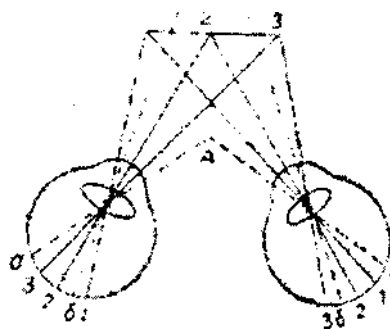
har qaysi ko`zimizning to`r pardasiga
yakka-yakka tushsa ham, lekin ²⁵-TM^m- *Nurlarning sinishi*: 1 - normal
bu narsa va nuqtalar ikkita bo`lib ko`radiganlarda; 2 - uzoqdan yaxsh,
QTM,,, u 11 • i • , <,-, ko ra olmaydigan ar 3 - yaqinaan
emas balk! bitta bo`hb yaxshi ko`ra olmaydiganlarda.
ko nnadi, bumng sababi nima?

Bu hodisaning sababi shundaki, ko`rib turgan narsamizdan keladigan nurlar ikki ko`zimizda alohida simmetriya boiib barobar aks etadi. Bir narsani ikki ko`z bilan ko`rish shu narsadan keladigan nurlarning ko`z to`r pardasidagi alohida mos nuqtalarga tushishi yoki mos emas nuqtalar-ga to`qiri kelishiga bo`lqdir. Ko`z soqqalarining to`r pardalarida sariq do`dan teng baravar uzoqlikdagi nuqtalarni mos (yoki identik) nuqtalar deyiladi. Idrok qilinayotgan narsadan aks etgan nurlar xuddi shu mos nuqtalarga to`qiri kelsa, narsa bitta bo`lib ko`rinadi. Masalan, 26-rasmda ko`rsatilganidek, 1, 2, 3 raqamlari bilan belgilangan nuqtalar ko`zdan teng-baravar uzoqlikda boiib, bu nuqtalar ko`z to`r pardasining mos nuq-talarida aks etadi. Bu nuqtalarning har biri ko`zimizga bitta nuqta boiib ko`rinadi. Mos nuqtalarning xususiyati shuki, agar bu nuqtalar ayni bir vaqtda baravar qo`z`qalsa, narsaning surati bitta boiib, to`qiri aks etadi. To`rpardasining sariq do`iga nisbatan harxil uzoqlikdagi nuqtalarini mos emas nuqtalar deb ataladi. Maium bir narsaning surati shu mos emas nuqtalarga to`qiri keisa, bitta narsa ikkita boiib ko`rinadi. Masalan, o`sha 26-rasmda ko`rsatilgan, ko`zdan uzoqligi baravar boimagan A va B nuqtalari ko`z to`r pardalarining mos emas nuqtalariga tushadi; binoba-rin, A bilan B narsaning har biri ko`zimizga ikkitadan boiib ko`rinadi.

Agar biz ikkita narsa, masalan, qalam va ruchka olib, ularni bir-biridan 20—30 sm va ko`zimizdan ham 30 sm uzoqlikda ushlab turib, avvalo qalamga tikilsak, u bitta bo`lib ko`rinadi, uning orqasidagi ruchka

esa ayni vaqtda ikkita boiib ko`rinadi, chunki ruchkaning surati xuddi ikki ko`zimizning to`r pardasidagi mos emas nuqtalariga tushgan boiadi. Va, aksincha, orqasidagi ruchkaning o`ziga tikilib qarasak, ayni vaqtda qalam ikkita boiib ko`rinadi.

*
/\
■
\
/

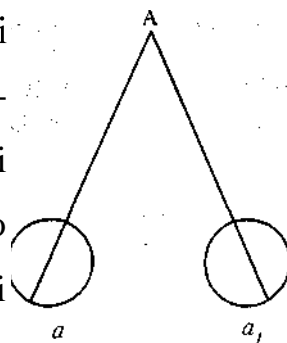
Biz fazo munosabatlarini ikki ko`zimiz bilan (binokulyar ko`rish yoii bilan) mukammalroq va aniqroq idrok qilamiz. Masalan, uchinchi o`lchovni binokulyar aniqroq idrok qilamiz. Bu-ning isboti uchun quyidagi sodda tajri-bani qilib ko`rish mumkin. Agar oq-langan devor oldida oq ip tortsak va uning ilinib turgan joylarini

26-rasm. Ikkala ko`z

pardasida

ko`rmasak, bir ko`zimizni yumib turib ipga qara-ganimizda bir ip
biian devor orasidagi masofani belgilashga ojizlik qilamiz. 106

Barmoqimizni ipga tekkizmoqchi tekkiza olmaymiz. Xuddi shu ipga ikkabilan qarajak, ip bilan devor orasidagi ko'ra va barmoqimizni ipga bexato olamiz. Shuningdek, bir ko'zimizni nina ko'ziga ip o'tkazmoqchi bo'lsak,

bo'lib urinsak, la ko'zimiz masofani aniq tekkiza yumib turib, qiynalamiz.

Uchinchi o'lchovni (uzoqdalik, chuqurlik-ni) binokulyar idrok qilishda ko'zning konvergensiya, ayniqsa, katta ahamiyatga ega.

Konvergensiya ma'lum bir narsaga qaragan-da, ikkala ko'z soqqasining qanshar tomon ba-ravar burilishidir. Ikkala ko'z soqqasi ana shun-day burilganida ko'rish o'qlari biz qarab turgan narsaning o'zida bir-birini kesib o'tadi.

Idrok qilinayotgan narsa qanchalik yaqin tursa, ko'z soqqalari bir-biriga, ya'ni qanshar tomonga shunchalik yaqin buriladi, ko'rish o'qlari ham bir-birini shunchalik yaqin kesib o'tadi. Sechenov ta'biricha, ko'rish o'qlari «qamrab oluvchilar» bo'lib, biz qarab turgan narsa bizga yaqin-lashgan sari, «ko'rish o'qlari ham ko'zimizga yaqinlashadi, narsa uzoq-lashgan sari, ko'rish o'qlari ham ko'zimizdan uzoqlashadi».

Ko'zlarimizning konvergensiya, ayniqsa, masofani, yiroqni, chuqurlikni eng aniq, raso idrok qilishga imkon beradi, chunki konvergensiya vaqtida asosiy o'rinda turgan ko'rish analizatoriga harakat analizatori, ya'ni ko'z muskullarining ishi qo'shiladi. Biz qarab turgan narsalar yuziga tushgan ko'lankalar masofani, chuqurlikni, relyefni idrok qilishda katta rol o'ynaydi.

Bundan tashqari, uchinchi o'lchovni ikki ko'z bilan (binokulyar) idrok etishda eng ko'p daraja aniqlikka erishuvning sababi o'tmishdagi tajribamiz samarasi hamdir. Chunki biz kundalik hayotimizda narsalarni doimo ikki ko'z bilan qarab ko'ramiz, narsalarga faqat bir ko'zimiz bilan qarash hollari kamdan kam uchraydi.

Fazoni idrok qilishda teri sezgilari va muskul-harakat organlarining roli

/

Fazoni teri sezgilari va muskul-harakat vositasi bilan idrok etganda ko'z bilan qarab ham, ko'z bilan qaramasdan ham idrok qilaverish mumkin.

Maydaroq narsalarning shaklini, ularning katta-kichikligini, holatini biz teri sezgilari vositasi bilan, ya'ni uni ko`rib, bevosita idrok qilamiz, masalan, qo`limizdagi tanga pulning shaklini, katta-kichikligini, holatini

bevosita teri sezgilari vositasi bilan bilamiz. Teri sezgilari vositasi bilan biz, xususan ikki o`lchovni uzunlik (masofa) va sirt o`lchovlarini idrok qilishimiz mumkin, lekin narsalarning (hatto mayda narsalarning ham) shaklini, katta-kichikligini va fazodagi munosabatlarini yo`l qiz teri sezgi-lari vositasi bilan idrok qilganda to`la aniqlikka erishib bo`lmaydi. Shu sababli ko`pincha fazoni teri sezgilari vositasi bilan idrok qilish muskullar harakat vositasi bilan idrok qilish ila birgalikda o`tadi. Muskul-harakat organlarimiz vositasi bilan biz yirik va mayda obyektlarning (masalan, stol, xona, hovli va shu kabilarning) shaklini, katta-kichikligini, fazodagi munosabatlarini hamma uch o`lchovda idrok qilishimiz mumkin. Ko`r odamlar (yoki ko`r emaslar qoron`i tushganda) narsalarning shaklini, masofani va fazodagi munosabatlarni ana shu yo`l bilan idrok qiladilar. Mayda narsalarning shakli barmoq harakatlari (paypaslash) vositasi bilan idrok qilinadi. Yirik narsalarning shaklini va masofani ko`zimizni yumib yoki qoron`ida idrok qilganimizda biz qo`l harakatlarimizdan va qadamlab yurishdan foydalanamiz. Ana shu harakatlardan tu`iladigan muskul-harakat sezgilarimizga o`tmishda hosil bo`lgan tajribamiz qo`shiladi, na-tijada biz ko`zimiz ko`rmasa ham, turgan joyimizni, fazoga oid munosabatlarni chama bilan bilib olamiz.

Fazoni ko`z bilan ko`rib idrok qilishning o`shida teri sezgilari va muskul-harakat organlari katta rol o`ynaydi. Ko`r bo`lib tu`ilgan, ammo tegishli operatsiyadan keyin ko`zi ochilgan odamlarning fazoni qanday idrok qilishlarini tekshirish natijaiari bunga dalil bo`la oladi.

Bir necha misol keltiraylik. Ko`r bo`lib tu`ilgan bir odam muvaffaqiyatli operatsiyadan keyin ko`zi ochilgan bo`lsa-da, Iekin dastlabki kun-larda u fazoni va narsalarning fazodagi holatini ko`zi ko`r emas (basir) odamlarga qaraganda boshqacha idrok qilgan, masalan, ko`ruv doirasiga kirgan hamma narsalarni juda yaqin va ko`ziga tegib turayotgandek his qilgan, shuning uchun bu odam ehtiyot yuzasidan ko`zini qo`l bilan hadeb qoplayvergan. Narsalarning shaklini ham faqat ko`rish bilangina fahmlay olmagan, bu narsalarni qo`li bilan paypaslab ko`rganidagina, ya'ni o`tmish-dagi muskul-harakat sezgisiga asosiangan tajribasiga suyanganidagina narsalarning shakllarini taniy olgan.

Operatsiyadan so`ng ko`zi ochilgan yana bir odamga yo`qochdan yasalgan, har ikkalasi ham bir xil bo`yalgan va diametri teng shar bilan kub ko`rsatganlar. U odam bu narsalarning turli buyumlar ekanini ko`rib tursa ham, lekin ularni bir-biridan aniq farq qila olmagan:

qaysisi dumaloq va qaysisi burchakli ekanini aniq aytib bera olmagan. Yana shu odamga shar bilan bir xil kattalikdagi doiraning, kub bilan bir xil kattalikdagi to`rtburchakning yassi shaklini yonma-yon qo`yib ko`rsatganlarida, ular-ni bir-biridan farq qila olmagan, faqat paypaslab ko`rganidan keyin shar-

ni doiradan va kubni to'rtburchakdan ajratgan. Bu odam qilingan operatsiyadan tamomila so'ngiydan keyin, ko'z bilan ko'rib idrok qilishni o'rganmoq uchun maxsus mashq qilgan. Masalan, oyoqdan etigini yechib iriqtib yuborar, so'ngra etikkacha bo'lgan masofani ko'zi bilan chamalashga urinar ekan. Chama bilan bir-ikki qadam yurgandan keyin, qo'lini uzatib etikni olishga harakat qilar ekan, lekin ko'zi bilan masofani aniq belgilay olmaganligidan yanglishar va paypaslab, qachon eshik qo'lga tegsa, uni shundagina ushlab olar ekan.

Yuqorida keltirilgan misollardan ma'lum bo'ldiki, ko'rlar ko'zlari ochilgandan keyin, ularda fazoni ko'z bilan ko'rib idrok qilish qobiliyati teri va muskul harakat organlarining ishtiroki bilan asta-sekin o'sib bora-di. Demak, fazoga oid shakl, katta-kichiklik va munosabatlarni ko'rish, teri sezgilari va muskul-harakat organlari bir-biri bilan mahkam bo'lanib ishlaganlaridagina eng to'g'ri va mukammal idrok qilish mumkin.

Sezgi organlarimizning — tuyush, muskul-harakat va ko'rish organlarimizning o'ziga xos xususiyati, jumladan, obyektiv mavjud fazoni ham idrok qilish qobiliyatiga ega bo'lishdadir. Idrokning hamma turlari sin-gari, fazoni idrok qilish ham kishining tajribasi va umumiy kamoloti jara-yonida boradi.

VI. VAQTNI IDROK QILISH

Biz idrok qilib turgan narsa va hodisalar ma'lum bir (zamon) davomida paydo bo'ladi, taraqqiy qiladi va o'zgarib boradi. Shuningdek, obyektiv dunyo hodisalarini aks ettiradigan idrok, tasawur, fikr va hokazolardan iborat bo'lgan bizdagi subyektiv, psixik hodisalar ham vaqt davomida pay-do bo'ladi, o'zgarib va almashib turadi. IVla'lurnki, fazo singari vaqt ham materiyaning mavjudligi shaklidir. Har qanday bo'liqning asosiy shaklidir. U obyektiv reallikdir, ya'ni ongimizdan tashqari o'zi mavjuddir. Biz fazoni idrok qilganimizdek, vaqtni ham idrok qilamiz. Biroq, vaqtni idrok qilish to'g'risida gapirar ekanmiz, biz quyidagilarni nazarda tutamiz. Vaqtni idrok qilishni vaqt «bo'laklarini» soat va boshqa xronometrik asboblarda yordamida o'lchash deb tushunish yaramaydi. Kishi xuddi bir xilda bo'lgan vaqt bo'lagi (daqiqqa, soat yoki ko'p va hokazo)ning obyektiv davomini hamisha bir xilda sezavermas ekan. Ba'zan bir soat, bir daqiqada, o'tib ketadi yoki «bir soat bir vildek tuyuladi» deb gapiradilar.

^Biz vaqtni hozirgi zamon (hozirgi payt) va undan kelgusiga borayot-gan real narsadek

idrok qilamiz, uni tasawur qilamiz va fikrlaymiz. Shuning uchun ham o`tmish, hozirgi zamon va kelgusi ma'nosida olingan tushun-chalar mavjuddi^' Vaqtni idrok qilish haqida gapirar ekanmiz, biz hozirgi paytni nazarda tutamiz. o`tmish vaqt xotira faoliyati esga tushirish faoli-

yati bilan boʻliq boʻladi. Kelgusi vaqtni esa biz faqat xayolga keltirishimiz yoki bu haqda oʻylashimiz mumkin, xolos) Obyektiv (matematik) nuqtayi nazardan, hozirgi payt bu oʻtmishni kelgusidan ajratadigan bir nuqta (chegara)dir. Ammo psixologik, subyektiv nuqtayi nazardan, biz borayot-gan vaqtning «boʻlaklarini» hozirgi payt (endimik) deb idrok qilamiz. Dars, ma'ruza yoki bironta musiqiy asarni eshitib oʻtirish davomidagi vaqt ham mana shunday idrok qilinadi. Demak, vaqtning toʻxtovsiz bori-shi, davomi hozirgi payt deb tuyuladi.

Biz vaqtni (uning toʻxtovsiz borishi, choʻzilishini va davomini) idrok qiladigan maxsus bir organga ega emasmiz. oʻtayotgan vaqt awalo atrofimizdagi narsa va hodisalarning oʻzgarib va almashinib turishidan bilinadi. Shu sababli bizning idrok qilishimiz hamma sezgi a'zolarimiz faoliyati bilan boʻlangan deb aytish mumkin. Vaqtni idrok qilish organizmimizda borayotgan fiziologik jarayonlar bilan ham belgilanadi. Yurak tepish, nafas olish ritmikasi va organik sezgilar vaqtni idrok qilishda katta rol oʻynaydi, bu hol maxsus tekshirishlar bilan aniqlangan.

Vaqt bizga «sekin oʻtayotgandek» yoki «tez oʻtayotgandek» tuyuladi. Buning sababi shunda ekanki, har birining davomi obyektiv suratda bir xilda boʻlgan vaqt boʻlagini, ya'ni soat, daqiqa, soniya va hokazoni ha-misha bir xilda sezavermas ekanmiz. Ba'zan biz «bir soat bir yilga oʻxshab ketdi», ba'zan esa «uch soat koʻz ochib yumguncha oʻtib ketdi», «bir kun bird«qiqaday oʻtib ketdi» deb gapiramiz.

Vaqtni tez yoki sekin oʻtayotgandek sezishimiz shu paytda siz kechirayotgan psixik jarayonlarga bogʻliq boʻladi. Ichki organlarning sez-girligi yoʻqolgan (anesteziya paydo boigan) bemorlarda vaqt oʻtishini bevosita his qilish-qobiliyati yoʻqolishi"yoki zaiflanishi mainpidift J.P. Pavlovning fikricha tanamizda boiib turadigan hodisalarning takror-lanib turishi vaqtni idrok qilishda katta rol oʻynaydi. «Bir kun davomida, — deb yozadi Pavlov, — bosh miya ta'sirlanadi, charchaydi, soʻngra yana kuchini tiklaydi. Ovqat hazm qiladigan yoilar vaqt-bevaqt ovqat bilan toiatiladi, ovqatdan boʻshab qoladi va hokazo. Binobarin, organning har bir holati katta miya yarim sharlarida aks etishi mumkin boiganligidan ana shuning oʻziyoq bir paytni boshqa paytdan ajratish uchun asos boia oladi». Shuning bilan birga, oʻtayotgan vaqt tasavvur, fikr, nutq, his va orzularning ongimizda almashib turishida subyektiv idrok qilinadi. Sub-yektiv idrok qilinadigan vaqtning davomi, choʻzilishi, borishi

esa o`zgarib turadigan mavzuning qanchalik mazmundor boiishi bilan belgilanadi. Chunonchi, odamning psixik hayoti bedorlik vaqtida eng boy mazmunga ega bo`ladi, shu sababli vaqtning tez yoki sekin o`tayotgani his qilinadi va bilinadi. Tush ko`rmasdan qattiq uyqu davomida yoki bexush qolgan yoki sezgirlik tamom yo`qolgan (anesteziya) holatda vaqtning o`zi ham, uning

borishi ham sezilmaydi. Ammo idrok qilinayotgan vaqt faqat ongimiz-ning mazmuni bilan belgilanib qolmay, balki odamning vaqtga va o'zgarib turgan ong mazmuniga qanday munosabatda bo'lishi bilan ham belgilanadi. Bu munosabat e'tiborning nimaga qaratilganligiga va odamning shu paytda kechirayotgan his-tuyqulariga bo'liq bo'ladi. Agar biz shu payt-da xushnud bo'lmasak va butun e'tiborimiz muayyan bir vaqtning ke-lishini toqatsizlik bilan kutishga yoki birovni poylashga qaratilsa, vaqtni juda ham sekin o'tayotgandek his qilamiz. Chunonchi, kechikkan tram-vay yoki poyezdni kutayotgan paytimizda vaqt juda sekin o'tayotgandek tuyuladi. Uyqusi qochgan odamga yoki bemorga bedorlikda o'tayotgan tungi vaqt juda sekin o'tayotgandek tuyuladi.

Aksincha, psixik tuyqular mazmundor va xilma-xil bo'lib, odamning butun fikri-zikrini o'ziga qaratib qo'ysa, vaqt juda tez o'tib ketayotgandek seziladi. Diqqatimizni tuyqularimizning mazmuniga qaratsak, vaqtning o'tayotgani biz uchun bilinmay qoladi. Ayniqsa, ongimizning mazmuni, ya'ni idrok, tasavurva fikrlarimiz xush emotsiyalar, yoqimli hislar uyqotsa, vaqt juda tez o'tayotgandek seziladi. Masalan, ayni bir dars vaqti bir o'quvchiga juda tez o'tgandek sezilsa, boshqa bir o'quvchiga juda sekin borayotgandek tuyuladi, buning sababi bu o'quvchilarning diqqati nima-ga qaratilishidadir. Agar o'quvchi diqqat-e'tiborini darsning mazmuniga qaratsa, dars bilan qiziqib, zavq bilan tingiasa, ko'ngli to'q bo'lsa, vaqtning o'tib ketganini bilmay qoladi. Darsga ahamiyat bermay, zerikib va dars vaqtining tezroq o'tishini sabrsizlik bilan kutib, hadeb soatiga qarab o'tirgan o'quvchiga vaqt «to'xtab qolgandek» seziladi, «tikilgan qozon qaynamas» degan xalq maqoli ham bunga misol bo'la oladi.

Demak, vaqtni bevosita idrok qilish («vaqt hissi») aniq bo'lmasdan, subyektiv bo'lar ekan. Shuning uchun ham biz ko'pincha vaqt davomini belgilashda xatoga yo'l qo'yib, o'zimizcha «vaqt tez o'tdi» yoki «sekin» o'tmoqda deb o'ylaymiz.

Bu esa odamning ham faoliyatiga, ham ruhiy holatiga ko'pincha sal-biy ta'sir ko'rsatadi.

Ba'zan kundalik hayot va faoliyatda vaqtni subyektiv his qilish obyektiv usulda o'lchanadigan vaqtga muvofiq bo'lishi mumkin. Masalan, o'qituvchi va o'quvchilarda dars vaqti — 45 daqiqaning davomini to'g'ri belgilash qobiliyati hosil bo'ladi. Chopish sport bilan shuqullanuvchilarda bu his, ayniqsa, yaxshi o'sgan bo'lar ekan. Ammo maxsus mashq qilib, o'tayotgan vaqtning ayrim hissalarini mumkin qadar aniq belgilay bilish qobiliyatini o'stirish

mumkin. I.P. Pavlov itlarda oradan aniq, bir vaqt o`tgach, reaksiya berishdan iborat bo`lgan shartli refleks hosil qilgan.

Odamda ham «vaqtga refleks» hosil bo`lmoqi mumkin. Kunda ma'lum bir vaqtda uyqudan uyqonish odati bunga misol bo`la oladi.

Vaqt hissi odamda mehnat faoiyati jarayonida vujudga keladi. Ana shu tariqa hosil bo`lgan vaqt hissi o`z navbatida mehnat harakatiarini tartibii ravishda idora qiiishga ta'sir ko`rsatadi.

VII. HARAKATNI IDROK QILISH

Biz narsalarning harakatsiz, sokin hoiatinigina idrok qilib qolmay, balki fazoda joy almashtirib turgan hoiatini, narsalarning harakatini ham idrok qilamiz. Harakatning hamma xiilari singari, narsalarning ana shu mexanik harakatlari ham vaqt davomida voqe bo`ladi. Shu sababli, ha-rakat fez yoki sekin bo`lmoqi mumkin. Harakatning teziik darajasini obyektiv o`lchash uchun vaqtning bir miqdori, masalan, bir soniya olinib, bu harakatning tezligi jism shu vaqt ichida bosib o`tgan masofa bilan aniqlanadi. Jism bir soniya ichida qancha katta masofa bosib o`tsa, harakat shuncha tez hiso`lanadi va aksincha.

Binobarin/harakatni idrok qilish ayni zamonda ham fazoni, ham vaqtni idrok qiiish demakdir. Masalan, yurayotgan mashinani ko`rib turar ekanmiz, biz ayni vaqtda har qanday nisbatan joyini ham va biror nuqta-ga nisbatan masofasiz o`zgargan (yaqinlashgan yoki uzoqlashgan) vaqtini ham idrok qilamiz. Idrok qilinayotgan harakatning tezligi shu narsa harakatining obyektiv (haqiqiy) tezligiga hamisha teng baravar bo`lmaydi. Ayni bir xiidagi harakat tezligi, vaziyatga qarab, har xil idrok qiiinishi mumkin: goho ildamroq, goho sekiniashgandek ko`rinadi. Tanamizga be-vosita tegib turgan narsalarning harakatini biz teri sezgisi, muskul va ko`ruv organlari vositasi bilan idrok qilamiz. Bizga nisbatan muayyan masofada turalay narsalarning harakatini ko`z bilan ko`rib idrok qilamiz.

/Harakatni ko`z bilan ko`rib idrok etish ikki xil usul bilan. Birinchidan, harakatda bo`lgan narsaga ko`zni uzmasdan qaraganda uning surati ko`z to`r pardasida hosil bo`ladi, ikkinchidan, ko`zimizni harakatda bo`lgan narsa tomon yuritish, harakatini kuzatib borish bilan voqe bo`ladi.) Ko`zimizni harakatlanuvchi narsa tomon yuritib idrok qilingan harakafga qaraganda, ko`zimizni uzmasdan (yuritmasdan) idrok qilingan harakat ancha tez harakatdek ko`rinadi. Odatda, harakat ana shu ikkala usul bilan bir yo`l bilan idrok qilinadi. Ikki usulning birlashgani uchun idrok qilinayotgan harakatning tezligi ancha aniq bilib olinadi.

Harakat idrokini nisbiy va qayri nisbiy idrok deb ataladigan ikki xilga bo`lish rasm bo`lgan. Harakatni nisbiy idrok qilish deyilganda, biz harakatlanuvchi narsa va shu

narsaning harakati boʻlgan yoki yonidan oʻtgan sokin nuqta ham ayni vaqtda birgalikda idrok qilinishini tushu-namiz. Aʼayri nisbiy idrok deb harakatda boʻlgan narsani boshqa narsa-

lardan ayrim holda idrok etishni aytiladi. Obyektiv tezligi baravar bo`lsa ham, nisbiy harakat ancha tez, □ ayri nisbiy harakat esa ancha sekin harakatdek idrok qilinadi.

Harakatning tezdek yoki sekindek ko`rinishi shu harakatning obyektiv tezligiga hamda harakatda bo`lgan buyumning ko`zimizdan uzoq-yaqin bo`lishiga bo`liq: u bizdan qancha uzoq bo`lsa, uning harakati ham shun-cha sekindek ko`rinadi. Idrok qilinayotgan harakatning tez yoki sekindek ko`rinishi buyumning muayyan vaqt davomida o`tdigan harakatini idrok qilganda hosil bo`ladigan qarash burchagining katta-kichikligi bilan belgi-lanadi. Harakatda bo`lgan buyumJarni idrok qilgan paytda qarash burchagi kattalashadi. Qarash burchagi harakatlanuvchi buyum bosib o`tayotgan fazo nuqtalaridan bir-birini kesib ko`zga keluvchi nurlardan hosil boiadi. Muayyan vaqt ichida (masalan, bir soniya ichida) hosil boigan qarash burchagi qan-cha katta boisa, harakat ham shuncha tez harakatdek idrok qiiinadi.

Harakatda boigan buyum ko`zimizdan qancha uzoqlashsa, qarash burchagi ham shuncha kichrayadi, binobarin, harakatning haqiqiy (obyek-tiv) tezligi o`zgarmasa ham, harakat sekindek ko`zga ko`rinadi. Odam idrok qilmo□i mumkin boigan — eng sekin harakat shunday harakat-dirki, bunda harakatni nisbiy va to`□ri qarab idrok qilganda hosil boiadigan qarash burchagi soniyasiga 1—2° ga baravar keladi. □ ayri nisbiy harakat-ni to`□ri qaraganda ana shu burchakning kattaligi soniyasiga 15—20° dan kam boimasligi shart. Sekundiga 15° dan kichikroq qarash burchagi hosil qiiadigan harakat to`□ri kelganda bevosita idrok qilinmaydi (masalan, soat strelkasining, quyosh, yulduz va hokazolarning harakati), harakatni yondan qarab idrok qilganda qarash burchagi hiyia katta boimo□i kerak. 15° dan kichikroq qarash burchagi hosil qiladigan harakat haqida narsa-larning o`z o`rnini o`zgartirganliklariga qarab hukm qilamiz. Masalan, soat strelkalarining, quyosh, yulduz va shu kabilarning harakati haqida ana shu yoi bilan xulosa chiqaramiz. Harakatda boigan narsaning ovozi-ga qarab, ya'ni harakatni eshitib ham idrok qilamiz. Masalan, yurayotgan poyezdning o`zini ko`rmasak ham, lekin bizdan uzoq, yaqin yurib keta-yotganligini poyezd ovozinig kuchayishi yoki pasayishidan bilamiz. Le-kin bu harakatni bevosita idrok qilish emas, balki bavirusita (ovoz orqali) idrok qilishdir. Harakatni bavirusita idrok qilishda, asosan, o`tmishdagi tajribamizga va bilimlarimizga suyanamiz.

VIII. IDROKNING KONSTANTLIGI

Idrokning konstantligi shundan iboratki, bironta narsani idrok qilish-din hosil boigan obraz, idrokning fizik sharoiti o`zgarib tursa ham, doimo shu obraz holicha qolaveradi.

Idrokning konstantligi ko`rish idroklarida, narsalarning katta-kichik-ligini, ularning shakli va ranglarini idrok qilishda, ayniqsa, yaqqol ko`rinadi. Bizga ma'lumki, biror narsadan uzoqlashsak, uning ko`zimiz to`r pardasida-gi surati (aksi) kichrayadi, ammo shu narsaning obrazi bu bilan o`zgarmaydi, o`zgarganda ham bilinar-bilinmas o`zgaradi. Masalan, ayni bir qalamni 20 *sm* va 1 *m* masofadan turib idrok qilinsa ham, baribir uning uzunligi o`zgarganligi sezilmaydi, holbuki uning ko`z to`r pardasiga tushgan surati o`zgaradi, ya'ni qalamni 20 *sm* masofadan turib ko`rishga nisbatan 1 *m* masofadan ko`rilganda, qalamning ko`z to`r pardasiga tusha-digan surati 5 marta qisqaradi. Shu qalamning sezilarli darajada kaltaroq ko`rinishi uchun uni hiyla uzoq masofadan turib ko`rish kerak bo`ladi. To`qiri burchakli stol bizdan 1 *m* yoki 10 *m uzoqroqda* tursa ham biz unga to`qiridan yoki yondan qarasak ham, uning kattaligi va shaklining aksi ko`z to`r pardasida har safar o`zgarib turishiga qaramay, baribir hamisha o`z shakli va katta-kichikligini o`zgartirmagandek, boyagicha idrok qilina-veradi. Kosaga to`qiridan qarasak, shakli dumaloq ekanini ko`ramiz, ammo ana shu kosaga yondan qarasak, qarash burchagi o`zgarganligidan uning ko`z to`r pardasiga tushgan surati tuxumsimon cho`zinchoqroq shaklda bo`ladi. Biz esa doimo uni dumaloq shaklida idrok qilamiz. Bu safar ham narsaning idrok qilinayotgan shakli, uning haqiqiy, obyektiv shakliga muvofiq bo`lib, doimo to`qiri idrok qilinadi. Ayni shu kabi konstantlik ranglami sezishda ham ro`y beradi. Yoruqlik darajasi turli xil bo`lganda ham narsalarning rangi, narsalar qaytargan yoruqlik nurlarining fizik tarkibi o`zgarishiga qaramay, biz doimo bir tusda idrok qilaveramiz. Masalan, oq qo`qoz elektr chiro`qining sar`ish nurida ham, yoki u yashil barglar so-yasida yotsa ham baribir u bizga oppoq bo`lib ko`rinaveradi. Holbuki, bu ikki vaziyatda ham qo`qoz yuzidan qaytariladigan nurlarning fizik tarkibi o`zgaradi. Yozuv qo`qozi qosh qoraygan paytda ham oppoq, qora bosma harf bilan yozilgan xat esa quyosh yoru`qida ham qop-qora bo`lib ko`rinaveradi, holbuki qosh qoraygan paytda qo`qoz yuzidan qaytarilgan nurlarning kuchi, quyosh yoru`qida bosma xatdan qaytarilgan nurlarga qaraganda zaifroqdir. Ma'lumki, bir parcha ko`mirdan tushki vaqtda qay-tariladigan nurlar miqdori tong yorishish paytida bundan qaytariladigan nurlar miqdoriga qaraganda bir necha marta ko`pdir. Holbuki, ko`mir tush vaqtda ham qop-qora, bo`r esa tong otarda ham, qira-shira paytda ham, hatto tunda ham, baribir oppoq bo`lib ko`rinadi.

Konstantlik hodisasi shuni ko`rsatadiki, biz narsalarni ko`rib turgan paytimiz-da, ularning ko`z

to`r pardasiga tushgan suratiga aynan muvofiq holda ko`rmay, balki shu narsalar haqiqatda qanday mavjud bo`lsa, shu holda ko`ramiz.

Idrokning konstantligi odamning tajribasi jarayonida, amaliy faoliya-tida vujudga kelib, mustahkamlanadi. I.P. Pavlov ko`z bilan ko`rib idrok etish konstantligi uchun fiziologik asos bo`lib xizmat qiladigan muvaqqat

boʻlanishlarga oid reflektor faoliyatning tashkil topish xususiyatlarini ochib berdi, «bironta narsaning haqiqiy katta-kichikligi toʻqirida tasawur hosil qilmoq uchun,— deb yozadi Pavlov, — shu narsaning koʻz toʻr pardasiga tushgan surati maʼlum katta-kichiklikka ega boʻlmoʻi va koʻz soqqasi-ning sirti va ichki muskullarining maʼlum ravishda birlashib ishlamoʻi talab qilinadi. Koʻz toʻr pardasi va ana shu muskullardan keluvchi qoʻzqalishlarning muayyan kombinatsiyasi, muayyan kattalikda boʻlgan narsani teri sezgisi orqali idrok etishdan hosil boʻlgan qoʻzqalishlar bilan bir necha marta ayni vaqtda toʻqiri kelaverib, narsaning haqiqiy kattali-gidan hosil boʻlgan shartli qoʻzqalovchi boʻlib qoladi» (IlojTHoe co6paHwe coHHHeHHft, III tom, 1-kitob, 121-bet).

I.P. Pavlov aytib oʻtgan koʻz muskullari harakati bilan narsaning koʻz toʻr pardasiga tushgan surati oʻrtasida ana shu tariqa hosil boʻlgan boʻlanishlar doimo turmushda mustahkamlanib turadi, shuning uchun ham bu boʻlanishlar idrok konstantligini nerv-fiziologik tomondan belgilab beradi.

Konstantlik hodisasi voqelikni bilishda, tevarak-atrofdagi muhitni fahm-lab, kunda amaliy ish koʻrishda juda katta ahamiyatga egadir. Idrokimiz-da konstantlik boʻlmaganida edi, biz har bir qimirlashimizda, boshimizni salgina burganimizda, yoruqlik oʻzgarib turganida, narsalar oʻz joylari-dan andakkina siljiganida ham xuddi shu narsalami har gal butunlay boshqa-boshqa, yangi notanish narsalardek idrok qilardik, biz hatto oʻz narsalarimizni ham ulardan hatto yarim metr uzoqlashgan taqdirda, taniy olmasdik.

IX. ILLUZIYALAR

{

^Baʼzi hollarda narsalar notoʻqiri, yanglish idrok qilinishi mumkin. Narsalarni bu tariqa notoʻqiri idrok qilishni **illuziya** deb ataladjp Masalan, agar biz 28-rasmda koʻrsatilganidekjkoʻrsatkich va oʻrta~5arnnoqimizni chalishtirib, noʻxat yoki bironta durrerioq narsani chalishtirilgan ikkala barmoqimizning uchi bilan bosib turib, ayni bir vaqtda ayiantiraversak (biz noʻxatni aylantiraylik), barmoqlarimiz tagida bitta emas, balki ikki noʻxat bordek his qilamiz. Ana shu holda bir narsaning ikki boʻlib sezilishini Aristotel (Arastu) illuziyasi deyiladj^ Oqirliigi aynan teng, ammo kattaligi har xil boʻlgan ikki buyumni ketma-ketiga ushlab turilsa, kattasi

yengilroq, ikkinchisi o'qirroqdek tuyuladi. Metalldan ishlangan 1 kg tarozi toshi, 1 ^gpaxtadan o'qirroqdek his qilinadi. Bu hol geometrik illuziyalar deb nom berilgan illuziyalarda, ayniqsa, yaqqol ko`rinadi. Masalan, uzunligi baravar bo`lgan ikki chiziqning chetlariga ikki xil burchaklar chizilsa, illuziya paydo bo`ladi, ya'ni burchaklari tashqariga qaratilgan

chiziqqa nisbatan burchaklari ichkari tomonga qaratilgan chiziq kaltaroq bo`lib ko`rinadi.

Bir nechta parallel chiziqlar ustidan qiya chiziqlar chizilsa, bu chiziqlar parallel emas, baiki har xil tomonga qarab ketgan chiziqlardek tuyuladi (29-rasm).

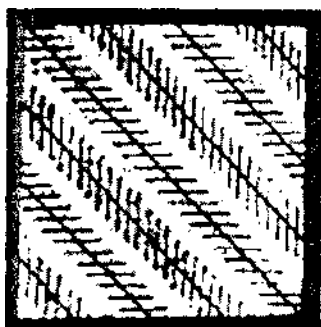
Ikkita teng burchakdan bittasi chiziqlar bilan to`latilsa, ikkinchisiga qaraganda kattaroq bo`lib ko`rinadi. Ikkita baravar doira shaklini chizib, bulardan birini shu doiradan kattaroq, ikkinchisini esa o`zidan kichikroq, doiralari ichiga olinsa, ikkinchi doira kattaroq ko`rinadigan bo`lib qoladi. Illuziyaning yuqorida keltirilgan namunalari hamma aqli raso odamlarda albatta bo`ladigan illuziyalardandir. Bunday illuziyalarning muayyan qonuniyatlari bor. Masalan, yuqorida bayon qilingan Aristotel illuziyasining paydo bo`lish sababi shuki, bunda bitta narsa barmoq uchlarimizning terisi yuzidagi shunday ikki nuqtaga tegadi, odatdagi tabiiy sharoitda esa bitta narsa ana shu ikki nuqtaga hech qachon birdaniga tegib turmaydi. O`qirlik baravar bo`lib, kattaligi har xil bo`lgan buyumlardan kichikroq kattaroqqa qaraganda o`qir ko`rinishining sababi shundaki, odam hajmi kattaroq buyumning hajmi kichikroq buyumdan o`qir ekanini o`z tajribasida doimo sinab kelgan, binobarin, hajmi har xil buyumlarni ko`z bilan idrok qilganda beixtiyor shu tajribasiga tayanadi-da, kat-

	taroq	buyumni	ushlaganida	ko`proq	zo`r	be-
	radi,	kichikroq	buyumni	qo`liga		olganida
	uncha	zo`r	bermaydi,	natijada	o`qirlik	bara-
	var	bo`lgani	bilan	zo`rberish	yoki	muskullar-
	ning	qarshilik	ko`rsatishi	uchun	sarf	qilingan
	kuch	darajasi	har	xil	bo`lganligidan	kichik-
	roq	buyum	o`qirroqdek	his		qilinadi.

28-rasm.

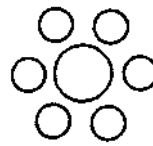
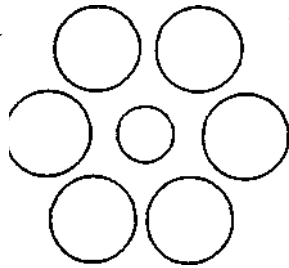
Idrok qilib turgan shaxsning psixikasida

ro`y beradigan o`zgarishlar bilan tu`niladigan tasodifiy illuziyalar ham bo`ladi. Masalan, choida suvsagan kishi uzoqda yarqirab turgan sho`rxok yerni koi deb o`ylashi (lekin bu illuziyani sahrodagi sarobdan farq qila bilish kerak) yoki o`rmondagi to`nka odamning ko`ziga bironta yirtqich hayvonga o`xshab ko`rinishi va hokazo shu kabi illuziyalar jumlasidandir.

Gap nutq sohasida ham illuziyalar ko'p ' uchrab turishi hammaga ma'lum. Bu xil illuziyalar shundan iboratki, bironing nutqi-dagi ayrim so'zlar boshqa tovush tarkibidagi yoki boshqa bir ma'noda aytilgan so'zdek 116

eshitiladi. Bunday hollarda lar odatda «yaxshim», «boshqacha deb gapiradilar. Eshitish ing so□ bo`lishiga

odam-
eshitmay qold-
tushunibman»
organin-
qaramay, bi-

rovning nutqini noto`ri eshitish sababi suhbatdoshlardan birining gap borayotgan narsa haqida yetarli ma'lumoti bo`lmasligida yoki e'tibori boshqa narsaga chal□ib ketib, gapni chala eshit-

30-rasm.

ganligidadir. Illuziyani gollutsinatsiyadan farq qilish lozim. Illuziya shu onda sezgi organlarimizga ta'sir qilib turgan bir narsani yanglish, noto`ri idrok qilish bo`lsa, gollutsinatsiya yo`q narsalarni, tashqi ta'sirotsiz «idrok qilinishidir»: o`rni tagida yo`q narsaning ko`zga bordek ko`rinishi, yo`q ovozlarning quloqqa eshitilishi, yo`q narsalarning isi dimoqqa urilishi va boshqa shu kabilar gollutsinatsiya mahsulidir. Gollutsinatsiya shaxsning go`yo biror narsani ko`rgandek, eshitgandek, ushlagandek, is bilgandek va boshqa shu kabi tasawuridir, xolos. Gollutsinatsiya ko`pincha kasallikdan darak beruvchi alomatdir, u nerv sistemasi bironta zaharli narsa (alkogol, kokain, nasha) bilan ta'sirlanganda, nerv sistemasini buzadigan kasalliklar oqibatida ro`y beradi.

A. X. IDROKNING SIFATLARI

i Idrokka xos sifatlar ajratiladi. Idrokning tezligi, to`laligi, ravshanligi va aniqligi yoki to`riligi uning sifatlaridandir. Idrokning tezligi idrok qilinayotgan narsaning sezgi organlarimizga ta'sir qila boshlagan paytdan, to bu narsa obrazini anglab olgunimizgacha o`tgan vaqt bilan o`lchanadij? Buni anglash odatda: «Bu falon narsa ekan» yoki «Men falon narsani ko`rayapman, eshityapman va hokazo» deb tasdiqlash (gapirish) da ifo-dalanadi. Obrazning aniqlab olinishi yana organizm idrok qilinayotgan narsani tanish (oriyentirovka)

yuzasidan qilgan harakat reaksiyasida ham namoyon bo`lishi mumkin. Idrokning tezligi idrok asosida yotgan sezgi-larning tezligiga baravar, yoxud hiyla sekinroq ham bo`lmoqi mumkin. Idrokning u yoki bu darajada sekin o`tishi ma'lum darajada appersepsiya bilan ham belgilanadi. Idrokning tezligi soniyaning o`n, yuz va mingdan bir qismi, ba'zan esa soniyalar bilan o`lchanadi.

wazmun jihatdan idrok to`la yoki to`la bo`lmagani mumkin. Idrok-ning to`laligi narsaning ayni idrokda aks etgan belgilarining miqdori va xilma-xilligi bilan xarakterlanadi. Idrok qanchalik to`la va sermazmun

bo'lsa, u shuncha aniq bo'ladi. Mazmunan to'liq bo'lmagan idrok obraz-lari ayni vaqtda tussiz va siyqa bo'ladi. Idrokning aniqligi idrok obrazlari idrok qilinayotgan narsalarga qanchalik muvofiq bo'lishida bilinadi. Idrokda faqat idrok qilinayotgan narsaning ayni vaqtda mavjud bo'lgan belgi-lari aks ettirilsa, u aniq idrok bo'ladi. Idrokning mazmunida idrok qilinayotgan narsada yo'q bo'lgan belgilar ham bo'lsa, u noaniq idrok bo'ladi. Bunday belgilar biron sabab bilan awal idrok qilingan narsalardan olib qo'shiladi yoki xayolda yaratiladi. Yuqorida aytilganidek, har xil illuziya-lar ana shunday noaniq idroklar jumlasidandir.

Butun psixik hayotimizda, faoliyatimizning hamma sohalari va xususan o'qish-o'qitishda idrokning ahamiyati kattadir. Shuning uchun hami-sha idrokning sifatiga alohida e'tibor berish lozim bo'ladi. Psixik hayotimizning butun boyligi sezgi va idroklarimiz orqali hosil bo'lgan mazmundan voqe bo'ladi. Idrok olamni bilish faoliyatimizning boshlanish, asosiy momentidir. Idrok qilish yo'li bilan hosil bo'lgan ma'lumotlar xoti-ramizda saqlanib qoladi va so'ngra ongimizning oliy jarayonlari — tafakkur, xayol, iroda faoliyati uchun asos bo'ladi. Tasawurlarimizning qanchalik to'la va ravshan bo'lishi idrokning sifati bilan belgilanadi. Idrok xilma-xil hissiyot va xususan estetik hislar manbai bo'lib xizmat etadi. Shu tuyoq hissiyotlarning xususiyatlari tegishli idroklarning u yoki bu sifatlariga hiyladajada bo'liq bo'ladi. Idrok sifat atrof-tevarakdagi sharoitni to'g'ri va tez tushunib olish, inson faoliyatining har xil turlari — o'yin, mehnat, sport mashqi va musobaqalari uchun ahamiyati kattadir. Xususan, ta'lim-tarbiya ishida idrokning sifatini e'tiborga olish katta ahamiyatga egadir. o'qituvchi bergan har bir o'quv materialini o'zlashtirish uchun o'quvchi awalo uni idrok qilmoq-i-ko'rmq-i, eshitmoq-i va hokazo kerak. o'quvchi idrok qilgan narsasini esda qoldiradi, tushunib oladi. o'quvchi o'quv materialini qanchalik tez, to'la, ravshan va aniq idrok qilsa, u bu materialni shunchalik yengil va to'g'ri tushunib, fahmlab oladi, shunchalik oson, to'la va mustahkam bilib oladi.

Shuning uchun o'qish o'qitishda idrokning sifatiga oid xususiyatlarni e'tiborga olish, o'quv materialini eng yaxshi usulda idrok qilishni ta'min etish lozim, o'qish-o'qitish ishini shunday tashkil etish kerakki, o'quvchilar materialni tez, to'la, ravshan va aniq idrok qila oladigan bo'lsin. Buning uchun o'quvchilar idrokning sifati qanday sabablarga bo'liq ekanini bilishi kerak.

t^ulrokning sifati - uning tezligi, to`laligi, ravshan va aniqligi — tashqi shartlar, organik va psixik shartlar bilan belgilanadi. Biz idrok qilayotgan tjaarsa va hodisalarning xossalari idrokning sifatini belgilovchi tashqi yoki obyektiv shartlardir^Aniq va chiroyli qilib ishlangan rasm, kitob harfla-rining aniqligi, rawian va to`□ri talaffuz qilingan nutq tez, oson, to`la va aniqroq idrok qilinadi. Idrok qilinayotgan paytdagi sharoit ham idrok

sifatini ta'minlovchi obyektiv shartlar jumlasidandir. Masalan, ko`rish id-roki uchun joyning yaxshi yoritilgan bo`lishi, eshitish idroki uchun — jim-jitlik alohida ahamiyatga ega. Ko`rish yoki eshitish lozim bo`lgan narsalarga nisbatan masofa ham shunday shartlardandir.

Nerv sistemasi va sezgi organlarining holati idrok sifatini belgilovchi organik shartdir. Umuman idrokning yaxshi sifati nerv sistemasi va sezgi organlarining soqolom, tetik bo`lishiga boqiliqdir. Nerv sistemasi kasal, charchagan yoki biror zahar ta'sirida buzilgan bo`lsa, idrokning sifati pasa-yadi; idrok qilish sekinlashadi, idrok obrazlari xiralashadi, ba'zan esa juda ravshandek boisa ham aslida noaniq, notoqiri bo`ladi. Sezgi organlarida biror nuqson boisa, idrokning sifati ham o`zgaradi. Masalan, eshitish va ko`rish organi zaif boiganda eshitish va ko`rish idroki toia va aniq boimaydi. o`qish-o`qitish ishida ko`rish va eshitish organlari, ayniqsa, katta ahamiyatga ega. Shuning uchun o`qituvchi har bir o`quvchining sezgi organlari (tibbiyot tekshirishiga qarab) qanday holatda ekanini bilishi kerak. Ko`zi yaxshi ko`rmaydigan yoki quloqi yaxshi eshitmaydigan o`quvchilarni oldingi partalarga o`tkazish zarurdir. Shunday hollar uchray-diki, ayrim o`quvchilar dars materialini puxta esga olib qola olmaslik yoki, uni o`qib ololmaslikdan emas, balki yaxshi eshita olmasliklari yoki ko`raolmasliklari oqibatida o`zlashtira olmaydilar.

([Mavjud tasawurlar, tajriba va bilimlar, tafakkurning taraqqiyot dara-jasr, diqqatning faolligi, kishining hislari, qiziqish-havaslari va manfaat-lari idrokning sifatini belgilovchi *subyektiv* yoki *psixik* shartlardandir.^

Biror sohada tajriba, bilim kam boisa, shu sohaga doir yangi narsani idrok qilishi sekinlashadi, idrok chala, xira va noaniq boiadi. Odamning qaysi bir sohada tajriba va bilimi qanchalik ko`p boisa, u shu sohadagi narsalarni shunchalik tez idrok qiladi, idroki esa, mazmunan toia, ravshan va aniq boiadi.

' Yuqorida ko`rsatib o`tilganidek, idrokning sifati uchun his-tuyqular, diqqat va tafakkurning ahamiyati katta. Idrokning aniqligi, ravonligi, fahm-langanligi diqqat va tafakkurning taraqqiyot darajasiga bogliq. Illuziyalar tafakkur orqali tekshiriladi, aniqlanadi va shu tariqa idrokning aniqligiga erishiladi. Shuning uchun pedagog yangi materialni bayon qilishda awalo o`quvchilarda mavjud tasawur va bilimlarini hisobga olishi kerak. Didaktikaning «maiumdan nomaiumga» degan asosiy qoidasidan, awalo, o`quvchilarning o`quv materialini tez, toia, aniq idrok qilishni ta'minlash maqsadida foydalanish lozim. o`quvchilar

idrokining toia, ravshan va aniq boiishi uchun o`qituvchi taiim jarayonida o`quvchilarning diqqatini toia jalb qilish va tarbiyalashga, shuningdek, ularda kishiga nisbatan ijobiy his-siyot va qiziqishlar yaratish uchun harakat qilishi lozim.

119

H

|k/ XI. IDROKNING o`SISHI

Bolalarda idrokning o`shishi haqida gapirar ekanmiz, idrokning ravshan-ligi, rasoligi, ongliligi, sermazmunliligi hamda kuzata biJish qobiliyati-ning o`shib borishini nazarda tutamiz. Idrokning o`shishi sezgi organlari va analizatorlarning mukammal o`shishi bilan belgilanadi. Shu bilan birga yuqorida («Sezgilarning o`shishi» bobida 92-bet) aytib o`tilganidek, sezgi organlarining o`shishi ham idrokning o`shishi bilan juda mahkam boqlangandir. Idrok bolaga beriladigan tarbiya ta'siri, tajriba orttirish, bilim olish tufayli, tafakkur, xayol, diqqat, hissiyot, irodaning bir-biriga ta'sir qilib birgalikda o`shishi yoki umuman shaxsning kamol topib borishi jarayonida o`shib boradi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar idrokining o`shishi

Chaqaloq uch-to`rt oylik davrida idrok qila oladigan narsalar doirasi hali juda tor bo`ladi. Bola bu choqlarda eng awal ko`z oldidagi rang-barang, ovoz chiqaradigan va harakatlanadigan narsalarni ozmi-ko`pmi ravshan idrok qila boshlaydi. Bola onasini uning ovozidan erta bila bosh-laydi. Bola buyumlarni qo`liga olib, ular bilan turli harakat qila boshla-gach, uning idroki mazmun jihatdan kengayib boradi. Chunki, bu vaqtda uning ko`rish va eshitish sezgilariga teri sezgisi, maza-ta'm bilish, issiq-sovuqni, qattiq-yumshoqni, oqlir-yengilni bilish sezgilari qo`shiladi. Ya-rim yashar bola atrofdagi narsalarni, uy ichidagilarni taniydigan bo`lib qoladi. Bu shuni ko`rsatadiki, demak, bola olti oylik bo`lganda tevarak-atrofdagi narsalarni bir-biridan ajratib idrok qila boshlaydi.

Bola u yoqdan-bu yoqqa awal emaklab, so`ngra mustaqil yura bosh-lagach, idrok qilinadigan narsalarning doirasi hiyla kengayib, idroki ta-komillashib boradi. Shu bilan bir vaqtda bolaning qo`I harakatlari taraqqiy qiladi, teri sezgisi takomillashadi. Narsalarni faqat ko`z bilan ko`rishning o`zi endi bolani qanoatlantirmaydi: bola har qanday narsalarning oldiga borib ularni ushlab ko`radi, qo`liga oladi, oqliziga eltadi, itaradi, irqlitadi va hokazo.

Bola narsalarning o`zi bilan faol ish-harakat qilar ekan, bunda u narsa-larning turli-tuman xossalarini - ularning shaklini, katta-kichikligini, qat-tiq-yumshoqligini, oqlir-yengilligini yaxshiroq bilib oladi. Yurish va yugurish bilan bola masofani ham aniqlay boshlaydi. Ammo bu yoshdagi bolalar narsalarning qanchalik yiroq-yaqin turishini aniqlay olmaydilar. Ko`pincha bolalar o`zlaridan yiroq turgan bir narsani olmoqchi bo`lib qo`llarini uza-

tadilar, yoki uzoqdagi narsani, masalan, osmondagi oyni olib berishni kattalardan soʻraydilar.

Bola awallari narsalar bilan bevosita amal qilib, shu narsalarning xos-salarini bilib oladi, keyinchalik shu xossalarni muskul-harakat sezgilari, maiza bilish va teri sezgisi organlarining bevosita ishtirokisiz, faqat koʻrish bilan taniydigan boʻlib oʻsadi. Masalan, 2—3 yashar bola olmani koʻrganida uning hamma xossalarini: rangi, mazasi, shakl, kattaligi va boladan qanday masofada turganligini koʻzi bilan tanib bila oladi.

Bola musiqaga oid ritmni va sodda kuylarni, masalan, allani erta yosh-dan idrok qila boshlaydi. Bola chol□u ovozi yoki ashulani eshitarkan, bunga eʼtibor berib jim qoladi, tinchiydi. Ikki-uch yashar bola oʻzi ham sodda kuylarni ayta oladigan boʻlib qoladi. Bulaming hammasi shu kabi idroklarning yosh bolalarda paydo boʻlish, oʻsib borishini isbot qiladi.

Bola ikki yoshga qadam qoʻyganda narsalarni suratdagi tasviriga qaraib ajrata boshlaydi. Bolaning suratda tasvir qilingan narsalarni, umuman, suratlarni tanish qobiliyatining oʻsishiga uning haqiqiy narsalarning oʻzini koʻrishdan hosil boʻlgan tajribasi va kattalarning rahbarligi ostida tez-tez rasm va suratlar koʻrib turishi yordam beradi.

Shunday qilib, bolaning idroki yasli yoshidanoq (bir-uch yoshda) mazmunan ancha xilma-xil boʻladi. Lekin shu bilan bir vaqtda, uning idroki hali aslo toʻla takomil topmagan boʻladi. Masalan, shu yoshdagi bolalar vaqtni yaxshi ajrata (idrok qila) olmaydilar. Ular, odatda, bironta ish-harakat yoki voqeaning necha vaqt davom etayotganini, bu vaqtning sekin yoki tez oʻtayotganligini, bironta voqea yoki ish-harakatning «ilgari» yoki «keyin» yuz berganini ajrata bilmaydilar. Bu yoshdagi bola idrok obrazlari koʻpincha tarqoq holda boʻlib, bir-biri bilan toʻqiri boʻlanmaydi, bu obrazlarning maʼnosiga bola tushunib yeta olmaydi, shu sababli, bu yoshda bolaning idroki yetarli darajada ongli boʻla olmaydi. Bola idrok qilarkan, koʻpincha, narsalarning muhim alomatlariga eʼtibor bermay, balki yaqqol ayrilib turadigan tamonlariga: rangi, ovozi, harakati va shakliga eʼtibor beradi. Shu bilan birga yosh bolalar koʻrib turgan narsalarining arzimay-digan mayda-chuyda tomonlarini, masalan, shkafning tabaqasida salgina darz ketgan joyini, suratdagi bolaning kiyimida bir tugmasi qadab qoʻyilmaganini va hokazolarni ham payqaydilarki, katta yoshli kishilar buni payqamasliklari ham mumkin.

Yasli yoshdagi bolalarning idroki koʻproq, ixtiyorsiz boʻladigan idrokdir. Bolalarning diqqatini beixtiyor oʻziga tortadigan narsalarni, bolalarning bevosita ehtiyojlari taʼsiri ostida

bo`layotgan ish-harakatlariga bo`liq bo`lgan narsalarni idrok qiladilar, xolos. Ammo katta yoshli kishilarbolani: «mana, buni qara», «falon narsaga quloq sol» degan ko`rsatmalari bilan muayyan bir narsani idrok qilishga majbur etadilar. Lekin bu holda ham bolaning

idroki turqun boimasdan, diqqati juda tez chalang ketadi, xususan idrok qilinmoqi kerak bo'lgan narsa o'zining ko'rinishi, harakati, ovozi va shu kabi xususiyatlari bilan bolani qiziqtirmasa, idroki beqaror bo'ladi. Bu yosh-dagi bolalar o'z idroklarini hali idora qiia olmaydilar. Bolalar idrokining ravonlik, barqarorlik, mukammallik va onglilik darajasi, ularning o'yin faoli-yatida hamda tafakkur va nutqlari o'sib borgan sari osha boradi.

Maktabgacha tarbiya va yasli yoshidagi kattaroq bolalarning hayotida o'yin katta o'rin oladi va yosh bolalarning tabiatiga xos boigan ha-rakatchanlikdan, faoliyatga intilishdan tuqiladi, o'yin faoliyati bolada tuqiladigan har xil ehtiyojlar: bilish ehtiyoji, ijtimoiy va estetik ehtiyojlar ta'siri ostida kuchayib boradi. Bola o'ynar ekan, atrofidagi muhit bilan turli-tuman, bevosita va faol aloqa bogiydi, o'z o'yinida atrofdagi voqe-likni aks ettiradi va shu voqelikka qarab ish-harakat qiladi.

Bolalar o'z o'yinlarida katta yoshli kishilarning ish-harakatlariga taqlid qiladilar. Katta yoshli kishilarning ish-harakatlariga taqlid qilmoq uchun esa bolalar kattalarning ish-harakatlariga, bu ish-harakatga aloqasi boigan sharoit va buyumlarga e'tibor berib, razm solishlari kerak boiadi. Shunday qilib, o'yin jarayonida bola idrok qiladigan narsalarning doirasi va idrokn-ing mazmuni kengayib, boyib boradi. Bola bir yoshga toib ikki yoshga qadam qo'ygan paytida uning idrokida nutq katta rol o'ynay boshlaydi. Bola boshqalarning gap so'zini tinglaydi va bu bilan uni bevosita o'rab olgan muhitdan tashqaridagi narsalarni bilib oladi. Nutq bolaning idrok qilayotgan narsalarini yaxshi anglab olishini o'stirishda katta ahamiyatga ega. Bola narsalarning nomini bilib oladi va o'zi idrok qilgan narsalarning nomini aytadi. Bironta narsaning nomini aytar ekan, bola bu narsani muayy-an narsalar jinsiga kiritadi. Idrokda onglilik darajasi o'sganligi shu yoshdagi bolalarning doimo: «Bu nima?», «Buning oti nima?», «Nega shunday?» va shu kabi juda ko'p savol bilan kattalarga murojaat qilishlarida ko'rinadi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda idrokning o'sishi

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda kattalarning rahbarligi osti-da uy-ro'zqor mehnatida ishtirok etish va o'yin faoliyati tufayli ixtiyoriy idrok qobiliyati ham o'sa boshlaydi. Ixtiyoriy idrok bolalarda tafakkur, iroda va ixtiyoriy diqqatning o'sishi bilan birga tarkib topadi. Maktab-gacha tarbiya yoshidagi bolada kuzata bilish qobiliyati ham ko'rina

bosh-laydi. Kuzata bilish qobiliyatining o`shiga tabiat burchaklarida olib bo-riladigan ishlar, sayr va ekskursiyaga borib turishlar yordam beradi. Bola-lar narsalarni kattalarning rahbarligida kattalar belgilab bergan maqsadga muvofiq e'tibor berib kuzatadilar. Kuzata bilish maktabgacha tarbiya yoshi-da, asosan, tarbiya jarayonida o`tib boradi.

Maktabgacha tarbiya yoshida fazoni idrok qilish qobiliyati ancha taraqqiy qiladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o`yin vaqtida, maishiy hayotda turli-tuman narsalar bilan turli ish-harakatlar bajaradi. Bola ko`p yuguradi, ma'lum masofagacha yugurib yuradi. U rasm soladi, loydan biron narsa qiladi, tuzish-ko`rish bilan shu□ullanadi. Bu ishlarning ham-masi bolaning fazo idroklarining o`shiga yordam beradi. Bola ikki o`lchamli va uch o`lchamli (tekis va hajmli) narsalarni ajrata biladi. U ancha uzoq masofada turgan narsalarning shaklini, katta-kichikligini, qaysisi uzoq, qaysisi yaqinroq turganini mo`ljal bilan "ayta oladi.

Maktabgacha tarbiya yoshida vaziyatni idrok qilish qobiliyati ham ta-komillashadi. Shu yoshdagi bola «endi», «keyin», «ilgari», «awal» hamda «kech kelish», «vaqtida kelish», «uzoq poylash», «tez bo`lish» kabi so`zlarning ma'nosiga tushunadigan bo`ladi. Demak, bu yoshdagi bolalar vaqt haqida tasavur va ba'zi tushunchalarga ega bo`ladilar. Bolalarning o`yin faoliyati ularda vaqt hissining o`shiga anchagina yordam beradi. o`yin vaqtida doimo o`z harakatlari va o`yinga qatnashgan sheriklarining harakatlariga e'tibor berishga, harakatlarning sur'atini, jadalligini hisobga olishga, o`yin (harakat) natijasini kutishga to`□ri keladi. Shuningdek, bolalarning kuchi-ga yarasha mehnat qilganda ham harakatdagi ildamlilik, chaqqonlik yoki sustkashlikka e'tibor berishi zarur bo`lib qoladi. Ko`pincha kattalar ham bolaning biron yumushni jadallik, chaqqonlik bilan bajarishini talab qiladi-lar. Bolalar katta yoshdagi kishilarning «tez bo`l» degan buyruqlarini bajarish uchun harakatlarini tezlatishga tirishadilar. Bolalarning o`zlari ham bi-ron narsani «tezroq» bajarish uchun «jadal» harakat qiladilar.

Bolalar bo□chasida va oilada belgilangan qat'iy rejim bolalarda vaqt hissini o`stirishga yordam beradi. Bolalar har kuni belgilangan bir mahal-da uxlashlari, ovqat yeyishlari, bir ish yoki o`yin va hokazolar bilan mash□ul bo`lishlari lozim bo`ladi. Olti-yetti yashar bolalar vaqtni soatga qarab bila boshlaydilar.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda ancha murakkab musiqa asar-larini chol□u va ashulani tinglash va tushuna bilish qobiliyati o`sadi. Bolalar bo□chada musiqa asbobida chalingan ma'lum bir kuyga moslab yuradilar, chopadilar, raqs tushadilar. Musiqa ohanglarini ajrata bilish qobiliyati ham bu yoshda ancha ul□ayadi, shu sababli, bolalar musiqa va ashulani o`rganadilar.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda surat va rasmlarni ko`rib tushunish qobiliyati

o`sa boshlaydi. Uch-to`rt yashar bolalar rasmda tas-vir qilingan narsalarni birma-bir ko`rsatadilar, ammo shu narsalarni rasmda tasvirlangan ish-harakatlarini va uni natijalaririi hamma vaqt to`ri idrok qilavermaydilar. Olti-yetti yashar bolalar mazmuni ular uchun tushunarli bo`lgan surat va rasmlarni ko`rganlarida uni hikoya qilib bera va muhoka-

ma qila oladilar, suratda tasvirlangan harakat va voqealarni ham ko`rib tushuna va ajrata biladilar.

Maktab yoshidagi bolalarda idrokning o`shishi

Maktab yoshidagi bolalarda idrokning hamma turlari, asosan, taiim va tarbiya tufayli mazmun, aniqlik, ravshanlik jihatdan ko`p daraja ta-komillashadi.

Taiim va tarbiya jarayonida bolalarda ixtiyoriy idrok va kuzata bilish qobiliyati o`sadi. Kuzata bilish muvaffaqiyatli o`qish uchun zarur shart-lardan biridirjo`quvchilarda kuzata bilish qobiliyati ularning tafakkuri, irodasi, qiziqish-havaslarini bilan birgalikda o`sib boradi. Kuzatish obyektlarini tanlashda o`quvchilarning o`zlari tashabbus ko`rsata boshlaydilar. O`quvchilar o`z idroklarini mustaqil idora qila oladilar. Ammo hamma boshqa ixtiyorsiz jarayonlar singari, ixtiyorsiz idrok ham maktab yoshi-dagi bolalarda hali ko`p uchraydi. Shuning uchun ham o`quvchilarga beriladigan material, ular tomonidan ixtiyorsiz va ixtiyoriy idrok qilishini moijallab berilmo`i kerak.

Fazo tasawurlari ham maktab yoshida ancha takomillashgan boiadi. Jumladan, o`quvchilarda ko`z bilan chamalash qobiliyati ancha taraqqiy qilgan boiadi. Boshlan`ich maktab o`quvchilari endi bu cho`da katta yoshdagi odamlardan deyarli qolishmasdan, to`ri chiziqni ko`z bilan chamalab ikki teng boiakka boia oladilar, narsa va chiziqlarni katta-kichiklik darajasiga qarab taqqoslay oladilar, narsalarning fazoda turgan o`rnini bu-lardan qaysi biri yaqinroq yoki uzoqroq, qaysi biri balandroq yoki pastroq joylashganini taxminan to`ri belgilay oladilar. IV—V sinf o`quvchilari idrok qilinayotgan masofani ko`z bilan chamalab, shu masofani bosib o`tish uchun talab qilinadigan vaqtni ham taxminan hisoblab oladigan boiadilar.

Taiim va tarbiya jarayonida o`quvchilarning ko`z bilan chamalash hamda narsalarning shakli va katta-kichikligini ajrata bilish qobiliyatining yana yaxshiroq o`shishiga jismoniy tarbiya, chizmachilik, rasm, geometriya, fizika darslari bilan shu`ullanish, shuningdek, geografiya kartalari va oichov asboblaridan foydalanish katta yordam beradi. Katta masofalarni ko`z bilan chamalash qobiliyatining o`shishiga ekskursiyalar, sayrga chiqishlar, kattalar bilan birgalikda dala va boshqa yerlarda mehnat jarayoni-da ishtirok etish yordam beradi.

Maktab yoshida vaqtni idrok qilish ham takomillashadi. o`quvchilar vaqtning, hozirgi paytning «tez» yoki «sekin» o`tayotganini aniq sezadi-lar. V-VI sinf o`quvchilari, katta yoshdagi odamlar singari, ikki daqiqa, o`n daqiqa, bir soat, uch soat va shu kabi vaqtlarning o`tishini taxminan ayta oladilar.

o`quvchilarda vaqtni yana aniqroq idrok qilish qobiliyati, asosan, maktabda o`qish mashqulotlari to`ri uyushtirilishiga, mashqulotlarni muayyan vaqtga qarab taqsimlanishi va vazifalarni ma'lum bir o`quv soati (45 daqiqa) ichida tamom qilish talabiga bogiiq holda o`sib boradi. o`quvchilarning o`zlari ham mustaqil suratda bajarishlari lozim boigan turli darslarini tayyorlash uchun vaziyatni har bir fanga taqsimlab chi-qishga majbur boiadilar. Darsga kech qolmasdan maktabga borib yetish to`risida amxo`rlik o`quvchilardan vaqtning o`tishiga e'tibor berishni talab etadi. o`quvchilar ma'um bir ishni bajarish uchun lozim boigan ozmi-ko`pmi muddatni fikrda hisoblab chiqishga majbur boiadilar. Vaqt o`lchovlarini o`rganish, doimo soatdan foydalanish ham vaqtni aniq va to`ri idrok qilish qobiliyatini o`stiradi.

Katta yoshdagi odamlar singari, maktab bolalari ham suratda tasvir-langana voqea va harakatni to`ri ko`ra va tushuna oladilar. To`qqiz-o`n bir yashar bolalar narsalarning fazoda tutgan o`rnini va ularning bir-biriga nisbatlarini o`z rasmlarida to`ri tasvirley oladigan boiadilar.

Maktab bolalari murakkab musiqa asarlarini zavq bilan tinglaydilar, ular ton va yarim ton kabi ohanglarni ajrata oladilar, maktab xorida ish-tirok etadilar va har xil cholqu asboblarida chalishni o`rganadilar.

Yoshlar — o`qil va qiz bolalar — murakkab musiqa asarlarini eshitish, badiiy rasmlar ko`rish bilan shu asarlaming o`yaviy ma'nosiga ham tushu-nadigan boiadilar. Idrok qobiliyati bolalar ulayib, ancha voyaga yetib qolgan davrlarda yanada o`sib boradi. o`qish va mehnat jarayonida o`smir va yoshlarda muayyan idrok obyektlari ustida o`z diqqatlarini ancha uzoq vaqtgacha to`plab turish, murakkab kompleksli obyektlardan nazariy va amaliy maqsadlarga qarab muhim va zarurlarini ajrata bilish qobiliyati hosil boiadi va mustahkamlanib boradi. Yuqori sinf o`quvchilari endi shu yosh-da tabiat va jamiyat hayotiga doir hodisalar ustida ilmiy yo`sindagi kuza-tishlar olib bora oladilar.

VI bob. XOTIRA

I. XOTIRA TO'QIRISIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Biz sezgan, idrok qilgan narsalar iz qoldirmasdan yo`qolib ketmaydi, balki malum darajada esda olib qolinadi, ya'ni esimizda saqlanib qoladi va qulay sharoitda yoki kerak bo`lganda esimizga tushadi.

Shuningdek, kechirilgan tuyqu, fikr va qilingan ish-harakatlarimiz ham esimizda saqlanib qoladi va keyinchalik esimizga tushadi. Buni har kim o`z tajribasidan yaxshi biladi. Masalan, o`quvchilar maktabda o`qitilayotgan narsalarini esda olib qoladilar, esda saqlaydilar va esga tushiradilar.

Kundalik tajribamiz ko`rsatadiki, esda qolgan narsalarning hammasi ham esimizga tushavermaydi, ularning bir qismi unutiladi. Unutish ham xotiraga oid hodisadir.

Ta'sirotlarning ana shunday esda qoldirish va keyin esga tushirishning fiziologik asosi muvaqqat nerv bo`lanishlaridir, bu muvaqqat bo`lanishlarning hosil bo`lish, mustahkamlanish va keyin jonlanish (tik-lanish) jarayonidir.

Esda qoladigan narsa xotira materialini, esda saqlanib turadigan va esga tushiriladigan narsa esa xotiraning mazmunini tashkil qiladi.

Eng awal bevosita idrok qilingan narsa va hodisalar (uyalar, ko`chalar, daraxtlar, hayvonlarva hokazolar)ning obrazlari esda olib qolinadi, saqlanib qoladi va esga tushadi. Ko`rgan badiiy surat va rasmlar, eshitgan musiqa kuylari, ashulalar va hokazolar esda qoladi.

Ilgari idrok qilingan narsalarning esimizga tushgan obrazlari tasavur deb ataladi. Bu xotiramizda saqlanib qolgan idrok obrazlari bo`lib, mazmunan obrazli xotiraga taalluqlidir. Odam xotirasining asosiy mazmunini nutq-so`z materialini tashkil etadi. Idrok qilingan narsa va hodisalarning nomlari, o`qilgan matnlar, so`zlar, gaplar boshqalarning nutqi esda olib qolinadi, esda saqlanib qoladi va esga tushiriladi. Lekin nutq esda olib qolinganda u yoki bu oddiy tovushlar birikish sistemalari emas, balki nutqda ifodalangan ma'no, o`zi va boshqalarning fikrlari esda qoladi, saqlanadi va esga tushadi. So`zlarning ma'no jihatdan mantiqiy sur'atda bir-biriga bo`lanib esda qolishi va esga tushishi mazmunan so`z logik xotirasi bo`lib, obrazli xotiraga nisbatan, ancha murakkab aqliy faoliyat-dir. Biz ko`ngildan kechirgan tuyquular, har xil muskul va ish-harakatlari ham xotira mazmunini tashkil qiladilar.

Shu sababli esda qoladigan materialning xilma-xil mazmuniga qarab, xotirani, odatda, obrazli, soʻz logik, emotsional (tuyqu-hissiyot) va ha-rakat xotirasi kabi xillarga ajratiladi. Albatta, xotiraning ana shu xillarga boʻlinishi nisbiydir. Haqiqatda xotiraning shu hamma xillari bir-biri bilan chambarchas boʻlingan, birona narsaning esimizda qolgan va keyin esimizga tushirilgan obrazi gap bilan ifodalanadi, har bir tuyqu-hissiyot birona bir tasawurga, yoki fikrga, yoki ish-harakatga va hokazolarga boʻliq holda tuqiladi.

fShunday qilib, ongimiz aks ettirgan narsalarni mustahkamlash, saqlab qolish va keyinchalik tiklash (esga tushirish) dan iborat boʻlgan aqliy faoliyat xotira deyiladi.

Xotiraning ayrim jarayonlarini — esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish va unutish jarayonlarini koʻrib chiqaylik. i

II. ESDA OLIB QOLISH

Xotira faoliyati esda olib qolishdan boshlanadi. Biz hamisha bir narsa yoki hodisani idrok qilishimiz, biron narsa haqida oʻylashimiz singari hamisha biron narsa yoki hodisani esda olib qolamiz. Esda olib qolish jarayoni eng awal miya poʻstida idrok qilinayotgan narsalarning-buyum, surat, soʻz, fikr va hokazolarning «izlari» hosil boʻlishidan va ayni vaqtda esda olib qolinadigan material bilan kishida mavjud bilim va tajriba oʻrtasida, esda qoladigan materialning ayrim qismlari yoki elementlari oʻrtasida boʻlanish vujudga kelishidan iboratdir.

Esda qolishning nerv-fiziologik asosi bosh miya poʻstida yangi mu-vaqqat nerv boʻlanishlari hosil boiishidan iboratdir.

Esda olib qolishning tezligi, toialigi, aniqligi va mustahkamligi har xil boiishi mumkin. Esda qoldirishning bu sifatlari esga tushirishning tezligi, toialigi va aniqligiga, shuningdek, nechogii tez yoki sekin unuti-lishiga qarab aniqlanadi. Tez, toia va aniq esga tushirish va tezda unutib qo`ymaslik esda qoldirishning eng yaxshi sifatlaridandir.

Jumladan, unutishning tezligiga qarab, esda qoldirishning mustahkam boiish-boimasligi aniqlanadi: puxta esda qolgan material sekin unutiladi yoki sira unutilmaydi. Shu sababli esda olib qolishning har xil sifati nima-ga bogiiq degan savolning tuqilishi tabiiydir. Xotiraning sifatini belgilovchi shartlarni bilish pedagogika uchun amaliy ahamiyatga ega, chunki bu shartlarni bilganda, eng mustahkam va eng tez esda qoldirishga erishmoq uchun

nimalar qilish va nimalarni hisobga olish kerak ekani ma'lum bo'ladir.

Turmushdagi kuzatishlar pedagogik amaliy va maxsus eksperimental tekshirishlar ko'rsatishicha, esda qoldirishning sifatlari - uning tezligi, to'raligi, aniqligi va puxtaligi, birinchidan, esda qoldirish xillariga, ik-

kinchidan, esda olib qolinayotgan materialga kishining (shaxsning) mu-nosabatiga va uchinchidan, esda qoldirish uchun qo`llanilgan maxsus metodik usul va priyomlarga bogiiq bo`lar ekan.

Biroq har holda esda mustahkam olib qolish, albatta, eng awal nerv sistemasining ahvoliga bogiiqdir. Nerv sistemasi sogiom va tetik boisa, muvaqqat nerv bogianishlar tezroq hosil boiib, puxtaroq boiadi, bino-barin, esda olib qolish ham tez va puxtaroq boiadi.

1. Esda olib qolish hollari

tsda qoldirish jarayonining asosida yotgan bogianishiarning ikki xili ajratiladi. Bu bogianishlarning qaysi biri asosiy o`rin olganligiga qarab, assotsjativ va logik esda qoidirish xillari farq qilinadi.

Esda olib qolish faol jarayondir: bu faollik ikki xRboiadi, shu sababli ixtiyorsiz va ixtiyoriy esda qoldirish xillari ajratilatrL

Assotsiativ (mexanik) va logik (ma'nosini tushunib) esda qoldirish

Assotsiativ esda qoldirish. Bir vaqtda va bir yerda birin-ketin idrok qilingan ikki yoki bir qancha narsa va hodisalarning obrazlari o`rtasida miyada hosil boiadigan bogianish **assotsiativ bogianish yoki assotsiatsi-**

ya deyiladDAna shu yo`sinda hosil boigan assotsiatsiya yondoshlik assot-siatsiyadir. iMasalan, bironta ashulani eshitaturib, ayni zamonda shu ashulani aytayotgan odamning o`zini ham ko`rsak, shu ashulani (uning kuyi va so`zlarini) idrok qilish bilan birga, ashula aytib turgan kishining o`zini ham idrok qilish o`rtasida yondoshlik assotsiatsiya hosil boiadi. Bunday assotsiatsiyaning bizda hosil boiganligi shundan bilinadiki, ana shu ashulani takror eshitganimizda yoki uni esimizga tushirganimizda, ashulani aytgan odamning obrazi ham darrov ko`z oldimizga keladi, ashulani aytgan odamni tasawur qilganimizda yoki uni ko`rganimizda, ashulaning kuyi ham esi-mizga tushadi. Bunda musiqa kuyi bilan ashula aytgan kishining qiyofasi (obrazi) o`rtasida shartli bir vaqtli bogianish paydo boiadi. Shuningdek, kishining qiyofasi (obrazi) uning ismi, familiyasi, turgan joyi, ishlayotgan joyi (biz uni awal shu yerlarda ko`rgan boisak) o`rtasida shu xil assotsi-atsiya (bogianish) hosil boiadi. Yondoshlik assotsiatsiyasidan tashqari yana_o`xshashlik va qarama-qarshilik

assotsiatsiyasi farqlanadi.

[O'xshashlik assotsiatsiyalar - idrok qilinayotgan narsa bilan esga ol-inadigan narsa o`rtasida o`xshash belgilar boiganda vujudga keiadigan bogianishlardir. Qush bilan samolyot yoki tarkibida bir-biriga o`xshash tovushlar bor so`zlar o`rtasidagi assotsiatsiyalar shu jumladandir.

Qarama-qarshilik (kontrakt) assotsiatsiyalar hozir idrok qilinayotgan

narsa bilan ilgari idrok qilingan narsa o`rtasida qarama-qarshilik yuz ber-ganda hosil bo`ladigan assotsiatsiyadir)(masalan, yorug`lik va qorong`lik). o`xshashlik va qarama-qarshilik asosidagi assotsiatsiyalar ko`pincha tashqi, ahamiyatsiz va tasodifiy belgilar asosida hosil bo`ladilar. Ularturli vaqtda esda olib qolingan tasawurlar o`rtasida ham hosil bo`lishlari mum-kin. Bu xildagi assotsiatsiyalar bir-biridan batamom farq qilgan narsalar o`rtasida ham voqe bo`lmo`gi mumkin. Daraxtning bir xilini majnun ki-shi obraziga o`xshatib, majnuntol deb atalishi bunga misol bo`la oladi (daraxtga berilgan nom shu bilan izohlansa kerak).

Mohiyati va ma'nosi jihatidan bir-biridan tamomila uzoq bo`lgan so`zlar o`rtasida ham assotsiatsiya hosil bo`lmo`gi mumkin. Masalan, mix va apelsin degan so`z bir necha marta ketma-ket takrorlansa, bu so`zlar o`rtasida assotsiatsiya hosil bo`ladi, natijada keyinchalik bu so`zlarning bittasi esga tushsa, ikkinchisi ham albatta esga tushadigan bo`lib qoladi. Bu so`zlar o`rtasida bo`lanishlar hosil bo`lishiga sabab, ularning faqat birin-ketin takrorlanishidir.

Shuningdek, ayni zamon yoki birin-ketin paydo bo`lgan yoki ta'siri bir xil bo`lgan sezgilar o`rtasida ham assotsiatsiyalar voqe bo`ladi. Idrok-ning mazmunga ega bo`lishi ham shu xil assotsiatsiyalarni mavjudligi bi-lan izohlanadi. Ba'zan o`quvchi hisob jadvalini o`rganar ekan. u jadval-dagi yonma-yon sonlarni ma'nosini o`qimasdan, masalan. uch-u uch to`qqiz, uch-u to`rt o`n ikki deb takrorlayverishi mumkin. Jadvalni shu usulda yod olgan o`quvchi odatda to`rt marta uch qancha bo`ladi, degan savolga javob bera olmay qoladi.

Assotsiatsiya ma'no jihatdan bir-biri bilan sira bo`lanmagan ayrim bo`linlar o`rtasida ham paydo bo`lmo`gi mumkin, masalan, «mich-tich». «babbi-mabbi» va hokazolar.

Bironta material (masalan, kitob matni)ning ma'nosini butunlay tu-shunmasdan faqat mexanik sur'atda aynan esda qoldirish mumkin. Esda olib qolishda qancha ko`p va xilma-xil assotsiatsiyalar voqe bo`lsa. esda qoldirish ham shunchalik mustahkam boiadi Ammo faqatgina assotsiativ bo`lanishlar asosida esda qoldirish, xususan biror matnni shu asosda yod olish kam natija beradi. Yolqiz assotsiativ bo`lanishlarga suyanib esda qoldirishni **mexanik esda qoldirish** deyiladi.

Materialni, uning ichki ma'nosini tushunmasdan va uni mustaqil qiyalay chiqmasdan mana shu usulda yod olinsa, bu quruq takrorlashdangina iborat bo`lib qoladi; bu usul ko`p kuch

sarf etishni talab qiladi-yu. ammo kam natija beradi va ko`p hollarda foydasiz boiadi. Mexanik esda olib qolishning uchiga chiqqan usulini **quruq yodlash** deyiladi. Bu usul bilan yod olish matnni, so`z va gaplaming maiiosini tushunmasdan taqat ko`p marta takrorlab borishdan iborat bo`ladi.

Assotsiativ boʻlanishlar esda qoldirish jarayonida voqe boʻladilar. Ammo ularning mavjudligi esga tushirish vaqtida namoyon boʻladi, chunki assotsiatsiyalar esga tushirishda juda katta rol oʻynaydilar («Esga tushirish va uning turlari» bobi koʻrilsin).

Ma'nosiga tushunib yoki mantiqan (logik) esda qoldirish

-^ Ma'nosiga tushunib yoki mantiqan (logik) esda olib qolish jarayonida asosiy oʻrinda fikrlash jarayonlari turadi. Esda qoldirilayotgan material-ning ayrim qismlari va elementlari oʻrtasidagi ma'no va logik (mantiqiy) boʻlanishlarni fikr yuritish yoʻli bilan ochiladi: /Ma'no boʻlanishlarni ochish bironta narsaning obrazini oddiy esda oʻtrtrqolish emas, balki nar-sa va hodisalarga xos boʻlgan eng muhim va zaruriy boʻlanishlarni ochish demakdir, bir guruh (sinf) doirasiga kirgan narsa va hodisalarning umu-miy va muhim belgilarini, ular oʻrtasidagi sababi va natija boʻlanishlarini aniqlash demakdir.

Assotsiatsiyalar asosida esda olib qolish singari ma'nosiga tushunib esda qoldirish bevosita idrok qilinayotgan narsalar, buyumlar, tabiat hodi-salari va hokazo obrazlarini xotirada mustahkamlash jarayonida roʻy be-radi. Ma'nosini tushunib esda olib qolish oʻzaki materialni — nutq va kitob matnini esda qoldirishda, ayniqsa, katta rol oʻynaydi. Nutq tovush-lari va nutq belgilari (harf, raqam va shu kabilar)ning bir-biri bilan boʻlanishlarida ifodalangan ma'no, fikr idrok qilinadi, fikrlar oʻrtasidagi ichki mantiqiy boʻlanishlar ochiladi va aniqlanadi, tushunib olinadi va mulohazalar yuritiladi.

Chunonchi, oʻquvchi hisob jadvalini ma'nosiga tushunib yod olar ekan, u masalan, «uch-u toʻrt — oʻn ikki» deb takrorlaydi va ayni zamon-da toʻrt — uch marta oʻn ikki son tartibiga, uch esa toʻrt marta kirganini fahmlab oladi va bu haqda oʻylaydi. Jadvalini shu usulda oʻzlashtirgan oʻquvchi sonlarning tartibini oʻzgartirib berilgan savolga toʻgʻri javob be-radi. Masalan, talaba oʻquv materialini ma'nosiga tushunib esga olar ekan, uning tafakkuri ishga solinadi, ya'ni talaba matnda berilgan har bir soʻzning va gaplarning ma'nosini tushunadi, soʻz va gaplarda ifodalangan fikrlarni fahmlab oladi, yoki gaplar, ayrim soʻzlar oʻrtasidagi mantiqiy (logik) boʻlanishlarni oʻzi mustaqil ochadi va hokazo.

Ma'nosiga tushunib esda qoldirish tez va puxta boʻlish bilan bir vaqt-da kishining aqliy jihatdan oʻsishining eng yaxshi shartidir.

Agar bironta materialni ma'nosiga tushunmasdan, uni obdan oʻylab chiqmasdan,

mulohaza qilib ko`rmasdan yod olinsa, bu material miya uchun keraksiz gap bo`lib qoladi va kishi o`z hayoti uchun muhim bo`lgan yangi vazifalarni hal qilishda bu materialdan foydalana olmaydi. o`zlashtirib

olingan bilimlar asosida yangi masalalarni mustaqil hal qila bilish peda-gogika psixologiyaning asosiy talablaridan biridir. Shuning uchun ham biz bilimni yuzaki, mexanik sur'atda yod olishni mutlaqo ma'qullay ol-maymiz. Xotirani o`stirish va takomillashtirish tayyor bilimlarni faqat puxta o`zlashtirishdan iborat bo`lmay, balki bilimlarni ongli ravishda mulohaza qilib chiqish qobiliyatiga ham ega bo`lishdan iboratdir. Bilimlarni ongli ravishda mulohaza qilish esa fikrlash demakdir.

Ta'lim-tarbiya ishida tushunib esda qoldirishning ahamiyatini doimo esda tutish zarur. o`quvchilarni esda saqlab qolish zarur bo`lgan materi-alning mazmunini yaxshi tushunib olib, so`ngra uni o`rganib olishga odat-lantirish kerak.

Tafakkur bilan chambarchas bo`lingan nutq esda qoldirish jarayo-. nida katta rol o`ynaydi. Nutq esda olib qolinayotgan material (obyekt) gina bo`lib qolmay, balki ham obrazli (aniq va ko`rsatma), ham abstrakt materialni eng yaxshi esda qoldirishning juda muhim sharti hamdir.

Insonlarning tarixiy taraqqiyoti jarayonida hosil qilingan bilimlar to-vush tili bor bo`lgani tufayli mustahkamlanib, saqlanib qoladi. Xuddi shuningdek, har bir kishi bilimni nutq vositasi bilan aloqa qilish jarayo-nida, til vositasi bilan hosil qiladi. Biz hosil qilgan bilimlar so`z bilan ifoda qilingan shaklda esda olib qolinadi. Nutq faqat nazariy abstrakt materialni esda olib qolish sharti bo`lib qolmay, balki bevosita ko`rilayotgan, eshitayotgan ko`rsatmali materialni esda olib qolishning ham zaruriy shar-tidir. Agar ko`rsatmali materialga yana o`qituvchining o`zaki tushunti-rishlari qo`shilsa, bunday material yanada puxtaroq esda qoladi. Har bir kishi o`zi idrok qilayotgan narsani o`zaki yoki o`z ichida so`z, nutq bilan ifoda qila turib esda qoldiradi.

Turli narsalami esda olib qolishda so`z maktabgacha tarbiya yoshidayoq hiyla katta rol o`ynaydi. To`rt-besh yoshli bolalar bilan professor L.V. Zan-kov qilgan tajribalar shuni ko`rsatdiki, bolalar turli narsalarni esda olib qolayotganlarida ularning nomlarini aytadilar. Faqat so`zlar mavjud bo`lganligi tufayli material umumiyashtirilgan holda, turli logik ta'rif va iboralar shaklida esda qoladi.

Shuni ham e'tiborga olish kerakki, tez va puxta esda qoldirish uchun nutqning mazmuni to`qiri bo`lishigina kifoya qilmaydi, balki uning sin-taksis va uslub jihatdan ham to`qiri shaklga solingan bo`lishi ahamiyatga egadir. Sintaksis jihatdan noto`qiri tuzilgan nutq,

birtil bilan ifodalangan fikrlarni tushunib olish ancha qiyin bo`ladi va esda turmaydi. Nazariy materialni esda olib qolishda nutqning tuzilishi, ayniqsa, katta ahamiyat-ga ega, chunki bunday material, odatda, abstrakt tushunchalar va hukm (gap) shaklida ifodalanadi.

Ma'nosini tushunib esda olib qolishning nerv-fiziologik asosi ikkinchi

signal sistemasida voqelikda mavjud narsa va hodisalarning ichki muhim bo'lanishlariga muvofiq ravishda hosil bo'ladigan bo'lanishlardan iboratdir. Bu bo'lanishlar, albatta birinchi signal sistemasining ishtirokisiz hosil bo'lmaydi. Xuddi so'zning abstraktlashtiruvchi va umumiyashtiruvchi roli tufayli esda olib qolinayotgan materialning ayrim qismlari o'rtasidagi muhim munosabatlar ham aniqlanadi. Lekin shuni nazarda tutmoq kerakki, ma'nosini tushunib yod olish jarayoni assotsiativ bo'lanishlardan batamom ayrilgan holda voqe bo'lmaydi. Assotsiatsiyalar shunday dastlabki bo'lanishlardirki, ular mantiqiy bo'lanishlar hosil bo'lishi va materialni ma'nosiga tushunib yod olish uchun asos bo'ladi.

Mexanik (assotsiativ) va ma'nosini tushunib (logik) yod olish tez va puxta bo'lishi uchun kishida ma'lum sohaga oid tajriba va bilim bo'lishi katta ahamiyatga ega. Tajriba va bilim qanchalik boy bo'lsa, esda olib qolinadigan yangi material bilan mavjud tajriba va bilim o'rtasida hosil bo'ladigan assotsiativ logik bo'lanishlar ham shunchalik xilma-xil bo'lishi mumkin.

Fiziologik jihatdan bu hodisa awal tarkib topgan nerv bog'lanishlari sistemasining yangi nerv bo'lanishlar voqe bo'lishiga ta'sir etishi va esda qoladigan materialning xarakteri bilan izohlanadi. Chunonchi, ancha murakkab bog'lanishlar hosil bo'lishini talab qiladigan abstrakt-nazariy materialga nisbatan yaqqol ko'rsatmali material tezroq va osonroq esda qoladi.

Ixtiyorsiz va ixtiyoriy esda qoldirish

Esda olib qolish ixtiyorsiz va ixtiyoriy bo'lishi mumkin. Ixtiyorsiz esda qoldirish oldimizga hech bir qanday maqsad qo'ymasdan, esga olingan materialni oldin belgilamasdan va maxsus usullar qo'lamasdan, beixtiyor esda qoldirishdir. Masalan, biz, odatda, ko'chada tasodifiy ko'rgan kishilarning aft-basharasini, tasodifiy eshitib qolgan ba'zi gap va kuylarni beixtiyor esimizda (xotiramizda) saqlab qolamiz. Hayotimizda bo'lib o'tgan ko'p hodisa va voqealarni ham biz ana shunday beixtiyor esimizda saqlab qolamiz. Ko'pincha beixtiyor idrok qilingan narsa yoki hodisalar beixtiyor esda qoladi. o'zining rang-barangligi, ovozi, harakati bilan ko'zga juda yaqqol ko'rinib turadigan, bizda kuchli hissiyot uyqotadigan, o'tmishdagi tajribamizga, mavjud bilimlarimizga, bizning kasb va faoliyatimizga oid, biz uchun alohida ahamiyati bo'lgan va bizda qiziqish-havas

tuqdiradigan shunday narsa yoki hodisalar xotiramizda beixtiyor saqlanib qoladi. Ko`pincha ixtiyoriy atayin idrok qilingan narsa yoki hodisalar ham beixtiyor esda qolaveradi. Ko`p hollarda biz bironta suratni ko`rishni, bironta kitobni o`qib chiqishni, bironta ma'ruzani eshitishni o`z oldimiz-ga maqsad qilib qo`yamiz, ammo ko`rilgan, o`qilgan, eshitilgan narsa-

larning mazmunini esda olib qolish niyatini o`ylaymiz, lekin, shunga qaramay, ixtiyoriy idrok qilingan kitob, surat. nutqning mazmunini beixti-yor eslab qolamiz.

Ixtiyorsiz esda saqlab qolish bizning hayotimiz va faoliyatimizda juda katta o`rin tutadi. Ayrim hollarda bironta yorqin obrazlar, so`zlar, ayrim kishilarning aft-basharasi, o`qilgan yoki eshitilgan jummlalar ixtiyorsiz ra-vishda esda olib qolinadi va xotirada uzoq saqlanib turadi. Esda olib qolinadigan material bizning ehtiyoj va manfaatimizga muvofiq bo`lsa, bu material biz uchun alohida ahamiyatga ega bo`lsa, esimizda uzoq saqlanib turadi. Ixtiyorsiz esda olib qolishda hissiyot, ayniqsa, katta rol o`ynaydi. Bizdabironta hissiyot tu`diradigan material hissiyotimizga hech bir ta'sir qilmaydigan materialga qaraganda esimizda ham tezroq, ham mustahkamroq o`rnashib qoladi. Ba'zan esa beixtiyor esda qoldirish ixti-yoriy esda qoldirishdan ko`ra samaraliroq bo`ladi. Lekin hissiyot esda qoldirish jarayoniga yomon ta'sir qilmo`qi ham mumkin. Masalan, esga olinmo`qi lozim bo`lgan materialga sira aloqasi bo`lmagan sabablar bilan tu`ilgan hissiyot ana shunday ta'sir qiladi. Bunday hollarda diqqatimiz boinib, uni esda qoldirilmo`qi lozim boigan materialga yetarli darajada to`play olmay qolamiz, diqqatimiz bizning his-tuy`umizga shu topda ta'sir etgan narsaga chal`ib ketaveradi. Bundan taiim-tarbiya ishida mana bunday xulosa kelib chiqadi. o`quvchilar o`qib-bilib olishlari lozim boigan materialda ularning his-tuy`ulariga ta'sir etadigan momentlar mumkin qadar ko`proq boimo`qi kerak. o`quvchilarning his-tuy`ulariga ta'sir etadigan bunday momentiar o`quv materialining mazmunida ham, u ma-terialni bayon qilish usulida ham, sezgi organlari bilan idrok qilinayotgan tashqi xususiyatlarida (materialning darslikda qanday bayon qilinganligi, o`qituvchining qiziqtirarli hikoya qilib berishi, darslikdagi suratlar va dars-likning grafika hamda badiiy jihatdan qanday bezalغانligida) ham ifo-dalanishi mumkin. Ammo, shu bilan birga, o`quvchining diqqatini o`quv mash`ulotlaridan chal`itib yuborishga sababchi bo`ladigan kuchli hissi-yotlarning oldini olish uchun maktabda ham, uyda ham tegishli sharoit tug`Arish kerak.

Ixtiyorsiz esda olib qolish ixtiyoriy esda olib qolish jarayonidan bata-mom ayrilgan boimaydi: ko`pincha ixtiyoriy esda qoldirishda ixtiyorsiz esda olib qolish yuz beradi yoki esda olib qolinadigan material biror amaliy faoliyat tarkibiga kirgan boiadi.

Ixtiyoriy esda qoldirish ko`zda tutilgan maqsadga muvofiq, tanlan-gan materialni ongli ravishda kuch berib maxsus esda qoldirishdir^ Ixti-yoriy esda qoldirishda materiaini puxta

esda saqlab qolish maqsadida biz maxsus usullardan foydalanamiz: diqqatimizni to'playmiz, idrok qilingan materialni takrorlaymiz, uning mazmunini o'qib olish uchun ha-

rakat qilamiz, ilgari tajriba va bilimlarimiz bilan uni bo'laymiz va hokago.

Uy Sistematik ravishda esda qoldirish **yodlab olish, o'rganib olish** deyila-^LJBizning o'quv ishlarimiz — bilimlarni o'zlashtirish, tegishli ko'nikma va malakalar hosil qilish asosan ixtiyoriy esda qoldirish yo'li bilan boiadi. Yodlab, o'rganib olish-tartib bilan esda qoldirish demakdir.

Ixtiyoriy esda qoldirish anglab-bilib esda qoldirishdir. Ixtiyoriy esda qoldirishning nerv-fiziologik asosi birinchi signal sistemasi bilan o'zaro munosabatda ikkinchi signal hosil boiadigan bo'lanishlardir.

Ixtiyoriy (irodaviy) esda olib qolish eng samarali va puxta esda qoldirish-dir. Bunda esda olib qolish maqsadini ko'zda tutishning esda olib qolish lozim boigan materialni tanlashning o'ziyoq uni eng samarali yo'sinda esda qoldirishga sabab boiadi. Esda olib qolishda ma'lum materialni xo-tirada qoldirish zarur va kerak ekanini tushunish ahamiyatga egadir. Esda olib qolishga jazm qilish, maqsadni ko'zlash, kerak materialni tanlash, motivatsiya (nima maqsad bilan esda qoldirish kerakligini bilish) — bu-larning hammasi tafakkur faoliyati bilan bogliq boiadi. Shu sababli ixti-yoriy esda qoldirish asosan ma'nosiga tushunib, ongli va binobarin, eng unumli ravishda esda qoldirishdir.

Ammo bilim va ko'nikmalarni muvaffaqiyatli o'zlashtirish uchun jazm qilish, xohlash va oldindan muhokama qilishning bir o'zi kifoya qilaver-maydi. Ba'zi vaqtlarda (masalan, aniq, ilmiy ta'rif va iboralarni, yangi terminlarni, chet tilidan kirgan so'zlarni va shu kabi materialni) esda olib qolishda kattagina qiyinchiliklarni yengishga to'g'ri keladi, bu qiyinchi-liklar iroda va qayrat bilan yengiladi.

Ixtiyoriy esda qoldirish qilingan ishning natijasini tekshirib borish bi- • lan birga boradi: o'quvchi biror materialni esda mustahkam saqlab qolish uchun harakat qilar ekan, u materialning xotirada to'liq va aniq qolgan-qolmaganligini tekshirib ko'radi va murodiga yetmaguncha ishni davom ettiraveradi. Yodlab bilib olishda muvaffaqiyat qozonish kishining iroda bilan astoydil ishlashiga ko'p darajada bogliq boiar ekan. Bundan shu xulosa kelib chiqadiki, o'quvchilar xotirasini o'stirish ularda irodani ham

o`stirish bilan bogliqdir.

Ixtiyorsiz esda olib qolish singari ixtiyoriy esda qoldirish ham assotsiativ va ma'no bogianishlari asosida voqe boiadi. ✧

Assotsiativ va ma'no bogianishlari ham ixtiyoriy, ham ixtiyorsiz esda olib qolishda yuz beradi, deyish mumkin. Bunda assotsiatsiyalar ularning nerv-fiziologik asoslari bilan birga dastlabki va universal bogianishlardir. «Muvaqqat nerv bogianishlar, - deb yozadi I.P. Pavlov, - hayvonot olamida va bizning o`zimizda ham boiadigan eng umumiy (universal) fiziologik hodisadir. Shu bilan birga u psixik hodisa hamdir.

Turli-tuman

harakat, taassurot yo bo'lmasa harflar, so'zlar va fikrlar o'rtasida paydo bo'ladigan boq'lanishlardirki, bu boq'lanishlarni psixologlar assotsiatsiya deb aytadilar». Ixtiyoriy esda qoldirish jarayonida asosiy o'rinni ish «qila-digan hukm va tushuncha» shaklida ifodalanadigan ma'no boq'lanishlari ham assotsiatsiyalar asosida hosil bo'ladi.

2. Esda olib qolinayotgan materialga shaxsning munosabati

Esda olib qolishning muvaffaqiyati ko'p darajada esda olib qolinayotgan materialga yoki shu material bilan aloqasi bo'lgan faoliyatga shaxs-ning **ijobiy munosabati bilan** boq'liq bo'ladi. Bu munosabat qiziqish, diqqat-e'tibor tarzida namoyon bo'ladi. Qiziqish muvaffaqiyatli esda qoldirish-ning eng birinchi shartlaridandir. Bizda qiziqish tuq'dirgan narsa tezroq va mustahkamroq esda qoladi. Biz, odatda, bizni qiziqitirmaydigan narsa-larga e'tibor bermaymiz va ularni hatto payqamaymiz. o'quvchilar qi-ziqqan, o'zlari «sevgan» fanlarining mazmunini puxta o'qib olishlarini har bir pedagog yaxshi biladi. Bu aytilganlardan ta'lim-tarbiya ishida mana bunday xulosa chiqadi: o'quv materialini o'quvchilarning xotirasida mahkam o'rnatish uchun maktabda ta'lim ishini shunday olib borish ke-rakki, harbirfan o'quvchilarda qiziqish, havas tuq'diradigan bo'lsin. Esda qoldiriladigan materialga qiziqish, diqqatimizni shu materialga qaratadi, his-tuyq'umizga ta'sir qiladi, zavqlantiradi va beixtiyor esda qoldirish jara-yonlarini kuchaytiradi.

Qiziqish esda qoldiriladigan materialni, shaxsning o'zi va jamiyat uchun ahamiyatini tushunish bilan boq'liq bo'lsa, esda qoldirish samaraliroq bo'ladi. Diqqat esda mustahkam saqlab qolishning zaruriy shartidir. Diqqat esga olish lozim bo'lgan materialga nechoq'li kuchli sufatda qaratiigan bo'lsa, u shunchalik tez va puxta esda qoladi, chunki diqqatning nerv-fiziologik asosi miya po'stining bir qismida kuchli qo'zg'alish (optimal qo'zq'alish) o'choq'ining paydo bo'lishidir. Ana shunday qo'zq'alish pay-do bo'lishi bilan yangi nerv boq'lanishlar tezroq hosil bo'lib, mahkam saqlanib qoladi. Ko'pincha, ayrim kishilarning o'z xotirasining zaifligi. tez va puxta esda saqlab qololmasligi to'q'risidagi shikoyatlari analiz qilib ko'rilganda, esda yaxshi saqlab qololmasliklarining sababi ular diqqati-ning bo'shligida, tarqoqligida, miya po'stidagi tegishli qo'zg'alish o'choqlarining zaifligida ekanligi ma'lum bo'ladi. Bunday kishilar diqqat-larini bir nuqtaga jamlab qunt bilan ishlashga harakat qilishlari bilan ular-dagi xotira ham kuchaya boradi.

Esda qoldirish usuli hayot va faoliyatning turli hollarida biror mud-

datgacha nimanidir qisqa yoki uzoq vaqtgacha esda qoldirishga to'g'ri keladi. Shunday qilib, esda qoldirish usuliga yoki maqsadiga ko'ra xotira qisqa muddatli va uzoq muddatliga bo'linadi.

Muayyan (qisqa) vaqtdan keyin takror tiklash (eslash) maqsadida kerakli materialning esda saqlab qolingani vaqtlardagi xotira, qisqa *muddatli* xotira deb ataladi, qisqa muddatli xotira bir lahza xotiradir. Chunki bunda material bir marta idrok qilinadi. Shunday keyin esa esda qolgan material qisqa muddatli xotiraga misol bo'ladi. O'ngda uning keyingi eslab qolishi (saqlanishi)ga hech qanday zaruriyat yo'q. Masalan, odam ishdan qayta turib yoi-yoiakay bir qancha ishlar qilishni: pochtaga kirish, xat tashlash, magazindagi yangi kitoblarni ko'zdan kechirish, non hamda shakar va shuning singarilar sotib olishni belgilab oladi.

O'quv tajribasida shunday hodisalar bo'lib turadi. Ba'zi bir o'quvchilar darsga yoki imtihonga tayyorlanar ekanlar, kerakli o'quv materialini shunday usulda, ya'ni bu materialni faqat darsda yoki imtihonda eslash uchun-gina yod oladilar.

Qisqa muddatli xotira shunday holda, ya'ni kishi o'ziga berilgan qandaydir vazifani aniq bajarganida namoyon bo'ladi. Xotiraning bu turini boshqacha qilib operativ xotira deyiladi. Xotira faoliyatning shunday tur-larida, ya'ni kerakli materialni va, ayniqsa, o'quv materialini uzoq muddatgacha va butunlay esda saqlab qolishda uzoq muddatli xotira turi-da namoyon bo'ladi. Odatda har qanday o'quv materialini ana shu usulda o'zlashtirib olinadi.

Esda qolish usuli qandaydir biror muddat va sifatga ham ta'sir etib — esda qoldirishni mustahkamlaydi. Maxsus eksperimentlarda isbot qilinganki, kishining: «esimda uzoq saqlayman» yoki «esimdan aslo chiqar-mayman» deb jazm qilgan narsasi xotirada mahkam o'rnatilib qolar ekan. Aksincha, qisqa bir muddat uchun (masalan, navbatdagi imtihonni berish uchun) esda qoldirishga jazm qilingan material tez unutiladi.

Bundan shu xulosa kelib chiqadiki, o'qituvchi ta'lim jarayonida darsni tushuntirganida, uyga vazifa topshirganida, o'quvchi bilimni tekshirganida hamisha ma'lum ta'rif, qoida, parcha, tarix sanalari va shu kabilarni puxta va doimo esda saqlab qolishning zarurligini uqtirib bormoq i lozim.

Darsni so'raganda savolni faqat o'tgan safargi topshiriq yuzasidagina berib qolmay, balki bundan oldin o'tilgan materialdan ham savol berish kerak, bunday qilish o'quvchilarni har bir yangi darsni doimo puxta esda saqlab tutish maqsadi bilan o'qish yoiiga soladi va ular

buni odat qiladi-lar. Bunday qilish o`quvchilarning o`quv materialini puxtaroq esda qoldirishlariga yordam beradi.

3. Esda olib qolishda qoʻllaniladigan maxsus metodik usullar

Materialning tez va puxta esda olib qolinishi, koʻp darajada, biz esda olib qolish maqsadida foydalanadigan alohida metodik usullarga boʻliq boʻladi. Esda olib qolinayotgan materialni idrok qilish usullari, takrorlash va hokazolar shu jumladagi usullardir.

Esda olib qolinayotgan materialni idrok qilish usullari

Tez va puxta esda qoldirish eng awalo esga olinadigan materialning qanday idrok qilinishiga boʻliq. Tez, ravshan va raso, aniq idrok qilingan narsa, odatda, esda tez va mahkam saqlanib qoladi. Shuning uchun ham idrokning sifatini belgilovchi shart ayni vaqtda xotiraning sifatini ham, ya'ni uning tezligini va puxta boʻlishini ham belgilaydi.

Shunisi ham muhimki, materialni idrok qilishda qancha koʻp sezgi organlari ishtirok etsa, material ham shuncha tez va puxta esda qoladi. Masalan, oʻquvchilar oʻquv materialini eshitish organlari vositasi bilan idrok qilib qolmay (faqat oʻqituvchining darsiga, sheriklarining baland ovoz bilan oʻqishiga quloq solish bilangina cheklanib qolmay), balki koʻrish organlari vositasi bilan (darslikni oʻqish, undagi rasmlarni koʻrish, turli koʻrsatma qurollardan foydalanish), shuningdek, muskul harakatlari (yozib olish, soʻzlarni baland ovoz bilan aytish, oʻz ichida shivirlab aytish) vositasi bilan ham idrok qilganlarida, bu materialni yaxshi va mustahkam eslab qoladilar.

Materialni yaxshiroq esga olib qolmoq uchun har xil idrok usullari-dan foydalanish kerak. Masalan, chet tildagi soʻz va gaplarni yodlab olmoq uchun ularni faqat oʻqish va oʻzaki qaytarish kifoya qilmaydi, balki bu soʻz va gaplarni bir necha karra koʻchirib yozish va yoziiganni ovoz bilan oʻqish kerak, ana shunda material tezroq va puxta esda qoladi. She'r, ilmiy ta'rif, termin va shu kabilarni yodlab olishda ham ana shu usuldan foydalanish lozim.

«Bolaning esida biror narsaning mahkam oʻrnashib qolishini xohlovchi pedagog bola sezgi organlarining mumkin qadar koʻproqini - koʻzi, quloqi, tovush organi, muskul sezgisi va hatto, agar iloji boʻlsa, hidlash va ta'm bilish — organlarini esda tutib qolish **jarayonida** qatnashtirishga harakat qilishi kerak», — deydi K.D. Ushinskiy (Tanlangan pedagogik asarlar. oʻquvpeddavnashr, - Toshkent, 1959-yil, 367-bet).

K.D. Ushinskiyning bu fikrlari pedagogik jarayon ustidan olib boʻrilgan qator

kuzatishlarda tasdiqlandi. Masalan, mana shunday bir tajriba qilib ko`rilgan. Sinalayotgan o`quvchilarga bir-biri bilan bo`lanmagan 12 so`z berib quyidagicha uch xil usul bilan yodlab olish talab qilingan:

- materialni bir karra (o`z ichida) o`qib (faqat ko`z bilan) idrok qilish;
- materialni ham o`qish, ham eshitish yo`li bilan (ko`z va quloq bilan) idrok qilish;
- materialni o`z ichida o`qish, uni eshitish va yozib olish yo`li bilan (ko`z, quloq va muskul ishtiroki bilan) idrok qilish.

Bu tajriba quyidagicha natija bergan:

Idrok qilish	Esda qolganining foiz hisobida	
	5 daqiqadan keyin	7 kundan keyin
I	8%	526,6
II	65%	%

Bu jadvaldan ma'lum bo`lganidek, uchinchi usul bilan idrok qilingan material xotirada mustahkam saqlanib qolar va unchalik unutilmas ekan.

Boshqa qilingan bir tajribada o`quvchilardan ayrim materiallarni faqat ko`rish bilan esda qoldirish talab qilingan. Bunday esga tushirishda o`quvchilar o`nta xato qilganlar. Boshqa o`quvchilardan shu materialni faqat eshitib yod olish talab etilgan. Bular esga tushirishda o`nta xato qilganlar. Yana bir guruh o`quvchilarga ayni materialni ham ko`rib, ham eshitib (ya'ni ovoz bilan o`qib) esga olib qolish tavsiya qilingan. Bular esga tushirishda faqat to`rtta xato qilganliklari aniqlangan. Idrok qilishda imkoni boricha ko`proq sezgi organlarining ishtirok etishi o`quvchilar faoliyatining ongliligi va faolligini oshiradi. Qilib ko`rilgan tajriba va ku-zatishlar materialini puxta esga olib qolish uchun idrok qilishda muskul harakat organlarining, ayniqsa, nutq harakat organlarining ishtirok etishi alohida ahamiyatga ega ekanligini isbot qildi. o`quvchilar yozib olayot-gan, o`zaki takrorlayotgan material tez va mahkam esda saqlanib qoladi.

Kitob matnini yoki o`zaki berilgan materialni mahkam esda olib qolishga idrokning sur'ati (tempi) ta'sir etadi. o`qituvchi tez, shoshib gapirsa, o`quvchilar darslik matnini shoshib, tez o`qisalar, faqat so`zlarni yuzaki o`zlashtiradilar, ammo bu so`zlarda ifoda qilingan fikrni to`la-to`kis va aniq uqib ola olmaydilar. o`qituvchi shunday sur'at bilan gapirmo`i kerakki, uning nutqida ifoda qilingan fikr va qoidalar o`quvchilar uchun ravshan va to`la tushunarli bo`lsin.

o`quvchi ham kitob matnini shunday sur'at bilan o`qishi kerakki, bun-dagi harbirso`z va

iboraning ma'nosi to'la-to'kis idrok qilinadigan bo'lsin. o'quvchi matni o'qir ekan: «Oldingisini tushunib olmasdan keyingisiga o'tmang* degan qoidaga rioya qilishga odatlanishi kerak.

Takrorlash: Bosh miya po'stida yangi puxta bo'lanishlar hosil bo'lmoqi

uchun taassurotlar bir necha marta takrorlanishi shart. Bironta material qancha ko`p takrorlansa, shuncha mahkam esda qoiishini hamma biladi. Takrorlash esda qoldirishning puxtaligiga ta'sir qiladigan eng muhim shart-lardan biridir. Ammo takrorlash har doim ham samarali bo`lavermaydi. Ba'zan takrorlash hech qanday natija bermasligi mumkin. Takrorlashning bir necha turlari bo`lib, ularning natijalari ham turlichadir. Awalo passiv va faol takrorlash usullarini farq qilish lozim.

Passiv takrorlash ayni bir materialni idrok qilishning o`zini takrorlay-verishdir. Passiv takrorlash ayni bir narsani bir necha karra ko`zdan kechirish, o`qib chiqish yoki eshitish demakdir. Ana shu tariqa takrorlash (ba'zan ko`p marta takrorlansa ham) ko`p vaqtlarda uncha katta natija bermaydi.

Faol takrorlash materialni esga tushirish asosida takrorlashdir. Faol takrorlash idrok qilingan materialni, masalan, o`qilgan, eshitilgan materialni bir necha marta esga tushirib takrorlash demakdir. Kitobdan ko`zni uzmasdan takror-takror o`qib yod olishdan ko`ra, faol qaytarish eng yaxshi natija bera-digan usuldir. Shu sababli, o`quvchi bir-ikki marta o`qib chiqilgan materialni kitobga nazar solmasdan o`zaki takroriasa, material tezroq va puxtaroq esda qoladi. Esga olinayotgan materialni boshqa bir kishiga gapirib berish mus-tahkam esda qoldirish uchun katta ahamiyatga egadir.

K.D. Ushinskiy o`z vaqtida shu ikki xil takrorlash to`g`risida gapirib, faol takrorlash eng samarali takrorlash ekanini ko`rsatib o`tgan edi.

Faol takrorlashning samarali bo`lishiga sabab shuki, ixtiyoriy esga tushirish jarayoni idrokka, ya'ni kitobning matnini qayta-qayta o`qishga qaraganda, faolroq jarayondir. Esga tushirishni idrok qilish bilan navbat-lab (ya'ni bir gal kitobga qarab, bir gal yoddan so`zlab) takrorlab boriisa, mahkamroq nerv bogianishlari hosil bo`ladi, diqqat toia safarbar qilina-di, fikrlash va nutq faoliyati faollashadi, esga olinmo`qi lozim bo`igan materialning mazmuni yaxshiroq tushunib olinadi. o`qilgan materialni yoddan so`ziab esda qoldirish o`z-o`zini tekshirib, qoyat puxta va ravshan nazorat qilishga imkon beradi, bu esa materialning toia-to`kis, to`g`ri va puxta esda qolishiga yordam beradi. Esda qoldirish jarayonida o`z-o`zini tekshirib ko`rish (o`z-o`zini nazorat qilish) fikrlash va nutq faoliyatini faollashtiradi. Esga olinayotgan materialni boshqa bir kishiga yoddan so`zlab berganda alohida bir mas'uliyat hissi tu`qiladiki, bu o`z navbatida, o`quvchilarda esda olib qolishning faollik darajasini oshiradi va

esda qo-Hshni samaraliroq qiladi.

Sidir□asiga takrorlash bilan taqsimlab takrorlash. Materialni faol usulda-mi, passiv usuldami, baribir, yo sidir□asiga, ya'ni orada ma'lum vaqt o`tkazmay takrorlash, yoki taqsimlab, ya'ni orada ma'ium vaqt o`tkazib takrorlash mum-kin. Orada ma'ium vaqt o`tkazib takrorlash, sidir□asiga, to`xtovsiz takrorlay-

verishga qaraganda, hiyla natija berar ekan. Bir talay maxsus tajribalar shuni isbot qildiki, orada vaqt o`tkazib takrorlaganda materialni puxta esda qoldirish uchun takrorlash ancha kamroq talab qilinarkan.

Lekin orada juda uzoq vaqt o`tkazib takrorlash ham ma'qul emas: bunday usulning ham foydasi kam. Masalan, professor Shardakov qilib ko`rgan tajriba shunday natija bergan: she'ni orada bir sutka o`tkazib yod olinganda 4 marta takrorlash, orada uch kun o`tkazib yod olinganda 6 marta takrorlash, orada 6 kun o`tkazib yod olishda esa 7 marta takrorlash zarur bo`lgan.

Esda olib qolishda materialni taqsim qilish usulining ham ahamiyati katta: materialni yaxlit yoki parchalarga bo`lib esda qoldirish mumkin. Material tushunarli va hajmi kichikroq bo`lsa, yaxlit esda olib qolinishi ma'qul. Material katta bo`lsa (masalan, katta bir she'r, doston), uni par-chalarga boiib, awal bir parchasini, keyin boshqa parchalarini birin-ketin yodlab olish kerak. Materialni taqsim qilganda, uning har bir par-chasi tugal bir ma'no berishiga, mazmuni to`liq bo`lishiga albatta rioya qilish kerak.

Eng yaxshisi, hajmi katta materialni kombinatsiya usuli deb aytiladigan usulda o`rganib-bilib olishdir, bunda awal materialni boshidan oxirigacha ko`rib (o`qib) chiqib, uning mazmunini tushunib olinadi va so`ngra par-chalarga taqsim qilib, esda qoldiriladi. Bunday usulda esda olib qolish oson bo`ladi, kuch va vaqt kamroq sarf bo`ladi, material esda mahkam o`rnashib qoladi. Kombinatsiya usulida esda qoldirishning yaxshi natija berganligi M.N. Shardakov qilib ko`rgan maxsus tajribalar bilan isbotlangan. Esda qoldirilmo`qi lozim bo`lgan materialni taqsimlashda kishining tafakkuri va diqqati faollashadi. Binobarin, materialni taqsimlash va rejalashtirish jara-yonining o`ziyoq esda olib qolishning sifatiga ijobiy ta'sir qiladi.

o`quv materialini esda olib qolishda har xil yordamchi usullar ham katta ahamiyatga ega: o`qituvchining so`zini yozib borish, kitoblardan ko`chirmalar olish, konspekt va jadvallar (masalan, tarixdan xronologik jadvallar) tuzish, shuningdek, turli rasmlar chizish, sxemalar, chertyojlar qilish, tarix va geografiyadan xaritalar yasash kabi ishlar shu jumladandir. Esda olib qolish jarayonida o`quvchilar shu jadval, sxema va suratlarni o`zlari qilsalar, materialni o`rganib bilib olish, ayniqsa, osonlashadi. o`quvchilar eng muvaffaqiyatli o`zlashtirishlariga erishmo`qi maqsadida so`nggi yillarda programmalashtiriigan o`qituv usuli yangi pedagogik texnologiya, an'anaviy va noan'anaviy usullardan, texnik vositalardan foy-dalanish usullarini

ta'lim-tarbiyaga tatbiq qilinmoqda. Bu usullar bilan o`qitishda ko`pgina hollarda kibernetika vositalari, o`rgatuvchi mashina-lar, hisob-elektron sistemalar kompyuter, internet va shu kabilardan foy-dalanadilar.

III. ESGA TUSHIRISH VA UNING XILLARI

o`tmishda idrok qilingan narsalarning his-tuyqu, fikr va ish-hara-katlarning ongimizda qaytadan tiklanishini esga tushirish deyiladi.

Esga tushirishning nerv-fiziologik asosi bosh miya po`stida ilgari hosil bo`lgan nerv bo`lanishlarining qo`zqalishidir.

Esga tushirishning: tanish, eslash, bevosita eslash, oradan ma'lum bir vaqt o`tkazib eslash, ixtiyorsiz va ixtiyoriy eslash xillari bo`ladi.

Tanish va eslash. Ilgari idrok qilingan narsa va hodisalarni takror idrok qilganda, u narsa yoki hodisa esga tushadi, ana shuni tanish deymiz[^] Oshnamizni yoki uyni tanish deganimizda, buning ma'nosi biz shu oshnamizni yoki uyni ilgari ko`rganimizda hosil bo`lgan obraz, his va fikrlarning oshnamizni yoki uyni ikkinchi ko`rganimizda ongimizda tiklanishi demakdir.

Tanish aniq (to`liq) va noaniq (yarim-yorti) bo`lmoqi mumkin. Yarim metr taniganimizda shu narsani idrok qilish bilan bo`liq bo`lgan ba'zi bir tasawur, his va fikrlargina qira-shira esimizga tushadi, biz bu narsa bizga notanish emasligini his qilamiz, xolos. Lekin bu tasawur va fikrlar xuddi shu narsani ilgari ko`rganimizda tuqilgan tasawur va fikrlarga bo`lanmagan holda esimizga tushadi: masalan, bir odam ko`zimizga issiq ko`rinadi-yu, ammo uni qachon, qayerda ko`rganimizni eslay olmaymiz.

Yarim-yorti tanishda shu narsa, umuman nima uchundir tanish ekani his qilinadi, lekin to`liq esga tushmay turadi.

To`liq, aniq tanishda esa shu paytda idrok qilinayotgan bir narsaga doir ilgari hosil bo`lgan tasawur va fikrlar ongimizda tiklanadi. Ana shu tasawur va fikrlar bir talay boshqa tasawur va fikrlar bilan bo`lanib esga tushaveradi. Bunday holda biz shu narsani qayerda va qachon ko`rganimizni ham bemalol eslay olamiz. Masalan, biz bir kishi bilan uchrashganimizda uning o`zini ham taniymiz va ilgari u bilan qayerda, qanday sharoitda uchrashganimizni, nima to`qrisida gaplashganimizni va hokazolarni ravshan eslay olamiz. Ko`pincha, yarim-yorti tanish, umuman tanish ekani-ni his qilish bir necha vaqtdan keyin to`la, aniq tanishga o`tadi. Bunga shu narsa bilan ilgari uchrashgan yerni ikkinchi ko`rish yoki shu narsani ilgari qayerda ko`rganimizning esga tushirilishi yordam beradi.

Tanish jarayonida idrok qilinayotgan narsaning nomi katta rol o`ynaydi. Narsaning nomi

bilan shu narsaning o`zi o`rtasida juda mahkam assotsi-atsiya hosil bo`ladi va biron narsaning nomi esga tushganda shu narsaga aloqasi bo`lgan juda ko`p boshqa tasawurlar ko`z oldimizga keladi. Ma-salan, biz bir kishi bilan uchrashib qolganimizda uni tanib yeta olmasak, familiyasini eshitish bilan darrov kim ekani esimizga tushadi.

Biz o`zimiz ilgari idrok qilgan narsalarnigina tanib qolmay, balki ki-

tobdan o`qib yoki boshqa kishilardan eshitib, xayolimizda yaratilgan obraz-larga qarab, ularning muvofiqlik bo`lgan narsalarning o`zini ham tanib olamiz. Bu - tasvirotga suyanib tanishdir. Masalan, so`z bilan tasvirlab berilgan bir uyni yoki bir odamni topib olish, kitobdan o`qib tasvirini bilib olgan bir hayvonni hayvonot bo`lida ko`rib tanish mumkin.

Tanish ma'lum darajada har bir idrok jarayonining tarkibiy elementidir. **Eslash narsani, uning o`zini shu paytda idrok qilmay turib, esga tu-shirishaj#'** Eslaganda xotirada qolgan obraz, his va fikrlar shu paytda sezgi organlarining ishtirokidan tashqari esga tushadi. Masalan, biz bo`lib o`tgan voqealarni, o`rganib olgan she'rni ana shunday esimizga tushiramiz. Tanish singari, eslash ham, to`lalik va aniqlik jihatdan har xil bo`lmoqlik mumkin. Esda qolgan narsa qisman esga tushsa, buni yarim-yorti eslash deymiz. Ammo esga tushgan materialning mazmuni esda qolgan materi-alga ma'lum darajada muvofiq bo`lmasa, buni noaniq eslash deymiz.

Ba'zan esda qolgan bironta materialning mazmuni mukammal esga tushadi-yu, ammo shu material qachon, qayerda, qanday sharoitda esda olib qolinganligini yoki birinchi marta, boshimizdan kechirilgan paytini eslay olmaymiz. Masalan, biz she'rni yod aytib bera olsak ham, uni qa-chon va qayerda o`rganib olganimizni eslay olmasligimiz mumkin.

Kompozitor Ippolitov — Ivanov o`zining xotiranomalarida kompozi-tor Napravnikning «Ruslan va Lyudmila» operasidan Farlaf (Rando — musiqa asarida asosiy temaning qaytarilib aytilishi. — Red) rondosini bir kuni aytib berganda, bu operaga bir emas, ko`p marta dirijorlik qilgan bo`lsa ham, ana shu kuyning qaysi operadan olinganini xotiray olmagani gapiradi. Ba'zan shunday hollar ham bo`ladiki, biz boshqa bir kishilarning fikrini uqib olamiz va keyinchalik bu fikr o`zimiz o`ylab top-gan fikrdek his qilina boshlaydi. Ana shu tariqa «boshqalarning fikrini o`ziniki qilib olish» bolalarda ko`p uchrab turadi.

Materialning muayyan mazmuni bilan birga, bu material qachon, qayerda va qanday sharoitda esda olib qolinganligi ham aniq esga tushsa - xotirlash mukammal va to`la-to`kis bo`ladi. Masalan, she'rni yoddan aytib berar ekanmiz, bu she'rni yoddan bilib olishni kim buyurganini, uni qayerda va qanday qilib o`rganib olganimizni, bu vaqtda qanday qiynalganimizni, bungacha va bundan so`ng nimalar qilganimizni va hokazolarni ham eslashimiz mumkin. Ba'zan esa she'rning mazmunini yodimizdan chiqazgan bo`lsak ham, uni qachon va qayerda o`rganib olganimizni aniq eslay olamiz. Esda qoldirilgan materialning muayyan

mazmuni, bu materialning qachon va qanday sharoitda esda olib qolingani aniq esga tushirish bilan birga, shu material esda olib qolingandan oldin va keyin nimalar bo'lganligi va hokazolar ham esga tushirilsa, xotirlash to'la-to'kis va mukammal bo'ladi.

Eslash jarayoni tanish bilan mahkam bog'angan. Kundalik faoliyati-mizda, ayniqsa, o`quv ishida, esga tushirish jarayoni ko`pincha tanishdan boshlanadi va shundan keyin esga keladi. Ko`p hollarda bironta narsani mumkin qadar aniq va to'la eslash uchun tanish momentlardan foydalanish kerak bo`lib qoladi, o`qilganni yoddan aytib berganda kitobga ahyon-ahyon ko`z tashlash, o`qituvchining yordamchi savoli shu jumladandir. o`rganib-bilib olish jarayonida tanish — esga olinadigan materialni takror idrok qilish vositasi bilan mustahkamlanishidir.

Bevosita va oradan ma'lum bir vaqt o`tkazib esga tushirish

Bevosita eslash va vaqt o`tkazib esga tushirish ham tanish, ham eslash shaklida bo`lmoq mumkin. Bevosita esga tushirish deb materialni idrok qilish ketidanoq, ya'ni esga olib qolish bilan esga tushirish o`rtasidagi paytda ongimizda esga olinadigan materialdan boshqa hech qanday jarayon yuz bermaganda bo`ladigan esga tushirishni aytiladi. Esga olish jarayoni-da biz ana shu xil esga tushirishdan, odatda, texnik bir usul tariqasida foydalanamiz. Masalan, she'rni yod olganimizda biz, odatda, bir necha satrni o`qigach, kitobga qaramasdan takrorlaymiz, ya'ni bevosita esga tushiramiz. Kishi biror topshiriqni tez bajarganda muayyan bir qarorga ke-lib, uni darrov amalga oshirganda bevosita esga tushirish yuz bergan bo`ladi.

Bevosita esga tushirishdan iborat bo'lgan xotira faoliyati ba'zan qisqa muddatli yoki operativ xotira tarzida namoyon bo`ladi. Yaxlit-yaxlit parchalarni ana shu usulda bevosita esga tushirish esda olib qolish jarayonini jadallashtirishi mumkin.

Bir karra ko`zdan kechirilgan yoki eshitilgan materialning bevosita esga tushirilgan miqdoriga qarab, xotiraning ko`lami (hajmi) aniqlanadi. Materialning ko`p qismini bevosita esga tushira oladigan kishining xotira ko`lami keng hisoblanadi. Xotiraning ko`lamini, masalan, quyidagicha aniqlasa bo`ladi: sinalayotgan kishiga bir necha so`z yoki raqamlardan iborat materialni o`qib chiqish yoki eshitish va so`ngra bu materialni darrov to`la-to`kis va berilgan tartibda esga tushirish kerakligi uqtiriladi. Sinalayotgan kishining materialni qanchalik to`la va tartibini aynan saqlab esga tushira olishiga qarab, uning xotira ko`lami aniqlanadi. 6-7 raqam-dan yoki s`zdan 1-2 tasigina esga tushirilsa, xotiraning ko`lami torhisoblanadi. 5-6 raqamni yoki so`zni eslab aytilsa xotiraning ko`lami keng hisoblanadi. Xotira ko`lamini mashq qilish yo`li bilan o`stirish (kengaytirish) mumkin. Masalan, artistlar

matnlardagi soʻz va iboralarni esda qoldirish-ni hamisha mashq qiladilar, shu sababli, ularda soʻz va iboralarni esda tutib qolish xotirasining koʻlami kengayadi. Hisob-kitob ishlarini yuritadigan xodimlarda sonlarni esda tutib qolish xotirasining koʻlami kenga-

yadi. o`quvchilar juda ko`p yillar davomida o`quv materiallarini esda qoldirib boradilar, shuning uchun ularning ham xotira ko`lami kengayib boradi. Xotira ko`laminin kengayishi o`z navbatida esda olib qolishni tezlatishga yordam beradi.

Vaqt o`tkazib esga tushirish esda olib qolingani oradan bir qancha, ba`zan ancha ko`p vaqt o`tkazib esga tushirishdirki, shu orada ongimizdan boshqa jarayonlar (fikr-tuygular, tasavur va shu kabilar) ham o`tgan bo`ladi. Masalan, hayotimizda bundan bir necha yillar ilgari bo`lib o`tgan voqealarni ana shu tariqa eslaymiz. o`quvchining sinfdan darsdan berilgan savolga javob berib, bundan bir necha kun yoki bir necha soat ilgari o`rganib-bilib olganlarini xotirlashi ham shu jumladan-dir. Xotira faoliyatining asosiy xizmati vaqt o`tkazib esga tushirishdir. Xotiraning qiymati ham shundaki, biz xotira tufayli esda qolgan materialni ma`lum muddatdan keyin ham eslash imkoniyatiga ega bo`lamiz va binobarin, tajriba to`play olamiz hamda hosil bo`lgan tajribani esimizda uzoq vaqtgacha saqlab tura va undan foydalana olamiz. Xotiraning shu xususiyati tufayli biz bilim va malakalar hosil qilamiz va bu bilim hamda malakalardan zarur bo`lgan holda bemaol foydalana olamiz.

Ixtiyorsiz va ixtiyoriy esga tushirish

Esga tushirish ixtiyorsiz va ixtiyoriy bo`ladir **Ixtiyorsiz esga tushirish** o`z oldiga ma`lum bir maqsad qo`ymasdan, esga tushirish uchun material tanlamasdan va zo`r bermasdan esga tushirishdir. Biron narsani beixtiyor eslaganda o`z-o`zidan esga tushib qoladi. Ammo Haqiqatda o`zidan sababsiz hech narsa vujudga kelmaydi, albatta. Beixtiyor esga tushirish ham hami-sha bironta sabab bilan bo`ladi. Bironta narsaning idrok qilinishi, bironta tasavvur yoki fikrning tuqilishi beixtiyor eslashga sabab bo`lishi mumkin. Masalan, «maktab» degan so`zni eshitgan yoki o`qiganda bizning ko`z ongimizda maktabning ichki ko`rinishi, o`quvchilar, o`qituvchilar va shu kabilar beixtiyor gavdalanadi, shular to`qrisida tasavvur tuqiladi. Paydo bo`lgan bir tasavvur yoki fikr boshqa bir tasavvur yoki fikrni uyqotmoqi, bu fikr va tasavvurlar o`z navbatida yana boshqa fikr va tasavvurlarni tuqirdirmoqi mumkin va hokazo.

Tasavur va fikrlarning ana shu tariqa beixtiyor tuqilib turishi tartib-siz sodir bo`lmaydi, balki ma`lum bir tartib asosida sodir bo`ladi. Bu tartib esda olinib qolishda hosil bo`ladigan

assotsiatsiyalar bilan belgilanadi. Shu sababli, beixtiyor esga tushirish yondashlik, o`xshashlik, qara-ma-qarshilik assotsiatsiyalari asosida bo`lishi mumkin.

Yondashlik assotsiatsiyasi. Bu assotsiatsiya asosida avvalo tasavvurlar tuqiladi. Jlgari ayni bir vaqtda yoki ketma-ket idrok qilingan va esda olib

qolingan narsalardan biri keyinchalik tasawur qilinsa, bu tasawur ikkinchi narsa haqidagi tasawurning tuqilishiga sabab boiadi. Masalan, biz ilgari A, B, D, E, F degan harflarni ayni bir vaqtda yoki ketma-ket idrok qilib, agar bu narsalar mustahkam esda qolgan boisa, A ni ikkinchi marta ko`rganimizda, bizda beixtiyor B haqida, so`ngra D, E haqidagi tasawurlar ham tuqiladi va hokazo. *Daraxt* degan so`zni eshitganimizda, bizda daraxtning tanasi, shoxlari, barglari, o`rmonzorlar haqida tasawur paydo boiadi. Shuningdek, *parovoz* so`zini eshitar ekanmiz, vagon, temir yoi, vokzal, gudok va shu kabilar beixtiyor ko`z oldimizga keladi. Yod olingan bir she'r tarkibidagi so`zlar, uning mazmuniga e'tibor berilmagan holda ham, yodlash assotsiatsiyasi asosida bir-biri bilan ulanib, esga tushaveradi. Ongimizda mahkam o`rnashib qolgan fikr va odatlanilgan ish-j** harakatlar ham shu assotsiatsiya yoi bilan batartib takrorlanaveradi. - J

0 o`tmishda ma'ium bir fikr va tasawurlar bilan birlikda tuqilgan his-tuyquular ham keyinchalik ana shu fikr va tasawurlar esimizga tushib qolsa, yondashlik assotsiatsiyasi tufayli u bilan birga boyagi his-tuyquular ham ko`nglimizdan kechadi.

o`xshashlik assotsiatsiyasi umumiy (o`xshash) belgilari boigan tasavurlarning bir-birini tuqidirishidir. Bironta narsani idrok yoki tasawur qilinganda, shunga o`xshagan boshqa bir narsa ham beixtiyor tasawur qilinadi. Masalan, oshnamizning suratini ko`rar ekanmiz, uning obrazi ko`z oldimizda gavdalanadi. Samolyotning ko`rinishi katta bir qush to`qrisida tasawur paydo qilishi mumkin. Va, aksincha, uchayotgan qush samolyotni eslatishi mumkin. Bir so`z o`ziga hamohang yoki qofiyadosh so`zni eslatishi mumkin.

o`xshashlik assotsiatsiyasi biror narsa yoki hodisaning obrazi yoki bu haqida tuqilgan fikr boshqa bir shunga o`xshash narsani eslatganda voqe boiadi. Masalan, ko`p hollarda suhbatdoshlar boshdan kechirilgan, eshitgan, shohid boigan va o`zlari xuddi o`xshash vaziyatlarda ishtirok qilgan turli voqealarni beixtiyor esga tushiradilar. Turli voqealarda, urushda, ovda va umuman, biror sarguzasht va shu kabilarda ishtirok qilganlari haqidagi hikoyalar o`xshatish

asosida beixtiyor esga tushirish shu jumiadandir. o`xshashlik assotsiatsiyasi poetik metaforalar yaratishda, masalan, toiqinlar shovqinini olomon shov-shuviga, majnuntolni majnun kishi obraziga o`xshatish kabi hollarda katta rol o`ynaydi.

Qarama-qarshilik assotsiatsiyasi — bironta narsa yoki hodisalar to`qiridagi tasawur yoki fikrlar o`ziga qarama-qarshi fikr va tasawurlar-ning tuqilishiga sabab boiishidir. Masalan, *qish-yoz* haqida, *oq-qora*, *kat-ta-kichik*, *yoshlik-qarilik* haqida tasawur uyqonishi mumkin va hokazo.

Maxsus o`tkazilgan tajriba va oddiy kuzatishlar ko`rsatganidek, beix-tiyor eslash jarayonida eng ko`p o`rinni yondashlik assotsiatsiyasi ishqlol

qilar ekan. o`xshashlik va qarama-qarshilik assotsiatsiyalari esa kamroq uchrab turar ekan.

Shunday qilib, assotsiatsiyalar esda olib qolishning qonuniy shartidir, ayni zamonda xotirada o`rnashib qolgan materialni ham esga tushirish yo`llaridir.

Ixtiyorsiz va ixtiyoriy esga tushirish va idrok qilish jarayonida ayrim so`zlar, gaplar, fikr va ish-harakatlar o`rtasida yangi va murakkabroq as-sotsiatsiyalar sistemasi vujudga keladi. Sabab bilan natijaning bo`lanishlari, grammatik qoidalar bilan yozuv o`rtasidagi va arifmetik qoidalar bilan hisob amallari o`rtasida hosil bo`ladigan bo`lanishlar shu jumladandir. Assotsiatsiya jarayonlari har xil tezlikda voqe bo`ladi. Assotsiatsiyaning tezligi ma'lum bir vaqt ichida yuz berib, ongimizda almashib turadigan fikr yoki tasawurlar miqdori bilan belgilanadi. Assotsiatsiyalar tezligi alo-hida asbob-xronoskop bilan aniqlanadi va soniyaning o`n yoki yuzdan bir hissasi bilan o`lchanadi.

Assotsiatsiyalarning tezlik darajasi bir talay sabablarga; nerv sistemasi-ning holatiga, esga tushadigan narsaning ongimizda nechoki mustahkam o`rnashib qolganligiga, kishining kayfiyati, his-tuyqu ulari va shu kabilarga bog`liq bo`ladi.

Ixtiyorsiz idrok qilish singari, ixtiyorsiz esga tushirish ham bizda doimo bo`lib turadigan jarayondir. Har bir idrokimiz tarkibiga o`tmishdagi tajriba va mavjud bilimlarimizning qandaydir bir elementi albatta kirgan bo`ladi. Xayol, tafakkur va nutq jarayonlari faqat ixtiyorsiz esga tushadigan tasav-vur va fikrlarimizga bog`langan holda voqe bo`ladi. **^ixtiyoriy esga tushirish** — biron maqsad bilan esga olinishi kerak bo`lgan materialni tanlab, harakat qilib, maxsus esga tushirish demakdi^ Bunda, asosan, assotsiatsiya yo`li bilan esga tushirilgan materialdan faqat maqsad uchun kerak bo`lgani maxsus tanlanadi. Tanlashning o`zi va esga tushir-moqchi bo`lgan narsani sistemaga solish esa tafakkur ishidir. Ixtiyoriy esga tushirish bilib, anglab esga tushirishdir. Biroq, u assotsiatsiyalar va ixtiyor-siz tu`iladigan momentlardan ayrilgan holda voqe bo`lmaydi. Masalan, tarixiy voqealarni, tarix sanalarini, tarixiy shaxslarning ismlarini, ma'lum joylarning nomlarini, har xil ta'riflarni, qoidalarni va shu kabilarni ixtiyoriy esga tushiriladi. o`quvchi darslarni ana shu tariqa esga tushiradi. Ixtiyoriy esga tushirishda ham materialni esda olib qolish jarayonida hosil bo`lgan assotsiatsiyalar katta rol o`ynaydi. Ixtiyoriy esga tushirish, odatda, assotsi-atsiya jarayonlariga va faol fikrlashga bog`liq holda yuz beradi.

Esga tushirishda ko`pincha qiynalib qolish hollari bo`ladi va esga tu-shirish jarayoni

to`xtalib qolgandek bo`ladi. Biz ba'zan kerak bo`lib qol-gan bir narsani, masalan, bir kishining ism-familiyasini, biror joyning nomini, grammatika yoki matematika ta'riflarini va hokazolarni esga tu-shirish uchun birmuncha kirishamiz. Bunday hollarda biz, odatda, har xil

yordamchi usullardan foydalanamiz. Bir kishining esimizdan chiqazib qo`ygan familiyasini eslamochi bo`lib, bir qancha familiyalarni atayin aytib chiqamiz, har xil buyumlar nomini tilga olamiz, alfavitning ayrim harflarini aytib qaraymiz, shu kishi bilan oxirgi marta qachon, qayerda ko`rishganligimizni xotirlashga harakat qilamiz. Eslab topish uchun maxsus usullardan foydalanishning yaqqol misoli A.P.Chexovning «Yilqibop familiya» nomli hikoyasida ko`rish mumkin.

Shu singari qiynalish eslashdagina emas, balki tanish jarayonida ham uchrab turadi. Ana shunday qiynalib arang eslashni **xotiraga keltirish** deyiladi.

Kuzatishlardan ma'lum bo`lganidek, ixtiyorsiz esda qolgan kitob matni, ixtiyoriy esga olib qolingandagiday to`liq va aniq esga tushmaydi. Bu faqat keyinchalik esga tushirish maqsadini ko`zlamay ixtiyorsiz esda qoldirish xususiyatlari bilangina emas, balki ixtiyorsiz esda olib qolingan narsani keyin esga tushirishning o`ziga xos xususiyatlari bilan ham izohlanadi.

IV. ESDA SAQLASH VA UNUTISH

Idrok qilingan narsalar miyamizda o`rnashib qolishi, esimizda turishi tufayli turli usulda esimizga tushishi mumkin.

^Esga saqlash deyilganda, ilgari tutilgan taassurot, fikr, his-tuyqu va ish-harakatlarning jonlanib, takrorlanib turishga moyillik paydo qilishi va mustahkamlanishini tushunamiz. Ana shunday moyillikning hosil bo`lishi va mustahkamlanib qolishiga sabab nerv sistemasining **plastiklik** deb ataluvchi alohida xususiyatga ega bo`lishidir. Shuning uchun ham nerv sistema-si ilgari bo`lib o`tgan taassurotlarni takrorlashga (tiklashga) tayyor turadi.

I.P. Pavlov: «Mustahkam qaror topgan yangi nerv bo`lanishlari uzoq vaqtgacha saqlanib qoladi», — deb takror-takror uqtirib o`tgan edi.

Esga tutish haqida gapirar ekanmiz, xotirada qolgan material qay darajada va qachongacha unutilmasdan esda saqlanib tura oladi, degan savol tutiladi.

Materialning qanday va qancha vaqt esda saqlanib turishini biz materialni qay darajada eslay olishimizga qarab bila olamiz, xolos. Esga tushirish haqida gapirilganda, ko`pincha, esga tushirishning faqat bir xilini, ya'ni ixtiyoriy esga tushirishni ko`zda tutiladi. Ammo

ixtiyoriy esga tu-shirish eng ko`p kuch sarf qilishni talab etadigan jarayon bo`lganligidan va, shu bilan birga, bizga xuddi shu paytda kerak bo`lib qolgan material, odatda, darrov esga tushavermaganligidan, shunday bir fikr: esga olib qolingan materialning bir qismi (ba'zan ko`pi) go`yo tamomila unutiladi, degan fikr tu`iladi.

Shu sababi/, **unutish hodisasini ilgarilari esda olib qolingani narsalar-ning ongimizdan tamomila yo`qolishi, ya'ni uni esda tutishga batamom qarama-qarshi jarayon deb tushuniladi** Ammo bunday deb tushunish uncha asosli emas.

Shuni esda tutish kerakki, esga tushirish faqat xotiraga keltirish usuli bilangina emas, balki tanish vositasi bilan ham voqe bo'ladigan jarayon-dir. Biz ilgarilari esda qoldirgan har bir narsani keyinchalik qay darajada bo'lmasin tanib olamiz. Bundan tashqari, har bir idrokda tanib olish ele-menti bor. Demak, xotiramizda ixtiyoriy esga tushiriladigan narsadan ko`ra xayolda ko`p narsa saqlanib turar ekan.

So`ngra, biz o`qib olgan material, biz uni esda olib qolgan vaqtda mazmunan va shaklan qanday bo'lgan bo'lsa, albatta aynan shunday saqlanib turavermaydi. Lekin bir qancha narsalar, masalan, odatlanilgan ish-harakat, ko`paytirish jadvali, matematika va grammatikaga oid har xil ta'riflar, she'rlar, telefon nomerlari va shu kabilar esimizda mazmunan va shaklan o`zgarmasdan aynan saqlanib turishi mumkin. Ammo ko`p narsa esimizda aynan saqlanib qolmaydi, biz ba'zan esa esda aynan saqlab qo-lish kamdan kam uchraydi, deb o`ylaymiz.

Ammo esda qolgan hamma materialni to'la-to'kis va aynan esga tushirish mumkin emasligidan, shu material esimizda saqlanib qolmaydi, degan xulosa-chiqarib bo'lmaydi. Esda qoldirilayotgan material, uni yod-ga olib qolish va esda saqlanib turish jarayonida qaytadan tuziladi, re-konstruksiya qilinadi. Rekonstruksiya, ko`pincha xotira mahsuli to`rtida fikrimizning faol ishlashi natijasida voqe bo'ladi. Xotirada qolgan material kishining ongida mustaqil «ishlanib chiqilgandan» keyin shaxsning o`z xazinasini bo`lib qolgandagina xotira qiymatli sifatga ega bo'ladi.

Shunday qilib, xotira faoliyatini keng ma'noda tushunish lozim, chun-ki xotira materialni mexanik ravishda esda qoldirish va uni aynan esga tushirish qobiliyati bilan cheklanib qolmaydi. Bizning xotiramizda biz aynan esga tushira oladiganlarimizdan va esga tushirish kerak bo'lib qoladi-ganlardan ko`ra juda ko`p narsa saqlanib turadi, deb o`ylashga haqimiz bor.

Psixologiyada hatto shunday bir fikr tushirilganki, bu fikrga ko`ra, kishi idrok qilgan va esda olib qolgan hamma narsa xotirada saqlanib qoladi-yu, ammo kerak bo'lib qolgan bir paytda hamma narsa esga tushavermaydi: faqat esga tushishi uchun qulay sharoit mavjud bo'lgan narsagina esga tushadi. Qulay sharoit deb shunday sharoit hisoblanadiki, bunda bir narsani

esga tushirish zaruriyati tuqiladi, nerv sistemasi soq va tetik holda bo`ladi, esga tushiriladigan materialning ayrim qismlari o`rtasida mazmunan mahkam bogianish, shuningdek, esga tushiriladigan material bilan shu paytda kishi ongining mazmuni o`rtasida bogianish mavjud boiadi.

Bunday sharoit boimagan taqdirda, zarur materialni ixtiyoriy eslash

jarayoni qiyinlashadi. Ko`p hollarda biz hatto maxsus yordamchi usul-lardan foydalansak ham zarur bo'lib qolgan materialni esga tushirishga o'zimiz qiyin qolamiz,

Shunday **qilib^nutish** deb, esga tushirishda ana shu tariqa qiynalib qolishni, shuningdek, zarur bo'lgan narsani shu onda esga tushira olmaslikni tushunamiz. **Unutilgan** deb, esda saqlanib qolmagan narsani emas, balki shu paytda esga tushira olmagan, esga tushish uchun qulay sharoit mavjud bo'lmagan narsani aytamiz. Shuning uchun, unutish — esda saqlashning aksi bo'lgan jarayon bo'lmay, balki esga tushirishning aksi bo'lgan jarayondir. Unutishning nerv-fiziologik asosi muvqqat bo'lanishlarning tormozlanishidir

Unutish darajasi har xil bo'ladir. Materialni **tamom** yoki **qisman** unutish mumkin, ya'ni material butunlay esdan chiqib ketadi yoki uning faqat bir qismi unutiladi.

Material tez orada-yoki birmuncha vaqtdan keyin unutilishi mumkin. Biror narsa ancha vaqtgacha unutilib turishi mumkin, ya'ni bir narsani ancha vaqtgacha xotiraga keltira olmay turishimiz mumkin. Odatda, unutish vaqtincha bo'ladir, biz shu paytda zarur bo'lgan bir narsani darrov eslay olmaymiz, ammo bir necha vaqtdan keyin u esimizga tushadi. Bu hodisa-saning sababi shuki, uzoq vaqt bir ish bilan mashg'ul bo'lganda miya po'stining tegishli nerv hujayralarida charchash yuz beradi va charchash haddan oshishi natijasida nerv hujayralarida ehtiyot yuzasidan saqlovchi tormozlanish paydo bo'ladir va vaqtincha esdan chiqarish ro'y beradi. Bir necha vaqt o'tgandan keyin charchash tugaydi, dam olgan nerv hujayralari normal ishlay boshlaydi va vaqtincha unutilgan narsa esga tushishi mumkin bo'ladir.

Materialni o'qib-o'rganib olinganidan keyin uni yaxshi xotirlay olmaslik, ammo orada bir necha vaqt o'tgandan keyin uni to'la xotiray olishlikning sababi materialni o'qib-o'rganib olish jarayonida ro'y beradigan charchashlikda bo'lsa kerak. I.P. Pavlov shuni aniqlaganki, shartli refleks vujudga keltirishda erishiladigan differensirovka (qo'zg'ovchini ajrata olish) darajasi tajriba ketidanoq, bevosita bilinmay, balki keyinroq bilinar ekan. Pavlov bu hodisaning sababini mana bunday tushuntiradi, qiyinroq bir vazifani hal qilganda miya po'stining tegishli markazlaridagi nerv hujayralarida charchash yuz beradi va bu charchash erishilgan differensirovka-ni qoplaydi. Bir necha vaqt o'tgandan keyin charchash tugaydi va nerv sistemasi endi qo'zg'ovchilarni yaxshiroq differensirovka qila boshlaydi.

Biror materialning unutilishiga uning ketidan esda olib qolgan material ta'sir etadi. Kuzatishlardan ma'lumki, hozirgina yod olingan materialni esga tushirishga, uning ketidan

esga olingan biror material to'sqinlik qilar ekan. Bu hodisa **retrofaol** (teskari amal qiluvchi) tormozlanish deb ataladi.

Biror materialni o`rganib esda qoldirgandan keyin unga o`xshagan

boshqa material yod olinsa, retrofaol tormozlanishning salbiy ta'siri, ay-niqsa, ravshan seziladi.

Ammo shunday hollar ham bo'ladi: oldin yod olingan material undan keyingisini esda olib qolishga salbiy ta'sir qiladi. Buni **profaol** tormozlanish hodisasi deyiladi. Retrofaol va profaol tormozlanish hodisalari max-sus o'tkazilgan tajriba yo'li bilan professor A.A. Smirnov tomonidan tek-shirilgan.

Xotirada qolgan materialni esdan chiqib ketish darajasi yana shu materialdan keyin anglab olingan materialning mazmuni qanchalik boy va yangi boiishiga ham bog'liqdir. Agar ilgari esda olib qolingan material bilan undan keyin esda olib qilingan material o'rtasida chuqur bog'lanish hosil boisa, ilgari esda olib qolingan material osonroq esga tushadi va tez orada esdan chiqib ketmaydi, bora-bora esdan chiqadi. Masalan, maium biron soatga doir bilimlarni sistemali suratda va ma'nosiga tushunib anglab olgan kishi, odatda, shu bilimlarni qisman esdan chiqaradi va oradan ancha vaqt o'tgach unutadi. Kishi biron sohaga doir qancha ko'p bilim olsa, bu bilimlar shuncha puxta boiadi hamda juda oz qismi unutiladi, umuman esa bora-bora unutiladi.

Materialning tez esdan chiqish-chiqmasligi yana bu materialning amalga tatbiq qilinish-qilinmasligiga ham bog'liqdir. o'qib-bilib olingan narsa amalda ishlatilsa, binobarin, takrorlab turilsa, tez unutilmaydi yoki hech ham esdan chiqmaydi. Biz ona tilimizni unutmeymiz, chunki doimo shu tilda so'zlashamiz. Shuningdek, kasbimizga aloqasi boigan bilim, ko'nikma va malakalar ham unutilmaydi, chunki biz ulardan hamisha foydalanib turamiz. Va, aksincha, egallab olingan bilim va malakalarni turmush tajribamizda ishlatmay qo'ysak, bu bilim va malakalarni tez esdan chiqazib qo'yamiz. Agar o'z ona tilimizda uzoq vaqt gapirmay yursak yoki o'z kasbimizni tashlab qo'ysak, hatto ona tilimizdagi so'zlarni va kasbga bog'liq boigan bilim va malakalarni ham unuta boshlaymiz.

Esda qolgan materialning esdan tez chiqish-chiqmasligi yana shu materialga boigan qiziqishning naqadar barqaror boiishiga ham bog'liqdir. Qiziqish-havas tug'ildiradigan narsa ustida kishi o'z diqqatini faol to'playdi, bu narsa haqida ko'proq o'ylaydi, uni ko'proq eslaydi. Shu sababli, maium bir narsaga qiziqish-havas hanuz saqlanib tursa, bu narsa unutilmaydi, yoki uzoq vaqt o'tgach unutiladi, agar havas yo'qolsa, material tez unutiladi. Masalan, bir odam ancha vaqt tarix bilan qiziqib yurib, bu sohada maium bilimga ega boisa, keyin bu bilimlar

darrov unutilmay, bora-bora unutiladi.

Biz uchun o`z dolzarb ahamiyatini va qimmatini yo`qotgan narsa tezroq esdan chiqadi. Bu xil unutishlarning nerv-fiziologik asosi ichki (yoki shartli) tormozlanishdan, ya'ni amaliy ahamiyati boigan qo`zovchilar bilan mustahkamlanib turmagan muvaqqat boqanishlarning yo`qolishi (so`nishi)dan iboratdir.

Esdan chiqarib qo'yish-qo'ymaslik hiyla darajada nerv sistemasining ahvoliga bo'liq bo'ladi. Charchash yoki kasaldan keyin nerv sistemasi-ning bo'shshishi natijasida ba'zan unutish juda kuchayadi.

Biz esimizda olib qolgan narsalar, vaqt o'tishi bilan, ma'lum darajada unutilib boradi. Shu sababli, unutishning oldini olish, unutishga qarshi kurashish, ayniqsa, o'qish jarayonida bunga qarshi choralar ko'rib borish kerak. Buning uchun, o'rganib, bilib olgan materiaini vaqti-vaqti bilan takrorlab turish lozim. Esda qoldiriladigan materialni undan keyin olingan bilim bilan, hosii qilingan bilimni amaliyot bilan bo'lab borish kerak, har bir kishi nimaiki zarur va qiymatga ega bo'lsa, shuni o'qib-o'rganib olishga o'zida barqaror va xilma-xil qiziqish, havas o'stirib bormo'i lozim.

Maktab ta'limining amaliy hayot bilan bo'lab olib borilishi bilim va ko'nikmalarni puxta o'zlashtirishning muhim sharti va shuningdek, unu-tishga qarshi kurashish vositasi bo'lmo'i kerak.

V. XOTIRA TASAWURLARI

Tasavvur va idrok

Yuqorida aytib o'tilganidek, tasavur oldin idrok qilingan narsalar-ning ko'z oldimizga kelgan obrazlaridir. Idrok obrazlari voqelikda mavjud narsa va hodisalarning obrazlari bo'lganligidan, tasawurlar ham xuddi shu narsa va hodisalarni aks ettiradi. Ammo idrok bilan tasavur o'rtasida kattagina farq bor. Idrok narsa va hodisalarning sezgi organlariga bevosita ta'sir qilishi natijasida tu'iladi.

Xotira tasawurlari esa ilgari sezilgan va idrok qilingan narsalar aso-sida, sezgi organlarimizning bevosita faoliyatisiz hosil bo'ladi. Biz ilgari-lari ko'rgan (idrok qilgan) bir narsaning obrazini ko'zimizni yumib turib ko'z o'ngimizga keltira olamiz. Ilgarilari eshitgan bir kuyni, biror bu-yunning o'ir-yengilligini tasavur qilmo'imiz mumkin.

Tasavur qilishning fiziologik asosi shartli reflekslarning hosil bo'lishida bosh miya po'stida paydo bo'lgan «izlar»ning jonlanishidir. Tasavur bi-ronta turtki ta'siri bilan tu'iladi. Masalan, bironta odam haqidagi tasav-vurning tu'ilishi uchun «birinchi turtki bo'lib,- deb yozadi I.M. Seche-nov, — men shu odamni ilgari uchratganimda hosil bo'lgan juda ko'p taassurotlar o'rtasida shu paytda qo'z'algan bironta tashqi taassurot xiz-mat

qiladi; bu turtki ana shu odamni ko`rishdan hosii bo`lib, izlar shak-lida saqlanib qolgan hamma sezgilarni uyqotadi».

Odamda tasawur tuqdiradigan spetsifik qo`zqovchi so`zdir. So`z bi-lan tasvirlash orqali turli tasawurlar tuqiladi. Masalan, bizga shaxsan tanish bo`igan bir kishining ismini eshitib qolganimizda uning obrazi (tasav-vuri) darrov ko`z oldimizga keladi. Tasawurlar ravshanlik yoki boshqacha qilib aytganda, yaqqollik darajasi jihatidan idrok obrazlaridan farq qiladi,

tasawurlar idrok obrazlaridan ancha noravshan, xiraroq bo`ladi. Ilgari idrok qilingan narsalar haqidagi tasawurlar, shu narsalarning o`zini be-vosita idrok qilganda hosil bo`lgan obrazlarga qaraganda, uncha to`liq, ravshan va aniq bo`lmaydi. Tasawur bironta narsani ko`pincha to`la-to`kis, barcha tomonlari va sifatlari bilan aynan aks ettira olmaydi. Tasavurning bu xususiyatini **tasawurning fragmentligi** deb ataladi. Masalan, biz ayrim kishilarni tasawur qilganimizda, goh yuz-ko`zini, goho ovozi-ni, goho ust-boshini va hokazolarni ko`z oldimizga keltiramiz. Tasawur-lar ko`pincha idrok obrazlarini bir qadar o`zgartirish asosida tarkib topa-di. Ko`p hollarda tasawurning mazmuniga idrok qilingan narsaning-o`zida bo`lmagan xayol obrazlari, fikr va hislar qo`shiladi.

Nihoyat, idrok obrazlari bilan tasawur o`rtasida barqarorlik jihatidan ham farq bor. Tasawur qilingan obraz barqaror bo`lmaydi, o`zgarib tura-di, idrok obrazlari esa ularning muvofiq bo`lgan narsalar sezgi organlariga ta'sir qilishdan to`xtamaguncha, ongimizda barqaror saqlanib turadi. Tasav-vurlar boshqa tasawur, fikr, his va ish-harakatlar bilan, idrok qilinayot-gan narsalar bilan bo`liq holda ixtiyoriy yoki ixtiyorsiz (assotsiatsiya yo`li bilan) tu`qiladi. Tu`qilgan tasawurlar ongimizda, ko`pincha, barqaror, uzoq saqlanib turmaydi, balki yangi tasawurlar bilan almashinib turadi.

Tasawurning sifatlari

Tasawurlar sifat jihatdan bir-biridan farq qiladi. Tasawurning sifati uning idrok obraziga naqadar aynan o`xshashlik darajasiga bog`liqdir. Tasawur qancha to`liq, ravshan va aniq bo`lsa, u idrok obraziga shun-chalik yaqinlashadi. Tasawurning sifatlari deyilganda, ularning to`liqligi, ravshanligi, aniqligi va yaqqoligini tushunamiz. Ba'zi bir narsa yoki o`tmishdagi biron voqea haqida tasawurlarimiz, ayniqsa, to`liq va ravshan bo`ladi. Demak, bunday tasawurlarning mazmuni tasawur qilinayotgan narsaning eng ko`p sifat va alomatlarini qamrab olgan bo`ladi. Masalan, bironta narsani xotiramizga tushirganimizda: «xuddi hozirgina boiganday ko`z oldimda turibdi», «boyagi ashula hozir ham xuddi qulo`qimga eshiti-layotgandek tuyuladi» deb gapiramiz. Aksincha, noaniq, noravshan va xiraroq tasawurlar ham bo`ladi. Demak, bunday tasawurlarning mazmu-ni tasawur qilinadigan narsaning faqat ba'zi bir va ko`pincha uncha muhim boimagan belgilarinigina aks ettiradi. Bu xil tasawurlar ko`pincha faqat narsaning umumiy sxemasi shaklida gavdalanadi.

Tasawurning sifati turli sabablarga bogiiqdir. Bu sifatlar, awalo nerv sistemasining ahvoliga bogiiq boiadi. Nerv sistemasi sogiom va tetik boisa, bunday holda tuqiladigan tasawurlar juda toiiq, juda ravshan va yugurik boiadi. Charchaganda yoki nerv sistemasi ba'zi kasalliklariga yoiqqan hollarda, odatda, tasawurlar xiralashadi. Ammo ba'zi bir kasal-

liklar orqasida (yoki nerv sistemasi zaharlanganda), aksincha, tasawur nihoyat yaqqol bo`ladi, ya'ni gollutsinatsiyaga aylanadi.

Tasawurning sifatlari yana idrokning puxtaligiga ham bo`liqdir: bironta narsani qanchalik puxta esda olib qolinsa, tegishli tasawurlar ham shunchalik ravshanroq va aniqroq bo`ladi. So`ngra, tasawurning sifati his-tuy`ularga, emotsional holatga bo`liq bo`ladi: bu his-tuy`ular necho`li kuchli va chu-qur bo`lsa, tasawurlar ham shunchalik to`la va yaqqolroq bo`ladi.

Tasawurning sifatiga ixtiyoriy diqqat ham katta ta'sir ko`rsatadi: idrok qilinayotgan narsa ustida diqqat qanchalik yaxshi to`plangan bo`lsa, keyinchalik bu narsalar to`laroq, ravshanroq va raso tasawur qilinadi. Diqqat tarqoq holda bo`lsa, idrok qilingan narsa yarim-yorti, chala, xira, noaniq tasawur qilinadi.

Tasawur sifatarida odamlarning individual xususiyatlari namoyon boiadi, qachondir idrok qilingan xuddi bir narsa yoki hodisani har kim o`ziyoq idrok qiladi. Tasawurning shu xil farqlari odamning kasbiga, qi-zicjish-havasiga, xarakter va qobiliyatiga bo`liq bo`ladi. Ayrim kishilarda tasawur obrazlarning yaqqolliigi va ravshanligi qariyb idrok obrazlari darajasigacha yetadi. Shu daraja ravshan yaqqol tasawurlarini eydetik obrazlar deb ataladi. Tasawurlari shu xildagi odamlarni esa eydetiklar deyiladi.¹ Ba'zi shaxmatchilarning shaxmat taxtasiga qaramasdan «ko`r-ko`rona» o`yin olib borishlari kabi, ayrim kishilarning murakkab ish-harakatlarida namoyon boiadigan ajoyib qobiliyatini ularda eydetik obrazlarning mavjudligi bilan izohlash mumkin. Shunday shaxmatchilar ham ma'lumki, ular ayni vaqtda bir necha taxtada o`yin olib borishga qobil boiganlar. Masa-lan, mashhur rus shaxmatchisi A.A. Alyoxin Nyu-York shahrida 1924-yilda — 24 taxtada, Parijda 1925-yilda — 28 taxtada o`ynagan. Chikagoda 1933-yilda «ko`r-ko`rona:» o`yin olib borib, o`yinda ishtirok qilgan 32 shaxmatchi ustidan qalaba qozonib, jahon rekordiga sazovor boigan.

Tasawurning sifati odamning yoshiga ham qaraydi. Katta yoshli odamlarning tasawuriga qaraganda bolalarning tasawur obrazlari ancha yaqqol va ravshan boiadi, yosh bolalar o`rtasida eydetiklar, ayniqsa, ko`p uchraydi.

Tasawur xillari

Bizda turli-tuman tasavvurlar tu`niladi. Idrok singari tasawurlar ham sezgi organlariga muvofiq turlarga boiinadi. Shu sababli, tasawurlar ko`rish, eshitish, hid bilish, maza (ta'm)

bilish, teri sezgisi, harorat, muskul-ha-rakat, umumiy-organik tasawurlarga boinadi. Tasawurlarda aks etadi-gan voqelik sohalariga qarab ham tasawurlar bir-biridan farqlanadi. Ma-salan, tabiat, jamiyat, texnika, fazo, vaqt va shu kabilar to`qiridagi tasav-vurlar shular qatoridagi tasawurlardir. Nihoyat, tasawurlar yana yakka va umumiy tasawur xillariga boinadi.

Yakka tasavvur deb, bironta yakka narsa yoki hodisaning obrazini tasavur qilishga aytiladi. Masalan, mening o`z stolim, bironta oshnam, yurgan ko`cham haqidagi tasavvurlarim yakka tasawurlardandir.

Umumiy tasavur deyilganda, bir-biriga o`xshagan, bir guruhga kir-gan narsalarning umumiy obrazini tushunamiz. Umuman uy, umuman hayvon, umuman daraxt, umuman o`simlik haqidagi tasavvur shu jumla-dandir. Bunda ko`z o`ngimizga yakka bir hayvon yoki daraxt haqidagi / tasavur kelmay, balki umuman hayvon va umuman daraxt obrazlari ko`z oldimizga keiadi.

Albatta, umumiy tasavur bir talay bir-biriga o`xshagan yakka narsa-larni idrok qilish natijasida hosil bo`ladi. Shunday qilib, bir-biriga o`xshagan narsalarni tasavur qilganda umumiy lashtirish jarayoni yuz beradi. Umumiy tasawurlarning paydo bo`lishida faqat ko`p marta takrorlanib turgan idrok jarayonigina katta rol o`ynab qolmay, balki xayol hamda tafakkur bilan nutq ham katta rol o`ynaydi.

Tasawurlar yuqori taraqqiy qilgan hayvonga ham, odamga ham xos bo`lgan birinchi signal sistemasida vujudga keladi. I.P. Pavlov ko`rsatib o`tganidek, ana shu sistemadagi signallar: «Eshiti!adigan va o`qiladigan so`z mustasno, tevarak-atrofdagi ham umumtabiiy muhitdan, ham ijti-moiy muhitdan keladigan taassurot, sezgi va tasawurlardan iborat» signallardir. Ammo odamda endi umumiy tasawurlarning tarkib topishida «birinchi» signal sistemasiga oid behisob ko`p signallarni umumiy lashtirishni amalga oshiruvchi ikkinchi signal sistemasida ham katta rol o`ynaydi (III tom, 2-kitob, 335-bet).

Odamda tasavur ham, idrok singari, narsalarning faqat «sof» obrazi shaklida tu`nilmasdan, balki hamisha ovoz bilan yoki o`z ichida ifodalana-digan hukm va gaplar bilan birga tu`niladi. Har bir narsa haqida bizda tu`niladigan har bir tasavur hamisha shu narsaning nomi bo`lgan so`z bilan ifodalangan holda tu`niladi. Umumiy tasawurlarda so`z asosiy rolni o`ynaydi. Bu insondagi umumiy tasawurlarning xususiyatidir. Umumiy tasavur umumiy lashtiradi, ammo uning umumiy mazmuni bunda yakka obraz shaklida tarkib topadi. Chindan ham, masalan, biz ayni bir imorat-ni ham bir qavatli, ham ikki qavatli deb, ayni bir mushukni ham qora, ham oq deb tasavvur qila oimaymiz. Tasavur qilinadigan narsa hamisha yakka obraz shakiida ko`z oldimizga keladi. Biz bironta uyni faqat muayyan kattalikda, muayyan ko`rinishda va rangda olib tasavur qilamiz. Yuqo-rida aytilganidek,

umumiy tasawurlarda umumiy belgilar mavjud bo`ladi. Ammo ana shu umumiy belgilarni biz yakka bir obrazga bo`lmasdan tasawur qila olmaymiz. Tasawurlarni umumlashtirish shundan iboratki, bunda umumiy belgilar eng yaqqol va ravshan bo`lib, juz'iy, tasodifiy belgilar xiralashib ikkinchi safga suriladi, yo`q bo`lib ketadi.

Ana shu umumiy belgilar idrok qilish jarayonidayoq bilinadi. Chu-

nonchi, stollarning har qandayini ham, baribir stol deb idrok qila-veramiz, chunki idrok qilish jarayonida har xil stollarda bo`ladigan umumiy o`xshash tashqi belgilar tasavur qilinadi. Umumiy tasavur-larda yakka tasawurlardagiga qaraganda ravshanlik va yaqqollik kam-roq bo`ladi. Bu tasawurlar yakka tasawurlarga nisbatan ancha be-qaror, beto`xtov bo`ladi. Ammo shu bilan birga, har bir umumiy tasav-vur bizda yakka tasavur sifatida tu`niladi va bir guruh yoki sinfga kirgan narsalarni aks ettiradi.

VI. XOTIRADAGI INDIVIDUAL FARQLAR (XOTIRA TIPLARI)

/Har kimning o`ziga xos xotira xususiyatlari bor. Har kimning xotirasi-dagi farq xotiraning kuchida ifodalanadi, ma'lumki, xotirasi kuchli va xoti-rasi zaif odamlar bor. A.S. Pushkinning zamondoshlaridan biri: «Bir sahifa she'rni yod aytib berish uchun Pushkinga bu she'rni bir-ikki marta o`qib chiqish kifoya qilardi» deb gapirganligi ma'lum. Kompozitor Motsart bir-ikki marta eshitgan murakkab musiqa asarini esda qoldira olganligi va keyinchalik shu asarni notaga aynan yod ko`chira olganligi malum.

Kompozitor Balakirevning ham xotirasi nihoyatda kuchli bo`lgan. Bir kuni u Chaykovskiydan simfoniya asarlaridan birini chalib berishni ilti-mos qilganda, Chaykovskiy o`zining shu simfoniyasini eslay olmagach, Balakirev Chaykovskiyning bu simfoniyasini konsertda bir marta eshitgan bo`lsa ham, fortepianoda bexato, aynan chalib bergan.

i Xotiraning sifati (kuchi) ga ko`pincha faqat esda olib qolish tezligiga qarab baho beradilar. Bunday fikr, ayniqsa, maktab o`quvchilariga nisba-tan ko`p tarqalgandir. O`quvchi tez yod olar ekan, demak, uning xotirasi kuchli va aksincha T^ekin esda olib qolar ekan — xotirasi bo`sh. Ammo bunday qarash noto`g`ri. Faqat esda olib qolish tezligiga qarab, xotiraning kuchli-kuchsizligiga baho berish yaramaydi.

Xotiraning kuchli-kuchsiz bo`lishini biz ham esda qoldirish va ham esdan chiqarib, ham ishning tezlik darajasiga qarab bilamiz. Tez esga olib, sekin, bora-bora unutish kuchli xotiraning xarakterli xususiyati bo`lsa, sekin esda olib qolish va tez esdan chiqarib qo`yish kuchsiz xotira belgi-laridandir. Ana shu xotira sifatlarining nerv-fiziologik asosi muvaqqat nerv bo`lanishlarining hosil bo`lishiga va ularning qanday ishlab turishi-ga xos xususiyatlaridan iborat.

Esda olib qolish tezligi va esdan chiqarib qo`yish tezligiga qarab, har kimning xotirasidagi eng asosiy individual farqni aniqlab olish mumkin. Bu farqlar quyidagilardan iborat.

Esda qoldirish	Unutish
1-tip. Tez	Sekin
2-tip. Sekin	Sekin
3-tip. Tez	Tez
4-tip. Sekin	Tez

Xotiraning ana shu xiliarini o`quvchilarda ham ko`rish mumkin. Ba'zi o`quvchilar birinchi tipga kiradilar, bunday o`quvchilarning xotirasi kuchli, ayniqsa, samarali bo`ladi; ular materialni, darsni tez bilib oladilar, buning uchun ularga materialni bir marta eshitish yoki bir karra o`qib chiqish kifoya, shu bilan birga, material bora-bora esdan chiqadi va materialni bu o`quvchilar to`la-to`kis hamda yanglishmasdan, raso esga tushiradilar. Bu tipdagi o`quvchilarning xotirasi yaqqol sezilib turadi.

Xotirasi ikkinchi tipdagi o`quvchilar materialni sekinroq bilib oladi-lar, lekin uzoq esdan chiqarmaydilar. Ular materialni o`rganib olish uchun ko`proq kuch sarf qilib, uni maxsus usullar yordami bilan takrorlaydilar, qayta-qayta o`qiydilar, eshitadilar, yozib oladilar, sxemasini chizadilar va hokazo; materialni puxta bilib oladilar va shu sababli, uni tez esdan chiqarmaydilar. Xotiraning natijali bo`lishi jihatidan ular birinchi tipdagi o`quvchilardan qolishmaydilar.

Uchinchi tip - tez bilib olish va tez unutish xususiyati bilan ajraladi. Bu tipga kirgan o`quvchilar materialni ko`rish, eshitish, o`qituvchining o`zidan chiqishi bilan olib olganday darrov bilib oladilar va keyinroq uni to`la-to`kis aytib beradilar. Ammo bu tariqa bilib olish va esga tushirish uzoqqa bormaydi. Bir necha vaqt (odatda, ikki yoki uch kun) o`tgandan keyin materialni unutib qo`yadilar: juda qiynalib, yarim yorti esga tushiradilar. Shunday qilib ular tez bilib olsalar ham, natijasizdir, chunki ular materialni tez unutadilar. Bunday o`quvchilarga materialni tez-tez takrorlab turishni maslahat berish, individual topshiriqlar berib, ularni tez-tez tekshirib turish lozim.

To`rtinchi tip xotiraning zaif tipidir. Bu tipdagi o`quvchilar materialni juda sekinlik bilan bilib oladilar va tez unutadilar. Bu o`quvchilar materialni o`rganib olish uchun ko`p kuch, vaqt sarf qiladilar, lekin ularning mehnati kam natija beradi, ular materialni yarim-yorti va chala esga tushiradilar hamda uni tez esdan chiqarib qo`yadilar. Xotiraning bu tipi o`z vaqtida bironta sabab bilan maktabga qatnamagan va o`qishdan orqada qolib ketgan bo`larlarda uchraydi. Ulardagi xotiraning zaif bo`lishiga bironta nerv-miya kasalining asorati ta'sir qilgan bo`lishi ham mumkin. Bunday o`quvchilar anchagacha individual yordamga

muhtoj bo`ladiJar.

Ularga darslarni qanday o`qish to`rtisida tegishli maslahat va alohida topshiriqlar berish lozim, ularni faqat nazorat qilib qo`ya qolmay, balki ularga materialni o`rganib olishda bir necha vaqt davomida bevosita yor-dam ham berib turish kerak. Tajriba ko`rsatganidek, to`rti tarbiya nati-jasida, bir necha vaqt o`tgandan keyin, bunday o`quvchilarning xotirasi tuzaladi va ular ham ikkinchi tipdagi o`quvchilardan qolishmay, materi-alni mustaqil o`rganishga qobil bo`lib qoladilar. Ammo bunday hol kasal-lik oqibatida ro`y bergan bo`lsa, tegishli davolash choralarini ko`rish zarur bo`ladi.

Xotiraning naqadarkuchli bo`lishi xotira mazmuniga qarab bilinadi. Xotira mazmunsiz bo`la olmaydi. Biz hamisha muayyan bir narsani esda qoldiramiz, muayyan bir narsani xotirlaymiz va muayyan bir narsani unutib qo`yamiz.

Xotira ilmning hamma sohalarida barobar kuchli bo`lavermaydi. Bir xil odamlar adabiyotga doir materialni, bir xil odamlar matematikaga oid mate-rialni va hokazoni yaxshiroq esda olib qoladilar. Bu xususiyatni o`quvchilarda ham ko`rish mumkin. Xotiraning shu xususiyati ko`p darajada o`quvchilarning ishga munosabati, o`quv faniaridan ba'zilariga qiziqishi va ko`proq e'tibor berishi bilan belgilanadi. Shuning uchun ham o`quvchilarning xotirasini o`stirish va boyitish maqsadida ularda maktabda o`tiadigan har bir fanga qiziqish-havas uyotish lozim. Faqat bir xil mashxulotga bir xil fanga qi-ziqish xotiraning bir tomonlama o`sishiga sabab bo`ladi.

Esda olib qolinadigan material qaysi bir analizator vositasi bilan idrok qilinishiga qarab ham xotira xillari bir-biridan farq qiladi. Ba'zi kishilar har narsani ko`rib idrok qilsalar, masalan, o`z kuchlari bilan o`qisalar tezroq va puxtaroq esda qoldiradiiar. Bu yo`l ular uchun eng qulay va natijali yo`ldir. Boshqa birovlar eshitib idrok qilsaiar, masalan, materialni o`zlari emas, balki boshqa birovning o`qiganini, so`zlab berganini eshitib tursalar, yaxshiroq uqib oladilar. Ba'zi kishilar esa materialni yozib olish, rasmini chizish, mehnat harakatlari vositasi bilan tezroq va puxtaroq esda olib qoladilar.

Ana shu xususiyatlarga qarab, Xotirani ko`rish, eshitish, harakat (mo-tor) tiplariga ajratila'di./Lekin xotiraning ana shunday sof tiplari kam uchray-di. Ko`p kishilarning xotirasi aralash tipdagi, ya'ni ko`rish-harakat (buni-si eng ko`p uchraydi), harakat-eshitish yoki ko`rish-eshitish tipdagi xoti-radir. Shunga muvofiq ko`rish, eshitish yoki muskul harakat tasawurlari ham bir-biridan farq qilinib, ba'zi kishilarda shu xil tasawurlardan biri ustunlik

qiladi. Xotiraning yana neytral (befarq) tipi ham ajratiladi. Xo-tirasi shu tipda bo`lgan odam farq qilmasdan ko`rish orqali ham, eshitish orqali va muskul harakati orqali ham idrok qilingan narsalarni bemalol esida qoldiraveradi.

Xotiraning ana shu individual xususiyatlari tuzilma va o`zgarmaydigan, barqaror qattiq o`rnashib qolgan narsa emas. Bu xususiyatlar ham tur-

mush tajribasida va ta'lim-tarbiya jarayonida vujudga keladi. Ta'lim-tarbiya ishining vazifalaridan biri o'quvchilarda xotiraning hamma xillarini, ya'ni ko'rish, eshitish, harakat tiplarini ham baravar o'stirishdan iborat bo'lmoqi kerakki, natijada o'quvchilar o'zlari o'qigan, eshitgan, yozib olgan, rasmini chizgan narsalarini tez va puxta uqib olishga qobil bo'lsinlar.

Lekin aytilganlardan, hamma o'quvchilarda neytral xotirani paydo qilish mumkin, degan xulosa chiqarish yaramaydi, chunki xotira xususiyat-lari faqat o'quv-tarbiya jarayonida tarkib topib qolmay, balki maktabdan tashqi amaliy jarayonda ham tarkib topadi. Shu sababli, o'quvchilarda hosil bo'lgan xotira xususiyatlarini ularning xotirasini o'stirish ishida nazarga olish talab qilinadi.

Xotiraga oid individual xususiyatlarning vujudga kelishiga odamning kasb-kori ham ancha ta'sir ko'rsatadi. Chunonchi, rassomlarda ko'rish xotirasi, musiqachilarda eshitish xotirasi va hokazo ko'proq taraqqiy qil-gan bo'ladi.

VII. XOTIRANING AHAMIYATI

Xotira inson bayotida qoyat katta ahamiyatga egadir

/ Xotira tufayli ongimizda faqat hozirgi paytdagi narsalar, hodisalar aks etfe qolmay, balki o'tmishda idrok qilingan narsa va hodisalar, kechirgan tuyqu, fikrlar ham aks etadi^Xotiraga ega bo'lmaganimizda edi biz shu paytda idrok qilinayotgan narsa va hodisalarnigina aks ettirar edik, shu bilan birga, idrok qilinayotgan narsa va hodisalar hamma vaqt bizga yangi, notanishdek ko'rinar edi^Qdam xotira tufayli malaka va ko'nikmalar hosil qiladi, ^ bilimini boyitadi va saviyasini kengaytiradi. Xotira boshqa psixik jarayon-larning faoliyati va taraqqiysi uchun katta ahamiyatga egadin/Idrok to'qrisidagi bobda biz, xotira idrokimizni boyitadi, deb ko'rsatib o'tgan edikyXotira mahsuli bo'lgan tasawur, shuningdek, fikr bilim va bizning tajribaTarimiz xotiramizda mustahkam o'rnashib qolsa, bu bilan xayol, tafakkur, nutq, iroda va his faoliyati hamda taraqqiysi uchun sharoit ta'minlangan bo'ladi. i

Odamning tasawurlari boyligi va xotirasida mustahkam o'rnaSnib qolgan bilimlari boyligi qanchalik boy bo'lsa, uning idroki ham shunchalik mazmundor, to'la, aniq bo'ladi. Xayol, tafakkur, nutq va irodasining faoliyati ham samarali bo'ladi.

JXotira inson faoliyatining hamma xillarida ancha muhim rol o'ynaydi. Hatto yosh bolalar

ham agar ularda ba'zi bir bilim, ko`nikma va malaka-lar bo`lsagina o`ynay oladilar, bo`lmasa o`ynay olmaydilar. Har qanday mehnat xoh jismoniy, xoh aqliy mehnat zarur bilim, malakTva ko`nikmalar mavjud bo`lganidagina amalga oshmo`i mumkin.

Xotiraning ahamiyati ta'lim ishlarida, ayniqsa, yaqqol ko`rinadi.

Maktabdagi ta'lim ishlarining eng birinchi va asosiy vazifasi o`quvchilarni fanlar asosi bilimi bilan qurollantirish, boyitishdir. Xotirada mukammal bilmay turib fan asoslarini o`qib olish mumkin emas. Maktablarda ta'lim ishlari shunday yo`lga qo`yilmoqchi kerakki, o`quvchilarga o`qitilayotgan material ularning xotirasida mustahkam saqlanib qoladigan bo`lsin. Shu sababdan, o`qituvchi ta'lim jarayonida o`z o`quvchilarini o`rganib, har bir o`quvchisini yaxshi bilishi, jumladan, har bir o`quvchisining xotirasi qanday ekanligini, bu xotiraning qanday o`sib borayotganligini, xotira-ning o`shishiga nimalar sabab bo`layotganini va o`quvchilarning xotirasini maktab ta'limi ishlari jarayonida qanday yo`l va vositalar bilan o`stirish kerakligini bilmoqchi lozim.

VIII. XOTIRANING o`SHISHI

Xotira bola hayotining birinchi kunlaridanoq o`sa boshlaydi. Xotira nerv sistemasining o`shishi bilan birga, tarbiya va turli faoliyat (o`yin, o`qish, mehnat) hamda nutq vositasi bilan aloqa qilish jarayonida o`sib, takomil-lashib boradi. Xotira ta'limning asosiy shartidir, shu bilan birga, xotira-ning o`zi ham, asosan ta'lim-tarbiya jarayonida o`sib boradi.

Xotira o`shishining nerv-fiziologik asosi miya po`stida shartli reflektor nerv bo`lanishlarining asta-sekin ko`payib va murakkablashib borishidir. Birinchi shartli reflekslar taxminan ikki haftalik chaqaloqda ovqatlanish-ga bo`liq bo`lgan qo`zovchilar asosida hosil bo`ladi. Besh oylik chaqa-loqda shartli reflektor bo`lanishlar endi hamma analizatorlarning ishti-rokida hosil bo`la boshlaydi va bu bilan xotira jarayonlarining paydo bo`lishiga imkoniyat tu`dirilgan bo`ladi.

Bolada xotiraning dastlabki alomatlari yonidagi yaqin kishilar va bu-yumlarni tanishida ko`rinadi. Juda ko`p turli-tuman va bir-biri bilan bo`langan shartli reflekslarning tobora ko`payib borishi tufayli bolaning, tashqi qo`zovchilarga javoban reaksiyalari murakkablashadi va qo`zovchi • ta'sirida shartli refleks tamoyili bo`yicha qo`zaladigan, ilgari hosil bo`lgan i bo`lanishlarni o`z ichiga ola boshlaydi. Shu sababli ma'lum qo`zovchi/ (narsa) ni idrok qilganda «tanib olish» hissi mavjud bo`ladi. Bu hol bolaning butun harakatlarida ko`rinadi: tanish bo`lgan bir narsani, o`ziga yaqin kishilarni ko`rganida bola «talpinadi», quvonadi va aksincha, notanish kishini ko`rganida yotsiraydi, undan yuzini o`giradi va hokazo. Xotira-ning o`shishidagi bu davrda hali tasavur bo`lmaydi, chaqaloqning

xotirasi idrok jarayonlarining o`ziga xos bir yo`l bilan, ya'ni idrok qilingani yana ko`rganda, eshitganda va hokazo «tanish bo`lganlik hissi» tuqilish yo`li bilan o`sib boradi. Bola tanib olishga qobil bo`lar ekan, demak, u endi idrok qilgan narsa va hodisalarni esda olib qoladigan bo`ladjj

^Bir yoshga to`lib-to`imagan bolada xotiraning inurakkabroq shakii shu j paytda sezgi organlari orqali bevosita idrok qilinmagan narsani eslash ¹ qobiliyati ko`rina boshlaydi, ya'ni bu yoshdagi bolalar ilgari idrok qilgan, k`rgan, nomini eshitgan narsalarni tasawur qilish yo`li bilan eslay oladi-lar. Ilgari mustahkamlanib qolgan, murakkab bo`lanishlar tufayii endi ma'lum birqo`z`ovchi o`z muvofi`i bo`lgan narsani tasavvurida uy`otadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar xotirasi yaqqol obrazli xotiradir, ya'ni idrok qilgan narsaning obrazini xotirada olib qoladi. iMaktabgacha tarbiya yoshidagi bola ma'lum narsa va hodisalarning obrazi so`z bilan ifodalangan o`zaki materialnigina esda olib qoladi. Boshlan`ich sinf o`quvchilarining xotirasi asosan aniq obrazli xotiradir. UJar idrok qilgan va tasawur etadigan narsalarning yaqqol ko`zga ko`rinadigan xususiyat va munosabatlariga tayanib turib, tegishli materialni oson va tushunib esda qoldiradijarj

Yuqori sinf o`quvchilarida murakkablashib boradigan abstrakt nazariy materialni o`qib - bilib olish qobiliyati tobora ko`proq o`sib boradi. Shu biJan birga o`smirlarda tajriba, tafakkur va xayol qobiJiyatining boyib, o`sib borishi munosabati bilan obrazli aniq xotira yanada murakkablashib boradi.

Turli yoshdagi bolalarning esda olib qolish xususiyatlari

Bolalarda mexanik va logik esda qoldirish. Bola hayotining dastlabki oyi arida so`zlarning ma'nosiga tushunmasdan, mexanik ravishda esda qoldiradi. Bu davrda faqat harakat — assotsiatsiyaga oid xotira alomat-Jarini ko`rish mumkin. Bu xil xotirani bolaning harakatlaridan bilish mumkin. Masalan, bir-bir yarim oylik bolani emizish uchun qo`lga ol-ganda, u oldindanoq o`zini ochib, iablarini qimirlatadi, ya'ni emish har-akati arini qila boshlaydi.

Burjua psixologiyasida shunday bir fikr: go`yo chaqaloqlarda va umu-man bolaJarida 6-7 yoshgacha yo`liz mexanik xotira bo`lib, logik xotira, ya'ni ma'nosini tusnunib esda qoidirish bo`Jmaydi, Jogik xotira faqat kat-ta yoshiardagina bo`ladi, degan fikr tarqalgan. Bu Haqiqatga, biz doimo kuzatib biJadigan faktJarga tamomila qarama-qarshi fikrdir. Haqiqat shu-ki, bolalarda ular bir yoshga to`Iar-to`Imasdanoq tafakkur va nutq qobili-yati ham o`sa boshlaydi. Aibatta, yasli yoshidagi va maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda tajriba hali uncha ko`p bo`lmaydi. Shunga ko`ra, ular-ning tafakkurlari ham yetarli darajada

o`smagan bo`ladi. Shu sababli, bolalar bir talay narsalarni mexanik ravishda esda qoldiradi. Ammo bolaning o`ziga yaqin va tushunchasiga loyiq bo`lgan narsalarni bola bu davrda ham ongJi ravishda esda olib qoladi. Masajan, bolalarning takror-takror eshitgan ertaklarini puxta esda olib qolishlari ma'lum. Shu bilan birga, bolalar ertakdagi so`zlarni mexanik ravishda esda qoldirmay, balki,

ko`pincha, ertakdagi gap-so`zlarning mamosini, ertakning mazmunini tushunib esda qoldiradilar. Bolalar ertakni eshitib va esda qoldirayotgan-da, ko`pincha ertakdagi qahramonlarning xatti-harakatlariga taalluqli turli savollar ham beradilar. Ertakning mazmuni bolalarga ta'sir qilib, ularda ma'lum his-tuyqular ham tuqdiradi. Bularning hammasi bolalar ertak-ning mazmunini tushunayotganligidan dalolat beradi.

Bolalar faqat (asosan) mexanik esda olib qoladilar, degan fikr xoti-raning bu xilini biror materialni aynan yod olish bilan aralashtirib yu-borishdir, xolos. Ma'lumki, mexanik ravishda, ma'nosiga tushunmasdan esda qoldirishni aynan yod olishdan farq qila bilish kerak: mazmuni aniq o`qib olingan biror matnni aynan, so`zma-so`z esda qoldirish mumkin. Mana shu tariqa yod olish ko`pincha bolalarda uchraydi.

Maktab yoshiga kirgan bolalarda ta'lim olish munosabati bilan logik, ya'ni ma'nosiga tushunib esda qoldirish qobiliyati o`sib boradi, esda qo-ladigan materialning hajmi kengayib boradi, materialning mazmunini tu-shunish ham chuqurlashadi va murakkablashadi.

To`qri, shunday ham bo`ladiki, quyi sinf o`quvchilari ko`pincha hat-to mazmuni tushunarli materialni ham mazmuniga e'tibor bermasdan, mexanik ravishda o`rganib oladilar. Ammo bu hol shu yoshdagi bolalarda muqarrar bo`ladigan narsa emas. Mexanik esda qoldirishning ko`pincha o`qituvchilar o`quvchilarda logik xotirani o`stirishga yetarli e'tibor ber-magan hollarda ko`rish mumkin.

Yuqori sinf o`quvchilari o`zlari bu yoshda materialni ma'nosigatushunib o`qib olishning afzalligini yaxshi tushunadilar. Lekin bu o`quvchilar ham ko`p vaqt mexanik sur'atda esda qoldiradilar. Bunday hol, odatda, mate-rial tushunish uchun oqirlik qilganda yoki qisqa qilib bayon qilingan birorta materialni aynan yodlab olishga to`qri kelganda yuz beradi. Chu-nonchi, matematika aksiomalari va qoidalar, fizika, kimyo va shu kabi-larga oid qonunlarning aniq ta'riflarini ana shunday yod olinadi. Shuni unutmashlik kerakki, logik xotira, asosan, tarbiya ta'siri bilan o`sadi. Shu-nisi ham borki, ma'nosiga tushunib ongli esda qoldirish qobiliyati ixti-yoriy esda qoldirish bilan birga o`sib boradi.

Bolalarda ixtiyorsiz va ixtiyoriy esda qoldirish. Esda qoldirish dastlab ixtiyorsiz boiadi. Bolalar ularning diqqatini o`ziga tortgan, ularni qi-ziqtirgan, ulaming ehtiyojlarigajavob beradigan, ularuchun yoqimli bo`lgan narsalarni beixtiyor esda olib qoladilar. Jonli nutq so`zlari, ertaklar, qo`shiqlar, bolalarning esida ana shu tariqa qolaveradi, ulardagi odat va

ko`nikmalarning ham ko`p qismi shu yo`l bilan hosil boiadi. Odatda, bolalar bir eshitgan ertaklarini kattalardan qayta-qayta aytib berishni ta-lab qiladilar, lekin bunda ular shu ertaklarni yod olib qolish maqsadi

bilan qayta aytib berishni talab qilmaydilar, balki ertaklarni eshitishdan zavqlanishlari sababli qayta-qayta eshitgilari keladi. Ertaklarni zavq bilan qayta-qayta eshitish natijasida, bolalar shu ertaklarni beixtiyor puxta esda saqlab qoladilar. Logik xotira singari, ixtiyoriy esda qoldirish qobiliyati ham, asosan, tarbiya ta'siri bilan o`lib boradi. Bironta narsani esda olib qolish maqsadi, nima va qanday esda olib qolinishi lozim ekanligi dastlab kattalar tomonidan aytiladi va uqtiriladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi (5—6 yashar) bolalarning xotirasini o`stirib borishda tarbiyachi va ota-onalar tomonidan berilgan materialni ularning bevosita rahbarligi bilan esga olib qolish katta o`rin tutadi. Maktabgacha tarbiya yoshida ixtiyoriy esga olib qolishning paydo bo`lishi va taraqqiy etishiga bolalarning o`z kuchlariga yarasha topshiriqlarni bajarishlari va didaktik o`yinlarda ishti-rok etishlari, ayniqsa, yaxshi yordam beradi. Ammo ixtiyoriy esda qoldirish, ayniqsa, maktab yoshida, o`quv ishida katta rol o`ynaydi. o`quvchi o`qituvchining topshirgan materialini o`qib-o`rganib oladi. U materialni esda qoldirish uchun harakat qiladi, kuch sarf etadi, har xil yordamchi usullardan foydalanadi. U esda qoldirishni o`ziga maqsad qilib qo`yadi. Esda qoldirish o`quvchining o`quv mehnatidir. o`quvchilarni kichkina yoshdanoq to`lari esda olib qolish usullaridan foydalana bilishga va turli aqliy amallarni bajarishga o`rgatib borish lozim.

Maktab o`quvchilari, ayniqsa, yuqori sinf o`quvchilari uchun shu narsa xarakterlidirki, ular esda qoldirishning eng ma'qul, eng samarali usul va yo'larini izlaydilar, ular mavjud sharoitni esda qoldirish uchun qulay bo`lish-bo`lmasligini biladilar va esda qoldirish uchun talab qilinadigan vaqtning ham hisobiga bora oladilar. o`quvchilarshaxsiy tajribalariga asoslanib, materialni mumkin qadar mahkamroq esda qoldirish uchun dars vaqtida o`qituvchining tushuntirishlarini qanday tinglash, materialni qanday tartibda o`qish va uni takrorlash uchun qanday usullardan foydalanish kerakligi to`lrisida muhokama yurita boshlaydilar. Ularesda qoldirish uchun eng qulay payt qaysi payt ekanini ham hisobga olib biladilar. o`quvchilar materialni puxta bilib-tushunib olish yo`llari to`lrisida beriladigan maslahatlarni zo`r havas va ishtiyoq bilan tinglaydilar. Yuqori sinf o`quvchilari tez va puxta esda qoldirishda tafakkur, diqqat, qiziqish va hissiyotning qanday ahamiyati borligini ham tushunadilar.

o`qish jarayonida ixtiyoriy esda qoldirish qobiliyatining o`zi ham borgan sari mustahkamlanib boradi. Ammo bu qobiliyat iroda, ixtiyoriy diqqat, tafakkur va qiziqish-

havaslarning o`quvchilarda o`sib borishiga bo`liq holda taraqqiy etib boradi.

Esga tushirishning yosh xususiyatlari

Turli yoshdagi bolalarda esga tushirishning xususiyatlari yuqorida aytib o'tganimizdek, bola hayotining dastlabki oylarida esga tushirish, aftidan, faqat tanib olish yoii bilan boisa kerak. Ammo bolalarning hali tili chiq-magan vaqtlardayoq eslash xotirga tushirish tariqasida namoyon boia boshlaydi, ya'ni bu yoshdagi bolalar ilgari idrok qilgan, ko`rgan, nomini eshitgan narsalarni tasawur qilish yoii bilan eslay oladilar. Buni shundan bilish mumkin, bola, shu paytda ko`z oldida yo`q narsaning nomini eshit-sa, uni ko`zi bilan «izlay» boshlaydi. Buning alomatlarini bir yoshga toiar-toimagan bolada ham ko`rish mumkin. Bir yoshga toiiib, ikkinchi yosh-ga qadam qo`ygan va, ayniqsa, gapira boshlagan bolada xotiraga keltirish yoii bilan esga tushirish qobiliyati aniq ko`rina boshlaydi. Uch yashar bolaning tasawurlar boyligi ancha kengaygan boiadi. Maktabgacha tar-biya yoshida va maktab yoshidagi bolalarda xotiraga keltirish yoii bilan eslash jarayoni toia o`sgan boiadi. Maktabda o`qish uchun faqat tanish kifoya qilmaydi, bunda, asosan, xotirga keltirish yoii bilan eslash ahami-yatga ega boiadi.

Yosh bolalarda dastlab beixtiyor esga tushirish qobiliyati ko`rina bosh-laydi. Maktabgacha tarbiya yoshida beixtiyor esga tushirish asosida ixti-yoriy esga tushirish qobiliyati o`sa boshlaydi. Ammo shuni unutmaslik kerakki, ixtiyoriy esga tushirish ixtiyoriy esda qoldirishga qaraganda, il-gariroq o`sa boshlaydi. Ixtiyoriy esda qoldirish singari, ixtiyoriy esga tu-shirish ham kattalarning ta'siri ostida, tarbiya tufayli o`sib boradi. Ota-onalar, tarbiyachilar va bola bilan doimo aloqada boiganlar, odatda, bo-laga: qayerda boiganligi, u yerda nima qilganligi, kimni va nimalarni ko`rganligi haqida savol beradi, bilgan ertagini, qo`shi□ini, she'rini aytib berishni buyuradi. Bunday vaqtda bola o`zidan talab qilingan narsani esga tushirish uchun harakat qiladi, kuch sarf etadi, demak, unda ixtiyoriy esga tushirish jarayoni voqe boiadi. Bunda muayyan materialni esga tu-shirish maqsadini bolaning o`zi qo`ymasa ham, esga tushirish maqsadga qaratilgan boiadi. Bolada ikki-uch yashar boigandayoq, o`z-o`ziga, kat-talarga, o`z sheriklariga yoki qo`□irchoqlariga bir nima gapirish istagi tu□iladi. Demak, maktabgacha tarbiya yoshidayoq bolalar o`z tashab-buslari bilan bir narsani ixtiyoriy ravishda esga tushirishga qobil boiadilar. Birinchi sinf o`quvchilaridan boshlab, maktab yoshidagi bolalarda ixti-yoriy esga tushirish qobiliyati yetarli darajada o`sgan boiadi, o`qish jarayo-ni uchun ixtiyoriy esda qoldirish ham, ixtiyoriy

esga tushirish ham barobar talab qilinadi. Busiz o`qish jarayonining normal borishi mumkin emas. o`quvchidan faqat o`rganib-bilib olishgina talab qilinmasdan, balki o`rganib-

bilib olganini xotirlay olish ham talab qilinadi. o`quv materialini muayyan sistema bilan xotirlash faqat ixtiyoriy esga tushirish yo`li bilan bo`lishi mumkin. Ixtiyoriy esda qoldirish ta'lim jarayonining zarur sharti bo`lishi bilan birga, u ta'lim jarayonida o`sib boradi va takomillashadi. Ixtiyoriy esda qoldirish singari, ixtiyoriy esga tushirish qobiliyati ham iroda, ixtiyoriy diqqat va tafakkuming o`shishi bilan birga o`sib boradi.

Ixtiyoriy esga tushirish jarayonida o`tmishdagi voqealarni xronologik tartibda birin-ketin esga tushirish qobiliyati ham o`sadi. Bu qobiliyat bola hayotining shunday birdavrida paydo bo`ladiki, bunda bola «o`zini eslay oladi»: ya'ni 5-6 yashar bola o`z hayotida bo`lib o`tgan voqealarni, ko`rgan-eshitganlarini ketma-ket va ularni boshqa voqealar bilan bo`lab xotirlay oladigan bo`lib qoladi. Masalan, bu yoshdagi bolalar odatda: «Men onam bilan vokzalga borganimda, u yerda parovozni ko`rdim» va hokazo deb gapiradilar. Esda tushirishning ana shu usuli eng keyingi navbatda o`sa boshlaydi. Bolalar aksari o`zini 5-6 yoshdan bila boshlaydi, ya'ni shu yoshda nima bo`lganini eslay oladi. Bola va ulaygan kishilar bilan qilingan maxsus tekshirishlardan ko`rinadiki, tekshirilganlarning ko`pchiligi 4 yoshgacha hayotida nima voqealar bo`lib o`tganini sira xotirlay olmagan. Tekshirilganlarning eng kam qismi shu yoshgacha bo`lib o`tgan ba'zi bir voqealarnigina eslay olgan, lekin bu voqealar bir-biri bilan hech bir bog'lanmagan va har qaysisi ayrim holda esda qolgan. Shu bilan birga, ikki-uch yasharlikda eng kuchli ta'sir qilgan, favqulodda bo`lib tuyulgan yorqin voqealargina esida saqlanib qolgan. Tekshirilganlardan biri: «Men pechkadan yiqilganimni xotirlayman» (bu voqea u, bir yarim yoshda eka-nida yuz bergan), ikkinchisi esa 2 yarim yashar vaqtida bo`lib o`tgan voqeani: «Men suvda suzib yurgan mayda baliqlar va ularni bolalar ov-layotgan bir paytni eslayman» deb o`zining eng birinchi esdaliklarini gapirgan.

Besh-olti yashar bolalar ayrim voqealarni o`z hayotlarining ayrim paytlari bilan bog'lab, esga tushira boshlaydilar. Shu davrdan boshlab, bolalar o`z hayotlarida bo`lib o`tgan voqealarni bir-biriga bog'lab xotirlay oladilar: qaysisi burun, qaysisi keyin yuz berganini aniq esga tushiradilar. Shu usulda xotirlash asosida, keyinchalik, o`qish jarayonida bolalarda tarixiy perspektivani tushunish qobiliyati, ya'ni tarixiy xotira o`sa boshlaydi.

VII bob. XAYOL (FANTAZIYA)

I. XAYOL To`qRISIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Bizning ongimizda o`zimiz ilgari idrok qilgan obyektlar to`qrisidagina emas, shu bilan birga, biz idrok qilmagan obyektlar (narsalar, voqealar, shaxslar, joylar va shu kabilar) to`qrisida ham tasawurlar bor. Masalan, garchi biz Antarktikada, Janubiy qutbda bo`lmagan, Mirniy pasyolkasidagi tadqiqotchilarning hayotini va ishini ko`rmagan bo`lsak ham, lekin ular haqida bizning tasawurimiz bor, biz Vatanimizning uzoq o`tmishidagi voqealar to`qrisidagi tasawurga egamiz, o`n, yuz va ming yillardan keyin nimalar bo`lishini tasawur qilamiz va hokazo. Biz kosmik kemalarning Oyga va boshqa planetalarga uchishini tasawur qilishimiz mumkin. Bu tasawurlarni xayolimiz yaratib beradi, xotira tasawurlaridan farq qilgan bu tasavvurlar xayol tasawurlari yoki fantaziya tasawurlari deb ataladi.

Xayol vujudga keltirayotgan obrazlar (tasawurlar) faqat ongning sub-yektiv mazmunigina bo`lib qolmaydi, shu bilan birga, bu obrazlar odam-larning hayoti va faoliyatida o`zaki va yozma nutqda ifodalanadilar; narsa-larda, bo`yoqlarda, tovushlarda, she'r va proza tariqasidagi adabiy asar-larda va san'atning boshqa turlarida gavdalanadi.

Shunday qilib, xayol ong faoliyatidir, bu faoliyat ilgari biz idrok qil-magan, tajribamizda uchratilmagan narsa va hodisalarning obrazlarini mavjud tasawurlarimiz asosida miyamizda yaratishda ifodalanadi.

Odamning miyasida ilgari vujudga kelgan muvaqqat bo`lanishlarning miyada gavdalanishini va bu bogianishlar bir-biri bilan tutashib, yan-gicha paydo boiishini xayolning nerv-fiziologik negizi deb hisoblamoq kerak.

Ogning boshqa funksiyalari kabi xayol ham, tarixan, awalo odam-ning mehnat faoliyatida rivojlanib kelgan. Odamlar o`z ehtiyojlarini qondirmoq uchun odam aralashmasdanoq tabiat berayotgan mahsuldan ham ko`ra ko`proq mahsul olish niyatida tevarak-atrof olamni o`zgartirganlar va uni o`zlariga buysundirganlar. o`zgartirmoq va yaratmoq uchun esa istalgan narsani oldindan tasavvur qilish, shunday o`zgartirishga qanday yoilar bilan erishishni va uning natijalarini tasav-vur qilish lozim boigan.

Bora-bora odamning xilma-xil ehtiyojlari — ijtimoiy, bilish, estetik va shu kabi ehtiyojlari rivojlana borgan sari xayol ham rivojlana borgan.

Jamiyatdagi odamlarning ijodiy faoliyatida namoyon bo'layotgan xayol ham ijtimoiy hayot sharoitiga va umumiy madaniy rivojlanish darajasiga qarab, shu jamiyatdagi odamlarning asosiy intilishlariga qarab, alohida xarakter, alohida yo'nalish kasb qilaveradi.

II. XAYOL QILISH JARAYONI

Xayol tasawurlarining idrok obrazlaridan va xotira tasawurlaridan farqi shuki, xayol tasawurlari tajribamizda orttirilgan obyektlarga ega emas. Xo'sh, odamlarning ongida bu obrazlar qayerdan va qanday qilib paydo bo'ladi, degan savol tuqiladi. Albatta, bu obrazlar biror manbaga ega bo'lmay, yo'q narsadan paydo bo'lishi mumkin emas. Muayyan bir ehtiyoj mavjud bo'lgan taqdirda xayolning tegishli obrazlari xayol tasawurlari insonning *tajribasiga va xotira tasavvurlariga* asoslanib hosil bo'lishi va tarkib topishi mumkin. Bu tasawurlar xayol tasawurlarini vujudga keltirishga asos bo'ladigan materialdir. Masalan, biz muzlar to'qirida, qorong'ilik va yorug'lik to'qirida, sovuq to'qirida, suv to'qirida, ko'p va shu kabilar to'qirida tajribada orttirgan tasawurlarimiz bo'lgani sababli, Antarktika va Janubiy qutb to'qirida tasavur qilishimiz mumkin. Xayol jarayonida bizda mavjud bo'lgan kerakli tasawurlar albatta ko'z o'ngimizda gavdalanadi.

Lekin xayol jarayoni tasavuriy gavdalantirishdan va ularni shunchaki bir-biriga qo'shishdan iborat bo'lmaydi. Xayol jarayonida xotira - tasawurlari shunday qayta ishlanadiki, buning natijasida yangi tasawurlar hosil bo'ladi. Xayolning spetsifik faoliyati xotira tasawurlarini o'ziga xos analiz va sintez qilishdan iborat bo'ladi.

Xayol uchun material bo'ladigan tasawurlar xayol yaratib berayotgan obrazlarga, ko'pincha, to'liq holda kirmasdan, balki qisman kiradi. Shu sababli, xayol jarayonida mavjud tasawurlarni gavdalantirish bilan birlikda yoki uning ketidan analiz qilish, ya'ni tasawurlarni bo'lak-bo'lak qilib bo'lish va shu tasawurlarning ayrim qismlarini hamda elementlarini ajratib olish faoliyati ro'y beradi. So'ngra **xayolning** sintez qilish **faoliyati** ro'y beradi. Muayyan tasavurdan ajratib olingan elementlarni boshqa tasavvurlar bilan yoki boshqa tasawurlarning elementlari bilan qo'shish va bir turkum qilish jarayoni ro'y beradi.

Mana shunday sintez qilish faoliyatida yangi tasawur — xayol tasawuri vujudga keladi. Xayolning sintez qiluvchi faoliyatining oddiy shakli **agglyutinatsiyadir**. Agglyutinatsiya — ayrim el-ementlarni yoki bir necha buyumlarning qismlarini bitta obraz qilib qo`shish va shularning kombinatsiyasidir. Masalan, xalq xayolining mahsuli boigan

rusalka (suv parisi) obrazi xotin (bosh va gavdasi), baliq (dumi) va yashil suv o`simligi (sochlari) obrazlaridan yaratilgan. Xuddi shuningdek, bul-buli go`yo deganimizda xalq tasavurida har bir narsani bilib aytib beradi-gan odamsimon (boshi odam, tanasi qush) bir jonivor gavdalanadi, bun-da ham biz odam va qush obrazidan bitta obraz yaratilganligini ko`ramiz. Yozuvchilar adabiyotdagi badiiy obrazlarni yaratayotganlarida xayolning sintez va analiz qiluvchi murakkab faoliyatining xarakterli xususiyatlari, ayniqsa, yorqin namoyon boiadi. Har bir badiiy obraz bitta obrazda, o`ziga xos ravishda birlashtirilgan tasawurlarning qismlari, elementlaridir yoki butun bir tasawurlarning o`zidir.

L.N.Tolstoy: «Men Natasha obrazini («Urush va tinchlik») yaratayot-ganimda uning ayrim belgilarini xotinim Sofiya Andreyevnadan, boshqa xil belgilarini singlisi Tatyadan olganman, shularning hammasini «yanchib aralashtirganman» va shu tariqa Natasha obrazi kelib chiqqan», — deb yozgan edi.

Xotira tasawurlarini qayta ishlash, yangi obrazlar yaratish jarayonida xayol faoliyati tasawur qilinadigan buyumlarni **kattalashtirishda** yoki **kich-raytirishda** ifodalanishi mumkin. Bu kattalashtirish yoki kichraytirish ba'zi hollarda buyumning hamma qismlariga nisbatan mutanosib, proporsional bo`lishi mumkin. Chunonchi, rus ertaklarida pahlavonlarni «qad ko`targan daraxtdan baland, sayr qilib yurgan bulutdan sal past» qilib ko`rsatiladi. Mahmur «qozi Muhammad Rajab to`g'risida...» nomli hajviy she'rida Qozi Muhammadning bo`yini terakka o`xshatib, «Bo`yi chunonam uzun-ki, misli terak, osmon shipiga ilsang bo`ladi tirgak» deydi. Sviftning «Gul-liverning sayohati» romanidagi juda katta odamlar bilan liliputlarning obrazlari mana shunday obrazlardir. o`zbek xalq ertaklaridagi «boshi bulutga tegadigan pahlavonlar» yoki «kichkina mitti xonxo`jani yiqitti» so`zlarida ifodalangan obraz ham shunday obrazlardir.

Kattalashtirish yoki kichraytirish mutanosib boimasligi, proporsional boimasligi ham mumkin, xayol jarayonida buyumning faqat ayrim qism-larigina kattalashtirilishi yoki kichraytirilishi mumkin. Buyumning faqat bir qismini bunday kattalashtirish yoki kichraytirishni *aksentirovka* deyiladi. **Aksentirovka**, asosan, karikatura tariqasidagi tasavvurlarda va surat-larda namoyon boiadi. Chunonchi, san'atkor biron imperialistning kari-katura tariqasidagi obrazini yaratmoqchi boisa, uning o`zini juda katta, tishlarini sulohmonday, panjalarini uzun va chovut solib turganday, qornini qappayib chiqqan qilib,

bo`rttirib ko`rsatadi.

San'atkor ko`p shaxslarga xos boigan o`xshash belgilarni o`xshata olish, bo`rttirib aksentlash va umumlashtirish yo`li bilan tipik obrazlar yoki tiplar yaratadi. Lermontovning aytishiga qaraganda, uning asarida tasvirlangan Pechorin «aynan ko`chirilgan surat bo`lsa ham lekin yo`l□iz

bir kishining surati emas, bu surat hozirgi bo`gindagi barcha ayb va nuq-sonlarni o`zida to'la ifodalagan suratdir».

Tip — individual obrazdir, ammo bu obrazda butun bir guruh, sinf, millat kishilarining eng xarakterli belgilari birga bo'lib, yaxlit aks ettiriladi yoki ifodalanadi.

Xayolning xarakterli xususiyati yana shuki, u bevosita vaziyatdan «ajra-lib» chiqa oladi va makon hamda zamon jihatidan hozirgi vaziyatdan uzoqlashgan yangi vaziyatga «o`ta oladi». Shuning uchun ham ko`pincha «Xayol osmonida sayr qilib yurish kabi bir narsa»,— deb gapiradilar. Xa-yol faoliyati tufayli biz, hozirgi paytda bizning oldimizda boimagan narsalarning obrazlarini yaratamiz. Biz bu obrazlarni uzoq o`tmishga nazar tashlab, tarixiy voqealarni, tarixiy shaxslarni tasavur qilib yaratishimiz yoki kelajakka - ertagi, bundan bir yil, besh yil va yuz yillar keyingi davrga — o`z turmushimizning kelajagiga nazar tashlab, o`z kelajagimiz-ning obrazlarini va ideallarini yaratishimiz mumkin. Biz jahonning ham-ma mamlakatlarini xayolimizda kezib chiqib, geografik obyektlarning obraz-larini yaratamiz, yulduzlar va planetalar hamda raketalarda boiishi mumkin boigan hayotni tasavur qilib, yulduzlar olamida kezamiz. Xayolning bunday «ko`chish» qobiliyatining qay darajada o`sganligi xayolning nechogii keng va boy boiishini ko`rsatadi.

Xayol jarayonlaridagi odam tafakkuri katta o`rin oladi. Biror yangi obraz yoki tasavurlar sistemasini yaratishda odamning o`ylab qo`ygan biror murodi amalga oshiriladi, biror vazifa hal qilinadi. Ko`pincha har turli abstrakt nazariy fikrlarxayol yoii bilan yaratiladigan aniq obrazlarda ochib beriladi. Odatda, har bir rassom, shoir, kompozitor ijod qilish jara-yonida biror masalani hal qiladi, o`ziga biror nimani aniqlab oladi yoki boshqalarga tushuntirib beradi. Lekin u o`zining fikrlarini umumiy va abstrakt tushunchalarda ochib bermasdan, balki aniq obrazlarda ochib beradi. Masalan, I.A.Krilov «Oqqush, qisqichbaqa va cho`rtanbaliq» ma-salida «o`rtoqlar ahil boimasa, ularning ishi yurishmaydi», — degan fikrni obrazli qilib ochib beradi. Biz har bir she'riy asardan, har bir badiiy suratdan, musiqa asaridan shu asarlarda yaqqol, obrazli qilib ochib beriladigan asosiy fikrni, asosiy □oyani qidiramiz.

Xayol tasavvuridagi abstrakt tushunchalar ham har xil allegoriyalarda, metaforalarda va boshqa simvolik obrazlarda aniqlashgan boiadi. Chu-nonchi, kuch yoki □urur to`□risidagi fikr azaldan beri sher yoki Semur□ qushning yaqqol obrazida simvolik tarzda ifodalanadi,

imillab yurish to`qrisidagi fikrtoshbaqa obrazida ifodalanadi va hokazo. So`ngra, tafakkur, xayol faoliyatini tartibga, sistemaga solib turadi.

Chunonchi, yozuvchi ko`p iboralardan iborat badiiy asar yaratayotga-

nida uning tafakkur faoliyati shu obrazlarni muayyan tartibga keltirishda, bir butun qilib birlashtirishda ifodalanadi.

Ixtirochi yangi mashina yaratayotganida unda dastlab, shu mashina-ning ayrim qismlari va detallari hamda ularning qanday tuzilishi va ish-lashi to'larisida umumiy bir fikr va tasavur hosil bo'ladi. Ixtirochi fikr yuritish jarayonida mazkur ayrim tasavurlardan hosil bo'lgan bo'lajak mashinaning bitta murakkab obrazini yaratadi. Xayol jarayonlari mana shu xususiyatning nerv-fiziologik asosi bosh miya po'stining ishida muayyan sistema borligida bo'lsa kerak.

Tafakkur tufayli xayol jarayonlari tartibga va sistemaga solinibgina qolmasdan, shu bilan birga, «to'xtatilib», nazorat qilinib ham turiladi. Tafakkur yaxshi o'smagan bo'lsa, bilim kam bo'lsa, fantaziya juda uzoq-qa «uchib ketishi» va voqelikka hech qanday o'xshashlik tomoni qolmas-ligi mumkin. Qadimgi greklar yaratgan mifologiya (afsonalar) ko'p dara-jada ular bilimining cheklanganligi va tafakkurlarining shu bilim daraja-siga yarasha bo'lganligi mahsulidir.

Xayol tasavvurlarining paydo bo'lishida nutq katta rol o'ynaydi. Har kimga harn ma'lumki, shu tasavvurlarning ko'pi boshqa kishilar aytib bergan hikoyalarning ta'siri ostida, shuningdek, o'qish jarayonida, ayniq-sa, she'riy asarlarni va badiiy adabiyotning boshqa turlarini o'qish cho'ida paydo bo'ladi. Bunda yana quyidagilarga e'tiborni jalb qilish zarur.

Xayol obrazlari, garchi tasavvurlar deb atalsa ham, lekin bu tasavvurlar o'zlarining bir qancha xususiyatlari bilan xotira tasavvurlaridan farq qiladi.

1. Yuqorida aytib o'tilganidek, xotira tasavurlari ilgari idrok qilingan buyumlar obrazining gavdalanishidir. Xayol tasavurlari esa xotira tasavvurlarini murakkab ijodiy qayta ishlash natijasida vujudga keladi. Xayol tasavurlari xotira tasavvurlarining takrorlanishi emas, balki yangicha hosil bo'lgan tasavvurlardir.

2. Xayol tasavurlari ko'pincha o'zining ko'proq to'liq bo'lishi, lo'nda va yorqin bo'lishi bilan xotira tasavvurlaridan farq qiladi. Shu jihatdan qaraganda, xayol tasavurlari idrok obrazlariga yaqinroq bo'ladi.

3. Tasavur obyekt bilan tanishlik hissi va shu obyekt real mavjud bo'lib turibdi yoki mavjud bo'lgan, tasavurning mazmuni obyektga mu-vofiq keladi degan ishonch xotira tasavvurlariga xos belgilardir. Bunda mana shunday ishonch idroklarning obyektivligiga

bo`lgan ishonchga ya-qinroqdir.

Ammo xayol tasawurlari esa hamisha alohida bir «yangilikni» va «noma'lumlikni» his qilish tuyqusini beradi. Shu sababli xotira insavvur-lari tasawur qilingan narsaning mavjudligiga yoki hqiqatan mavjud bo`lganligiga yoxud mavjud bo`lajagiga alohida ishonch hissi bilan

bogiangan boiadi va tasawurning mazmuni shu narsaga muvofiq degan alohida hisni vujudga keltiradi.

Bunda tasawur qilingan narsaning realligiga toia ishonch boiishi mumkin va buning realligiga shubfralanish, ishonmaslik va hatto bu real-likning inkor qilinishi ham mumkin.

Xotira tasawuriari o`tmishda ko`rilgan va eshitilgan narsalarning esga tushishi bilan bogiangan boiib, passivroq xarakterga egadir. Xayol tasav-vurlarining ko`pchiligi o`zining faolligi bilan farq qiladi: bu tasawuriar masofa yoki vaqt jihatdan birmuncha olisroqqa intilish bilan bogiangandir.

Xayol tasawurlarining bu xususiyatlarini shu narsa bilan izohlash mum-kinki, bu tasawurlar ehtiyojning kuchli ravishda namoyon boiishi nati-jasida, insonda qiziqish va ideallar borligi sababli, insonda xilma-xil his-siyotlar va jumladan yangilikni his qilish tuy`uiari paydo boiganligi na-tijasida vujudga keladi.

III. XAYOL TURLARI

Xayol har xil turlarda namoyon boiadi. Tasawur xayoli, ijodiy xayol, ixtiyorsiz va ixtiyoriy xayol - xayol turlari jumlasidan boiib, ular bir-biridan farq qiladi.

Tasawur xayoli va ijodiy xayol. Tasavvur xayoli deb, hozir yoki o`tmishda aslida mavjud boisa ham, lekin bizning tajribamizda hali uchramagan va biz idrok qilmagan narsa va hodisalar to`qrisida tasawur hamda obrazlar yaratishdan iborat boigan xayol turini aytamiz. Bu narsa-larning obrazlari boshqa kishilaming aytib bergan so`zlari asosida, shuningdek, yozma va boshqa hujjatlar asosida yaratiladi.

Mana shu hamma misollardagi tasavvur obyektlari hozir yoki o`tmishda aslida boigan boisa-da, lekin biz o`zimiz bevosita idrok qilmagan obyektlardir. Tasavvur xayoli jarayonida odam o`zi ko`z ol-diga keltirayotgan obrazning obyekti haqiqatan ham muayyan joyda boiganligini yoki muayyan vaqtda boiganligini anglaydi. Tasavvur xa-yolining xarakterli xususiyati ham mana shudir. Masalan, arxiv hujjat-lari va tarixiy yodgorlik bilan ishlayotgan tarixchining xayoli ham shu jumladandir, chunki u tarixda bo`Hb o`tgan voqealarni shu materiallar asosida ko`z oldiga keitiradi.

Kimdir - biron maium bir sistemaga solgan, undagi obrazlarni ham yaratgan tayyor material asosida biron-bir obraz yaratayotganda qilingan xayol ham tasawur xayoli boiadi.

Masalan, badiiy asarni o`qiganimizda, badiiy suratni ko`rganimizda, texnika chertyojlarini va sxemalarini o`qiganimizda, hikoya eshitganimizda bizning ongimizda shaxslarning, suratlarning, tabiat manzaralarining, voqealarning obrazlari paydo boiadi.

Bunda boshqa shaxslar yaratgan tayyor obrazning o'zigina o'zlashtiriladi, deyish mumkin. Bunda muayyan bir obrazni tasavur qiliish ko'p jihatdan muallifning yaratgan obrazi qanday usullar bilan bunyod qilinganiga bo'liq bo'ladi, muallifning badiiy mahoratiga bo'liq bo'ladi, lekin, shu bilan birga, tasavur qilinayotgan obrazning muayyan bir darajadagi mazmuni, to'liqligi, yorqinligi shu obrazni idrok qiluvchi odam xayolining qay dara-jada o'sganligiga ham bo'liq bo'ladi. Har bir kishi o'qiyotganida, ko'rayotganida, eshitayotganida obyektga muvofiq o'z obrazini yaratadi. Masalan, L.N.Tolstoyning «Anna Karenina» romanini o'qigan har bir kitobxon Anna, Vronskiy, Levin va boshqalarning ma'lum dara-jada o'ziga (shu kitobxonga) xos bo'lgan obrazini yaratadi.

Geografik kartalarga ko'z yuritilgan vaqtda va geografiyaga doir kitob-larni o'qigan vaqtda ham, odamda real geografik obyektlarning — to'qlar, daryolar, dengizlar, o'rmonlar va shu kabilarning obrazlari vujudga kela-di. Chizmalar va suratlarni ko'zdan kechirayotgan kishida ishlab turgan mashinalarning tegishli obrazlari vujudga keladi.

o'qitish jarayonida o'quvchilarda tasavvur xayoli ularning shaxsiy tajribalarida uchramagan yoki zamon va makon jihatidan ularga uzoq bo'lgan obyektlar to'qlarisidagi bilimlarni o'zlashtirishlarida namoyon boiadi. Masalan, tarixga, geografiyaga, kosmografiyaga va boshqa shu kabi fanlarga doir bilimlar mana shunday tasavvur xayoli jarayonida o'zlashtirilgan bilimlardir.

Ijodiy xayol deb, bizning tajribamizda boimagan va voqelikning o'zida ham uchramagan narsa va hodisalar haqida tasavur va obrazlar yaratish-dan iborat boigan xayol turini aytiladi.

Odam o'zining ijodiy xayolida o'zi biror yangi, original narsa yarata-di. Masalan, yozuvchi o'z asari uchun personajlarning tipik obrazlarini yaratayotganida uning xayoli mana shunday ijodiy xayol boiadi. Ixtirochi-ning yangi mashina, yangi asbob loyihasini yaratayotganidagi xayoli mana shunday ijodiy xayoldir. Tadqiqotchining birorgipoteza yoki eksperiment rejani yaratayotganidagi xayoli mana shunday ijodiy xayoldir. Ijodiy xa-yolning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat boiadi. Avvalo yara-tilayotgan obrazning obykti haqiqatda yo'qligi, qandaydir biron yangi narsa yaratilayotganligi anglanadi. So'ngra, jamiyatning va shu muayyan kishining ehtiyoj va manfaatlari o'sha obrazni yaratishga ra'batlantiradi, shu obrazning yaratilishi o'sha obrazni yaratayotgan odamdagi

shaxsiy tasawurlar va bilimlar boyligiga, shuningdek, o`sha odam xayolining alo-hida ijodiy xislatlariga bogiiq boiadi. Ijodiy xayol obrazlari so`zlarda yoki moddiy obyektlarda gavdalantirilishi, tasvir qilinishi mumkin.

Ijodiy xayol sao`atning hamma turlarida — poeziyada, musiqada, tas-viriy san'atda (suratkashlikda), arxitekturada, qishloq xo`jaligidagi nova-

torlikda, fan va texnika sohasidagi ixtirolarda namoyon bo`ladi. Ijodiy xayol jarayonida odam o`z ongida faqat yangi mazmun yaratibgina qol-maydi, shu bilan birga, obyektiv olamda yangi real narsalar ham yaratadi. Shuni nazarda tutish kerakki, tasawur xayoli bilan ijodiy xayol o`rtasidagi farq faqat nisbiy farqdir. Ijodiy xayol jarayonida bo`lgani kabi, tasawur xayoli jarayonida ham obyektarning obrazlari yaratiladi, yangidan ijod qilinadi. Xayolning bu ikki turi ham aslida ijodiy jarayondir.

Orzular va shirin xayol surishlar ijodiy xayolning alohida turlaridir. **Orzu** — ijodiy xayolning tilakdagi kelajakka qaratilgan faoliyatidir. Orzu qilish — ko`nglimizga yoqadigan istiqbol obrazlarini yaratish demakdir. Chunonchi, yosh yigit kelgusida pedagog, muhandis, tokar, vrach, trak-tor haydovchi, uchuvchi va hokazo bo`lishni orzu qiladi. Boshqa bir yigit kelajakda Vatan faxrlanadigan katta qahramonlik ko`rsatishni orzu qiladi.

Shirin xayol surish muayyan bir narsaga qaratilmagan muayyan bir sistemaga ega bo`lmagan xayol jarayonidir. Shirin xayolga botgan vaqtda turli obrazlar ko`z o`ngidan birin-ketin betartib o`ta beradi. Bu tasawur-lar jarayonini tafakkur tartibga solmaydi. Orzularda bo`lgani kabi, shirin xayol surishda ham, asosan, o`zimiz xush ko`rgan obrazlar paydo bo`ladi. Shu sababli, ko`pincha, shirin xayol surish odamga huzur baxsh etadi. Shirin xayolga botish, odatda, odam passiv, irodasi bo`shashgan paytda, masalan, qattiq charchagandan keyin istirohat qilayotgan vaqtda, ko`z uyquga ketayotgan va uyqudan uyqonayotgan vaqtda (odam uxlab borayot-gan yoki uyqudan uyqonayotgan paytlarda) paydo boiadi. Shirin xayol surish nerv sistemasi betoblanib holsizlangan vaqtda, ba'zan psixik kasal-liklar vaqtida, isitma chiqayotganida, nerv sistemasi (alkogol, kokain, morfiy bilan) zaharlangan vaqtda paydo boiadi.

Ixtiyorsiz va ixtiyoriy xayol

Ixtiyorsiz xayolda oldindan belgilangan maqsad boimaydi, bunda iroda faol ishtirok etmaydi. Bu holda obrazlar o`z-o`zidan paydo boiadi.

Ixtiyorsiz xayol awalo qondirilmagan shu topdagi ehtiyoj sababli tuqiladi. Masalan, odam suvsiz choi-biyobonda yurib, juda chanqab qolgan vaqtida uning xayolida buloq, daryo va suv kabilarning obrazlari beixtiyor paydo boia boshlaydi. Biror narsa yoki hodisani idrok qilish, tasawur qilish, biror fikr, nutq, hislarning ta'siri bilan ham ixtiyorsiz xayol suriladi.

Chunonchi, tarix, geografiyaga oid kitoblarni, texnikaga doir kitoblarni va, ayniqsa, badiiy asarlarni o`qigan vaqtda bizning ongimiz-da turli joylarning, voqealarning, shaxslarning va boshqa shu kabilarning obrazlari beixtiyor paydo boiadi. Musiqa tinglagan vaqtda ham xuddi shunday boiadi. Badiiy asarlarning xususiyati shundaki, biz bu asarlarni

idrok qilayotganimizda (o`qiyotganimizda, ko`rayotganimizda, tinglayot-ganimizda) ular bizda beixtiyor xayol paydo qiladi.

Orzu va shirin xayol surish, ko`pincha, beixtiyor paydo bo`ladi. Bizning tush ko`rishimiz ham ixtiyorsiz xayol faoliyatidir. Odatda, kishi qattiq ux-lamagan vaqtida tush ko`radi; uyqu vaqtida, garchi zaif holda bo`lsa ham, har holda, tuqiladigan sezgilar, kishi organizmining holati va ehtiyojlari, shuningdek, kishi bedor yurgan choqida tuyqusida kechirgan hissiyotlar, uyqu vaqtida beixtiyor paydo bo`ladigan tasawurlar odanning tush ko`rishiga sabab bo`ladi. Masalan, biz salqin uyda issiq ko`rpa yopinib, uxlab qoldik; kechasi qo`limiz yoki oyoqimiz ochilib qolganida biz sovuq qota boshlaymiz. Mana shu sovuqni sezish xayolni ishga soladi, o`shanda, masalan, biz shun-day tush ko`ramiz biz qor bosgan yo`lda oyoq yalang ketayotgan bo`lamiz, o`zimizni sovuqdan panaga olishga harakat qilamiz, issiq binoga kirib olishga ko`p urinamiz-u, lekin buni uddalay olmaymiz va hokazo.

I.P. Pavlovning fikricha, tush ko`rishning fiziologik asosi «ilgarigi ta'sirotlarning» nervda qoldirgan izlari juda kutilmagan bir tarzda bir-biri bilan boqlanishidadir. Xayolning beixtiyor jarayonlari betartib ravishda o`tmay, balki muayyan bir narsaga yo`nalgan boiadi. Bu yo`nalish shaxs-ning ehtiyojlari, maqsadlari, hissiyotlari, tevarak-atrofdagi voqelikni idrok qilishi, uning ustun turgan tasawurlari va fikrlari bilan belgilanadi.

Ixtiyoriy xayol oldindan belgilangan maqsadga yo`nalgan bo`ladi, muayyan obrazni yaratish uchun zarur bo`lgan materialni tanlash, iroda kuchini ishlatish yo`li bilan vujudga keladi. Shaxs tashabbusi bilan o`z oldiga maqsad qo`yishi mumkin, masalan: rassom, shoir o`zi chizmoqchi boigan suratning yoki o`z she'riy asarining mavzusini o`zi belgilaydi. Albatta, badiiy asarda ijtimoiy vazifalar ifodalanadi, lekin asarning aniq mavzusi, shu temaga muvofiq keladigan kompozitsiya rassomning, shoir-ning o`z tashabbusi bilan belgilanadi.

Sao`at asarlarining hammasi, awalo — ixtiyoriy xayol mahsullaridir. Ixtiyoriy xayol ixtiyorsiz xayoldan ajralgan holda ro`y bermaydi: ixtiyoriy xayol jarayoni hamisha beixtiyor qilinadigan xayol momentlarini o`z ichiga oladi. Maiumki, musiqa ijodiyotining she'riy yoki boshqa bir ijodiyot-ning ixtiyoriy faoliyat tariqasida o`tadigan murakkab jarayonlari ko`pincha beixtiyor qilinadigan xayol faoliyatini ham o`z ichiga oladi. Shoirlar, rassomlar muayyan mavzuda o`z asarlarini (ixtiyoriy ravishda) yaratayot-ganlarida, ba'zan beixtiyor paydo boigan obrazlar, hislar, fikrlarga berilib ketgandek boiadilar.

Ijodiy xayolning mahsuldorligi, asosan, iroda ko`rsatib, qayrat bilan ishlashga bogiiqdir. Xayol faoliyatini qo`zqatish tegishli obrazlarni yara-tish uchun uluq kishilarning ham ko`p fikr isfilatishlari, zo`r iroda ko`rsatib, qayrat bilan, ko`p mehnat sarf qilib, tirishib ishlashlari lozim bo`lgan.

IV. XAYOL QILISHDAGI INDIVIDUAL FARQLAR

Xayol faoliyati kengligi, mazmundorligi, kuchi va realligi jihatlaridan farq qiladi. Xayolning bu xususiyatlari ayrim kishilarda turlicha namoyon bo`ladi va har bir shaxsning o`ziga xos xarakterini belgilaydi.

Ikkinchi tomondan, odamning vujudga kelgan individual xususiyatlari ham uning xayol qilish faoliyatida namoyon bo`laveradi. Shu sababli, xayol qilish jarayonlariga va xayol obrazlarning hosil bo`lishiga odamning dunyoqarashi, ijtimoiy-siyosiy qarashlari va axloqiy tamoyillari ham ta'sir qilaveradi.

Xayol kengligi va mazmundorligi

Xayol kengligi voqelikning kishilar xayol faoliyati uchun obyekt bo`ladigan sohalari doirasi bilan belgilanadi. Tabiatning hozirgi va kelajak holati, odamlarning o`tmishdagi va kelajakdagi tarixiy hayoti, yer ostidagi narsalar, osmon va undagi yulduzlar, texnika va san'at xayol faoliyati uchun obyekt bo`ladigan ana shunday sohalar jumlasidandir. Odamning xayoli shunday sohalarning naqadar ko`pini o`z ichiga olsa, uning xayoli shun-chalik keng bo`ladi. Kishining xayoli ko`pincha real voqelikdan, mavjud bo`lgan va ro`yobga chiqarilishi mumkin bo`lgan narsalar doirasidan chet-ga chiqib ketadi. Buni «sof fantastika sohasi» deb ataydilar, odam ko`pincha o`z orzulari va shirin xayollarida mana shu «sof fantastika sohasi»ga chiqib ketadi. Xayolning mazmundorligi biror obyektga nisbatan xayolda tu`nilayotgan tasawurlarning boyligi, xilma-xilligi va ma'nodorligi bilan belgilanadi. Shuning uchun ham falon kishining xayoli mazmundor (xayoi boy) va falon kishining xayoli kam mazmun (xayoli kamba`al) deb ga-piramiz. Xayol kengligi va mazmundorligi, odatda, bir-biri bilan chambarchas bo`lingan bo`ladi. Kosmik kema vujudga keltirilganligi ham, ichiga odam tushgan shu kemaning uchishi ham inson fantaziyasi qoyat yuksak darajaga ko`tarilganligining mahsulidir. Lekin shu kemaning real obrazini yaratmoq va kemaning o`zini yasamoq (qurmoq) uchun katta bilimlardan hamda fizika, kirnyo, matematika, astronomiya va shu kabi xilma-xil fanlarning muvaffaqiyatlaridan foydalanish zarur bo`ladi.

Tajriba va bilim xayol jarayonida qayta ishlanadigan materialgina bo`lib qolmasdan, balki, shu bilan birga, xayol faoliyatining ma'lum bir yo`ldan borishini ham belgilab beradi.

Xayol kuchi

· Xayol kuchli va kuchsiz bo`lishi mumkin. Biz xayol kuchiga xayolda yaratilayotgan obrazlar voqelikni idrok qilishdan hosil bo`lgan obrazlarga

qanchalik yaqinlashganligiga qarab baho beramiz. Ba'zan xayol shunchalik kuchli sur'atda ishlaydiki, biz xayol obyektlarini xuddi ko'zimiz bilan ko'rib turgandek, quloqimiz bilan eshitib turgandek yoki qo'limiz bilan ushlab sezayotgandek bo'lamiz. Bunday hollarda real voqelik bilan fan-taziya obrazlari o'rtasida tafovut qolmagandek boiadi.

Xayol kuchi awalo odam ehtiyojining, qiziqishlarining va istaklari-ning kuchiga bogiiq boiadi. Faqat shu bugunnigina o'ylaydigan, shu bugungisiga maqrur yoki o'zi-o'ziga maqrur kishilarda xayol juda kuch-siz boiadi.

Tasawur xayolning kuchi, jumladan, nutqda, suratlarda, bo'yoqlarda, chizmalarda, ohanglarda va boshqa shu kabilarda obrazning naqadar mahorat bilan ifodalanganligiga va gavdalantirilganiga bogiiq boiadi. Masalan, biz Navoiy, Bobur, Muqimiy asarlarini o'qiyotganimizda, shu asarlarda tasvirlangan ayrim personajlar, voqealar, tabiat manzaralari ko'z oldimizda yorqin va yaqqol gavdalanadi. San'atning asosiy vazifalaridan biri ham shuki, u tomoshabinlar va tinglovchilarning ko'z o'ngida eng jonli va ravshan, juda yorqin va yaqqol obrazlar gavdalantirishdir.

Xayol kuchli hissiyotga bogiiq boiadi, bu hissiyotlar xayoliy obrazlar tufayli tutiladi va shu bilan birgalikda xayol faoliyatini ham rabatlantiradi. Bu hislar qanchalik kuchli boisa, xayoliy obrazlar ham shunchalik kuch-li, yorqin va jonli boiadi. Hissiyoti kuchli, ehtirosli odamlarning xayoli ham kuchli boiadi. Hissiyoti kuchsiz, sovuqqon odamlarning xayoliy obrazlari odatda nursiz va zaif boiadi. Xayol kuchi diqqatga va tevarak-atrofdagi voqelikning idrok qilinishiga bogiiq boiadi. Agarbizning diqqa-timiz tevarak-atrofdagi vaziyatni idrok qilish bilan band boisa, u holda xayol jarayoni susayib ketadi. Agar diqqatimiz xayol qilinayotgan obyekt-ga batamom band boiib qolsa, u holda idrok qilish susayib ketadi. Ba'zan kishi «xayol surib», tevarak-atrofdagi narsalarni (go'yo ko'rmayotgan va eshitmayotganday) payqamay qoladi.

Kishi uxlagan vaqtda tevarak-atrofdagi hodisalarni idrok qilmaydi, shuning uchun ham xayol jarayoni tush ko'rish tariqasida namoyon bo'ladi va tushdagi narsalar real idrok qilingan narsalardek ravshan ko'rinadi.

Xayol kuchi ko'p darajada kishining umumiy ahvoliga va nerv siste-masining holatiga, kishining tetikligiga yoki charchab qolganligiga, sogiiqiga yoki betobiigiga bogiiq bo'ladi. Ko'p kishilarga maiumki, kishining harorati ko'tarilganda uning fantaziyasi zo'r berib

ishlaydi, uning xayolida paydo bo`layotgan obrazlar □oyat yorqin va tez-tez lakrorlana-digan obrazlar bo`lib qoladi. Bu holda kishining xayoli beixtiyor xayol surish tarzida o`tadi. Nerv sistemasi kasalmishi natijasida, fantaziya ob-razlari ko`pincha real idrok qilingan narsalardck kuchli va yorqin boiadi, gollutsinatsiyaga (alahsirashga) aylanadi. Gollulsinalsiyaning o`zi aslitla

xayolning kuchli namoyon bo`lishidir. Bunday holatda xayoliy obrazlar kishining nazarida xuddi idrok qilinayotgan obrazlardek gavdalanadi. Nerv sistemasi kasallanishi natijasida ko`pincha real narsalarni ham kishi noto`ri idrok qiladi — illuziya hosil bo`ladi.

Xayol jarayonlarining nerv sistemasining kasallik holatiga bo`liq bo`lgan bu xususiyatlari patologik hodisalar sohasiga taalluqli xususiyat-lardir. Biz kuchli xayol to`risida ijobiy ma'noda gapirgan vaqtimizda, nerv sistemasining normal holatida o`tdigan xayolni nazarda tutamiz.

Xayolning realligi

Xayol jarayonlaridagi voqelik o`zgargan tarzda aks ettiriladi. Bunda xayol yaratayotgan obrazlar voqelikka mos kelishi, voqelikni to`ri aks ettirishi mumkin va bu voqelikka mos kelmasligi ham mumkin. Voqelikni to`ri aks ettirgan obrazlar *real obrazlar* deb aytiladi.

Xayol yaratgan obrazlar turmushda gavdalantirilgan va gavdalantiri-layotgan taqdirda, turmush shu obrazlarga muvofiq qayta ko`rilayotganida, yangi boyliklar yaratilayotganida bunday xayol ham **real xayol bo`ladi**.

Odamning kosmosga uchishi yaqin-yaqingacha ham ro`yobga chiq-maydigan orzu, deb hisoblanib kelgan edi, endilikda esa kosmonavtlari kosmosda bir necha o`n million kilometr masofani bosib o`tdilar. Endi biz Oy, Mars, Venera, Koinotning boshqa planetalariga uchishni orzu qilmoqdamiz. Bu orzu ham real orzudir. Bu orzu ham amalga oshiriladi.

Binobarin, agar xayolda yaratilgan obrazlar amalga oshirilishi mum-kin bo`lsa va haqiqatan amalga oshirilayotgan bo`lsa, bunday obrazlarni yaratib bergan xayolni real xayol deb aytamiz. Texnikaning, saotning hamma turlari mana shunday real xayol mahsullaridir. Maktab o`quvchisining «kelgusida qahramon bo`laman» degan orzusi va shu or-zuning haqiqatan **amalga oshirilganligi mana shunday real orzudir**. Kuchli real xayol ilmiy bashoratning, fan istiqbolini oldindan ko`rishning eng muhim tarkibiy bo`laklaridan biridir. Masalan, K. E. Siolkovskiy mana shunday juda kuchli real xayo! qilish quvvatiga ega edi. Bu haqda Yu. A. Gagarin quyidagilarni yozadi: «Shuni aytish mumkinki, Siolkovskiy o`zining «Yerdan tashqarida» degan kitobida men o`zim uchgan vaqtda ko`rgan narsalarning hammasini juda ravshan tasavvur qilgan. Kosmosga ko`tarilgan insonning ko`zi oldida gavdalangan olamni Siolkovskiy hammadan ko`ra ravshanroq tasavvur qilgan cdi».

Xayolning realligi odamning tajribasiga, uning bilimlariga, undagi tan-qidiy tafakkurning qay darajada o`sganligiga va odamning turmush tajri-basi bilan qay darajada aloqasi borligiga bo`liqdir.

Xayolda yaratilayotgan obrazlar amalda ro`yobga chiqarilmaydigan

bo'lsa yoki bu obrazlarni amalga oshirish keraksiz, bema'ni bir bo'lsa, bunday xayol real xayol bo'lmaydi. Xayoli mana shund[^] bo'lmagan kishilarni «quruq xayolparast», «fantazyor» deb aytadil[^]_r

Puchfantaziyachilarxayolparastlar ko`pinchashaxsiy tajribasi oz[^] /-, . . kam, tanqidiy tafakkuri o`smagan, irodasi kuchsiz, turmush tajriba[^]j... tuzuk bo`lanmagan kishilardir. Bular qayrati yo`q, lapashang kisr\ j. ., Ularning fantaziyasi hech bir narsa bilan chegaralanmaydi, hech b[^] sa bilan nazorat qilinmaydi, shuning uchun ham ular juda qalat[^] . siqmaydigan va amalga oshmaydigan obrazlar yaratishlari mumk;{ " g

V. XAYOLNING AHAMIYATI

Xayol jarayoni ongimizning mazmunini faqat biz idrok qilga[^] lar to`qrisidagi tasawurlar bilangina boyitib qolmasdan, shu bila[^] ,, ilgari biz idrok qilmagan narsalar to`qrisidagi tasawurlar bilan l[^]am ,f ' yitadi, shu bilan birga, ilgari biz idrok qilmagan narsalar to`^« • ., ". tasawurlar bilan ham boyitadi. °

Shunday qilib, xayol tufayli olam bizning ongimizda kengro₀ .. ma-xil aks etadi, bizning nazar doiramiz kengayib, shaxsiy t[^]; •, doirasidan ancha chetga chiqadi.

Xayol boshqa psixik jarayonlarning faoliyatini boyita[^]:

Xayol natijasida bizning idrokimiz, garchi hamisha raso bo`le[^] da, lekin har holda, to`liqroq va yorqinroq bo`ladi. Masalan, ni[^] maSa~ suratlar, musiqa va boshqa shu kabi san'at asarlarining qanch[^][J t!!^y idrok qilinishi ko`p darajada xayol faoliyati bilan bo`liq bo`lg[^]- y^o lc; faoliyati qanchalik kuchli bo`lsa, shunchalik mukammal, maziyy. ' . , shunchalik keng idrok etiladi. m nam

Xayol jarayonlari xotira faoliyatida kattagina o`rin oladi. Xay[^], , tilayotgan tasawurlar esda olib qolish vaqtida va esga tushiri[^] av ara-bo`lanishlar vujudga keltirish uchun tayanch bo`ladi. Xotira t_{as} ', a rining mazmuni ko`pincha xayol faoliyati bilan o`zgartiriladi va t₀<i j-[^]l"^^*

Xotira tasawurlari kabi, xayol tasavvurlari ham tafakkur u . in a L

Yanchi material bo`ladi. Tafakkurning umumiyashtirish, abstraktsionlashtirish, aniqlashtirish kabi jarayonlari xayolga ko`p daraja bo`liq bo`leadi. dan, tafakkurjarayonlaridagi yaqqollik ko`p jihatdan xayol faol hosil bo`ladi.

Xayol yaratib berayotgan obrazlar, shuningdek, xayol jarayoni o`zi ham har xil hissiyotlarimiz uchun eng boy manbadir. Xayol tufayli tutiladigan hislar ko`pincha ancha kuchli va barqaror hissiyotlar bo`ladi.

Xayol tufayli odam o`z tevarak-atrofidagi voqelikni idrok qilib va o`z turmushining o`tmishidagi hodisalarni esga tushirish bilan bogiiq bo`lgan tuyquqlarni his qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga, kelajak to`qrisidagi — kutilayotgan yoki istakdagi narsalar, orzu va maqsadlar to`qrisida tasavvurlar tuqdirgan tuyquqlarni his qiladi. Masalan, tilakdagi maqsadni tasavur qilish kishida ijobiy hislar tuqdiradi, bunday hislar esa kishini tetik qiladi va uning qayratiga qayrat qo`shadi. Chunonchi, charchab qolgan kishi o`z mehnatining natijalarini tasavur qilganida, bu tasavur uning ishini bitkazishiga yordam beradigan kuch va tetiklik baqishlaydi.

Albatta, xayol tufayli shunday obrazlar ham tuqiladiki, bu obrazlar salbiy hislarni: soqinish, ma'yuslik, qo`rqish, sababsiz qazablanish va boshqa shu kabi hislarni vujudga keltiradi yoki kuchaytiradi. Shunday ham boiadiki, xayol jarayonlarining o`zi salbiy emotsional holat sababli, ya'ni yomon kayfiyat, ko`ngil qashlik, xavotirlik va boshqa shu singari holat sababli vujudga keladi va bu holat o`sha jarayonlarni kuchaytiradi, so`ngra esa vujudga kelgan tasawurlar o`sha salbiy hislarni yanada kuchaytirib yuboradi. Hammaga maiumki, qo`rqqoq kishilarxatarli ahvolni tasavur qilishlari bilanoq haqiqatda boiishi mumkin boiganidan beshbattarroq enka-tenkalari chiqib ketadi.

Xayol faoliyati bizning ijtimoiy hislarimizni do`stlik va jamoa his-larini ko`p darajada kuchaytiradi. Xayol tufayli odam o`zini boshqa kishi-ning o`rnida deb tasavur qilishi, uning hislari va intilishlari bilan ya-shashi, xayrixohlik, birdamlik deb ataladigan va boshqa shu kabi tuy-quqlarni his qilishi mumkin.

Xayol bizning irodamizni ishlatishimizda ham katta rol o`ynaydi. Maiumki, odam bir ishga kirishmasdan oldin o`z oldiga muayyan maqsad qo`yadi, shu maqsadga erishish yoilarini va vositalarini belgilab oladi, o`z harakatlarining natijalarini tasavur qiladi, rejalashtiradi. Mana shu tasawurlarning hammasi esa xayol vositasi bilan vujudga keltiriladi. Shu sababli, irodasi kuchli, o`tkir, xarakteri mustahkam kishilarda xayol ham juda o`sgan boiadi. **Inson faoliyatining hamma turlarida:** o`yinda, o`qishda, mehnatda, fan va ijodiyotda xayolning katta ahamiyati bor.

Bolalikdagi o`yinlar - asosan, bolalar fantaziyasining namoyon boiishidir. Bolalarning ijodiy o`yinlarida ularning organizmi kamol topa-di va mustahkamlanadi, aqli, irodasi, ma'naviy va estetik hislari o`sadi.

Xayol boimasa, o`qish ishlarining samarali boiishi mumkin emas. o`quvchilar o`zlari bevosita idrok qilolmaydigan narsalar to`rtisidagi bilim-larni xayol mavjud boiganidagina yaqqol tushunib, bilib olishlari mum-kin. Chunonchi, o`quvchilar geografiya va tarixga doir bilimlarni mana shu tariqa yaqqol idrok qiladilar.

Xayol jarayoni o`quvchilarga darsda mavhum, abstrakt shaklda beri-

layotgan materialni aniqlashtirishga yordam beradi. o`quvchilar matema-tika grammatika va boshqa fanlarga doir misollarni ko`p jihatdan xayol ishtiroki bilan «o`ylab topadilar» va tanlab oladilar.

Xayo! bo`lmasa, odamning mehnat qilishi ham mumkin bo`lmaydi. Mehnat qilish vaqtida hamisha shu mehnatdan kuzatilgan maqsad ol-dindan belgilab olinadi, shu mehnatning qanday natijalarberishi oldindan tasawur qilinadi. Shunday qilinmasa, ishlab bo`lmaydi. Erishilmoqchi boigan maqsadni belgilash, oldindan ko`rish, chamalashning o`zi shu maqsadni va natijalarni xayolda tasawur qilish demakdir, xayolning bo`lishi insonning har qanday ishni ijodiy bajarishiga yoki bu ishga ijodkorlik elementlarini kiritishga imkon beradi. Aks holda mehnatning har bir turi ilgari o`rganib olingan usullar va harakatlarni shunchaki takrorlash yoi bilangina bajarilishi mumkin.

Ilmiy kashfiyotlarda va texnikaga doir ixtirolar qilishda juda katta ahami-yati boigan ilmiy gipotezalar yaratishda xayolning roli, ayniqsa, katta.

Gipoteza — haqiqiy sabablari nomaium boigan hodisalarning fakt-larni izohlamog uchun fanda qoilaniladigan taxmindir. Odatda, gipote-zalarning ko`pchiligi olimlarning xayolida ayrim faktlaryoki farazlar asosida vujudga keladi. Vujudga keltirilgan gipoteza eksperimentlar qilish yoki faktlar tanlash yoi bilan tanqidiy ravishda tekshirib ko`riladi. Eksperi-mentning natijalari va to`plangan faktlar shu gipotezaning rostligini tas-diqlasa, u holda gipoteza ilmiy nazariya boiib qoladi. Masalan, qadimiy fiziklar va astronomiar meteorlaming va yulduzlar uchishining sabab-larini izohlashga urinib, bu hodisalar Yerdagi qattiq moddalarning bugianishidan boshqa narsa emas, suv bugiari kabi mazkur qattiq mod-dalarning bugiari ham yuqori ko`tarilib va so`ngra lovillagan toshlar holi-da yerga tushadi, deb faraz qilgan edilar. Lekin bu gipoteza faktlar bilan isbot boimaganligi sababli rad qilindi. So`ngra, mana shu hodisalarni meteorlarni izohlamog uchun boshqa bir gipoteza vujudga keltirildi: Oyda vulqonlar bor, shu vulqonlar □oyat zo`r kuch bilan lava chiqarib turadi, bu lavaning bir qismi meteoritlar tariqasida yerga tushadi, deb faraz qilin-di. Lekin bu gipoteza ham isbot boimadi: Oyda hech qanday vulqon yo`qligi va lavalalar chiqarmasligi maium boiib qoldi. Keyingi vaqtlarda bunday gipoteza vujudga keldi: shu gipotezaga ko`ra, benihoya ko`p miq-dorda kichik va mayda jismlar bor, planetalar singari, bu jismlar ham quyosh atrofida aylanib yuradi. Ba'zan bu jismlar Yerning tortish kuchi doirasiga tushib qoladi,

buning natijasida ular yerga tushadi. Bu gipoteza haqiqatga eng yaqinroq boiib chiqdi va hozirgi vaqtda hamma tomoni-dan qabul qilingan ilmiy nazariya boiib qoldi.

Gipotezalar ilm-fanning oi□a borishi uchun muhim shartdir.

Odamning butun ijodiy faoliyatida xayolning juda katta ahamiyati

bor, xayol boimasa, qishloq xo`jaligida novatorlik, texnikada ixtirochilik va barcha san'at tarmoqlari ham boimagan boiar edi.

Albatta, real xayolgina inson faoliyatida ana shunday ijobiy ahamiyat-ga egadir.

Aksincha, real boimagan xayol — quruq xayolparastlikdir, bunday quruq xayolparastlik har qanday faoliyatga to`squinlik qiladi. Keng, maz-munli, kuchli va real xayolgina inson faoliyatining hamma sohalarida ijobiy ahamiyatga ega boiadi, albatta. Mana shunday xayolni o`stirish aqliy tarbiyaning muhim vazifalaridan biri boiishi lozim.

VI. XAYOLNING o`SISHI

Odamda xayol ilk bolalik cho`qidan o`tib boradi. Bolalardagi xayol ularning faoliyati jarayonida taraqqiy qilib boradi: dastlab o`yinlarda, so`ngra esa o`qishda va mehnatda o`tib boradi. Bolalarda tajriba to`plana borishi hamda xotira tasawurlarining boyligi hosil boia borishi bilan ularda xa-yol ham o`tib boradi va ulardagi ehtiyojning o`sishi uchun yoi ochadi.

Psixikaning boshqa jihatlarini kabi, bolalardagi xayol ham, asosan, tar-biya va o`qitishning ta'siri ostida o`sadi.

Yasli yoshidagi bolalarda xayolning o`tib borishi

Ikki yoshga kirgan bolada xayolning dastlabki kurtaklari o`yinchoqlar bilan har xil o`yinlar qilishda, qoiiga tushgan mayda-chuyda narsalar — tayoqchalar, toshlar, qo`zlar va boshqa shu kabilar bilan o`ynashda, egri-bugri chiziqlardan iborat rasm chizishda namoyon boiadi. Bolalar xayolining mana shu hamma dastlabki ko`rinishlari beixtiyor voqe boiadi. Bola ko`zi ko`rgan, qoiiga olgan va ishlatayotgan narsalarning o`zi uni shu narsalar bilan o`ynashga qiziqtiradi. Bunday holda bola o`zining ha-rakatidan zavqlanib va o`z faoliyatida qandaydir biror yangilik paydo boiganini ko`rib ovunib yuradi, xolos.

Bolada nutq paydo boia boshlashi bilan kattalarning ta'siri ostida u o`z «ijodini» tushuntira boshlaydi. «Bu qilgan narsang nima?», «Nima-larning suratini chizding?» deb berilgan savollarga bola terib qo`ygan ku-biklarni ko`rsatib: «Men uy qildim», o`zi chizgan suratlarini ko`rsatib: «Bu — laycha» deb javob beradi va hokazo.

Yasli yoshidagi bolaning xayoli hali tor va mazmuni kamba`al boiadi. Uning xayoli

tevarak-atrofida ko`rgan narsalar doirasidan chetga chiq-maydi va asosan, o`z tevaragida, o`zi yashab turgan uy sharoitidagi narsa va hodisalarga taqlid qilish tariqasida namoyon boiadi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada xayolning o`shishi

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada o`yin, mashqulot jarayonida, tarbiya ta'siri bilan tasawur boyligi ancha kengayadi, tafakkur o`sadi, yangi ehtiyojlar paydo bo`ladi, faollik ortadi, shular sababli, bu yoshdagi bolalarda xayol faoliyati ham kengroq va mazmunliroq bo`lib qoladi.

Yasli yoshidagi bolalarda bo`lgani singari, maktabgacha tarbiya yoshida-gi bolalarda ham xayol, asosan, o`yin jarayonida paydo bo`ladi va o`sib boradi.

Bolalar uch-to`rt yoshga yetganlarida ularda o`zlarini katta yoshdagi odamlardek qilib ko`rsatish va shunday katta boiishga intilish, o`zlari hali uddalay olmaydigan narsalarni qilish ehtiyoji juda yaqqol paydo boia boshlaydi. Bola o`zi o`ynayotgan o`yinlarida goh o`zini ot minib chopib borayotgan chavan-doz deb, goh o`zini uchuvchi deb, goh haydovchi deb, goh vrach deb, goh o`qituvchi deb xayol qila boshlaydi. Bu o`yinlarda, albatta, bolalarning turli harakatlarga taqlid qilishlari katta o`rin oladi. Lekin, har holda, mana shu o`yinlarda ham xayolning ijodiy faoliyati namoyon boiaveradi. Bu o`yin-larda bola o`ynab turgan joyni ham, qoiiga tushgan narsalarni ham boshqacha tarzda tasawur qilaveradi: u atrofiga dengiz, o`rmon deb, yo`qochni ot deb, stulni avtomobil yoki samolyot deb, cho`plarni, qaldir`ochiarni uchuvchilar va haydovchilar deb tasawur qiladi.

Maktabgacha tarbiya yoshining birinchi yillarida xayol jarayonlari ix-tiyoriy ravishda ham, ya'ni oldindan qo`yilgan maqsad asosida sodir boia boshlaydi. Dastlab bu maqsadni bolaning o`zi qo`ymaydi, balki bolaga bu maqsadni kattalar ko`rsatib beradi. Bolaga: «Kubiklardan uy yasagin», «Mushukning suratini chizgin» degan mazmunda topshiriqlar beriladi. Bola ham bu topshiriqlarni o`z kuchiga va o`zining uquviga yarasha ba-jaradi. Keyin bola o`z faoliyatida o`zi ham o`z oldiga muayyan maqsadlar qo`ya boshlaydi, keyin bu maqsadlarni o`z o`yinlarida, ko`rish o`yinlarida, loy va plastilindan yasagan buyumlarida, chizgan rasmlarida gavalanti-radi. Endilikda buyumlar - kubiklar, tayoqchalar, qalamlar, qo`ozlar va boshqa shu kabilar bolaning qoiida ijodiy faoliyatni uy`otadigan buyum-largina boiib qolmasdan, balki shu bilan birga, mana shu faoliyat uchun material va hosil qilingan natijalarni ifodalash vositasi ham bo`lib qoladi.

Lekin maktabgacha tarbiya yoshining birinchi yillarida boladagi xayol-ning ixtiyoriy ijodiyjarayonlari juda beqaror boiadi. Bola maqsadni amalga oshirayotgan vaqtida ko`pincha

shu qo`yilgan maqsadni o`zgartirib yubo-radi. o`yin jarayonida o`yinning sujeti o`zgartiriladi, bola chizayotgan suratlardagi obrazlar o`zgaradi: tasodifiy (beixtiyor) ravishda biror chiziq, ortib ketish bilan suratdagi ot kapalakka, uy itga aylanib ketadi va hoka-zo. Keyinroq bolalarning yoshi osha borgan sari, bolalarning o`yinlari

murakkablasha boradi, shu o`yinlarda namoyon bo`ladigan ixtiyoriy xa-yol ham ancha barqaror boiib qoladi.

Maktabgacha tarbiya yoshida bolalarning xayoli kattalar bilan gapla-shishning ta'siri ostida ham paydo boiadi va o`sadi. Bolalar uzoq mam-lakatlar to`qrisidagi, o`rmonlar va dengizlar to`qrisidagi hamda shu o`rmonlar va dengizlarda qanday jonivorlar va nimalar borligi to`qrisidagi, qutbda ishlayotgan kishilarimizning hayoti to`qrisidagi, qahramonlarimizning urush vaqtida va ishlab chiqarishda ko`rsatgan bahodirliklari to`qrisidagi, tabiatni o`zgartirish to`qrisidagi hikoyalarni zavq bilan ting-laydilar. Bolalar ertaklarni, ayniqsa, qiziqib tinglaydilar: bolalarning o`zlari ham ertak aytishni yaxshi ko`radilar, kattalar aytib bergan ertak va hikoyalar ta'siri bilan bolalarda o`zlari idrok qila olmaydigan narsalar to`qrisida, shu jumladan, hech qachon boimagan va boimaydigan narsalar to`qrisida olamjahon obrazlar paydo boiadi.

Shunday qilib, xayol jarayonlarida maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning aqliy tafakkuri kengayadi, uning shaxsiy tajribasi doirasidan chetga chiqadi. Saviya kengaya borgan sari, maktabgacha tarbiya yoshidagi bola-ning psixik hayoti ham mazmunliroq boiib qoladi, buning esa bolani maktabda o`qishga tayyorlashda katta ahamiyati bor.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning xayoli ancha kuchli boiadi. Bolalarning o`yin vaqtida yaratayotgan obrazlari, ularning hikoyalaridagi va ertaklaridagi obrazlar yorqin, jo`shqin obrazlar boiadi. Bu obrazlar idrokka yaqinlashib qoladi, deyish mumkin. Chunonchi, yoqochni «ot» qilib chopib borayotgan bolalar o`zini xuddi chinakam otda chopib borayot-gandek his qilishadi, bolalar o`yin qoidasining buzilishiga biror katta ishning buzilishi deb qaraydilar. Bolalarning xayoli hissiyot jihatidan juda kuchli boiadi, lekin tanqidiy tafakkurjihatidan kuchsiz, turmush tajribasi jhati-dan kambaqal, bilim jihatidan cheklangan boiadi.

Ammo shunday boisa ham, bolalarning o`yin faoliyatida va ularning ertaklaridagi obrazlarda reallikni his qilish butunlay boimaydi, deyish noto`qridir. Agar bola «ot» qilib chopayotgan yoki «samolyot» qilib ucha-yotgan stul haqiqatan ham chopib uchib ketganida edi, buni o`ynayotgan bola, hech shubhasiz, hayron boiib qolur yoki qo`rqib ketgan boiur edi. Bolalar odatda o`yin bilan ertakni, «yolqon» bilan «rost»ni bir-biridan farq qiladilar.

Bolalik yoshida, asosan, 5-7 yoshlarda, bolalar xayolda gavdalantiri-ladigan obrazlarni

(xayolda ilgari vujudga kelgan va xotirada saqlanib qolgan obrazlarni) ko`pincha xotira tasawurlariga aynan o`xshatadilar. Bola o`z hikoyalarida ko`pincha o`zining fantaziyasida saqlanib qolgan obrazni haqiqatda boigan, o`zi ilgari idrok qilgan fakt deb gapiradi. Bolalar yo`lni mana shu tariqa beixtiyor chin deb gapiradilar, xayol mahsuli

bo'lgan bu yo'lning bolalarning tafakkuri ham yetarli ravishda nazorat qila olmaydi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda xayolning rivojlanishida shu yoshdagi bolalarga xos individual xususiyatlar sezilarli ravishda paydo bo'la boshlaydi. Bu xususiyatlar, avvalo, bolalar yashab turgan vaziyatdan, ularga berilayotgan tarbiyadan, bolalardagi faollikning namoyon qilinishi uchun mavjud bo'lgan imkoniyatlardan, bolaning umumiy o'sishidan kelib chiqadi. Bolalik cho'qqidagi xayollarning juda rivojlanib ketishiga biror individual iste'dod va qobiliyatning erta uyqonishi va o'sishi ko'pincha sabab bo'ladi.

Maktab yoshidagi bolalarda xayolning o'sishi

Maktab yoshidagi bolalarda xayol qilish, asosan, o'qitishning ta'siri ostida yana o'sa boradi.

Maktabning birinchi sinfiga kirgan bolada xayol yetarli ravishda rivoj topgan bo'ladi va u xilma-xil tasavurlarning kattagina boyligiga ega bo'ladi. Birinchi sinfiyada o'qish natijasida u faqat idrokka va xotira tasavurlari-gagina tayanib qolmasdan, balki, shu bilan birga, xayolida yaratilgan tasavvurlarga ham tayanib, o'qitilayotgan materialni asosan yaqqol tarzda o'zlashtira beradi.

Masalan, geografiya, tarix, adabiyot singari sohalardagi bilimlarni yaqqol tarzda o'zlashtirishda maktab o'quvchisining xayol qilish faoliyati, ayniqsa, katta rol o'ynaydi, chunki bu fanlarning obyektlarini o'quvchilar bevosita idrok qilolmaydilar va tajriba qilib ko'rolmaydilar. O'quvchi o'qituvchining geografiyaga, tarixga, adabiyotga va boshqa fanlarga doir darslarini tinglab yoki kitoblarni o'qib, hamisha muayyan bir joyni, o'simliklar va hayvonlar olamini tasavur qilib turishi, uzoq o'tmishdagi odamlarning hayotini va faoliyatini, ayrim tarixiy voqealarni ko'z oldiga keltirishi lozim. Shunday tasavurlar bo'lmasa, o'qitilayotgan materialni o'zlashtirish faqat o'qituvchining so'zlarini yoki darslikda yozilgan gaplarni yodlab olishdangina iborat bo'lib qoladi.

Fanga qiziqish mavjud boiganda yoki tasavurlar boyligi yetarli boigan taqdirda bilimlarni o'zlashtirish cho'qqida yangi obrazlar o'qituvchi o'qitgan darsning yoki darslikda yozilgan gaplarning ta'siri ostida beixtiyor paydo bo'lib qoladi. Lekin ba'zan geografiya, tarix, adabiyot yoki fizika mashg'ulotlarida o'quvchilar muayyan bir tasavumi yaratmoq uchun ko'proq kuch sarflashlari lozim bo'lib qoladi.

Bilimlar ko`rsatmalilik asosida o`zlashtirilganida o`quvchilarning xayoli rivoj-lana boradi, keng va mazmunan boy boiib qolaveradi. o`qitish jarayonida yerning keng va kattaligi to`qrisidagi tasawurlar vujudga keladi, uzoq o`tmish to`qrisida, chin va uzoq, kelajak to`qrisida yangi tasawurlar paydo boiadi.

o`qitish jarayonida xayolning o`shiga faqat o`qitilayotgan matnning mazmuniga yordam berib qolmasdan, shu bilan birga, o`quvchilarga shu materialni o`qitishda qo`llanilayotgan usullar, metodlar ham yordam beradi. o`quvchida xayolning taraqqiyi uchun o`qituvchining jonli nut-qi, darslikda yetarli miqdorda bo`lgan obrazli, aniq material, shuningdek, badiiy mahorat bilan yasalgan o`qish qurollari — suratlar, sxemalar, jad-vallar, kartalar, modellar va boshqa shu kabilar katta ahamiyatga egadir.

o`quvchilarning ijodiy xayolini taraqqiy qildirish uchun sinfda va sinf-dan tashqi o`tkaziladigan musiqa, rasm mashqulotlari, loy va plastilindan har xil buyumlar yasash mashqulotlari, insho, badiiy adabiyot o`qish, to`garaklarda (adabiyot, drama, aviamodelchilik to`garaklarida va boshqa shu kabi to`garaklarda) qatnashish katta ahamiyatga egadir. Bunday mashqulotlarda bolaning turli narsalarga qiziqishi: uning bilishga qiziqishi, uning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy, estetik qiziqishlari, texnikani va shu kabilarni bilishga qiziqishi xayolning o`shiga yordam beradi. Bu qiziqishlar o`smirlarda, ayniqsa, sezilarli ravishda namoyon boila boshlaydi.

Badiiy adabiyot asarlarini o`qish, shuningdek, jurnallarda va gazeta-larda bizning qurilishlarimiz to`qirida, ilmiy kashfiyotlar va texnika sohasidagi kashfiyotlar to`qirida, qishloq xo`jaligidagi novatorlarto`qirida yozilgan maqolalarni o`qish keng, mazmunli va real xayolning o`shisi uchun katta ahamiyatga egadir.

Maktab yoshidagi bolalarning o`ynaydigan o`yinlarida ham ulardagi xayolning o`shisi davom etaveradi. o`quvchilar o`yinchoq ustaxonalar, zavodlar, temir yoilar yasab o`ynaydilar, o`z o`yinlarida turli «ekspeditsiya-yalarga» boradilar. Oyga, Marsga, boshqa planetalarga «kosmik sayohat qilib uchib» boradiilar va shu kabi o`yinlarni o`ynaydiilar. Bunday o`yinlarda har bir o`quvchi mazmundor taassurotlar oladi va unda turli tasavurlar hosil boiadi, uning ijodiy ko`rish-yasash va badiiy qobiliyatlari o`sadi.

o`quvchining va o`smirning o`sib borayotgan xayoli o`zining kengligi va mazmundorligi jihatidagina o`zgarib qolmasdan, balki yo`nalish jihatidan ham o`zgaradi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar o`z ehtiyojlariga bogiiq boigan biror tasavur yaratishlari bilan darhol shu tasavurlarni o`z harakatlarida, o`yinlarida, suratlarida va shu kabilarda namoyon

qiladilar. Bola, asosan, hozirgi hayot bilan yashaydi va unda o`zi yaratayotgan obrazlarni ro`yobga chiqarishni kelajakka qoldirish mayli < boimaydi. Yuqori sinf o`quvchilarida xayol faoliyati, asosan, kelajak obraz-larini yaratishga - ideallar yaratishga, kasb tanlashga qaratilgan boiadi.

o`quvchilarda va o`smirlarda xilma-xil qiziqishlar va ideallar, jumla-dan, kasbga qiziqishlar o`sib borishi bilan ulardagi xayol orzu tariqasida namoyon boia boshlaydi. Bizning maktablarimizdagi o`quvchi bolalar, o`smirlar, yigitlar va qizlar o`zlarining kelajak faoliyatlarini, mamlaka-

timizda ijodiy mehnat qilishni, yangi uluq kashfiyotlar, ixtirolar qilishni orzu qiladilar. Bizning yoshlarimiz o`zlari orzu qilayotganlarida bizda mana shu orzularni ro`yobga chiqarmoq uchun butun sharoit yaratib berilganligini va shu orzuni amalga oshirish faqat o`zlariga, o`zlarining qunt bilan ishlashlariga bogiiq ekanligini biladilar.

o`quvchi va o`smiming xayoli o`zining barqarorligi bilan maktab-gacha tarbiya yoshidagi bolaning xayolidan farq qiladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda ixtiyoriy xayol ham, ayniqsa, ularda ko`proq uchraydigan beixtiyor xayol ham qoyat beqaror boiadi.

Maktab yoshidagi bolada ixtiyorsiz xayol ham, ixtiyoriy xayol ham borgan sari barqaror boiib boraveradi. Xayolni tuqdiradigan qiziqish yoki ideyalar mavjud boiganda ixtiyorsiz xayol barqaror boiadi. o`quvchilarda ixtiyorsiz xayol ko`pincha ularning ixtiyoriy xayolidagi ayrim momentlar tariqasida namoyon boiadi. Bunday ixtiyorsiz xayol yangi materialni tushunish va o`zlashtirishda, turli masalalarni hal qilishda, insholar yozishda, surat chizishda, har xil buyumlar shaklini yasashda va shu kabi mashqulotlarda katta rol o`ynaydi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda boigani singari, o`quvchilarda ham xayol katta kuch bilan namoyon boiadi. o`quvchilar va o`smirlarning o`z xayolida, ayniqsa, o`z orzularida yaratayotgan obrazlari juda yorqin va jonli obrazlar boiadi. Shu bilan bir vaqtda, maktabgacha tarbiya yoshi-dagi bolalardan o`quvchilarning farqi shundaki, katta yoshdagi kishilar singari, maktab o`quvchilari ham shu obrazlarni idrok qilinayotgan narsalardan aniq farq qiladilar va o`z xayollaridagi o`tmish obrazlarini xotira tasawurlari bilan aralashtirib yubormaydilar. Maktab yoshidagi bolalarda reallikni mana shunday sezish hissi katta tajriba, to`plangan bilimlar tu-fayli va tafakkurning ancha o`sganligi tufayli vujudga keladi.

Odamlarning barcha yoshdagi keng, mazmundor, barqaror va real xayol ularning faoliyatida tafakkur, iroda, qiziqish va ehtiyojlarining taraqqiyoti bilan birlikda taraqqiy qilib boradi.

VIII BOB. TAFAKKUR

I. TAFAKKUR HAQIDA UMUMIY TUSHUNCHA

' Tafakkur - inson aqliy faoliyatining yuksak shaklidir. Tafakkur atrof-dagi olamni bilish qurolidir va inson oqilona amaliy faoliyatining vujudga kelishi uchun shartdir. .

Tafakkur jarayonida fikr paydo bo`ladi, bu fikrlar insonning ongida muhim tushunchalar shaklini oladi. Tafakkur nutq - til bilan chambarchas bo`lgan. Insonda tafakkur va nutq bo`lganligi tufayli u hayvonlardan farq qiladi va shu sababii u ongli mavjudotdir. Inson o`z atrofidagi olamda bo`lgan buyumlar va hodisalarni ongli ravishda idrok qiladi, ongli ravishda eslab qoladi hamda esga tushiradi va ongli ravishda harakat qiladi.

Sezgi va idroklarga, xotira va tasawurlarga nisbatan tafakkur odam-larning bilish va amaliy faoliyatida alohida ahamiyatga ega.

Chunonchi, kishi fikr qilish faoliyati jarayonida o`z idroki, tasawuri va fikrlarining to`rtligini, aniqligini va haqiqiyiligini belgilab oladi, bu-larning voqelikka muvofiqmi yoki muvofiq emasligini belgilab oladi.

Masalan, biz quyoshning har kun Sharqdan chiqib, qarabga botayot-ganligini hammamiz ko`ramiz^(idrok qilamiz). Biz Yerning qimirlamay turganligini, quyosh esa yer atrofida aylanayotganligini ko`ramiz. Ko`p asrlar davomida juda ko`p kishilarning qilgan fikriy faoliyati natijasida-gina, uzoq davom etgan kuzatishlar va tadqiqotlar natijasidagina haqiqatda quyosh yer atrofida aylanmasdan, balki yer o`z o`qi atrofida va quyosh atrofida aylanayotganligi aniqlandi. Demak, quyoshning harakati to`rtidagi bizning bevosita idrokimiz voqelikka, haqiqatga to`rti kel-mas ekan, voqelikning to`rti aks etishi, ya'ni haqiqat - bunda tafakkur yordami bilan aniqlandi. Yuqoriroq bosqichlarda bunday fikrlash tafakkur jarayonlaridagi hosil bo`lgan hukmlar va tushunchalar ularning chinligini yoki chin emasligini aniqlashda ifodalanadi.

| **Voqelik tafakkurda idrok va tasawurlardagiga qaraganda chuqurroq va to`laroq aks etadi.** y

} Biz sezgi, idrok va tasawur vositasi bilan bilib olishimiz mumkin bo`lmagan narsa yoki hodisalarni, bu narsa yoki hodisalarning xususiyatlarini, ularning bo`lanish va munosabatlarini tafakkur vositasi bilan bilib olamizy Masalan,

bizga ma'lumki, agar yorug'lik nuri shisha prizma orqali o'tkazilsa, bu nur spektrning yetti rangiga ajralib ketadi/bu ranglarni biz idrok qilamiz (ko'zimiz bilan ko'ramiz), lekin fizikadan bizga shu narsa ma'lumki, bu nuriardan bo'lak, yana boshqa nurlar ham bor. Bu nurlar, infraqizil va ultrabinafsha nuriar deb ataladi. Bu nurlarni biz ko'rmaymiz, idrok qilmaymiz. Bunday nurlarning borligi tafakkur yordami bilan kashf qilingan. //**Tafakkur — voqelikning umumlashtirib aks ettirilishidir.** Biz ayrim-ayrim narsalarni va hodisalarni, masalan, alohida stolni yoki stulni idrok qilamiz va tasavur qilamiz, ammo umuman stol va stul to'g'risida, umu-man mebel va umuman narsa to'g'risida esa fikrlashimiz mumkin/Umu-miylash natijasida bir hukmning o'zida ayni vaqtda yakka bir narsa to'g'risidagina fikr qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga narsalarning butun bir turkumi to'g'risida ham fikr yuritish mumkin. Masalan, «o'zbekistonning fuqarolari teng huquqlidirlar» degan hukmda ayrim bir kishi haqida fikr yuritmasdan, balki o'zbekistonning hamma fuqarolari haqida fikr yuritiladi.

M^Narsa yoki hodisalar o'rtasidagi eng muhim bo'lanishlar va munosa-batlar tafakkur yordami bilan ochiladi. Bunday bir misolni olib ko'raylik. Siz qalamni barmoqlaringiz bilan stoldan 20 santimetr balandda ushlab turibsiz. Barmoqlaringizni ochib yuborsangiz qalam stol ustiga tushadi, uning taqillagani (tovushi) eshitiladi/Biz bu hodisalarni birin-ketin idrok qilamiz va ularni xuddi shu tartibda tasavur qilishimiz mumkin. Lekin biz bunda hodisalarning ma'lum vaqt ichida birin-ketin sodir bo'lishini idrok qilamiz, xolos, ammo ayni vaqtda tafakkur yordami bilan bu hodi-salarning bir-biriga qonuniy bo'lanishidagi chuqurroq sabablar va bun-dan kelib chiqadigan natijalar ochiladi. Biz hodisalarning birin-ketin o'tayotganliginigina qayd qilib qolavermaymiz, balki birinchi hodisa bo'lgani uchun ikkinchi hodisa ro'y beradi, undan keyingi hodisalarning har qaysisi (masalan, tovush) oldingi hodisa ro'y berganligi uchun (qalam stolga urilganligi uchun) sodir bo'ldi, deb aniq aytamiz va oldingi hodi-saning ro'y berganligi keyin shu hodisani muqarrar keltirib chiqargan-ligini anglaymiz. Bu hodisalarda ularning ma'lum bir vaqt ichida birin-ketin sodir bo'lganligini idrok qilganimizdan tashqari, ular o'rtasida sabab-natija bog'lanishi, ya'ni qonuniy bog'lanish bor, deb aniq qilib aytamiz. Biz bu sabab-natija tariqasidagi bog'lanishning o'zini bevosita idrok qila olmaymiz, uni sezgi organlarimiz vositasi bilan his qilolmaymiz (ko'rmaymiz, ushlab ko'rmaymiz, eshita olmaymiz), balki shu bog'lanish borligini idrokimizga asoslanib turib fikr qilish yo'li bilan topamiz.

So`ngra, ayrim hodisalardagi sabab-natija bogianishlari ochilganligi-ga asoslanib, umumiyashtirish yoii bilan voqelikning umumiy qonuni-yatlarini topib olamiz.

Masalan, suvning yaxlab qolganligiga haroratning pasayganligi (0° dan pastga tushib ketganligi) sabab bo'lganligi aniqlangan bo'lsa va bu hodisa boshqa bir qancha hollarda ham aniqlangan bo'lsa ana shu hollarni umu-miylashtirish natijasida: «Harorat 0° dan past bo'lganida suv hamisha muzlaydi» degan hukmda ifodalangan qonun topilgan. Hodisalar o'rtasidagi mavjud sabab-natija bog'lanishlarini bilganligimiz uchun, hodisalarning o'zgarish va taraqqiysi qonunlarini bilganligimiz uchun biz hozirgi paytda mavjud bo'lmagan yoki hozirgi paytda bizning oldimizda ro'y bermagan hodisalarning yuz berishini *oldindan* aytib berishimiz mumkin. Masalan, termometrda haroratning 0° dan past tushganligini ko'rishimiz bilan, endi suv muzlaydi, deb oldindan ayta olamiz. Astronomlar osmondagi jism-larning harakat qonunlarini bilganliklari uchun quyosh yoki oy qachon tutilishini aniq qilib oldindan aytib beradilar. Ijtimoiy turmushning asoschi-lari ochib bergan qonunlarini bilish ijtimoiy-siyosiy voqealarning qanday bo'lib borishini oldindan ko'rib turish imkoniyatini beradi.

Oldindan ko'rish o'z oldimizga maqsadlar qo'yishimizga va shu maqsadlarga muvofiq harakat qilishimizga imkon beradi.

Oldindan ko'rish va atrofimizdagi buyumlarning xossalarini bilish tu-fayli insoniyatning hozirgi tajribasi vujudga kelgan, bu esa xilma-xil mehnat bilan shu□ullanish imkoniyatini ochib bermoqda. (/ **Binobarin, tafakkur insonning shunday aqliy faoliyatidirki, bu faoliyat voqelikni eng aniq (to'□ri), to'iiq, chuqur va umumiyashtirib aks etti-rishga (bilishga), insonning yanada oqilona amaliy faoliyat bilan shu□ullanishiga imkon beradi.** T^/

VBosh miya po'stining biron-bir uchastkasi emas, balki bosh miyaning butun po'sti qilayotgan faoliyat tafakkurning nerv-fiziologik negizidir. Ana-lizatorlarning miyaga borib tutashgan uchlari o'rtasida vujudga keladigan murakkab muvaqqat bog'lanishlar tafakkur qilish uchun birinchi galda ahamiyatga ega. ✓

Yuqorida aytib o'tilganidek, ikkinchi signal sistemasi bilan birinchi signal sistemasining bir-biriga ta'sir o'tkazishida muvaqqat bog'lanishlarning vujudga kelishi tafakkurning spetsifik nerv-fiziologik mexanizmlaridir. I.P. Pavlov aytganidek, «awalo, umuminsoniy empirizmni, (insonning tajribasi, orttirgan bilimlari) nihoyat atrof olamni va insonning o'zini ham bilish uchun oliy qurol boigan fanni ham yaratuvchi maxsus in-soniy, oliy tafakkur» ayni shu bog'lanishlar asosida voqe boiadi (nocoGne co6paHHe, III tom, 2-kitob, 232-bet).

Tafakkurni yo'naltirib turadigan asosiy nerv-fiziologik negiz shunday yoi ko'rsatib

turuvchi refleksdirki, bu refleks tafakkur qilish jarayonlarida katta rol o`ynaydi.

Odam tevarak-atrof olamni shaxsan bilib olayotgan cho`qida yoki o`zi

harakat qilayotgan choʻnidagina emas, balki shu bilan birga, u oʻzining (oʻzaki yoki yozma) nutqi bilan oʻz fikrlarini boshqa odamlarga oʻtkazayotganida hamda boshqa odamlarning fikr va bilimlarini oʻzi oʻzlashtirib olayotgan choʻnda ham fikr qilaveradi. i/t/Odamning bilish va amaliy ehtiyojlari, teyarak-atrof va hayot toʻqrisidagi oʻz bilimlarini kengaytirish va chuqurlashtirishga intilishi tafakkur qilish faoliyatini vujudga keltiradi va bu faoliyatni kuchaytira-veradi. Shu sababli tafakkur qilish jarayonlarining muayyan maqsadga qaratilgan boʻlishi shu jarayonlarning muhim xususiyatidir. / .

II. FIKR YURITISH OPERATSIYALARI

Tafakkur qilish jarayoni biror psixik elementlarning shunchaki bir-biri bilan almashinishi tarzida voqe boʻlmasdan, balki alohida aqliy operat-siyalar — biz idrok qilayotgan yoki tasawur qilayotgan narsalar (obyekt-lar) ustida, biz umumiydashgan va abstrakt tushunchalarga ega boʻlgan obyektlar ustida aqliy harakatlar qilish tarzida voqe boʻladi. /Tafakkur qilish — operativ jarayondir.

Taqqoslash, analiz va sintez, abstraksiya va umumiydashtirish, aniq-lashtirish, klassifikatsiya va sistemaga solish aqliy operatsiyalarning asosiy turlaridir.

Bizda yangi hukmlar ana shu operatsiyalar jarayonida hosil boiadi, real olamdagi narsalar va hodisalar toʻqrisidagi tushunchalar vujudga keladiV

Taqqoslash

/ *Taqqoslash* — shunday bir aqliy operatsiyadirki, bu operatsiya ayrim narsalar oʻrtasida oʻxshashlikni yoki tafovutni, tenglik yoki tengsizlik bor-ligini, bir xillik yoki qarama-qarshilik borligini aniqlashda ifodalanadi.

K.D.Ushinskiy tafakkur va bilish jarayonlaridagi taqqoslashning juda muhim ahamiyati borligini uqtirib, bunday degan edi: «...taqqoslash har qanday tushunishning va har qanday tafakkurning asosidir/Olamdagi narsalarning hammasini taqqoslab koʻrish yoʻli bilan bilolmasak boshqa yoʻl bilan bilolmaymiz, agar biz hech narsa bilan solishtirishimiz va farqi-ni bilib olishimiz mumkin boʻlmagan biron yangi narsaga duch kelgani-mizda edi (basharti shunday narsa bor boʻlsa), u holda biz shu narsa toʻqrisida hech qanday fikr hosil qila olmagan boiur edik va uning toʻqrisida biror soʻz ayta olmagan boiur edik» (M36paHHbie COHHHCHMH, II tom, 1939-yil, 436-bet).

Narsalarning o`xshashligi yoki tafovuti dastlab bevosita sezgilarda va idroklarda aks etadi.
Taqqoslash fikr qilish jarayoni boiib, bu jarayon

idrok qilinayotgan narsalarning o`xshashligi yoki tafovutini aniqlash lo-zim boiganda, yoxud sezgilarda va idrokda bevosita aks etmagan o`xshashlik va tafovutni topish lozim boigan hollarda voqe boiadi. Amaliy taqqoslash bir narsani ikkinchi narsaga solishtirib ko`rilayotganda, masa-lan, bir qalamni ikkinchi qalamga, oichov chizi□ini taxtaga va shu kabi-larga solishtirib ko`rilayotganda sodir boiadi. Biz masofani santimetrli lenta bilan oichayotganimizda, o□irlikni tortib ko`rayotganimizda va boshqa shu kabi hollarda taqqoslash jarayoni sodir bo`ladi. Taqqoslash tasawur qilinayotgan yoki o`ylanilgan narsalarni bir-biriga fikran solish-tirib ko`rish yoi bilan ham boiadi. Masalan, biz o`zimiz turgan binoni boshqa ko`chadagi binolar bilan taqqoslab ko`rib, ularning o`rtasidagi o`xshashlik va tafovutni topishimiz mumkin. Psixologiyani o`rganayotgan vaqtimizda biz hamisha ayrim psixik hodisalarni bir-biri bilan taqqos-laymiz va ulardagi o`xshashlikni ham, tafovutni ham topamiz. Ayrim kishi-larni bir-biriga taqqoslab, ularning qobiliyatlarida, xarakterida, qarashlarida va hokazolarda tafovut yoki o`xshashlik borligini topamiz, ikkita mate-matik ifodani: $6 + 2$ bilan $10 - 2$ ni taqqoslab, bu ifodalar qiymat jihatidan bir-biriga barobar (aynan) ekanligini bilib olamiz.

Voqelikni chuqurroq va aniqroq bilish uchun bir-biriga juda o`xshash narsalardagi tafovutni va bir-biridan juda ham farq qiladigan narsalardagi bir-biriga o`xshashlik tomonlarini topa olish qobiliyati, ya'ni tafakkur-ning mana shunday qobiliyati, ayniqsa, katta ahamiyatga egadir.

«Agar siz,— deb yozgan edi Ushinskiy, — tashqi tabiatning biror nar-sasini ravshan tushunib olishni istasangiz, uning o`ziga juda o`xshash boigan narsalardan boigan tafovutini topingiz va uning o`zidan juda uzoq boigan narsalar bilan o`xshashlik tomonlarini topingiz. Ana shunda siz shu nar-saning eng muhim hamma belgilarini payqab olasiz, demak, shu narsani tushunib olasiz» (o`sha kitob, 436-bet).

Analiz va sintez

[**Analiz** — narsani (buyumlarni, hodisalarni, jarayonni) tarkibiy ele-mentlarga, qismlarga yoki tarkibiy belgilarga boiish demakdir.

Analiz jarayonida butunning uning qismlariga uning elementlariga boigan munosabati aniqlanadL/Biror moddiy narsani uning moddiy ele-mentlariga ajratib boiish eng oddiy

shakldagi analizdir. Stolni ayrim qism-larga boiish — uning oyoqlarini, yashiklarini va boshqa shu kabilarni bir-biridan ajratib olish mumkin. Kimyogar suvni vodorod biian kislorodga ajratib yuboradi. Mana shu hollarning hammasida analiz narsalar va ho-disalar bilan qilinadigan ish-harakatlarda ifodalanishi mumkin.

Analiz obyektlarni amalda ajratib boimaydigan elementlarga yoki belgi-

larga bo`lishda ham ifodalanishi mumkin. Bu fikriy analiz, ya'ni fikrda qilinadigan analizdir. Chunonchi, stolni analiz qilgan vaqtimizdabiz uning tusini, o`qirligi va boshqa shu kabi belgilarini bilib olamiz. Suvning ti-niqligini, o`qirligini, bu`qilanishini, haroratini, zichligini ham fikran ajra-tish mumkin.

Psixologiyani o`rganayotganimizda biz har bir psixik hodisani bir-biri bilan taqqoslabgina qolmasdan, balki, shu bilan birga, analiz ham qilamiz.

o`qish mash`uloti vaqtida tafakkurning analiz qilish faoliyati katta o`rintutadi. Chunonchi, savod o`rgatish, odatda, nutqni analiz qilishdan: gapni so`zlarga, so`zlarni bo`qinlarga, bo`qinlarni tovushlarga ajratish-dan boshlanadi. Matematika masalasini yechish analiz qilishdan — dast-lab bir qancha ma'lum sonlarni, so`ngra esa noma'lum sonlarni topish-dan boshlanadi.

Sintez — analizning aksi yoki teskarisi bo`lgan tafakkur jarayonidir. Bu jarayon obyektning ayrim elementlarini, qismlarini, belgilarini birbu-tun qilib qo`shishdan iboratdir. Sintez jarayonida murakkab bir butun narsa, yoki hodisa tarkibiga kirgan elementlar, yoki qismlar tariqasida olingan buyum yoki hodisalarning shu murakkab bir butun narsa yoki hodisaga bo`lgan munosabati aniqlanadi.

Sintez elementlarning, narsa va hodisalarning qismlarini bir butun qilib qo`shishdan iboratdir, amaliy analiz bo`lgani singari, sintez ham amaliy bo`lishi mumkin. Chunonchi, mashinaning ayrim detallari bir-biriga tegishli tarzda birlashtirilganda, ya'ni ular sintez qilinganda, yaxlit, butun mashina, masalan, odimlovchi ekskavator hosil bo`ladi. Kislorod bilan vodorodning kimyoviy birikishi natijasida suv hosil bo`ladi. Mana shu va shunga o`xshash hollarning hammasida sintez fikr qilish jarayon-larida va ish-harakatlarda sodir bo`ladiki, bu ish-harakatlar natijasida bir butun, yaxlit moddiy narsa hosil bo`ladi.

Analiz singari, sintez ham, fikran bo`lishi mumkin, ya'ni sintezda ayrim elementlarni faqat fikrda bir butun qilish mumkin. Masalan, biz chet tilning o`zimizga ma'lum bo`lgan so`zlaridan mazmunli gap tuzayot-ganimizda yoki ana shunday ma'lum so`zlardan tarkib topgan tayyor gap-ni o`qib tushunayotganimizda xuddi shunday jarayon sodir bo`ladi.

Analiz singari, sintez ham, o`qish jarayonida katta o`rin tutadi. Masa-lan, o`qishga o`rgatish vaqtida tovushlar va harflardan bo`qinlar, bo`qinlardan so`zlar, so`zlardan gap tuziladi. Mana shuning o`zi - sin-tezdir. Adabiy asarlardagi ayrim qahramonlarning yoki

tarixiy arboblarning qilgan ishlarini, fikrlarini, hislarini tasvirlash va analiz qilish yoʻli bilan hamda sintez qilish natijasida shu arboblarning, shu qahramonlar-ning xarakteristikasi hosil boʻladi.

Analiz va sintez yoʻli bilan muayyan bir butun narsaning har bir ayrim

qismining, har birayrim elementining shu butun narsadagi roli va ahamiyati, shu qismlar va elementlarning bir-biriga boʻlanishi, narsaning asosiy (muhim) belgilari va ikkinchi darajali belgilari aniqlanadi.

^Analiz va sintez hamisha birlikda oʻtadi. ^Bir butun narsa analiz qilinadi. Binobarin, sintez analizni taqozo qiladi. Muayyan qismlarni, elementlarni, belgilarni bir butun qilib birlashtirmoq uchun avvalo shu qismlarni, shu elementlarni va belgilarni analiz natijasida ajratib olish lozim. /«Tafakkur, — deb yozgandi I.P. Pavlov, — albatta assotsiatsionlardan, sintezdan boshlanadi, soʻngra sintezning ishi shu analiz bilan qoʻshiladi.^ Analiz, bir tomondan, retseptorlarimizning, periferiya uchlarining analizatorlik qobiliyatiga, ikkinchi tomondan esa, bosh miya katta yarim sharlarining postida takomil topuvchi va voqelikka muvofiq boʻlmagan narsalarni voqelikka muvofiq boʻlgan narsalardan ajratib turuvchi tormozJarayoniga asoslanadi.

Odam bosh miyasi katta yarim sharlarining postida qilinadigan analiz va sintez ham birinchi, ham ikkinchi signal sistemalarining signalJarini oʻz ichiga oladi. Birinchi signal sistemasi bergan behisob signallarning yangi umumlashuvlari ham ikkinchi signal sistemasida yuksak analiz va sintez qilinadi. ,/v4 'V^f

Abstraksiyalash, umumiyashtirish va aniqlashtirish p ^

/Abstraksiya — shunday bir fikrlash jarayonidirki, bunda tafakkurda aks etilayotgan bir yoki bir necha obyektlarning biror belgisi (xususiyati, harakati, holati, munosabati) shu obyekt yoki obyektlardan fikran ajratib olinadiBu jarayonda obyektidan ajratilgan bir belgining oʻzi tafakkurning mustaqil obyekti boʻlib qoladi. Abstraksiya, odatda, analiz jarayonida yoki analiz natijasida sodir boʻladi.

Masalan, sinfdagi doskani tasviriy analiz qilish jarayonida uning faqat bir belgisini — qoraligini ajratib olish mumkin va qora doska toʻrtarisida emas, balki doskaning qoraligi toʻrtarisida, soʻngra esa umuman qoralik toʻrtarisida fikr qiliish mumkin. Biz odamlar, samolyotlar, suv, ot va hokazolarning koʻz oldimizdagi harakatini kuzatib turib, ularning bitta umumiy belgisini — harakatini fikran ajratib olishimiz va umuman harakat toʻrtarisida fikr qilishimiz mumkin. Chunonchi, abstraktlash yoʻli bilan bizda uzunlik,

kenglik, miqdor, tenglik, son, qiymat va boshqa shu kabi-lar to`rtida abstrakt tushuncha hosil bo`ladi.

Buyumlarni bir-biri bilan taqqosiash cho`rtida ham abstraksiyalash jarayoni sodir bo`ladi. Biron muayyan jihatlar hamisha bir-biri bilan taqqoslanadi, buyumlar yoki hodisalarning muayyan belgisiga (tusiga, shakliga, ha-rakatlarining tezligiga va shu kabilarga) qarab, ular bir-biri bilan taqqoslanadi.

I.P. Pavlov fikr qilish faoliyatida abstraksiyaning alohida ahamiyati borligini uqtirib, bunday degan edi:

«Umumiylashtirishga keng imkoniyat ochib bergan soʻzning alohida xususiyati boʻlmish abstraksiya tufayli biz voqelikka boʻlgan munosaba-timizni vaqt, makon, sababiyat kabi umumiy tushunchalar shakliga sol-ganriz* («ИлаBJioBCKne cpe,nbi», III tom, 320-bet).

Nutq til boiganidagina abstraksiya qilish mumkin. Soʻz boimasa, hech bir tushunchani ifodalab boimaydi.

4> Umumiylashtirish — tafakkurda aks etgan bir turkum narsalarning oʻxshash, muhim belgilarini shu narsalar toʻqiridagi bitta tushuncha qilib, fikrda birlashtirish demakdir/ Masalan, olmalarda, noklarda, oʻriklarda, apelsinlarda va boshqa shu kabilarda boigan oʻxshash belgilar bitta tushunchada birlashadi, biz buni *meva* degan soʻz bilan ifodalaymiz. Daraxtlar, oʻtlar, gullar va boshqa shu kabiiar «oʻsimlik» degan tushunchada umumiylashtiriladi, oʻsimlik va hayvonlar «organizm» degan tushunchada umumiylashtiriladi, harf va raqamlar «belgi» degan bir tushunchada umumiylashtiriladi.

Umumiylashtirish tafakkurning abstraktlashtiruvchi faoliyati bilan chambarchas bogiangandir. Abstraktlashtirish jarayonida ayrim narsalar-ning oʻxshash belgilari aniqlanadi va shu oʻxshash belgilar umumiylashtiriladi.

Abstraktlashtirish singari, umumiylashtirish ham soʻz yordami bilan hosil boiadi. Har qanday soʻz yakka bir narsani yoki hodisani emas, balki oʻxshash yakka-yakka obyektlarning koʻpchiligini ifodalaydi. Chunonchi, biz *stol* degan soʻzni aytganimizda, bu bilan biz yakka-yakka koʻp stollar-ga taalluqli boigan fikrni ifodalaymiz.

Fikrdagi abstraktlashtirish va umumiylashtirish jarayonlari ikkinchi signal sistemasining spetsifik, oʻziga xos mexanizmlariga tayanadi. «Nutq signallari (suz) tufayli, — deydi I.P. Pavlov, — ...nerv faoliyatining yangi tamoyili — abstraktlash va shu bilan birga, oldingi sistemaning behisob signallarini umumiylashtirish vujudga keladiki, bunda ham oʻz navbatida ana shu umumiylashtirilgan yangi signallar taʼmin analiz va sintez qilina-veradi...» (IlojiHoe co6paHHe coMMHeHHH, III tom, 2-kitob, 215-bet).

Aniqlashtirish bir jihatdan qaraganda abstraksiyalash va umumiylashtirish jarayoniga qarama-qarshi yoki shu jarayonning teskarisidir.

Aniqlashtirish, birinchidan, umumiy abstrakt belgini yakka obyektlar-ga tatbiq yoki

mansub qilishda ifodalanadi. Masalan, biz «oq» deganimiz-da ko`z oldimizga qor, qo`qoz, paxta va shu kabilar kelishi mumkin. Biz «kuch» deganimizda odamni, mashinani, yorug`likni va shu kabilarni tasav-vur qilishimiz mumkin. «To`rtburchakli» deganimizda bu belgi kvadrat-ga, trapetsiyaga, parallelogrammga, kitoblarga va shu kabilarga tatbiq qilini-

shu mumkin. Ikkinchidan, aniqlashtirish umumiy va yakka belgilari kam-roq bo'lgan umumiylikni ochishda ifodalanadi. Masalan, biz olma, olxo'ri, uzumni mevalar qatoriga; stol, stul, divan va shu kabilarni mebel qatoriga qo'shamiz. Umumiy fikrlarni bayon qilish va izohlash cho'qida biz, odat-da, keltiradigan misollarning hammasi aniqlashtirishning o'zidir.

Klassifikatsiya va sistemaga solish

J Atrofdagi olamni bilish uchun bitta narsani emas, balki ko'pchilik va xflma-xil narsalarni o'rganishga to'g'ri keladi/Shu sababli o'rganish uchun qulaylik tu'dirish maqsadida, shuningdek, amaliy maqsadlarda mana shu ko'pchilik narsalarni guruhlariga — turkumlarga bo'lishga to'g'ri keladi. Ko'pchilik narsalarni (narsalarni va hodisalarni) guruhlariga bo'lish **klas-sifikatsiya** yoki turkumlarga bo'lish deb ataladi. Har birguruhdagi muayyan narsaga xos bo'lgan biror belgiga qarab, shu narsalar turkumlarga bo'linadi. Narsalarning umumiy belgisi borligi ularni biror jihatdan bir-biriga o'xshash qilib qo'yadi. Masalan, kutubxonada kitoblar muqovasiga, formatiga, maz-muniga va shu kabi belgilariga qarab turkumlarga bo'linishi mumkin. o'quvchilarni, odatda, yosh yoki jinsiy belgilari bo'yicha, ulgurishlariga va shu kabilarga qarab turkumlarga bo'ladilar.

Turkumlarga bo'lish uchun asos qilib olingan belgi turkumlarga bo'lishning **asosi** deb ataladi.

Sistemaga solish shundan iborat bo'ladiki, bunda ayrim narsalar, faktlar, hodisalar va fikrlar muayyan tartibda makondagi, vaqtdagi tutgan o'rniga qarab yoki mantiqiy tartibdajoylashtiriladi. Shu sababli makoniy xronologik va mantiqiy belgilar asosida sistemaga solish turlari ajratiladi. Mebelning xonadagi joylashtirilishi, daraxtlarning boqqa o'tqazilishi makoniy siste-ma namunasi bo'la oladi. o'tmishda bo'lib o'tgan voqealarning xronologik tartibda joylashtirilishi shu voqealarning vaqtiga qarab sistemaga solish namunasi bo'la oladi. Matematikaga, falsafaga, mantiqqa doir darslik-larda ilmiy materialning joylashtirilishi mantiqiy sistemaga solishning namunasidir.

Sistemaga solish, odatda, turkumlarga bo'lish asosida o'tkaziladi va mana shu turkumlarga bo'lishning yakuni desa bo'ladi.

* * *

Xulosa chiqarish tafakkurning spetsifik fikr yurituvchi operatsiyasidir, lekin hukmlar

masalasini bayon qilayotganimizda bu operatsiya to`rtinchi qismida gapirish maqsadga muvofiqroq bo`ladi.

III. HUKM VA XULOSA CHIQARISH

Tafakkur qilish jarayonida, ayrim fikr yuritish operatsiyalarida bizda paydo bo`ladigan fikrlar hukm tariqasida shakllanadi. Hukm — biror narsa (yoki biror kimsa) haqida biror nimani tasdiqlash yoki inkor qilish demak-dir. Masalan, «Bu stol — yo`qoch stol», «Tuyaqushlar ucha olmaydi», «Ham-ma fanlar foydali». Hukmda biror nima haqida yoki biror kimsa haqida tasdiqlangan yoki inkor qilingan narsa hukm mavzui bo`ladi. Hukmlarda buyumda biror belgilarning borligi yoki yo`qligi — uning boshqa buyumlar bilan bo`lanishi va munosabatlari tasdiqlanadi yoki inkor qilinadi. Shu sababli hukmlar sifatiga qarab bir-biridan farq qilinib, **tasdiqlovchi hukm** va inkor qiluvchi hukm deb aytiladi. Shu hukmlarda tasdiqlangan yoki inkor qilingan narsalar esa hukmlarning mazmunini tashkil qiladi.

Hukm mavzui va uning mazmuni idrok qilinishi, tasavur etilishi va fikrga keltirilishi mumkin, ya'ni tushunchalar tarzida ifodalanishi mumkin. Binobarin, idroklar, tasavur tushunchalar ikki elementining (mah-sullarining) mazmunini hukmning psixologik (subyektiv) jihatini tashkil etadi. Lekin elementlarning bu qo`shilishini ularning assotsiatsiyalar asosida ketma-ket bir-biri bilan almashinish tariqasidagina tushunish yaramaydi. Bunda shunday bo`lanish ham bo`lishi mumkin. Lekin tasdiqlash yoki inkor qilishning o`zidagi mazkur elementlarning bo`lanishi hukm (fikir) spetsifikasini tashkil etadi. Hukmning tuzilishini quyidagi sxema tarzida tasvirlash mumkin.

Bu yerdagi ikki to`garak — S bilan P hukm elementlaridir. C chiziqi tasdiqlashni yoki inkor qilishni ifodalaydi. Nuqta A chiziqi bo`lishi mumkin bo`lgan assotsiatsiyali bo`lanishni ifodalaydi.

Yuqorida keltirilgan misollardan ko`rinib turibdiki, hukmlar so`zlarda — gaplarda ifodalanadi. Gapda boigani kabi hukmda ham hukmning ikki bo`lagi — egasi yoki subyekti (S) hamda hukmning kesimi yoki predikati (P) bo`ladi. Hukmning gapdan farqi faqat shuki, hukmdagi ega va kesim so`zlardan emas, balki idroklardan, buyum va uning to`qirida so`z bilan ifodalanadigan tasavur va tushunchalardan iborat bo`ladi. Shu sababli, hukmning so`z bilan ifodalanishi uchun ham tilning grammatik tuzumi, ayniqsa, katta ahami- ^

yatga ega. Fikr hukm to'g'ri (DMD) grammatik shaklda f&\ v_^
ifodalanganligi uchun ham uni (fikrni) izoh qil-
gan kishi uchun va boshqa kishilar uchun aniq .
va ravshan bo'lib qoladi. ^ — _*

Bizning hukmlarimiz yo bir buyumga, yoki A^
buyumlarning butun bir turkumiga, yoxud bu-yumlar turkumining biror qismiga taalluqli
31-rasm. Hukm sxemasi.

bo`lishi mumkin. Bir buyumga yoki bir hodisaga taalluqli hukmlar yakka hukm deb ataladi.

Masalan: «Toshkent — o`zbekistonning poytaxti», «Bugun havo ochiq». Buyumlarning bir butun turkumiga taalluqli hukmlar **umumiy** hukmlar deb ataladi. Masalan, «Motorlarning hammasi elektr tokini o`tkazadi». Buyumlarning biror turkumi qismigagina taalluqli bo`lgan hukmlar **juz'iy** hukmlar deb ataladi. Masalan, «Ba'zi jismlar elektr tokini o`tkazmaydi».

Hukmlar voqelikka munosabati jihatidan ham bir-biridan farq qiladi, hukmlar voqelikka muvofiq kelishi yoki muvofiq kelmasligi mumkin. Shu jihatdan qaraganda, ular chinakam hukm, noto`qri (xato) hukm va taxmi-niy bo`lishi mumkin.

Voqelikka muvofiq bo`lgan, shu voqelikni to`qri aks ettiradigan hukmlar **chinakam** hukmlar deb ataladi. Masalan, «Andijon o`zbekistonning eng yirik sanoat shahridir» degan hukmlar chinakam hukmlardir.

Biror buyum to`qrisidagi chinakam hukmlar shu buyum to`qrisidagi bilimdir. Bilim hukmlarda shakllanadi, lekin har qanday hukm ham bilim bo`lavermaydi.

Voqelikka muvofiq kelmaydigan, uni noto`qri aks ettirayotgan hukmlar yoqlon yoki xato hukmlar deb ataladi. Masalan, «Ikki karra uch sakkiz» degan hukmlar mana shunday noto`qri hukmlardir. Bu xato, noto`qri hukmlar bilmaslikni ifodalaydi.

Chin yoki yoqlon hukm bo`lib chiqishi mumkin bo`lgan, ya'ni bu-yumga muvofiq kelishi mumkin bo`lgan, muvofiq kelmasligi ham mumkin bo`lgan hukmlar **taxminiy** hukmlar deb ataladi. Masalan, «Ertaga yomqir yoqishi mumkin», «Ehtimol, Marsda hayot bordir» kabi.

Tevarak-atrof olamni bilish jarayonida tafakkur narsalar va voqelik hodisalari to`qrisida hamisha chin hukmlarchiqarishgayo`nalgan bo`ladi.

Fikryuritishjarayonlarining natijalari hukmlarda gavdalantiriladi. Lekin ayni vaqtda hukmlar ham tafakkurning shaklidir. Bizda tafakkur faoliyati odatda, muhokama shaklida o`tadi. Muhokama esa bir-biri bilan boqlangan hukmlar «zanjiri» dir, ammo bu «zanjir» da ayrim hukmlar shunchaki biri ketidan biri kelavermaydi, balki ayni vaqtda tafakkurning biror muayyan narsasiga (yoki masalasiga) taalluqli bo`lib, bir-biri bilan boqlana boradi. Shu tufayli muhokamalarning sistemali, muayyan va mantiqiy bo`lishiga erishiladi.

Tafakkur jarayonlari qo`yilgan maqsadga muvofiq hukmlar shunday birtartibda ketma-ket kelishi (bir-biriga taalluqli bo`lishi) mumkinki, hukmlarning bunday tartibda kelishining

o`zida yangi hukmlar paydo bo`ladi va shakllanadi, shuningdek, mavjud hukmlarning chinligi yoki yanglish-ligi ravshan bo`lib qoladi.

Bunda shuni nazarda tutish kerakki, hukmlar har qancha mantiqiy

bo'lsa ham ularning vujudga kelishida va muhokamalarida assotsiativ jara-yonlar ham hamisha katta o`rin tutadi.

Xulosa chiqarish

Taqqoslash, analiz va sintez qilish, abstraktlashtirish va umumiy-lash-tirish jarayonlarida awalo bizning sezgi organlarimiz bevosita sezib olishi mumkin bo'lgan hodisalar va narsalarning xususiyatlari, ularning bo'lanishlari hamda munosabatlar aks ettiriladi. Shu yo'l bilan bizda bevosita idrok va tasawurlarga asoslangan hukmlar hosil bo'ladi. Masa-lan, «Kecha bugungiga qaraganda issiqroq bo'ldi» (taqqoslash), «Daraxt ildizlar, tana, butoqlar, shoxlar va barglardan iborat bo'ladi» (analiz) de-gan hukmlar mana shunday hukmlardir.

Lekin, ilgari aytib o'tilganidek, voqelikni bilish jarayonida awal biz-ning idrok va tasawurlarimizda bevosita aks etmagan narsa yoki hodisa-larni, bu narsa yoki hodisalarning xususiyatlarini, ularning bo'lanish va munosabatlarini ochib berishga to'g'ri keladi. Bunday narsa yoki hodisa-lar bavosita, asosan, xulosa chiqarish yoi bilan aks ettiriladi (bilinadi).

Xulosa chiqarish — tafakkurning tarixan tarkib topgan mantiqiy shak-lidir, tafakkurning shu mantiqiy shakli vositasi bilan bir yoki bir necha maium hukmlar (asoslar) dan yangi hukm — xulosa chiqariladi. Masa-lan, «Osmondagi hamma jismlar singari Quyosh ham, Yerdagi kabi ele-mentlardan tarkib topgandir», «Quyoshda geliy elementi bor» degan ikki-ta hukm bor. Mana shu ikki hukmdan: «Demak, Yerda ham geliy bor» degan yangi hukm chiqariladi.

Yerda geliy borligi dastlab xuddi ana shunday xulosa chiqarish yoi bilan kashf qilingan edi. So`ngra bu xulosa amaliyotda ham tasdiqlandi.

Xulosa chiqarishning uch turi bor. Bular — induktiv xulosa chiqarish, deduktiv xulosa chiqarish va analogiyaga asosan xulosa chiqarishdir.

Induktiv xulosa chiqarish (yoki induksiya) xulosa chiqarishning shun-day bir turidirki, bunda bir necha yakka yoki ayrim hukmlardan bitta umumiy hukm chiqariladi. Masalan, shunday hukmlar bor: «Yoqoch qizdirishdan kengayadi», «Temir qizdirishdan kengayadi», «Suv isitish-dan kengayadi», «Havo qizdirishdan kengayadi» va hokazo. Biz mana shu hukmlar (asoslar) dan yangi umumiy hukm (xulosa) chiqarib, de-mak, «jismlar qizdirishdan kengayadi» deb aytamiz.

o`qitish jarayonida ko`pincha, o`quvchilarning o`zlari birqancha ayrim hodisalarga, ayrim hukmlarga asoslanib, matematika yoki grammatika-dan umumiy qoidalar chiqarib oladilar. Masalan, o`quvchilar *kitob* degan so`zning oxirida *b* yoziladimi yoki *p* yoziladimi, deb shubhalanib qoladi-

lar. Bunday holda o`qituvchi o`quvchilarga aniq eshitilmayotgan undosh tovushning aniq eshitilmoqchi uchun bu so`zni unli tovush bilan boshqa-radigan qo`shimcha qo`shib turlashni taklif qiladi. o`quvchilar bu so`zni unli bilan boshlanadigan qo`shimcha qo`shib bir necha marta turlab (*ki-tobim, kitobing, kitobi*) mashq qilganlaridan keyin, *p* emas, balki *b* yozish kerakligini bilib oladilar. o`quvchilar, yana *ozod, tuz, Ahmedov, Yo`ldoshev* kabi so`zlarni yozishdan ham *d, z, v* undosh tovushlarini aniqlash uchun shu so`zlarni xuddi haligidek turlaydilar (*ozoda, tuzi, Ahmedova, Yo`ldosheva*). So`ngra shunday so`zlardan bir nechtasini turlab mashq qilingandan keyin, o`quvchilar o`qituvchining yordami bilan: «Yozish vaq-tida so`zlardagi aniq eshitilmaydigan undosh tovushlarni aniq eshitilmoqchi uchun shu so`zlarni unli tovushlar bilan boshlanadigan qo`shimcha qo`shib turlash kerak ekan» degan xulosaga (umumiy hukmga) keladilar. Mana shuning o`zi induksiyaning yoki induktiv fikr qilishning misolidir.

Umumiy hukmda yakka hukmga o`tish yo`li bilan xulosa chiqarishni deduktiv xulosa chiqarish (yoki deduksiya) deb ataymiz.

Masalan:

«Jismlarning hammasi qizdirishdan kengayadi». Asos.

«Havo jismdir». Asos.

«Demak, havo ham qizdirishdan kengayadi» — xulosa. o`qitish jarayo-nida umumiy qoidalarni juz'iy, yakkalarga tatbiq qilish vaqtida o`quvchilar deduksiya yo`li bilan fikrlaydilar.

Masalan, o`quvchilarga oxiridagi undosh tovush aniq eshitilmaydigan so`z uchrab qoladi (*kitob, ozodva* hokazo). Ular umumiy qoidani bilgan-liklari sababli o`sha qoidani mana shu juz'iy holda tatbiq qiladilar va aniq eshitilmayotgan undosh tovushning aniq eshitilmoqchi uchun so`zni tur-lab, uni to`qiri yozadilar.

Analogiya yo`li bilan, ya'ni o`xshashligiga qarab xulosa chiqarish — juz'iy yoki yakka hukmlarga asoslanib juz'iy yoki yakka hukm keltirib chiqarishdir. Boqcha yoshidagi bolaning quyidagi muhokamasini misol qilib keltirish mumkin. Bola bunday muhokama yuritadi: «Ana, xolam kelayotir. U menga konfet beradi». Agar bolaning shu muhokamasini analiz qilib ko`rsak, uning fikr yuritishi quyidagi tarzda borganligini ko`ramiz.

«o`tgan safar xolam kelgan edi». Asos.

«o`shanda xolam menga konfet olib kelgan edi». Asos.

«Yana xolam kelayotir». Asos.

«Demak, xolam menga yana konfet beradi» - xulosa.

Yana bir misol:

«o`tgan yil iyun oyining boshida sel yoqqan edi». Asos.

«Iyun kelayotir». Asos.

»

«Demak, tez orada qattiq, sel yoqsa kerak» — xulosa.

Xulosa chiqarishga doir keltirilgan bu misollar kengaytirilgan manti-qiy shaklda beriladi. Fikr qilish jarayonida xulosa chiqarishning ayrim qismlari, odatda, tushirib qoidiriladi. Ko`pincha, ayrim asoslar hammaga ma'lum hukm boiganligi, shu sababli, takrorlab o`tirishning hojati yo`qligi tufayli tushirib qoldiriladi.

Masalan: «Fanlarning hammasi foydalidir. Psixologiya — fandir. De-mak, psixologiya foydalidir», degan mazmundagi kengaytirilgan shaklda xulosa chiqarish o`rniga biz, odatda, shu xulosa chiqarish yo`lini qisqartirilgan shaklda ifodalab, bunday deymiz: «Hamma fanlar foydali-dir, demak, psixologiya ham foydalidir», yoki «Psixologiya — fandir, de-mak, u foydalidir», yoki «Psixologiya foydalidir, chunki hamma fanlar foydalidir».

Biz o`zimizning yoki boshqalarning fikrlarini tekshirib ko`rish, asos-lab berish, isbotlab berish lozim boigandagina xulosa chiqarishning toiiq, kengaytirilgan mantiqiy shaklidan foydalanamiz.

Hukm yuritishning murakkab jarayonlari hamisha tutash xulosalar chiqarishdan iborat bo`lib, bu jarayonlarda xulosalarning hamma turlari bir-biri bilan chatishib ketadi.

Hukmning haqligiga ishonch hissi

Tafakkur jarayoni hamisha obyektiv dunyoda mavjud narsa-hodisalar to`qrisida chin xulosa chiqarishga, shuningdek, xato xulosa va hukm-lardan qutulishga qaratilgan boiadi.

Mana shunday chin haqiqatni qidirayotgan kishida, odatda, o`zi tayyor holda o`qib olayotgan yoki fikrlash jarayonida paydo boiayotgan hukm-larning chinligiga, haqligiga ishonch yoki shubha hissi tuqiladi. Ishonch yoki shubhalanish darajasi turlicha boiadi. Biz biror hukmning chinligiga, muhokamalarimizning to`qriligiga toia amin boiishimiz, ishonishimiz yoki aksincha, shubhalanishimiz yoxud butunlay ishonmasligimiz mumkin.

Shunday hukmlar, xulosalar borki, ularni o`qib olishda yoki hosil qilishda kishida shubhalanish hislari, ya'ni ishonchdan ishonchsizlikka o`tish va aksincha, shubhadan ishonchga o`tish hislari paydo boiadi.

Voqelikni bevosita idrok qilish, sezishga asoslangan hukmlar bizda katta ishonch hissi tuqdiradi. Odatda, biz bunday hukmlarni ko`rinib turgan, o`z-o`zidan ravshan haqiqat deymiz. Lekin idrok qilish vaqtida noto`qri idrok qilish hollari ham boiganligi sababli,

mana shunday id-roklarga asoslangan hukmlar bizda ba'zan ishonchsizlik yoki shubhalanish hislarini tuqdiradi. Ba'zan biz «o`z quloqimizga va o`z ko`zimizga ishonmay qolamiz».

Xotira tasavvurlariga asoslangan (o'tmishni esga tushirgandagi) hukmlar ba'zan kishida shubha tuqdiradi va ularga kamroq ishonch bilan qaraymiz.

Xulosa chiqarish yo'li bilan hosil qilinadigan hukmlar xotira tasavvurlariga asoslangan hukmlarga qaraganda ko'p daraja inobatli, ishonchli bo'ladi, lekin, shunday boisa ham, biz xulosa chiqarish yo'li bilan hosil qilingan yoki shu yo'li bilan hosil qilinadigan hukmlardan hamma vaqt ham qanoat hosil qilavermaymiz. Buning sababi, birinchidan, mana shu chiqarilgan xulosaga negiz boigan asoslarning qanchalik to'g'riligiga, ya'ni shu hukmlarda voqelikning to'g'ri aks ettirilganligiga qay darajada ishonch borligiga va ikkinchidan, kishi xulosa chiqarishning mantiqiy shakllarini qanchalik egallab olganligiga bog'liq boiadi. Agar kishi xulosa chiqarish shakllarini to'la egallab olmagan boisa, u to'g'ri va chin asoslar boigan taqdirda ham xato xulosa chiqarishi yoki chin xulosani noto'g'ri xulosa deb qabul qilishi mumkin.

Odamning mavjud ehtiyojlari va manfaatlari hukmning chinligiga va muhokamaning to'g'riligiga hamda qay darajada ishonch bilan qarashiga ta'sir qiladi. Bizning ehtiyojlarimizga va manfaatimizga mos kelgan hukmlar darrov chin hukm deb aytila beradi, bizning manfaatimizga mos kelma-gan hukmlarni, xulosalami esa, ko'pincha, biz noto'g'ri xulosalar deb qabul qilamiz.

Hukm chiqarishda ishonchning qay darajada osonlik bilan vujudga kelishi har bir shaxsning individual xususiyatlariga ham bog'liqdir.

Odamlar hissiyotga berilib yoki o'z manfaatlarini ko'zlab hukm yuri-tishlari mumkin, shu sababli bir tomonlama, qarazgo'ylik bilan chiqarilgan va binobarin, haqiqatni aks ettirmaydigan xato hukmlar boiishi mumkin.

Ishonmaslik, shubhalanish hislari haqiqatni qidiraverishga yo'llaydi, tajribada sinalgan hukmlar eng ko'p ishonch bilan qabul qilinadigan, inobatli hukmlardir. Shu sababli, odamning fikr qilishi va bilish faoliyati jarayonlaridagi tafakkur jarayonlarini, ayrim hukmlarni tajribada sinab ko'rish va tanqiddan o'tkazish zaruriyati, ehtiyoji tuqilgan.

Haqiqatni isbot qilish, noto'g'risini rad etish ehtiyoji tuqilgan. Shu sababli, yana kengaytirilgan mantiqiy shakldagi hukm chiqarish, hamma dalil va asoslarni birma-bir keltirib xulosa chiqarish zaruriyati ham tuqilgan. Tafakkurning ikkilamchi jarayonlari, ya'ni nazorat qiluvchi yoki tanqidiy tafakkur shu tariqa vujudga keladi va tashkil topadi. Bu tafakkur

kishining yoshi o'tgan sari, tarbiya ta'siri ostida o'sadi. Nazorat qiluvchi tafakkur-ning o'sganligi odamning aqli yuksak darajada o'sganligini, odamning mustaqil fikr yuritayotganligini ko'rsatadi. Hukmlarni mufassal turkum-larga ajratish, xulosa chiqarishning hamma turlariga doir qoidalar tuzib berish, shuningdek, shubha tug'diradigan hukmlarni asoslash va isbotlash

shakllarini hamda qoidalarini tuzib berish bilan logika (mantiq) fani shuqullanadi. Shu qoidalar va shakllarga muvofiq keladigan tafakkur **mantiqiy** tafakkur deb ataladi.

IV. TUSHUNCHA

Yuqorida aytib o`tilganidek, bizda fikrlar hukmlar tarzidagina shakllanib qolmasdan, shu bilan birga atrofimizdagi olam va hayot to`rtisidagi tushunchalar tarzida shakllanadi. Tushuncha narsalar to`rtisida — ularning xususiyatlari, holatlari, boqlanishlari va munosabatlari to`rtisida bir-biri bilan boqlangan hukmlardan hosil boiadi. Biror narsa to`rtisida tushuncha hosil qilish — shu narsa to`rtisida bir qancha hukmlar yuritish demakdir. Tushunchani ochib beradigan hukmlar jami shu tushunchaning mazmunini tashkil qiladi. Biror narsa to`rtisida qancha ko`p hukm yurita olsak, tushunchaning mazmuni ham shunchalik boy boiadi. Nar-saning shu hukmlarda ifodalangan belgilari qanchalik muhim boisa, tushunchaning mazmuni ham shunchalik chuqur boiadi.

Tushunchaning ikki turi bor: biri aniq tushuncha, ikkinchisi — abs-trakt tushuncha.

Bir butun narsaga taalluqli bo`lgan tushuncha, masalan, stol to`rtisidagi, odam to`rtisidagi, o`simlik va boshqa shu kabi narsalar to`rtisidagi tushuncha aniq tushunchadir.

Narsa va hodisalarning o`ziga taalluqli boimasdan, balki narsa va hodisalardan, fikran ajratib olingan ayrim xususiyat, sifat va holatlarga, shuningdek, ayrim narsa va hodisalar o`rtasidagi munosabatlarga va boglanishlarga taalluqli boigan tushunchalar abstrakt tushunchalar deb ataladi. Masalan, «o`qirlik» to`rtisidagi, «uzunlik» to`rtisidagi, «tenglik» to`rtisidagi, «harakat» to`rtisidagi, «qiymat» to`rtisidagi va boshqa shu kabi tushunchalar mana shunday abstrakt tushunchalardir.

Tushunchalarning idrok va tasavurlardan farqi

Tushunchani idrok va tasavurdan farq qilmoq kerak. Ilgari aytib o`tilganidek, sezgi va idroklar narsa va hodisalarning bizning sezuv organlarimizga ta'sir qilishi jarayonida hosil boiadi. Sezgi va idroklar sezuv organlari faoliyatining mahsulidir. Tasavurlar yo xotiraning mahsuli, yoki xayolning mahsulidir.

Idrok va tasavvurlar faqat yakka narsalarning obrazlaridir. Tushunchalar esa faqat yakka bir narsaga emas, balki ko`p narsalarga, narsalarning butun turkumiga ham taalluqli

bo`lgan, umumiyashtirilgan bir maz-

munni aks ettiradi. Masalan, «stol» (umuman stol) degan tushuncha hamma stollarga taalluqli tushunchadir.

Tushuncha — o`zining psixologik tuzilishi jihatidan fikran umumiy-lashtirilgan obrazdir.

Tushunchaga taalluqli obyektlarning miqdori tushunchaning koiamini (hajmini) tashkil qiladi. Tushunchalar koiam jihatidan ikkiga boiinib, yakka tushunchalar va umumiy tushunchalar deb ataladi.

Ayrim, yakka narsalarga taalluqli tushunchalar yakka tushunchalar deb ataladi. Masalan, Amudaryo to`qrisidagi, Navoiy to`qrisidagi, bir stol to`qrisidagi va hokazolar haqidagi tushunchalarimiz mana shunday yakka tushunchalardir. Ammo yakka tushunchalarning mazmuni, garchi bitta narsaga taalluqli boisa ham umumiy-lashtirilgan tarzda bo`ladi. Masalan, Amudaryo to`qrisidagi tushunchada shu daryoni ko`p martalab kuzatish va u haqida bir qancha xilma-xil hukmlar chiqarish natijasida hosil qilingan va umumiy-lashtirilgan mazmun ifodalanadi.

Yakka tushunchalarning xususiyati shuki, bu tushunchalarda hamisha yaqqoi obraz mavjud boiadi, chunki bu tushunchalar bevosita yo idrok-ka, yoki tasawurga asoslanadi.

Butun bir turkum, bir-biriga o`xshash tushunchalar umumiy tushunchalar deb ataladi. Masalan: imorat to`qrisidagi, odam to`qrisidagi, o`simlik to`qrisidagi, organizm va hokazolar to`qrisidagi tushunchalar mana shunday tushunchalardir. Umumiy tushunchalar ham tasawurlar-ga asoslanadi. Lekin mana shu tushunchalarda paydo boiadigan tasawurlar ayrim hollarda va ayrim kishilarda turlicha boiishi mumkin. Masalan, bizning fikrimizda «hayvon» degan tushuncha paydo boiganida, bizning ongimizda yo ot to`qrisidagi, yoki sigir to`qrisidagi, yoki it to`qrisidagi, yoxud shu hayvonlarning butun bir to`dasi to`qrisidagi tasawur tuqilishi mumkin. Aniq tushunchalarda tuqiladigan tasawur har qancha xilma-xil boisa ham shu tushunchalar shu tushunchada ifodalanadigan narsalar-ning bir turiga, bir turkumigagina taalluqli boiadi.

Abstrakt tushuncha hamisha umumiy boiadi. Abstrakt tushunchalarning xususiyati shuki, bu tushunchalar idrok yoki tasawurlarga bevosita tayanadi. Bu tushunchalarda yaqqol obraz boimaydi, abstrakt tushunchalarda sezgi elementlari boimaydi.

Garchi abstrakt tushunchalardan miyamizda biror tasawur tuqilsa ham, bu tasawurlar shu tushunchaning o`ziga bevosita taalluqli boimasdan, balki bevosita va hatto juda olis

munosabatda boiadi. Masalan, «cheksiz-lik» degan abstrakt tushuncha bir odamda uzun yoi to`risida tasawur tu`dirsa, ikkinchi bir kishida bir altak ip to`risida tasawur tu`diradi, uchinchi bir kishida osmon toia yulduzlar to`risida tasawur tu`dirishi, to`rtinchi bir kishida cheksizlik alomati boigan matematik belgi to`risida

tasawur tushunchalari mumkin va hokazo. Abstrakt tushunchalar aniqlash-tirilgandagina tasawurlar muayyan xarakter kasb etadi. Masalan, «baland-lik» to'g'risidagi, «oqlik» to'g'risidagi tushunchalarda yaqqol obraz yo'q, lekin «imoratning balandligi*» to'g'risidagi, «qorning oqligi» to'g'risidagi tushunchalarda yaqqol obraz, tasawur bor.

Tushunchalar o'zining mazmuni jihatidan ham idrok va tasawur obraz-laridan farq qiladi. Sezgi organlari yordami bilan bevosita aks ettirilgan belgilar narsalar to'g'risidagi idrok va tasawurlarning mazmunini tashkil qiladi.

Tushunchaning mazmunini hukmlar sintezining majmuini tashkil qiladi, bu hukmlarda o'sha idrok qilinayotgan belgilar, shuningdek, sezish organlarimiz his qilolmaydigan belgilar ko'rsatiladi. Bunda narsaning belgi-lari uning boshqa narsalar va tushunchalar bilan muhim bog'lanishlarini va munosabatlarini ifodalaydi. To'g'ri fikr qilingan taqdirda, voqelik tushunchalarda, sezgi va tasawurlardagiga qaraganda chuqurroq, to'liqroq va aniqroq aks etadi. Masalan, biz Quyoshni nur sochib turgan katta doira shaklida idrok qilamiz, lekin bizning quyosh to'g'risidagi tushunchamiz bir qancha hukmlarni ham o'z ichiga oladi. Bu hukmlarda, idrokka nisbatan, ko'proq bilim mavjuddir. Masalan: Quyosh Yerdan qariyb bir yarim million marta katta, loyillab turgan shardir. Quyosh bilan Yerning orasi 150 million kilometr. Quyosh Yer, shuningdek, osmondagi hamma jismlar tarkib topgan elementlardan tarkib topgan va hokazo.

Tasawurlar bilan tushunchalar o'rtasidagi tafovutlar to'g'risida aytilgan bu gaplardan tasawurlar bizning ongimizda o'zicha paydo bo'la be-rar ekan, tushunchalar esa o'z yo'li bilan hosil bo'lar ekan, degan ma'no chiqarish yaramaydi. Tasawurlar bilan tushunchalar bir-biri bilan cham-barchas bog'langandir.

Hamma tushunchalar tajriba asosida hosil bo'ladi; shu sababli ham-ma tushunchalar — aniq tushunchalar ham, abstrakt tushunchalar ham — idrok va tasawurlar asosida tashkil topadi.

Ikkinchi signal sistemasining muvaqqat bog'lanishlari tushunchalar hosil bo'lishining nerv-fiziologik mexanizmlaridir; lekin, ilgari necha marta aytib o'tganimizdek, ikkinchi signal sistemasining faoliyati ha-misha birinchi signal sistemi asosida va bir-biriga o'tkazayotgan ta'siri natijasida sodir bo'ladi. Tushunchalar birinchi signal sistemasining signallarini abstraktlash, umumiyashtirish, yuksak darajada analiz va sintez qilish natijasida

vujudga keladi.

«Tevarak-atrofdagi narsalarga taalluqli boigan sezgilarimiz va tasav-vurlarimiz esa, - deydi I. P. Pavlov, - biz uchun voqelikning birinchi signallaridir, aniq signallardir» (ríoJiHoe co6paHHe COMHHCHMH, III tom, 2-kitob, 232-bet).

Tushuncha va soʻz

Tushuncha bilan soʻz bir-biriga chambarchas bogʻlangan: soʻzsiz tushuncha boiishi mumkin emas. Soʻz tushunchaning «moddiy» ifodasi va tushunchaning tayanchidir. Tushunchalar yo bir soʻz, yoki bir necha soʻz bilan ifodalanadi. Masalan, «odam» degan tushuncha bir soʻz bilan ifodalangan, lekin «oʻzbekiston fuqarosi» degan tushuncha esa ikki soʻz bilan ifodalangan, «oʻz Vatanini sevgan kishi» degan tushuncha toʻrt soʻz bilan ifodalangan.

Koʻpincha tushunchalar alohida shartli belgilar — savollar vositasi bilan ifodalanadi. Masalan, matematikada + (plus), — (minus), = (teng-lik) va boshqa shu kabi belgilar ishlatiladi. Koʻp tushunchalar ayrim harf-lar — *a, b, c, x, y* va boshqa shu kabi harflar bilan ifodalanadi. Bunday belgilar, odatda, soʻz bilan ifodalanadigan iboralarning oʻrnida ishlatiladi va shartli ahamiyatgagina ega boiadi — soʻzlashgan vaqtda bu harflar oʻrniga oʻzaki tildagi soʻzlar va gaplar ishlatish mumkin.

Soʻzlar va belgilar faqat tushunchalarning ifodasigina boiib qolmas-dan, balki, shu bilan birga, tushunchalar hosil qilish uchun ham vosita boiadi. Tushunchalar sezgi, idrok, tasawurlar asosida, soʻz, nutq yorda-mi bilan tafakkur jarayonida hosil boiadi.

Tushunchalar hosil qilishda fikrlashning asosiy jarayonlari boigan umu-miylashtirish va abstraktlash faqat soʻzlar yordami bilangina roʻyobga chiqishi mumkin. Soʻzlar, terminlar tafakkur jarayonlaridagi tushuncha-larning mazmunini ifodalaydi, ongda tushunchalarning «vakili» boiib xiz-mat qiladi, soʻz birinchi signal sistemasining hamma signallarining signallaridir; shu signallarining hammasini ifodalaydi, shu signallarining ham-masini umumiyashtiradi (Pavlov).

Har bir soʻz muayyan mazmunni va muayyan hajmdagi tushunchani ifodalaydi, shu sababli, soʻzlar aloqa qilishga va tushunchalarni anglab olishga xizmat qiladi. Har bir tushuncha soʻzlar vositasi bilan boshqa shaxslarga bildirilishi mumkin. Tushunchalarni hamma anglab olishi mumkin. Biz oʻzimizdagi tushunchalarning koʻpchiligini boshqa odamlardan tayyor holda olganmiz. Odamlarning hamma keyingi avlodlari oʻzlarida *boʻlgan* tushunchalarning katta qismini oʻzlaridan oldingi boʻlinalardan tayyor holda oladilar. Keyingi boʻlindagi odamlar avvalgi boʻlindagi odamlar yaratgan tushunchalarni oʻqib olib, ularni chuqur-lashtiradi, aniqlaydilar, boyitadilar. Shu bilan birgalikda, keyingi av-lodlar

shu tariqa o`qib olingan tushunchalarga va o`z tajribalariga asos-

lanib, voqelikning oldingi bo`linidagi kishilar tushuncha yaratib bergan narsa va hodisalar to`lisida yangi tushunchalar yaratadilar.

o`qitishning mohiyati ham tayyor tushunchalarni (bilimlarni) mana shu tariqa berish va o`qib olishdan iboratdir.

Tushunchalarning mana shunday boshqalarga berilishi va uqib olinishi bu tushunchalarning takomillashuviga ham sababchi bo`ladi. Voqelikdagi narsa va hodisalar to`lisidagi tushunchalar tarixan — insoniyat olamining taraqqiyoti davomida va har bir kishining bolalikdan boshlab to umrining oxirigacha ongida takomillashib boradi. Tushunchalarning takomillashib borishi ularni chuqurlashtirishdan va ularning mazmunini aniqlashdan, shuningdek, ularning hajmini kengaytirish va aniqlashdan iborat bo`ladi. Masalan, bundan besh yuz yil muqaddam odamlarning Yer to`lisidagi, Quyosh to`lisidagi va Yer bilan Quyoshning bir-biriga nisbati to`lisidagi tushunchalari unchalik to`liq va aniq tushunchalar bo`lmagan edi. o`sha vaqtdagi odamlarning nazarida, Quyosh nur sohib turgan bir gardish bo`lib, osmon gumbazi bo`ylab, Yer tevaragida aylanar edi. Hozirgi vaqtda bizning Quyosh to`lisidagi, Yer to`lisidagi va ularning bir-biriga nisbati to`lisidagi tushunchalarimiz butunlay o`zgarib ketdi. Bu tushunchalar yangi mazmun bilan boyidi, aniqroq va to`liqroq bo`lib qoldi. Endi biz Quyoshning nur sohib turgan gardish emas, balki juda katta lovillab turgan gazsimon shar ekanligini, Quyosh Yer tevaragida aylanmasdan, balki Yer o`z o`qi tevaragida va Quyosh tevaragida aylanayotganligini bilamiz va hokazo.

Quyoshning fizik, kimyoviy va atom tarkibi to`lisida endi odamlar ko`pgina narsalarni bilib olishdi, Quyosh nurlarining Yerga, atmosferada va kosmosdagi ta'siri haqida ham odamlar ko`p narsalarni bilib olishdi.

Har bir kishining yoshiga qarab, tarbiya va ta'im ta'siri bilan hamda kishining faoliyati jarayonida uning ongidagi tushunchalar rivojlanib bo-radi. Chunonchi, biz bolalik cho`limizdayoq turli o`simliklar to`lisida va umuman o`simliklar to`lisida ba'zi bir tushunchalarga ega boiamiz. Maktabda botanika va boshqa tabiyot fanlarini o`qish tufayli, o`simliklar to`lisidagi tushunchalarimiz boyiydi va aniqlanadi.

Hukm, xulosa chiqarish va tushunchalar fikrlash faoliyatida bir-biri bilan chambarchas bog'langan boiadi. Tushunchalar hukmlarda ochib beriladi. Muhokama yuritish jarayonida

o`zimizda boigan hukmlar aso-sida xulosa chiqarish yoi bilan yangi hukmlarda narsalarning yangi (ya'ni, shu vaqtgacha nomaium boigan) belgilari ochib beriladi va shu bilan birlikda, bu narsalar to`risidagi tushunchalar ta`in ham ko`proq boyiy-di, chuqurlashadi va aniqlanadi.

V. TAFAKKUR TURLARI

^Odamlarning ehtiyojlari, hayotiy qiziqishlari va faoliyatlari juda xil-ma-xildir. Shu sababli, odamning tafakkuri ham turli hollarda har xil turda namoyon boiadi. Bilish uchun kerak boigan vazifalarni va har xil amaliy vazifalarni hal etishga to`qiri kelib qolinganda, shuningdek, boshqa odamlarning fikrlarini nutq orqali va amaliy muomalada bilib olishga, tushunib olishga to`qiri kelinganida odam o`z fikrini ishlatadi. Mana shun-dan **ijodiy tafakkur** va **tushunish** deb ataladigan tafakkur kelib chiqadi. Tafakkurning faolligi qay turda boiishiga qarab, u ixtiyoriy va ixtiyorsiz tafakkurga boiinadi, tafakkurning umumiydashganlik darajasiga qarab, u aniq va abstrakt tafakkurga, yo`nalishiga qarab, u nazariy va amaliy tafakkurga boiinadi. ^

Ijodiy tafakkur va tushunish

Paydo boigan savollarning javobini odam o`zi qidirib topsa, qo`yilgan vazifalarni odam o`zi hal qilsa, odamning ongida yangi hukmlar va tushunchalar paydo boisa, bunday hollarda ijodiy tafakkur paydo boiadi.

Savollarning paydo boiishi yoki qo`yilganligi fikr qilish, tafakkur jara-yonlaridagi boshlanish momentidir (yoki fazadir).

Idroklarda, tasawuriarda, fikrlarda va nutqda biror yetishmagan, mu-kammal ifodalanmagan narsa sezilib qolganida, o`zining yangiligi, kutil-maganligi bilan e'tiborni jalb qiladigan narsa va hodisalar idrok qilingani-da hamda shunga o`xshash fikrlar paydo boiganida bizning ongimizda savollar tuqiladi. Idrok, tasawur va fikrlar bir-biri bilan «to`qnash» kelib qolganida, bir-biriga zid tushib qolganida savollar paydo boiadi. Bunday hollarda taajjublanish, hayratda qolish hissi tuqiladi va shu hislar bilan birlikda savollar ham ifodalanadi.

Inson faoliyatining hamma turlarida uning ehtiyojlari sababli savollar paydo boiaveradi, faoliyat jarayonining o`zida bizda yangi savollar tuqiladi, yangi vazifalar qo`yiladi.

Nutq orqali muomala qilganimizda, kitoblarni o`qiyotgan vaqtimiz-da, narsalarni ko`zdan kechirayotganimizda, texnikaga va mexanikaga doir xilma-xil mashinalar bilan tanishayotganimizda va shu kabi hollarda bizda turli savollar tuqiladi.

Tafakkur jarayonining o`zi ham, bilish jarayonining o`zi ham muttasil har xil savollar

tuqilishiga sabab boiadi. Odam qanchalik ko`p bilaversa, uning oldida nomaium narsalar shu qadar ko`p paydo boiaveradi, unda shu qadar ko`p savollar tuqilaveradi va uning o`zi shu qadar ko`p savol beraveradi. Bilishga qiziqish savollar qo`yishda katta rol o`ynaydi.

Kundalik hayotda shunday ham bo`ladiki, savol berilishi bilan darrov uning javobi ham topiladi. Masalan, «Bugun nima kun?» «Bugun shanba», «Ikki marta uch qancha bo`ladi?» «Ikki marta uch - olti». Shunday qilib, bunday tafakkur jarayonida savolga javobni idrok qilinayotgan yaqin vazi-yatning o`zi beradi yoki hammaga ma'lum ochiq-oydin haqiqatlar javob bo`lib xizmat qiladi. Kundalik hayotimizdagi nutqni bevosita tushunish-ning o`zi ham oddiy tafakkurga taalluqlidir.

Bu — tafakkurning **oddiy**, elementar jarayonlaridir. Bu ayrim hukmlar bizning idrokimizda ifodalanadi hamda tasawurlar va tushunchalar ta-riqasida xotiramizda mustahkam o`rin oladi.

Ijodiy tafakkur to`qirida gapirganimizda biz murakkab aqliy jara-yonni nazarda tutamiz. Bu jarayon bir qancha bosqichlar (yoki fazalar) va momentlardan iborat bo`ladi.

Ijodiy tafakkur murakkab jarayon bo`lib, bu **murakkab** jarayonda qo`yilgan savol ketidan (shu savolning murakkabligiga qarab) dastlab vazifa ifodalanadi, so`ngra esa vazifani, masalani yechish jarayoni, ya'ni qo`yilgan savollarga javob qidirish jarayoni boshlanadi.

Vazifa, masala — yechilishi, hal qilinishi talab etilgan savoldir. Ifoda-langani vazifa *maqsadni* ham o`z ichiga oladi. Bu maqsad noma'lumni topishga va shu tariqa hayronlik, taajjulanish va gumon hislaridan qutu-lishga intilishdan iboratdir. Tafakkurning murakkab jarayonlaridagi ma-salani ifodalashning o`zi, ko`pincha, murakkab faoliyat bo`ladi. Bunda nimalar ma'lum va noma'lumligini hisobga olishga, masala qanday vazi-yatda yechilayotganligini hisobga olishga, yechilayotgan masalaning ahami-yatini tushunib olishga to`qiri keladi.

Tafakkur jarayonining shundan keyingi bosqichi — javobni izlash-dan, masalani hal etishga olib keladigan yo`llarni, vositalarni, qoi-dalarni, usullarni qidirish va tatbiq qilishdan iborat boiadi. Qo`yilgan savollarga beriladigan javoblarni ba'zan idrok qilinayotgan tevarakatrofdagi vaziyatdan qidirishga to`qiri keladi. Bunday hollarda tafakkur jarayonlaridagi odamning kuzatuvchilik qobiliyati katta ahamiyatga ega boiadi.

Ba'zan lozim boigan javob «xotira zapaslari* orasidan — tajriba va bilimlarimizdan topiladi. Imtihon berayotgan o`quvchining fikri, ko`pincha, shu tariqa ishlaydi. Ko`pincha tafakkur jarayonlarida kerakli javoblar xa-yol yordami bilan topiladi. Masalan, har xil taxminlar, ilmiy gipotezalar shu tariqa vujudga keladi, ko`pgina kashfiyotlar, texnika

sohasida har xil ixtirolar qilinadi.

Ko`pincha, tafakkur jarayonlaridagi kerakli javoblarni muhokama qilish va o`ylab ko`rish, faraz qilish tafakkurning mantiqiy usullarini qo`llanish yo`ri bilan topiladi. Masalan, matematika masalalari ana shu yo`ri bilan

yechiladi. Masala va vazifalarni yechish, qo'yilgan savolga javob qidirish jarayonida biz ba'zan yanglishamiz, shu masalani yechishga olib boradi-gan to'qri yo'Idan adashamiz. Olingan javobning o'zi yoki masalani hal etish usulining o'zi bizda shubha tuqdiradigan paytlar ham bo'ladi. Bun-day hollar tafakkur jarayonida yana bir payt — shu jarayonning nati-jalarini tanqidiy tekshirib chiqish payti keladi. Ba'zan bu tanqidiy tek-shirish masalani, vazifani hal etish jarayoni bilan ayni bir vaqtda, bab-baravar bo'laveradi. Fikr qilish jarayonining mana shu nazorat qiluvchi paytida mantiqiyjarayonlarxulosa chiqarish, isbotlash, rad etish jarayon-lari, ayniqsa, katta o`rin tutadi. Harakatning oxirgi va asosiy mezonni odam-ning tajribasidir.

Masalani, vazifani hal etish yo'llarini va qo'yilgan savollarga beriladi-gan javoblarni ko`pincha boshqa odamlardan qidirishga to'qri keladi. Faoliyatning boshqa turlarida bo'lgani kabi, tafakkur sohasida ham, odam o`zining ijtimoiy mavjudot ekanligini ko`rsatadi. Turli masalalarni, vazifalarni hal etish vaqtidagi tafakkur jarayonlari, ko`pincha, boshqa odamlar bilan nutq orqali aloqa qilish yo`li bilan voqe bo'ladi. Bu aloqa esa suhbatlashish, muhokama qilish, bahslashish va boshqa shu kabilardan iborat bo'ladi.

Tarixga kirgan va uluq kishilarning nomlari bilan bo`liq bo'lgan ilmiy kashfiyotlar, falsafiy va ilmiy tushunchalar, turli nazariyalarning ko`pchiligi ayni vaqtda ko`p jihatdan jamoa tafakkurining, ba'zan bir necha bo`qindagi odamlar tafakkurining mahsuiidir.

Tafakkur jarayonidagi tushunish boshqa bir kishining o`zaki va yoz-ma nutqini idrok qilish va uqib olish jarayonida sodir bo'ladi. Nutqni tinglayotganimizda yoki biror yozma matnni o`qiyotganimizda, odatda, biz o`zimiz eshitayotgan yoki o`qiyotgan so`z birikmalarini to'qri idrok qilishga («payqab olishga») intilamiz.

Texnika buyumlari, mashinalar, ishlab chiqarish korxonalarini bilan, avtomat va elektron apparatlar bilan, asbob va shu kabilar bilan tanishish jarayonida ham bizda tushunish sodir bo'ladi.

Bunday holda tushunish muayyan bir texnikaviy obyektida gavdalan-gan fikrlar sistemasini idrok qilishda («payqab olishda»), obyektning, masalan, umuman hisoblash mashinasining va undagi ayrim detallarning ma'nosi va vazifasi nimaligini tushuna olishda namoyon bo'ladi.

Jumladan, o`zimiz idrok qilayotgan yoki tasavvur qilayotgan narsalarni o`zimizdagi

mavjud tushunchalar qatoriga o`tkazishning o`zi ham tushunishimizning ifodasidir.

Texnikani tushunmoq uchun qandaydir texnikaviy tajribaga ega bo`lish, loqal oddiy asboblardan foydalana bilish va loqal oddiy mashinalar bi-lan tanish bo`lish kerak.

Tushunish ijodiy tafakkurdan farq qiladi, gavalantiruvchi xayol bo'lgani kabi, tushunishni ham gavalantiruvchi tafakkur deb ta'riflash mumkin.

Tushunish asosan, tayyor bilimlarni va ko'nikmalarni o'zlashtirishda sodir bo'ladigan tafakkurdir.

Maktabda o'qitish jarayonida tushunish katta rol o'ynaydi. o'quvchilarning bilimlarni uqib olishdagi muvaffaqiyatlari ularning shu bilimlarni qay darajada tushunishlariga bogliq bo'ladi.

Odamning aqliy faoliyatida tushunish va mustaqil ijodiy tafakkur jara-yonlari bir-birini istisno qilmaydi. Shuni nazarda tutish kerakki, tafakkur-ning bu ikkala turi ayni bir xil operatsiyalardir: taqqoslash, analiz, sintez qilish va shu kabilarda sodir bo'ladi.

Ba'zan tushunish jarayonida ham savollar qo'yishga va masalalarni hal qilishga to'g'ri keladi. O'zaki nutqni idrok qilish cho'g'ida yoki kitobni o'qiyotganimizda, yoxud biror texnika va mexanizmlarni ko'zdan kechirayotganimizda tushunib bo'lmaydigan, tushunish qiyin bo'lgan narsalar uchrab qoladi. Bunday hollarda «buni qanday tushunmoq kerak» degan savol tuziladi, bu savolning javobini qidirish boshlanadi. Bundan tashqari, biror vazifani mustaqil hal qilmoq uchun, biror masalani mustaqil hal etmoq uchun biror nimani tushunish ham kerak. Masalan, hukm yuritishda chin xulosaga kelmoq uchun shu hukm yuritishga asos bo'lgan shart-sharoitning mazmunini to'g'ri tushunib olmoq kerak. Matematika masalasini yechayotgan o'quvchi avvalo shu masalaning mazmunini tushunib olishi, ya'ni matnda ifodalangan fikrni (hukmni va tushunchalarni) uning mantiqiy boglanishida to'g'ri uqib olishi, so'ngra esa masalani yechishga kirishuvi, ya'ni tushunilgan materialga asoslanib turib, har xil fikrlash jarayonlarini tatbiq qilish yo'li bilan nomuvaj sonni qidirishi va topishi lozim bo'ladi.

Tushunish (idrok qilishdan iborat fikr yuritish jarayoni) va masalani mustaqil yechish (ijodiy fikr qilish) jarayonlari odam faoliyatida bir-biri bilan chambarchas bog'langan holda sodir bo'ladi va o'tadi.

Ixtiyoriy va ixtiyorsiz tafakkur jarayonlari

Boshqa aqliy jarayonlar singari, tafakkur jarayoni ham, ixtiyoriy va ixtiyorsiz sodir bo'lishi mumkin.

Boshqa aqliy faoliyat turlariga (idrok, esda qoldirish, esga tushirish, xayolga) nisbatan tafakkur ko`proq ixtiyoriy jarayondir. Fikrlash faoliya-tida ko`pincha maxsus savollar qo`yiladi, masalalar ifodalab beriladi. Javob-iarni qidirish, yangi masalalarni yechish vaqtida ko`pincha biz ma'ium darajada kuch sarflaymiz, irodamizni ishga solamiz, bunda ba'zan katta qiyinchiliklarni, to`sqinliklarni yengishga to`qiri keladi.

Ixtiyoriy tafakkur muhokama qilish tarzida o`radi. Matematikadan har qanday masalani yechish jarayoni ixtiyoriy tafakkurga misol boia oladi. Nazorat qiluvchi tanqidiy tafakkur ham, asosan, ixtiyoriy tafakkur jarayonidir.

Tafakkur jarayonlari ixtiyorsiz tarzda ham boiadi. Bunda ixtiyorsiz jarayonlar ko`pincha ixtiyoriy tafakkur bilan chambarchas chirmashib ketadi. Ba'zan faoliyatning turli sohalariga: maishiy, amaliy, ilmiy-bilish faoliyatlariga doir savollar beixtiyor tuqilib qoladi. Qo`yilgan savollar-ning javoblari ham, xuddi shuningdek, ba'zan beixtiyor qidiriladi va topiladi. Bunday hollarda fikrlash jarayonlar sezilmasdan o`taveradi, savol-larning javoblari esa fahmga kelganday boiadi. Ba'zan shunday ham boiadiki, biz qattiq fikr qilib turgan vaqtimizda butunlay boshqacha fikr-lash bizda beixtiyor (biror nimaning ta'siri bilan) paydo boiadi, shu fikr-lar ongimizga o`rnashib olib, bizning e'tiborimizni asosiy ishdan, shu onning o`zida ongli ravishda qo`yilgan vazifadan chetga tortadi. Ko`pincha biz biron-bir vazifani ixtiyoriy ravishda o`z oldimizga qo`yib, uni hal etayotganimizda, shu onning o`zida bizning oldimizda turmagan boshqa masalalarni ham yoiakay hal qilib qo`yamiz. Shunday hollar ham boiadiki, ixtiyoriy ravishda zo`r berib, fikr qilingan vaqtda hal etilmay qolgan masalalar biroz vaqt o`tgach, biz kutmagan holda, o`z-o`zidan hal qilinib qoladi.

Yirik mutafakkirlar beixtiyor fikr qilib turgan paytlarida ilmiy kashfi-yotlar qilganliklari singari hollar ham oz emas. Chunonchi, shu narsa ma'umki, qadimiy grek mutafakkiri Arximed solishtirma oqirlik qonunini shu masala ustida zo`r berib fikr qilgan vaqtida kashf qilolmasdan, balki o`zi sira kutmagan bir paytda, vannada cho`milib turgan vaqtida beixtiyor kashf qilgan.

Mendeleyevning aytishiga qaraganda, u elementlarning davriy sistemasi jadvalini tuzmoqchi boiib, uch kecha-kunduz tinmay ishlagan. Ammo shunda ham bu vazifani hal qila olmagan. Shundan keyin juda charchab o`rniga yotgan-u, shu onda uxlab qolgan. «Men tushimda, — deydi Mendeleyev, — shu elementlarbatartib joylashtirib qo`yilgan jadvalni ko`rdim». Mendeleyev darhol o`rnidan turib, shu jadvalni bir parcha qoqozga yozib qo`ygan.

Masalaning bunday beixtiyor ravishda, kutilmagan holda hal etilishi ilgari zo`r berib qilingan, lekin bitmay qolgan tafakkur jarayonining tugallanishi boisa kerak.

o`zlari masalani mana shunday beixtiyor hal etgan va shu jarayonni kuzatgan kishilar bu

jarayonni mana shu tariqa izohlab berganliklarini ko`ramiz. Masalan, profcssor Bexterevning aytishiga qaraganda, u tushi-da yoki ertalab uyqonishi bilanoq, masalani to`satdan yechishga muvaf-

faq bo`lar ekan. Bunday hollarda o`rganilayotgan masala ustida uxlash-dan oldin ham qattiq o`ylash va diqqat-e'tiborni shu masalaga to`plash katta rol o`ynasa kerak.

Beixtiyor tafakkur jarayonlarida muvaqqat bo`lanishlarning vujudga kelishida oriyentirovka refiekslari katta rol o`ynaydi, oriyentirovka ref-lekslari mana shu bo`lanishlarni faollashtiradi va shu bo`lanishlarning yo`nalishiga ta'sir qiladi.

Taajjulanish va hayratda qolish hislari, qiziqish hissi, ishonch, ishonch-sizlik hissi, shubhalanish hissi va, ayniqsa, yangilikni sezish hissi ixtiyor-siz tafakkur jarayonlarini faollashtirishda katta ahamiyatga egadir.

Bu hislar fikrlash jarayonlarining tu`nilishiga sabab bo`ladi yoki shu hislarning o`zi tafakkur jarayonlari sababli tu`niladi va o`z navbatida shu jarayonlarning borishiga ta'sir qiladi.

Aniq va abstrakt tafakkur

Tafakkur - aniq tafakkur va abstrakt tafakkur deb ikkiga bo`linadi. Agar biz fikr yuritilayotgan narsani idrok qilsak yoki tasawur qilsak, bu tafakkur **aniq** tafakkur deb ataladi.

Bizning o`zimiz shu onda turgan xonamiz to`qrisidagi muhokama-larimiz mana shunday aniq tafakkurning bir misolidir. Biz tasawur qi-lishimiz mumkin bo`lgan biror daryo to`qrisidagi, biror qurilish to`qrisidagi, biror tarixiy voqealar to`qrisidagi muhokamalar ham aniq tafakkurga misol bo`la oladi.

Bu — narsalarning obraziariga bevosita tayanuvchi tafakkurdir. Bu — yaqqol tafakkurdir.

Aniq tafakkur ham predmetii-yaqqol tafakkurva yaqqol-obrazii tafakkur deb ikkiga bo`linadi.

Tafakkur obykti bevosita idrok qilinadigan tafakkur **predmetli-yaqqol tafakkur** deb ataladi.

o`zimiz turgan xona to`qrisidagi, biz derazadan ko`rib turgan daraxt to`qrisidagi muhokamalarimiz mana shunday predmetli-yaqqol tafakkurga misol bo`la oladi.

Dars vaqtida o`qituvchi biror gulning tuzilishini izohlash bilan birga shu gulni o`quvchilarga ko`rsatayotganida o`qituvchining va o`quvchiiarning tafakkuri predmetli-yaqqol tafakkur bo`lishi mumkin. Tafakkurning bu turi, asosan, idrokka tayangan holda

voqe bo`Iadi.

Predmetli-yaqqol tafakkur faqat muhokamalardagina emas, shu bilan birga bevosita harakatlarda ham namoyon bo`Iadi. Bunday tafakkur **pred-metli-harakatli tafakkurdir.**

Tafakkurning bu turini, masalan, kubiklarni u yoki bu tartibda terayot-gan yoki joylashtirayotgan bolalarda ko`rish mumkin.

Katta yoshdagi kishilar ro`z□orga taalluqli turli buyumlar bilan va xilma-xil mehnat qurollari bilan ish olib borayotganlarida ularning kun-dalik amaliy faoliyatida ham mana shunday tafakkur ishga solinadi. Tafakkur qilinayotgan narsani idrok qilmasdan, balki faqat tasavur qil-gan vaqtimizdagi tafakkur **obrazli-yaqqol tafakkur** deb ataladi. Bunday tafakkur xotira tasavuriga yoki xayol tasavuriga tayanadi.

Kecha bo`lib o`tgan voqealar to`□risidagi muhokamalar, Marsda hayot bormikin, deb qilayotgan bizning muhokamalarimiz yaqqol-obrazli tafakkur namunalari deb hisoblanishi mumkin. Dars vaqtida o`qituvchi biror gul-ning tuzilishini o`quvchilarga tushuntirayotgan boisa-yu, lekin bu gul o`quvchilarga o`z tajribalaridan maium va shu sababli o`quvchilar shu gul ko`rsatilmasa ham, uni tasavvur qilishlari mumkin deb hisoblab, o`z darsini davom ettirayotganida o`qituvchi va o`quvchilardagi tafakkur yaqqol-obrazli tafakkur bo`ladi.

Har bir kishi murakkab narsalarni (masalan, mashinalarni, tabiat hodi-salarini) bevosita idrok va tasavvur qilgan hamma hollarda ham shu kishi aniq tafakkur qiladi.

Abstrakt tafakkur umumiy va abstrakt tushunchalarga asoslanadi. Bu — tushunchalardan tarkib topgan tafakkurdir, umumiy lashtirilgan tafakkurdir, bu tafakkur, asosan, ikkinchi signal sistemasining, nutq, sig-nal sistemasining faoliyati tufayli vujudga keladi.

Bizning algebra masalalarini yechish vaqtidagi muhokamalarimiz ab-strakt tafakkurga misol boia oladi.

Maiumki, algebrada biz umuman miqdorlarni va ularning turli nis-batlarini ishlatamiz, masalan: $a+b=c$. Bunda a va b harflari qandaydir bir miqdorni ifodalaydi, ularni qo`shgan vaqtda yangi miqdor — c hosil boiadi. Shu miqdorlarni juda xilma-xil aniq narsalarga, masalan, falon miqdor pulga, falon kilogramm nonga va falon kilometr masofaga va boshqa shu kabilarga tatbiq qilishimiz mumkin. Lekin biz bunda (algebra misolida) mana shu narsalarning ayrim aniq miqdori to`□risida fikr yuritmasdan, balki mana shu narsalar o`rtasida boigan umumiy miqdor munosabatlari to`□risida fikr yuritamiz. Bunda biz yakka obrazlar yordami bilan emas, balki umumiy lashgan tushunchalar yordami bilan fikr qilamiz.

Abstrakt tafakkur aniq tafakkurdan o`zining □oyat kengligi bilangina farq qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga, voqelikni juda chuqur bilish-ga imkon berishi bilan ham

farq qiladi. Bunda biz bir hukmning o`zida hamma narsalarga va hodisalarga aloqador bogianishlar va qonunlar to`qirida fikr yuritishimiz mumkin. Ayrim abstrakt muhokamalarda biz idrok ham qilib bo`lmaydigan, tasawur ham qilib boimaydigan narsalar

to`risida fikr yuritishimiz mumkin. Biz tabiat to`risida, umuman qonun to`risida, miqdor to`risida, sifat to`risida, tenglik to`risida, borliq to`risida abstrakt fikr yuritishimiz mumkin (va fikr yuritimiz). Biz chek-sizlik to`risida ham fikr yuritishimiz mumkin.

Abstrakt tafakkur haqiqatga erishishga va voqelikni yana ham chu-qurroq hamda to`laroq bilishga olib boradigan yoilardir.

Ammo biz abstrakt tafakkurning xususiyatlari to`risida gapirgani-mizda shuni nazarda tutishimiz lozimki, bu tafakkur va aniq tafakkur odamning yaxlit tafakkurini tashkil qiladi, bu ikkala tafakkur bir-biriga chambarchas bogiangandir.

Bu bogianish awalo shundaki, abstrakt tafakkur tarixan aniq tafakkur asosida taraqqiy qilgan. Xuddi shuningdek, har bir kishining individual hayotida ham abstrakt tafakkur aniq tafakkur asosida taraqqiy qilgan. Bolaning eng dastlabki tafakkuri aniq tafakkurdir. Bolaning aniq tafakku-ri jarayonida tushunchalar hosil boia boshiaganida va shu tushunchalar o`zlashtirila boshlaganidagina shu paytdan boshlab, bolada abstrakt tafakkur ham paydo boiadi.

Ikkinchidan, abstrakt tafakkur bilan aniq tafakkurning birligi shundaki, har qanday aniq fikr abstrakt fikrga muayyan bir darajada kiradi va har bir abstrakt tafakkur jarayoni aniq tafakkurga tayanadi. Hatto eng oddiy yakka aniq muhokamalarda ham abstraktlik momenti bor. Masalan, «Bu — to`rtburchak stol» va «Bu — to`rtburchak quti» degan aniq muhokamalarda «*to`rtburchak*» degan so`zning o`zi abstrakt tushunchadir.

Shu misollarda biz idrok qilayotgan narsalar - stol va quti — bizda mavjud boigan «*to`rtburchak*» degan tushunchaga tatbiq qilinadi, xolos. Bunda abstrakt, umumiyashtirilgan tushuncha aniq (idrok qilinayotgan yoki tasavvur qilinayotgan) tushunchani o`z ichiga oladi.

Shuningdek, abstrakt tafakkur ham aniq tafakkur bilan chambarchas bogiangan holda sodir boiadi.

Har qanday abstrakt fikr juda ko`p aniq fikrni albatta o`z ichiga oladi va shu aniq fikrga tayanadi. Masalan, shunday bir abstrakt qoidani olib ko`raylik: «Yakka-yakka holida uchinchi miqdorga teng boigan ikki miq-dor bir-biriga tengdir*». Muhokama aniq mazmun olishi mumkin boigan taqdidagina bu fikr chinakam fikr boiadi. Aks holda bu qoida quruq

gap, «yodlab olingan qoida» boiib qoladi, xolos. Bu qoidani aytgan kishi haqiqatan ham chin bir fikrni ifodalayotganligini isbotiamoq uchun, shu umumiy va abstrakt qoida tarkibiga kiradigan yakka va aniq hollardan bir qancha misollar topib bera olishi lozim.

Biz aniq tafakkurni abstrakt tafakkurdan ayirib gapiramiz ham, lekin aslida biz odamning tafakkurida yo aniq, yoki abstrakt elementlarning ustunlik qilishini nazarda tutamiz.

Nazariy (izohlovchi) va amaliy tafakkur

Tafakkurning yo`nalishiga qarab nazariy va amaliy tafakkur turlari ajratiladi.

Hodisalarni izohlashga qaratilgan tafakkur *nazariy tafakkur* deb atala-di. Biror narsani izohlab berish noma'lum narsani ma'lum qilish demak-dir. Buning uchun esa noma'lum narsani ma'lum narsa bilan bo`qilash lozim. Demak, turli va ayrim tushunchalar o`rtasidagi bo`qilinishlarni va munosabatlarni ochib berish hamda shu bo`qilinishlarni muhokamalarda izohlab berish kerak bo`ladi.

Jumladan, izohlab berish izohlanayotgan hodisaning sababini topish demakdir; bunday izohlash izohlanayotgan narsani shu narsa mansub bo`lgan turkum to`qilishidagi tushuncha doirasiga kiritib, uning farq qila-digan belgilarini ko`rsatib berish demakdir; biror hodisaning maqsadini, uning nima uchun mavjudligini, uning ahamiyatini va vazifasini ko`rsatib berish demakdir.

Izohlovchi tafakkur jarayonlarida bir qancha savollarga, masalan: «Bu-ning o`zi nima?», «Nega?», «Nima sababdan?», «Nima uchun?», «Falon xil hodisalar yoki tushunchalar o`rtasida qanday o`xshashlik yoki farq bor?» degan va shu kabi savollarga javob beriladi. Masalan: «gul — o`simlikdir», «Psixologiya — fandır», «Ko`cha xoi, chunki yom`ir yo`qdi», «6—1 va 3 + 2 miqdorlari bir-biriga teng». Mana shu misollarning ham-masida biz hodisalar o`rtasidagi bogianishlar va munosabatlarni qayd qilamiz va ochib beramiz, izohlaymiz. Agar izohlovchi tafakkur umumiy (abstrakt) hukmlarda ifodalansa, bunday tafakkur *nazariy tafakkur* deb ataladi. Nazariy tafakkur ayni vaqtda abstrakt tafakkur hamdir. Masalan, «Hamma jismlar qizdirilganida kengayadi», «Ayrim olganda uchinchi miqdorga teng bo`lgan ikki miqdor bir-biriga tengdir», «Har qanday mexa-nik harakat ishqalash natijasida issiqlikka aylana oladi» degan muhokamalar ayni vaqtda ham nazariy, ham abstrakt tafakkurdir. Arifmetika yoki gram-matikaning har qanday qoidasi nazariy tafakkurga misol boia oladi.

Nazariy tafakkurda voqelikda mavjud boigan umumiy, muhim bogianishlar va munosabatlar aks etadi. Shu tufayli biz u yoki bu xil ayrim hodisalarning kelishini (masalan, quyosh va oy tutilish vaqtini) oldindan ko`rish imkoniyatiga ega boiamiz.

Biror sohadagi hodisalarning muhim qonuniyatlarini, bogianishlarini va munosabatlarini aks ettiruvchi fikrlar (hukmlar va tushunchalar) siste-masi **nazariya** deb ataladi.

Nazariy tafakkur - oldindan ko`rish imkoniyatini beradigan umum-lashtirilgan

tafakkurdir.

Tevarak-atrofdagi voqelikni o`zgartirish yoii bilan o`zimizga kerakli real narsalarni va hodisalarni olishga yoki yaratishga qaratilgan tafakkur

amaliy tafakkur deb ataladi. Amaliy tafakkur jarayonlari bir qancha savol-lar berishdan, masalan: qo'yilgan maqsadga erishmoq uchun «Nimalar qilish kerak?», «Qanday qilish kerak?», «Qay tarzda?», «Buning uchun nimalar qilish lozim?» degan savollar tuzilishi bilan boshlanadi. Amaliy tafakkurning shundan so'nggi jarayoni ish-harakatlarda yoki qo'yilgan savollarga javob beruvchi ish-harakatlarni tasavvur qilish va o'ylashda voqe bo'ladi. Masalan, ishlab chiqarishni ratsionallashtirish, mashinani takomillashtirish kerak bo'lganida, biz falon xil parrakni soniyasiga o'n marta aylanadigan qilishimiz lozim. Buning uchun shu parrakni trans-missiya orqali yoki tishli parrak orqali diametri kattaroq bo'lgan boshqa parraklarga tutashtiramiz va shu tariqa o'sha parrakni o'zimiz xohlaga-nimizdek, soniyasiga o'n marta aylanadigan qilamiz.

Tevarak-atrofdagi voqelikni biz asosan mehnat qurollari yordami bilan, asboblar yordami bilan o'zgartiramiz. Shu sababli amaliy tafakkur, boshqacha qilib aytganda, *texnik tafakkur* deb ham ataladi.

Voqelikni o'zimiz xohlaganimizdek o'zgartirishimiz natijasida yangi bir hodisa paydo bo'lganligi, voqelik qayta ko'riinganligi, biror real mahsulot vujudga keltirilganligi, masalan, stol, mashina, uy va shu kabilar vujudga keltirilganligi sababli, amaliy tafakkur *konstruktiv tafakkur* ham deb ataladi.

(«Amaliy tafakkur» degan termini «amal», «amaliyot» degan termin bilan qorishtirib yubormaslik kerak. Amal, amaliyot deganimizda, odat-da, odamlarning xilma-xil moddiy boyliklar yaratishiga yordam beradigan harakatlar sistemasini — buning uchun kerak bo'ladigan ko'nikma, malaka va usullarni tushunamiz. Odamning amaliy faoliyati tafakkursiz vujudga kela olmaydi. Ammo subyektiv jarayon bo'lgan amaliy tafakkur esa amaliy harakatlar bo'lmasa ham ro'y beraverishi mumkin.)

Nazariy tafakkur kabi amaliy tafakkur ham muhokamalarda ifodalangani. Lekin bu muhokamalarning tuzilishida o'ziga xos xususiyatlar bor.

Nazariy muhokamalarda, odatda, obyektlarda biror belgilarning, boqianishlarning, qonuniyatlarning borligi qat'iy qilib tasdiqlanadi yoki rad qilinadi.

Bu muhokamalarda subyekt (ega) bilan predikat (kesim) «bor» yoki «yo'q» degan ma'no bilan qat'iy ravishda boqianadi.

Amaliy muhokamalarda odamning obyektlarga muayyan maqsadda ta'sir o'tkazish yo'li

bilan shu obyektlarni o`zgartirish mumkinligi qafiy qilib aytiladi yoki rad qilinadi.

Bunday muhokamalarda subyekt bilan predikat o`rtasidagi bo`lanish odatda «bu mana shunday qilinadi», «buni bunday qilish mumkin yoki bunday qilib bo`lmaydi» degan jumalarda ifodalanadi.

Amaliy tafakkur odamning xayol qilishi va o`zi mo`ljallaganidek ha-rakat qilishi, irodasi bilan chambarchas bo`liangan.

Tafakkurning mana shu ikki turini — nazariy va amaliy tafakkurni, shuningdek, aniq va abstrakt tafakkurni, faqat tafakkurni o`rganish uchun bir-biridan ajratishimiz mumkin. Tafakkurning mana shu ikki turi ha-qiqatda birlikka ega bo`lgan tafakkurdir. Lekin ularning paydo bo`lishi jihatidan qaraganimizda, amaliy tafakkur birlamchidir. Nazariy tafakkur amaliyotda, odamning mehnat faoliyatida rivojlanib keldi va rivojlanadi.

Amaliyot muhokamalarimizning chinligini bildiruvchi asosiy mezondir, kriteriydir.

VI. TAFAKKUR VA BOSHQA PSIXIK JARAYONLAR

Tafakkur boshqa psixik jarayonlardan ajralgan holda voqe bo`lmaydi, balki, aksincha, tafakkur idrok bilan, xotira bilan, xayol va nutq bilan diqqat, his, iroda bilan chambarchas bo`lingandir. Tafakkur qanchalik murakkab bo`lsa, unda boshqa psixik jarayonlar shunchalik ko`p joy oladi.

Ayrim psixik jarayonlarning tafakkurdagi ahamiyati, jumladan, qu-yidagilardan iboratdir.

Biz idrok qilayotgan voqelik, biz turgan vaziyat tafakkurning birinchi va doimiy mavzuidir. Idrok qilish cho`qida turli savollar paydo bo`ladi, savollar esa tafakkur faoliyatini yanada davom ettiradi. Bizning birinchi fikrlarimiz, birinchi muhokamalarimiz idrok qilinayotgan narsalar to`qrisidagi muhokamalardir. Ba'zan odam hatto abstrakt masalalarni hal qilish paytida ham narsalarni bevosita idrok qilishga yoki shu narsalar to`qrisidagi tasawurlariga murojaat qiladi va bunday qilish ish uchun katta foyda keltiradi.

Biroq, odamning tafakkuri faqat idrok doirasidagina sodir bo`lib qol-maydi. Odam o`zi idrok qilayotgan narsalar to`qrisida ham o`zidagi tajriba-ga tayanib, mavjud tasawurlarga tayanib, fikr qiladi.

Shu sababli tafakkur jarayonlarida xotiraning faoliyati, jumladan, esga tushirish jarayoni katta o`rin oladi.

Xotiratasawurlari, shuningdek, ilgari o`zlashtirib olingan fikrlarva bilim-lar shunday materialdirki, tafakkur jarayonlari shu material yordamida voqe bo`ladi. Biz eslab qolgan va tasawur qilgan voqelik, shuningdek, biz idrok qilayotgan voqelik tafakkurimizning mavzui bo`lib xizmat qiladi.

Turli tasawur, fikrlarni esga tushirish va to`qnashtirish jarayonida yangi savollar paydo bo`ladi va tafakkurning yangi jarayoni tu`qiladi.

Qo`yilgan savollarga odatda xotiramizga murojaat qilib javob qidiramiz va shu javoblarni topamiz. o`zlashtirib olingan qoidalar, usullar, sxema-lar turli vazifalarni yechishda katta ahamiyatga ega va ayni vaqtda tafakkur jarayonlarida esga tushadi.

Ilgari hosil bo`lgan muvaqqat bo`lanishlar - assotsiatsiyalar tafakkur jarayonlarida katta rol o`ynaydilar. Xotirada mustahkamlanib qolgan tajriba

va bilimlar odam tafakkurining mazmunli va samarali boiishini hiyla darajada belgilaydilar. Tafakkur jarayonlarida xayol (fantaziya) katta o`rinni oladi. Tafakkur uchun kerakli aniq obrazli material xotiradan olinga-nidek, fantaziyadan ham olinadi. Bu xayol obrazlaridir. Masalan, kelajakka qaratilgan tafakkur jarayonlari xayol yaratib berayotgan obrazlarga tayanadi. Bizning ko`pgina tushunchalarimiz ham xayol yaratib bergan tasavvurlarga tayanadi. Xayol faoliyati, masalan, umumlashtirish, taxmin qilish, faraz (gipoteza), abstraksiyalash singari fikrlash operatsiyalarida namoyon boiadi. Shu jarayonlarning hammasi xayolning ishtirokisiz ro`yobga chiqmagan bo`lur edi.

Xayol tafakkurning kengligiga va sermahsul bo`hshiga ta'sir qiladi, tafakkurga ijodiy va original tus beradi. Xayol qilish qobiliyati sust rivojlangan kishilarda, tafakkur ularning o`zlarida boigan tajriba va bilimlar doirasida voqe boiadi. Bu tafakkur atrofdagi narsalarga «yopishib qolganligi», kam mahsulligi, o`zining original boimasligi va biron nimani ixtiro qilmasligi bilan farq qiladi, ko`pincha yuzaki va mayda-chuyda narsalar to`xtirida fikr yuritish bilan cheklanadi. Shu sababli, keng, kuchli va real fantaziyaning rivojlantirish keng, mazmunli, original va ijodiy tafakkur-ni rivojlantirishning eng muhim shartlaridan biridir.

Diqqat fikrlash faoliyatining zarur shartidir.

Tafakkur jarayonlarining birligi, barqarorligi va batartibliigi diqqatga bogiiqdir. Harbir fikrlash operatsiyasi faqat diqqat boiganidagina ro`yobga chiqadi. Diqqat sust, zaif boiganida fikrlash jarayoni sekinlashadi yoki to`xtalib qoladi. Agar diqqat zaif boisa, fikrlash tez uziladi, o`zining ipini yo`qotib qo`yadi, chalginiydi. Odamning diqqati uzoq vaqt davomida muayyan vazifaga qaratilgan taqdirdagina va diqqat o`zgarib turuvchi va shu maqsadni hal qilishga olib keluvchi ko`pgina muhokamalar, tushunchalar va tasavurlar ustida o`z ichiga to`planib turganidagina, murakkab tafakkur jarayoni ro`yobga chiqadi.

Ba'zan, ayrim o`quvchilar matematik amallarni yechishni bilmaganliklari yoki bunga o`quvlari boimaganligi natijasida emas, balki ularning diqqati yetarli ravishda kuchli, barqaror, keng ravishda rivojlanmaganligi natijasida bir necha amaldan iborat boigan ba'zi matematik masalalarni yecholmay qoladilar. Shu sababli tafakkurni rivojlantirish kuchli va barqaror diqqatni tarbiyalashga ko`p jihatdan bogiiqdir.

Tafakkur jarayonlari hayratda qolish, taajjublanish, qiziqish, bilishga intilish, yangilikni sezish singari emotsional kechinmalar bilan bogiangan. Mana shu hislarning hammasi

tafakkur jarayonlarini tuqdiradi va rabatlantiradi, bu jarayonlarni maroqli, zavqli qiladi va jonlantiradi. Yuqorida aytib o'tilganidek, ayrim muhokamalarning chinligi yoki chin emasligiga, muhokamalarimizning to'g'ri yoki noto'g'riligiga boigan ishonch yoki shubhalanish hissi tafakkur jarayonlarida katta o'rin oladi.

Fikrlash faoliyati paytida odamdagi umumiy emotsional holat yoki kayfiyat ham tafakkur jarayonlarida ancha ahamiyatga ega. Har qanday ijobiy (quvonchli, yoqimli) kayfiyat odatda odamning fikrlash faoliyatini ham oshiradi. Odam yomon, noxush kayfiyatda bo'lganida (xafa bo'lib, qo'rqib turganida) uning fikrlash jarayonlari ham pasayib ketadi. Biroq, agar ijobiy hislar juda kuchayib ketsa, bu ijobiy hislar ham tafakkur jara-yonlarini bo'shashtirib yuborishi mumkin. Odamda kuchli hislar paydo bo'lganidan ko'pincha uning fikri «chuvalib ketadi», «to'xtalib qoladi».

Emotsional holat fikrlarimizning yo'nalishiga ta'sir qiladi. Kayfiyat-ning va shaxsiy manfaatning ta'siri ostida bizning ayrim narsalar to'g'risidagi muhokamalarimiz qarazli, bir tomonlama bo'lishi va shu sababli haqiqatni aks ettirmaydigan xato muhokamalar bo'lishi mumkin.

Odamning irodasi ba'zi hislarning tafakkur jarayonlariga salbiy ta'sirini bosish, yo'qotishda katta rol o'ynaydi. Tafakkur jarayonlaridagi iroda, awalo, u yoki bu vazifani hal qilishga, qo'yilgan savolga javob topishga intilishda, u yoki bu narsalar to'g'risida chin va toira ravishda asosli muhokamalar hosil qilishga intilishda namoyon bo'ladi.

Biroq, vazifani hal qilmoq uchun, haqiqatga erishmoq uchun birgina istakning o'zi kifoya qilmaydi. Vazifani hal qilish, qo'yilgan savolga javob topish, tushunish jarayonida muhokamalarning to'g'riligini belgilab olish, fikrlarni shakllantirish va so'z bilan ifodalash paytlarida bir talay qiyinchi-liklar, ba'zan katta to'sqinliklar uchraydi, ularni bartaraf qilmoq uchun irodani ishga solishga, sabr va matonat bilan harakat qilishga to'g'ri keladi.

froda, asosan, odamning amaliy faoliyatida namoyon boiadi. Ama-liyot esa muhokamalarimizning chinligini ko'rsatib beruvchi asosiy me-zondir.

Tafakkur nutq til bilan chambarchas bogiangan. Bu haqda quyidagi bobda gapiramiz.

VII. TAFAKKURNING SIFATLARI

Ayrim kishilarning tafakkuri o'zining mazmundorligi, chuqurligi va kengligi jihatidan, mustaqilligi, samaraliligi va tezligi jihatidan turli hol-larda turlicha namoyon bo'ladi. Buiar tafakkurning sifatini tashkil qiluv-chi belgilardir.

Tafakkurning **mazmundorligi**, awalo, u yoki bu narsalar yoki hodisa-lar to'g'risidagi, voqelikning u yoki bu sohalari to'g'risidagi muhokamalar va tushunchalar odamning ongida

qanchalik o`rin olganligidan kelib chiqa-di. Odamda fikr nechogii ko`p bo`lsa va bu fikriar nechogii xilma-xil boisa, uning tafakkuri shu qadar mazmunli boiadi, uning aqli shu qadar boy boiadi. Lekin tafakkurning mazmundoriigi mavjud fikrlarning miq-dori bilangina belgilanmaydi, tafakkurning mazmundorligi shu fikrlarda

nimalar aks ettirilganligi bilan ham belgilanadi. Shu sababli tafakkur faqat boy bo`iganidagina emas, shu bilan birga, u ham chuqurbo`lganida, bun-day tafakkur mazmundor tafakkur deb hisoblanadi.

Voqelikning eng muhim xossalari va sifatleri, eng muhim bo`lanishlari va munosabatiari tafakkurda aks etganida bunday tafakkur **chuqur tafakkur** deyiladi.

Tafakkurning mazmundorligi (boyligi va chuqurligi) odamning faoli-yatiga, bilimiga va tajribasiga, odamda xayolning qay darajada rivojlan-ganligiga va odamda qiziqish, havaslarning borligiga bo`liqdir.

Tafakkurning mazmundorligi va chuqurligi uning kengligi bilan cham- , barchas bo`langan, voqelikning eng ko`p sohalarini o`z ichiga olgan, hozirgi vaqti, uzoq o`tmishni va uzoq kelajakni o`z ichiga olgan tafakkur-ni biz keng tafakkur deb hisoblaymiz. Tafakkuri keng bo`lgan kishilarni odatda biz aqli keng, saviyasi baland va nazar doirasi keng kishilar deb, xilma-xil ma'lumotli kishilar deb ataymiz. Keng tafakkur ba'zan unchalik chuqur bo`lmasligi, yuzaki bo`lishi mumkin. Shunday odamlar ham bo`ladiki, ular hamma narsa to`qrisida fikr yuritaveradilar, lekin ularning muhokamalarida kundalik tajribadan har bir kishiga ma'ium bo`lgan narsa-larga nisbatan yangilik juda kam boiadi.

Voqelikning asosan biror kichik (tor) qismini o`z ichiga olgan tafakkur tor tafakkur deb ataladi. Tor tafakkur ham mazmuni, hatto chuqur bo`iishi mumkin. Bunday tafakkurbiror «tor ixtisos» ga ega mutaxassislarda uchray-di. Lekin tor tafakkur ba'zan o`z mazmuni jihatidan ayni bir vaqtda no-chor, mayda va yuzaki bo`ladi.

Fikrning kengligi ham odamning tajribasiga va bilimiga hamda shu-larga bogiiq bo`igan qiziqish-havaslariga ham bo`liqdir.

Tafakkur o`zining mustaqilligi jihatidan turlicha bo`lishi mumkin: tafakkur mustaqil va nomustaqil boiishi mumkin.

Odam yangi vazifalarni qo`yishda o`zi tashabbus ko`rsatib, shu vazi-falarni boshqa odamlarning yordamisiz, o`zining alohida yoilari bilan hal qilaversa, shu odamning tafakkuri mustaqii tafakkur bo`ladi. Jumladan, tafakkurdagi mustaqillik aqlning sertashabbus bo`hshida, pishiq bo`hshida va tanqidiy fikr yuritishida ifodalanadi.

Aqlning sertashabbusligi yangi, o`zining masala va vazifaiarini o`zi qo`yishda hamda shu vazifalarni hal qilish uchun o`zining yo`llari va vositalarini o`zi qidirishga va

topishga intilishda ifodalanadi.

Biror ijtimoiy foydali nazariy va amaliy vazifalarni jamoa bo`lib hal etishda faol ishtirok etgan odamning ham tafakkur qilishida mustaqillik namoyon boiadi.

Aqlning pishiqligi vazifalarni hal qilishdagi odat qatoriga kirgan, shablon boiib qolgan (ko`pincha, eskirib qolgan) usullardan xoli boia bilishda, vazifalarni hal qilishning yangi usullarini tez topa olishda

yoki tanlay olishda va shu usullarni joy-joyiga qarab ishlata bilishda ifodalanadi.

Aqlning tanqidiyligi o`zining yoki o`zgalarning fikrlarini haqiqatga mos bo`lish-bo`lmaslik jihatidan tekshira bilishda va shu fikrlarga baho bera bilishda ifodalanadi. Aqlning tanqidiyligi aytilgan fikrlarning tur-mush uchun amaliy qiymatini aniqlay bilishda ham ifodalanadi. Aqlning «tanqidiyligi» odamning o`z fikrlariga va o`zganing fikrlariga tanqidiy nazar bilan qarashi demakdir.

Fikrlash vazifalari boshqa kishilar tomonidan qo`yilganidagina va qo`yilgan vazifalar faqat tayyor shakllarga asoslanib va boshqa kishilar-ning bevosita yordami bilan hal qilinayotganidagina ozmi-ko`pmi faol ravishda ishga solingan tafakkur nomustaqil tafakkurdir.

Tafakkurning mustaqilligini uning boshqa kishilarning tafakkuridan to`la ravishda mustaqil va ajralgan tafakkur tariqasida tushunish yaramay-di, albatta. Tafakkurning mustaqilligi haqiqatga olib kelganidagina, odam o`zining fikrlash faoliyatida ilmiy asoslarga, progressiv tashabbuslarning hammasiga tayangandagina bunday mustaqillik qimmatga ega bo`iadi. Shu sababli tafakkurning mustaqilligi avtoritetni, obro`ni, nufuzni e'tirof etishni istisno qilmaydi. Tafakkurning mustaqilligi odamning o`z faoliya-tida il \square or fikrlarni, ulu \square kishilar tafakkurining mahsullarini o`zlashtira va foydalana bilishda ham ifodalanadi. Mustaqil fikrlash il \square or kishi uchun mo`tabar qo`llanmadir.

Fikrning mustaqilligi uning mahsuldorligi bilan chambarchas bo`qlangan.

Fikrning mahsuldorligi biron vaqt davomida biror jihatdan qimmatli bo`lgan va mustaqil ravishda vujudga keltirilayotgan fikrlarning miqdori-da ifodalanadi. Tafakkurni biz sermahsul va kam mahsul yoki mahsulsiz tafakkur deb aytishimiz mumkin.

Agar odam muayyan bir vaqt ichida biror jihatdan qimmatli va yangi fikrlarni (masalan, ilmiy sohada) ko`p yaratayotgan bo`lsa, agar u ijtimoiy ahamiyatga ega bo`lgan yangi nazariy va amaliy vazifalarni hal qilayotgan bo`lsa, bunday kishining tafakkurini biz sermahsul, original tafakkur deb ataymiz.

Tafakkurning tezligi qo`yilgan savolga uzil-kesil javob olingan vaqt bilan belgilanadi. Albatta, bu vaqt oddiy tafakkur jarayonlarida ancha qisqa bo`ladi va murakkab tafakkur jarayonlarida uzunroq bo`ladi. Od-diy tafakkur jarayonlari shu bilan farq qiladiki, bunday tafakkur jara-yonlarida savoilar qo`yilishi bilanoq darhol shu savollarning javobi kelib

chiqadi. Shunday kishilar borki, ularda murakkab fikrlash operatsiyalari ham juda tez o`tdi. Bunday kishilarni hozirjavob, zehni o`tkir kishilar deb ataymiz. Ayrim kishilarda tafakkur jarayoni sekinroq o`tdi, hatto oddiy tafakkur jarayonlarida ham bunday odamlar qo`yilgan savolga tayyor

javobni birmuncha vaqt o`ylab turib javob beradilar, ba'zan savolni qay-tarib so`raydilar. Tafakkurning tezligi bir qancha faktorlarga: fikrlash uchun kerakli materialning xotirada mustahkam o`rnashib qolganligiga va shu materialni qanchalik tez esga tushira olishga, jumladan, assotsia-tiv jarayonlarning tezligiga, odamdagi hisslarning mavjudligiga, odamning diqqatiga, qiziqishiga, shuningdek, nerv sistemasining holatiga ham bog`liqdir. Tafakkurning tezligi odamning bilimlariga, ilmiga, mantiqiy shakllarni va tafakkur qoidalarini qay darajada egallab olganligiga, fikr-lash faoliyatining epchilligiga, fikrlash ko`nikmalarining qay darajada rivojlanganligiga bog`liqdir.

Tafakkurning tezligi faqat shu shartlarga bog`liq bo`lib qolmas-dan, shu bilan birga, hal qilinishi lozim bo`lgan vazifaning xarakteriga, mazmuniga va qay darajada murakkabligiga ham bog`liqdir.

VIII. TAFAKKURNING O`SISHI

Bola tu`zilgan kundan boshlab ba'zi narsalarni sezish va ba'zi hislar-ni kechirish qobiliyatiga ega bo`ladi. Lekin hali bu bolada fikr qilish bo`lmaydi; bola o`sgan sari, tajriba to`play borgan sari nutq orqali aloqa qilish imkoniyati kengayib, faoliyati o`sb borgan sari ta`lim va tarbiya jarayonida uning tafakkuri ham o`sa boradi.

Yasli yoshidagi bolalarning tafakkuri

Bolalar tili chiqib, yaxshi gapira borgan sari, ularda fikrlar, ya'ni muhokamalar va tushunchalar shaklida ifodalanadigan tafakkur jarayon-lari ham o`sb boradi. Lekin idrok va tasavurlarning obrazlariga tayanuv-chi hamda ish-harakatlarda ifodalanuvchi boshlan`ich aniq tafakkur bola-larda tili chiqmasdan oldin paydo bo`la boshlaydi.

Boladagi mana shunday boshlan`ich tafakkurni uning o`zi o`yinchoqlar, ba'zi buyum va idishlar bilan qilayotgan ba'zi harakatlarida ham ko`rish mumkin. Masalan, sakkiz-to`qqiz oylik bola shaqildoqni, qo`n`iroqchani qo`liga olib, ularni tovush chiqaradigan qilib qimirlatadi. Bolani kattalar ovqatlantirmoq uchun ovqat tepasiga olib kelganlarida, u qoshiqni olib, kosaga tiqmoqchi bo`ladi, so`ngra esa qoshiqni o`ziga olib boradi.

Bolalar bir yoshga yetganlarida kattalarning aytgan so`zlarini tushuna boshlaydilar. Kattalarning: «Qani qoshiq?», «Qani kosa?», «Soat qani?» degan savollariga javoban, bola

shu narsalarga qayrilib qaraydi yoki qo`li bilan shu narsalarni ko`rsatadi. Bolaning atrofidagi kishilar aytgan so`zlarni tushunayotganligi uning endi fikr qila boshlaganligini ko`rsatadi.

Bola ikki yoshga yetganida uning tafakkuri hukmlarda ifodalana bosh-laydi, bu davrda uning tili chiqib, yaxshi gapira oladigan boiadi. Bola o`z

atrofidagi odamlar bilan nutq orqali aloqa qilib, tafakkurning mazmunini va shakllarini ko`proq egallay boradi. Keyin bolaning tafakkuri nutqning o`shishi bilan birgalikda o`sib boradi.

Yasli yoshidagi bolalarning tafakkuri hali juda cheklangan bo`ladi. Yasli yoshidagi bola, asosan, o`zi shu onda idrok qilgan narsalari to`rtida fikr qiladi. Ushinskiy degan ediki: «Bola agar shunday deb aytish mumkin bo`lsa, shakllar, bo`yoqlar, tovushlar, umuman sezgilar orqali fikr qiladi» (K.D. Ushinskiy. M36paHHbie ne/jarorHHecKHe COHHHCHHH, II tom, Uchpedgiz, 1939, 156-bet).

Yasli yoshidagi bolalarda fikr qilish jarayonlari ularning hali sodda nutqlarida ifodalanadi. Bu nutq ko`pincha boshqa kishilarga murojaat qil-may, o`ziga gapirishdan iborat bo`ladi. Bu fikr qilish jarayonlari ayni vaqt-da idrok qilinayotgan narsalar bilan qilingan ish-harakatlarga bo`liq bo`ladi.

Bu yoshdagi bola narsalarni birining ustiga birini qo`yib yoki yonma-yon qo`yib taqqoslaydi: masalan, o`z o`yincho`qini bo`lak-bo`lak qilib sindirib, uni analiz qiladi; kubiklardan yoki cho`plardan «uy» yasab, sin-tez qiladi; kubiklarni rangiga qarab terib, ularni turkumlarga ajratadi va umumiyashtiradi. Bu yoshdagi bolalarni hali o`z oldiga biror maqsad qo`ymaydi va o`z harakatlarini rejalashtirmaydi. Bola idrok va harakat qilgan ekan, ayni vaqtda fikr ham qiladi.

Bolaga biror narsani ko`rsatib va «Bu nima?» deb savol berib, shu narsaning nomini aytish taklif qilinganida u «Stol» debjavob beradi, ya'ni o`z hukmini aytadi, «Qani aytchi, bu nima?» deyilgan savolga, «Bu kosa» deb javob beradi va hokazo. Agar bola narsaning nomini bilmasa, u savol bergan kishiga burilib, odatda, uning shu narsa nomini aytib berishini kutadi. Idrok qilinayotgan narsaning nomini aytishning o`ziyoq hukmdir. Lekin bolalar narsalar to`rtida mana shunday bevosita hukmlar aytish shu narsalarning nomini aytib berish bilangina cheklanmaydilar, bolalar narsalarning ayrim belgilarini, sifatini, harakatini, ya'ni o`zlari o`z tajriba-larida tanishgan, o`zlari idrok qilgan belgilarini ham aytib beradilar.

Yasli yoshidagi bolalarda amaliy tafakkur jarayonlarida va so`zlarni o`zlashtirib olish yo`li bilan tajriba to`plana borgan sari, ularda boshlan`ich tushunchalar tarkib topib boradi. Yasli yoshidagi bola bir so`z bilan shu so`z ifodalagan narsalarga o`xshash hamma narsani atayveradi, ya'ni umu-miyashtiradi, masalan, u o`zi qurgan stollarning qanday shaklda va

qanday ishga mo`ljallanganidan qat'i nazar, ularning hammasini «*stol*» deb ataydi, begona erkaklarning hammasini u «*amaki*» deb ataydi. Bola so`zni va uning umumiy ma'nosini kattalardan o`rganib oladi. Lekin bola tushun-chaning butun mazmunini hali o`zlashtirib olishi mumkin emas, albatta.

Yasli yoshidagi bola o`zi o`zlashtirib olgan so`zlardan foydalanib, o`zi ham umumiyashtira boshlaydi. Lekin u hali narsalarning muhim belgi-larini umumiyashtira bilmaydi. Bola ko`p vaqtgacha narsalarning tashqi,

ko`pincha, unchalik ahamiyati bo`lmagan belgilariga qarab, ya'ni o`zi idrok qilayotgan, o`z tajribasida tanishib olgan belgilariga qarab umumiy-lashtiradi. Shuning uchun ham, masalan, shu yoshdagi ko`p bolalar faqat har bir mushuknigina emas, shu bilan birga, mo`yna po`stinni ham, mo`yna telpakni ham *miyov* deb atayveradilar.

Yasli yoshidagi bola ayni o`zi idrok qilayotgan narsalar to`qrisida fikr qiladi. Yasli yoshidagi bolaning tafakkuri, asosan, aniq-yaqqol tafakkurdir.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda tafakkurning o`shishi

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkuri ham, asosan aniq-amaliy va aniq-yaqqol tafakkur bo`ladi.

Lekin tarbiya ta'siri bilan tajriba va bilimlar to`planishi sababli hamda umuman aql-idrokning birmuncha o`sganligi sababli, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkuri yasli yoshidagi bolaning tafakkuriga nisbatan ancha mazmunli bo`lib qoladi. Uning fikrlash jarayonlari ham ancha takomillashadi: uning taqqoslashi ancha aniqroq bo`ladi, analizi ancha mufassalroq, umumiy lashtirishlari ancha aniq va kengroq bo`ladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola biror ishni qilayotganida shu ishning maqsadini oldindan belgilab qo`yadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning mana shunday fikrlash jarayoni ancha murakkabroq bo`lgan o`yin faoliyatida va uning uyidagi o`zi uddalaydigan mehnat faoliyatida namoyon bo`ladi hamda o`sib boradi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o`yinda va mehnatda boshqalarning harakatlariga ko`pincha taqlid qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga, ba'zi vazifalarni o`zi ham mustaqil qiladigan bo`lib qoladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola nutqning o`sib borishi va uning kattalar bilan nutq orqali qilayotgan aloqasi kengayib borishi undagi tafakkurning shakllanishida, ayniqsa, katta ahamiyatga ega bo`ladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning fikr qiladigan narsalar doirasi ham kengaya boradi. Bu narsalar doirasi bola o`zi bevosita idrok qilinayotgan narsa chegarasidan ham chetga chiqadigan bo`lib qoladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o`zi shu onda idrok qilayotgan narsalar to`qrisidagina fikr qilib qolmasdan, balki o`zi ilgari idrok qilgan narsalar to`qrisida ham fikr qiladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola xayoli-ning o`sib borishi sababli u yaqin kelajak to`qrisida ham, ya'ni ertagi kun to`qrisida, bo`ladigan bayram

to`risida, yaqinda yoz bo`lishi to`risida va boshqa shu kabilar haqida fikr qiladigan bo`lib qoladi. Ertaklardagi voqealarni xayol qilishi maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkuri uchun material bo`ladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o`z hukmlarida faqat idroklarga-gina tayanib qolmasdan, balki, shu bilan birga, tasawurlarga ham tayana-di. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkurida boshqa kishi-

lardan tayyor holda olingan hukmlar katta o`rin oladi, shu bilan birga, bu hukmlar inobatli hukmlardek his qilinadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola katta yoshdagi kishilarning (masalan, otasi yoki onasi va hokazo) biron-bir fikrini ko`pincha chin deb qabul qiladi, chunki u bu fikrning qafiyiligi *uchun* shu kishining e'tiboriga suyanadi: «Oyim shunday degan» vajni keltiradi). Bu yoshdagi bolalarda tanqidiy tafakkur hali uncha o`smagan bo`ladi; bu yoshdagi bolalarning hammaga va hamma narsaga ishonaverishi ma'lum. Lekin maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o`zi tushu-na oladigan materiallar doirasida to`qirini noto`qiridan farq qiladi, u o`zi idrok qilayotgan so`zlarning real voqelikka muvofiq kelishi yoki kelmas-ligini aytib bera oladi, yopishmagan biror narsa yoki hodisaning bema'niligini payqab oladi. Masalan, to`rt yashar qiz suratga qarab turib, bunday deydi: «o`rmondan archa olib kelishyapti, nega archada yulduz bor? Yulduz archaga uyda taqiladi-ku?». Yana bir misol: otasi qiziga poyezdning suratini chizib berdi. Vagonning eshigini suratga chizdi-yu, ammo zinaning suratini solmadi. Qiz otasidan so`raydi: «Vagonning zinasini qani?» Otasi: «Narigi tomonda* deydi. Qiz: «Nega vagonning zinasini narigi tomonida?». «Undoq bo`isa nega bu yerda eshigi bor?»).

Bo`lanishli nutq o`tib borgan sari maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkuri faqat ayrim-ayrim hukmlardagina ifodalanib qoimas-dan, balki, shu bilan birga, muhokamalar tariqasida ham ifodalanadi. Lekin bu muhokamalarda hamisha muayyanlik va izchillik boiavermaydi, maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o`z muhokamalarida ko`pincha bir narsadan ikkinchi narsaga «sakrab» o`taveradi, o`zining tasdiqlab va inkor qilib aytgan so`zlarida zidlik borligini payqamaydi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar o`z muhokamalarida, asosan, analogiya (bir-biriga o`xshatish) yo`li bilan xulosa chiqaradilar. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar maktab yoshiga yetay deb qolganlarida, ularda deduksiya va induksiya yo`li bilan xulosa chiqarish qobiiiyati o`sa boshlaydi. Bolalar bunday xulosalar chiqarish shaklini kattalardan nutq bilan birgalikda o`rganib oladilar.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning miyasida ko`pgina aniq tu-shunchalar turadi, bu tushunchalar maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning turmush tajribasida va kattalar bilan nutq orqali qilingan aloqa jara-yonida hosil boiadi.

Yasli yoshidagi bolaning tushunchalariga nisbatan maktabgacha tarbiya yoshidagi

bolaning tushunchasi anchagina sarmazmun boiadi, ya'ni uning tushunchasida narsaning belgilari ko`proq aks etgan boiadi. Lekin, shu biian bir vaqtda, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tushuncha-larida narsalarning unchalik ahamiyatli boimagan beigiari ham bo`iadi: bu belgilar, asosan, o`zining yorqinligi, chiroyliigi, harakafchanligi va boshqa shu kabi xususiyatlari bilan bolaning diqqatini o`ziga tortgan belgi-

lardir. Masalan, maktabgacha tarbiya yoshidagi boladan: «Kapalak qanaqa bo`ladi?» deb so`ralsa, u: «Kapakning qanoti bor, uchib yuradi», deb javob beradi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola, odatda, narsaning iste'mol qilinishini narsaning eng muhim belgisi qilib ko`rsatadi; masalan, «Piyola nima?», «o`t nimaga kerak?», degan savolga maktabgacha tarbiya yoshidagi bola bunday javob beradi: «Piyolada choy ichiladi», «o`t yerda o`sadi, o`tni qo`y va sigir yeydi».

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola faqat o`zi idrok qilgan va o`zi tasavvur qilishi mumkin bo`lgan narsalar to`qiridagina tushunchaga ega bo`ladi.

Umuman, maktabgacha tarbiya yoshidagi bola tevarak-atrofdagi narsalarga ko`proq qiziqadi va ularni ko`proq bilishga intiladi, bu esa uning tafakkurini faollashtiradi. U yangi narsalarni tomosha qilish va ushlab ko`rishni yaxshi ko`radi, o`zi tushunadigan narsalar to`qirida aytib berilgan yoki o`qilgan hikoyalarni tinglashni yaxshi ko`radi.

To`qiri tarbiya qilingan taqdirda bola yetti yoshga yetganida mantiqiy tafakkurning elementar shakllarni hukm va xulosa chiqarishning asosiy turlarini o`zlashtirib oladi. Endi u maktabda o`qishi mumkin.

Maktabda ta'lim jarayonida tafakkurning o`shishi

Bolalarga beriladigan va asosan maktabda amalga oshiriladigan ta'lim bolalar tafakkurining o`shishi uchun qoyat katta ahamiyatga egadir.

Ta'lim va maktabda beriladigan bilimlarni o`zlashtirish jarayonida, kuzatuvchanlik, xotira va xayol o`sb borishi bilan maktab yoshidagi bolalar tafakkuriga material bo`ladigan narsalar doirasi kengaya boradi, bola-larda mantiqiy tafakkur va tanqidiy fikrlash o`sb boradi. Ta'lim jarayonida tafakkur katta o`shish yo`lini — aniq tafakkurdan abstrakt — nazariy tafakkurga o`tish yo`lini o`tadi.

Maktab yoshidagi kichik bolalarning tafakkuri hali ham amaliy, aniq tafakkur bo`ladi, lekin ta'lim jarayonida bunday bolalarning aniq tafakkuri, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning aniq tafakkuriga qaraganda, murakkabroq va mazmunliroq bo`lib qoladi, ulardagi fikrlash jarayonlarining hammasi takomillasha boradi. Maktabda o`quvchi bola tobora murakkabroq narsalarni va o`zi idrok qilayotgan narsalarni hamda hodisalarnigina emas, balki, shu bilan birga, tasavur qilayotgan narsalar va hodisalarni ham bir-biriga taqqoslashni,

analiz qilishni va sintez qilishni o`rganib oladi.

Bolani maktabda o`qitish jarayonida unda abstraktlash qobiliyati o`sa boshlaydi. Arifmetika o`qitish vaqtida, amaliy, aniq sanashdan abstrakt hisoblashga o`tilgan vaqtda, shuningdek, ona tili darslarini o`qish davrida bu qobiliyat sezilarli sur'atda o`sadi, so`ngra maktabdagi hamma fanlarni o`qitish davrida bu qobiliyat yanada o`sadi. o`quvchi bola analiz qilish, abstraktlash va taqqoslashni, mashq qilish yo`li bilan narsalarning muhim

belgilari bilan ahamiyatsiz belgilarini bir-biridan farq qilishni va muhim belgilarga qarab to'g'ri xulosalar chiqarishni o'rganadi.

Boshlanqich maktabning o'zidayoq bolalar birinchi sinfdan boshlab ko'p miqdorda xilma-xil tushunchalarni — grammatikaga, arifmetikaga, tabiiyotga doir va ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni o'zlashtirib oladilar. o'quvchilar o'zlashtirib oladigan tushunchalar doirasi asosan, har qaysi sinf uchun har qaysi fan yuzasidan tuzilgan o'quv dasturi bilan belgilanadi. Muayyan ilmiy mazmunga ega bo'lgan tushunchalar o'quvchilarga mantiqiy ifodalangan shaklda bayon qilib beriladi. o'quvchilarning o'zlari ham tushunchalarni mantiqiy ta'riflab, ularningjins va turlariga doir belgi-larini ko'rsatib, aytib berishni o'rganadilar. o'quvchilar tushuncha va qoidalarni ta'riflab berolmay qolganlarida yoki ta'riflash mumkin bo'lmagan paytlarda tasvirlab, taqqoslab, xarakterlab, misollar bilan ko'rsatib beradilar.

o'qitish jarayonida o'quvchilarning fikr qilish faoliyatining u yoki bu tomonini faollashtiradigan maxsus usullar qo'llanilganida o'quvchilarning tafakkuri samaraliroq rivojlanadi.

Bunday bir misol keltirish mumkin. N.N. Ne'matov birinchi sinf o'quvchilarida tafakkurning umumlashtirish faoliyatini rivojlantirishga doir ish olib bordi.

Shu maqsadda tajriba o'tkazilayotgan sinfdan dars berish cho'xida maxsus usullar qo'llanildi. o'quvchilarga savollar berib, ularning diqqat-e'tiborini kitob o'qish vaqtida, suhbat cho'xida, suratlarni idrok qilish paytida, te-varak-atrofdagi vaziyatni kuzatish cho'xida uchraydigan narsalarni umu-miylashtirishga qaratadigan maxsus usullar qo'llanildi.

Shu tajribalar natijasida o'quv yilining oxiriga borib, muayyan ko'rsatkichlarga erishildi, ya'ni tajriba o'tkazilib kelingan sinfning umu-miylashtirish faoliyati darajasi boshqa sinflardagilarning umumiyashtirish faoliyatiga nisbatan yuqoriroq bo'lib, buni quyidagi jadvaldan ham bilish mumkin.

Umumiyashtirilgan narsalar	o'quv yilining boshidagiga nisbatan	
	tajriba	oddiy sinfdan
Idrok qilinayotgan narsalar rasmlar	40	20
	34	17

O□zaki (tasawur	26	10
-----------------	----	----

Bunda shu narsa ma'lum bo'ldiki, o'quvchilarning fikr qilish faoJiya-tini faollashtirish maqsadida qoilanilgan usullar ayni vaqtda tajriba sin-fidagi o'quvchilarning darslardan ulgurish darajasini oshirishga ham yor-dam berdi: shu sinfda o'quvchilarning darslarni o'zlashtirishdan olgan baholari boshqa oddiy sinfdagi o'quvchilarning bilimlariga qo'yilgan ba-holardan yuqoriroq boiib chiqdi.

Ikkinchi sinfda shu tariqa tajribalar o'tkazilganda ham aynan shun-day natijalarga erishildi.

o'quvchilar ongida mustahkam o'rnashgan tushunchalar asosida ab-strakt tafakkur o'sadi. o'rta maktab o'quvchilarida abstrakt tafakkur, ayniqsa, tez o'sadi. Bunda tafakkurning o'sishiga grammatika, algebra, geometriya, fizika, tarix, o'zbekiston Konstitutsiyasi singari fanlarni o'rganish, ayniqsa, yordam beradi. Yuqori sinflarning o'quvchilari shu fanlar bilan shu□ullanib eng umumiy, abstrakt tushunchalarning ko'pini o'zlashtirib oladilar va o'zlarining fikrlash faoliyatlarida shu tushuncha-larga tayanadilar.

Har bir o'quvchi o'qish jarayonida va turmush tajribasida xilma-xil masala va vazifalarni hal qilishga majburboiadi. Maktab o'quvchisining o'zi savollarni to'□ri qo'yishni va vazifalar belgilashni, to'□ri muhoka-ma yuritishni o'rganadi. Yosh oshgan sari bu muhokamalar tobora ko'proq, mantiqiy muhokamalar boiib qoladi. o'qish-o'qitish ishlari to'□ri yoiga qo'yilganida o'rta maktab o'quvchilarining muhokamala-rida muayyanlik va izchillik boiadi.

Maktab o'quvchisi muhokama yuritish yo`H bilan to'□ri xulosalar — deduktiv va induktiv xulosalar chiqarishni o'rganadi. Masalan, ular matematika mash□ulotlarida doimo umumiy qoidalarga asoslanib, xu-Iosalar chiqaradilar, til darslarida o'zlashtirib olingan qoidalarni imlo-ning ayrim hollariga tatbiq qilishga to'□ri keladi va hokazo. o'quvchilar bir qancha misollar asosida (albatta, o'qituvchining yordami bilan) gram-matika va arifmetikaga doir qoidalar chiqarish yoi bilan induktiv xulo-sa chiqarish yoilarini egallab oladilar. Yuqori sinflarning o'quvchilari tabiiyot, fizika va kimyo fanlarini o'rganish jarayonida umumiydash-tirilgan ancha keng xulosalarni o'zlari mustaqil ravishda chiqaradilar.

Yuqori sinf o'quvchilari induksiya va deduksiyani egallay borish na-tijasida kuzatishlar va tajribalarga asoslanib turib, ayrim hodisalarning sabablarini mustaqil qidirib topishlari,

so`ngra esa tabiatning ayrim qonun-larini ham fahmlab olishlari mumkin. Yuqori sinf o`quvchilari ayrim hodisalarni izohlayotgan vaqtlarida, o`zlariga ma'lum boigan qonun-larni dalil qilib ko`rsatadilar.

o`qitish jarayonida abstrakt va mantiqiy tafakkur o`sadi. Shu bilan birga o`quvchilarning tanqidiy tafakkuri ham o`sadi. Boshlanish maktab-danoq o`quvchilardan savollarga faqat to`g`ri javoblar berishnigina talab

qilib qolmasdan, shu bilan birga ulardan «nega shundayligini» ham izohlab berish talab qilinadi. Agar o`quvchining bergan javobi noto`ri boisa, sinfning o`zida uning xatosi nimadan iborat ekanligi aniqlanadi, shu xatoni qanday qilib tuzatish kerakligi tushuntirib beriladi.

Maktab o`quvchilari bilimlarni o`zlashtira borganlari sari, turli qoi-dalarni asoslashni, isbotlashni, rad qilishni, tekshirib ko`rishni ham o`rganib boradilar. Jumladan, ular misoliar, faktlar, umumiy qoidalar va aksiomalardan dalillar tariqasida foydalanishni o`rganadilar. o`rta maktab o`quvchilari, ayniqsa, yuqori sinflarning o`quvchilari, boshqa kishilarning murakkab muhokamalaridagi, shuningdek, o`zlarining ham muhokamalaridagi ziddiyatlarni, mantiqsizlikni, asoslanmagan jihatlar-ni ochib bera oladilar. Ona tili, arifmetika mash`ulotlari, tanqidiy, is-botli tafakkurning o`shishi uchun, ayniqsa, katta ahamiyatga ega. o`rta maktab o`quvchilari ijtimoiy-tarixiy fanlarga doir va darvinizm asosla-riga doir mash`ulotlarda isbotlaydigan va rad qiladigan dalillardan har doim foydalanadilar.

Maktab o`quvchilarining havaskorlik to`garaklarida ishtirok etish-lari, ko`rilgan masalalarni muhokama qilishda faol qatnashishlari tan-qidiy, isbotli va mustaqil tafakkurning o`shishida va rivojlanishida katta rol o`ynaydi.

Bolalarni o`qitish davrida ularda nazariy tafakkur bilan birgalikda amaliy tafakkur ham rivojlantiriladi. Bunga awalo, shu yoi bilan erishi-ladiki, maktabda ko`pgina fanlarni (masalan, fizika, kimyo, botanika, zoologiya fanlarini) o`qitish o`quvchilarning olgan bilimlarni sanoatda, qishloq xo`jaligida tatbiq qilishlari bilan bogiab olib boriladi.

Boshlan`ich va o`rta maktabda o`quvchilarning hammasida ham tafakkurning o`shishi va rivojlanishi bir tekis va bir xil boiavermaydi, albatta. o`quvchilarning individual xususiyatlari ko`p darajada boshqa psixik jarayonlarning — xotira, xayol, nutq, diqqat, irodaning o`shishi bilan belgilanadi; bu individual xususiyatlar o`quvchilarning qiziqishla-riga, taiim va amaliy ishlardagi faolliklariga, shuningdek, o`quvchilaming o`z-o`zlarini tarbiyalashlariga bogiiq bo`ladi. Bizning maktablarimiz-dagi barcha taiim-tarbiya ishlari o`quvchilarning faol, ongli ishtirokida olib boriladi. Shu sababli bizning maktabimiz bolalarda keng mazmunli, mustaqil va mantiqiy jihatdan to`ri tafakkurning o`shishiga ko`p dara-jada yordam beradi.

IX BOB. NUTQ F*^L NUTQ To`[□]RISIDA UMUMIY

TUSHUNCHA

/ Nutq ~ odamlar til orqali bir-biri bilan muomala va aloqa qilishning alohida usulidir. Odam o`z nutqi orqali o`zining bilimlari, fikrlari, hislari va istaklarini boshqa kishilarga aytib bera oladi va boshqa kishilarning fikr-larini o`zlashtirib oladi, boshqa kishilarning hislari va istaklarini bilib oladi.

Odamlar o`zlarining faoliyatlari va kundalik hayotlarida bir-birlari bilan shu tarzda aloqa qilib turadilar.

Nutq vositasi bilan aloqa bo`[□]lash jarayonida har bir kishi bilimlar-ning ko`p *qismini* boshqa kishilardan oladi.

Nutq vositasi bilan aloqa bo`[□]lash odamning doimiy ehtiyoji bo`lib, bu aloqa fikr olishga xizmat qiladi.

Odam boshqa kishilar bilan nutq orqali muomala qilmay yashay ol-maydi. Odam yakka o`zi qolganida, ko`pincha, xayolidagi suhbatdoshlar bilan «o`z ichida» gaplashadi. Odam o`ziga notanish bo`lgan bir yoki bir necha kishi o`rtasiga tushib qolsa, unda nimalarnidir aytish yoki shu kishi-lardan nimalarnidir eshitish ehtiyoji albatta paydo bo`ladi. Bu ehtiyoj qondirilmay qolsa, odamda ma'yus qiladigan «o`n[□]aysizlik» hissi tu`[□]iladi. Odamning «aytadigan hech bir gapi» bo`lmagan taqdirda ham shunday ehtiyoj paydo bo`ladi. Bunday hollarda u «nima qilishini* bilmay qoladi. Bunday hollarda unda «nimani gapirsam ekan?», «nimadan gap boshla-sam ekan?», «qanday gap boshlasam ekan?» deb gap mavzuini qidirish boshlanadi.

Uchinchi bobda aytilganidek, nutq tarixiy taraqqiyot jarayonida, ong bilan baravar, insonlarda til vositasi bilan aloqa bogiash, bir-birlariga biron narsa aytish ehtiyoji tu`[□]ilishi natijasida paydo bo`lgan. Kishi nutqi mehnat jarayonida o`sib borgan.

Har bir kishining nutqi bolalik cho`[□]idan boshlab o`sib boradi, bu-ning sababi ham boshqa kishilar bilan aloqada bo`lish ehtiyojidir.

Nutq to`[□]risida, shu bilan birga, til to`[□]risida gapirganimizda quyi-dagilarga e'tibor berishimiz kerak.

«Nutq» va «til» degan terminlar ko`pincha bir xil ma'noda ishlatiladi. Ammo bu terminlarning ma'nosini bir-biriga aralashtirib yuborish yara-maydi. Garchi nutq bilan til

bir-biriga chambarchas boʻlgan boʻlsa ham, lekin ularning ikkovi bitta narsa emas.

Biz biror kishiga: «Siz qaysi tilda (yoki tillarda) gaplashasiz?» deb savol berganimizda, biz shu kishining nutqi, gapi bilan uning o`z nutqida qanday til (yoki tillar)dan foydalanishini aniq farq qilamiz.

Har bir kishining yoshiga, bilimiga, umumiy izlanish saviyasiga qa-rab, uning nutqi o`ziga xos xususiyatlarga ega bo`ladi. Ayrim kishilar kasbining xususiyatlari, shu kishilarning nimalarga qiziqishi, mijozi va shu kabi xususiyatlari ularning nutqlarida namoyon bo`ladi. Har bir kishi bir yoki bir necha tildan foydalanib, o`zicha gapiradi. Har bir kishining o`z nutqi bor.

Odam ongining alohida funksiyasi bo`lgan nutq psixologiya fani to-monidan o`rganiladi. Til esa ijtimoiy hodisadir. Til ayrim kishida mustaqil ravishda mavjuddir. Tilning ijodkori esa xalqning o`zidir, tarixan tarkib topgan millatning o`zidir. Rus tili, o`zbek tili, xitoy tili, nemis tili va hokazo deganimizda, biz mana shu ma'noda gapiramiz. Har bir avlod o`zidan oldin o`tgan avlodlar ishlab chiqqan tilga duch keladi va shu tilni egallab oladi, ya'ni o`zining nutq orqali qiladigan muomalasida shu til-dan foydalanadi.

Nutq bilan til bir-biridan farq qiladi, lekin ayni vaqtda ularni bir-biridan ajratib bo`lmaydi; nutq ham, til ham bir-biriga bog`langan, ular birlikda mavjuddir. Bu birlik shundan iboratki, har bir til tarixiy taraqqiyot davomida odamlarning nutq vositasi bilan aloqa bog`lash jarayonida vujudga kelgan va o`sib borgan. Har bir tilning yashab turishi kishilarning shu tilda gaplashuvlariga bog`liq. Agar odamlar biror tilda gaplashmay qo`ysalar, bu til ham yo`q bo`lib ketadi: u «o`lik til» bo`lib qoladi. Biz «o`lik» tillar borligini shu til aks ettirilgan yozma yodgorliklardan bilamiz. Masalan, qadimgi grek (yunon), lotin tillari mana shunday «o`lik» tillardir.

Til bilan nutqning birligi yana shunda namoyon bo`ladiki, har bir kishi o`z nutqida biror tildan foydalanadi, ba'zilari esa bir necha tildan foydalanadilar.

Gapirish va boshqa odamlarning nutqini tushunish uchun til bilish, shu til sistemasini bilish, shu tilning tuzilishini bilib olish kerak. ■

II. NUTQNING XUSUSIY FUNKSIYALARI

JjJ-i, 'C *,/r % ,* ■ , ■

Odamlarning o`zaro aloqalarida ularning nutqlari turli ma'nolarda yoki funksiyalarda namoyon bo`ladi.

Nutqning asosiy vazifasi, demak, uning asosiy funksiyasi - odam-larning bir-birlari bilan aloqa qilish vositasi bo`lishdir.

Bu aloqa asosan odamlarning o`z fikrlarini bir-birlariga aytishlaridan iborat bo`ladi. Aloqa jarayonida fikrlar nutq yordamida shakllanadi, ifo-dalanadi, aytiladi va tushunib olinadi. O`zaki yoki yozma nutqda ifoda-

lab berilgan fikrlar shu fikrlarni aytuvchi kishi uchun ham ravshanroq bo`lib qoladi. Shunday qilib, nutq aloqa jarayonida tafakkur quroli bo`lib xizmat qiladi.

Shu bilan birga mana shu aloqa jarayonida nutq ifodalash vositasi bo`lib, biror nima bildirish vositasi bo`lib, ta'sir o`tkazish vositasi bo`lib ham xizmat qiladi.

Nutq — ifodalash vositasi

Nutqda bizning fikrlarimiz bilan birlikda his-tuyqularimiz ham ifodalanadi. Oqzaki nutqda hissiyotlarimiz (emotsional kechinmalarimiz) so`z yordami bilan qilingan tasvirlarda, ohangda, qofiyada, xitob va sa-vollarda, gaplashish vaqtidagi pauzalarda va, ayniqsa, intonatsiyalarda namoyon boiadi. Chunonchi, biz biron kishining ismini ataganimizda, shu kishiga boigan turli hislarimizni va munosabatlarimizni o`zimizdagi mehr-ni, qazabni, qururni, muhabbatni, hurmatni, nafratni, mensimaslikni va boshqa shu kabilarni atayin yoki beixtiyor namoyon qilishimiz mumkin. Shu bilan birga, gapiruvchining intonatsiyasida uning hojati ham, char-chaganligi, umuman hayajoni, o`ziga boigan ishonchi yoki ishonchsizligi va shu kabilarni ham ifodalanadi.

Lirik she'rlar, ashulalar, romanlar, ariyalar singari nutq shakllarida odamlarning asosan xilma-xil his va tuyqulari ifodalanadi.

Turli hissiyotlar bizning oqzaki nutqimiz bilan birgalikda, odatda yuz harakatlarimizda va imo-ishoralarimizda ham yorqin namoyon boiadi.

Nutqda bizning irodamiz maqsad-muddaomiz, istagimiz, niyatimiz, qarorimiz ham, shuningdek, irodajarayonlarining ayrim sifatleri — qafiyat va qafiyatsizlik, dadillik, kishining o`zini tuta bilishi, kishidagi qunt va boshqa shu kabilarni ham namoyon boiadi.

Nutq — biror nimani bildiruvchi vosita

Odarning nutqida uning fikrlari va xilma-xil ichki holati — emotsional kechinmalari va irodasigina ifodalanib qolmasdan, shu bilan birga hamisha biror obyektiv narsa ham bildiriladi.

Sayrash va qichqirish tarzidagi xilma-xil tovush birikmalari hayvonlarda ham boiadi, lekin bu tovush birikmalari faqat tuqma reaksiyalardir — tashqi yoki ichki ta'sir sababli tuqiladigan shartsiz reflekslardir.

Qushlarning sayrashi va hayvonlarning qichqirishi, shuningdek, ular-ning xilma-xil harakatlari (masalan, itning dumini likillatib turishi) ular-dagi instinktlarning va shu instinktlar bilan bogiangan hislarning ifodasi hamda tarkibiy elementidir, xolos_a

"" 231

Bu tovush birikmalari va harakatlar ifodasi boshqa hayvonlar uchun signal vazifasini ham bajaradi. Masalan, hayvon biror xatarni sezganida alohida tovush bilan qichqiradi, bu qichqiriq uning bolalarida instinkt ravishda mudofaa harakatini (yashirinish yoki onasining oldiga yugurib kelish harakatini) vujudga keltiradi.

Xuddi shu hayvonning qulay vaziyatdagi qichqiriqlari boshqacha xarakterga ega bo`lib, bu qichqiriqlar farohatga, xavfsizlikni, ovqat topilgan-ligini va shu kabilarni bildiruvchi signallar bo`lib xizmat qilishi mumkin.

Hayvonlarga xos bo`lgan xilma-xil tovush birikmalari va harakatlar aslo nutq emas. Hayvonlarda nutq bo`lmaydi.

Odamning nutqida namoyon bo`ladigan xilma-xil tovush birikmalari uning ichki holatini ifodalabgina qolmasdan, shu bilan birga obyektiv ravishda mavjud bo`lgan narsalar va hodisalarning nimaligini bildiruvchi vosita bo`lib ham xizmat qiladi. Har qanday so`z biron narsaning ma'nosini bildiradi. Masalan, *stol* degan so`z birikmasi ham nutq bo`lagi bo`lib qoladiki, bunda shu tovush birikmasi yordami bilan muayyan buyumning ma'nosi bildiriladi. So`zlarbizning ongimizdan tashqarida mavjud bo`lgan buyumlar va hodisalarning hamda ularning xislatlari, holatlari, bo`lanishlari, munosabatlari va shu kabilarning ongimizdagi bamisoli bir vakillaridir.

Yakka bir narsani, masalan, Moskva, Volga, Toshkent va shu kabilarni bildiradigan so`zlar bor. Lekin so`zlarning ko`pchiligi bir-biri bilan biror munosabatda bo`langan buyumlar va hodisalarning butun bir tur-kumini bildiradi. Bizning ongimizda voqelik in'ikos etganida so`z shu in'ikosni umumlashtiruvchi vositadir. So`z bilan hamisha umumiylikni ifodalaymiz. Shu sababli 5/0/degan so`zni aytganimizda, bu so`z bilan biz xuddi shu oning o`zida bizning ko`z o`ngimizda turgan bitta stoinigina ifodalab qolmasdan, balki umuman «*stol*» tushunchasini ifodalaymiz. o`zimiz idrok qilayotgan yoki tasavur qilayotgan bitta stolning nomini aytganimizda, biz mana shu bitta stol degan so`zda umuman «*stol*» to`qiridagi o`zimizda bo`lgan umumiy tushunchani nazarda tutamiz. Shu sababli umumlashtirilgan ma'noga ega boigan so`z faqat yakka narsalar-ga mansub bo`lmasdan, shu bilan birga narsalarning butun bir turkumiga ham mansubdir.

Nutq va ayrim so`zlar narsalarning faqat belgilari - «yorliqlari» gina emas. Narsalarni ifodalovchi nomlar nutqning xususiy funksiyalaridan biridir, xolos. Har bir so`zning bundan

tashqari yana ichki mazmuni ham bor, har bir so`z ma'ium tushunchani ifodalaydi.

Nutq — ta'sir ko'rsatish vositasi

Nutq — ta'sir ko'rsatish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Ta'sir ko'rsatish — biz nutqimizni kimga qaratayotgan bo'lsak, shu kishida biz istagan hislar, intilishlar va harakatlarni tushirish, ularning fikrini biz istagan tomonga burish, ularni o'zimiz xohlaganimizcha o'ylashga majbur etish, ularni ishontirish demakdir. Ma'lumki, nutq yordami bilan boshqalarda xursandlik, qo'rquv, g'azab, ruhlanish hislarini tushirish mumkin, boshqalarda biz istagan intilishlarni, harakatlarni kuzatishimiz mumkin.

Yozuvchi badiiy asar yaratayotganida odamlarda muayyan fikr, his, intilish tushirishni, turmushga muayyan qarash hosil qilishni nazarda tutadi. Agitator o'z nutqi bilan odamlarda muayyan siyosiy kayfiyat, qarashlar, muayyan yolda harakat qilish istagini tushirishga intiladi.

Nutq ta'sir vositasi bo'lib, u tibbiyot tajribasida katta rol o'ynaydi. Shu narsa hammaga ma'lumki, shifokorning so'zi, ya'ni uning bemor bilan bevosita nutqiy aloqasi kuchli sur'atda ta'sir qiladigan vositalaridan biridir. So'z o'zining bosadigan, darmon kiritadigan va boshqa shu kabi shifobaxsh vositadir/Tajribali tabibning aytishlariga qaraganda, so'z kasalning jismoniy va ma'naviy alamlarini ba'zan doridan ham yaxshiroq yengil-lashtirar ekan. Masalan, shifokorning maslahatlari, kasalning xavfsizligi va tezda tuzalib ketishiga bemorda ishonch va eiqod hosil qilishi ham ana shunday ta'sir ko'rsatadigan nutqiy vositalar jumlasiga kiradi.

O'qituvchi va tarbiyachi so'z orqali ta'sir ko'rsatish yo'li bilan o'quvchilarda muayyan intizom va xatti-harakat vujudga keltiradi. Ta'sir ko'rsatish vositasi bo'lgan nutq ta'lim-tarbiyaning asosiy qurolidir.

Amr-farmon berish, o'tinib so'rash — iltimos qilish, maslahat berish, o'git-nasihatchilik qilish, dalil-isbotlar keltirish va boshqa shu kabilar so'z vositasi bilan ta'sir ko'rsatish shakllaridir. Nutq ta'sir ko'rsatish vositasi bo'lib xizmat qiladi, chunki so'zlab turgan kishining nutqida uning hissiy intilishlari, iroda va eiqodi aks etadi.

Nutqning ta'sir o'tkazuvchi funksiyasida intonatsiya katta rol o'ynaydi. Intonatsiyada nozik va murakkab hislar va iroda xususiyatlari — norozilik, istak, talab hislari va shu kabilar namoyon bo'lishi mumkin. Shu sababli, o'quvchilarda tabiat va turmushdagi biror hodisaga qiziqish paydo qilish, bilimni yanada mustahkamroq bilib olishga ishtiyoq uyatish uchun, shuningdek, ularni ma'lum bir harakatga yo'lash uchun o'quvchilarga ta'sir

ko`rsatmoqchi boiganida o`qituvchi o`z nutqida ta-laffuzga, ayniqsa, alohida eiibor bermoqi lozim.

III. TIL VA NUTQNING TUZILISHI

Har bir kishi, awalo, o`z atrofidagi kishilar so`zlashadigan tilni bilib oladi. Lekin odam maxsus o`qib o`rganish yo`li bilan yoki boshqa millat kishilari bilan muttasil aloqada bo`lib turish natijasida boshqa xalqlarning tillarini ham bilib olishi mumkin.

Tilni bilib olish (masalan, rus, o`zbek, ukrain va hokazo tillarni bilib olish) —shu tilning fonetikasini, luqat tarkibini va grammatik tuziishini bilib olish demakdir.

Til va nutqning fonetika jihati

Odam o`z fikrlarini boshqalarga bildirmoq uchun shu fikrlarni sezila-digan, ya'ni sezgi organlari orqali ta'sir qiladigan moddiy vositalarda ifodalashi lozim. Odam ovozi tovushlari va tovushlar birikmasi nutqining mana shunday moddiy vositalaridir.

Odamlar nutq orqali bir-birlari bilan muomala qilishda foydalanadigan tillarning hammasi tovush tilidir.

Odam nutqining tovushlari odatda fonemalar deb ataladi.

Bu tovushlarning alohida belgilari bor. Masalan, **a** fonemasining o`z belgilari, **b** fonemasining o`z belgilari, **sh** fonemasining va hokazolarning ham o`z belgilari bor, biz shu belgilarga qarab, ayrim so`zlarni fahm-laymiz. Bu belgilar, odatda, fonematik belgilar deb ataladi.

Biz gapirayotganimizda, odatda, mimika va imo-ishoralardan foydalanamiz. Lekin mimika va imo-ishoralarni alohida til deb hisoblab bo`lmaydi.

Mimika va imo-ishoralar nutqning emotsional (hissiyot) tomonlarini ifodalab beradigan ixtiyorsiz harakatlardan iborat bo`ladi, yoki gapiruvchi odam o`z nutqining ayrim joylarini uqtirmoq bo`rttirib ko`rsatmoq uchun atayin ixtiyoriy ravishda qiladigan harakatlaridan iborat bo`ladi.

Ba'zan odamlar vaziyatga qarab, mimika va imo-ishoralardan nutqning qo`shimcha vositasi tariqasida foydalanadilar. Masalan: zarur jimlik-ni buzmay biror fikrni bildirmoq uchun yoki nutqni eshittirish qiyin bo`lgan, lekin o`zi ko`rinib turgan masofaga biror fikrni xabar qilmoq uchun mimika va imo-ishoralardan foydalaniladi. Lekin bu hollarda mimika va imo-ishoralar tovush tilining so`z va gaplarini ifodalovchi faqat belgi bo`lib, ayrim so`zlar va gaplarning o`rnida ishlatiladi.

Odamlarning imo-ishoralari, mimikasini va pantomimikasini es-latuvchi xilma-xil harakatlarni biz hamisha hayvonlarda, ayniqsa, oliy hayvonlarda - maymunlarda ham borligini ko`ramiz. Biroq, hayvonlar-ning bu harakatlarini odamlarning imo-ishoralari, mimikasi bilan bir xil-

dagi harakatlar deb hisoblash mumkin emas. Odamlar o`zlarining imo-ishoralarida, mimikalarida va o`zlarining ayrim tovush birikmalarida o`zlarining ichki his va tuyquklarini ifodalaydilar. Lekin, shu bilan bir vaqtda, odam bu harakatlardan nutq elementlari tariqasida ham foydalanishi mumkin, jumladan, odam shular orqali narsalarning ma'nosini ifodalashi, u yoki bu narsalarni ko`rsatishi, narsalarni tasvirlab berishi mumkin.

Kar-soqov (gung) odamlar imo-ishora va mimikadan aloqa vositasi tariqasida foydalanishga majburdirlar, chunki ular oquzaki nutq tovush-larini eshitmaydilar.

Yozuv ham nutqning moddiy vositasidir. Lekin yozuv tilning qandaydir alohida turi emas, yozuv — tildan foydalanishning faqat alohida usulidir. Oquzaki nutqda ham, yozma nutqda ham biz ayni bir tovush tilidan foydalanamiz. Oquzaki nutq eshitish organlari vositasi bilan idrok qildirishga mo`ljallangan nutqdir. Yozma nutq esa harflar va belgilar yordami bilan tovushlarni, so`zlarni, gaplarni ko`z bilan idrok qildirishga mo`ljallangan nutqdir.

Ko`rlar uchun o`ylab chiqarilgan maxsus yozuv (Brayl sistemasi) bor, u muskul-teri sezgisi organlari yordami bilan idrok qildirishga mo`ljallangan nutq vositasidir. Bu yozuv ham tovush tili asosiga ko`rilgan yozuvdir.

Kar-soqovlar (gunqlar) ham o`qitish natijasida yozma nutqni bilib oladilar, ular shu nutq vositasi bilan tovush tilining butun boyligini ham bilib oladilar. Ular yozma nutqdan foydalanib, boshqa kishilar bilan to`la-to`kis aloqa boqulaydigan bo`lib oladilar va hamma normal kishilar singari kamol topaveradilar.

Nutqning fonetika jihatini bilib olish ma'lum bir tildagi har bir to-vushni va har bir so`zni oquzaki nutqda toquri aniq va ravshan qilib ayta olish demakdir, yozma nutqda esa shu tildagi har bir so`zni toquri yozish demakdir.

Tilning luqu at tarkibi

Tilda bo`lgan hamma so`zlarning jami tilning luqu at tarkibi deb ataladi. Biror tilning luqu at tarkibi naqadar boy va xilma-xil bo`lsa, bu til shu qadar boy va rivojlangan til bo`ladi. Har bir kishi foydalanayotgan va foydalanishi mumkin bo`lgan luqu at tarkibi qanchalik boy va taraqqiy qilgan bo`lsa, uning nutqi ham shunchalik boy va taraqqiy qilgan bo`ladi. Odam o`z nutqida foydalanayotgan so`zlarning miqdori shu odam nutqining luqu at (yoki leksika) jihatini, nutqning luqu at tarkibini tashkil qiladi.

Har bir soʻzning oʻz maʼnosi bor, yaʼni har bir soʻz muayyan bir narsaga yoki narsalar turkumiga, shuningdek, narsalarning muayyan bir belgilariga, ularning xususiyatlariga, boʻlanishlariga, munosabatlariga va boshqa shu kabi belgilariga taalluqlidir. Soʻzning maʼnosi odamlarning nutq amaliyotida bir-biri bilan boʻlayotgan oʻzaro aloqasida maʼlum boʻladi.

Soʻzning ma'nosi odamlarning bir-birlarini tushunishlarini ham ta'minlaydi. Bir-biri bilan gaplashayotgan ikki kishi bir-birini tushunadi, chunki gaplashayotgan kishilarning har biri muayyan bir narsa toʻqirida muhokama yuritadi va har qaysi soʻzni muayyan bir ma'noda ishlatadi.

Aristotel ham oʻz vaqtida bunday degan edi: «Bahslashayotgan har ikkala tomon ayni bir fikrni tushunmoqlari uchun, awalo, ishlatilayotgan soʻzlarning mazmuni ham ma'nosi haqida kelishib olmoq kerak».

Kishining oʻz nutqda har bir soʻzning ma'nosini aniq, tushunib foy-dalanayotgan va foydalanishi mumkin boʻlgan luqat tarkibi shu kishining nutqi qay darajada oʻsganligini koʻrsatadi.

Til va nutqning grammatik tuzilishi

Har bir kishi nutqining luqat tarkibi tilning grammatik tuzilishidan ajral-gan holda mavjud boʻlishi mumkin emas. Xuddi, shuningdek, har bir kishi oʻz tilining luqat tarkibini shu tilning grammatik tuzilishi asosida egallaydi.

Har bir soʻzning oʻz ma'nosi bor, lekin har bir soʻz oʻz shaklini oʻzgartirib, grammatika qoidalari asosida tuzilgan biror gap tarkibiga kir-ganidagina muayyan bir ma'no oladi. Grammatika qoidalari asosida tuzil-gan nutq soʻzlardan iborat boʻladi. Lekin bunday gaplarda ifodalangan fikr shu gaplar tarkibiga kirgan soʻzlar ma'nosining jamidan iborat boʻladi, degan ma'no chiqmaydi. Gapda ifodalangan fikr yoki boshqacha qilib aytganda, nutqning ma'nosi, shu gapni tashkil etgan soʻzlar ma'nosining jamida hamisha keng va boy boʻladi. Soʻzlarning ma'nosi bilan nutqning mazmuni bir-biriga aynan teng boʻlmaydi. Buni shundan bilish mumkin-ki, muayyan bir ma'nodagi soʻzlar, ularning shakllari va gapdagi oʻriniari oʻzgarishiga qarab, turli ma'no oladi. Masalan: *oʻqituvchi, oʻquvchi, ga-pirmoq* degan soʻzlarning har birining oʻz ma'nosi bor. Lekin bu uch soʻz hali hech qanday fikrni ifodalamaydi. Endi bu soʻzlarni biriktirib, bunday bir gap tuzaylik: *oʻqituvchi oʻquvchiga gapirdi*. Bunda biz soʻzlar ma'nosining jaminigina tushunib qolmay, balki shu bilan birga nutqdagi fikrni ham tushunamiz. Shu soʻzlarni boshqa bir tartibda oʻzgartirib biriktirsak, boshqacha fikr hosil boʻladi: *oʻquvchi oʻqituvchiga gapirdi*.

oʻzbek tilida gapdagi soʻzlarning oʻrnini oʻzgartirmasdan, bitta soʻzning shaklini salgina

o`zgartirish bilan nutqning va har qaysi so`zning ma'nosi ham o`zgaradi. Masalan: «*U akasini yubordi*», «*U akasiga yubordh*».

Boshqa birovning nutqini eshitgan vaqtingizda ba'zan shunday gaplar uchraydiki, bu gaplardagi harbirso`zning ma'nosi tushunarli bo`lsa ham, lekin gapda ifodalangan fikr noaniq bo`lib, tushunilmay qoladi. Mana shu misolning o`zi ham ma'lum bir gap tarkibidagi so`zlar ma'nosining jami bilan shu gapda ifodalangan fikr bir-biriga teng emasligini ko`rsatadi.

Tilning grammatik tuzilishining ahamiyati shuni ko'rsatadiki, yakka odam nutqining qay darajada o'rganligi, qay darajada takomillashganligi faqat so'z boyligining boyligiga va xilma-xilligigagina bog'liq bo'lib qol-masdan, balki avvalo, shu kishining o'zi gaplashadigan tilning gramma-tikasini (morfologiyasini va sintaksisini) qay darajada bilib olganligiga bog'liqdir. Odam nutqining silliq va tushunarli boiishi uning gramma-tikani qay darajada bilib olganligiga bog'liq boiadi, gaplarda ifodalangan fikrning tushunarli boiishi ishlatilayotgan so'ziarning ma'nosi qay darajada tushunib ishlatilganiga bog'liq boiadi. Fikrlarimizni to'g'ri yoki noto'g'ri ifodalab berishimiz va bu fikrlarni moddiy qobiqda, ya'ni til bilan ifodalab berishimiz, grammatikani qay darajada bilib olganligimizga bog'liq boiadi. Bizning nutqimizni boshqa odamlarning to'g'ri yoki noto'g'ri tushunishi va boshqa odamlarning nutqini biz ham to'g'ri yoki noto'g'ri tushunishimiz shunga bog'liq boiadi.

Umuman biz odam nutqining qay darajada o'rganligiga shu odamda boigan luqat tarkibining boyigiga qarab baho berib qolmasdan, balki, shu bilan birga, shu nutqning turii-tumanliligiga, ya'ni shu odamning nutqida o'zi gaplashayotgan tilning grammatika shakllari va qoidalariga qanchalik rioya qilayotganligiga qarab ham baho beramiz.

IV. NUTQNING ANATOMIK-FIZIOLOGIK ASOSLARI

Bosh miya po'stidagi alohida markazlarning faoliyati va nutqqa oid muskul apparati nutqning anatomik-fiziologik asosini tashkil qiladi.

Tovush nutqining (fonetik nutqning) muskul apparati uch qismdan — nafas olish, ovoz va artikulyatsiya apparatlaridan iborat. **Nafas olish apparati** diafragmadan, o'pkadan, o'pkani, bronxni va bo'g'izni harakatga keltiruvchi muskullardan iborat. Nafas olish apparatining vazifasi nutq apparatining ovoz qismiga havo kiritib turishdan iborat.

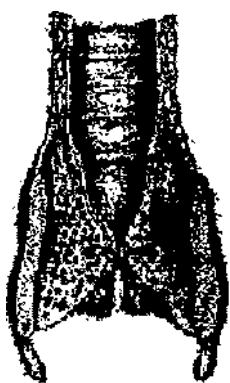
Ovoz apparati — nafas olinadigan bo'g'izning davomi boigan kekirdak boiib, to'rtta to'laydan iboratdir.

Shu to'laylar o'rtasidagi bo'shliqda ikkita gorizontel elastik muskullar bor, bu ovoz muskullari deb ataladi. Nafas bo'g'izdan chiqib turgan havo bu muskullarni harakatga keltirib, tebratib turadi.

To'laylar mana shunday tebranib turishi tufayli ovoz muskullari taranglanishi yoki susayishi mumkin: bu muskullar bir-biriga yopishib yoki bir-biridan ajralib turishi natijasida

ularning o`rtasida ovoz teshigi deb atalgan bo`shliq hosil boiadi.

Agar ovoz muskullari tarang boiib tursa yoki bir-biriga yaqinlashib qolsa (ya'ni, ovoz teshigi yopilib qolsa), u holda nafas yoiiidan chiqqan havo shu teshikka kirib, ovoz muskullarining chetlarini tebratadi (vi-

bratsiya qiyadi), natijada tovush hosil boiadi. Agar ovoz muskullari bir-biriga yetarli ravishda yaqin-lashmagan bo'lsa, nafas oladigan bo'qizdan chiqayotgan havoning ovoz muskullariga yengil ishqalanib o'tishi natijasida pichirlagan tovush hosil boiadi. Erkin, tovushsiz nafas olinganida ovoz muskullari tarang boimasdan qoladi, ovoz teshigi esa to'ia ravishda ochiq boiib qoladi.

Artikulatsiya apparati o'qiz bo'shligidan va burun bo'shligidan iboratdir.

Bu bo'shliqlar bo'qin ustidagi tovushga bamisoli sayqal beruvchi truba kabi bir narsadir (rezonatoridir).

■32-rasm.

Bo'qizning

O'qiz bo'shliqi bo'qizda paydo bo'lgan to-vushlarning asosiy rezonatori bo'lib xizmat qiladi. Agar tovush to'iqinlari o'qiz bo'shliqi orqali hech bir to'siqqa uchramay o'tayotgan boisa, unli to-vushlar hosil boiadi. Unli tovushlarning (*a, e, i, o, u*) farqi o'qiz bo'shliqining katta-kichik bo'lishiga va shakhning o'zgarishiga bogiiq boiadi. O'qiz bo'shliqining shakli ko'p jihatdan til va lab-laming holatiga va o'qizning qay darajada ochi-lishiga bogiiqdir. Til — nutqning eng serharakat organidir: til ko'tarilishi, tushirilishi, oldinga cho'zilishi va orqasiga qaytariishi mumkin. Lab-lar cho'zilishi, cho'chchaytirilishi mumkin.

33-rasm.

Undosh tovushlar tovush to'iqinlarining o'qiz bo'shliqidan bemalol o'tishiga katta yoki kichik birorto'siq paydo boiishi natijasida hosil boiadi. Bu to'siqlar Jablarni yumish yoii bilan vujudga keltirilganida *p, b, m* tovushlari hosil bo'iadi, bu pastki lab va yuqori tishlar bilan vujudga kel-tirilganida */, v* tovushlari hosil boiadi, til va ustki tishlar bilan vujudga keitiriJganida *t, d, n, s, z* tovushlari hosil boiadi, til va tanglayning biror qismi bilan vujudga keltirilganida *r, sh, k*, tovushlari hosil boiadi. Burun bo'shliqi tovushlarni hosil qilishda turlicha rol o'ynaydi. Burun bo'shliqi ochiq yoki yopiq boiishiga qarab, turlicha tovushlar hosil boiadi. Agar burun bo'shliqi yopiq boisa, burundan chiqmaydigan tovushlar (*a, u, yu*), agar bu bo'shliq ochiq boisa, burundan chiqadigan undosh tovush-lar (*j, n*) hosil boiadi.

Tovushlar turli ravishda bir-biriga qo'shilganda bo'qin va so'zlar hosil bo'iadi, so'zlardan

esa gap hosil boiadi. Bizning oʻzaki nutqimiz shu tariqa vujudga keladi.

Nutq yozuv vositasi bilan ifodalanganda soʻzlarning tovush tuzilishi yozma, grafik belgilar sistemasiga koʻchiriladi. Nutqning yozma ifodasi qoʻl va barmoq muskullari yordami bilan hosil qilinadi. Lekin bunda yozish jarayoni artikulyatsiyadan ajralgan holda emas, balki artikulyatsiya asosida voqe boʻladi. Yozishning artikulyatsiya bilan bunday bogʻlanganligi savod chiqarishning dastlabki bosqichlarida, ayniqsa, sezilarli boʻladi. Endigina savod chiqarayotgan oʻquvchi har bir soʻzni yozayotganida shu soʻzni albatta gapirib yoki pichirlab aytib turadi. Yozish malakasi rivojlanib ketganida (avtomatik tus olganida) ham boʻqizning yengil harakat qilishi davom etaveradi, buni alohida asboblardan yordami bilan qayd qilish mumkin (32-33-rasm).

Ikkinchi signal sistemasining mexanizmlari tafakkurning asosi boʻlgani kabi, nutqning ham nerv-fiziologik asosidir (uchinchi bobga qaralsin). Hayvonlarning tashqi dunyo bilan munosabati ularning faqat bevosita taassurotlari orqali voqe boʻladi. Odamning tarixiy rivojlanishi natijasida esa unda «ikkinchi signal sistemalari, ana shu birlamchi signallarning signallari soʻzlar tariqasida paydo boʻldi, rivojlandi va nihoyat darajada takomillashdi». Qoʻzlovchi vosita sifatida, soʻz uch shaklda namoyon boʻlishi mumkin: 1) eshitish organini qoʻzlovchi shaklda — eshitaladigan soʻz; 2) koʻrish organini qoʻzlovchi shaklda — yozilgan soʻz; 3) kinestezik qoʻzlovchi shakl sifatida — aytilayotgan yoki yozilayotgan soʻz (I.P. Pavlov, *rijiHoe sobpaHHe coHHHeHHH*, III tom, 2-kitob, 232-bet). Shu shakllar orasida I.P. Pavlov organlarining kinestezik qoʻzalishi alohida ahamiyatga ega ekanligini taʼkidlaydi: «Nutq, avvalo, nutq organlaridan bosh miya pastiga oʻtuvchi maxsus kinestezik qoʻzalishdir. Nutq ikkinchi signallardir, signallarning signalidir». Eshitilib turgan, aytilayotgan va koʻrinib turgan (yozuv) soʻz qoʻzlovchi boʻlibgina xizmat qilmasdan, shu bilan birga, qoʻzalishga javob reaksiyasi boʻlib ham xizmat qiladi. Bunda javob reaksiyasi boʻlgan soʻz oʻz navbatida — ikkinchi signal sistemasidagi jarayonlarni vujudga keltiradigan qoʻzlovchidir.

Qoʻzlovchi nutq va javob soʻz reaksiyasi boʻlgan nutq, bosh miya poʻstining maxsus uchastkalari bilan — nutq markazlari bilan bogʻlangan. Nutq markazlari eshitish markazi, harakatlantirish markazi va koʻrish markazi deb uch xil markazga boʻlinadi.

Eshitish markazi soʻl chakkaning orqa boʻlimida joylashgan. Miya-ning bu uchastkasi eshutilgan soʻzlarni idrok qiladi, boshqalarning nutqini tushunish va oʻzlashtirishni vujudga

keltiradi, bu markaz buzilib qolga-nida nutq chuvalab ketadi, buni sensorli afaziya deb ataladi. Bunday kasalga duchor bo`lgan kishi o`zgalarning nutqini tushunmaydi: tovush va so`zlarni eshitadi-yu, lekin so`zlarning mazmunini bilmaydi, gapning ma'nosini tushunmaydi.

Nutqning **harakatlantirish** markazi chap yarim sharning uchinchi manglay qismida joylashgan. Bu markaz gapiruvchi kishining faol nutqini vujudga keltiradi. Bu markaz buzilib qolganida odam gapirolmaydigan bo`lib qoladi. Nutqning bunday buzilishi **harakat afaziyasi** deb ataladi.

Nutqning ko`rish markazi bosh miyaning orqa qismiga joylashgan. Yozilgan xatni o`qiganda va yozgan vaqtda yozuv belgiari shu markaz tufayli idrok qilinadi. Bu markaz buzilib qolgan taqdirda odam harflarni tanimaydi, o`qiy olmay qoladi (aleksiya kasalligi), yozolmay qoladi (agra-fiya kasalligi).

Biroq, akademik I.P. Pavlovning tadqiqotlari shuni ko`rsatdiki, bosh miya po`stining boshqa markazlari kabi bu nutq markazlarining qafiy chegaralari yo`q va bir-biridan ajralgan holda harakat qilmaydi. Bu markazlar bir-biri bilan qo`shilaveradi va bir-birining vazifasini bajara-veradi, bosh miya po`stining boshqa markazlari bilan ham qo`shilaveradi. Nutq markazlari deb nom berilgan markazlar bosh miya po`stining u yoki bu xil nutq jarayonlarida ko`proq ahamiyatga ega bo`lgan uchast-kalaridir, xolos. o`zgalarning nutqini va gapirayotgan kishining o`z nut-qini idrok qilish bosh miya po`stining faoliyatiga va asosan, bosh miya po`stining ikkinchi signal sistemasi bilan bo`lanishlarni vujudga keltiruvchi qismiga bo`liqdir.

V") V. NUTQ VA TAFAKKUR

Nutq tafakkur bilan chambarchas bo`langandir. Odam nutq bo`lmasa, til vositalari bo`lmasa fikr qilolmaydi. Yuqorida aytib o`tilganidek, nutq fikrlash quolidir. Tafakkur bo`lmasa nutq til bo`lishi ham mumkin emas.

Fanga xilof bo`lgan burjua idealistik ta'limot uchun xarakterli narsa shuki, u tafakkurni nutqdan, til shakllaridan ajratib qo`yadi. Masalan, psixologlarning Vyursburg maktabi deb atalgan ideaiistik psixologiya namo-yandalari (Byuller, Messer, Kyulpe, Ax va boshqalar) odamdagi tafakkur jarayonlari obrazlardan - idroklar va tasawurlardan mustaqil ravishda, shuningdek, nutq tildan mustaqil ravishda sodir bo`ladi, deb isbot qilmoq uchun, buni hatto tajriba qilib ko`rsatishga ham urinib ko`rdilar.

Obrazlardan va nutqdan mustaqil mana shunday «sof» tafakkur bo`lishi mumkin, degan idealistik ta'limot butunlay asossiz ta'limotdir. Tafakkur idrok va tasawurlardan mustaqil

sur'atda o`sa olmaydi. Nutq bo`lmasa, tafakkur ham bo`lmaydi, til material bo`lmasa, fikrni ifodalab berib bo`lmaydi.

Bizning hukmlarimiz, mantiqiy ta'riflarimiz, xulosalarimiz til material-lari va gaplar yordami bilan ifodalanadi. Til materiallari va gaplar vositasi bilan analiz va sintez qilinadi, abstraksiya qilinadi va umumiyashtiriladi.

Til materiallari bo`lmasa, biz hatto eng oddiy hukmni ham o`zimiz uchun ifodalay ololmaymiz — biz shu onning o`zida idrok qilib turgan buyumlarni o`zida ham biror nimani tasdiq qilib yoki inkor qilib aytol-maymiz. Biz so`zlar bo`lmasa, bitta ham tushunchani fikrimizga joylash-tira olmaymiz.

Faqat til yordami bilangina odamlar bir-birlariga o`z fikrlarini ayta oladilar. Odamlar nutq orqali bir-birlari bilan aloqa bo`lganlarida, tafakkur natijalarini va o`tmish ajdodlarning bilish sohasida erishgan muvaffaqiyatlarini til yordami bilan o`zlashtirib oladilar va ayni vaqtda o`z fikrlarini va bilimlarini avlodlariga topshiradilar.

Inson tafakkuri ham tarixiy taraqqiyot jarayonida, til yordami bilan bo`ladigan nutq aloqalarida o`sdi — tafakkurning mantiqiy shakllari ishlab chiqildi.

Har bir kishining tafakkuri uning butun umri davomida til yordami bilan bo`ladigan nutq aloqalari jarayonida o`sib boradi.

Lekin biz tafakkur, nutq va til bir-biriga chambarchas bo`lgan deganimizda shuni ham nazarda tutishimiz kerakki, nutq bilan tafakkur aynan bir narsa emas, nutq bilan tafakkurni, fikr bilan tilni bir-biriga aynan teng deyish yaramaydi. Biz ba'zi burjua psixologlarining tafakkur bilan nutq aynan bir narsa, deb da'vo qiluvchi soxta ta'limotini qafiyon rad qilishimiz lozim.

Amerika psixologiyasi deb atalgan oqimining namoyandalari bo`lgan bixevioristlar nutq bilan tafakkur bir-biriga aynan teng bir narsa degan mana shunday mexanistik ta'limotni, fanga butunlay xiirof bo`lgan ta'limotni tarqib qilishga, ayniqsa, zo`r berib urindilar.

Ularning ta'limotiga ko`ra, tafakkur nutqdan iborat bo`ladi. Faqat nutqning o`zigina real mavjuddir. Tafakkur esa u ham o`zi bir nutqdir, lekin tovushsiz yoki tormozlantirilgan nutqidir. Bixevioristlarning ta'limotiga ko`ra, nutq nerv-muskul harakatlaridan tarkib topadi, u alohida ko`nikmalardan iboratdir, demak, tafakkur ham faqat mana shu malakalardan iborat bo`iishi lozim. Shu ta'limotga qaraganda, biz muskullar yordami bilan fikr qiladigan bo`lib chiqamiz. Bixevioristlarning shu ta'limotiga ko`ra, tafakkur muammosining o`zi ham bo`lishi mumkin emas, tafakkur masalasi batamom nutq masalasining o`zi bo`lib qoladi. Nutq bilan tafakkur aynan bir narsa, degan ta'limotni burjua psixologlari tafakkurning realligini rad qilmoq uchun, shu bilan birlik-da, mehnatkash kishilarning faoliyatida ongning faol roli borligini ham rad qilmoq uchun o`ylab chiqardilar. Bixevioristlarning tafakkur

nutqdan iborat, degan bu ta'limoti voqelikka butunlay zid ta'limotdir. Nutq bilan tafakkur aynan bir narsa emasligini ko`rsatadigan juda ko`p fak-klar bor.

asalan, ma'lumki, boshqa birovning nutqini tushunib olishda ba'zan birmuncha qiynalamiz. Odatda, biz, boshqa birovning nutqini eshitayot-ganimizda yoki yozma nutqni ichimizda o'qiyotganimizda, shuningdek, boshqa birovning nutqini baland ovoz bilan takrorlayotganimizda, bu nutqlarda ifodalangan fikrlarni ayni shu vaqtda tushunib ololmaymiz. Ko'pincha, hamma nutq organlari to'la-to'kis harakat qiladi (to'qiri ta-laffuz qiladi), lekin bunda ham nutqdagi fikrni ayni shu vaqtda darrov tushunib bo'lmaydi. Ba'zan nutqni tushunmoq, ya'ni uning ma'nosini biiib olmoq uchun aniq ta'riflami (o'zaki yoki yozma) bir necha marta takrorlashga to'qiri keladi.

Agar nutq bilan tafakkur aynan bir narsa bo'lganda edi, boshqa bi-rovning nutqini faqat eshitish yoki birinchi takrorlash bilan oq, tushunib olingan bo'lur edi. Modomiki, birovning nutqini faqat eshitish yoki bi-rinchi takrorlash bilan oq tushunib bo'Imas ekan, binobarin, tafakkur bi-lan nutqni ham aynan bir narsa deb bo'lmaydi.

Shunday ham bo'Iadiki, ayni bir fikrning o'zini turli odamlar va ayni bir kishining o'zi turli hollarda, turli so'zlarda, turli iboralarda ifodalaydi. Misol uchun matematikaning quyidagi ta'rifini ko'rsatish mumkin: plus-plusga ko'paytirilganida va minus-minusga ko'paytirilganida plus hosil bo'Iadi, plus minusga ko'paytirilganida esa minus hosil bo'ladi. Shu fikr-ning o'zi boshqa bir iborada ifodalanishi mumkin: birxildagi alomallarga ega bo'lgan raqamlar bir-biriga ko'paytirilganda musbat raqam hosii bo'ladi, alomatiari turlicha bo'lgan raqamlar bir-biriga ko'paytirilganida manfiy raqam hosil bo'ladi. Nutq bilan tafakkur aynan bir narsa bo'lganida cdi, bunday hodisalarning bo'lishi mumkin bo'Imas cdi.

Tafakkur bilan nulq o'rtasida farq borligini shu faktdan ham bilish mumkinki, ayni bir fikrni grammatik tuzilishi turlicha bo'lgan turli lillarda (masalan, rus, o'zbek, xitoy va boshqa tillarda) aynan bir ma'no bildiradigan qilib ifodalash mumkin.

Agartil bilan tafakkur aynan bir narsa bo'lganida cdi, u holda hamma tillarda grammalik tuzilish ham aynan bir-biriga o'xshash bo'lishi kerak edi, yoki har qaysi millalda shu millat tilining grammatik luzilishiga mu-vofiq ravishda, tafakkur shakllarining tuzilishi ham (urlicha bo'lishi kerak cdi. Har bir xalqda o'ziga xos manliq bo'lishi lozim ctili. Lckin bunday holda, (urli millat odamlarining bir-birlarini tushunishlari mumkin bo'imadi, aynan bir fikrni bir lildan ikkinchi tilga larjima qilish mumkin bo'lmadi. Til bilan lafakkurning bevosita aloqasi faqat lilning (afakkur uchun bo'lgan ahamiyatidagina ilbdalanib

qolmasdan, balki, shu bilan birga, tafakkurning (il uchun bo`lgan ahamiyatida ham ilbdalanadi.

Tafakkurning laraqqiyol tarixida tilning roli qanchalik/kalla bo`lsa, tilning taraqqiyo! tanxida ham (afakkurning roii slumchalik kadadir. (nam-

matika qonunlarini, shakllarini va qoidalarini tuzishda hamda ularning takomillashib borishida tafakkur, ayniqsa, katta ahamiyatga ega bo`ladi.

Har birkishidagi tafakkurning o`shishi shu kishi nutqining o`shishi bilan bab-baravarbo`lganidek, shu kishi nutqining o`shishi ham undagi tafakkur-ning o`shishiga bo`liq bo`lgan. Grammatika shakllari va qoidalarini o`zlashtirish jarayonining o`zi odamning o`z tafakkurini zo`r berib ishla-tishini talab qiladiki, bu hammaga ma'lumdir.

Shunday qilib, tafakkur bilan nutq turli hodisalardir, lekin ayni vaqt-da bu ikki hodisa bir-biri bilan chambarchas bo`langan, bir-birini taqo-zo qiluvchi va bir-biridan tashqarida voqe bo`lmaydigan va o`sa olmay-digan hodisadir. Nutq va tafakkur bir-biri bilan dialektik birlik asosida bo`langandir.

Nutq bilan tafakkurning birligini Pavlovning ikkinchi signa! sistemasi to`qrisidagi talimoti ham isbotlab beradi, ikkinchi signai sistemasi bi-rinchi signal sistemasi bilan bir-biriga o`zaro ta'sir qilgan holda nutqning ham, tafakkurning ham nerv-fiziologik negizini tashkil qiJadi. ^^>

VI. NUTQ TURLARI

Nutq o`zining tashqi ifodalanish usuliga qarab o`zaki va yozma nutqqa ajralib qolmasdan shu bilan birga, qanday vazifani bajarishiga va sintaktik tuzilishining xususiyatlariga qarab ham bir-biridan farq qiyadi.

Nutq o`zining bajaradigan vazifasiga qarab, ichki va tashqi nutqqa bo`linadi.

Ichki nutq

Ichki nutq shunday bir nutqdirki, uning yordami bilan fikrlar boshqa odamlarga ma'lum qilinmasdan oldin ichda ifodalanadi.

Ichki nutqning o`z xususiyatlari bor. Bu nutq, ko`pincha tovushlar ovoz chiqarib aytmaydigan nutqdir, bu nutq odam «o`z ichida gapiradi-gan» nutqdir. Ba'zan ichki nutq «tashqariga» chiqadi, ya'ni tovushlar ovoz chiqarib aytiladi. Biror nimani fikr qilayotgan odam qandaydir qi-yinchilikka uchrab qolganida, shuningdek, hissiyoti qattiq qo`zqalish natijasida hayajonlanib ketganida yoki o`zining oldida boshqa odamlar bo`lmagan vaziyatda u, o`zi sezmaganda, «ovoz chiqarib o`ylaydi» — ovoz chiqarib o`z-o`zi bilan gaplasha

boshlaydi. Odam yakka qolib, o`z ichida o`ylab o`tirganida ko`pincha imo-ishora va mimikadan ham foy-dalanadi. Kichkina bolalar ko`pincha «ovoz chiqarib o`ylaydilar», gaplashib va harakat qilib turib fikr qiladilar.

Shakl jihatidan ichki nutq ko`proq monolog tarzida sodir bo`ladi,

ichki nutqni odamning o`z-o`zi bilan va o`zicha gaplashuvi deyish mumkin. Lekin ba'zan ichki dialog shaklida, xayoldagi suhbatdosh bilan gaplashish yoki munozara qilish tarzida ham sodir bo`lad.

Sintaksis tuzilishi jihatidan ko`pincha ichki nutq qisqartirilgan, bo`lak-bo`lak gaplardan iborat bo`ladi. Ichki nutqda gapning faqat ayrim bo`laklarigina, asosan ega birmuncha aniq qilib ifodalanadi («ichdan, o`z-o`ziga» aytiladi). Ichki nutq ovoz chiqarib «aytib yuborilganida» ham o`zining shu xususiyatini saqlab qoladi. Masalan, poyezddan kechga qolgan yo'lovchi vokzalga yaqinlasha turib soatga qaraydi va shu oning o`zidayoq, o`ziga kerakli poyezdning ketgan yoki ketmaganligini o`zicha hal qilib, o`z fikrini ovoz chiqarib aytilgan: «Eh, ketib qolibdi-ya!» degan so`z bilan ifodalab yuboradi. Bunda faqat kesimning o`zigina ifodalanadi. Lekin shu kishining ichki nutqida (ichida, o`z-o`zicha nutqida), albatta, gapning boiaklari, boshqa so`zlar ham bo`ladi, faqat gapning shu boiaklari unchalik shakllanmagan boiadi, shu sababli, gapning shakllanmagan shu boiaklari darhol tashqariga chiqmaydi, eshittirilib aytila qolmaydi. Bu holda faqat birgina kesim bilan aytilgan fikr poyezdga xuddi shu kishidek shoshilib kelayotgan va mana shunday shubhaga tushib qolgan boshqa kishilargagina tushunarli boiadi. Ichki nutqning to'liq boimasligiga, bo`lak-boiak boiishiga sabab shuki, tafakkur obyekti va shu tafakkur sodir boiayotgan vaziyat fikr qiluvchi kishining o`ziga ravshandir va to'liq gap bilan qayd qilinishini talab etmaydi. Nutq tafakkur obyektida tasdiqlana-digan yoki inkor qilinadigan narsa ustidagina to`xtaladi.

Ichki nutq, odatda, ixtiyorsiz ravishda o`tadi. Bunda tafakkur jara-yonlarining o`zi ixtiyoriy ravishda, ma'lum kuch sarflash yo'li bilan ham borishi mumkin. Lekin ixtiyoriy tafakkur jarayonining borishiga yordam bergan ichki nutq ixtiyorsiz ravishda o`z-o`zicha maydonga chiqadi de-yish mumkin. Ichki nutq dialog shaklida sodir boigan hollardagina ixtiyoriylik momentlari paydo boiadi. Bunday hollarda ichki nutq o`zining sintaksis tuzilishi jihatidan ham tashqi nutq tuzilishiga yaqinlashib qoladi. Ichki nutqning xarakterli belgisi shuki, bunda tovushlarning artikulyatsiya-si ko`zga ko`rinmaydi. I.M. Sechenov buni quyidagicha tasvirlaydi: «Men fikr qilayotganimda juda ko`p vaqt o`z zimni ochmay va yopib turib, gapiraveraman, ya'ni o`z bo`shligidagi til muskullari harakat qilaveradi. Biror fikrni, asosan boshqalarga uqtirmoqchi bo'lib, ifodalashga uringan hollarning hammasida esa shu fikrni albatta pichirlab takrorlab turaman» (H36paHHbie (Jmjioco^cKne H

ncHxo/iorHMecKHe npoM3Be,neHH5i, Gospolitizdat, 1947, 142-bet).

Ichki nutqning ko`zga ko`rinmaydigan mana shunday artikulasiyasi borligi hozirgi vaqtda eksperimental yoi bilan isbotlangan.

Tashqi nutq

•

Tashqi nutq boshqa odamlar bilan aloqa qilishimizda foydalaniladi-gan nutqdir.

Bu nutq biron kishiga qaratilgan, biron nimani xabar qiladigan nutqdir. Tashqi nutqning o`zi ham o`zaki va yozma nutqqa bo`linadi.

O`zaki nutq

O`zaki nutq - boshqa kishilar bilan bevosita qilayotgan aloqamizda foydalanilayotgan nutqdir. Bu nutq odatdagi gaplashuv nutqidir. Bu nutq hamisha boshqa kishilarning eshitish organlari yordami bilan idrok qilishlari uchun mo`ljallangan «tovushli» nuqtadir. Shu sababli, odatda, o`zaki nutq ovoz bilan va (ba'zan) shivirlab aytiladi. O`zaki nutq vaqtida, odatda, gapirayotgan kishi bu nutqni mimika, imo-ishoralar bilan ishlatadi.

O`zaki nutqning xarakterli xususiyati shuki, bu nutq suhbatdoshlar o`rtasida bo`ladi. Suhbatdoshning yoki suhbatdoshlarning bunday ishti-rok etishi ularning gapirayotgan kishining nutqiga diqqat qilib turishi, savollar berib turishi, so`z tashlab turishidan iborat bo`ladi; suhbatdoshlar gapirayotgan kishining fikriga e'tiroz bildiradilar, yoki bu fikrga o`zlarining rozi bo`lganliklarini izhor qiladilar, yoxud shu fikrni kengaytiradilar.

Suhbatdoshlarning o`zaki nutqda qatnashishlari qay xarakterda va qay darajada bo`lishiga qarab, o`zaki nutq ikki shaklga bo`linadi. Bu-larning biri dialog nutq (dialog) va ikkinchisi monolog nutq (monolog) deb aytiladi,./

Ikki yoki ko`p suhbatdosh o`rtasidagi gaplashish tariqasida bo`ladigan nutq *dialog* deb ataladi. Suhbatdoshlar navbatma-navbat gaplashaveradi-lar — biri so`raydi, biror narsani aytadi, boshqalar esa uni tinglaydilar, javob beradilar.

Odam bitta o`zi gapirsa-yu, boshqa kishilar bu gapga faol qatnashmay faqat uning nutqini tinglab tursaiar, nutqning bu shakli *monolog* deb atala-di. Masalan, lektorning, dokladchining nutqi, sudda, kengashlarda va boshqa shu kabi joylarda so`zlanadigan nutq monolog nutqdir yoki monologdir.

O`zaki nutq so`zlayotgan kishi o`z fikrini suhbatdoshlari to`qri tushu-nib olishiga harakat qiladi. Shu sababli, o`zaki nutqda ega, kesim, aniq-lovchi, to`ldiruvchi so`zlami ham to`la aytishga to`qri keladi. Durust, ba'zi o`zaki nutq ham qisqartirilgan holda, ayrim gap

bo`laklarini tushirib qoldir-gan holda gapiriladi. Ba'zi hollarda gaplashuv, dialog ham faqat kesimlar bilangina ifodalanishi mumkin. Masalan, yarim kechada bir necha kishi gaplashib, tramvay kelishini kutmoqda, ularning hammasi tramvay keladi-gan tomonga ko`z tikib turibdi. Ular o`rtasida taxminan shunday gaplar

bo`ladi: «Ko`rinyaptimi?» — «Yo`q, ko`rinmayapti». Oradan biroz o`tgach: «Kelyaptimi?» — «Ha, kelyapti». Bu gaplar faqat kesimlarning o`zidagina iborat gaplardir. Ammo, shunday bo`lsa ham, gaplashayotgan kishilarning hammasi bir-birlarining fikrlarini tushunadilar.

O`zaki nutqning sintaksis jihatidan to`liq bo`lmasligiga, awalo, sabab shuki, gap mavzui ham, shu gap sodir bo`layotgan vaziyat ham, odatda, gaplashib turgan kishilarga aniq va ravshandir. Shu sababli, o`zaki nutq, vaqtida gap boiaklarining hammasini, ega, kesim, aniqlovchi, todiruvchi va hokazolarni gapda har safar toiiq aytishga hojat qolmaydi. Bundan tashqari, mimika va imo-ishoralar, intonatsiyalar, pauzalar, mantiqiy ur`ular va shu kabilar, xullas nutqimizni jonlantiradigan vositalarning hammasi o`zaki nutqni boyitadi. Jonli nutq tinglanibgina qolmasdan, uni odamlar ko`rib ham turadilar, his ham qiladilar. Bunday nutq, ko`pincha, o`izdan chiqishi bilanoq tushunilaveradi.

O`zaki nutq ixtiyorsiz yoki ixtiyoriy boiadi. Gapirayotgan kishi so`z va grammatika shakllarini maxsus tanlamay, o`ziga kelganicha so`zlashsa, bu holda nutq ixtiyorsiz nutq boiadi. Gapirayotgan kishi o`z so`zlari uchun alohida mas'uliyat sezib gapirganida, shu nutqni tinglayotgan kishi gapirayotgan kishi uchun alohida ahamiyatga ega boiganida, bunday hollarda nutq ixtiyoriy xarakterga ega boiib qoladi. Masalan, o`quvchining o`z o`qituvchisi bilan gaplashayotgan vaqtidagi nutq mana shunday ixti-yoriy nutqdir. Bunday hollarda gapirayotgan kishi lozim boigan so`zlarni tanlab, joy-joyiga qo`yib ishlatishga, grammatika qoidalariga rioya qilish-ga intiladi va harakat qiladi.

Dialog — ikki yoki bir necha odam o`rtasida boiadigan gapdir, bunda suhbatdoshlarning gapi bir-biriga bogianadi, ulanib ketadi, ya'ni gaplashib turganlar bir-birlariga savol-javob qilib, bir-birlariga e'tiroz qilib gapni ulab, davom ettiradilar. Shuning uchun dialog ma'nosi bir-biriga ulangan nutqni ancha osonlashtiradi. Monolog nutq esa ancha o`ir ko`chadi. Monolog — gapirayotgan kishidan juda ko`p diqqat-e'tibor berishni talab qiladi, gapirayotgan kishining faqat o`z nutqining mazmunigagina diqqat-e'tibor berib qolmay, balki, shu bilan birga, bu nutqning tashqi tuzilishiga ham, fikrlarni ifodalashda muayyan sistema, tartib boiishiga ham rioya qilishi lozim boiadi.

Monolog nutq tuzilishi jihatidan yozma nutqqa yaqindir.

O`zaki nutq (dialog ham, monolog ham) ichki nutq singari, tafakkur qurolidir. Bunda boshqalar bilan gaplashish jarayonida gapirayotgan kishi-ning o`z fikrlari ham o`ziga ravshan

boiib qoladi.

Ko`pincha mana bunday boiadi: miyamizda paydo bo`lgan, lekin unchalik ravshanlashmagan fikr o`zimiz muhokama qilib ko`rishimiz va boshqalarga bayon qilishimiz jarayonida o`zimizga ham ravshan boiib

qoladi — pishib yetiladi. Ba'zi bir fikrlarimizni pishitib yetishtirishda, boshqalarning fikrini uqib bilib olish (tushunib olish) vaqtida biz ko`pincha bu fikrlarni go`yo biron suhbatdoshga aytayotgandek yoki o`z-o`zimizga ovoz chiqarib ifodalashimizning sababi ham ana shunda.

Bunday hodisalar ichki nutq bilan tashqi nutq o`rtasida ajralish yo`qligini ko`rsatadi: fikrni nutq bilan ifodalash faoliyatida hamisha ichki nutqdan tashqi nutqqa va aksincha, tashqi nutqdan ichki nutqqa o`tish hollari bo`lib turadi.

Yozma nutq

'Yozma nutqning xususiyati shuki, bu nutq bevosita aloqa bogiash vositasi bo`lmasdan, balki, ko`pincha, boshqa vaziyatda, boshqa bir joyda turgan yoki turishi mumkin bo`lgan odamlar bilan aloqa bo`lmas vosita-sidir. Masalan, biz o`z do`stimizga yoki qarindoshimizga xatimizda yozib yuborgan xabarimizni u ehtimolki bir kundan keyin, ikki kundan keyin, bir haftadan keyin, boshqa shaharda yoki boshqa qishloqda o`qib bilishi mumkin. Biz bundan yarim yil, bir yil, hatto bir necha o`n va yuz yil muqaddam yozib qoldirgan kitoblarni o`qib, shu kitoblardagi bilimlarni bilib olamiz.

Yozma nutq ham monolog shaklida va dialog shaklida bo`ladi. Masalan, ilmiy asarlar hamisha deyarli monolog shaklida yoziladi. Badiiy-adabiy asarlar dialog shaklida ham, monolog shaklida ham yoziladi. Ba'zan oddiy maktublar ham dialog shaklida yoziladi, shu maktubni yozayotgan kishi uni o`qiydigan kishini tasavvur qilib, unga maktubda o`zi savollar beradi va shu savollarga o`zi javob qaytaradi,-

Sintaksis jihatidan qaraganda yozma nutq eng to`liq va mukammal nutqdir. Harbirkishi oddiy maktubni yoki ilmiy maqolani yozayotganida grammatika qoidalariga, o`zaki nutqdagiga qaraganda, ko`proq rioya qiladi. Yozma nutqda gap boiaklaridan biri tushib qolsa, bu yozma nutqni o`qigan kishilar uni qiynalib tushunadilar yoki butunlay tushunolmay-dilar. Yozma nutqning sintaksis jihatdan to`liq bo`lishi shuning uchun ham zarurki, o`zaki nutq uchun xarakterii bo`lgan mimika, imo-isho-ralar, intonatsiyalar va boshqa shu kabi qo`shimcha elementlarni yozma nutqda ishlatib bo`lmaydi.

Yozma nutq, asosan, ixtiyoriy nutq bo`ladi. Maklub, doklad, ma'ruzalar va boshqa shu kabilarni yozayotgan kishi so`zlarni ongli ra-vishda tanhiydi, gaplarni yaxshiroq qilib tuzishga inliladi. Ko`pincha o`z hkrlarimizni o`qiydigan kishilarga so`zlar vositasi bilan

□oyal ravshan va tiishunarli qilib ilbdalamoq uchun ancha-muncha kuch sarflashimiz lozim boiadi.

Yozma nutq fikrlarimizni ifodalab berishning eng yaxshi vositasidir. Yozma nutqda fikrning mazmuni va shaklidagi ayrim kamchiliklar ochiq ko`rinib qoladi va fikrning o`zi mazmun va shakl jihatidan eng ravshan, aniq qilinib ifodalanadi. Shuning uchun ham biz aqliy ish bilan shuqullanayotganimizda, biror masalani hal qilganimizda yoki tayyor bilim-larni o`zlashtirayotganimizda ish natijasini yoki olgan bilimimizni ko`pincha, xatga yozib qo`yamiz, ba'zan esa bir necha marta ko`chirib yozamiz. Shu sababli, har xil yozma ishlar — hikoya qilib yozib berish, insho yozish, konspekt olish — tafakkurning o`sishi uchun katta ahami-yatga egadir. Shu bilan birgalikda, yozma nutqni egallash kishining oqzaki nutqini takomillashtirishga ham yordam beradi, natijada oqzaki nutq o`zining luqat tarkibi jihatidan boyroq bo`lib qoladi, grammatika jihati-dan toqriroq ifodalanadigan bo`ladi, ancha muntazam va sistemaga tush-gan nutqqa aylanadi. Mana shuning o`zi oqzaki nutq bilan yozma nutq hamisha bir-biri bilan boqliq ekanligini ko`rsatadi.

Oqzaki nutq bilan yozma nutq o`rtasida o`rtacha joy oladigan nutqlar borki, bu nutqlar monologning alohida turlaridir. Oqzaki dokladlar: ma'ruza]ar, nutqlar, o`qituvchining darsni tushuntirib berishi va boshqa shu kabilar monolog nutqning mana shunday alohida turlaridir. Bu nutqlar o`zining sintaksis tuzilishi jihatidan yozma nutqqa yaqinroqdir: odatda, ma'ruza, doklad qilmoqchi, nutq so`zlamochi, dars bermoqchi bo`lgan kishi buning uchun **tayyorgarlik ko`radi.**

Mana shu tayyorgarlikning o`zi, ko`pincha, qilinadigan dokladlarni, ma'ruzalarni va boshqa shu kabilarni oldin yozma bayon qilishdan iborat bo`ladi. Ammo bu nutqlar amalga oshirilish texnikasi jihatidan, ko`pincha (agar yozilgan materialni o`qibberilmasa), oqzaki nutqqayaqinlashadi. Bunday hollarda bu xildagi nutqlar o`zining sintaksis tuzilishi jihatidan ham oqzaki nutqda yaqinlashadi. Odatdagi oqzaki gaplashuv nutqida bo`lganidek, monolog nutqning bu turlarida ham mimika, imo-ishoralar, intonatsiya va boshqa shu kabilardan foydalaniladi. Shu sababli, bu xi! nutq o`zining «jonii» bo`lishi jihatidan ham oqzaki gaplashuv nutqiga yaqinlashadi.

Faol va passiv nutq

/ Nutq vositasi bilan boqlanadigan aloqada hamisha ikki yoki birnecha kishi ishtirok etadi, bulardan bittasi biron narsani yo oqzaki, yoki yozma bayon qiluvchi kishi bo`lsa, qolgani, yoki qolganlari shu nutqni idrok

qiluvchi - eshituvchi yoki o`quvchi kishi, yoki kishilar bo`ladi. Shuning uchun ham nutqni faol nutq va passiv nutq deb ajratiladi.

Biz biror narsani ifodalab, boshqa kishilarga o`zaki yoki yozma bayon qilsak, bizning bu nutqimiz faol nutq deb ataladi. Faol nutq biror narsa

gapirayotgan va yozayotgan kishining nutqidir. Shuningdek, kishi biror shaxsga maktub yozayotgan, olim maqola, kitob yozayotgan, yozuvchi o'zining ada-biy asarini yaratayotgan vaqtidagi nutq ham faol nutq bo'ladi.

Boshqa birovning faol nutqini idrok qilish va tushunish jarayoni pas-siv nutqdir. Gapirayotgan kishining so'zini tinglab turgan yoki yozilgan narsani o'qiyotgan kishi boshqa bir kishining faol nutqini o'zicha takror-lagandek bo'ladi. Masalan, o'qituvchi darsni tushuntirib berayotganida, o'quvchilar esa uning darsini eshitayotganlarida o'qituvchining nutqi faol nutq bo'ladi, o'quvchilarning shu nutqni idrok qilish, ya'ni tushunish jarayoni esa passiv nutq bo'ladi^

Boshqa birovning nutqini, shu nutq so'zlanayotgan tilni o'zimiz bil-ganimiz taqdirdagina bu nutqni idrok qilishimiz va o'zlashtirishimiz mum-kin. Ammo shunda ham o'sha nutqni idrok qilishimiz hamisha bayon qilinayotgan nutqqa aynan teng va muvofiq bo'lavermaydi. Ba'zan boshqa bir kishining nutqini tushunmaslik, bu nutqni bir tomonlama, noto'g'ri tushunish, so'z illuziyalari va boshqa shu kabilarning hosil bo'lishiga sabab ham shudir. Passiv nutqning bu xususiyatlari idrok qilayotgan kishining aqli qay darajada yetukligiga bog'liq bo'ladi. Gapirayotgan kishi o'z nutqining mazmunini va shaklini shu nutqni tinglovchilarning qay darajada idrok qilishini ko'zda tutib tuzadi. Chunonchi, o'qituvchi o'z nutqining o'quvchilar qanchalik tushuna olishini nazarda tutib, so'zlayotgan nutqni shunga qarab tuzadi.

Har bir kishi passiv nutqni faol nutqqa qaraganda, birmuncha oldin-roq egallaydi. Yosh bola oldin kattalarning gapini tushunadigan bo'ladi, so'ngra o'zi ham tilga kirib, gapira boshlaydi. Xuddi shuningdek, boshqa bir tilni o'rganish vaqlida o'rganilayotgan tilda faol nutqni egallash passiv nutqni egallashga qaraganda birmuncha keyinda qolib boradi. ,

VII. NUTQNING O'SISHI

Bolalar, odatda, ikki yoshga o'tganida, o'rta hisobda o'n yetti-o'n sakkiz oylik bo'lganida faol nutqni egallay boshlaydilar. Bolaning nutqi egallash vaqtigacha bo'lgan davrni va shu davrdagi o'sib borish vaqtini uning tili chiqmagan davri yoki til chiqmagan bosqich deb aytiladi. Bolaning o'sishidagi bu davr nutqni egallashga tayyorgarlik davri bo'ladi.

Tayyorgarlik davri

Bola nutqi o`shining tayyorgarlik davrida uchla bosqich: chinqirish bosqichi (ingalash), guvrash bosqichi, til chiqa boshtash bosqichi bor-ligini ko`rish mumkin.

Maiumki, chaqaloq tuqilgan paytdan boshlab, chinqira boshlaydi: u yiqlaydi. Chaqaloqning chinqirib yiqlashi uning o'zini bezovta qilayotgan organik va tashqi qo'zlovchilarning ta'siriga — ochlikka, oqriqqa, sovuqqa, tagi ho'ikka va shu kabilarga bo'lgan reaksiyasidir. Chaqa-loqlarning chinqirib yiqlashi ularning o'sishida ijobiy ahamiyati ham bor: chinqirib yigiash tufayli chaqaloqning nafas olish va nutq apparati o'sadi va mustahkamlanadi. Shu sababli, bolalarning chaqaloqlik vaqtidagi chin-qirib yiqlashlari keyinchalik ular nutqning o'sishi uchun zarur shartlar-ning biridir.

Chaqaloq ikki yo uch oylik bo'lganida, odatdagi chinqirib yigiashdan tashqari «a», «u», «guv-guv», «ruv-ruv», «ga», «agu-guv», «bu» va boshqa shu kabi tovush birikmalarini chiqara boshlaydi. Bu tovushlar guvrashning boshlanishidir. Bu xil tovushlarni chaqaloq yayrab yotganida chiqaradi: chaqaloqqa go'yo o'z nutq apparati bilan «o'ynashayotganidan» huzur qilgandek bo'lib, shunday tovushlarni chiqarayotgandek ko'rinadi. Bu vaqtda chaqaloq tovushlarga taqlid qilishni hali bilmaydi. Chaqaloqning mana shunday ayrim tovushlar chiqarishi uning nutq apparatini o'stiradi, mustahkamlaydi, shuningdek, unda bir qancha yangi tovushlar hosil boiadi.

Bola uch-to'rt oylik boiganida u til chiqara boshlaydi. Chaqaloqda, masalan, «buv-va», «nan-nan-nan», «gi-gi-gi», «dad-dad-da» va boshqa shu kabi tovush birikmalari paydo bo'ladi.

Bolaning til chiqarishida boshqa odamlar nutqining ta'siri sezila boshlaydi. Go'dak tevarak-atrofdagi kishilarning nutqini eshitib, shu nutq to-vush birikmalariga o'zi anglamagan holda taqlid qila boshlaydi. Gung (kar-soqov) bolalarda ham qichqirish va guvrash boiadi, lekin faqat nor-mal bolalargina til chiqara boshlaydi. Bolalarning til chiqara boshlashi nutqning o'sishi jarayonida tayyorgarlik rolini o'ynaydi: til chiqara bosh-lash vaqtida tovushlar va bu tovushlar birikmasi hosil boiadi, nutq appa-rati mustahkamlanadi.

Bolalar yetti-sakkiz oylik boiganida ularning boshqalardan eshitgan so'zlari bilan shu so'zlarda ifodalangan narsalar o'rtasidagi dastlabki bogianishlar ham hosil bo'ladi. Bolalar o'zlariga aytilgan so'zga javoban harakat qiladilar. Masalan, «tik-tak» deyilgan vaqtda bolaning ko'zi soat-ga buriladi, «aya» degan so'zni aytganimizda bola boshini onasi tomonga buradi, bu — passiv nutqni egallashning boshlanishidir.

Keyinroq bola to'qqiz yoki o'n oylik bo'lganida, o'zi oqizidan chiqarayolgan tovushlar

birikmasini ma'lum bir narsa bilan bo'laydi. Chunonchi: bola soatga qarab «tik-tik» deb aytib boshlaydi. Bola bu tovush birikmasini taqlid yo'ri bilan aytadi, lekin shu tovush birikmalarining o'zida faol nutq boshlanishi borligini ko'rish mumkin.

Yasli yoshidagi va maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda nutqning o`shishi

Bola tovushlarni birga qo`shib, narsalarning nomini va o`z fikrlarini ifodalashga qadam qo`yishidan boshlab, u tom ma'noda nutqni egallay boshlaydi.

Abstraksiyalashga va umumiyashtirishga imkon beradigan ikkinchi signal sistemasi o`sa borishi bilan ma'noli nutq paydo boia boshlaydi.

Tarbiyaning belgilovchi ta'siri ostida tafakkur o`sa boshlaydi va shu bilan chambarchas bogiangan holda nutq ham o`sadi.

Nutqning fonetika (tovush) jihatidan o`shishi

Bola tilga kira boshlagan dastlabki paytlarda u nutq tovushlarini hali mukammal ayta olmaydi. Bolalar ba'zi tovushlarni noto`ri talaffuz qiladi-lar. Masalan, *r* — o`rniga */*, *sh* o`rniga *s*, *k* o`rniga *t* tovushini talaffuz qiladi-lar. Masalan, *oyoq* degan so`zni *oloq*, *Karim* o`rniga *Tayim*, *qand* o`rniga *ant*, *osh* o`rniga *os*, *Raxim* o`rniga *Layim* deydilar va hokazo. Ko`pincha so`zlardagi ayrim tovushlarni va hatto butun-butun bo`lmlarni tushirib qoldiradilar, masalan, *ber* deyish o`miga *be*, *olib kel* deyish o`rniga *ople* deb aytadilar va hokazo. Ko`pincha tovushlarning o`rnini almashtirib yuboradilar, masalan, *holva* o`rniga *havla*, *saiyo* o`rniga *sayroq* deydilar va hokazo.

Endi tili chiqib kelayotgan bolalar nutqining fonetik jihatdan toiiq boimasligining (nutq tovushlarini toia ajrata olmaslikning) sababi shuki, bunday bolalarda nutq (artikulatsiya) apparati yetarli sur'atda o`smagan boiadi. Shuningdek, bunga yuksak nerv faoliyatining o`shidagi xususiyat-lar ham sabab boiadi. Fonetika kamchiliklariga yana bir sabab shuki, bola ayrim so`zlarda o`zi idrok qilayotgan tovushlarni hali yetarli farq qila olmaydi, umumiyashtira va so`z tarkibiga kirita olmaydi.

Bola besh yoshga to`lib, olti yoshga o`rganida, odatda, u o`z ona tilining fonetikasini egallab oladi.

Ba'zan tovushlarni talaffuz etishdagi nuqsonlar maktab yoshidagi bola-larda ham uchraydi. Bu nuqsonlar ayrim hollarda nutq apparatining nuq-sonlariga bogiiq boiadi. Bunday hollarda nutqni to`irlamoq uchun mutaxassis shifokorga murojaat qilmoq kerak. Ko`pincha esa noto`ri tarbiya bola nutqidagi mana shunday fonetika nuqsonlarining ancha vaqt-gacha

saqlanib qolishiga sabab boiadi. Katta yoshdagi kishilarning o`zlari ham juda ko`p hollarda bolalarning chuchuk tiliga taqiid qilib, xuddi shu bolalardek, fonetika jihatidan nuqsonli til bilan gaplasha boshlaydilar va bolalarning nutq tovushlarini talaffuz qilishidagi kamchiliklarni o`z vaq-tida tuzatmaydilar. Natijada bolaiarning nutqidagi kamchiliklar ularda qattiq o`rnashib qoladi. Bolalarning nutqi to`qri o`sib borishi uchun bolaiar bilan va bolalar oldida to`qri gapirish hamda ularning nutqidagi kamchi-

liklarni o'z vaqtida tuzatib turish kerak. Bunday qilinganda bolalarning nutqi hamisha nazorat qilinib turiladi, bolalar kattalarning to'g'ri nutqiga taqlid qilishga intiladilar, shu tariqa, o'z nutqlaridagi kamchiliklarni ham tez to'g'rilab va tuzatib oladilar.

Bolalar nutqida luqat tarkibining oshib borishi. Bolalarning tili chiqqa-nidan boshlab, ularning o'z nutqlarida foydalanayotgan so'zlartez ko'paya boshlaydi. Ayni bir yoshdagi bolalarda so'z boyligi turlicha bo'ladi. Ma-salan, ba'zi psixologlarning qilgan hisoblariga qaraganda, ikki yashar bola-larning so'z boyligi 250—400 so'zga yetadi, bolalar yetti yoshga yetganlarida ulardagi so'z boyligi 3000—3500 ga boradi. Tevarak-atrofdagi odamlar bilan doimiy gaplashib turish sharoitida tarbiyalangan bolalarning nutqidagi so'z boyligi esa ular ikki yashar cho'qida 285 taga, uch yashar cho'qida esa 2050 taga yetadi. Bolalarda so'z boyligi ko'paya borgan sari ular nutqining semantik jihati ham rivoj topaveradi, so'zlarning ma'nosini tushunishlari ham rivoj topaveradi. Bolalar o'z nutqlarini o'sib borishi-ning dastlabki bosqichlarida, ko'pincha, so'zlarni noto'g'ri ma'noda ish-latadilar. Ko'pincha bola tasodifiy belgilariga qarab, ba'zi so'zlarga bu-tunlay boshqacha ma'no beradi.

Chunonchi, supurgi bilan polni supurayotgan ikki yashar qizdan «Nima qilayapsan?» deb so'ralganida, u «changitayapman» deb javob bergan. «Nega changitayapsan?», «Toza bo'lsin, pol iflos», ya'ni «Polning iflosini tozalamoq uchun changitayapman» deb javob bergan. Bu qizcha changi-tish so'zini «supurish» ma'nosida ishlatgan. Keyin ma'lum bo'lishicha, qizcha onasiga taqlid qilib, supurgi bilan supura boshlaganida onasi hamisha «Changitma, changitma» deb uni koyib, qo'lidan supurgini olar ekan. Shu sababli, qizchada *changitish* degan so'z supurish degan noto'g'ri ma'noda o'rnatilib qolgan.

Dastlab bola bir so'zni faqat bitta narsaning ifodasi deb va bir ma'nodagina tushunadi. Chunonchi, u *stol* degan so'zni faqat o'zi bilgan bitta *stol d&b, piyola* deganda o'zi-o'zining piyolasini tushunadi. Lekin bola so'zlarning umumiy lashtirilgan ma'nosini juda barvaqt (ikki yoshga kirganidan boshlab) egallay boshlaydi. Bir so'z bilan bir-biriga o'xshash ko'p narsalar ifodalana verganligi va shu so'z qayta-qayta shu ma'noda takror-lanaver ganligi ta'sir qilib, shu tufayli, bolada so'zlarning umumiy lashtirilgan ma'nosini tushunish o'sa boshlaydi. Nutq orqali aloqa bo'lash tufayli, bola, masalan, bitta stolning o'zigina emas, balki hamma stolning ham *stol* deb aytilishini, *piyola* deb bitta piyolaning o'zinigina emas, balki hamma piyolalarning ham aytilishini bilib oladi. Shu tariqa, bolaning nutqi o'sa borishi, o'z atrofidagi

kishilarning tilini o`zlashtira borishi bilan unda faqat narsalar to`qirida idrok va tasavvurlar paydo bo`lib va o`sibgina qolmas-dan, balki, shu bilan birga, tushunchalar ham hosil bo`la boshlaydi.

Bolalar nutqi grammatik tuzilishining o`shishi

Tilga kira boshlagan bola o`z nutqida dastlab, bosh kelishikda keladi-gan bir necha otlarni va infinitiv hamda buyruq shaklda keladigan ba'zi feilarni ishlatadi.

Bolalarning dastlabki gaplari bir so`zdan iborat boiadi. Shu bilan birga, bolaning aytgan bitta so`zi — gapi bir necha ma'noga ega boiishi mumkin. Masalan, bola: sut (shut) deyar ekan, bundan: «Sut ber», «Sut ichaman», «Ana sut» degan va boshqa shu kabi ma'nolarni ifodalashi mumkin. Shuningdek, bola: «mushuk» der ekan, bu bilan: «mushuk meni timdaladi», «mushukni menga ber», «mushuk bilan o`ynayapman» degan gaplarni aytayotgan boiishi mumkin.

Bolalarning tili chiqishining mana shu dastlabki bosqichida ba'zan ularning gapi bir necha (ikki-uch) so`zdan iborat boiishi mumkin. Lekin bu so`zlar biriktiruvchi yuklamalar yordami bilan yoki shu so`zlarning shaklini o`zgartirish yoii bilan bogianmagan boiadi. Masalan, bola qoiiga qo`oz ushlab olib onasiga: «Sulat, qaypoq», deb murojaat qiladi. Bolan-ing onasi ilgari unga shunaqa qo`ozga surat solib bergan, yoki qo`ozdan qalpoq yasab berganligi uchun ham, u bolasining nima demoqchi boiganini tushunadi. Bola: «Oyi, menga qo`ozdan qalpoq qilib ber, qo`ozga chi-zib ber» degan ma'noni ifodalab, keyinchalik uzun gapni ikkita so`z bilan aytib qo`ya qoladi, ya'ni: *surat, qalpoq*.

Bola bir yoki bir necha so`zdan iborat gapni aytish bilan o`z fikrida boigan va aytmoqchi boigan narsasini qoi yoki imo-ishora bilan ko`rsatib berganidagina bolaning oldida turgan kishilar uning mana shu chala-chulpa gapini tushunishlari mumkin. Tilga kirgan bola bilan bir vaziyatda turgan vaqtingizdagina uning gapini tushunish mumkin.

Lekin bola bir yarim yoshga toigandan keyin, ayniqsa, uch yoshga qadam qo`yganda ona tilining grammatik tuzilishini egallay boshlaydi.

Bola *oz va kop* tushunchasini juda erta farq qila boshlaydi. Bola ikki yoshga toigunicha *katta va kichik* tushunchasini ham farq qila boshlay-digan boiib qoladi (aka, opa, «ninni», uka). Shuningdek, bola kelishik-larni ham juda erta (ikki yoshgacha) farq qila boshlaydi. Ammo qaratqich kelishigi o`rnida, ko`pincha, tushum kelishigi ishlatadi (bizni uyimiz). Bolalar bu yoshda feilarni shaxs va zamon eiibori bilan ham birmuncha to`ri ishlatadigan boiib qoladi. Bolalar buyruq feiini ancha tez va barvaqt o`zlashtirib oladilar.

Bola ikki yoshga toib, uch yoshga o`tganida sodda gaplarni to`ri tuzib gapirishni

o`rganadi. Bola: «Sut ber», «Bobov suyak yeydi», «Surat qilib ber», «Uyqim keldi» deb gapiradigan boiib qoladi. Endi bola nutqi bevosita o`zi turgan vaziyatdan tashqaridagi narsalar, shu paytdagi biron ish-harakat

bilan bevosita boʻlanmagan narsalar haqida ham gapira boshlaydi, ya'ni o'zi bevosita ko'rib turmagan narsalar to'g'risida gapira boshlaydi.

Bu xildagi nutq esa tasawurlarga asoslanib fikr qilishning ifodasidir. Ikki yarim yoshdan besh yoshgacha bo'lgan bolalarning o'zicha so'z yasay boshlashi maktabgacha tarbiya yoshida bo'lgan bolaning kattalardan eshit-gan so'zlarinigina takrorlab qolmasdan, balki, shu bilan birga, grammatika shakllarini haqiqatdan egallay borganliklarni ko'rsatuvchi belgidir. Bu so'z yasash shundan iborat bo'ladiki, shu yoshdagi bolalar o'zlari bilgan so'zlarning shakllariga o'xshatib so'z tuza boshlaydilar: «non» — «nanna», «osh» — «oshsha», «u yerga» — «o'ttaga» va hokazo.

Bolalarga tarbiyalanib borganlarida, ayniqsa, maktabgacha tarbiya yoshiga yetganlarida, ularda tilning grammatika shakllarini amaliy ravishda egallash juda tez qadam bilan o'la qarab boradi. Shu yoshda bolalar murakkab gap sintaksisini ham egallab oladilar. Bolaning nutqida bir-biri bilan bo'langan qo'shma gaplar paydo bo'ladi. Bolalarning nutqda sodda gap, bosh gap, ergash gap va hokazolar aniq ko'rinishda boshlaydi. Ularning nutqlarida murakkab gaplar ishlatiladi. Bu gaplarda biror sabab, maqsad, xulosa, izoh, shart va shu kabilar aks ettirila boshlaydi. Nutqning tuzilishidagi bu murakkab shakllar tafakkurning murakkabroq shakllari o'sib borishiga bo'liqdir. Bolalarda nutq o'sishining ana shu bosqichida hodisalarning sabablari va bir-biriga bo'lanishi to'g'risida turli savollar tuzilaveradi. Shu yoshdagi bolalar kattalardan muttasil: «Nega?», «Nima uchun?» deb so'rayveradilar.

Bola yetti yoshga yetganida o'zaki nutqning grammatikasini amaliy yo'l bilan egallab oladi, deyish mumkin. Bolaning nutqni ana shunday amaliy egallab olishi keyinchalik savod chiqarish va tilning grammatikasini o'rganishga imkon beradi.

- Maktabda ta'lim jarayonida nutqning o'sishi

Bolalar nutqining o'sishida ularning maktabda o'qishi, ayniqsa, katta rol o'ynaydi.

Bola maktabga kirmasdan oldin o'zi qanday gapirayotganligi ustida o'ylab o'tirmasdan, o'z nutqidan aloqa va bilish vositasi tariqasida foydalanadi.

Maktabda esa bola gaplashayotgan til o'qitiladigan va o'rganiladigan ilmiy bo'lak qoladi. Maktabda o'qiyotgan bola o'z ona tilining grammatikasi bilan shug'ullanish natijasida, o'z nutqini grammatika qoidalariga muvofiq sur'atda ongli ravishda tuzishni o'rganadi. Grammatikani o'qib o'rganish jarayonida bola nutqining fonetika jihati aniqlanadi, nutqning

morfologiya jihati to`ri bo`lib boradi, nutqning sintaksis tuzilishi ancha takomillashadi.

Nutqning ayrim jihatlariga xos bo'lgan bu sifatlar faqat grammatikani o'qib o'rganish natijasidagina o'sib qolmasdan, balki, shu bilan birga, maktabda o'qitilayotgan boshqa fanlarning ta'siri ostida ham o'sadi.

Maktabda o'qitilayotgan hamma fanlarni o'rganish va shu fanlar bi-lan shu qullanish jarayonida o'quvchi nutqining luqat boyligi boyiydi, so'zlarning mazmuni chuqurlashadi va kengayadi, har qaysi so'zning, har qaysi terminning ma'nosi aniqlanadi. Adabiyot darslari bilan shu qullanish o'quvchilar nutqining o'sishiga, ayniqsa, katta ta'sir qiladi. o'quvchilar adabiyot darslarida to'g'ri tuzilgan nutqning eng yaxshi namunalari bilan tanishadilar.

Tilga doir maxsus mashqulotlarda, shuningdek, boshqa fanlarni o'qitish vaqtida, o'qituvchilar o'quvchilar oldiga o'z nutqlarini muayyan talablar-ga javob beradigan qilib tuzish, masalan, muayyan savolga to'liq va keng javoblar berish, muayyan reja asosida hikoya qilib berish, bir narsani hadeb takrorlayvermaslik, ravon tuzilgan, to'liq gaplar bilan to'g'ri gapirish va boshqa shu kabi vazifalarni qo'yadi.

Bolalarning yozma nutqni egallashlari ularning nutqini o'stirishda muhim bosqich bo'ladi. o'quvchi yozma nutqni to'g'ri tushunishni o'rganib oladi, o'z fikrlarini yozma nutq holida bayon qilish va boshqalarga tushun-tirishni o'rganadi. Kitob o'qish va, ayniqsa, o'zidagi fikrlarni yozmatarzda ifodalab, bayon qilib berish tiining grammatika tuzilishini egallamoq uchun katta ahamiyatga egadir. Yozma bayon qilish vaqtida fikrni to'liq tushun-tirib berish zarurligi o'quvchini o'zi yozayotgan narsaning mazmunigagi-na diqqat berib qolmasdan, balki, shu bilan birga, o'zining qanday qilib yozayotganiga ham e'tibor berishga majbur qiladi, uni o'zi yozgan fikrni qayta-qayta o'qib, o'z nutqini analiz qilib ko'rishga majbur qiiadi. o'quvchi yozib bayon qilayotganida, ko'pincha, bu ishini bir necha marta qayta ko'rib chiqishga, o'zgartirishga, to'ldirishga, qaytadan ishlab chiqishga majbur bo'ladi.

o'quvchi o'qituvchining topshiriqiga binoan yozma ishlar bajarayot-ganida o'zining shu ishiga baho berilishini, ammo bu baho ishning faqat mazmuniga qarabgina berilib qolmasdan, balki, shu bilan birga, o'z fikrining «qanday lil» bilan bayon qilinganiga qarab ham baho berilishini oldindan bilib turadi. Mana shu hollaming hammasi bolani o'z nutqini grammatika va mantiq talablariga muvofiq kkladigan qilib, ongli ravishda tuzishga majbur ctadi.

Yozma nufqni ecallash o'zaki nufqni va ayniqsa. monolog nutqni to'g'ri va kengroq qilib tu/ishga yordam beradv.

o'quvchi maktabda berilgan topshiriqni tayyorlash vaqtida shu top-shiriqni o'ziga-o'ziga gapirib berishni muttasil mashq qilib turishi o'quvchi nufqining o'sishiga kada la'sir qiladi. o'quvchi darslarni vayyorlayotgan

vaqtda shu darslarni kitobdan o`qibgina qolmasdan, balki, odatda, u kitobdan o`qigan narsalarini kitobni yopib qo`yib, o`ziga yoki yonidagi sherigiga so`zlab ham beradi. Bunday hollarda o`quvchi o`zi tayyorlayot-gan darsni grammatika qoidalariga to`qiri rioya qilgan holda, ayniqsa, tushunarli qilib o`zaki gapirib berishga intiladi. o`qituvchi o`quvchining nimalarni bilganligi va bilganlarini qanday gapirib berishi bilangina ki-foya qilmasdan, balki, shu bilan birga, shu bilgan narsasini qanday qilib va qay tariqa gapirib berayotganiga ham e'tibor berishini o`quvchi yax-shi biladi.

o`quvchi ovoz chiqarib, aynan, yoki o`z so`zlari bilan takrorlash yo`li bilan o`zining artikulatsiya apparatini mashq qildiradi, o`z nutqining qay darajada to`qirilgini nazorat qiladi, shu bilan birga, o`zi o`zlashtirgan bilimlarning to`qirilgini va mustahkamligini ham nazorat qiladi.

Albatta, o`quvchi nutqining o`shida o`qituvchining nutqi katta rol o`ynaydi, chunki o`qituvchining nutqi o`quvchilar uchun namunali nutq hisoblanadi. Shu sababli, har bir o`qituvchi o`quvchilar nutqini o`stirishga intilib, o`zi ham o`z nutqini takomillashtirish ustida to`xtovsiz va tinmay ishlashi lozim.

Mazmunli, to`liq fikrii, to`qiri tuzilgan va uslub jihatidan chiroyli bo`lgan nutqni o`stirish maktabda bolalarning o`qitish sohasida qo`yilgan muhim vazifalarning biridir.

X bob. DIQQAT I. DIQQAT To`RISIDA UMUMIY

TUSHUNCHA

Biz bundan oldingi boblarda aqliy faoliyatning ayrim turlarini bayon qilganda diqqatning ahamiyati haqida gapirib o`tgan edik. Aqliy faoliyat-ning barcha turlarida diqqat ishtirok etadi. Bizning ish-harakatlarimiz ham diqqat ishtiroki bilan sodir bo`ladi.

j Diqqat deb, ongni bir nuqtaga to`plab, muayyan bir obyektga faol qafatilishini aytamiz; biz o`z faoliyatimiz jarayonida idrok va tasavur qiladigan har bir narsa, har bir hodisa, o`zimizning qiigan ishlarimiz, o`y va fikrlarimiz diqqatning obyekti bo`la oladi.

Diqqat paytida **ongning bir nuqtaga to`planishi ong doirasining tora-yishidan iboratdir;** bunda go`yoki ong doirasi anchagina ti`izlanadi. Ana shunday torayish va tormozlanish tufayli ong doirasi juda ham yorqin-lashadi. Ongning eng tormozlangan va binobarin, eng yorqin nuqtasi diqqatning fokusi (ya'ni markazi) deb ataladi. Ana shu fokusga tushgan barcha narsalar (idrok qilinayotgan predmetlar, tasavvurlar, fikriar) juda to`la, yorqin hamda juda aniq aks ettiriladfy

Diqqatga hamma vaqt u yoki bu darajadagi faollik xosdir. Bunday faollik ongning bir nuqtaga to`planishining kuchayishi va maMurn vaqt mobaynida diqqat qaratilgan narsaga ongning faol yo`naltirilishini saqlab turishdan iboratdir.

Diqqatimiz qaratilgan obyektlarongimizning to`plangan «zonasida» juda aniqlik va yaqqollik bilan aks ettiriladi. Bu yerda yana shuni ham nazarda tutish kerakki, diqqat — idrok, xotira, xayol, tafakkur va nutq singari alo-hida psixikjarayon emas. Diqqat hamma psixik jarayonlarda ko`rinadi. Biz «shunchaki» diqqatli bo`la olmaymiz, balki biz diqqat bilan idrok qilamiz (qaraymiz, eshitamiz), diqqat bilan esda olib qolamiz, o`ylaymiz, diqqat bilan muhokama yuritamiz, gaplashamiz. Diqqat aqliy jarayonlarning si-fatini ta'minlaydigan ichki faollikdir. Diqqat har qanday faoliyatning zaru-riy shartidir. Mana shu hol fransuz olimlaridan Kyuveni o`z zamonasida geniallikni chidamli diqqat deb ta'riflashga undagan edi. Masalan, u Nyu-tonning genialligi diqqatining kuchi va barqarorligidadir, deb ko`rsaladi. Nyutonning o`zi «Siz butun dunyo tortilish qonunini ochishga nima tufayli muyassar bo`ldingiz» deb berilgan savolga: «Fikri-zikrim doimo shu msa-laga qaratilganligidan muyassar bo`ldim», deb javob bergan.

Albatta, diqqatga bunday baho berish uning ahamiyatini haddan tashqari oshirib ko'rsatishdir. Lekin bu baho diqqatning inson faoliyati-ning barcha turlari uchun ahamiyati katta ekanligini ko'rsatib beradn Darhaqiqat, o'tin yorish, yer chopish kabi eng oddiy ishlarni ham, ma-shinalar bilan ishlash, ilmiy tekshirishlar olib borish kabi eng murakkab ishlarni esa diqqatning ishtirokisiz bajarib bo'Imaydi.

Diqqat o'qish ishining ham zaruriy shartidir. o'quvchilarning dars materiallarini muvaffaqiyat bilan o'zlashtirishlari, dastawal diqqatning mavjud bo'lishiga bo'liqdir. K.D.Ushinskiyning aytishicha: «Diqqat ruhiy hayotimizning shunday yagona bir eshigidirki, ongimizga kiradigan narsa-larning barchasi shu eshik orqali o'tib kiradi».

Ayrim o'quvchilarda uchraydigan o'zlashtira olmaslik holatining sa-babini, awalo, ular diqqatining yetarli emasligidan qidirish kerak. Xoti-raning bo'shligi, o'quv materiallarini o'zlashtirishning bo'shligi, asosan, diqqatning bo'shligidan kelib chiqadi.

Mana shuning uchun ham pedagog o'qitish ishida yuksak muvaffaqi-yatga erishishni istarekan, o'quvchilar diqqatini va, xususan, eng barqaror va eng kuchli diqqatini uyushtirish hamda tarbiyalash haqida jon kuydiri-shi lozim.

II. DIQQATNING FIZIOLOGIK ASOSLARI

Diqqatning fiziologik asosini bosh miya po'sti qismidagi «optimal qo'z□alish nuqtasi» tashkil qiladi. Bunday joyni yaqqol qilib ko'rsatish uchun I.P. Pavlov shunday tasvirlaydi: «Agar bosh suyagiga qaraganda uning ichidagi miya ko'rinadigan bo'lsa, agar katta miya yarim sharlarida optimal qo'z□alish uchun eng yaxshi sharoit tu□ilgan nuqtasi yiltillab ko'rinadigan bo'lsa edi, ongi so□lom bo'lib, bir narsani o'ylab turgan odamning miyasiga qaraganimizda, uning miyasining katta yarim shar-larida juda□alati jimjimador shakl bo'Iib, surati va hajmi har lahzada bir o'zgarib, turlanib, jimir-jimir qilib turuvchi yoru□ narsaning u yoqdan-bu yoqqa yugurib qimiriab turganini va miya yarim sharining bu yoru□ narsa atrofidagi boshqa yerlari birmuncha xira tortib turganini ko`rar edi» (rioJiHoe co6paHne coqHHeHMH, **III** tom, 1-kitob, 248-bet).

Optimal qo'z□alish nuqtasi manfiy induksiya qonuniga ko`ra, bosh miya po'stining boshqa joylarida tormozlanishni vujudga keltiradi.

«Miya yarim sharlarining optimal qo'z□alishga ega bo'Igan qismida, — deydi I. P.

Pavlov, — yangi shartli reflekslar yengillik bilan hosil bo`ladi va differensirovkalar muvaffaqiyatli ravishda paydo bo`ladi. Shunday qilib, optimal qo`z`alishga ega bo`lgan joy ayni cho`da bosh miya yarim shar-larining ijodga layoqatli qismi desa bo`ladi. Miya yarim sharlarining sust

qo'zg'algan boshqa qismlari bunday xususiyatga qobil emas. Ularning ayni cho'qdagi funksiyasi, juda nari borganda, tegishli qo'z'ovchilar asosida ilgari hosil qilingan reflekslarni bir tartibda qayta tiklashdan iboratdir. Bunday qismlarning faoliyati biz ongsiz, avtomatlashgan faoliyat deb atay-digan subyektiv faoliyatdan iboratdir» (o'sha kitob, 277—278-bet). Bosh miya yarim sharlarining tormozlangan qismiga ta'sir qiluvchi qo'z'ovchilar idrok va tasavvurning yorqin obrazlarini tu'dira olmaydi.

Miya po'stining optimal qo'z'algan joyi («yiltillab turgan nuqtasi») o'z o'rnini almashtirib turishi diqqatning bir narsadan ikkinchi narsaga ko'chishini va shuning bilan birga, ongimizning ma'lum narsa, ma'lum faoliyat turiga qarata yo'naltirilishi va to'planishini shartlaydi.

'Diqqatning fiziologik asosi bo'lmish optimal qo'z'alish o'cho'i ha-qidagi I.P. Pavlov ta'limoti bilan akademik A.A. Uxtomskiyning olib bor-gan tekshirishlari bir-biriga to'qir keldi. Bu tekshirishlar natijasida qu-yidagilar ma'lum bo'ldi^ Agar nerv sistemasiga bir qancha qo'z'ovchilar bir vaqtda ta'sir etsa, bosh miya po'stida shu onning o'zida bir necha qo'z'alish o'choqlari paydo bo'ladi. Shu bilan birga, har bir qo'z'alish o'cho'i bosh miya po'stining hamma yeriga tarqalishga, irradiatsiyaia-nishga moyildir. Shuning uchun ayrim qo'z'alish o'choqlari o'rtasida to'qnashish va «kurash» sodir bo'ladi. Bu kurash natijasida qo'z'alish o'choqlaridan biri hukmron (dominanta) bo'lib oladi. Mana shu hukm-ron bo'lib olgan qo'z'alish o'cho'ini akademik Uxtomskiy «dominan-ta» deb ataydi. Uxtomskiyning bergan ta'rifiga ko'ra, dominanta — bu ayni cho'qda markazda sodir bo'ladigan reaksiyalar xarakterini bir qadar belgilab beruvchi hukmron qo'z'alish o'cho'idir.

Dominantalar mavjud bo'lgan paytda boshqa qo'z'alish o'choqlari («sub-dominantlari» — nisbatan kuchsiz qo'z'alish o'choqlari) ko'pincha yo'qolib ketmaydilar. Ulardominantaga qo'shilib, uni kuchaytiradilaryoki dominan-ta bilan kurasha boshlaydilar. Bu kurash jarayonida subdominanta dominan-ta bo'lib olishi mumkin, ilgarigi dominanta esa subdominanta bo'lib qolishi mumkin. Hukmron qo'z'alish o'cho'i bo'lgan dominanta diqqatimizning ma'lum narsaga yo'naltirilishi va to'planishining fiziologik asosidir.

Diqqatning sirtqi alomatlari, odatda, organizmning alohida moslashuv harakatlarida tashqaridan ko'rinadi. Masalan, muayyan bir narsani e'tibor bilan idrok qilganimizda, biz bu narsaga alohida tarzda razm solamiz; bunda biz narsaga anchagina sinchiklab qaraymiz,

hidlab ko`ramiz va unga diqqat bilan tikilamiz. Biron narsani diqqat bilan eshitishda o`ng yoki chap quloqimiz orqali yaxshi o`qib olish uchun boshimizni shunga moslagan holda buramiz. Bunda biz gapga quloq solib, diqqat bilan ting-laymiz. Agar diqqatimiz o`z fikrimizga qaratilgan bo`lsa, u paytda ko`zlarimiz bir qadar cho`kib, go`yoki «chuqurlashib» ketganday boiadi.

Agardiqqatimiz ijodiy xayol bilan bogiiq boisa, bunda ko`zlarimiz «uzoq-Jarga» tikilgan boiadi.

Diqqatning orta borishi bilan nafas olish ham o`zgaradi. Bunday ho-latda nafas olish biroz susayib, havo olish va chiqarish goho sekinlashadi, goho chuqurlashadi. Ba'zan nafas olishimiz to`xtab ham qoladi. Biron narsani eshitayotgan yoki ko`rayotgan paytimizda nafasimiz ichimizga tushib ketadi.

Diqqat paytida muskullar sistemasida ham o`zgarish paydo boiadi. Barcha ortiqcha harakatlar to`xtatilib, organizm qimirlamay qoladi. Mus-kullar sistemasi ayrim bir tarang liolatda boiadi. Diqqat paytida orga-nizm alohida vaziyatda boiadi. Ammo bu vaziyat diqqatning faqat tashqi ifodasi boiibgina qolmay, balki uning maium yo`nalishi va barqarorligini saqlab turuvchi shartlardan biri hamdir. Odatda, biz ishimizda or-ganizmning diqqat paytida sirdan moslashuviga e'tibor beramiz. Shu-ning uchun ko`pincha, biror ishni boshlashdan oldin organizmimizni-shu ishga moslab, muayyan bir vaziyatda turib olamiz.

III. DIQQATNING TURLARI

Diqqat dastawal o`zining faolligi jihatidan — ixtiyorsiz va ixtiyoriy deb farqlanadi. Diqqat asosan ikki turga, ya'ni ixtiyorsiz va ixtiyoriy diqqat turiga ajratiladi. Biron tashqi sabab bilan va bizning xohishimizdan tashqari hosil bo`ladigan diqqatni *ixtiyorsizliqqat* deyiladi.

Ixtiyorsiz diqqatni tu`diruvchi sabablar, awalo, bizga ta'sir qiluvchi qo`z`ovchilarning qandaydir mashhur xususiyatlaridir: chunonchi, ular-ning go`zalligi, yorqinligi, kuchi, kattaligi, harakatchanligi, uzoq davom etishi, to`satdan sodirboiishi, kontrastligi va hokazo. Masalan, shiqildoqli chiroyli va yaltiroq o`yinchoq bo`cha yoshigacha boigan bolalarning diqqatini o`ziga jalb qiladi. Qattiq tovush — momaqaldiroq, otilgan o`qning ovozi — beixtiyor ravishda diqqatimizni o`ziga tortadL/Chunonchi, kutil-magan holda to`satdan sinfga uchib kirgan kapalak yoki qovoqari ixtiyor-siz ravishda o`quvchilarning diqqatini o`zigatortadi. Shuningdek, Moskva-ning ko`chalaridagi juda katta baland binolar diqqatimizni beixtiyor o`ziga jalb qiladi. Jimjitljik davom etib turgan bir paytda to`satdan paydo boigan shovqin-suron va, aksincha, shovqin-surondan so`ng sodir boigan jimjit-lik ham beixtiyor ravishda diqqatimizni jalb qiladi.

Bundan tashqari, ixtiyorsiz diqqat bizning faoliyatimiz, turmush tajribamiz bilan bogʻliq boʻlgan va ehtiyojlarimiz, qiziqishlarimizga javob beruvchi hamda bizda maʼlum bir hissiyot uyqotuvchi narsalarning taʼsiri bilan ham vujudga keladi.

Ixtiyorsiz diqqatning yuzaga kelishi odamning ayni choʻndagi holati-

ga ham boʻliq. Bir xil narsalar va hodisalar diqqatimizni oʻziga tortishi mumkin va mutlaqo tortmasligi ham mumkin. Bu narsa odamning ayni choʻndagi holati bilan bogʻliq boʻladi.

Ixtiyorsiz diqqatning dastlabki fiziologik asosi **oriyentirovka** yoki **tek-shirish** reflekslaridan iborat.

Bu reflekslarni akademik I.P. Pavlov boshqacha nom bilan «bu nima ekan» refleksi deb ataydi. Shu bilan birga, Pavlov kishilarda «bu refleks juda ham yuksak taraqqiy qila borib, nihoyat fanni yarata oladigan bilim-ga havas tarzida koʻrinadi» deydi (FioJiHoe co6pamie COMHHCHHH, IV tom, 28-bet).

Diqqatimiz qaratilishi lozim boʻlgan narsani oidin belgilab olib, ongli ravishda qoʻyilgan maqsad bilan ishga solingan diqqatni **ixtiyoriy** diqqat deyiladi.

Bu diqqatning boshlanishi va, koʻpincha, butun qilinayotgan ish mobay-nida davom ettirilishi kuch va zoʻr berishni, ya'ni irodaning ishtirokini talab qiladi. Shuning uchun uni **irodaviy diqqat** deyiladi. Ixtiyorsiz diqqatning kuchi asosan qiyinchiliklarni yengish bilan bogʻliq boʻlgan irodaviy zoʻr berish darajasi bilan xarakterlanadi.

Masalan, bu yerda ana shunday qiyinchiliklarni ayni choʻndagi ishga hech qanday aloqasi boʻlmagan va ixtiyorsiz tarzda yuzaga keladigan ke-raksiz taassurot, tasavvur, fikr, hissiyot va mayllarni yenga bilish orqali ifodalab berish mumkin.

Ixtiyoriy diqqat fiziologik tomondan, asosan, ikkinchi signallar siste-masining faoliyati bilan belgilanadi.

oʻquvchining tushuntirilayotgan yangi darsni eshitib oʻtirishi shu ix-tiyoriy diqqat bilan ishlashning misoli boʻla oladi. Bunda oʻquvchi «eshi-tib oʻtiran» deb, ilgari oʻz oldiga maqsad qoʻyadi va oʻz diqqatini faqatgina oʻqituvchining soʻziga qaratish uchun kuch sarf qiladi. Shuning bilan birga, oʻquvchi beixtiyor ravishda paydoboʻlib, oʻqituvchining soʻzini eshitishga xalaqit beruvchi idrok, fikr, hissiyot, xayol kabi boshqa psixik jarayonlarni yoʻqotish uchun ongli ravishda harakat qiladi. Ixtiyoriy diqqat, masalan, ninaga ip taqish kabi juda oddiy ishda, ayniqsa, ochiq koʻrinadi. Juda koʻp har xil ishlar bor, ular asosan, ixtiyoriy diqqatni talab qiladi, masalan: musahhihning ishi, □isht teruvchining ishi, ekskavatorida ish-lash va shuning kabilar. Bu ishlar boshlanishdan oxirigacha ixtiyoriy diqqat asosida bajariladi.

Ixtiyoriy va ixtiyorsiz diqqat turlari oʻrtasidagi farq yana shundan ibo-ratki, ixtiyorsiz

diqqat bilan qilinadigan faoliyat ko`pincha unchalik zo`r bermay, ancha yengillik bilan va deyarli toliqmasdan amalga oshiriladi; ixtiyoriy diqqat bilan amalga oshiriladigan har qanday faoliyat esa ancha-gina zo`r berishni talab qiyadi va birmuncha toliqarii boiadi. Yuqorida

ko`rsatilgan ixtiyorsiz va ixtiyoriy diqqat o`rtasidagi ayirmalarga ikkita alohida funksiya deb qarash yaramaydi. Ixtiyorsiz va ixtiyoriy diqqatning ham muhim belgilari bir xildir. Bunday belgilar biron faoliyat davomida biz idrok va tasawur qiladigan hamda uning haqida fikryuritadigan ma'lum narsaga ongimizning qaratilishi va to`planishidan iboratdir.

Birxil ishjarayonida va, shujumladan, o`qishjarayonida ham, ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqatga va, aksincha, ixtiyorsiz diqqat ixtiyoriy diqqatga o`tib ketishi mumkin. Masalan, qandaydir o`qish materialini o`zlashtirishning boshlanishi o`quvchilardan ixtiyoriy diqqat talab qiladi. Lekin, ko`pincha, o`zlashtirish jarayonida bu ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqatga o`tib ketadi. Diqqatning bunday o`zgarishi o`qish materialini mazmunining ba'zi xususiyatlari (masalan, uning ma'nodorligi, qiziqarliligi) tufayli yoki bayon qilishning xususiyatlari - ko`rgazmali bo`lishi, jonliligi va shuning bilan birga, o`quvchilarning o`qish materialini mazmuniga qiziqishlari tufayli sodir boiadi. Ixtiyoriy diqqatning ixtiyorsiz diqqatga mana shunday o`tib ketishi bilimlarni o`zlashtirish jarayonini ancha yengillashtiradi.

Buning aksincha holati ham bo`ladi. Agar biron faoliyat jarayonida (masalan, bilim egallash jarayonida) qandaydir qiyinchilik uchrab qolsa, bunday paytda ixtiyorsiz diqqat ixtiyoriy diqqatga o`tib ketadi.

Faoliyat jarayonida, ko`pincha, diqqatning ixtiyorsiz ravishda asosiy ishdan boiak narsalarga ko`chib turishi uchraydi. Bunday hodisani diqqatning chalqishi deb ataladi. Diqqatning chalqishi ishga yomon ta'sir qiladi. Shu sababli, diqqatni, garchi salgina boisa ham chalqitmaslik uchun ish jarayonida ora-sira ixtiyoriy diqqatni kuchaytirishga hamda beixtiyor paydo boiib, ishga aloqasi boimagan idrok tasawur va fikrlarni bosmoq uchun zo`rberishga to`qiri keladi.

Ixtiyorsiz diqqat ham, ixtiyoriy diqqat ham o`zining yo`nalishiga ko`ra tashqi va ichki boiishi mumkin.

Manbai bizning ongimizdan tashqarida boigan diqqatga *tashqi diqqat* deb ataladi. Tashqi diqqat dastawal bizning idroklarimiz jarayonida namo-yon boiadi. Haydovchi, vagon haydovchisi, tikuvchining ishida sodir bo`ladigan diqqat tashqi diqqatga misol boia oladi. o`quvchining o`qituvchi bayonini tinglashdagi, kitob o`qishdagi, suratlarni ko`rishdagi va tabiat hodisalarini kuzatishdagi diqqati ham tashqi diqqatdir.

Narsa va hodisalarni qaysi sezgi a'zoimiz bilan idrok qilayotganimiz-ga qarab, tashqi

diqqatni ko`rish, eshitish va shuning bilan birga, tuyish, hid bilish va ta'm bilish turlariga ajratish mumkin.

Tashqi diqqat faqat idrok qilishimiz jarayonidagina namoyon boiadi deb hisoblab bo`lmaydi. Tashqi diqqat biz tasawur qilayotgan va fikr qi-layotgan narsalarimizga ham qaratilishi mumkin. Masalan, muhandis o`z xonasida ishlab o`tirib, ko`rilayotgan binoning ko`rinishini tasawur qilayot-

ganda va bu binoning qurilishi bilan boʻliq boʻlgan matematik hisoblarni chiqarayotganda uning diqqati tashqi diqqat tarzida namoyon boʻladi.

Manbaya bizning tasavurlarimiz, fikrlarimiz, hissiyotlarimiz va maylla-rimizdan iborat boigan diqqatga *ichki diqqat* deb ataladi.

Biz ongimizning oʻzida sodir boiyotgan jarayonlarni kuzatayotga-nimizda, ya'ni oʻz hissiyotlarimizni, fikrlarimizni, istaklarimizni va shu-ning kabilarni kuzatayotganimizda ichki diqqat namoyon boiyadi. Masa-lan, biz oʻz fikrlarimizni kuzatayotganimizda, bu fikrlarni tekshirayotga-nimizda, pushaymon qilish hissini boshimizdan kechirayotganimizda, oʻz-oʻzimizni tanqid qilayotganimizda va oʻz istaklarimizni mulohaza qilayot-ganimizda ichki diqqat namoyon boiyadi.

Taiim jarayonida oʻqituvchi darsning borishini va oʻz fikrlarining bayon etilish sistemasini kuzatib borishida ichki diqqat namoyon boiyadi. oʻquvchilarda ichki diqqat aqliy hisoblash ishi biian shu□ullanayotganlarida va xususan ular qandaydir qiyinchiliklarga duch kelganlarida namoyon boiyadi. Diqqatning bu turi odamning oʻz-oʻzini tarbiyalash ishida juda yaqqol ko`rinadi. Ichki diqqat odamning oʻz-oʻzini tarbiyalashi bilan uz-viy bogiiqdir. Ichki diqqat oʻz-oʻzini tarbiyalashning tarkibiy qismlari-dan biri hisoblanadi.

Ichki diqqat tashqi diqqatdan oʻzining ortiq kuchliligi bilan farqlana-di va ko`proq ixtiyoriy boiyadi.

IV. DIQQATNING XUSUSIYATLARI

Diqqat bir qancha xususiyatlarga ega boiib, ulardan asosiylari — diqqatning ko`chuvchanligi, boiinishi, koiami, kuchi va barqarorligidir.

Bu xususiyatlarning qanchalik yaqqol ifodalanishiga qarab, har turli faoliyat jarayonida ayrim odamlar diqqatining maium bir (ijobiy yoki salbiy) sifatleri belgilanadi.

Diqqatning ko`chuvchanligi

Diqqatning ko`chishi deganda, biz uning bir narsadan ikkinchi boshqa bir narsaga, faoliyatning bir turidan boshqa turiga o`tishini tushunamiz. Masalan, odam oʻz diqqatini kitob o`qishdan surat ko`rishga, surat ko`rishdan esa oʻz fikrlarini bayon etishga ko`chirishi mumkin. o`quvchilar oʻz diqqatlarini bir fanni o`qishdan boshqa fanga ko`chiradilar, chunon-chi, matematikadan tarixga, tarixdan rus tiliga va shuning kabilar. Diqqatning

ko`chishi ixtiyorsiz va ixtiyoriy tarzda sodir boiishi mumkin.

Diqqatni ko`chirishning nerv-fiziologik asosi, asosan, ikkinchi signal-lar sistemasining signallari orqali bosh miyaning po`stida paydo boigan optimal qo`z`alish o`cho`ining o`rin almashtirishidir.

Diqqatning ko`chirilishi ko`p hollarda qiyinchiliklar bilan bo`liq bo`ladi. Masalan, ba'zan diqqatni bundan oldingi obyektдан ajratish qi-yin bo`lsa, boshqa hollarda oldingi ishining ketidan qilinadigan yangi ishga kirishib ketish qiyin bo`ladi. Diqqatni ko`chirishning yengillik yoki qiyinligi bir qancha sabablarga bogiiqdir. Bu sabablardan biri — ketma-ket qilinadigan ish mazmunlari o`rtasida bo`liqlik bor yoki yo`qligidir; agarda bunday bogiiq yo`q boisa, diqqat tez va yengillik bilan ko`chishi mumkin. Diqqatni ko`chirishning yengillik yoki qiyinlik sabablaridan yana biri diqqat qaratilgan narsalarga va bajarilayotgan ishlarga nisbatan kishining munosabatidadir. Masalan, agar kishi ilgari qilgan ishiga zo`r qiziqish bilan qarab, undan keyingi qilinadigan ishga aytarli qiziqmasa, bunday paytda ilgarigi ishdan diqqatni ko`chirish qiyin boiadi va sekinlik bilan amalga oshiriladi. Aksincha, agar keyingi qilinadigan ish oldingisiga qara-ganda qiziqarli va yoqimliroq boisa, diqqat tez va osonlik bilan ko`chadi. Agar qilinayotgan ish toia tugallansa, u paytda kishi o`z diqqatini bir faoliyatdan ikkinchisiga yengillik bilan ko`chira oladi, aksincha, agar oldingi ishni oxirigacha yetkazmay turib, qandaydir sababga ko`ra, diqqatni yangi bir faoliyatga ko`chirish lozim boiib qolsa, bu narsa ancha qiyin boiadi.

Eng yaxshi diqqat, albatta, bir narsadan ikkinchi narsaga tez ko`cha oladigan diqqatdir. Diqqatning mana shunday xususiyati tufayli, kishi atrofidagi muhitga tez moslasha oladi hamda o`zgaruvchan sharoitdagi turli elementlarning ahamiyatlarini tezlik bilan belgilay oladi. Diqqatning tez ko`chuvchanligi kishining ishini ham tezlashtiradi.

Diqqatning tez ko`chuvchanligi, uning boshqa sifatlari kabi kishining amaliy faoliyati jarayonida taraqqiy etadi.

Diqqatning boiinishi

Maium faoliyat jarayonida diqqat birgina narsaga emas, balki ikki va uch narsagaham qaratilishi mumkin. Diqqatimiz ayni vaqtda ayrim faoliyat turlariga boiina oladi. Faqat birgina narsaga qaratilgan diqqatni **konsentrat-siyalashgan** (yi`ilgan) yoki **to`plangan** diqqat deyiladi. Masalan, ninaga ip taqishdagi, qoida biror narsa tikishdagi, matematik masala yechishda-gi, ma'riza eshitishdagi diqqatimiz shunday diqqatdir. Agarda diqqat faqat bir murakkab ish jarayonining o`zida ikki yoki uch narsaga qaratilgan va faoliyatning turli usullari bilan bogiiq boisa, bunday diqqatni **boiingan** yoki **taqsim** qilingan diqqat deyiladi. Masalan, tramvay haydovchisi o`z ishi davomida diqqatni ayni bir vaqtda piyoda

yuruvchilar, avtomobillar va boshqa tramvaylar harakatini hamda shuning bilan birga, motorning ishiashini na konduktorning signallarini kuzatib boradigan qilib taqsim-lashi lozim. Haydovchi ham o`z diqqatini xuddi shunday taqsimlashi ke-rak. o`qituvchi darsni tushuntirish paytida o`z diqqatini o`quvchilar xul-

qiga, ko`rgazma qurollarni ko`rsatishga, sinf doskasiga va shu kabilarga taqsimlashi lozim.

Konsentratsiyalanish va bo`hnishlik har qanday diqqatga xos boigan xususiyatdir. Boiingan diqqat aynan bir vaqtning o`zida bir necha narsalarga qaratilgan boimasa kerak, deb o`ylash iozim. Boiingan diqqat bu diqqatning bir narsadan ikkinchi narsaga juda tezlik bilan ko`chishidir.

Yuliy Sezar haqida shunday qissa saqlanib qolgan. U go`yoki bir vaqtning o`zida bir narsani yozib, boshqa narsa haqida o`ylash, uchinchi narsani eshitish va to`rtinchi narsa haqida gapirish kabi murakkab ishlar-ni bajara olgan emish. Psixologiya nuqtayi nazaridan, bunday hodisaning boiishi mutlaqo mumkin emas. Har holda Yuliy Sezar diqqatini bir narsadan ikkinchi narsaga tez ko`chirish qobiliyatiga ega boigan boisa ke-rak. Shu sababli, Yuliy Sezar o`z diqqatini bir vaqtning o`zida to`rt xil faoliyatga qarata oladi, deb o`ylaganlar.

Shunday hollar ham boiadiki, bunda kishi biron doklad yoki ma'ruza eshitib o`tirar ekan, ayni shu vaqtning o`zida xayol surishi, qandaydir boshqa narsalar haqida o`ylashi, kitob yoki gazeta o`qishi mumkin. Bu narsa hammaga o`z turmush tajribasidan maium. Bunday hollarda diqqat bir narsadan (doklad eshitishdan) boshqa bir narsaga (kitob yoki gazeta o`qishga) tezlik bilan «o`tib turadi». Bizga esa ikki xil ongli faoliyat bir vaqtda bajarilayotganday tuyuladi.

Kishi faqat shunday holda ikkita ishni birdaniga bajara olishi mum-kinki, bunda qilinayotgan ishlardan biri maium darajada avtomatlashgan boiishi kerak. Masalan, biz ayni bir vaqtning o`zida doklad yoki ^r ma'ruzani ham eshitib, ham yozib borishimiz mumkin. Bunda ma'ruzani deyarli avtomatik ravishda yozib boriladi; lekin vaqt-vaqti bilan ongimiz nazorat qilib turadi. Diqqatning bunday bo`linishida unchalik zo`r berishni talab qilmaydigan, yaiiii odat boiib qolgan ish, miya po`stining maium darajada tormozlangan qismlari orqali «boshqarilishi» mumkin^r«Biz, asosan, bir ish, bir fikr bilan band boiganimizda, albatta, shu asosiy ishimizga alo-qasi boigan miya yarim shari nuqtasi kuchli qo`z□algan holda boiganda, ayni zamonda biz juda yaxshi ko`nikkan bir ishni bajara olishimiz, ya'ni miya yarim ^{34-rasm. Taxistoskon.} sharlarining tashqi tormozlanish mexanizmi asosida tormozlangan qismlari bilan ishlay olishimiz oddiy bir narsa emasmi, axir», - deydi I.P. Pavlov (IV tom, 428-bet).

Inson diqqatining ijobiy xususiyati o`z diqqatini bir narsa ustida to`play olish va faoliyat xarakteriga qarab, uni tegishli ravishda boia olishdadir.

Ayrim kishilar bu jihatdan bir-biridan shu bilan farq qiladilarki, ular-ning bittasida asosan, konsentratsiyalashgan diqqat taraqqiy qilgan boisa, boshqasida boiingan diqqat taraqqiy qilgan boiadi. Odamlar diqqatidagi bu ayirma har bir kishining qiladigan faoliyati va kasbiga qarab, amaliy ish jarayonida hosil boiadi.

Diqqatning koiami

Diqqatning koiami - diqqatga eng qisqa vaqt ichida (go`yoki bir-daniga) siqishi mumkin bo`lgan narsalar soni bilan beigiianadi. Diqqat ko`lami jihatidan **tor yoki keng** boiishi mumkin.

Tajriba qilib tekshirishda diqqatning koiami, odatda, tekshirilayotgan odamga ayni bir vaqtning o`zida bir qancha o`zaro bogianmagan harflarni, so`zlarni, narsalarni va turli shakllarni ko`rsatish yoii bilan aniqlanadi.

Tekshirilayotgan kishi bu narsalardan ayni vaqtda qanchalik ko`pini birdaniga idrok eta olsa (diqqat doirasiga siqidira olsa), uning diqqat doirasi shunchalik keng boiadi.

Diqqatning koiamini aniqlash uchun taxistoskop degan maxsus asbob qoilaniladi. Bu asbob yordamida kishiga idrok ettiriladigan narsalar juda tez ko`rsatiladi. Bunda idrok qilinadigan narsalar taxistoskopning ekrani-dagi teshikdan ko`rsatiladi va bu teshik juda qisqa vaqt ichida bekilib qoladi.

Taxistoskop vositasi bilan o`tkazilgan tajribalar ko`rsatishicha, katta yoshli odam ayni vaqtning o`zida diqqat doirasiga uchtadan to oltita-gacha bir-biriga *boqliq* boimagan narsalarni, masalan, undosh harflarni, shakllarni siqidira oladi.

Lekin idrok qilinadigan narsalar ma'no jihatidan bir-biri bilan bogiiq boisa va yoki bu narsalar yaxlit bir narsaning elementlari boisa, bunda diqqat doirasiga shu kabi narsalarning ko`pi siqishi mumkin. Masalan, taxistoskopda aihida-alohida harflar emas, balki uch-to`rt harflardan tuzilgan so`zlar ko`rsatilsa, savodli kishi bunday so`zlardan uch-to`rttasini, ya'ni to`qqiztadan tortib, to o`n oltitagacha harfni idrok eta oladi, chunki savodli kishiiarayrim-ayrim harflarni donalab o`qimay, balki butun so`zlarni birdaniga o`qiydi.

Taxistoskop vositasi bilan diqqat koiami yuzasidan o`tkaziladigan eks-perimental tekshirishlarda diqqatning ayrim individual xususiyatlari ham aniqlangan.

Masalan, shunday odamlar borki, ularga taxistoskopdan nima ko`rsatilsa, shuni o`zlaridan hech narsa qo`shmay, aniq idrok etadi. Bunday odamlar «obyektiv» tipdagi odamlardir. Yana shunday odamlar ham boiadi, ularga bir narsa ko`rsatsang, bunga o`zidan boshqa narsa-

larni qo`shib idrok yetadi. Bunday odamlar «subyektiv» tipdagi odamlardir. Lekin mashq qildirish yo`li bilan subyektiv tipdagi odamlarni taxis-toskopda ko`rsatilgan narsani aniq idrok qilishiga erishsa bo`ladi.

Diqqat ko`lamining kengligi aniq idrok etish bilan birga qo`shilgan taqdirdagina yaxshi sifatlardan hisoblanadi. Diqqat ko`lamining keng bo`lishi, masalan, sinfda mashq ulotlar o`tkazilayotgan paytda o`qituvchi uchun zarur-dir; o`qituvchi sinfda o`tirgan barcha o`quvchilarga nazar solib turishi lo-zim. Lekin diqqat ko`lamining torligi ham hamma vaqt yomon bo`lavermaydi. Faoliyatning ayrim turlarida diqqat ko`lamining tor bo`lishi, lekin shu bilan bir vaqtda, chuqur va konsentratsiyalashgan bo`lishi talab yetiladi. Masalan, bunday diqqat odamga mikroskop bilan ish qilganda zarurdir.

Diqqat ko`lamining fiziologik asosi miya po`stida optimal qo`z`algan joyning kengayishi yoki torayishidan iborat. Bunda miya po`stidagi optimal qo`z`algan joy ayni vaqtda ta'sir qilib turuvchi boshqa qo`z`atuvchilar bilan hosil qilingan qo`z`alish jarayonlarining qo`shilishi tufayli kengayadi, ichki tormozlanish jarayonlarining kuchayishi natijasida esa bu joy torayadi.

Diqqatning kuchi va barqarorligi

Diqqatning kuchi va barqarorligi uning muhim xossasidir. Diqqatning kuchi turli darajada bo`lishi — diqqat kuchli va kuchsiz bo`lishi mumkin. Diqqat qanchalik kuchli bo`lsa, u diqqat obyektiga shunchalik ko`p to`planadi, boshqa, ayni vaqtda keraksiz bo`lgan narsalarga shunchalik kam chal`iydi. Biz tashqi tomondan diqqatning kuchi to``risida asosan, uning chal`ish darajasiga qarab hukm chiqaramiz. o`quvchining diqqati har xil, hatto kuchsiz darajadagi chetki qo`z`ovchilardan, chunonchi, qalamning tushib ketishiga, qo`shni partadagi o`rtoqlarining pichirlash-ganiga, koridorda bo`layotgan gaplarga chal`ib ketaversa — bu ayni vaqt-da o`quvchining diqqati kuchsizligidan dalolat beradi. Agar o`quvchi bunday chetki qo`z`ovchilar (ba'zan hatto kuchli qo`z`ovchilar) ta'sirini ham go`yo «sezmay», balki muayyan bir ishga berilib qunt bilan ishlasa, bu ayni vaqtda o`quvchi diqqatining kuchliligidir.

Eng kuchsiz diqqat, odatda, tarqoq diqqat, parishon diqqat yoki to``ridan to``ri **parishonlik** deyiladi. Parishonlik odamning o`z diqqatini biron-bir muayyan ishda tutib tura olmasligidir. Parishonlikda odamning diqqati bir narsadan boshqa bir narsaga beixtiyor ravishda o`tib turadi, bu narsalardan birontasida ham to`xtab turmaydi. Parishonliq holatini

biz bolalar hayotining dastlabki kunlarida uchratishimiz mumkin: yosh bola diqqatini hali hech bir narsa ustida tutib tura olmaydi. Parishonlik holati katta yoshdagi odamlarda ham bo`ladi, masalan, charchaganda nerv kasal-Hgiga duchor bo`lganda, nerv sistemasi zaharlanganda. Maktabda pari-shonxotir o`quvchilar uchrab turadi. Bunday o`quvchilar hamisha ham-

ma yoqqa «alang-jalang» qilaveradi, biron narsa ustida diqqatini tutib tura olmaydi. Bolalarning parishon bo`lib qolishlariga, ko`pincha, yasli va maktabda ular diqqatini yetarli darajada tarbiyalamaslik sabab boiadi.

Parishonlikni odamning hech bir narsaga diqqat qila olmasligi deb tushunish yaramaydi. Odam hamisha diqqat qila olish qobiliyatiga egadir, lekin odam diqqatining to`planish darajasi hamma vaqt bir xil bo`lavermaydi. Parishonlik — bu eng kuchsiz diqqatdir, miya po`stida qo`z`aligan joyning kuchsiz boiishligidir.

Diqqat haddan tashqari kuchli boiganida ham alohida parishonlikni ko`rish mumkin. Eng kuchli diqqatda ongimiz diqqat qaratilgan narsaga batamom to`planadi va kam chal`iydi yoki hatto boshqa kuchli qo`z`ovchilar ta'sir qilib turganida ham sira chal`imaydi. Odam narsaga juda berilib ketganda vaziyatni unutib qo`yadi, tevarak-atrofdagilarning gapi qulo`liga kirmaydi, o`zining odatlangan ish-harakatlarini sezmay qoladi. Diqqat kuchh boigan vaqtda odamning parishon boiib qolishini har bir kishi o`z tajribasidan yoki boshqa odamlarda ko`rganlaridan yax-shi biladi. Masalan, odam haddan tashqari quvongan vaqtda mana shun-day parishon boiib qoiadi. Odamning quvonishiga sabab boigan narsa, hodisalar ba'zan odam ongini o`ziga shu qadar jalb qilib oladiki, boshqa hech bir narsa uning ongiga borib yetmaydi yoki yetsa ham, juda qiyin-chiliklar bilan borib yetadi. Odam haddan tashqari xursand vaqtda shu xursandchilik uy`otgan obyektga taalluqli narsalarnigina idrok qiladi, faqat shu narsalar to``risidagina o`ylyadi. Ba'zan biron-bir juda qiziqarli ro-man o`qiganda, matematikadan murakkab bir masalani yechganda va umuman biron faoliyatga juda berilib ketgan vaqtda bizda ham shunday parishonlik holati sodir boiadi.

P. Pavlov bunday parishonlikning fiziologik asosini ko`rsatib bergan: «o`yga cho`mib ketganimizda, biror ishga juda berilganimizda tevarak-atrofimizda boiayotgan narsalarni ko`zimiz ko`rmaydi, qulo`imiz eshit-maydi - bu yaqqol manfiy induksiyaning yuz berishidir» (III tom, 2-kitob, 335-bet). Buning maiiosi, bosh miya po`stining bir uchastkasida sodir boigan qo`z`alish po`stning boshqa uchastkalarini tormozlaydi, demakdir.

Diqqatning barqarorligi. Diqqat maium darajada barqaror va beqaror boiishi mumkin.

Uzoq muddatgacha bir narsaning o`ziga qaratilib tura oladigan diqqat **barqaror** diqqat deyiladi. Agar diqqat biron-bir faoliyat jarayonida boshqa narsalarga, keraksiz narsalarga chal`iyversa yoki tez sustiashib va so`nib qolsa, bunday diqqat **beqaror** diqqat deyiladi.

Masalan, o`quvchi butun dars davomida darsning borishiga diqqat qilib o`qituvchining tushuntirishlarini boshqa narsalarga chalg`imay tinglab borsa, biz o`quvchining

diqqatini barqaror diqqat deymiz. Bordi-yu, o`quvchi o`qituvchining tu-shuntirishlariga awal boshda quloq solib borib, lekin 10—15 daqiqadan keyin boshqa narsa bilan shu□ullansa, yoki boshqa narsalar to`□risida xayolga berilib ketsa, yoki o`qituvchining tushuntirishidagi ayrim mo-mentlarni «eshita olmay qolibman» desa, yo boimasa kitob o`qisa-yu, uning mazmunining ayrim momentlariga «e'tibor bermabman» desa, bun-day diqqat beqaror diqqat deyiladi.

Diqqatning barqaror diqqat yoki beqaror diqqat turiga kirishini ko`rsatuvchi qat'iy beigilangan biror-bir me'yor, ko`rsatkich yo`q va bun-day me'yor, ko`rsatkichning boiishi mumkin ham emas. Diqqatning barqarorligini diqqatning turi — ixtiyoriy va ixtiyorsizligiga qarab, shuningdek, biron-bir turdagi diqqat bilan bajarilayotgan ishning maz-muni ya xarakteriga qarab har xil baho berish mumkin.

Har bir kishining diqqati amaliyotda, faoliyat jarayonida, tarbiya qi-lish va o`z-o`zini tarbiyalash yoii bilan o`sib, maium darajada kuchli va barqaror diqqat boiib qoladi.

V. DIQQATNING KUCHI VA BARQARORLIGINI TA'MIN ETADIGAN SHART-SHAROITLAR

Odam faoliyatining barcha turida, albatta, nihoyatda kuchli (eng ko`p to`plangan) va nihoyatda barqaror diqqatning ahamiyati juda kattadir.

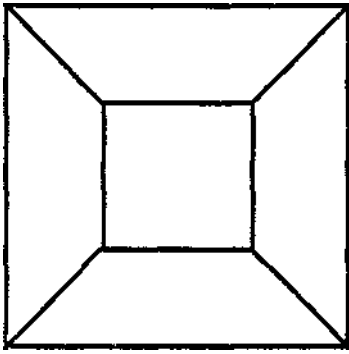
Diqqatning kuchli va barqaror boiishi bir qator shartlarga: diqqat obyektining mazmundorligiga, faoliyatga, ish bajarilayotgan vaziyatga, odamning ruhiy holatiga, irodasiga va qiziqishlariga bogiiqdir.

Diqqat obyektining xarakteri va ishning mazmundorligi: Diqqatning kuchli va barqaror boiishi diqqat obyektining mazmundorligiga ko`p ji-hatdan bo□liqdir. Diqqat obyektini qanchalik mazmundor boisa, diqqat ham shu qadar kuchli va barqaror boiishi mumkin. Mazmunsiz narsa-larga diqqatni qaratish va tutib turish ancha mahol ish. Masalan, bir varaq toza qo□ozga chizilgan doiraga uzoq vaqt diqqat bilan qarab turish yoki qimirlamay turgan nuqtaga tikilib qarab turish ancha qiyindir.

Shuningdek, tinimsiz birxil balandlikda va bir xil kuch bilan chiqayot-gan tovushni ancha muddatgacha eshitib turish ham qiyin (ba'zan mum-kin ham emas). Bu.singari mazmunsiz narsalar ustida diqqatni to`xtatib turishlikka urinib ko`rsak, diqqatimiz har 3-5 soniyadan

keyin boshqa narsalarga chalqiydi yoki tebranib turadi, ya'ni har 3—5 soniya oraliqida odam goh qunt bilan diqqat qiladi, goh diqqati sustlashadi, bu ikki hol biridan ikkinchisiga o'tib turadi.

Diqqatning tebranish holatini, masalan, quyidagi misolda ko'ra olamiz.

Agar kesik piramidaning rasmiga bir necha vaqt tikilib qarab tursak, bunda piramidada-gi kichik to'rtburchak goh yuqoriga bo'rtib, goh ichkariga botiq bo'lib ko'rinadi.

Diqqatning shunga o'xshash tebranishi-ni jimjit sharoitda cho'ntak soatining chi-qillashiga quloq solib ko'rilganda kuzatish mumkin: soatning chiqillashi goh sekin-lashadi, goh to'xtab qoladi; goh, soat yana chiqillay boshlaydi. Idrok qilishdagi bun-day o'zgarishlar - diqqat tebranishining natijasidir. Diqqatning tebranishi, ya'ni qunt bilan diqqat qilish va diqqatning sust-lashishi ba'zan bir daqiqa ichida 25—30 martagacha boiadi. Rus psixologi N.N.Langening tekshirishlarida ko'rsatilishicha, diqqat 2-3 soniyagacha, ko'pi bilan 12 soniyagacha tebranmay tura oladi. Odam charchagan vaqtida diqqat tebranishining tezli-gi ortadi.

Ammo diqqat qaratiladigan narsaning mazmuni har xil boisa va ay-niqsa, bu narsa harakat qilib tursa, diqqat ancha barqaror boiadi. Odam mazmundor ishga diqqat qilganida, uning diqqati 15-20 daqiqa va undan ko'p vaqt hech bir narsaga boiinmay hamda chalqimay to'xtab tura oladi. Diqqatning muttasil 20 daqiqa qaratilgandan keyin boshqa yoqqa bir necha soniya chalqishi ishning borishiga deyarli yomon ta'sir etmay-di. Bunda oz-moz 2-3 soniya dam berilishi bilan diqqat bir necha soat davomida barqaror turishi mumkin.

Shu bilan birga, ish qanchalik mazmunli boisa, bu ishda xotira, xayol va fikrlash jarayonlari qanchalik samarali va xilma-xil boisa, odamning shu ishga qaratilgan diqqati shunchalik kuchli va barqaror boiadi. Idrok, esga tushirish va shuning kabi hissiy faoliyatlarga nisbatan tashqi harakat-lar bilan bo'liq boigan faoliyatlarda diqqat kuchli hamda barqaror tarzda namoyon boiadi.

Ish sharoiti va diqqat. Diqqatning kuchi va barqarorligi biror yumush bajarilayotgan va odam idrok qilib turgan sharoitga bogliqdir.

Bu sharoitda biron-bir narsa odam diqqatini beixtiyor ravishda jalb qilsa, diqqatning barqarorligiga halal berishi, diqqat kuchi esa zaiflashishi mumkin. Masalan, sinfning eshigi ochilib-yopilib tursa, sinfda ikki-uch o'quvchi gaplashib o'tirsa yoki koridorda to'polon bo'lib tursa va shunga o'xshash hollarda o'quv ishi jarayonida diqqatning barqarorligiga halal beradi va diqqat kuchi zaiflashadi. Shuningdek, sinf doskasidagi muayyan darsga bevosita aloqasi boimagan har xil yozuvlar, rasmlar ham diqqatni

chalqitadi. Bularning hammasi o`quvchilarning zarur narsalarga qaratilgan diqqatini bo`shashtiradigan ikkinchi darajali taassurotlardir.

Albatta, diqqatni sira chalqitmaydigan sharoit kam uchraydi. Fabrika va zavod sexlaridagi mashinalarning shovqin-suronlari orasida qoyatda kuchli va barqaror diqqatni talab qiluvchi ishni bajarishga to`qiri keladi. Bunday sharoitda diqqatning to`planishi va barqarorligini saqlab turish uchun uni chalqitadigan qo`zqovchilar ta'sirini yengishga to`qiri keladi. Diqqatning kuchsizligi, uning beqarorligi, jumladan, odam diqqatini chalqituvchi qo`zqovchilar ta'sirini yenga olmasligida ko`rinadi.

Yana shu narsani ham ko`zda tutish kerakki, har qanday o`zga qo`zqovchilar diqqatning kuchi va barqarorligiga hamma vaqt ham yo-mon ta'sir qilavermaydiar. Juda ko`p hollarda unchalik kuchli bo`lmagan ikkinchi darajali qo`zqovchining to`xtovsiz birtekisda ta'sir etib turishini biz payqamaymiz. Bunday qo`zqovchining ta'siri diqqatimizni chalqitmaydi hamda uning kuchi va barqarorligini buzmaydi. Masalan, biz kitob o`qib yoki hikoya eshitib turgan paytimizda soatning chiqillashi-ni, o`zimiz tushib ketayotgan tramvay yoki poyezdning shovqinini payqamaymiz. Ma'lumki, mana shunday ikkinchi darajali qo`zqovchilar ba'zan, hattoki diqqatimizni kuchaytiradi. Ba'zi vaqtda shamolning ovo-zi, sekin eshilib turgan musiqa sadosining ta'siri ostida biron narsani o`qir yoki fikr yuritar ekanmiz, bizda qoyat to`plangan diqqat yuz beradi. Bunday holat ikkinchi darajali qo`zqovchi ta'siri bilan tuqilgan qo`zalishning diqqat markazida turgan narsadan keladigan qo`zalishga qo`shilishi tufayli sodir bo`lsa kerak, lekin qo`zalishning bunday «kucha-yishi» ikkinchi darajali qo`zqovchi «sezi!ib» turishiga qaramay, uning ta'siri diqqat markazida turgan narsaning ta'siridan anchagina sust bo`lgandagina yuz berishi mumkin.

Hissiyot va diqqat. Diqqatning kuchi va barqarorligi hissiyotga boqiliq. Bu yerda hissiyotning roli ikki xil — ijobiy va salbiy bo`lishi mumkin.

Hissiyot diqqat qaratilgan narsa bilan boqiliq bo`lgan taqdirdagina diqqat uchun ijobiy ahamiyatga ega bo`ladi: bunday hissiyot qanchalik kuchli bo`lsa, diqqat ham shunchalik kuchli va barqaror bo`ladi. Ixtiyor-siz diqqatning kuchi va barqarorligi, asosan, hissiyotga boqiliq. Kishining faoliyati bilan boqiliq bo`lgan hislar, emotsiyalar ham ixtiyoriy diqqatning kuchi va barqarorligini mustahkamlaydi va zo`raytiradi. Bilish va amaliy faoliyat jarayonida kishining ongi tobora ko`proq yangi narsalar bilan boyib borar, bilmagan va oz bilgan

narsalarini bilib borar ekan, diqqatning to`planishi va barqarorligi ham ortib boradi. Yangilikni sezish hissi kishining bilish faoliyatini kuchaytiradi, faollashtiradi, shu bilan birga, diqqatning kuchini va barqarorligini mustahkamlaydi.

Diqqatning kuchi va barqarorligiga' kishining ayni paytdagi umumiy

kayfiyati ham ta'sir qiladi. Yaxshi kayfiyat har qanday ishda diqqatimiz-ning kuchini oshiradi.

Diqqat obyektidan bo`lak sabablar tufayli qo`zalgan his-tuyular diqqatning kuchi va barqarorligiga salbiy ta'sir qiladi. Bunday his-tuyular diqqatni chalqitadi va kuchsizlantiradi hamda uning barqarorligini buza-di. Masalan, qo`shni sinfdagi musiqa yoki ashula ovozi tufayli tutilgan hissiyot o`quvchilarning darsga qaratilgan diqqatlarini bo`shashtiradi.

Iroda va diqqat. Ixtiyoriy (irodaviy) diqqatning kuchi iroda kuchi bilan saqlab turiladi. Ko`pincha, ixtiyorsiz diqqatning barqarorligi ham faoliyat jarayonida irodaning zo`ri bilan ushlab turiladi. Shuning uchun iroda, asosan, diqqatda ko`rinadi, desa bo`ladi. Agarkishi diqqatli bo`lishni xohlab, buning uchun zo`r bersa, diqqat kuchli va barqaror bo`ladi; bunda kishi ixtiyorsiz ravishda paydo bo`ladigan va diqqatning obyektiga munosabati bilmagan taassurotlar, tasawurlar, fikr va hissiyotlarni siqib chiqarish va yo`q qihb yuborish uchun zo`r harakat qiladi.

Irodaning ishga solinishida kishining bir maqsadga intilishi, uning ishga shaylanib, hozirlanib turishi katta ahamiyatga egadir. Shiining uchun, kuchli va barqaror diqqat hosil qilishda ma'lum ishga moyillik va tayyor bo`lishlik katta rol o`ynaydi. Bu ishga shaylanish, yo`l tutishdir. Chunon-chi, agarda o`quvchi uy vazifasini tayyorlashga shaylansa, o`qish ishiga hafsala qo`ysa, uning diqqati butun ish davomida unchalik zo`r berishni talab qilmaydi. Shuning bilan bir vaqtda, uning diqqati kuchliroq va barqarorroq bo`ladi. Diqqatning o`oyat darajada mujassamligini va barqaror-ligini saqlab turish uchun kishining ishga nuivofiqlanishi, ishlashga odat-lanib qolganligi katta ahamiyatga egadir.

Ma'lumki, deyarli har qanday ish boshda qiyinchiliklar bilan bo`liq bo`ladi, kishidan alohida kuch bilan zo`r berishlikni talab qiladi. Bironta yangi ishning boshlanishida unga qarata birdaniga diqqatni to`plash qiyin bo`ladi. Biz, ko`pincha, o`zimizni ma'lum bir ish bilan «shuullanishga» majbur qilamiz. Masalan, fanning biz uchun qandaydir yangi bo`lgan sohasi bo`yicha kitoblarni sistemali ravishda o`qiymiz. Bunday hollarda diqqatimizni to`plash uchun, ko`pincha, anchagina zo`r berishga, ko`p kuch sarf qilishga to`qiri keladi. Lekin, ma'lum bir vaqt davomida aynan bir sharoit va ayni bir vaqt ichida ma'lum ish bilan shuullanar ekanmiz, natijada bunday ishga o`rganib qolamiz. Masalan, kitob bilan ishlashni olsak, unga o`rganib qolgan sharoitimiz bilanoq aytarli zo`r bermay va unchalik kuch sarf

qilmay o`qiy boshlaymiz. Faoliyatimizning boshqa turlarida ham diqqat berib turish uchun bizda hosil bo`lgan odatlar xuddi shunday ahamiyatga egadir.

Shunday yo`l bilan biz uchun misli odat bo`lib qolgan diqqat, ya'ni ma'lum birtashqi ifodaga ega bo`lgan va organizmning ayni ish sharoiti-ga odatlanib ko`nikishi tufayli doimo ishga tayyor diqqat hosil bo`ladi.

Bunday diqqat psixologiyada, boshqacha qilib aytganda, odat bo`lib qolgan diqqat deb ataladi.

Bunday odat bo`lib qolgan diqqatning hosil bo`lishida ishdagi saran-jomlik, jumladan, ma'lum ish joyining tayin bo`lishligi, muayyan bir ishning ma'lum reja bilan qilinishi (o`qish mashqulotlarining qat'iy jadvaliga ri-oya qilinishi), mehnat asboblarning va materiallarining joy-joyida bo`lishi katta ahamiyatga egadir. Maktabda partadagi o`rinni tez-tez almashtirib turish, uyda doimiy ish joyining bo`lmasligi — bularning hammasi o`quvchining diqqatiga salbiy ta'sir qiladi.

Odat bo`lib qolgan diqqat ishda saranjomlik bo`lishi uchun juda muhim-dir. Bizdagi odatlar mashq natijasida hosil boiadi. Shuning uchun, kuch-li va barqaror diqqat ham mashqning mahsulidir.

Qiziqishlar va diqqat. Diqqatning to`planishi va barqarorligini saqlab turishda kishining qiziqishlari katta ahamiyatga egadir. Ixtiyorsiz diqqatning barqarorligi, asosan, kishining ayni faoliyatiga bevosita qiziqishiga, ishti-yoqiga bogiiq. Bevosita qiziqish — bu ayni ish jarayonining, ish-harakat-larning o`ziga, ish usullariga boigan qiziqishdir.

Ixtiyoriy diqqatning kuchi va barqarorligi, asosan vositali qiziqishga, ya'ni faoliyatning maqsadi, ishning natijasi bilan qiziqishga bogiiq. Ixti-yoriy diqqat asosida qilinadigan ish jarayonining o`zi zo`r berishni talab qilish tufayli noxush boiishi mumkin. Bunday ish davomida diqqatning to`planishi va barqarorligi erishilgan maqsadni, ish natijalarining zarurligi va ahamiyatini anglash orqali saqlab turiladi. Yoshlarning qiziqishlari, ularning asosiy va hayotiy maqsadlari o`zbekistonning mustaqilligini mus-tahkamlashi, uning kelajagini, faolligini ta'minlashdan iboratdir. Bunday maqsadlarni anglash o`z ishi jarayonida diqqatining o`yot darajada to`planishi va barqarorligini ta'min etuvchi eng muhim shartlardandir.

VI. DIQQATNING TARAQQIYSI

/Bolalar diqqati juda erta — hayotlarining birinchi oylaridayoq ko`rina boshlaydi. Dastawal ixtiyorsiz diqqat namoyon boiadi. Bola o`z diqqatini biron jihati bilan — rang-barangligi, ohangdorligi, harakatchanligi bilan ajralib turuvchi maium bir narsalarga (tovushlarga va shuning kabiiarga) qaratadi. Bolalarning yoshlari ulaygan sari, o`yin

faoliyatlari davomida, tarbiya ta'siri bilan **ixtiyorsiz** diqqatlari taraqqiy qila boradi. Ixtiyorsiz diqqatning taraqqiysi o`sb borayotgan hissiyot, ehtiyoj va qiziqishlar bilan bogiiqdir. Ixtiyorsiz diqqatning taraqqiysi shundan iboratki, bunda ixtiyor-siz diqqatni tu□diruvchi narsalar doirasi orta boradi. Bundan tashqari, ix-tiyorsiz diqqat anchagina kuchli va barqaror boia boradL-'

Ixtiyorsiz diqqat inson faoliyatining barcha turlarida katta o`rin oladi.

Jumladan, ixtiyorsiz diqqat ish jarayonida katta ahamiyatga egadir. Ixtiyorsiz diqqat o`qish materialini o`zlashtirishni yengillashtiradi va o`quvchilarni unchalik toliqtirmaydi. Bunday material yengil va ko`pincha juda puxta o`zlashtiriladi. Shuning uchun, o`qish jarayonida o`quvchilarning ixtiyorsiz diqqatlaridan mumkin qadar foydalanish lozim. o`qitishning ko`rgazmali va jonli bo`lishi, o`qish materialini o`quvchilardagi borbilimlar bilan bogiab bevosita qiziqarli qilib berish ixtiyorsiz diqqatni saqlab tu-rishga yordam beradi.

Lekin o`qish jarayonining hammasini faqatgina ixtiyorsiz diqqat aso-sida olib borish yaramaydi.

«Biroq, passiv diqqatning bir o`zi kifoya qilmaydi, hatto uning juda erta va haddan tashqari tez hamda faol diqqatning yordamisiz o`shishi bir xil ruhiy dardga aylanib ketishi mumkin. Bunda ruh kuchsizlanib, yalqovlanib, hamisha qiziq-qiziq hikoyalar yoki qiziq-qiziq kitoblar bilan ta'sirlanib turishni talab qiladigan boiib qoladi» (K.D.Ushinskiy. M36paHHbie neflaronmecKMe COHHHCHHH, II tom. Uchpedgiz.1939-y., 171-bet).

Taiim va umuman inson faoliyatining barcha turlari, asosan ixtiyoriy diqqat bilan amalga oshiriladi.

Ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqat asosida o`sib boradi. Ixtiyoriy diqqat yosh ulayishi bilan, inson faoliyati davomida va asosan tarbiyaning ta'siri ostida o`sib boradi.

Dastlab katta kishilar bolalarning diqqatini biron-bir narsaga qaratadilar. Odatda, bolalarga shunday deydi: «bu yoqqa qara», «mening gapimni eshit», «ashulaga quloq sol» va shuning kabilar. Kattalar tomonidan qara-tiladigan mana shu tarzda ixtiyoriy diqqat bolaning ikki yoshga qadam qo`yishi bilanoq ko`rina boshlaydi. Bunda bola diqqatining to`planishi va bir qadar barqarorligini saqlab turishi uchun yoshlik paytidan boshlab beix-tiyor o`ziga jalb qiladigan qo`z atuvchilarning taassurotini yengishga to`ri keladi. Katta kishilar bolani tozalikka, tartibli, yakka, intizomli boiishga va jamiyat ichida yashash qoidalariga o`rgatadilar. Bularning hammasi ixti-yoriy diqqatni taraqqiy qildiradi. Keyinchalik, 3—5 yoshlardan boshlab, ixtiyoriy diqqat bolaning o`z tashabbusi bilan ham o`sa boshlaydi.

Bolaning mana shu yoshlarida va butun bo`cha yoshi davrida ixti-yoriy diqqatning o`sib borishi uchun o`yin juda katta ahamiyatga egay o`yin paytida bolalar diqqatlarini bir joyga to`plab, o`z tashabbuslari bi-lan maium maqsadlarni ilgari suradilar. Maium bir o`yin qoidalarini bolalarning o`zlari tanlab oladilar, bunga o`z harakatlarini moslashtiradi-lar va

bir-birlarining harakatlarini kuzatib boradilar. Mana shularning hammasida faqat ixtiyorsiz diqqat emas, balki bolalardagi ixtiyoriy diqqat ham ko`rinadi, boqcha yoshidagi bolalarda ixtiyoriy diqqatning o`sib borishi uchun o`yin bilan bir qatorda, ularning uyidagi ishlarning ba'zi birlarida

qatnashishlari, jumladan, o'zlariga tegishli ishlarni o'zlari bajarishlari katta ahamiyatga ega.

/ Bolalardagi ixtiyoriy diqqat, maktab yoshidan boshlab, xususan tez o'sa boshlaydi. o'qish ishida — darsni eshitish, kitob o'qish, masalalarni yechishda, asosan, ixtiyoriy diqqat talab qilinadi. Shuning bilan birga, o'qish jarayonining o'zi ixtiyoriy diqqatning hamda uning turishi va barqarorligining o'sishiga yordam beradi.

Bolalarda ixtiyoriy diqqat bilan ishlash qobiliyatini o'stirib borish max-sus tarbiya vazifalaridan biridir. Maktabda ta'lim-tarbiya ishlari sohasidagi vazifalarga, jumladan, o'quvchilar irodasi va intizomini tarbiyalash bilan bo'liq bo'lgan ixtiyoriy diqqatni tarbiyalash vazifasi ham kiradi.

Bolalarning yoshlari ulaygan sari, diqqatning ayrim sifatlari, uning ko'lami, ko'chuvchanligi, bo'linuvchanligi, kuchi va barqarorligi o'sa boradi.

Bolalarning diqqati, awalo, ko'larning torligi, bir narsadan ikkinchi narsaga sekinlik bilan ko'chishi va zo'rqa bo'linishi bilan ajralib turadi,/ Bir yoshgacha bo'lgan bolalarda biz, faqatgina juda tor konsentratsiya-lashgan diqqatni ko'rishimiz mumkin. Masalan, agar bir qo'lida olma ushlab turgan bolaning ikkinchi qo'lga ham olma bersak, u paytda ikkinchi olmani olishi bilanoq, awalgi ushlab turgan olmasini tashlab yuboradi. Demak, bunda bolaning diqqati o'z qo'lida ushlab turgan ikkita narsaga ham taqsimlay olmaydi. Keyinchalik diqqatning bo'linuvchanligi kattalar yordami bilan bolalarning o'yin faoliyatlarida, o'qish jarayonida va amaliy mehnat jarayonida o'sib boradi.

Bolalarning yoshlari ulaygan sari, diqqatning kuchi va barqarorligi o'sib boradi. Diqqatning bu xususiyatlari bolalarning o'yin faoliyatlarida, mehnatda va asosan o'qish jarayonida o'sadi.

o'qish jarayoni "uchun diqqatning ma'lum darajada kuchli va barqaror bo'lishligi ta'lab qilinadi. Diqqat barqarorligining o'sishiga bolalar ongi-ning mazmunan boyishi va xususan, ular tafakkurining o'sishi katta yordam beradi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar diqqatining kuchi va barqarorligi ularning tabiatidagi hissiyotchanlik bilan ko'p jihatdan bog'liq. Bu yoshdagi bolalarning hissiyotlari davomli va barqaror bo'lmaganidek, ularning diqqatlari ham aytarli barqaror bo'lmaydi./Lekin bolalarning hissiyotlari ko'pincha juda kuchli bo'ladi. Shuning uchun ularning diqqatlari, garchi qisqa vaqt ichida davom etsa ham, kuchli bo'ladi.

Maktab yoshidagi bolalarning hissiyotlari anchagina barqaror bo`la boshlaydi. Shuning uchun pedagog o`qish materialini hissiy momentlar bilan boyitar ekan, bu bilan diqqatning barqarorligi va kuchini saqlab turishga yordam beradi/Shuning uchun diqqatga doir bu sifatlarning ke-yingi taraqqiyoti hamffodaning taraqqiyoti bilan bo`liqdir.

SHAXSNING HISSIYOTI VA EMOTSIONAL

JARAYONI

XI bob. HISSIYOT (EMOTSIYA) \S I. HISSIYOT To`qIRISIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Kishi biror narsani idrok va tasavvur qilganida, eslab qolganida va esga tushirganida, fikr qilganida va gapirganida hamda harakat qilganida biror yoqimli (xush) yoki yoqimsiz (noxush) holatni kechiradi, bu holat huzur qilish yoki ranjishdan, maza qilish yoki qiynalishdan iborat bo`ladi. vBu kechirmalarda odamning o`z tevarak-atrofidagi narsalarga (hodisalar-ga), odamlarga va o`ziga nisbatan subyekliv munosabati ifodalanadi. Yo-qimli yoki yoqimsiz kechinma hissiyotimizning (**emotsiyalarimizning**) bi-rinchi belgisi va elementidir.

Voqelikning ayrim hodisalari kishini quvontiradi, ayrim hodisalarxafa qiladi, ba'zi hodisalarga kishi qoyil qoladi, ba'zi hodisalar darj, □ azablanadi, odam ba'zi hodisalarni ko`rib jahli chiqadi, ba'zilaridan qo`rqadi. Xursandlik, xafalik, qoyil bo`lish, □ azablanish, qahr, qo`rquv va shu kabilarning hammasi emotsional kechinmalarning xilma-xil turlaridir, odamning voqelikka bo`lgan turli subyektiv munosabatidiffddamning o`ziga ta'sir qilayotgan va uning o`zi ta'sir qilayotgan narsalardanitu□iladigan kechinmalardir. .< ^

Yoqimli kechinmalarda odamning voqelikdagi ayrim narsalarga, ho-disalarga va o`ziga nisbatan ijobiy munosabati ifodalanadi, yoqimsiz kechin-malarda esa bunga odamning salbiy munosabati ifodalanadi. Shuning uchun ham subyektiv kechinmalardan iborat bo`lgan hissiyotlar **ijobiy va salbiy hissiyotlar** deb ajratiladi. Lekin hissiyotlar yoqimli/yoki yoqimsiz subyek-tiv kechinmalar bo`lish jihatidagina emas, shu bilan birga obyektiv, ijti-moiy ahamiyatlari jihatidan ham ijobiy va salbiy hissiyotlar deb farq qi-linadi. Hissiyotlarga shaxsiy nuqtayi nazardan beriladigan baho bilan ijti-moiy nuqtayi nazardan beriladigan baho hamisha bir-biriga muvofiq bo`lavermaydi. Sub'ektiv ravishda noxush, kishini ranjitadigan kechin-malar tariqasidagi ko`pgina/hissiyotlar, ijtimoiy nuqtayi nazaridan qara-ganda, ijobiy hissiyotlar hisoblanadijMasalan, kishidagi uyalish vijdon azobi yoqimsiz va hatto qattiq azob hissi bilan kechiriladi. Lekin ijtimoiy nuqtayi nazardan qaraganda, bu hislar yuksak,

ijobiy axloqiy hislardir.

□azab va qahr hissi har bir kishida salbiy, noxush kechinma holatida o`tadi. Ammo ijtimoiy nuqtayi nazaridan qaraganda, bu hissiyot nima sababdan tuqilganligiga va nimaga yo`nalganligiga qarab ijobiy yoki sal-biy hissiyot bo`lishi mumkin. Agar bu hissiyotlar axloq tamoyillarga to`qiri keimaydigan nojo`ya ish qilib qo`yganjtishiga nisbatan tuqilgan bo`lsa, ^bu hissiyopijobiy axloqiy hissiyotdir. Ammo bu hissiyot biror shaxsiy norozilik sababli, masalan, majlisda qilingan haqli tanqid sababli tuqdirgan bo`lsa, bunday hissiyot o`zbek kishisiga nomunosib, past hissiyotdir.

Hissiyot biz idrok qilayotgan, tasawur qilayotgan va^fikir qilayotgan hodisalar va tasawurlar, shuningdek, bizning harakatlarimiz va qiliqlarimiz ta'siri bilan tuqiladi. Narsalar idrok, tasawur va fikr qilinayotgan-ligi uchungina bizda a"yrim tuyquklar tuqilib qolmasdan) balki, asosan, bu narsalar bizning ehtiyojlarimiz, manfaatlarimiz bilan ma'lum bir darajada boqlanganligiLchun ham bizda turii tuyquklar tuqdiradi, biz idrok, tasawur va fikr qilayotgan narsalar bizning ehtiyojlarimizga va manfaatlarimizga aloqasi bo`lmagan taqdirda bizda sezilarli hissiyotlar tuqilmaydi. Bunday narsalar ko`pincha e'tiborimizdan chetda qolaveradi. •Qp Shunday qilib, hissiyotlarning manbalari (yoki sabablari). bir tomondan, bizning ongimizda aks etayotgan tevarak-atrofdagi voqelik bo`lsa, ikkinchi tomondan, bizning ehtiyojlarimizdir.

j/Ko`p hollarda emotsional kechinmalarimizning mazmuniga bizning intilishlarimiz ham kiradi. Intilishlar esa hamisha ehtiyojni ifodalaydi. Lekin hissiyotlar ehtiyojlar sababli paydo boiishi tufayli, intilishlar bilan hissiyotlarbir-biriga «qo`shilib ketib» bitta tuyqu, kechinma holida namoyon bo`ladi. Bunday hollarda hissiyotlar, odatda, intilishlarni tuqdiradi yoki mavjud intilishlarni kuchaytiradi, shuning uchun ehtiyojlarning o`zi ham faol kechinmalar boiib qoladi. Hissiyotlarning yo`nalishi, faolligi intilishlarda namoyon bo`ladi.

Shunday emotsional holatlar ham boiadiki, bunda intilish juda sust boiadi yoki butunlay bo`lmaydi. Bu xil samarasiz, passiv hissiyotlarni, odatda, sentimentallik deb ataydilar. Sentimentallik — harakatsiz hissiyot bo`Hb, odatda, faqat so`z bilan cheklanib, oh-vohlar qilish, ba'zan ko`z yoshi to`kishdan nariga bormaydi. "

Hissiyotlarning faollik darajasi kishidagi qo`zqlish va kuchlanish ho-latida yoki tinchish

va bo`shashish holatida, yoki kishidagi hamma kuch-lar□ayratga kirgan holatda, yoxud bu kuchlar zaiflashgan va bo`shashgan holatda namoyon bo`ladi. Hissiyotlarning mana shu faoliik darajasiga qarab, ular stenik va astenik hissiyotlarga bo`linadi.

Kishining hayotiy faoliyatini oshiradigan, □ayratini orttiradigan his-siyotlar stenik hissiyotlar deb ataladi. Masalan, nihoyatda xursandlik, □azablanish hislari stenik hissiyotlar qatoriga kiradi. Kishining hayotiy

faoliyatini pasaytiradigan, qayratini susaytiradigan hissiyotlar **astenik** his-siyotlar deb ataladi. Qam-qussa, ma'yuslik, afsuslanish kabi hissiyotlar mana shunday astenik hissiyotlardir.

«His» degan termin ko'pincha «sezgi» degan termin bilan bir ma'noda ishlatiladi. Masalan, ba'zan: «Men yoruqlikni his qilyapman, men issiq-likni his qilyapman» deyish o'rniga: «Men yoruqlikni sezyapman, men issiqlikni sezyapman*» deb ham aytishadi. Shu vaqtgacha biz psixologiya-da ham sezgi organlari deyish o'rniga his qilish organlari deb aytishga odatlanib qolganmiz.

Sezgi bilan hisni bir-biridan farq qilish kerak. Sezgi odamdan mustaqil ravishda mavjud bo'ladi, u narsalar va hodisalarning in'ikosidir. His-siyot esa odamning shu narsalarga va hodisalarga munosabatini ifodalovchi tuygular, kechinmalardir. Sezgililar bizga narsalar va hodisalarning o'zini bildiradi, ammo hissiyot esa odamning shu narsalarga va hodisalarga munosabatini, bu narsalar va hodisalar odamda qanday holat tug'dirganligini (xush yoki noxush holat tug'dirganligini) bildiradi.

, II. HISSIYOTNING FIZIOLOGIK ASOSLARI

Emotsional kechinmalar organizmdagi alohida fiziologik jarayonlar, o'zgarishlar bilan bog'liq ekanligi har kungi tajribada ko'rinib turibdi. Masalan, emotsional kechinmalarda cho'chida qon aylanishi o'zgaradi, yurak urishi tezlashadi yoki susayadi. Bir xil emotsional kechinmalar cho'chida odam qizaradi, boshqa bir xil emotsional kechinmalar cho'chida esa odam oqaradi yoki bo'zaradi. Emotsional jarayonlarning yurak faoliyatidagi o'zgarishlar bilan bog'liq ekanligi shu qadar ayon sezilib turadiki, hatto oddiy tilda «his» bilan «yurak» degan so'z bir-biriga o'xshash ma'noda ishlatiladi. Odatda, «yuragim orziqib ketdi», «yuragim orqamga tortib ketdi», «yuragim yorilay dedi» deb gapirilganida, «yurak» so'zi bilan qo'rqib ketish, sevinish kabi hislar ifodalanadi.

Emotsional kechinmalar vaqtida nafas olish ham o'zgaradi: ayrim kechinmalar vaqtida nafas olish tezlashadi, ayrim kechinmalar vaqtida esa nafas olish susayadi. Shuningdek, ovqat hazm qilish jarayonlari va ichki sekretsiya bezlarining faoliyati ham o'zgaradi. Emotsional jarayonlar butun organizmning faoliyatiga ta'sir qiladi.

Odamdagi hissiyotning fiziologik asosi, avvalo, bosh miya po'stida sodir bo'ladigan

jarayonlardir.

Bosh miya po`sti hissiyotlarning kuchini va barqarorligini idora qilib turadi. Buni shu bilan isbot qilish mumkinki, miya ynrin sharlari olib tashlangan hayvonlar eng arzimas sabablar bilan muttasil va shu bilan birga kuchli ravishda hayajonga kelaveradi. Miya po`sti zaiflangani nati-

iasida bet muskullari faiaj boigan kishiiar har xii narsalarga, hatto juda arziimas narsaga ham hamisha va qattiq kula beradilar. Bosh miya po`stining faoliyati buzilishi natijasida ba'zi kishilarda har xil taassurot, bu taas-surotga butunlay muvofiq boimagan teskari emotsional alomatlarni qo`z□atadi - kuldiradi yoki yigiatadi. Bunday hollarda bemor kishilar ko`pincha o`zlari kulib tursalar ham, aslida □amgin boiadilar, ko`z yoshi to`ka turib esa xursandlik his qiladilar.

I.P. Pavlov tarkib topgan dinamik stereotip faoliyatidagi buzilishlar ko`pgina hissiyotlarning fiziologik asosi ekanligini ko`rsatib o`tgan. U di-namik stereotipdagi buzilishlarni ko`p kuzatish natijasida chiqargan xu-losani ta'kidlab bunday deb yozadi: «Mening fikrimcha, katta miya yarim sharlaridagi boya bayon qilingan fiziologik jarayonlarni, odatda, o`zimizcha subyektiv tarzda, umuman ijobiy va salbiy deb ataydigan *hislarga* muvofiq keladi, deb o`ylash uchun yetarli asos bor... Bular qiyinlik va yengil tortish hissi, tetiklik va charchash hissi, mamnunlik va norozilik, suyunish, tantana va umidsizlik hissi va hokazo.

Menimcha, ko`pincha odatdagi turmush tartibining o`zgargan payt-larida, odat boiib qolgan bironta mash□ulot to`xtatilganida, yaqin kishidan judo boiganda, aqliy iztirob cho□ida, maslak va e'tiqodlarda keskin bu-rilishlar ro`y bergan cho□da kechiriladigan o□ir hissiyotlarning fiziologik asosi xuddi eski dinamik stereotipning o`zgarishi, uning yo`qolishi va yangi dinamik stereotipning qiyinlik bilan hosil boiishidan iborat bo`lsa kerak» (III tom, 2-kitob, 243-244-bet).

Hissiyotlar **bosh miya po`stining ostki qismlari faoliyati** bilan ham bo□langandir. Jumladan, ko`rish bo`rti□i hislarni ifodalaydigan ixtiyor-siz harakatlarning markazlaridir. Buni shu bilan isbot qilish mumkinki, ko`rish bo`rti□ining shikastlanishi natijasida, hissiyotni ifodalovchi yuz harakatlari ham izdan chiqadi. Bosh miya po`sti ostidagi markazlardan mahrum boigan hayvonlarda hissiyotlarni ifodalovchi harakat belgilari boimaydi.

Bosh miya po`sti ostidagi qismlarda vegetativ nerv sistemasini boshqa-ruvchi markazlar bor. Bu markazlar emotsional kechinmalar bilan mus-tahkam bogiangandir.

Ba'zi hissiyotlar vegetativ nerv sistemasi faoliyatining hamda bu siste-ma boshqarayotgan organlar faoliyatining oshib ketganligi sababli tu□iladi. Shu sababli, ba'zi emotsional

kechinmalar vaqtida qon aylanish organlarining faoliyati, ovqat hazm qiladigan organlar faoliyati kuchayganligini, nafas olish o'zgarganligini, ko'zning nurlanishini, rangning qizarganligini ko'ramiz va hokazo. Bunday hollarda ichki sekretsiya bezlarining faoliyati oshib ketib, ular nerv sistemasini oziqlantiruvchi va qo'zqatuvchi kerakli moddalarni organizmga ajratib beradi. Bunday emotsional holat

choʻnida biz qayratimiz oshib ketganiigini sezamiz, oʻzimizni bardam, ishchan his qilamiz.

Aksincha, boshqa ba'zi bir hissiyotlar vegetativ nerv sistemasi faoliya-tining va shu sistema boshqarayotgan organlar faoliyatining pasayishi sa-babli tuqiladi. Qayqu, qam, qo`rquv singari mana shunday salbiy emot-siyalar choʻnida qon aylanish, ovqat hazm qilish, nafas olish o`zgaradi, kishining rangi oqarib-bo`zarib ketadi, uning ko`zlari nursizlanadi va hokazo.

Ba'zi salbiy hissiyotlar, masalan, qazab, vahima ba'zan vegetativ nerv sistemasining faoliyatini oshirib yuboradi. Lekin bunday hollarda ham shu hissiyotlarning salbiy xarakteri shu narsada namoyon boiadiki, bun-day hissiyotlar tugashi bilan organizm bo`shashib ketadi, kishining tinkasi quriydi, ba'zan esa kishida alohida asabiy betoblik vujudga keladi.

Biz o`zimiz sababini anglamagan emotsional holatning, ya'ni bizga sababi maium boimagan tuyquularning bizda tuqilishi vegetativ nerv sistemasida va bu sistema boshqaradigan organlarda boiadigan o`zgarishlar bilan izohianadi. Chunonchi, odamda ba'zan besabab xushchaqchaqlik, besabab xavotirlanish, ko`ngil qashlik va shu kabi holatlar paydo boiadi.

Biroq, shuni nazarda tutish kerakki, vegetativ nerv sistemasi bosh miya po`sti biian bogiangan boiib, odam organizmida boiadigan vege-tativ jarayonlarning hammasi bosh miya po`stiga bo`ysunadi. I.P. Pavlov taiimotiga ko`ra, nerv sistemasining oliy boiimi boigan bosh miya «badan-da bo`ladigan hodisalarning hammasini idora qilib turadi» (o`sha kitob, 410-bet).

Bundan chiqadigan xulosa shuki, emotsional kechinmalaming ham-masi bosh miya po`stining faoliyati bilan maium darajada bogiangandir.

Ikkinchi signal sistemasi odamning emotsional kechinmalarida katta rol o`ynaydi, ikkinchi signal sistemasidagi boqlanishlar insoniy oliy his-larning- intellektual, axloqiy, estetik hislarning — nerv-fiziologik aso-sidir. Ikkinchi signal sistemasi birinchi signal sistemasi bilan uzilmas ra-vishda bogianganligi va shu orqali bosh miya po`sti ostidagi qismning faoliyatiga ta'sir qilib turishi sababli, odam o`z hissiyotlarini ongli ravish-da o`zi boshqarib tura oladi.

III. HISSIYOTNING TASHQIFODALANISHI

Psixik jarayonlarning hammasi organizmning tashqi o`zgarishlarida va harakatlarida

maium darajada ifodalanadi. Lekin odamning hissiyot-lari ayniqsa, yaqqol ifodalanadi. Emotsional kechinmalar organizmning tashqi o`zgarishlarida shu qadar yaqqol alomatlarda ifodalanadiki, odat-da, biz odamning tashqi ko`rinishiga qarab unda qanday hissiyotlar yuz berayotganligini — u xursandmi, yoki xafami, □ azablanganmi yoki biror

nimadan qo`rqib turganmi, unda muhabbat paydo bo`lganmi yoki nafrat paydo bo`lganmi, shodlik paydo bo`lganmi yoki uyalish paydo bo`lganmi, xullas, mana shu hislarning ko`pini aytib bera olamiz. Rang ko`r, hol so`r, degan hikmatli so`zning psixologik ma'nosi bunga misol bo`la oladi. hissiyotlarning tashqi alomatlarini *ifodali harakatlar* deb ataladi.

Emotsional kechinmalar awalo muskullarning ixtiyorsiz bo`ladigan harakatlarida ifodalanadi. Ijobiy hissiyotlar vaqtida bu harakatlar, odatda, shu hislarni tu`dirgan narsa tomonga yo`nalgan bo`ladi, salbiy hissiyotlar vaqtida esa bu harakatlar shu hislarni tu`dirgan narsadan teskari tomon-ga yo`nalgan bo`ladi. Masalan, biz bir badiiy suratni ko`rib undan zavq-lansak, bizda yoqimli his tu`iladi, shuning uchun beixtiyor shu suratga yaqinlashamiz. Shuningdek, qalin do`stimiz bilan to`satdan uchrashib qolganimizda, biz shu do`stimizga tomon beixtiyor harakat qilamiz, ya'ni unga yaqin borib qolganligimizni o`zimiz ham sezmay qolamiz.

Ayrim salbiy hissiyotlar vaqtida bizning harakatlarimiz shu hisni tu`dirgan narsadan chetlatishga intiladi. Boshqa ba'zi salbiy hissiyotlar vaqtida, masalan, □azab, nafrat hislari vaqtida bizning harakatlarimiz shu emotsional kechinmalarga sabab bo`lgan narsa tomonga yo`naladi. Buning sababi shuki, bizda shu narsani yo`q qilish yoki uning harakatini bostirish harakati tu`iladi va biz shunga intilamiz. Mustaqil vatanimiz-ning dushmanlari, terrorizmga, diniy aqidaparastlikka, vahobizmga nis-batan bizdagi □azab va nafratning ajoyib ahamiyati bor, chunki bu □azab va nafrat dushmanni yo`q qilishga qaratilgan emotsional kechinmalardir.

Bizning emotsional kechinmalarimiz mimikada, gavda harakatlarida va imo-ishoralarda ayniqsa yaqqol ifodalanadi. Kishining emotsional kechinmalari fiziologik jarayonlarda yi`i, kulgi va boshqa shu kabilarda ham namoyon bo`ladi.

-- Hissiyotlarning harakatlarda, mimikada, gavdada, imo-ishoralarda va ma'noli ko`z qarashlarda, boshqa shu kabilarda mana shu tariqa tashqi ifodalanishlarining hammasi suratga va kinoga olish yo`li bilan qayd qilinishi mumkin. _.

Kishining emotsional kechinmalari uning nutqida ifodalanadi. Turli emotsional kechinmalar vaqtida uning tezligi o`zgaradi, ko`pincha, nutq-ning sintaksis tuzilishi buziladi, ritmika va intonatsiya o`zgaradi. o`tkazilgan tekshirishlar shuni ko`rsatdiki, □amginlik va ma'yusHk hislarini ifodaiovchi nutq vaqtida shu nutqni so`zlovchi kishining ovozi beixtiyor

pasayib ke-tadi, nutqning o`zi susayib qoiadi, so`zlayotgan kishining tovushi ham bo`linib-bo`linib chiqadi. Xursandlik holatida bir nima so`zlayotgan kishi-ning nutqida bunga butunlay teskari holat namoyon bo`ladi. Turli emot-sional kechinmalar vaqtida ovozning titrashi va uning past-balandligi turli-cha o`zgaradi.

Hissiyotlarning mana shu tashqi ifodalari, odatda, ixtiyorimizdan tashqari namoyon bo`ladi. Shuni ham aytib o`tish kerakki, ayrim hislar o`ziga xos shaklda ifodalanadi. Masalan, qo`rquv vaqtida kishining ko`z qorachiq-lari kengayib ketadi, badani qaltiraydi, yuzi oqarib-bo`zarib ke-tadi. Xursandlik hissi vaqtida kishining ko`zi yarqirab ketadi, yuzida qi-zarish paydo bo`ladi, harakatlar tezlashadi va hokazo.

Ammo odam o`zining ifodali harakatlarini o`zgartirishi mumkin: u ba'zi harakatlarni tiyib turishi, ba'zilarini esa kuchaytirishi mumkin. Odam sun'iy ravishda yangi ifodali harakatlar yaratishi va shu ifodali harakatlar yordami bilan o`zidagi emotsional kechinmalarni to`liq va xilma-xil qilib ochib berishi mumkin.

Odam o`zining mimikasi va gavda harakatini, shuningdek, tovushini atayin chiroyli qilib ko`rsatishi mumkin. U garchi o`zi muayyan hissiyot-larni kechirmayotgan bo`lsa ham, ammo shu hissiyotlarni ifodalaydigan \ harakatlar yaratishi mumkin. Chunonchi, artistiar sahnada o`z hislarinil emas, balki sun'iy mimika, imo-ishoralar, nutqining intonatsiyasi va shuj kabilarni yaratish yo`li bilan muayyan ifodali harakatlarni tasvirlab\ ko`rsatishlari lozim bo`ladi. Har bir kishi ham o`z hissiyotlarining tashqi ifodalarini ma'lum darajada o`zgartirishi mumkin.

Mana shu o`zgartiriladigan va yangidan vujudga keltiriladigan ifodali harakatlar, ya'ni emotsional kechinmalarning tashqi alomatlari kishida mustahkam o`rnashib qolishi, ko`nikma va odatga aylanishi, so`ngra esa hislarning tabiiy ifodasi tariqasida beixiyor namoyon bo`lishi mumkin.

IV. EMOTSIONAL HOLATLAR VA ULARNING TURLARI

Hissiyotlar paydo bo`lish tezligi, kuchi va davomiyligi (barqarorligi) jihatidan bir-biridan farq qiladi.

Hissiyotning paydo bo`lish tezligi. Emotsional kechinmalar turii hol-larda turlicha teziik bilan paydo bo`ladi. Ba'zan hissiyotlar juda tez to`satdan, darhol paydo bo`ladi, masalan, kishi birdan xursand bo`lib ketadi, darhol □ azabga keladi, darhol achchiqlanadi va hokazo. Lekin ba'zan shu hissiyotlarning o`zi dafatan o`zgarmaydi, balki asta-sekin tu□ila boshlaydi. Xursandlik ham, □ azab ham, asta-sekin qo`z□aladi. (Bunday holatni biz «qo`rqanligi»

yoki «suyunganligi darrov bilinmadi» deb aytamiz.)

Lekin shunday emotsional kechinmalar borki, ularning qay darajada tez paydo bo`lganligini belgilash qiyin yoki butunlay belgilab bo`lmaydi. Masalan, bizdagi kayfiyatlarning ko`pchiligi shular jumlasiga kiradi.

Hissiyotning kuchi. Emotsional kechinmalarning kuchi turlicha bo`lishi mumkin. Hissiyotning kuchi, awalo, yoqimli yoki yoqimsiz tuyqularning naqadar kuchli bo`lishidadir. Shuning uchun ham «juda xursand bo`ldim», «unchalik yoqmadi» va shu kabi iboralar ishlatiladi. Subyektiv jihatdan olganda, hissiyotning kuchi shu hissiyotni shaxsning naqadar ehtiros ila kechirayotganligi bilan ham belgilanadi.

Hissiyotning kuchi intellektual (aql-idrok) jarayonlarga ham sezilarli ravishda ta'sir qiladi. Emotsional qo`zqlalishning ma'lum bir darajasida intellektual jarayonlar kuchayadi: idrok va tasawur yaqqolroq bo`ladi, tafakkur jarayonlari jadallashadi. Lekin ba'zan, ayniqsa, kuchli emotsional kechinmalar vaqtida intellektual jarayonlar cheklanadi, sustlashadi va hatto aql-farosat qochadi. Odam o`z hissiyotlarini tiyib tura olmaganlari-da ko`proq shunday bo`ladi. Paydo bo`lgan tasawurlar va fikrlar to`xtalib qoladi yoki yo`qoladi, mantiqiy boqlanishlar susayadi, tafakkuming na-zorat qiluvchi, tanqidiy faoliyati bo`shashadi yoki butunlay to`xtab qola-di. Odam mana shunday qattiq emotsional iztirob holatida qattiq haya-jonga tushgan yoki hovliqqan paytlarida ko`pincha nojo`ya ishlar qilib qo`yadi, mantiqqa siqlmaydigan, subyektiv, haqsiz, qlarazli xulosalar chiqaradi, eng oddiy masalalarni ham hal qila olmay qiynalib qoladi. o`z atrofidagi vaziyatni yaxshi payqay olmaydi. Agarkuchli hissiyotlami bizning ongimiz boshqarib tursa, bu hissiyotlar bizning tamoyillarimiz tufayli tuqlilgan bo`lsa, bunday kuchli hissiyotlar ijobiy ahamiyat kasb qiladi. Ifodalovchi harakatlarning muskul-harakatlantiruvchi sohadagi va nutq-dagi eng sezilarli o`zgarishlar bilan birga kuchayishi yoki kuchsizlanishi sirtidan qaraganda hissiyotlarning kuchi qay darajada ekanligini bildirib turadi. Hissiyot naqadar kuchli bo`lsa, uning sirtqi ko`rinishi shu qadar ifodali bo`ladi.

Muayyan narsaga zo`r intilish bilan namoyon bo`ladigan kuchli hissiyot-lar katta-katta to`siqlami yenga oladigan kuchli harakatlarda ifodalanadi.

Sensor hissiyotdan farqli bo`lgan emotsional hissiyot his-tuyqlularpaydo bo`lishining tezligi va kuchi bilan belgilanadi.

L-^ His-tuyqlularning barqarorligi. Emotsional kechinmalar qanchalik uzoq davom etishi (barqarorligi) bilan ham bir-biridan farq qiladi. Paydo bo`lgan kechinmalar uzoq vaqt davom etilsa, bunday his-tuyqlular barqaror kechin-malar deb ataladi. His-tuyqlular paydo bo`lishi bilan darrov so`nib qolsa, yoki boshqa biror emotsional kechinmaga tez o`tib ketsa. bunday

his-tuyqular beqaror his-tuyqular deb ataladi.

His-tuyqularning kuchi va barqarorligini ulaming chuqurligidan farq qilmoq kerak. His-tuyqularning chuqurligi, odatda, tasawuriar va fikr-larning, shuningdek, mana shu konkret emotsional kechinma sababli paydo bo`lgan va shu kechinmalarga muayyan bir ma'no berayotgan intilish-

larning xilma-xilligi va boyligi bilan belgilanadi. Odamning e'tiqodlari, dunyoqarashi, qiziqishlari va mayllari bilan aloqador tasawurlarga, fikr-larga va intilishlarga boy bo'lgan his-tuyqular chuqur his-tuyqulardir. Chuqur his-tuyqular o'tib ketganidan keyin ham, odatda, ularning izi uzoq vaqt saqlanib qoladi. Ko'pincha tasodifiy idrok qilishlar va tasavvurlar bilan bo'liq bo'lgan beqaror his-tuyqular, ya'ni «havas» deb ataladigan his-tuyqularchuqurbo'lmaydi. Bunday vaqtincha havaslar, odatda, odamning xotirasida biror sezilarli iz qoldirmaydi.

His-tuyqularni qo'zqatuvchi emotsiyalarning xususiyati — paydo bo'lish tezligi kuchi va barqarorligi bir qancha sabablarga, ya'ni nerv sistemasining holatiga, muayyan paytda paydo bo'lib qolgan ehtiyojlar-ning kuchiga, shu hislarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan hodisalarning shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatini odam qay darajada anglaganligiga, shu his-tuyqular paydo bo'layotgan va o'tayotgan vaziyatga, shaxsning individual xususiyatlariga bo'liqdir.

Hislarning ayni vaqtda naqadar tez, kuchli va barqaror bo'lishiga qarab, emotsional holatlarning turlari farq qilinadi. Emotsional holatlarning asosiy turlari — kayfiyat, ehtiros, ruhlanish va affektlardir.

Kayfiyat

Kayfiyat zaif yoki o'rtacha kuchga ega bo'lgan va, odatda, ancha barqaror emotsional holatdir. Odamdagi ba'zi bir kayfiyat bir necha kun, bir necha hafta, bir necha oy va undan ham ko'proq davom etishi mumkin. Quvnoq kayfiyat, ma'yus kayfiyat, qamginlik kayfiyati, qazab kayfiyati va shu kabi kayfiyatlar, yaxshi yoki yomon kayfiyatlar bo'lib turishi hammaga ma'lum. Biz biror kishidan, ahvollaringiz qalay, deb so'raganimizda, biz, asosan, uning kayfiyatini nazarda tutamiz.

Odamdagi turli kayfiyat turlicha sabablar tufayli tuqilishi mumkin. Odamning shaxsiy yoki ijtimoiy hayotida sodir bo'lgan va shu odam uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan biror voqea mana shu xildagi kayfiyatning tuqilishiga sabab bo'lishi mumkin. Biror ishning muvaffaqiyatli bajarilganligi odamda bir necha kun davom qiladigan xursandlik, shodlik kayfiyatini tuqdirishi mumkin. Biror ishning muvaffaqiyatli bajarilganligiga mo'tabar kishi yoki muassasa tomonidan berilgan yuksak baho odamning kayfini choqilib yuboradi. Ishdagi chatoqlik, muvaffaqiyatsizlik, odam-ning qilgan ishiga past baho berilganligi uning ruhini

tushirib yuboradi, unda ma'yuslik tuqdiradi, uning o`z kuchiga ishonchsizlik vujudga keltiradi.

Odamdagi nerv sistemasining holati va umuman odam soqliqining holati odamda ma'lum bir kayfiyatning tuqilishiga sabab bo`lishi mum-kin. Ba'zan kishi o`zida muayyan kayfiyat tuqdirgan sabab nimaligini anglamaydi. Bunday hodisa ko`pincha organizmning holati, jumladan, nerv sistemasining holati sababli vujudga keladi.

Odatda, muayyan kishida u yoki bu xil kayfiyat ustunlik qilishi mumkin. Odatda, qay xildagi kayfiyatning ustunlik qilganiga qarab, biz ba'zi kishilarni quvnoq, xushchaqchaq, bardam kishilar deymiz, ba'zi kishilar-ni esa □amgin, ma'yus, beparvo kishilar deymiz. Mana shunday ustunlik qilgan kayfiyat odam xarakterining xislati bo`lib qoladi.

Odamning barcha psixik jarayonlarida va faoliyatida kayfiyat katta rol o`ynaydi. Tasavurlar va fikrlarning o`tishidagi tezlikka, shuningdek, tasav-vur va fikrlarning mazmuniga hamda yo`nalishiga kayfiyat ta'sir qiladi. Odamdagi boshqa emotsional kechinmalarning hammasiga kayfiyat, odat-da, o`zining ta'sirini o`tkazib turadi, bu kechinmalarning, intiiishlarning va harakatlarning faolligida shu kayfiyat o`zgarishini ko`rsatadi. Masalan, odamning kayfi cho□ bo`lsa, u ancha faolroq bo`ladi, odam ma'yus bo`lsa, unchalik faol bo`lmaydi. Odamning kayfiyati uning tevarak-atrofdagi kishi-larga va narsalarga munosabatiga ta'sir qiladi. Chunonchi, odam xursand bo`lib turganida uning ko`ziga hamma narsa yaxshi bo`lib ko`rinadi, odam xafa va ma'yus bo`lib turganida, uning ko`ziga hamma narsa yomon ko`rinadi. Ijobiy kayfiyat, xushchaqchaqlik va xursandlik kayfiyati ustun bo`lib turganida, odam vaqtincha muvaffaqiyatsizliklarni va xafagarchilikni ham osonlik bilan o`tkazib yuboradi.

Odamzod onglidir, binobarin, u salbiy kayfiyat bilan kurashmo□i: ma'yuslikka, bo`shanglikka, sababsiz tajanglikka berilmasligi mumkin va lozim. Odamning o`zida va boshqa kishilarda bardamlik, xursandlik, xush-chaqchaqlik kayfiyati tu□dira bilishi uning eng yaxshi xislatidir.

Odamning o`zidagi e'tiqod, maslak, qiziqish hamda o`zi yashab va ishlab turgan vaziyat undagi muayyan kayfiyatning davom ettirilishi uchun katta ahamiyatga egadir. Bardamlik, xushchaqchaqlik kayfiyati bizning kishilarimizning asosiy xususiyatidir. o`zbek xalqi mustaqillikka erishishini o`z maqsadi va maslagi deb biladi. U o`z mehnatining erkinligini anglab, Vatani uchun sidqidildan harakat qilish ularda mana shunday kayfiyatni vujudga keltirdi. Bizda har bir kishi nima uchun mehnat qilayotganini, kim uchun mehnat qilayotganini biladi. Mehnatning tagi rohat ekanligini his qiladi.

Maiumki, mehnat ijtimoiy foydali, moddiy yoki maiiaviy mahsulot ishlab chiqarishga qaratilgan faoliyatdir. Mehnat faoliyati o`zining amal-ga oshirilishi uchun yuksak psixologik funksiyalarni talab qilish bilan bir-ga, insoniyat taraqqiyoti jarayonida ularni tarkib topishi

uchun shart-sharoitlar yuzaga keltiradi. Bu esa inson kayfiyatiga ta'sir qiladi. Kayfiyatning chog'iigi mehnat unumdorligini oshiradi. Uni sarmahsul qiladi.

Mustaqillikka to'la erishib olgunga qadar qancha uqubatli mehnatlar-ga duch kelindi. Xalqimiz tushkunlikka tushmay, qiyinchiliklarga bar-dosh berib, to'siqlarni yengib, ko'tarinki kayfiyat bilan mehnat qilib o'z

maqsadlariga erishdilar. Xalqimiz qiyinchiliklarni qunt bilan yengishga doim tayyordirlar.

«o`tadi shubhasiz yaxshi va yomon, Baxtlidir yaxshi nom qoldirgan inson*».

Shayx Sa'diy

Ehtiros

Ehtiros ham uzoq davom qiladigan va barqaror bo`lgan emotsional holatdir. Lekin kayfiyatdan ehtirosning farqi shuki, ehtiros muayyan harakatga, muayyan obyektga muttasil intilishda kuchli sur'atda ifodalangan kuchli emotsional holatdir. Ehtiros hamisha aniq bir narsaga qaratilgan bo`ladi. Masalan, odam-larda bilimga, ixtirochilikka, musiqaga bo`lgan ehtiros mana shunday aniq ehtirosdir. Bular ijobiy ehtirosdirlar misol bo`la oladi. Bularning axloqimiz nuqtayi nazaridan qaraganda, salbiy ehtirosdirlar ham bor.

Masalan, ichkilikbozlikka, alkogolga, qimorga, kartabozlikka hirs qo`yish, pulparastlik mana shunday salbiy ehtirosdirlardir. Ijobiy ehtirosdirlar odamni ulkan ijodiy faoliyat yo`liga yetaklovchi kuchdirlar.

K.E. Siolkovskiyda kosmosga uchish masalalarini ilmiy jihatdan ish-lab chiqishga xuddi mana shunday katta ehtiros bor edi. U butun umr bo`yi mana shunday ehtiros bilan yashadi. I.P. Pavlov yoshlarga yozgan o`zining mashhur xatida ilmiy tadqiqot sohasidagi ehtirosning uluq ahamiyati borligini ko`rsatib bunday degan edi: «Ilm-fan odamda ko`p kuch sarflab, zo`r ehtiros bilan ishlashni talab qiladi. o`zlaringizning ishingizda va qidirishlaringizda ehtirosli bo`lingiz».

Ruhanish

Emotsional holatning bir turi bo`lgan ruhanish xilma-xil faoliyat-larda namoyon bo`ladi. Kishidagi ruhanish muayyan faoliyatga katta kuch va istak bilan intilishdan iboratdir.

Faoliyatdan kuzatilgan maqsad ravshan bo`lganida va bu faoliyatning natijasi ochiq ko`rinib turganida hamda kerakli, qimmatli natija ekanligi bilinib turganida birdaniga va tez ruhanish paydo bo`lishi mumkin. Faoliyat jarayonining o`zida shu faoliyatning qimmatli va ijtimoiy ahamiyatli ekanligi aniqlanib qolgan hollarda ham bunday emotsional holat asta-sekin vujudga kelishi mumkin.

Ruhlanish ba'zan qisqa muddat, ba'zan esa uzoq muddat davom etadi. Ruhlanish ijobiy emotsional holatdir. Ruhlanish faqat ayrim kishining o'zigagina xos holat bo'lmasdan, shu bilan birga, juda ko'p vaqt butun bir jamoaga mushtarak kechinma tariqasida ham namoyon bo'ladi. Bir xildagi vaziyatda, bitta faoliyatning o'zi bilan shu□ullanayotgan vaqtda, bitta muayyan □oyani amalga oshirayotgan vaqtda bir kishida yoki bir guruh odam-larda paydo bo'lgan ruhlanish boshqa odamlarga tez o'tishi mumkin.

Bunday hollarda shu tariqa ruhlangan odamlar qanchalik ko'p bo'lsa, shu guruhdagi har bir kishida bu ruhlanish hissi shunchalik kuchli bo'ladi.

Inson faoliyatining hamma turlarida o'ziga xos ruhlanish voqe bo'lishi mumkin: bunday faoliyat jamiyat uchun va ayrim shaxs uchun alohida ahamiyatga ega bo'lgan hollarda ham, faoliyat natijalari qo'yoq maroqli bo'lgan hollarda ham odamlarda mana shunday ruhlanish paydo bo'ladi. Bu emotsional holat odamlarning ijodiy faoliyatida, ayniqsa, tez-tez va qo'yoq yorqin namoyon bo'ladi. Ruhlanish - odamning o'zidagi eng yaxshi ruhiy kuchlarning hammasini safarbar qilishi demakdir. Bu his mehnat va ijodiy faoliyatda muvaffaqiyat qozonishni va dushmanga qarshi kurashda muvaffaqiyat qozonishni ta'minlaydigan hal qiluvchi faktorlarning biridir.

Affektlar

Tez paydo bo'ladigan, nihoyat darajada kuchli, qo'yoq jo'shqinlik bi-lan o'tadigan qisqa muddatli emotsional holatlar affektlar deb aytiladi. Masalan, birdaniga achchiqlanish, qo'zablanish, to'satdan qo'rqish va shu kabi holatlar affektlarning bir ko'rinishidir. Affektlar ko'pincha to'satdan paydo bo'ladi va ba'zan atigi bir necha daqiqa davom etadi. Affekt holatida kishining ongi, tasavur qilish va fikr qilish qobiliyati torayadi, susa-yib qoladi. Mana shunday kuchli emotsional qo'zqalish shiddatli ha-rakatlarda, tartibsiz gaplarni gapirib yuborishda, ko'pincha, baqirib yu-borish tarzida namoyon bo'ladi. Affektlar vaqtida odamning harakatlari kutilmagan tarzda, «portlash» singari, birdaniga boshlanib ketadi.

Ba'zan affektlar tormozlanish holati tariqasida namoyon boiadi va bunday holatda organizm bo'shashib, harakatsiz bo'lib va shalvirab qola-di. Chunonchi, kutilmagan bir quvonchli holatni ko'rib suyunib ketgan kishi «o'zini yo'qotib qo'yadi» va «nima deyishni bilmay qoladi». Bunday holat ko'pincha odam birdaniga qo'rqanida, to'satdan quvonganida, birdaniga qo'zablanganida va shu kabi hollarda, ayniqsa, yaqqol namoyon bo'ladi.

Affektlar kishining irodasi bo'shashgan vaqtda paydo boiadi, af-fektlar odamning o'zini tiya olmasligini, o'zini tuta bilmasligini ko'rsatadigan alomatdir. Affekt — emotsional xatti-harakatning ibti-doiy shaklidir.

Lekin har bir kishi o'zi yetarli daraja ongli boiganligi uchun, o'zida affekt paydo boiishiga yoi qo'yimasligi yoki affekt paydo boiishi bilanoq o'zini darhol bosib olishi

mumkin. Odam affekt juda zo`r kuch bilan paydo boigan vaqtda ham «o`zini tutib qolishi» mumkin. Albatta, buning uchun kishida kuchli iroda boiishi, unda o`zini tuta bilish, o`zini tiya bilish singari iroda sifatlari mavjud boiishi kerak. Odamda bu sifatlar tarbiya va o`z-o`zini tarbiya qilish yoi bilan paydo qilinadi.

X[^] V. ODAM HISSIYOTLARINING MAZMUNI

Yoqimli va yoqimsiz kechinmalar odamdagi hissiyotlarning birinchi belgisi ekanligi yuqorida aytib o`tilgan edi. Lekin hissiyotlarni faqat shu kechinmalardangina iborat deb bo`lmaydi. Har bir kishiga ma'lumki, yo-qimli va yoqimsiz kechinmalar, zavqlanish, huzur qilish yoki zavqlan-maslik holati turli hollarda kishida turlicha o`tadi. Odam o`zining ochligini yoki chanqovini qondirganida huzur qiladi, ammo shu odamning o`zi musiqa tinglaganida, do`stlari bilan uchrashganida, biron ma'naviy zavq ba`ishlaydigan ish qilganida va shu kabi hollarda boshqacha huzur qiladi. Suvsash odamda yoqimsiz bir his tu`diradi, lekin shu biron qiyin vazifani bajara olmay qolganida, unda boshqacha bir yoqimsiz his tu`iladi. Ammo ayni shu odam axloq doirasiga si`maydigan yomon ish qilib qo`yganida va biror narsadan yoki ishdan uyalganida, vijdon azobiga tushib qolganida esa unda butunlay boshqacha yoqimsiz his tu`iladi va hokazoj Hissiyotlarni bir-biridan farq qiladigan mana shu xususiyatlarning ham-masi hissiyotlarning mazmunini tashkil qiladTJ

Hissiyotlarning mazmuni, bir tomondan, odamning ehtiyojlari bilan belgilansa, ikkinchi tomondan, shu hissiyotlarning tuzilishiga sabab bo`lgan faoliyat va idroklar, tasawurlar, fikrlar bilan belgilanadi. Odamga, avva-lo, biologik (tabiiy) ehtiyojlar xosdir, shu sababli odamga biologik ehti-yojlar bilan bo`liq bo`lgan hislar ham xosdir. Ochlikni, chanqashni va to`yishni his qilish, so`liqni, tetiklikni, charchashni his qilish, o`riqni his qilish, shuningdek, organizmning holati va faoliyati bilan bo`iiq bo`lgan boshqa hislar ham mana shunday ehtiyojlarga bo`liq (ijobiy va salbiy) hislar jumlasidandir.

^Odamga tarixan rivojlangan yuksak yoki ma'naviy ehtiyojlar xos bo`iganligi sababli, bu ehtiyojlar bilan bo`liq bo`lgan yuksak hislar — intellektual, ma'naviy, estetik va boshqayshu kabi hislar ham unga xosdir.

Yuksak hislar tufayli odamning tabiiy (biologik) hislari ham ma'naviy tus oladi desa bo`ladi: bu hislar intellektual va axloqiy hislarni ham, este-tik hislarni ham qisman o`z ichiga oladi, hatto organik, biologik ehtiyoj-lar va jarayonlar sababli tu`ilgan hissiyotlarni - ochlik va to`yish hissi, so`liq, kasallik va charchash kabi hislarni ham odam ijtimoiy mavjudot sifatida, shaxs sifatida kechiradi.

Odamning boshqa organik ehtiyojlari singari ochlikni qondirishi uning ma'naviy va estetik hislari bilan chambarchas bo`langandir.

Odamning tarixiy rivojlanish jarayonida uning hissiyotlari ham o`zgaraveradi. Huzur qilish va ranjish, sevgi, qazab va nafrat, xursandlik va qamginlik singari hislar hamma odamlarga xos hislardir, albatta. Le-kin shu hislarning kechishiga sabab bo`ladigan narsalarning hammasi,

shu hislar yo`nalgan narsalarning hammasi odamning ijtimoiy turmushi bilan belgilanadi. Ishlab chiqarish usullari o`zgaraverdi, odamlarning ish-lab chiqarish munosabatlari o`zgaraverdi, ularning qarashlari, ularning dunyoqarashi o`zgaraverdi, ehtiyojlar o`zgara va rivojlanaveradi, shular bilan birgalikda odamlarning hislari ham o`zgaraverdi.

Ijtimoiy turmush sharoitida hissiyotlarga ijobiy hissiyotlar va salbiy hissiyotlar deb beriladigan baho ham o`zgardi. Endi bundagi baholar faqat subyektiv shaxsiy jihatdan qarabgina berilmasdan, shu bilan birga obyektiv qiymatiga qarab ham beriladi.

VI. INTELLEKTUAL HISLAR

Odamning aqliy faoliyati bilan bo`liq bo`lgan hislar **intellektual his-lar** deb ataladi. Bilishga qiziqishlik taajjublanish va hayron qolish hislari, ishonch, ishonchsizlik va shubhalanish hislari intellektual hislar qatoriga kiradi. Bunday hissiyotlar har xil nazariy va amaliy savollar tu`ilganida, vazifa va masalalarni hal qilish cho`ida, kashfiyotlar, ixtirolar qilinayot-gan cho`da, biror yangilikni o`zlashtirish va bilish cho`ida paydo bo`ladi va his qilinadi.

Intellektual hislarning ba'zi bir ayrim ko`rinishlariga to`xtalib o`tamiz.

Urinchoqlik. Bu hisning nomidan ko`rinib turibdiki, bunday his odam-ning bilimlarga ijobiy munosabatida ifodalanadi. Biror sohada yoki turli sohalarda eng chuqur va aniq bilim olishga intilishdan iborat bo`lgan bu his juda uzoq (ayrim odamlarda umrbod) davom etadi. Urinchoqlik bilishning turli yo`llarini va vositalarini izlashga (maxsus adabiyotlarni o`qishga, radio va televideniye eshittirishlarini, ma'ruzalarni tinglashga, mutaxassislar bi-lan suhbatlashishga, tajribalar o`tkazib turishga) hamda shu yo`llar va vosi-talardan foydalanishga ra`batlantiradi. Ayni vaqtda bu murakkab hislar olingan bilimlarning odamning o`zi uchun va boshqalar uchun (jamiyat uchun) naqadar ahamiyati borligini ijobiy baholashga yordam beradi.

Bilishga qiziqish urinchoqlikning alohida bir turidir. Ba'zan bu ikki termin (urinchoqlik va bilishga qiziqish terminlari) hatto bir xil ma'noda ishlatiladi. Bilishga qiziqish ba'zan biror nimadan xabardor bo`lishga kuchli intilish tariqasida va shuni bilib olgach, undan mamnun bo`lish tariqasida namoyon bo`ladi Lekin bunda (bilishga qiziqishda) mana shu intilish va mamnuniyat hissi ko`pincha qisqa bo`ladi, bevosita yaqin tevarak-atrof-dagi hodisalar va

voqealarni, odatda, odamning o`zi qiziqayotgan hodi-salarni ko`pincha bevosita idrok qilib olishdan iboratdir: ko`rib, eshitib, qo`lda ushlab bilib olishdan iboratdir.

Bilishga qiziqish degan termini ba'zan salbiy ma'noda ishlatiladi, odamning bilimni kengaytirmaydigan, aksincha, uning pastkashligi, be-

fahmligidan dalolat beradigan tarzda mayda-chuyda va arziyas narsa-larni va hodisalarni bilishga intilish mana shunday salbiy ma'nodagi bilishga qiziqishning o'zidir.

Bilishga qiziqaverish maktabgacha tarbiya yoshida bolalarga xos xususiyatlardir. Normal turmush sharoitida va o'qitish jarayonida, yoshi ulayib, tajriba orta borgan sari, oqilona urinchoqlik rivoj topa boradi. Bu his odamning ilmiy-tadqiqot ishlari bilan samarali shugullanishini raqabatlantiruvchi asosiy faktordir.

Taajjublanish hissi. Bunday his bizga qandaydir yangi, odatdan tashqari, noma'lum biror narsa ta'sir qilganida tuqiladi. Biz kutmagan voqealar sodir boiganida bunga taajjublanamiz. Bilish jarayonida taajjublanish hissi xursandlik tariqasida o'tadi. Bu hol samarali bilish faoliyatining doimiy yoidoshidir. «Voqealarni kuzatib borayotganimizda biz o'zimizda tuqilgan hislardan mamnun boiamiz, bu mamnuniyat esa intellektual xursandlik-dir» (D.)» R.Dekart).

Kutilmagan bir narsa sababli tuqilgan taajjublanish bizni dastlabki qarashda kam uchraydigan va odatdan tashqari boiib ko'ringan narsalar-ni diqqat bilan ko'zdan kechirishga majbur etadi. Shunday qilib, taajjublanish bizni hodisalarni bilishga o'oyat darajada raqabatlantiradi.

Hayron qolish hissi. Tadqiq qilinayotgan faktlarning sabablarini topish-da qiynalib qolganimizda, bu faktlarni o'zimizga shu damgacha maium boiib turgan hodisalarguruhiga kiritolmay qolganimizda, bogianishlarning aniqlangan turlari qatoriga bu faktlarni kiritolmay qolganimizda va shu kabi hollarda bizda hayron qolish yoki hayron boiish hissi tuqiladi. Bu his ham bilish faoliyatini yanada kuchaytirishga yoilovchi zo'r vositadir.

Ishonch hissi. Narsa va hodisalar o'rtasidagi bogianishlar va munosabatlarining to'qiriligi tafakkur jarayonida aniqlanib, mantiqiy ravishda chiqarilgan xulosalar bilan va amaliyotning o'zida yaqqol isbot boiganida ishonch hissi tuqiladi.

Shubhalanish hissi biz o'zimiz chiqargan qoidalar yoki gipotezalar faktlarga yoki nazariyalarga zid boiib, shular bilan to'qnashib qolganida tuqiladigan hissiyotdir. Bu juda muhim hissiyot, chunki to'plangan fakt-larni va biz aytgan qoidalarni har tomonlama tekshirib ko'rishga raqabatlantiradi. «Samarali ilmiy faoliyat uchun doimo shubha bilan qaramoq va o'z-o'zingni tekshirib turmoq zarur» (I.P. Pavlov).

Nazariy va amaliy vazifalarni hal qilish jarayonida odam **yangilik hissi** degan alohida

ijobiy hisni kechadi. Bu his alohida xursandlik holatida o`tadi va odamda qayratni qo`zqatib yuboradi. Hal qilinayotgan vazifa katta ijtimoiy ahamiyatga ega boiganida, tamoyili xarakterdagi masalalar hal etilayotganida odamdagi bu his, ayniqsa, kuchli boiadi.

Intellectual hissiyotlarodamning bilish faoliyati sababli paydo boiibgina

qolmasdan, ular hamisha aqliy jarayonlar tarkibiga kiradilar va shu bilan birga bu hissiyotlar aqliy faoliyatni raqbatlantirib turadi, kuchaytiradi, tafakkurning tezligiga, samaraliligiga, bilimlarning mazmunli va aniq bo'lishiga ta'sir qiladi. Masalan, taajjublanish va bilishga qiziqish hislari odamni xilma-xil masalalarni hal etishga, tobora ko'proq bilim olishga majbur qiladi. Shubhalanish hissi dalillar qidirishga, fikrlarimizni asoslash yo'llarini topishga, tuqilgan masalalarga to'qiri javoblar qidirishga majbur etadi.

Yangilik hissining ta'sirchanligi, ayniqsa, kuchli bo'ladi. Bu his kishi-larga — ilmiy tadqiqot institutlarida va laboratoriyalarda ishlayotgan kishi-larga, shuningdek, dalalarda va fabrika, zavod sexlarida ishlayotgan kishi-larga ham xos bo'lib qoldi. Yangilik hissi yangi, ba'zan taqin ham mu-rakkab muammolarni hal etish bilan boqliq bo'lgan faoliyatni davom ettirish istagini tuqdiradi, ko'pincha bu istak zo'r ehtiros bilan intilishni vujudga keltiradi.

Odamning muhokamalarida muayyanlik, izchillik, ravshanlik bo'lib turganida, bu muhokamalar dalillar bilan yaqqol asoslanib va isbotlanib turganida mantiqiy tafakkurdan mamnun bo'lish ham intellektual hissi-yotlar qatoriga kiradi. Aksincha, tafakkurimiz mantiqiy bo'lmay qolgani-da, jumladan, odam o'z muhokamasida hech bir boqlanishsiz bir nar-sadan ikkinchisiga sakrab o'taverganida, uning muhokamalarida muay-yanlik, izchillik, ravshanlik bo'lmaganida, bu muhokamalarda ziddiyatlar paydo bo'lib qolganida, odamning fikri asossiz, ishontirarli bo'lmay qol-ganida bizda noxush his paydo bo'ladi.

Suhbatdoshning, dokladchining, ma'ruzachining nutqi to'qiri va ravon bo'lganida bular bizda ijobiy his tuqdiradi. Tilning grammatika shakl-larini buzib gapirish, nutqda keraksiz so'zlarni ko'p ishlatish, tushunilishi oqir bo'lgan va zavqlantirmaydigan nutq bizda yoqimsiz, salbiy his tuqdiradi.

Umuman, intellektual hissiyotlar o'zining murakkabligi va xilma-xil-ligi bilan farq qiladi, zotan odamning aqliy faoliyati ham murakkab va xilma-xildir.

^y VII. MA'NAVIY HISSIYOTLAR

Odamlar o'zlari yashab turgan jamiyat tomonidan qabul qilingan ax-loqiy tamoyillarni ado etishlari yoki buzishlari sababli odamlarda paydo bo'ladigan hislar ma'nayjy^yoki axloqiy hislar deb ataladi. Bu tamoyillar, shuningdek, odat qatoriga kirib qolgan axloqiy normalar va qoidalar ni-malarni «yaxshi» va «yomon», nimalarni «adolatii» va «adolatsiz»,

nima-ni «haq» va «nohaq» deb hisoblash kerakligini belgilab beradi.

Odamlarning axloqiy qoidalariga va qarashlariga muvofiq bo`lgan ha-rakatlari va qiliqlari ma'naviy, axloqiy harakatlar va qiliqlar deb hisoblanadi, shu axloqiy qoidalarga va qarashlarga to`g`ri kelmagan, shu qoidalar va qarashlarni buzadigan harakatlar esa axloqqa to`g`ri kelmaydigan ha-rakatlar yoki axloqsizlik deb hisoblanadi.

Ma'naviy hislar axloqiy ongning eng umumiy fundamental (asos) qismlaridandir. Ular jamiyatda mavjud axloqiy munosabatlar, tasavur va qarashlarning muhim, ijtimoiy mohiyatli jihatlari o`zida aks ettiradi.

Axloq tushunchalarida elat, millat, jamiyat axloqining tarixi, bugungi holati va uning kelajak yo`nalishlari ham o`z ifodasini topadi. Axloq-odob qoidalari, urf-odatlar dunyoning turli xalqlarida turlicha bo`lishiga qaramay, axloq tushunchalarini tushunishda umumiylik bor. Buning sababi shundaki, axloq tushunchalarida insoniyat axloqining mushtarak mohiyati, ma`nisi bo`lgan insoniylik aks etadi. Shunga ko`ra, axloq tushunchalarini umuminsoniy axloqiy qadriyatlar deyish mumkin. Ular jamiyat insoniyat kamoloti ehtiyojlarini ifodalab, jamiyatda real, mavjud axloqiy munosabatlar va tasavurlardan yuqoriroq turadi va aynan shu xususiyat tufayli axloqiy ideal vazifasini bajaradi, har bir insonni, jamiyatni axloqiy yuksalishga undaydi.

Jamiyatning axloqiy yuksalishi insoniyatning manfaatlarini va ideal-larini ifodalaydi.

Axloq voqelikning eng umumiy hodisalarini ifodalovchi ilmiy tushuncha hamdir. Chunki u obyektiv reallik, ijtimoiy bo`liq ifodasidir. Axloq kategoriyalari mavjud ijtimoiy-tarixiy sharoit, insonlarning manfaat va ehtiyojlaridan ajralib qolsa, ular mavhum kuch, xayoliy orzu-istaklarga aylanib qoladi. (Masalan: adolat, burch, va h.k.) Amaliyot uchun, kundalik hayot uchun foydasi bo`lmaydi. Axloqiy ongning axloqiy tushunchalari ham bo`lib, ular kundalik hayotda kishilar xulqini baholash, boshqarishda ishlatiladi. Ularni axloqning «ishchi tushunchalari» deyish mumkin. Masalan: ehson, ezigulik, saxovat, sadoqat, hayo, vafo, oliy-janoblik va h.k. axloq kategoriyalari jamiyat axloqining eng yuksak, umumiy ifodasi bo`lsa, axloqning «ishchi tushunchalari» kategoriyalarining mazmunini ochuvchi, aniqlashtiruvchi yo`ldosh shakllardir. Masalan: yaxshilik kategoriya bo`lsa, ehson, rahmshafqat, saxiylik uning aniq ifodalari, ko`rinishlaridir. Demak, axloq kategoriyalari — axloqiy ongning birlamchi tushunchalaridir. Axloq kategoriyalari — axloqiy ongning mujassam tushunchalaridir. Axloq talablarini bajarish kishilarning burchidir. Tashqi

majburiyat yoki buyruq sababli bajariladigan vazifa emas, balki, awalo har bir insonni jamiyat oldidagi va o`zi oldidagi axloqiy mas'uliyat sababli bajarilishi Iozim bo`lgan vazifadir. Dilga jo bo`lgan ma'naviy e'tiqodlar ta'siri ostidagina qilinadigan harakatlar

ma'naviy burchning oliy ko`rinishidir, bunday holda mana shunday ha-rakatlar qilish kishi uchun ma'naviy ehtiyoj bo`lib qoladi.

Axloq tamoyillarini yoki ayrim qoidalarni bajarish yoki buzish odam-larda xilma-xil axloqiy hislar vujudga keltiradi. Odamning boshqa odam-larga munosabati, mehnatga munosabati, ayni vaqtda o`z-o`ziga ham munosabati ana shu hislarda ifodalanadi.

Kishining boshqa odamlarga munosabatini ifodalovchi hislar

Kishining boshqa odamlarga munosabatini ifodalaydigan hislar juda xilma-xildir. Kishining boshqa odamlarni yoqtirish yoki yoqtirmaslik his-lari, ya'ni ijobiy yoki salbiy munosabati mana shu hislarning asosiy, boshlan□ich bosqichidir (o`ziga xos elementlaridir).

Ba'zan ayrim kishilarga **beparvo** munosabatda boiindi, deb ham ayti-ladi. Haqiqatda esa bunda «beparvo» degan so`z, ko`pincha, yoqtirmaslik hislarining salkam ifodasidir.

Mana shu boshlan□ich emotsional hislar asosida murakkab, sermaz-mun va kuchli hislar — jamoatchilik, o`rtoqlik va do`stlik hislari, muhab-bat, rashk, yoqtirmaslik, nafrat hislari, insonparvarlik, vatanparvarlik his-lari paydo boiadi.

Insonparvarlik hissi kishilarning o`zaro munosabatlarida namoyon boiayotgan asosiy ma'naviy hisdir. Bu his har bir mehnatkash kishining qadr-qimmatini izzat va hurmat qilishda ifodalanadi.

Har bir mehnatkash kishining turmushi va farovonligiga baho berish-lar bilan bogiiq boigan insonparvarlik hissi kishilarning butun dunyoda tinchlik uchun olib borayotgan kurashiga asoslanadi.

«Kishi — kishiga do`st, o`rtoq va birodar» degan yuksak axloqiy tamoyili, odamlarning bir-birlarini hurmatlash tamoyili hozir bizda hamma joyda turmushga singib bormoqda.

Jamoatchilik hissi

Kishilarning kechiradigan ma'naviy hislari nuqul individual tuy□ular, ya'ni kishilarning shaxsiy (o`z) xatti-harakatiga bogiiq boigan hislar bi-langina cheklanib qolmaydi. Kishilardagi ma'naviy hislarning xususiyati shundan iboratki, boshqa kishilarning xatti-harakati axloqqa muvofiq boigan taqdirda, u xursand boiadi, bu xatti-harakatlar axloqqa nomu-vofiq boiganda □azablanadi.

Bir kishi yuksak ma'naviy xatti-harakat qilganda shu jamoaning ham-ma a'zolaridagina emas, ko`pincha, butun xalqda ham yuksak ma'naviy qoniqish va shodlik hislari tuqiladi.

Kishilardagi jamoatchilik ularning boshqa odamlarda tuqilgan hislar-ni o`zlaridek his qila bilish qobiliyatlarida ifodalanadi: kishi boshqa kishi-

larga xayrixoh bo`ladi, boshqa kishilarning dushmanga qazabi, nafratiga sherik boiadi. Shu sababli jamoa turmushda odamlar bir-birlariga xayri-xoh boiganlarida ularning xursandliklariga xursandlik qo`shiladi, qam-qussani birgalikda tortib, bu bilan ularning qamlari ham yengillashadi.

Mana shu xilma-xil hislar va ularning roli jamoada, oilada, maktab sinfida, muassasada, korxonada va shu kabilarda, ayniqsa, yaqqol namoyon boiadi.

Jamoatchilik hislari shu jamoa hayotidagi va faoliyatidagi umumiylikni anglashda o`zaro mas'uliyatni his qilishda butun jamoaning va shu jamoadagi har bir a'zoning farovonligi to`qrisida qamxo`rlik qilishda, shu jamoa oldida turgan vazifalarni muvaffaqiyatli bajarish istagida ifodalaniadi.

Jamoa va gumanizm hissi odamlarning o`rtoqlik va do`stlik singari o`zaro munosabatlarida yana ham yorqinroq namoyon boiadi.

o`rtoqlik va do`stlik hissi

o`rtoqlik va do`stlik hissi kishilar xayrixoh boiib bir-birini hurmat qilishida ifodalanadi. Bu hislar odamlarning Umumiy mehnat va o`qish faoliyatidagi o`zaro munosabatlarda tuqiladi va namoyon boiadi.

o`rtoqlik va do`stlik munosabatlari, odatda, kishining bolalik choqidan boshlanadi. Bolalar bir-birlariga o`rtoqdirlar, chunki ular bir-birlari bilan bir xildagi o`yinlarni o`ynaydilar, bir xildagi vaziyatda birga boiadilar va shu sababli ularda umumiy qiziqish tuqiladi. Ular bir-birlarini ko`rib va bir-birlarini eslab shodlanadilar.

Maktabda o`quvchilar bir-birlariga o`rtoqdirlar, chunki ular bir maktab-da, bir sinfda o`qiydilar, ular uchun o`qituvchilar ham, darsliklar ham umumiydir. Maktab bolalarda o`rtoqlik va do`stlik hislarini tarbiyalash sohasida katta ish olib bormoqda, bolalarni bir-biriga, bir sinfda o`qiydigan bolalarni boshqa sinfda o`qiydigan bolalar bilan o`rtoq, do`st qilib tarbiyalamoqda.

Maktab o`quvchilari bilimlarni egallamoq uchun birgalikda kurashadilar, bir-birlarining muvaffaqiyatlari va muvaffaqiyatsizliklari uchun shodlik va qayqurish hislarini birgacchiradilar, bir-birlariga o`rtoqlarchayordamlashadilar. Shu tariqa, ularda o`rtoqlik va do`stlik hissi mustahkamlanadi. Maktabda vujudga kelgan o`rtoqlik hissi ko`pincha umrbod saqlanib qoladi.

Bir korxonada, bir muassasada ishlayotgan kishilarda o`rtoqlik hissi vujudga keladi. Hukumatimiz har qanday sharoitda ishlayotgan kishilari-ga o`zaro munosabatlarida o`rtoqlik va do`stlik hislarini namoyon qilish-lari uchun butun shart-sharoitni yaratib bergan.

Do`stlik hislari ayrim kishilaro`rtasidagi munosabatlardoirasida chek-lanib qololmaydi.

Mamlakatimizdagi hamma xalqlar o`rtasida bo`lgan munosabatlar ham do`stlik hislariga asoslangan. o`rtoqlik va do`stlik hislarining paydo boiishiga, awalo sabab shuki, kishilarning turmushga qarashlari birdir, ular milliy dunyoqarash ruhida tarbiyalanib kelmoqdalar, ularning ijti-moiy manfaatlari, istaklari ham birdir, ularning maqsadi mustaqillikni mustahkamlash, butun dunyoda tinchlik o`rnatishdir.

Bundan, hamma jihatdan bir-biriga o`xshash boigan odamlar orasi-dagina do`stlik boiishi mumkin, degan ma'no chiqmaydi. Qobiliyati turli-cha bo`igan, turli kasbdagi, turli madaniy saviyadagi odamlar ham bir-birlariga do`st boiishlari mumkin. Lekin umumiy qarashlari, umumiy intilishlari boimagan kishilarning bir-birlari bilan do`st boiishlari mum-kin emas.

Xalqlarimiz o`rtasida o`rtoqlik va do`stlik hislari bir-birlarini muttasil qoilib-quvvatlashda, o`z ishlarida bir-birlariga yordamlashib va ko`maklashib turishlarida namoyon boiadi. o`rtoqlik, do`stlik va mehr-muhabbat hislari □oyaviy umumiylik va ko`pincha asosiy manfaatlarning umumiyligi bilan xarakterlanadi. Shu bilan birga o`rtoqlikka nisbatan do`stlik yaxshiroq va mustahkamroq boiadi. o`rtoqlik, do`stlikdagi □oyaviy umumiylikning natijasida kelishib va birgalashib ishlash qarortopadi, busiz ularning boiishi mumkin emas.

o`rtoqlik va do`stlik hislari shu qadar kuchli va jozibadorki, yigit va qizlar ularni tushunishga, o`z kechinmalarini, kishilarga munosabatlarini tushunib olishga intilmasdan qolmaydi.

Do`stlik umumiy faoliyat, havas va intilishlar, e'tiqodlarda tarkib topadi. Do`sting kimligi boshingga kulfat tushganida bilinadi, deb bejiz aytilma-gan. o`rtoqlik va do`stlik ularning bir-birlari bilan qilayotgan muomala-iaridagi o`zaro samimiyatda, bir-birlarini tushunib, izzat-hurmat qilish-larida namoyon boiadi.

Do`st bilan uchrashib, gaplashib va suhbatlashib, u bilan bir qancha masalalarni bamaslahat hal qilib olish, boshingga biror baxtsizlik tush-ganda do`st.dan maslahat olish yoki uning xayrixohlik bildirishi, biror ish o`ngidan kelganida do`st bilan birlikda quvonish, zarur bo`iib qolganida do`stdan biror yordam olish, do`stni biror muhim ishga tortish kishiga huzur va nash'a ba□ishlaydi.

Bir-biriga chinakam do`st boigan kishilar bir-biridan sir yashirmaydi. Ba'zan kishida o`z ko`nglini do`stiga ochish, ko`nglidagi hamma gaplarni unga birma-bir aytib berish ehtiyoji

tuqiladi. Do'stlar bir-birlarini «tu-shunishga» qobil boiganlaridagina ular bir-birlari bilan mana shunday dilkashlik qiadilar. Shu sababli, kishi o`z do`stiga o`zining shubhalarini va o`zining qilib qo`ygan xatolarini oshkora aytib beradi, clumki o`zi nima demoqchi bo`lganligini do`sti tushunib, shunga yarasha mastahat

berishini va yordamlashuvini biladi, garchi do`st kishi boshqalarga qara-ganda qattiqroq qoralasa ham, lekin shu xatolarni tuzatishga yordam be-radi, seni qo`ilab-quwatlaydi, mushkul ahvoldan qutulish yo`llarini va vositalarini ko`rsatib beradi. Do`stlar o`z do`stlarining kamchiliklarini va xatolarini yashirmaydi, bu kamchiliklarni ko`rsatib beradi, bu kamchilik-larga baho beradi, kishi o`z do`stining o`shishiga yordam beradi, unda yaxshi, yangi sifatlar paydo boiganligini ko`rib quvonadi.

Dunyoqarashning birligi, ideallarning birligi, umumiy faoliyat, o`zaro yordamlashish va bir-biriga boiyotgan munosabatlardagi samimiyat kuchli, mustahkam va barqaror o`rtoqlik hamda do`stlik hislarining negizidir.

o`rtoqlik va do`stlik hislarida faollik va amaliy natija berish xususiyati juda kuchli boiyadi. Bu hislar odamlarni birlashtiradi va ularni qahra-monlik qilishga ruhlantiradi, odamning qayratiga qayrat qo`shadi, mehnat unumdorligini oshirishga yordam beradi.

o`rtoqlik va do`stlik turmushimizni sermazmun, yorqin va zavqli qila-di. Do`stlik dunyoqarashimizning tashkil topishi va mustahkamlanishiga yordam beradi, hayotiy ideallarimizni amalga oshirishni yengillashtiradi, kishilarning eng yaxshi xislatlarini — insof, rostgo`ylik hislarini, ish uchun umumiy javobgarlik hissini, har qanday yo`lga, munofiqlikka, ikki yuz-lamalikka mutlaqo murosasiz boiish hissini o`stirishga yordam beradi.

Odamning mehnatga munosabatini ifodalovchi hislar

Mehnat yuksak maiiaviy ahamiyatga ega boigan faoliyat turidir. Biz-ning xalqimiz o`z faoliyatini ijtimoiy burchini bajarilishini, o`z vijdoniy burchini bajarish deb biladi. Shu sababli u har qanday ishni bajarishga o`zining ma'naviy javobgarligini his qilib kirishadi.

Maiumki, mehnat — shaxs va jamiyatning moddiy va maiiaviy ehtiyoj-larini qondirish uchun zarur boigan ijtimoiy mahsulotlarni yetishtirishga qaratilgan faoliyatdir. Mehnat qilish orqali inson ongi har tomonlama shakl-lanadi. Mehnat orqali voqelik o`zgartiriladi, yangilik yaratiladi, ijod qili-nadi. Tevarak-atrofdagi voqelik o`zgartirib yuboradigan mehhat jarayoni-ning o`zi kishilarda maiiaviy mamnuniyat, xursandlik hissini paydo qiladi. Bu hislar esa kishining kuchiga-kuch, qayratiga-qayrat baxsh etadi.

o`z burchini anglagan, o`z Vatani, xalqi uchun jon kuydirib mehnat qiladigan kishilar odatda o`z ishiarini bajarganlarida biror qarazli, xud-binlik maqsadlarini ko`zlamaydilar.

Jamiyat foydasiga bo'ladigan ishlarni bajarayotganlarida yuksak ma'naviy hislarga to'ib-toshadilar va shu ta-riqa turmush gashtini suradilar, buni o'zlari uchun baxt deb biladilar. Shu ma'naviy burch hissi pedagogik mehnat jarayonida ko'proq va xilma-xil namoyon bo'adi. Shu narsa yaxshi ma'niyki, yosh avlodni o'qitish va tarbiyalash jarayonida muallimlar va tarbiyachilar hamisha ma'naviy

mas'uliyat, tashvish, xursandiik va mamnuniyat his qiadilar. Ko`pchilik muallimlarimiz yosh aviodni o`qitish va tarbiyalash borasidagi o`z ish-larini zo`r zavq-shavq va mamnuniyat bilan, o`zlarining ma'naviy burch-larini yaxshi anglab bajaradilar.

Maktabda o`qiyotgan har bir bola ham, har bir talaba ham o`z ma'naviy burchini va o`zining ijtimoiy vazifasini bajarayotganligini his qilib, mam-nun bo`ladi.

Bajarilayotgan va bajarilgan ma'naviy burchni anglashning o`zi tetik-lik va xursandlik hissini, o`z kuchlariga ishonch hissini, yuksak optimizm hissini tu`diradi. Kishilardagi optimizm real go`zal kelajak uchun xur-sandlik hissidir. Ma'naviy his mustaqil jamiyat ko`rayotgan, butun dunyoda tinchlik uchun kurashchi bo`lgan va bu bilan yuksak vazifani bajarayot-gan fuqaroning shon va sharaf hissidir. Barcha ma'naviy hislar kabi, mehnat faoliyatida namoyon bo`layotgan hislar ham iroda bilan chambarchas bogiangan boiib, kishining ma'naviy xislatlarini belgilab beradi.

Ma'naviy burch hissi kishining boshqa odamlarga munosabatini ifoda-laydigan boshqa emotsional hislarning ham doimiy tarkibiy qismidir, bu munosabat insonparvarlik hissida, o`rtoqlik va do`stlik hissida ifodalanadi.

Uyalish va vijdon hissi. Axloq normalarining buzilishi, axloqiy burch-ning, jamiyat oldidagi vazifalarning bajarilmay qolishi, berilgan biror va'daning ustidan chiqmaslik yoki jindak yol`on gapirib qo`yish kishida, odatda, uyalish va vijdon azobi singari hislar tu`ilishiga sabab boiadi.)

Kishida uyalish hissi paydo boiganida u o`zida alohida o`n`aysizlik, bezovtalik va yuzi shuvutlik sezadi. Uyalib xijolat tortayotgan kishi boshqa odamlar bilan uchrashganida (ba'zan yakka o`zi qolganida ham) uning axloqiy qoidalarni buzganligidan xabardor bo`Jgan odamlarning ko`ziga tikilib qaray olmaydi, qizaradi.^

Muayyan ijtimoiy muhitda yo`l qo`yib boimaydi, deb hisoblangan ha-rakatlar va qiliqlarni qilib qo`ygan kishida uyalish, xijolat hissi paydo boiadi. Masalan, jamiyatda qaror topgan qoidalarni, turmushdagi odatlarni buza-digan xatti-harakatlar va qiliqlar kishini mana shunday uyaltiradi.

Kishi biron nojo`ya xatti-harakat va qiliqlarni qilmasdan oldin ham uyalishi mumkin, kishi biron nojo`ya ish qilishga qaror bergan zamonq va axloqqa xilof qilib qo`yishi mumkinligini hatto xayoliga keltirganida ham uyalib, qizarishi mumkin. Bunda, albatta

xayolning katta ahamiyati bor, chunki kishi o`zi qilmoqchi bo`igan xatti-harakat va qiiqni hamda uning oqibatlarini, jumladan, tevarak-atrofdagi kishilarning bu qiliqni yomon ko`z bilan qarab ta'na qilishlarini o`z xayolida yorqin tasawur qiladi. Bunday bolalarda uyalish hissi kishining maiiaviy sezgirligini kuchaytirishi va uni shunday axloqqa xilof ishlar qilishdan tiyishi mumkin.

Odanning ma'naviy sezgirligi vijdon hissida, ayniqsa, yorqin namo-

yon bo`ladi. Vijdon hissi, vijdon «azobi» uyatning, kishi o`zining nohaq ekanligini anglaganligining, o`z niyati va qilayotgan nojo`ya harakati uchun , ayrim kishilar oldidagi, jamiyat oldidagi mas'uliyatni anglaganligining eng ' < kuchli ko`rinishidir.

Kishi axloqiy qoidalarni buzganini boshqalar ko`rmagan bo`lsa ham, \ boshqa kishilar shu kishining axloqqa xilof biror nojo`ya harakat qilgani haqida, hatto shubhalanmagan bo`lsa ham, lekin shunday hollarda ham kishi vijdonan siqilib, hayajonlanib turadi.

Vijdon hissining barqarorligi, uzoq davom qilishi bu hisning o`ziga xos xususiyatidir.

Odatda, kishi o`zining axloqqa xilof ravishda qilib qo`ygan nojo`ya harakati keltirgan oqibatlarni tuzatmaguncha ko`ngli sira tinchimaydi. (^s^-Vijdon azobi kishining yuragida chuqur ichki kurash hissini tu`diradi. Kishining yomon bir ish qilib qo`yganini, bu qilmishning unga munosib emasligini anglashi, bir tomondan, «vijdonini qiynaydi», «vijdon azobiga soladi», kishi «afsus yeb», pushaymon qiladi, ikkinchi tomondan, u axloq talablariga xilof ish qilish bilan odamlardan malomatga qolishini, ularda o`ziga nisbatan saibiy hislar tu`ilishini ham anglaydi. U^"

Kishining o`z qilmishlarining axloqiy tamoyillarga zid emasligini, balki haq va to`rirligini anglashi, ya'ni «vijdoni pokligini» anglashi unda o`zidan xursandlik hissini tu`diradi.

Kishi axloqiy tamoyillar si`diradigan xatti-harakat qilayotganida o`z irodasining kuchi bilan va shu irodani ishga solib, o`zini axloqqa xilof ish qilishdan tiyadi, ko`nglida tu`ilgan yomonlik mayllarini bostiradi. Ana shunday hollarda kishining o`zini bu tariqa tiyishi vijdoniga ham «ma'qul tushadi», kishida vijdoniy «tinchlanish» hissi, o`z-o`zidan mamnun bo`lish hissi tu`iladi.

Kishining biron yomon ish qilib qo`yib vijdon azobiga tushishi va vijdon azobi kishiga qanday ta'sir qilishini ko`rsatuvchi bir misol kelti-ramiz. IX sinf o`quvchisi Holiqnazarova Fotima degan qiz «Tong yuldu-zi» gazetasiga o`zi haqida quyidagilarni yozgan: «Men oltinchi sinfda o`qiyotgan vaqtimda algebradan juda qiynaldim. Nazorat ishi berilgan vaqtda bitta ham misolni yecha olmas edim, shu sababli ikki baho olmas-lik uchun daftarimni o`qituvchiga topshirmadim.

Men, o`qituvchi bu daftarni o`zim yo`qotib qo`ygandirman, deb o`ylasa kerak, degan

xayolda edim. Uyga qaytgandan keyin bu qilmishimni juda ko`p o`yladim. Boshimga o`qir o`ylar keldi. Dardimni birovga ayta ol-masligim qilgan ishimning alamini ta`in ham kuchaytirib yubordi, chunki mening bu ishimni hech kim ma'qullamasligini bilar edim. o`qituvchini aldaganim uchun o`zimdano`zim uyaldim va o`qituvchiga bu voqeani boshdan-oxir aytib bermagunimcha bu azobdan qutulmashimni tushun-

dim. o`zimga har qancha o`qir bo`lsa ham, aybimga iqrorga boidim. o`qituvchi garchi men bilan qattiq gaplashgan boisa ham, lekin, har holda, men yengil tortdim. Keyinchalik, algebra mening eng sevimli fan-larimdan biri bo`lib qoldi.

Men shu narsani yaxshi tushunib oldimki, burch hissi, vijdoning nimani aytsa, turmushda hamisha shunday qilish kerak».

Vijdon — nima narsaning yaxshi va nima narsaning yomon ekanligini aytib, baho berib turadigan ichki «ovozdir». Shu «ovozning» mavjudligi kishi ijtimoiy-axloqiy normalarni o`z talablari tariqasida, shaxsiy xatti-harakat normalari tariqasida his qilayotganligini ko`rsatadi. Odamda uya-lish va vijdon hissi boimasligi yoki susayib ketishi uni pastkash qilib qo`yadi. Shu sababli, biron kishiga «sen vijdonsiz», «uyating ham yo`q», «vijdoning ham yo`q» deb aytish uning odamlilik qadr-qimmatini yerga urish bo`ladi, bu gap unga haqorat bo`lib tushadi.

Agar kishi o`z xatti-harakatida axloq tamoyillariga amal qilmasa, agar uning uyati ham, vijdoni ham yo`q boisa, bunday kishi haqiqatan ham odamgarchiligi qolmagan kishi bo`ladi.

VIII. ESTETIK HISLAR

Odamlar chiroyli narsani ko`rganlarida, shu narsalarni tasavvur qil-ganlarida va ular to`qirida fikr yuritganlarida ularda paydo bo`ladigan ijobiy hislarni biz estetik hislar deb ataymiz. N. G. Chernishevskiy buni-day degan edi: odam estetik hislarni «biz uchun sevikli boigan dilbar oldimizda turganida bizda paydo bo`ladigan nash'ali shodlik tariqasida kechiradi. Biz go`zallikni benihoyat sevamiz, go`zallikka qarab zavqlana-miz, quvonamiz. N. G. Chernishevskiyning ta'riflab aytishicha, «go`zallik turmushning o`zidir», «biz o`zimizdagi tushunchalarga ko`ra o`zimiz tasavvur qilgan turmushning ifodasi deb bilgan narsamiz biz uchun go`zallikdir; o`zida turmushni ifodalagan yoki bizga turmushni eslatib turgan narsaning o`zi go`zallikdir...». (H36panHbie (bnJiococbcKHe coMHHeHMM. I tom, 1950, 59-bet).

Bizni qurshab olgan dunyo va undagi turmush xilma-xil namoyon bo`ladi. Shu sababli, odamning estetik hislari mazmunining boyligi bilan farq qiladi.

Atrofimizdagi tabiat estetik hislarning birinchi va asosiy manbai bo`lib xizmat qiladi. Quyosh chiqishini va botishini kuzatayotgan, kechqurun, kechasi va tong saharda yulduzlar charaqlab turgan osmon go`zalligini tomosha qilayotgan odamda estetik hislar paydo bo`lib,

u shularning ham-masidan zavqlanadi. Odam o`rmonlardagi yo`llardan yoki shu o`rmon chekkasidan o`tganda, uning ko`z oldida bu□doyzor va paxtazor dalalar,

ko`m-ko`k maysazor o`tloqlar va chamanzorlar jilva qilib turganida, atrofi daraxtzorlar va tepachalar bilan qurshalgan soylar, jarlar, ko`llar va irmoq-larni ko`rganida □oyat huzur qiladi (ya'ni unda haqiqatan estetik hislar paydo bo`ladi). Qushlarning sayrashini va jonli tabiatning boshqa tovush-larini eshitganimizda zavqlanamiz. Bahor, yoz, kuz va qish fasllarida tabiat manzaralarining o`zgarib, jilva qilib turishi estetik hislar tu□diruvchi manbadir.

Tabiat hodisalarini ko`rib bevosita idrok qilganimizdagina emas, balki uini esiagan va tasawur qilgan vaqtimizda ham bizda mana shu tarzda estetik hislar paydo bo`lib, buning gashtini suramiz.

Odamlarning o`zi ham bizda estetik hislartu□diruvchi manbadir. Cher-nishevskiy inson shaxsini hamisha ulu□ deb bildi va hamma narsalarning mezoni, jahondagi enggo`zailik «insonning o`zi» deb hisoblanadi. A. M. Gorkiy bunday degan edi: «Men odamdan ko`ra yaxshiroq, murakkab-roq, qiziqarliroq boshqa biror narsa borligini bilmayman. Shularning ham-masi odamning o`zida mavjud».

So□lom, quvnoq, ishchan kishilarni, oliyjanob maqsad yo`iida, uchray-digan har qanday to`siq va □ovlarni, mushkulliklarni yenga oladigan kishi-larni ko`rganimizda o`zimizda estetik hislar paydo boiadi, buni ko`rib xursand boiamiz. Odamlarning axloqiy ish va xatti-harakatlari ham biz-da estetik hislar qo`z□atadi. Odamlarning odobli xatti-harakatlarini biz ko`pincha, chiroyii xatti-harakatlar deb ataymiz. Maiumki, go`zallik his-si odamlarni bir-biriga yaqinlashtiradi, ularda birdamlikning o`shigiga yor-dam beradi. Ma'naviy axloqlarni mustahkamlaydi va ularning axloqiy xatti-harakatlarini ra□batlantiradi.

Ayrim hollarda bizda estetik hislar xursandlik yoki zavqlanish tarzida namoyon boiadi. «Luna-10» avtomat stansiyasi 1966-yil 3-aprelda oy atrofi-dagi orbitaga chiqarib qo`yilganligi to`□risidagi xabarbuyuk xursandlik hissini qo`z□atib yubordi va umumxalq shodligini vujudga keltirdi.

San'at, musiqa, rassomlik, poeziya va shu kabilar ham estetik hislar manbaidir. Odamning san'at asariari yaratishdagi ijodiy faoliyatini, asosan, estetik ehtiyojlar ra□batlantiradi. Bu faoliyat vaqtida ijodkor kishi chuqur estetik zavq oladi va o`zi yaratgan san'at asarini maroq bilan huzur qilib, tomosha qiladi. San'at asarlari odamlarning ongiga, asosan, estetik hislar orqali ta'sir qiladi.

San'at asari ko`rsatayotgan mana shu ta'sirning xususiyati shundaki, san'at asarlari idrok

qilinayotganida voqelik odamlarning ongida shu vo-qelikni bevosita idrok qilingan vaqtdagiga qaraganda toiiqroq va chuqur-roq aks etadi.

Odamlar hayotidan olingan sujetlar (maishiy dramatik, kulgili va shu kabi sujetlar) rassomlarning rasmlarida, badiiy adabiyotda tasvirlangani-

da, sahnada (haqiqatdan ham badiiy mahorat bilan ijro etilganida bu sujetlar, ko`pincha real turmushdagiga qaraganda chuqurroq va to`liqroq idrok qilinadi hamda taassurot qoldiradi.

Estetik hislar manbai bo`lgan san'at asarlarini idrok qilishdagi yana bir xususiyat shuki, kishi bu asarlarni ko`rib, huzur qilibgina qolmasdan, shu bilan birga, asarni mazmuniga qarab kishida ijtimoiy-ma'naviy va intellektual hislar ham tuqiladi. Badiiy asarlar voqelikni haqqoniy va to`qiri aks ettirgan taqdirdagina ularning badiiy estetik ta'sir ko`rsatishi samarali bo`ladi.

San'at asarlari o`zining shunchaki shakli bilan, so`zlar, tovushlar, bo`yoqlar va shu kabilarni shunchaki majmui bilangina bizda estetik hislar vujudga keltira va o`stiravermaydi. San'at asaridagi so`zlar, tovushlar, bo`yoqlarni o`ziga xos (ya'ni badiiy) majmuidagi turmush va undagi kurash, olqa bo`layotgan harakatlar, yaxshi kelajakka intilish aks etganligi tufayli bu asarlar odamlarda estetik hislar tuqdiradi. San'atda shaklni mazmuni-dan ajratib qo`yish, san'atdagi formalizm, «san'at — san'at uchun» degan shior chinakam - estetik hislar tuqdira olmaydi va bu narsa san'atning o`zini inqirozga olib boradi.

Chinakam san'at turmushni to`qiri bildiradi, zamonning eng o`tkir va to`lqinlantiruvchi savollariga javob beradi. Bunday san'at ilqor ideallarni xalq orasiga yoyadi, xalqqa xizmat qiladi, olqa borishga yordam beradi. San'at asari voqelikni nechoqli chuqur va to`la haqqoniy aks ettirsa, u odamlarda shu qadar ko`p estetik zavq qo`zqtatadi, bu asar estetik hislarni manbai va estetik tarbiya vositalari sifatida shu qadar ko`p qadrlanadi.

Voqelikning o`zi tuqdirayotgan estetik hislar, shuningdek, san'at asarlarining o`zi ham faqat mushohadaviy hislargina bo`lib qolmay, balki bu hislar inson faoliyatining hamma turlarida namoyon bo`ladi. Bu faoliyatni raqbatlantirib va faollashtirib turadi. Estetik hislarning ta'sirchanlik kuchi ana shunda. Odam biror buyumni yaratayotganida, shu jumladan, san'at asarlarini ham yaratayotganida, shu narsalarning go`zal bo`lishiga ham harakat qiladi. Har bir usta o`zi terayotgan qishtning mahkam o`rnashib qolishigagina intilib qolmasdan, uni chiroyli bo`lib ko`rinishiga ham harakat qiladi, o`zi qurgan binoni birinchi bo`lib ko`rib zavqlanadi. Dehqon haydab qo`ygan dalani, yam-yashil nihoilarini, oppoq paxtazorlarini ko`rib quvonadi. Zavod ishchisi o`zi qurgan yangi mashinaning qudratini va go`zalligni ko`rib zavqlanadi.

Hamma sohada — sanoatda, transportda, shahar va qishloqlarda quri-lish keng avj olib ketgan hozirgi vaqtda katta va kichik barcha binolarni faqat mustahkam va qulay bo`lishigagina emas, shu bilan birga chiroyli bo`lishiga ham ahamiyat berilmoqda.

Bizda sanoat va transport estetikasi masalalariga, texnika estetikasi masalalariga katta e'tibor berilmoqda.

Estetik hislarning o'ziga xos xususiyati shuki, bu hislar beqaraz his-lardir. Bu xususiyat shundan iboratki, biror go'zallikni, masalan, tabiat manzarasini, badiiy suratni, musiqa, konsertni birvaqtning o'zida nechoq ko'p odam birga ko'rsa (yoki suhbat choqida eslasa) shu odam ularning har biri va birgalikda hammasi kuchliroq estetik zavq oladi. Mana shunday estetik kechinmalar choqida ko'pchilik odamlar o'rtasida do'stona suhbatlar boshlanib ketadi. Shu sababli estetik hislar ma'naviy hislar biJan chambarchas boqlangandir.

o'zbek xalqining san'ati - jahonda eng ilqor san'atlardan biridir. Jahondagi barcha mamlakatlarning ilqor kishilari uchun chinakam faol erriotsional kechinmaJar manbaidir. Samarqand, Buxoro, Xiva, Toshkent-dagi me'morchilik san'atiga, binolardagi turli-tuman naqshlar, rangi ket-mas chizmalarga, har bir binoning takrorlanmas san'atiga qoyil qolmagan kishilarbo'lmasakerak. Bizdagi kulolchilik, kaslitachilik, zardo'zlik, kishi-Jarni hayratda qoldiradigan so'zanalar, misgarlik buyumlari san'ati va ularni yuksak mahorat va did bilan, mehrkuchi bilan bajarilganligi - o'zbekiston san'atini dunyoga tanitish manbai hisoblanadi. o'zbek maqomchiJik san'ati, milliy xalq qo'shiqlari, bir-biridan go'zal nozik ohang taratuvchi milliy musiqa asboblari kishilarimizni tinchlik, mustaqilJik uchun kurashga ruh-lantirmoqda.

Jahon madaniyatiga buyuk hissa qo'shgan Forobiy, Ibn Sino, Beru-niy, Uluqbek kabilarning ilmiy-falsafiy meroslari original mazmun va shaklga ega bo'lgan Nizomiy, Umar Hayyom, Navoiy, Sa'diy, Bedil, Furqatlarning ijodlari jahondagi mamlakatlarga namuna bo'lib xizmat qiJmoqda. BuJar biz uchun, butun ilqor insoniyat uchun badiiy-estetik va ma'naviy taraqqiyot bosqichlari namunasidir.

Vatanparvarlikning o'ziga xos xususiyatlari

VatanparvarJik hissi — yuksak va murakkab hisdir. Bu his murakkab va xilma-xil hislaming: ma'naviy, intellektuai, estetik hislarning sintezi (birlashmasi) dir. Bu hislar bir-biriga qo'shib, bitta hisga - Vatanga muhabbat, o'z yurtiga muhabbat hissiga aylanadi.

Vatanparvarlik — umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlikning asosiy tamoyillaridandir. Vatan - arabcha so'z bo'lib o'zbek tilida «Ona yurt» degan ma'noni anglatadi. Vatanga muhabbat, yurtga muhabbat har bir millat kishisiga xos bo'lgan muqaddas qadriyatdir. Vatanparvarlik har bir kishida o'z uyiga, tuqilib o'sgan yurtiga, ota-ona va opa-ukalariga bo'lgan munosabatida aks etadi. Vatanparvarlik bu umuminsoniy qadriyatlarga xos bo'lib, u sadoqat bilan xizmat qilish, uning sarhadlarini tashqi dush-

manlardan, terrorizmdan himoya qiliish, uning mustaqilligi, tinchligi, oso-yishtaligini saqiashda faol ishtirok etmoqdir.

Vatanparvarlik Vatanni his qilishda, Vatanga bo`lgan tuyquusida ifo-dalanadi. Vatan tuyquusini o`zida mujassam etgan kishigina jamiyat va xalq manfaati, uning baxt-saodati uchun kurashadi. Vatanparvarlik umu-minsoniy qadriyatlarga bo`lgan sadoqatning negizi sifatida hayotimizni farovon, erkin qilish yoiida, yurtimiz uchun, xalqimiz uchun jon fido qilishga tayyor bo`lgan yoshlarni voyaga yetkazishni talab qiladi.

Qadimgi yunon adiblaridan biri «Vatan sha'niga» asarida «mening bu gaplarim quoyat eski gaplar, lekin haqiqat shunday o`z otasini hurmat qil-magan farzand o`zganing otasini ham hurmat qila olmaydi, o`z Vatanini sevmagan kishi o`zga Vatanini qadrlay olmaydi», — deb yozgan edi.

Vatanparvarlik hissi yuksak hisdir, u ijtimoiy hisdir u odamlarni ahil, bir oila qilib birlashtiradi.

Vatanparvarlik manbaalari

Vatanparvarlik hislarining manbaixilma-xildir. Vatanparvarlik tuyquusi biz tuquilib o`sgan yerga, biz «turmush lazzatini dastlab totigan», o`sib ungan, o`qib kamolga yetgan, otanalarimiz, yori-birodarlarimiz, qarindosh-uruqlarimiz, o`rtoqlarimiz yashagan va ishlab turgan, xalqimiz yashab turgan yerlarning o`ziyoq, ya'ni, mahalla, qishloquimiz, tuman, shahar, viloyat, vatanparvarlik hislarining manbalaridir.

Kishilar o`z Vataniga nazar solib, uning bepoyon yerlarini, boyliklarini, go`zalligini saxovatli xalqini tasavvur etganida, unda o`z Vataniga qoyil qo-lish va unga mehr-muhabbat bilan qarash hislari, o`z mamlakati uchun faxr-lanish va uning uluquvorligidan xursand bo`lish hislari beixtiyor paydo bo`ladi.

Mamlakatimizning shonli o`tmishi, uning tarixi, erkinlik va mustaqil-Hk uchun olib borgan kurash tarixi vatanparvarlik manbaidir.

Shuningdek, jahon madaniyatiga buyuk hissaqo`shgan Forobiy, Ibn Sino, Bemniy, Uluqubeklarning jasorati-chi? Ibn Sino jahon tabobat ilmining mu-vaffaqiyatlariga osonlikcha erishmadi. U o`sha zamonlarda din kuchli bo`lgani uchun kasallik sirlarini yashirincha o`rgandi, ya'ni yangi murdalarni kechasi qabrdan kovlab olib, sham yoriquida ularni tekshirib ko`rdi. Uluqubek esa koi-not sirlarini o`rganishda ham kuchli qarshiliklarga duch keldi. Yoki A.Navoiy,

Nizomiy, Umar Hayyom, Bobur, Furqatlar ham buyuk qahramonlik evaziga original mazmun va shaklga ega boigan asarlarni meros qoldirdilar. Bu tarix-dagi qahramonlik, vatanparvariik uchun manba rolini o`ynaydi.

Vatanparvarlikning eng muhim belgiiaridan biri qafiylikdir. Bu inson xulqidagi o`z qarashlarini ongli va izchil himoya qilishdir. U insonni

o`tkinchi narsalarga, tasodifiy ta'sirlarga, salbiy xislatlarga, qaysarlikka berilmaslikda, balki o`zining e'tiqodiga qat'iy amal qilishda namoyon bo`ladi. Qaf iylik, mardlik va rostgo`ylikka juda yaqin turadi. Faqat o`z ishining haqligiga ishongan kishigina qaf iyatlidir va u har qanday holat-da ham o`zligicha qoladi, pastkashlik, razillik qilmaydi, sotqinlikka yuz tutmaydi.

Alisher Navoiyning fikricha, kishi qaf iyatli bo`lishi hamda maqsadga erishish imkoniyati oldida ikkilanmasligi, haqiqat uchun xormay kurash-ishi va uni dadi! izlashi lozim. Navoiyning bosh qahramonlaridan biri Farhod xuddi mana shunday axloqiy fazilatlar sohibi edi. U faqatgina dono kishi sifatidagina dong taratib qolmasdan, balki yengib bo`lmas pahlavon bo`lib, qaf iy xarakterga ega edi va u haqiqat uchun sabot-matonat bilan kurashadi. Hisrav bilan Farhod o`rtasida bo`lib o`tgan savol-javobni eslash kifoyadir. Farhod Hisravning asiri bo`la turib, o`zining izzat-naf-sini mardonavor himoya qilibgina qolmay, balki podshohning axloqiy qashshoqligini dadillik bilan fosh etdi. Insonni ko`p jafolarga duchor qi-luvchi, uning kamolotiga to`sqinhk qiladigan salbiy xislatlar kishilarda vatanparvarlik hislarining shakllanishiga salbiy ta'sir qildi.

Odamlarimizdagi yuksak ma'naviy xislatlar vatanparvarlikning manbai-dir. Mamlakatimizda mustaqillik uchun kurash bizning eng yaqin istiqboli-mizdir. Shu ideallarni tasavvur qilish va har birimiz mana shu burilishning qatnashchisi ekanligimizni anglash zo`r xursandiik hislarini tugatadi. Vatanparvarlikdagi faollik uning eng muhim xususiyatidir. Vatanparvarlik pas-siv va ishda ko`rilmaydigan his emas, balki bu his amalda sinaladi.

Ba'zi bir kishilar Vatanimiz ravnaqi yo`lida uchraydigan qiyinchilik-lar va kamchiliklar haqida gap borganda o`zlarini bilimdon qilib ko`rsatib «buni bunday qilish kerak, uni bu yo`l bilan emas, balki bu yo`l bilan hal qilish lozim, bunday qilsa bo`lmaydi» — deb turli yo`llarni ko`rsatadi-lar-u, ammo o`zJari uni sidqidildan bajarishga kirishmaydilar, bu ishlardan o`zlarini doimo chetga tortib yuradilar. Go`yo ular bilimdon-u, ulkan yumushlarni bajarishga kirishgan shaxslar, faol harakat qilayotgan kishilar bilimsiz, uquvsizdek bo`lib qoladi. Yo`q, bunday iztirobdan sira foyda yo`q. Hamma Vatan istiqboli yo`lida qo`ldan kelganicha harakat qilmoqi kerak.

Xalqimiz vatanparvarlik hissi qudratli, hayotbaxsh kuchga egadir. Bu his kishilarga hamma qiyinchiliklarni va to`siqlarni o`z yo`llaridan olib tashlab, muttasil olib borish uchun kuch va

ayrat baishlaydi. Vatanparvarlik-dagi faollik kishilarni ma'naviy jihatdan boyitadi va oliyjanob tuyularga to`ldiradi, undagi butun ijodiy kuchlarni safarbar qiladi.

X. HISLARNING INDIVIDUAL XUSUSIYATLARI

Emotsional kechinmalar va holatlarning hamma turlari har bir kishi-ga xosdir. Lekin ayni vaqtda har bir kishining emotsional hayoti o`ziga xos xususiyatga ega.

Awalo, turli kishilarda hissiyotlar o`zining tezligi, kuchli bo`lishi va barqaroriigi jihatidan bir xilda o`tmaydi. Shunday odamlar borki, ularda hislar sekinlik bilan tuqiladi, o`rtacha kuch bilan o`tadi va barqaror bo`ladi. Bular «bir maromdagi», «osoyishta odamlar*». Shunday odamlar borki, ularda hislar tez paydo bo`ladi, kuchli ravishda o`tadi va barqaror bo`lmaydi. Bular «serharakat», «qiziqin», «jizzaki» odamlardir. Ba'zi odamlarda faqat biror favqulodda voqealar natijasidagina, ochiq ifodalangan hislar tuqilishi, aksincha, ba'zi odamlarda arzimagan bir narsa kuchli emotsiyalar vu-judga keltirishi mumkin. Bunday kishilarda shok va affektlar holati tez paydo bo`ladi.

Emotsional jihatdan odamlar yana shu narsa bilan farq qiladilarki, ular mazmuni turlicha bo`lgan har xil hissiyotlarga bir xilda berilaver-maydilar. Organik emotsiyalarga ko`proq beriladigan odamlar ham bo`ladi. Bunday odamlarning hayotida ovqatlanish bilan, o`zlarining sihat-salo-matliklari, dam olishlari va shu kabilar bilan boqlangan va kechinmalar eng ko`p o`rinni oladi. Ular o`z xislatlarini qondirib, huzur qilishni ha-yotning zavqi deb biladilar. Shunday kishilar borki, ularning hayotida intellektual (aqliy) hissiyotlar eng ko`p o`rinni oladi. Ular hayot zavqini tadqiqotlar bilan shuqullanishdan, yangilikni bilishdan, ilm-fan bilan shuqullanishdan iborat deb biladilar va shunday ishlar bilan shuqullanib huzur qiladilar. Shunday kishilar borki, ularning hayotida ijtimoiy, este-tik emotsiyalar, o`zlarini saqlashga intilish, o`zlariga baho berish hislari birinchi o`rinda turadi.

Odamlar emotsional jihatdan yana shu bilan ham farq qiladilarki, ba'zi bir kishilar ijobiy emotsiyalarga — xursandlikka, o`yin-kulgiga ko`proq moyil bo`ladilar, oq ko`ngil boiadilar, ba'zi kishilar salbiy emotsiyalarga — qazablanish, qo`rqish, vahima, ma'yuslik, qamginlik hislariga ko`proq moyil bo`ladilar.

Har bir kishida o`ziga xos u yoki bu xil kayfiyat bo`ladi. Biz odamlar-ni quvnoq kayfiyatli kishilar deb, qamgin kishilar deb, jahldor kishilar deb yoki ma'yus kishilar deb farq qilamiz va hokazo.

Emotsiyalar sohasidagi mana shu individual xususiyatlarning ham-masi qisman organik sabablarga (asosan, nerv sistemasining holati va faoli-yatidagi xususiyatlarga) boqliq boiadi,

lekin ko`p jihatdan odam yashab, o`sayotgan muhitga va qay holda tarbiyalanganligiga bo`liq boiadi. Kishi-Iarimiz quvnoq mehnat sharoitida yashaydilar.

(

Shuning uchun ham quvnoqlikka, ruhlanishga, ulfatchilikka, o`rtoqlikka, do`stlikka hamda boshqa yuksak ijtimoiy va ma'naviy emot-siyalarga moyillik vujudga keladi. Mamiakatimizning hayoti va ijtimoiy mehnatda faol qatnashish, Vatanga cheksiz rnehr, Vatanni dushmanlardan himoya qiiishda fidokorlik hislarini vujudga kekirdi.

Emotsiyalar va hissiyotlar sohasidagi mana shu individual xususiyat-larning hammasi odam mijozining, xarakterining belgilaridir va odam-ning nimalarga qiziqayotganligini ko`rsatuvchi belgilardir.

XI. HISLARNING AHAMIYATI

Bizning psixik hayotimizda hislar alohida o`rin tutadi. Bizning in-tellektual jarayonlarimizda obyektiv *dunyo* sezgilar, idroklar, tasawurlar va fikrlar tariqasida in'ikos qiladi. Intilishlar va iroda jarayonlarida odam o`z miyasida in'ikos (aks) etayotgan dunyoga ta'sir qiladi. Hislar esa odam-ning o`z atrofidagi obyektiv voqelikka va o`ziga munosabatidan hosil bo`ladigan tuyquulardir.

Shu bilan bir vaqtda bu tuyquuJar shaxsning quruq, mazmunsiz holati emas: aqliy jarayonlarning hammasi — sezgi va idroklar, xotira, tafakkur va nutq xilma-xil emotsional komponentlardan (yoki momentlardan) tarkib topadi.

Hislar bo`Imaganida edi bizning idrok qilishimiz, xotira, tafakkur, tasawur jarayonlari nursiz, jonsiz bo`lib qolur edi, sezilmaydigan bo`Iib o`tar edi yoki umuman vujudga kelmas edi. Yuqorida aytib o`tganimizdek, hislar idrokimizning yorqin va juda to`Jiq bo`Iishini ta'minlaydi, tez va mustahkam eslab olishimizga ta'sir qiladi. Emotsional tuyquular bilan birgalikda esiab qolingan narsalar xotiramizda tez va mustahkam o`rnashib qoladi. Xotiramizdagi narsalarni ko`z oldimizga tez keitirish hislarga bo`Iiqdir. Hislar fantaziyamizni ishga soladi. Fantaziya obrazlari emot-sional hislar tufayJi yorqin va jonli bo`Iib qoJadi yoki, aksincha, tafakkur jarayonlarini to`xtatib qo`yadi. Hislar fikrlarimizning yorqin va jonli bo`Jishini ta'minlaydi.

Hislar nutqimizni burro qiladi, nutqimizning ishonchli, yorqin va jonJi bo`Iishini ta'minlaydi. Hislar tafakkur va iroda bilan birgalikda bizning harakatlarimizni tuqudiradi va raqubatiantiradi. Bizdagi beixtiyor harakat-larning ko`pchiligi emotsional harakatlardir. Iroda

harakatlarining kuchi va shiddati ko`p jihatdan hisiarimizga bo`liqdir.

Mana shu intellektual va iroda jarayonlarida hislarning o`zi ham ser-mazmun bo`lib qoladi, intellektual va iroda komponentlari bilan tasav-vurlar, tushunchalar, intilishlar bilan boyiydi. Hislar inson hayotining mazmunini boyitadi. Emotsional kechinmalari oz va kuchsiz bo`lgan kishi-

lar quruq, mayda gap kishilar bo`lib qoladilar, o`z faoliyatlarida va o`zlarining ayrim xatti-harakatlarida formalist bo`lib qoladilar.

Ammo kishining hayotida turli hislar turlicha ahamiyatga ega bo`ladi, Ijobiy hislar, masalan, xursandlik, ruhlanish bizning hayotiy, ijodiy faoliya-timizni oshiradi. Aksincha, salbiy hislarning ko`pi hayotiy, ishchanlik faoliyatimizni pasaytirib yuboradi. Masalan, xavotir, qamginlik, tashvish, ma'yuslik, o`z kuchimizga ishonmaslik hislari mana shunday salbiy hislardir.

Hislar odam faoliyatining hamma turlarida katta rol o`ynaydi, o`yinlarni, o`qish va o`rganishni hamda mehnatni jonlantiradi va faollashtiradi. Hislar zaif bo`lganida odamning faoliyati bo`shashib ketadi, ya'ni odam lanj bo`lib qoladi.

Bolalarning o`yinlari emotsiyalarga boy harakatlardir. Hislar o`yinlarning tushilishiga sabab bo`ladi va ayni vaqtda shu o`yinlarning o`zi bolalarda xilma-xil ijobiy tuyqular tushdiradi. Bu tuyqular esa bola-larimizga tetiklik va xushchaqchaqlik baqishlaydi.

Mehnatda ham hislarning ahamiyati kattadir. Ijobiy hislar qayratimizni, mehnat qobiliyatimizni oshiradi. Ijobiy emotsional holatda ishlayotgan kishining mehnati sermahsul bo`ladi va kishini kamroq charchatadi.

Odamda maqsadga muayyan ijobiy emotsional munosabat bo`lgandagina bunday maqsad faoi ijodiy faoliyatni vujudga keltiradi. Ijod qilmoq, yaratmoq uchun kishining o`z ishiga mehr-muhabbati zo`r bo`lishi, ijodkorlik mashaqqatlari va shodliklaridan zavqlanishi kerak. Xalqimizning hayoti va ijodiy faoliyati ta'sirchan emotsional tuyqularga boydir. Mehnatdagi xursandlik va ruhlanish yangilik hissi, o`rtoqlik va do`stlik hissi, milliy iftixor hissi vatanparvarlik hissi kishilarimiz hayotining mazmunini tashkil etadi. Yangilik hissi bo`lmagan odamlarga sal-biy nazar bilan qaraymiz, vatanparvarlikka qarshi har qanday harakat-larni ko`rganimizda, ayrim kishilarning qo`rqoqlik qilganligini, ularda o`rtoqlik va do`stlik hislari yo`qligini ko`rganimizda biz bunga qazablanamiz va bunday kishilardan nafratlanamiz. Emotsional ruhlanish va zavq bizda ilqorlar va novatorlar harakatining o`sishiga va rivqjlanishiga olib kelgan sabablardan biri bo`idi. Hislar odamning ijodiy faoliyatini faollashtirib yuboradigan «uchqundir», «olovdir». Ijodiyotning hamma turlarida obrazlar va qoyalarni gavdalantirishda kishidagi hislar ishtirok qiladi. Xuddi shuningdek, yangilik uchun kurash kuchli hislar bo`lganidagina olib borila oladi. Biror nimani yaratish

va uning uchun kurashish uchun shu narsani sevish va unga mehr qo`yish kerak, biror nimaga qarshi kurashish uchun esa shu narsaga kishida nafrat tuqilishi kerak.

Jamiyatga nisbatan yuksak ijodiy hislarni o`stirish yosh bo`qinning juda muhim vazifasidir.

XII bob. IRODA

I. IXTIYORSIZ VA IXTIYORIY FAOLLIK To`RISIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Psixik jarayonlarning va shaxsning eng muhim tomoni ularning faol-ligidir. Bu faollik ixtiyorsiz va ixtiyoriy bo`lishi mumkin.

Ixtiyorsiz harakatlar u yoki bu hollarda kishida oldindan belgilanma-gan biron maqsadsiz voqea bo`ladi; bunday harakatlar biron-bir tashqi sabablar tufayli paydo bo`ladi. Ixtiyorsiz harakatda ongli ravishda zo`r berish bo`lmaydi.

Ixtiyoriy yoki irodaviy harakat oldindan qo`yilgan maqsad asosida, bizning xohishimiz bilan bo`ladigan faollikdir. Bu harakat bizning «o`zimiz» bilan bo`liqdir va u ongli ravishda zo`r berishimiz natijasida sodir bo`ladi.

Yuqorida ko`rsatib o`tilganidek, ixtiyorsiz va ixtiyoriy harakat diqqat jarayonida va u bilan bo`liq bo`lgan boshqa aqliyjarayonlarda sodirbo`ladi. Shuning uchun, ixtiyorsiz va ixtiyoriy idrok, ixtiyoriy va ixtiyorsiz esda olib qolish hamda esga tushirish, ixtiyoriy va ixtiyorsiz xayol hamda tafakkur deb, farq qilinadi.

Psixikaning faolligi ish-harakatlarda juda yaqqol sodir bo`ladi. Ish-harakatlar ham ixtiyorsiz va ixtiyoriy (irodaviy) bo`ladi. Biz iroda haqida gapirar ekanmiz, faoliyatimizda sodir bo`ladigan ongli harakatni ko`zda tutamiz.

Irodaviy harakatlar deganda faqat jismoniy (ya'ni muskullar bilan bo`liq bo`lgan) harakatlarnigina emas, balki shuning bilan birga axloqiy harakatlarni ham tushunish lozim. Aqliy ishlar jarayonida odam ko`pincha qiyinchiliklarga duch kelib qo`yadi. Bunday hollarda irodaviy zo`r berishga to`ri keladi. Lekin shunga qaramay, iroda haqidagapirganimizda, asosan odamning tashqi harakatlarida namoyon bo`ladigan ongli faolligini nazarda tutamiz.

Shunday qilib, *iroda, kishining shunday faolligidirki, bunday faollik oldindan biror maqsad qo`yib va shu maqsadga erishish vosilalarini ol-dindan belgilab, ongli ravishda zo`r berish natijasida voqea bo`ladi.*

Irodaviy harakatlar deyarli hamma vaqt ixtiyorsiz faollik bilan bo`liq ravishda sodir bo`ladi.

Reflektor harakatlar, masalan, yo`talish, chuchkurish, ko`z pirlira-tish, qo`lga bexosdan nina qadalganda yoki qo`l sinib qolganda qo`lni

siltab tortib olish ixtiyorsiz harakatlar jumlasidandir. Bunday harakatlar-ning nerv-fiziologik asosi shartsiz reflekslardir.

Impulsiv harakatlar ham reflektor harakatlar jumlasiga kiradi. Bunday harakatlar organizmda yiqilib qolgan nerv quvvatining bo'shalib ketishi tufayli yuzaga keladi. Impulsiv harakatlar go'yo portlashga o'xshagan harakatlardir. Sof holda uchraydigan impulsiv harakatlar bolalarga xos bo'ladi. Masalan, soqolom, qorni to'q bola uyqudan so'ng odatda butun gavdasini ko'tarib, qo'l va oyoqlarini qimirlatib yotadi. Impulsiv harakatlar o'yinlarda va umuman kichik yoshdagi bolalarning xatti-harakatlarida katta o'rin egallaydi.

Instinktiv harakatlar murakkab ixtiyorsiz harakatlardandir. Bunday harakatlarning nerv-fiziologik asosi bir-biri bilan uianib ketgan qator shartsiz reflekslardir.

Ixtiyorsiz harakatlarning maxsus turi *avtomatlashgan* harakatlar, ya'ni malaka va odatlardir. Bunday avtomatlashgan harakatlarodamning amaliy hayoti davomida hosil qiladi. Malaka va odatlarning nerv-fiziologik aso-sida shartli reflekslar yotadi.

Ixtiyorsiz harakatlarga kishining hissiy (emotsional) kechinmalari bi-lan boqiliq bo'lgan harakatlar ham kiradi.

Kishining hissiyoti bilan boqiliq bo'lgan (emotsional) harakatlari turli (instinktiv) va odatlanib qolgan harakatlarida namoyon bo'iadi. Emot-sional harakatlarning nerv-fiziologik mexanizmlari shartsiz va shartli ref-lekslardir.

Ixtiyorsiz harakatlarning xususiyati shundan iboratki, odatda bun-day harakatlar ongsiz ravishda voqe bo'ladi. Ammo ixtiyorsiz harakat-larning ko'pchiligini kishi ma'lum darajada o'sha ish-harakatlar voqe bo'lgan paytda va ayniqsa ular bo'lib o'tgandan keyin *bilib-anglab* oladi. Bunday anglash ixtiyorsiz qilingan harakatlarning zarurligi, foydaliligi va axloqiyligi jihatidan baho berish tufayli qanoat hosi! qilish yoki noro-zi bo'lishda ifodalanadi. Aqliy va axloqiy taraqqiyot darajasiga qarab, kishi xuddi ixtiyoriy harakatlar singari bu harakatlarni ham o'zi ma'qullaydi yoki qoralaydi.

II. IRODAVIY HARAKATLARNING ASOSIY BOSQICHLARI (YOKI FAZALARI)

Irodaviy harakatlar, ixtiyorsiz ish-harakatlardan farqliroq ongli ravish-da qilinadi. Bu holda ongning faoliyati harakat maqsadini belgilashda, bu maqsadga erishish vositalari va yo'l-

yo`riqlarini oldindan belgilashda, ma'lum bir qarorga kclishda hamda bu qarorni ijro etishda namoyon bo`ladi.

Harakat maqsadini belgilash

Irodaviy jarayon va irodaviy harakatning dastlabki momenti maqsad qo'yishdan iboratdir. Maqsad deganda biz odam nima qilishi kerakligini, nimaga erishishi kerakligi va qanday qiyinchiliklarni yengishi lozirnligini anglashni tushunamiz.

Nima qilish kerakligini anglash va maqsad qilib qo'yish bajariladigan ish-harakatlaridan kelib chiqadigan natijalarni o'ylash va tasawur qilish bilan muayyan darajada bog'liq boiadi. Qilinadigan harakatning aniq maqsadi hamma vaqt shu maqsadga erishtiruvchi vositalar va yoi-yo'riqlarni tasawur etish bilan ham bog'liq boiadi. Biror narsani maqsad qilib qo'yish ma'ium sabablar, muayyan faktorlar va inson ayni shu cho'lda idrok qilayotgan sharoitning o'zi bilan belgilanadi. Masalan, odam ba'zan qiyin ahvolga tushib qoladi va u bu ahvoldan qandaydir yoi bilan chiqib ketishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. U xalaqit qilayotgan narsalami yo'qotib, sharoitni o'zgartiradi va yangi sharoit yaratadi.

Maqsad qilib qo'yish shaxsiy yoki ijtimoiy manfaatlar nuqtayi nazari-dan muayyan bir harakatlarni bajarish zaruriyati bilan belgilanadi. Masa-lan, davlat chegaralarini qo'riqlashda qo'yiladigan maqsadlar.

Maqsad qilib qo'yish va shu maqsad asosida harakat qilish odamning mehnati, kasbi bilan bog'liq boigan vazifalari bilan belgilanadi. Odam-ning jamiyatda va jamoada tutgan o'rnini uning o'z oldiga muayyan bir narsani maqsad qilib qo'yishini belgilaydigan muhim faktorlardandir.

Ayrim odamlar tomonidan qilinadigan harakatlarning maqsadi, ko'pincha boshqa odamlarning biror maslahati, iltimosi, buyruqi va shu-ning kabilar ta'siri bilan belgilanadi. Xuddi shuning singari, maqsadga erishtiruvchi vosita va yo'riqlar ham, ko'pincha, tashqaridan (maslahat, iltimos buyruq tariqasida) ko'rsatiladi.

Nima qilish kerakligini anglash va maqsad qilib qo'yish ko'pchilik hollarda, odamning biologik va ruhiy ehtiyojlari bilan beigilanadi.

Ehtiyojlarning faol tomoni intilishlarda ko'rinadi. Intilish ehtiyojni qondira oladigan narsaga, shu ehtiyojni qondirish uchun qidirib topish yoki yangidan yaratish, o'zgartirish va hokazo lozim boigan narsaga qara-tilgan boiadi. Yuqorida aytib o'tilganidek, intilishlarhissiyotlarning muhim elementlaridandir.

Intilishlar turli darajada anglanishi mumkin. Intilishlarni anglash darajasi kishi ehtiyojining

kuchiga, hayotiy tajribasi va bilimlariga hamda uning tafakkuri va xayolining taraqqiyotiga bogiiqdir. Anglash darajasiga ko`ra, odatda, inti-lishlarning quyidagi turlari yoki fazalari boiadi: istak, tilak va xohish.

Istak — intilishning shunday bir turidirki, bunda kishi faqatgina o`zining hozirgi holatidan norozi ekanini his qilib tursa ham, lekin qanday maqsadga

intilayotganini binobarin, bu maqsadga erishishning yo`l-yo`riqlarini aniq bil-maydi. Istak shunday bir holatdirki, bunda kishi o`ziga allanima kerakligini, allanima yetishmayotganini his qilib turadi-yu, ammo bu narsaning nima ekan-ligini aniqlab ololmaydi, ya'ni tasavur qila olmaydi, fahmiga yetmaydi. Bun-day hollarda «U nima istayotganini o`zi ham bilmaydi» deyishadi.

Istak paytida kishi qanday maqsadga intilayotganini, bu maqsadni amalga oshirish yo-yo`riqlarini anglab yetmas ekan, demak, istakni be-vosita amalga oshirib yuborish mumkin emas.

Kishi, nima istayotganini o`zi anglab yetolmagan paytda, odatda, bir xil ko`ngli □ashroq holatida boiadi, ya'ni zerikkandek, nimagadir ko`ngli □ashdek va qandaydir noaniq bir holatda boiadi. Istak bolalarda juda yorqin namoyon boiadi. Buningsababi shundaki, bolalar o`zlarida tu□ilgan ehtiyoj va intilishlarini turmush tajribalari va bilimlarining yetarli darajada emasligi tufayli aniq anglay olmaydilar. Bolalar bunday holatda ko`pincha injiqlik qiladi.

Istak tarzida intilishlar, ko`proq biron ish bilan shu□ullanmaydigan, ma'um hayotiy qiziqishlari boimagan va kam harakatroq kishilarda uchraydi. Kishida hosil boigan istak ma'um darajada anglashilsa, tilak-havasga aylanib ketishi mumkin. Tilak havasni dastawal shunday tushu-nish kerak.

Tilak-havas intilishning shunday bir turidirki, bunda kishi faqatgina qanday maqsadga intilayotganligini biladi, lekin bu maqsadga erishish yo`Harini aniq bilmaydi. Bunday tilak ba'zan zo`r xayol surish bilan, ba'zan esa «cheksiz» orzu bilan bogiiq boiadi.

Bunday tilak boigan paytda, ko`pincha yangi intilish paydo boiadi, ya'ni tilakka erishish uchun vosita va yoilar qidirish, ba'zi paytda esa o`zida tu□ilgan tilakni bosishga intilish hosil boiadi. Agar amalga oshi-rish uchun vosita va yoilar topilib qolsa, u paytda tilak — toia anglangan intilishga aylanadiki, bu holda kishi faqat qanday maqsadga intilayotgan-ligini aniq bilib qolmay, balki bu maqsadni amalga oshirish vositasi va yoilarini ham biladi.

Mana shunday qilib, tilak tobora anglashilib borishi natijasida xo-hishga aylanib ketishi mumkin.

Xohish — toia anglangan intilishdir. Bunda faqat intilishning maqsa-di va bu maqsadni amalga oshirish vositalarigina emas, balki maqsadni amalga oshirish imkoniyati, ma'um bir

maqsadda harakat qilishga tayyor va qilinadigan harakatlardan kelib chiqadigan natijalar ham anglashiladi.

Irodaviy harakatlar — ilgari mo'ljallangan xohish bilan amalga oshiriladigan harakatlardir. Irodaviy harakatlar ixtiyorsiz harakatlardan dastavval shuning bilan farq qiladiki, ularda oldindan mo'ljallangan va to'la anglanilgan intilish bo'ldi.

Xohish bilan turli-tuman tegishii harakat boshlanib ketishi mumkin. Bunday harakatlar oddiy irodaviy harakatlar yoki oddiy irodaviy aktlar deb ataladi. Masalan, odam o`rnidan turishni xohlar ekan, u o`rnidan turadi, biron qalamni olishni xohlasa, uni bemalol oladi.

Lekin bizning irodaviy harakatlarimizning ko`pchiligi murakkab ha-rakatlardir. Bu murakkablik shundan iboratki, xohish bilan uni amalga oshirish o`rtasida yana ma'lum bir maqsadni belgilash, bu maqsadni amalga oshirish vositasi va yo`llarini belgilash hamda ma'lum qarorga kelish kabi jarayonlar bo`ladi.

Bizning kundalik faoliyatimizda, ko`pincha, birxil maqsadlar qo`yishga va bu maqsadlarni bir xil yo`l-yo`riqlar bilan amalga oshirishga to`qiri keladi. Bunday hollarda, albatta, maqsadni amalga oshirish vositalarining to`qiriligi shubhalanishga va maqsadni amalga oshirish vositalarini tan-lash uchun vaqt sarf qilishga to`qiri kelmaydi.

Agar odam o`z oldiga yangi maqsad va yangi vazifalar qo`ysa-yu, lekin bu maqsad va vazifalarni amalga oshirish vositalari hali tajribada sinab ko`rilmagan bo`lsa, asosan, ana shunday hollarda irodaviy jarayon-lar murakkablashadi. Shuning uchun oddiy harakatlarga qaraganda, mu-rakkab irodaviy harakatlar vaqt jihatidan davomliroq bo`ladi.

Maqsad va vositalarni belgilash

Kishida ayni bir vaqtning o`zida bir necha tilak va istaklar tu`qilishi mumkin, chunki kishining ehtiyojlari juda ham xilma-xildir. Masalan, kishi kechqurun bo`sh bo`lgan paytida teatrga yoki biror do`stining oldiga borishni xohlashi mumkin. Bundan tashqari, ayni bir istak, ayni bir maqsadga erishish yo`li va erishish vositasi turlicha bo`la olishini tasavur etish istak va maqsadga erishmoq uchun qilingan ish-harakatlardan chi-qadigan turli xil natijalarni oldindan tasavur etish mumkin.

Bir necha maqsad yoki ularga olib boruvchi bir necha yo`l bo`lgan taqdirda, bulardan muayyan bir maqsadni hamda shu maqsadga olib bo-radigan ma'lum bir yo`lni tanlab olish lozim bo`ladi.

Biron maqsad va uni amalga oshirish vositalarini tanlash jarayonida ularning ma'qul yoki noma'qul ekanliklari chamalab ko`riladi. Biron maqsad va bu maqsadni amalga oshirish yo`llarini belgilab beruvchi yoki belgilab bermovchi har qanday narsa harakatning motivi deb ataladi. Motiv deb — kishi nima uchun o`z oldiga boshqa bir maqsadni emas, balki ayni shu maqsadni qo`yishi kerak, nima sababdan u o`z maqsadiga erishmoq uchun, boshqa bir

yo`llar bilan emas, balki xuddi shu yo`l bilan harakat qilishi kerak, degan savollarga javobdir.

Irodaviy harakatlarning ixtiyorsiz harakatlardan farqi yana shundan iboratki, ular motivlar asosida amalga oshiriladi.

Inson irodaviy faoliyatining motivlari xilma-xildir. Bu motivlardan avvalo kishining intilish va xohishlarini tushiruvchi ehtiyojlarni ko'rsatish mumkin. Ma'lum maqsad va unga erishish yo'llarini tanlash ko'pincha biror ehtiyojning mazmuniga va ahamiyatiga bog'liq. Kuchliroq ehtiyoj boshqa motivlar orasida kuchliroq motiv bo'lishi mumkin.

Irodaviy harakat natijalari to'g'risidagi tasavurlarimiz ham irodaviy harakat motivlari bo'la oladi, chunki bu natijalar ma'lum ijtimoiy va shaxsiy ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Biz tasavvur qilgan maqsad va bu maqsadga erishish yo'llari turli hissiyotlarimiz bilan bog'liq bo'lishi bilan birga, ma'lum darajada jozibali bo'lishi mumkin. Bu jozibalilik ham harakat motivi bo'la oladi.

Biron maqsad va unga erishish yo'llarini tanlaganda har bir kishi ma'lum darajada o'z dunyoqarashiga, axloqiy prinsiplariga, estetik didlariga, shaxsiy va ijtimoiy manfaatlariga asoslanadi.

Jamoatchilik fikri va odamning bu fikrga bo'lgan munosabati ham ma'lum qarorga kelish motivlaridan biri hisoblanadi. Biron maqsadni tanlash jarayonida, odatda, tafakkur va hissiyot ishtirok etadi.

Bu yerda tafakkur faoliyati eng awal har bir motivga «qarshi» yoki «tarafdor»likni muhokama qilib asoslashdan iborat bo'ladi. Motivlarni muhokama qilishda va asoslashda kishi, odatda, ayni hodisa yuzasidan yoki o'zining xatti-harakatlarida doimo asoslanadigan ma'lum bir faktlardan, tamoyil va qoidalardan foydalanadi. Motivni shunday muhokama qilish va asoslash **motivizatsiyalash** deb ataladi.

Biron maqsadni tanlashga hissiyotlar sabab bo'ladi. Hissiyotlar ayrim tasavur va motivlarni yorqin, jonli va biz uchun jozibali qilib ko'rsatadi. Hissiyot biron narsaga intilishni faollashtiradi yoki sustlashtiradi, ya'ni hissiyot, ma'lum maqsad va ma'lum harakat yo'llarini tanlashga sabab bo'ladi.

Biron maqsad va uni amalga oshirish yo'llarini tanlash ba'zi paytda har xil kuch va har xil jozibaga ega bo'lgan bir qancha motivlar qatnashishi tufayli ichki kurash xarakterini kasb qiladi. Mana shuning uchun ham bu jarayon **motivlar kurashi** nomi bilan yuritiladi.

Motivlar kurashi jarayonida motivlardan ba'zi birlarining anchagina asosliligi, boshqalarning esa bir qadar asossizligi ma'lum bo'ladi ba'zi bir motivlar kuchliroq tuyular bilan, boshqalari esa kuchsizroq tuyular bilan bog'liq bo'ladi.

Ko`pincha motivlar kurashi tafakkur (aql) bilan hissiyotning o`rtasidagi kurashdan iborat bo`ladi; odam ba'zan go`yo ikkiga bo`linib ketadi; «Aql uni deydi, hissiyot (ko`ngil) buni deydi».

Biron maqsad yoki biron maqsadga olib boruvchi yo`llaraqlga muvofiq

kelsa-yu, lekin kishida noxush hissiyotlar tuqdirsa va, aksincha, biron maqsad yoqimli hislar tuqdirsa-yu, lekin aqlga muvofiq kelmasa, ana shunday bo`ladi.

Motivlar kurashi ba'zan turli hissiyotlar o`rtasidagi kurash tarzida, masalan, burch hissi bilan qandaydir uning qarama-qarshisi bo`lgan boshqa shaxsiy hissiyot tarzida sodir bo`ladi.

Bu motivlar, ko`pincha, bir-birlariga teskari ta'sir etishlari tufayli bi-ron qarorga kelish va bu qarorni bajarishga to`squinlik qilib, irodaviy jarayo-nini sekinlashtiradilar. Motivlar o`rtasidagi ana shunday kurash odamda *ichki ixtilofholatini* yuzaga keltiradi.

Albatta, shunday holat odamda qoyat ko`ngilsiz, oqirtuyqu sifatida o`tadi. Agarda odamning dunyoga hamda turmushga bo`lgan qarashlari aniq bo`lsa, shuning bilan birga u o`zining xatti-harakatlarida axloq tamoyil-lariga asoslansa va uning shaxsiy motivlari ijtimoiy manfaatlar bilan qo`shilib ketsa, ana shunday ko`ngilsiz, oqir holatning oldini olishi yoki batamom qutulishi (yo`qotib yuborishi) mumkin.

Qarorga kelish

Motivlar kurashi bilan boqiliq bo`lgan biron maqsadni amalga oshirish yo`llarini tanlash jarayoni qarorga kelish bilan tugaydi. Qarorga kelish — ma'lum bir maqsad va bu maqsadni amalga oshirishning biron usuli yoki ma'lum yo`llari haqida to`xtash demakdir. Bu esa motivlardan biri hal qiluvchi rol o`ynaydi, demakdir. Masalan, kechqurun qayerga borish kerak: teatrgami yoki do`stimning oldigami degan fikrdagi motivlar kurashi natijasida kishi do`stining oldiga borishga qaror qiladi. Kasb tanlash tufayli paydo bo`lgan motivlar kurash natijasida bir o`smir traktorchi bo`lishga qaror qilsa, boshqasi pedagogika institutiga kirishga qaror qiladi.

Ba'zi hollarda kishi qabul qilinadigan qarorning amalga oshirish im-koniyatlariga ishongan holdajuda tez ma'lum bir qarorga keladi. Buni biz *qafiyat* deb ataymiz.

Boshqa bir hollarda esa, motivlar kurashi uzoq, vaqtga «cho`zilib ketadi» va qaror bajarilishiga ishonchsizlik hamda ikkilanishlar bilan qabul qilinadi. Bu — *qafiyatsizlikdir*. Masalan, o`rta maktabni tugatayotgan va tugatgan ba'zi bir yoshlar qaysi institutga kirish masalasini juda tez hal qiladilar, boshqa birlari bo`lsa juda uzoq vaqt ikkilanib o`ylab yuradilar. Qafiyat, odatda, jiddiylik vaziyatning yengillanishi, mamnunlik tuyqusini tuqdirsa, qafiyatsizlik esa ikkilanish hissi, jiddiylik tuyqusi va alohida oqir noaniq holat bilan birga sodir bo`ladi.

Biror qarorga kehshning sur'ati bir qancha sabablarga, jumladan: ehtiyojga, hal qiluvchi motiv kuchiga, sharoitga, hissiyotlarga, tafakkur va xayolning taraqqiyot darajasiga, turmush tajribasi va bilimlariga, kishi-

ning dunyoqarashiga, uni^g temperamenti va xarakteriga hamda boshqalarning maslahatlar^g buyruqlarga, iltimos va takliflariga bo`ysunishga bo`liq bo`ladi-

Biron qarorga kelishning ^sur'ati, asosan, oldinga qo`yilgan maqsad-ning ahamiyatiga, biror qar^r kelishga olib boruvchi faoliyatning xa-rakteriga bo`liq bo`ladi.

Shunday hollar ham bo`la^{iki} ^{biron} qarorga kelish oldidan awal o`ylab, andisha va ehtiyotlik bilan ^{har bir} motivni hisobga olib va solishtirib ko`rish lozim bo`ladi. Boshq^{bir} hollarda murakkab faoliyat bo`lsa ham, hech bir ikkilanib o`tirmay, iJzil-kesil qarorga kelish lozim bo`ladi. Bun-day qafiyat urush sharoitida Zarurdir. Bunday paytda anchagina fahm va ziyraklik hamda sharoitning t?archa murakkabliklarini hisobga olish zarur bo`lishiga qaramay, tezlik bil^{*1} qarorga kelish talab qilinadi.

Ana shunday murakkab tarzdagi motivlar kurashi va qarorga kelish faqat shunday hollarda bo`ladi^{ki}, bunda odamning hayoti va faoliyati uchun muhim ahamiyatga ega bo`lg¹¹ y^{an}g> maqsadlar qo`yiladi va bu maqsad-larni amalga oshirish uchun yfngicha vosita hamda usullar talab qilinadi.

Kundalik hayotimizda jud^a ko¹P ongli irodaviy harakatlarimiz uzoq davom etadigan va jiddiy tUSD^agi motivlar kurashisiz amalga oshirilavera-di. Bunday hollarda biron qaf^{cor}g^a kelish ilgaridan odat bo`lib qoigan bir tarzda yoki belgilangan qoida flsosida, yo bo`lmasa, mazkur qaror va hara-katlarni ma'lum turdagi xatti-harakatlarga rioya qilish tarzida amalga oshiriladi.

Qabul qilingan qaror kesKⁱⁿ va mustahkam yoki bo`sh, sabotsiz -o`zgaruvchan bo`lishi mumX¹¹¹¹- ^{Bir} marta qabul qilinib, keyinchalik o`zgarmaydigan va ma'lum vatf davomida albatta bajariladigan qaror **qafiy** va **mustahkam qaror** deb ata^adi. Qaror o`ylab qabul qilingan ijtimoiy vazifalar va shuning bilan birJ^a> kishining hayotiy manfaatlariga, uning dunyoqarashi va ishonchlariF moslashtirilgan bo`lsa, bunday qaror ko`pincha mustahkam bo`ladi- Q^{at}y^{va} mustahkam qarorga kelish -irodaning vuksak sifatidir.

Bir marta qabul qilishgan ^{romi} keyinchalik o`zgartirish yoki boshqa yangi qaror bilan almashtirish- y^{oki} bo`lmasa, batamom bekor qilib yu-borish **subutsizlik** deyiladi.

Qafiy qaror qila olmaslik ~ ^{kishi irodasi} bo`shligining alomatidir.

Qabul qilingan qarorning o`zgarishi, ya'ni beqarorlik, subutsizlik, ko`pincha yana bu qaror to`g`riS^{da} yetarli darajada o`ylamaslikdan, emot-sional holatning o`zgarishidan, y^{oki}

bo`lmasa kishi harakat qilib turgan sharoitning o`zgarishidan kelib chiqadi. Qarorning o`zgarishi, ko`pmcha, motivlar kurashining qaytadan boshlanib kelishiga va oxirgi marta qat`ly qaror qabul qilishga olib keladi-

Qat'iyatsizlik va beqarorlikni, odatda, qabul qilingan qarorni oldindan rejalashtirilgan harakatlilar bilan bo'lash orqali yengish mumkin. Rejalash-tirish — oldinga qo'yilgan maqsadga olib boradigan eng qulay usul va vosilalarni qidirishdan iborat bo'lgan murakkab aqliy faoliyatdir. Rejalashtirish jarayonida bo'lishi mumkin bo'lgan va zaruriy barcha harakatlar duch kelib qoladigan qiyinchilik va qarama-qarshiliklar hisobga olinadi hamda qilinadigan ishlardan keib chiqadigan natijalarga oldindan baho beriladi.

Shunday qilib, irodaviy harakatlar ixtiyorsiz harakatlardan farq qilib, ular ilgaridan qabul qilingan qaror va ilgaridan tuzilgan reja asosida amalga oshiriladi.

Qarorni ijro etish

Biron qaror shu qarorga muvofiq keidigan choralar ko'rish va ish-harakatlar qilish uchun qabul qilinadi. Qarordan harakatga o'tishni ijro qilish, bajarish deyiladi. Irodaviy jarayonlarda eng muhim narsa qabul qilingan qarorni bajarishdir. Kishining irodasi xuddi mana shu qarorni bajarishda namoyon bo'ladi deyish mumkin.

Odatda, ikki turii irodaviy harakat farqlanadi: jismoniy va aqliy. Jismoniy harakatlarga har turh mehnat operatsiyalari, o'yin hamda sport mashg'ulotlari va boshqalar kiradi. Aqliy harakatlarga bo'lsa — hisob ishlari, yozma ishlar, dars tayyoriash, ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish va shuning kabilar kiradi. Ko'p vaqt takrorlab, o'zlashtirilib ketgan, ko'nikma va odat bo'lib ketgan harakatlar ham murakkab irodaviy harakatlardan-dir. Iroda, yana ayni cho'da keraksiz harakatlarni to'xtatish, tugatish yoki o'zgartirishda ham namoyon bo'ladi.

Qarorni ijro etish, odatda, ma'lum vaqt va ma'lum muddat bilan bo'liq bo'ladi. Qarorning hech kechikmay, belgilangan vaqtda ijro etilishi irodaning ijobiy sifatidan dalolat beradi. Bu esa ishchanlik va puxtalikni bildiradi.

Biroq, qabul qilingan qaror hamma vaqt bajarilmaydi va ayrim hollarda esa o'z vaqtida bajarilmaydi. Masalan, irodasi kuchsiz bo'lgan kishilar ko'pincha juda ko'p yaxshi qarorlarga kelishlariga qaramay, bu qarorlarning ijro etilishini sustlashtirib, cho'zib yuboradilar va boshqa muddatlarga qoidiradilar. Bajarilishi galdan-galga qoldiriladigan yoki bata-mom bajarilmaydigan qarorlarni *niyat* deb ataladi. Shuning bilan birga, ancha vaqtdan so'ng bo'lsa ham, lekin ma'lum vaqt davomida bajarilishi shart bo'lgan qarorlarni ham *niyat* deb ataladi. Masalan, talaba o'qish yilning boshida qishki va yozgi sessiyadagi imtihonlarni faqat «a'lo» bahoga topshirishni niyat qilishi mumkin.

Ba'zan odam sharoitning o`zgarishiga qarab qabul qilingan qarorni bekor qilib yangi qaror qabul qilishiga to`ri keladi. Undan so`ng o`zgargan sharoitga mos hoida yangi qarorni bajarishga kirishadi.

Qabul qilingan qaror to`qiridan to`qiri, avtomatik ravishda amalga oshirilavermaydi. Qabul qilingan qarorni bajarish uchun, yana, ongli ra-vishda irodani ishga solib zo`r berish kerak. Irodaviy zo`r berishni kishi ongli jiddiylik tarzida his qiladi. Bunday jiddiylik irodaviy harakatga o`tish biian tarqalishi mumkin.

Irodaviy zo`r berish butun nerv va muskullarni alohida tarang holga keltiradi va bu sirtqi alomatiarida ko`rinadi. Irodaviy zo`r berishning ana shunday sirtqi alomatlari irodasini ishga solgan kishilarni tasvirlovchi ba-diiy asarlarda yaqqol tasvirlanadi.

Qabul qilingan qarorni zo`r berish bilan ijro etish irodaning muhim belgisini tashkil etadi, deyish mumkin. Zo`r berish juda muhim xususi-yatlardan biri bo`lib, bu xususiyat orqali irodaviy harakatlar va ixtiyoriy psixik jarayonlar ixtiyorsiz psixik jarayonlardan farq qiladi.

Irodaviy zo`r berish motivlar kurashi va qarorga kelishdayoq seziladi. Bunday zo`r berish fikrlash jarayonlarini ishga solib, muhokama yurgiz-ishda va shuning biian birga, keraksiz hissiyotlarni yengishda o`z ifodasini topadi. Ko`pincha motivlar kurashi va qarorga kelish □oyat jiddiylik hamda juda katta irodaviy zo`r berish bilan hosil bo`ladi.

Juda ko`p hoilarda qarorga kelingandan so`ng ham uni bajarish uchun yana «kurash» davom etadi. Bu kurash natijasida qarorni ijro etishga qara-tilgan irodaviy zo`r berish maydonga keladi.

Irodaviy zo`r berish va irodaviy harakat maqsadga erishish yo`lida uchraydigan to`siqlarni yengishda namoyon bo`ladi. Kishining irodasi juda katta qarshiliklarni yengishga to`qiri kelgan paytda, ayniqsa, yaqqol ko`rinadi. Bunday qarshiliklar ikki turli bo`lishi mumkin: ichki va tashqi qarshiiiklar.

Ichki qarshiliklami yengish

Ichki qarshiliklar kishining o`ziga xos bo`lgan ma'lum hoiatidir. Kishi tinch, harakatsiz va hech qanday faoliyatsiz holatda bo`lishi mumkin. Masalan, bunday holat dam olayotganda, uxlayotganda, toliqqan paytda va kasal paytda bo`ladi. Biron ish bilan shu□ullanmay harakatsiz o`tirishga, ya'ni yalqovlikka undovchi mayl ham shunday holatdandir.

Irodaviy zo`r berish vositasi bilan, avvalo, organizmning passiv hola-tini o`zgartirib, uni faol holatga keltirish lozim bo`ladi. Masalan, o`rinda yotg;in kishi, tursammikan yoki turmasammikan, deb biroz o`ylagandan so`ng (motivlar kurashi), turishga qaror qiladi hamda

o`zini majbur qilib o`midan turadi. Yalqovlikni yengish uchun ba'zan juda ko`p zo`r berishga to`qiri keladi.

I rodaviy zo`r berish vositasi bilan kishining aqliy faoliyati ham taol holaiga keltiriladi. Masalan: ma'ruza boshlanishi bilanoq talaba iroda ku-

chini ishga solib, diqqatini bir yerga to`playdi, irodaning barqarorligini saqlab turadi, tafakkur va esda olib qolish jarayonlarini kuchaytiradi.

Ko`pincha, kishining o`zida bo`ladigan ixtiyorsiz harakatning paydo bo`lishini irodaviy zo`r berish bilan yengishi, susaytirishi va yo`q qilib yuborilishi lozim bo`ladi. Ayni shu cho`da keraksiz harakatlarni o`zgartirish yoki to`xtashiga to`qri keladi. Juda qattiq singib ketgan, lekin salbiy, zararli odatlarga qarshi irodaviy zo`r berish bilan kurash olib borish va tashkil topgan stereotiplarni, ya'ni bir qolipga tushib qolgan salbiy ha-rakatlarni buzish lozim bo`ladi.

Paydo bo`layotgan ixtiyorsiz harakat, ko`pincha, qabul qilingan iro-daviy qarorga nisbatan boshqacha (ba'zan qarama-qarshi) yo`nalishga moyil bo`ladi. Masalan, kishining hissiyotini aks ettiradigan ba'zi ish-harakat-lari shular jumlasidandir. Ixtiyorsiz harakatning paydo bo`lishi kerakli irodaviy harakatni susaytirib yoki batamom to`xtatib qo`yishi mumkin. Shuning uchun qabul qilingan qarorni bajarishda paydo bo`ladigan ixtiyorsiz harakatni irodaviy zo`r berish bilan yengishga to`qri keladi. Masalan, parashutchilar birinchi marta o`zlarini samolyotdan tashlaganlarida (iro-daviy harakatlarida) tabiiy ravishda paydo bo`ladigan qo`rqish hissini yengib borishlari lozim bo`ladi.

«Harakat qilishning o`ziga qanday o`rganilgan bo`lsa, — deydi I.M.Sechenov, — harakatni to`xtatib qolishni boshqarishga ham xuddi shunday o`rganish kerak». (M36paHHwe npomnejneHMn, T.G.M.L. izd.API. 1952, 96-bet).

Kishi irodaviy zo`r berganida, ixtiyorsiz harakatni batamom yo`qotib yubormaydi, balki uni biroz o`zgartiradi yoki bunday harakatning paydo bo`lishiga yo`l qo`ymaydi. Ixtiyorsiz harakatni bosishga vazminlik deb ataladi. Vazminlikning nerv-fiziologik asosi ikkinchi signal sistemasining birinchi signal sistemasi orqali miya po`stining ostki qismiga tormozlantiruv-chi ta'sir o`tkazishdan iboratdir.

Iroda, avvalo, kishining o`z-o`zini, o`z intilishlari, hissiyotlari va ehti-roslarini qo`lida tuta bilishi demakdir. Iroda — kishining o`z-o`zini iroda qila bilishi, o`z xulqi va faoliyatini ongli ravishda tartibga solish hamda boshqara olish qobiliyatidir.

Odamning ichki to`lqinlarini yenga olish, o`zini boshqarish va o`z usti-dan hukmronhk qila b/lish qobiliyatini odatda *ic/tki iroda* deb yuritiladi.

Tashqi qarshiliklarni yengish

Kishi irodaviy zo`rberishi bilan yengishi lozim bo`ladigan tashqi qarshi-liklarni **tevarak-atrofdagi voqelikda** uchratadi.

Kishi o`z oldiga qo`yiladigan maqsadni amalga oshirishga qarshilik qilayotganda to`sqinliklarni yengadi, voqclikni o`z maqsadiga muvofiq ravishda o`zgartiradi va uni o`z ehtiyojlarga moslaydi.

Kishi tabiatni o`zgartiradi. Bunda u tabiatning qarshiligini yengadi, uning stixiyalariga, ya'ni suv, sovuq bo`ron, olov kabi tartibsiz, halokatli harakatlariga qarshi kurashib, uni o`zgartiradi, qayta ko`radi. Kishi maso-fani yengib bir joydan ikkinchi joyga ko`chadi, o`qir narsalarni ko`tarib, ularni bir joydan ikkinchi joyga olib boradi. Kishi irodaviy zo`r berish va irodaviy harakat yordami bilan ijtimoiy qiymatga ega bo`lgan yangi narsalar: uylar, fabrikalar, zavodlar, yo`llar, mashinalar, san'at asarlari va shuning kabilarni yaratadi. Inson faoliyatining barcha turlari va har qanday mehnat kishidan irodaviy zo`r berishni talab qiladi. Inson mehnati undagi iroda-ning namoyon boiishidir. Odamning irodasi mehnatda paydo boigan, u mehnatda o`sgan va o`sib boradi.

Odamning tashqi to`sqinliklarni tashqi qiyinchiliklarni yenga olish qobiliyatini *tashqi iroda* deb yuritiladi. Biroq, faqat shartli ravishda iroda-ni ana shunday tashqi va ichki deb bo`lish mumkin. Inson irodasi yolqiz birginadir, lekin u tashqi olamdagi hodisalarni o`zgartirish va boshqarish-ga yo`naltirilishi hamda shuning bilan birga o`zining shaxsiy, yaiiii sub-yektiv holatini va jarayonlarini boshqarishga yo`naltirilishi mumkin. Shu-ning uchun irodaviy faoliyatda tashqi qarshiliklarni yengish ichki qarshi-liklarni yengish bilan uzviy bogiiqdir.

Obyektiv voqelikka ta'sir qilishda kishi iroda kuchining yordami bilan dastavval o`z organizmini harakatga solishi lozim va shu bilan birga, har qanday ixtiyorsiz harakatni doimo bosib va o`zgartirib turishi kerak. Shuning uchun kishining tashqi qarshiliklarni yengishga qaratilgan irodaviy zo`r berishlari va irodaviy harakatlari ayni vaqtning o`zida kishining ichki ho-latini ham o`zgartiradi. Kishi tashqi muhitni o`zgartirishi bilan birga, u o`z-o`zini ham o`zgartiradi.

Bajarilgan ishga baho berish

Odatda, qaror bajarilgandan so`ng va ba'zan esa bajarish jarayonidayoq qilingan ishlarga baho beriladi. Qarorni bajarish yuzasidan qilingan ishlarga baho berish bu qaror va ishni ma'qullash yoki qabul qilingan qarorni ham-da qilinadigan ish-harakatni qoralashdan iborat boiadi. Bu baho qabul qilingan qaror va bajanigan harakatlardan mamnun yoki mamnun emaslik tufayli hosil boigan alohida hissiy kechinmalarda ifodalanadi.

Salbiy baho, ko`pincha, qilingan ishlarga achinish, uyalish va afsuslanish kabi hissiyotlar tuqilishiga sabab boiadi.

Qilinayotgan yoki qilingan ishlarga baho, asosan, ijtimoiy-siyosiy, ax-loqiy estetik nuqtayi nazaridan beriladi. Mana shunday baho berishdan hosil boiadigan his va hukmlarda kishining dunyoqarashi, uning axloqiy sifatlari va tamoyillari hamda, shuning bilan birga, uning xarakteri va qiziqishlari yaqqol namoyon boiadi.

Qarorni bajarish yuzasidan qilingan ishlarga faqat kishi o'zi baho be-rib qolmaydi, balki qilingan ish-harakatlarga jamiyat tomonidan ham baho beriladi. Jamiyat tomonidan kishilarning harakatlariga berilgan baho tan-qid va o'z-o'zini tanqidda juda yaqqol ifodalanadi.

Qilingan ish-harakatga jamiyat tomonidan berilgan baho kishining faoliyati uchun juda katta amaliy ahamiyatga egadir. Bu baho kishining keyingi faoliyati uchun raqibatlanish va motiv bo'lib qoladi. Salbiy baho, odatda, ayni faoliyatni to'xtatish yoki o'zgartirish uchun sabab bo'ladi. Ijobiy baho faoliyatni davom ettirish, kuchaytirish va yanada yaxshilash, jumladan, mehnat unumini oshirishga raqibatlantiradi.

III. IRODAVIY HARAKATLARNING SIFATLARI

Kishining irodasi o'z sifatlari, ya'ni kuchi, axloqiyligi, mustaqilligi jihatidan ayrim hollarda turlicha namoyon bo'ladi.

Iroda kuchi

Iroda ma'lum kuchga ega bo'ladi; ba'zi hollarda kishining irodasi kuchli sur'atda namoyon bo'lsa, boshqa hollarda kuchsiz namoyon bo'ladi.

Iroda kuchi irodaning muhim sifatidir. Iroda kuchining turli darajasi butun irodaviy jarayonlarda ko'rinadi. Iroda kuchi, awalo, intilishlarda ko'rina bosblaydi; biz kuchli hamda kuchsiz intilishlarni, kuchli va kuch-siz xohishlarni farq qilamiz. Iroda kuchi yana tezlik bilan qarorga kela olishda va qarorning mustahkamligida ko'rinadi.

Yuksak qoyaviy tamoyillarga asoslangan ongli qat'iyat va sabotlilik kuchli iroda belgilaridandir; qafiyatsizlik, ikkilanish, qabul qilingan qaror-ning bajarila olishiga shubha bilan qarashlik va sabotsizlik kuchsiz iroda belgilaridandir. Iroda kuchi qat'iyatlikda ifodalanadi. Qat'iyat qarorning bajarilishiga to'la ishonish va qarshilik hamda qiyinchiliklar qanchalik katta bo'lmasin (yoki katta bo'lib ko'rinmasin) uni albatta amalga oshirishga otlanishdir.

Jazm o'z-o'ziga buyruq berishdir. Vijdoniy burch talabi yoki yuksak maqsadni amalga oshirish tufayli odamning kerak bo'lib qolgan paytda o'lim bilan hayot o'rtasidan birontasini darhol tanlab ola bilishida ko'rinadigan jazm, kuchli iroda dalilidir. Bundayjazmning misoli sifatida Usmon Nosir, Cho'lpon, Abdulla Qodiriylarning mardona jasoratini ko'rsatishimiz

mumkin.

Iroda kuchi qabul qilingan qarorni o`z vaqtida bajarishda ko`rinadi. Shuning uchun qarorni bajarmaslik yoki uning bajarilish muddatini doim «galdan-galga» qoldiraverish va boshlangan ishni oxirigacha yetkaza ol-maslik kuchsiz irodaning alomatidir. Ammo berilgan qarorni bajarish-

ning, qilingan ish-harakatning hammasi ham irodaning **kuchli** ekanidan darak beravermaydi. Iroda kuchi, asosan, irodaviy harakatlar yordami bilan qanday to`siqlar yengilgani va buning bilan qanday natijalarga erishilganligi ila aniqlanadi. Biz irodaviy zo`r berishlar vositasi bilan yen-gadigan qarshilik va qiyinchiliklar darajasi va xarakteri iroda kuchining obyektiv ko`rsatkichi bo`lib xizmat qiladi.

Agar kishi katta to`squinlik va qiyinchiliklarni, qarshi harakatlarni iro-daviy zo`r berish va irodaviy harakatlar yordami bilan yengib, katta mu-vaffaqiyatlarga erishar ekan, bunday holda biz shu kishining kuchli iroda-ga ega ekanligi va kuchli iroda ko`rsatgani haqida gapira olamiz.

Kishi irodasining kuchsizligi uning juda arzimas qarshiliklarni ham yenga olmasligida ko`rinadi. Masalan, ba'zan kishi biron kerakli xatni yozishga yoki biron zarur ishni boshlashga o`zini majbur eta olmaydi.

Irodaning kuchsizligi, odatda, irodasizlik deb ataladi.

Iroda kuchi, ayniqsa, o`zini tuta bilishda, jasurlikda, qafiyatda, ma-tonatda va chidamlilikda namoyon bo`ladi.

o`zini tuta bilish. Mana shu so`zning o`zidan ko`rinib turibdiki, o`zini tuta bilish — kishining o`z-o`zini qoiga ola bilishidir. o`zini tuta bilish — kishining oldiga qo`ygan maqsadlarini amalga oshirishga qarshilik ko`rsatuvchi ichki holatini yengishda ko`rinadigan kuchli irodadir. o`zini tuta bilish — toliqish hissini, o`riqni, qo`rqinchni, shuning kabilarni yen-gishda ko`rinadi, o`zini tuta **bilish** ayni paytda keraksiz boigan reflekslar-ga, odatlarga, mayllarga yoi qo`ymaslikdir. Yu.A.Gagaringa murojaat qilib: «Uchish paytingizdagi ba'zi vaqtlarda qo`rqish hissi paydo bo`lganmi?» deb savol beriiganda, kosmonavt shunday deb javob bergan: «Albatta, hamma tirik odamlardagi kabi menda ham boigan. Biroq, men qo`rqinch hissini tezda yengib tashladim».

o`zini tuta bilish va qo`rqmaslik odamning qo`rqinch hissini kechir-masligida emas, balki ongni yo`qotib qo`ymay, o`z irodasining kuchi bi-lan bunday hissiyotlarni bosishi va batamom yo`qotib yuborishidadir. Bu degan so`z — o`zini idora qila bilish degan ma'noni bildiradi. o`zini tuta bilish — vazminlikka oid yuksak fazilatdir. Kishi o`zini biron narsadan tiyish uchun ba'zan anchagina irodaviy zo`r berishga, ya'ni iroda kuchini ishga solishga majbur boiadi.

Irodasi kuchli kishilar deganda, biz o`zini mahkam tuta biladigan bosiq kishilarni tushunamiz. Ikkinchi jahon urushi yillarida bizning askar-larimiz, razvedkachilarimiz, qahramon uchuvchilarimiz va temir yo`lchilarimiz kuchli irodaning yuksak namunalarini ko`rsatdilar.

Irodaviy zo`r berish orqali hushidan ketib qolmaslik va hattoki oiimni to`xtatib qolish kabi hodisalar qadim zamonlarda ham boiib o`tgani maium. Masalan, asrimizdan oldingi V asrda Gretsiya bilan Eron urushi

paytida bir askargreklarning eronliklar ustidan qozongan qalabalari haqida xabar yetkazish uchun Marafon degan joydan Afinaga chopib kelgan. Biroq bu xabarni yetkazgan-u shu zahoti jon bergan. Ana shu askarning xotirasini abadiylashtirish maqsadida sport musobaqalaridan bir turiga, ya'ni 42 kilometr-u 195 metrga yugurishga — «Marafon yugurishi» deb nom berilgan.

o`zini tuta bilishning aksi deganda, biz ixtiyorsiz harakatlar tomoni-dan yengilib, ya'ni yo`q qilib yuboriladigan irodani tushunamiz. Odam-ning bunday xususiyatini o`ziga kuchi yetmaslik, o`zini tiya olmaslik deb ataladi. o`ziga kuchi yeta olmaslikning eng keskin ko`rinishi beboshlik, pastkashlikdir. Bunday odam o`zida beixtiyor tuqiladigan salbiy tuyqularga, instinktlarga berilib, o`z nafsini tiya olmaydi. Bu hayvonlik holatiga tu-shib qolish demakdir.

Dadillik — kishining hayot va omonligi uchun xavfli bo`lgan qarshiliklar-ni yengishda ko`rinadigan iroda kuchidir. Masalan, parashutchi har gal samo-lyotdan o`zini tashlaganida dadillik qiladi. Dushmanning orqa tomoniga%tib olgan razvedkachilar ham dadillik namunasini ko`rsatadilar. Dadillik o`zini tuta bilish bilan mahkam boqilqdir. Dadil harakat qilish uchun, awalo, o`zini tuta bilish kerak. Dadillik bor joyda o`zini bilish ham bor.

Biron maqsadni amalga oshirishda hamisha dadillik ko`rsatish **mard-lik** va **jasorat** deb ataladi.

Har qanday faoliyatning, jumladan o`qishning ham muvaffaqiyati qafiyatga bogliqdir. Bilim egallash uchun qat'iyat kerak boiganidek, malakalar ortti-rish (masalan, musiqa malakalari) uchun ham qafiyat kerak.

Chidam va toqat. Maqsadlarni amalga oshirishda yengishga to`qri keladigan qarshilik va qiyinchiliklar kishidan kuch hamda vaqt sarf qi-lishni talab qilibgina qolmay, balki unga, ko`pincha, jismoniy va ruhiy azob beradi.

Kishi o`z faoliyati davomida, ba'zan sovuq va issiqdan, yomqir va qordan, qattiq toliqish va och qolishlikdan hamda turli kasalliklardan azob chekadigan hollari boiadi. Agar, mana shunday qarshiliklarga qa-ramay, kishi o`z oldiga qo`ygan maqsadiga sodiq boiib, uni amalga oshi-rishga urinaversa, bunday harakatlarda ko`rinadigan irodani chidam va toqat deb ataladi.

Kosmonavlarning jasoratlari qoyat zo`r chidam va toqatligi bilan xarak-terlidir. Irodaning

bunday sifati ulardan taxminiy mashqlar o`tkazish davri-dayoq talab qilingan edi. Lekin irodaning bu sifati, xususan, o`qish paytida, ya'ni ularning o'zaro jismoniy va asabiy o`zgarishlarni toqat bilan kechirish-lariga to`g'ri kelgan paytda kuchli namoyon boiadi. Shuning bilan bir vaqtda bu qahramonlar jiddiy keskinliklarga chidab o`qish davomida turli yoi tut-moq va harakat qilmoq uchun onglarini juda ravshanlikda saqlab qolishlari

lozim edi. Tibbiyot va psixologik tekshirishlarning ko`rsatishicha, shu qadar jiddiy vazifani ado etishga faqat mustahkam so`liq hamda kuchli irodaga ega bo`lgan kishilargina chiday olishlari mumkin edi.

Odamdagi qafiyat va chidamlilik aniq maqsad va o`zining anchagina barqarorligi bilan ajralib turadigan kuchli motivlarning mavjudligiga bo`liq.

o`zini tuta bilish, dadillik, qafiylik, chidam va toqat paytlarida na-moyon bo`ladigan kuchli irodaga *mardlik* deb ataladi.

Irodaning axloqiyligi

Irodaning axloqiyligi deganda, biz, odatda, kishi oldiga qanday maqsadlar qo`yganligini, bu maqsadlarga qanday vositalar yordami bilan erishilishini, irodaviy intilishlar (xohishlar) qanday mayllar tufayli tu`ilishini, ma'lum bir qarorga kelishda kishi qanday tamoyillarga tayanishini nazarda tutamiz.

Irodaviy harakatlarda kishining axloqiy sifatlari namoyon bo`lishi tu-fayli iroda kuchi ijobiy sifat hisoblanadi. Boshqa bir tomondan olganda, odamlarning axloqiy sifatlari haqida quruq gaplarga qarab emas, balki shu odamlarning axloqiy qiyofalari namoyon bo`ladigan irodaviy ha-rakatlariga qarab hukm chiqaramiz. Shuning uchun kuchli irodaning -mardlik, o`zini tuta bilish, qafiyatlik, chidamlilik va botirlik kabi xususi-yatlari bizda inson axloqiy sifatlarining namoyon bo`lishi hisoblanadi.

Odam u yoki bu qarorga kelishida o`zining qarori va xatti-harakatlari uchun axloqiy jihatdan javobgar ekanligini sezsa hamda anglay olsa, iro-da axloqiy bo`ladi.

Axloqiylikning darajasi irodaviy jarayonning fazalarida, ya'ni motivlar kurashida ham, ma'lum qarorga kelishda ham, qarorni amalga oshirishda ham va qilingan ishlarga keyin baho berishda ham ko`rinadi.

Motivlar kurashi va qarorga kelishda axloqiylik ma'lum bir motivni asoslashda ko`rinadi. Shuning uchun qabul qilingan qarorlar axloqiy to-mondan asoslangan yoki asoslanmagan bo`lishi mumkin. Motivlar kurashi-dagi hissiy mayllar ham axloqiy yoki axloqqa xilof bo`lishi mumkin, chunki kishining axloqiy holati kechirgan hissiyotlarida va intilishlarida ham ifodalanadi. Axloqiy tamoyillarga muvofiq sur'atda qabul qilingan qarorlar va amalga oshirilgan harakatlar axloqiy qarorlar deb ataladi.

Kishining axloqiy qiyofasi qabul qilingan qaror va amalga oshirilgan ha-rakatlarga

keyinchalik baho berishda ham ko`rinadi. Agar kishi yuksak ma'naviy fazilatlar egasi bo`lsa, u yaramas qaror qabul qilishdan va nojo`ya xatti-harakatdan o`zini tiyadi, buning oqibatini oldindan o`ylaydi. Shu tariqa, kishi o`z harakatlarining natijalarini oldindan ko`rib qabul qilinishi mumkin bo`lgan qaror va harakatlarni noma'qul topishi yoki ma'qullashi mumkin.

Axloq dunyoqarash bilan uzviy bo`liqdir.

Kishining irodaviy harakatlarida muhim rol o`ynaydigan hayotiy

maqsadlari va tamoyillari xuddi ana shu dunyoqarashdan kelib chiqadi.

Shuning uchun dunyoqarash va axloq tamoyillariga muvofiq ravishda amalga oshiriladigan maqsadlar, qarorlar va harakatlar yuksak iroda ko`rsatishdir. Axloq nuqtayi nazaridan, iroda kishining o`z shaxsiy, individu-al intilishlarini jamiyat manfaatiga bo`ysundira olishiga qarab baholanadi.

Mana shuning uchun biz o`z intilishlarida, qaror va harakatlarida mehnatkashlarning manfaatlariga sodiq bo`lgan, vatanga muhabbat qo`ygan va unga sodiq bo`lgan, mehnatni sevuvchi, qafiy barqaror, dadil, sabotli, chidamli va o`zini tuta biladigan kishilarni yuksak qadrlaymiz.

Mustaqillilik

Kishilarning irodaviy harakatlariga ularning mustaqillilik darajasi ji-hatidan ham baho beriladi. Biz, odatda, mustaqil va mustaqil bo`lmagan harakatlar haqida gapiramiz.

Irodaviy harakatlarning mustaqilliligi, avvalo, kishining tashabbuskor-ligida ko`rinadi. Tashabbuskorlik biron-bir ishni shaxsan boshlab yuborish-dir. Tashabbus ko`rsatish ma'lum ko`rsatma bo`lishini kutib o`tirmay, biron maqsadni ilgari surish, uni amalga oshirish yoi va vositalarini tan-lash hamda belgilangan maqsadga mustaqil sur'atda erishish demakdir. Tashabbuskorlik, odatda, atrof-tevarakdagi sharoit hamda ijtimoiy hayot talabini epchillik va mohirlik bilan hisobga olish va ko`pincha, yangilikni oldindan ko`ra bilish qobiliyati bilan bir vaqtda ko`rinadi.

Tashabbuskorlik hayotimizning hamma sohasi uchun zarur boigan juda ham qimmatli sifatdir.

Tashabbuskor kishilar hamma vaqt ishda va o`qishda faollik ko`rsatadilar. Ular jamiyat, jamoa va guruhlarda tashkilotchilik qilishga qobiliyatli boiadiiar va har qanday qiyin muammolarni ham osonlikcha amalga oshira oladilar, yoi-yo`riqlarini topa oladilar va muvaffaqiyat qozona oladilar.

Mustaqillilik amalga oshirilayotgan va amalga oshirilgan xatti-hara-katlar uchun *favobgarlikni* sezishda ko`rinadi.

Javobgarlikni sezish deganda, biz, ayni shu harakatlarning to`qiriligiga, maqsadga muvofiq ekanligiga va zarurligiga ishonch hosil qilishni tushu-namiz. Qandaydir xato va yanglishga yoi qo`yib yuborilgan vaqtda javob-garlikni sezish — o`z xatolariga samimiy, beqarazlik

bilan va ochiq tan berishda hamda haqqoniy tanqidga diqqat bilan quloq solishda ko`rinadi. Javobgarlikni sezish — o`z xatolarini tuzatishga tayyor turish va haqiqatan ham uni tuzatish demakdir.

Irodaning mustaqilligi yana boshqa kishilarning fikrlarini, maslahat-larini va takliflarini tanqidiy mulohaza qilib qarashda ham ko`rinadi. Ki-shi boshqa odamlar bergan maslahat va takliflarining to`liqligiga ishonib

harakat qilar hamda bu maslahat va takliflarning jamiyat manfaatiga va axloq tamoyillariga mos ekanliklarini tushunar ekan, buning bilan u o`z mustaqilligini namoyon qilgan bo`ladi.

Mustaqillilikni irodaning negativizm va qaysarlik kabi salbiy ko`rinishlaridan ajrata bilish lozim.

Negativizm boshqa kishilarning hamma taklifiga, ya'ni buyruqlarga, qoidalarga, maslahatlarga va boshqa yo`l bilan o`tkaziladigan qanday boimasin ta'sirga asossiz qarshilik qilish demakdir. Negativizm ikki turli boiadi: passiv va faol negativizm. Passiv negativizm shundan iboratki, bunda kishi taklif qilingan ishni qilmay, o`z holatida qolaveradi. Faol negativizm esa boshqalar xohlagan va taklif qilgan ishni qilmay, uning aksini qilishdan iborat boigan terslikdir.

Negativizm hodisasini uch yoshdan yetti yoshgacha boigan bolalarda, ayniqsa, kattalar tomonidan suyultirib yuborilgan va barcha ishlarini boshqa kishilar qilib beradigan bolalarda uchratish mumkin. Bunday o`jarlik bola-larda, ko`pincha qandaydir mustaqil faoliyat sohasida o`z faoiliklarini ko`rsatish imkoniyati berilmagan taqdirda paydo boiadi.

Negativizmning xarakterli xususiyati harakatlarning asossizligidan ibo-ratdir. Odatda, negativizm holatida kishi sen nega bunday qilyapsan, nima uchun boshqalarning taklifini bajarmayapsan, degan savolga hech qanday javob qaytarmaydi; u indamay, aytilgan narsaning aksini qilaveradi.

Qaysarlik — boshqa kishilarning aytgan hamma gapiga, ya'ni buyruq va takliflarga atayin qarshilik qilishdir. Qaysarlik qilayotgan odam o`zi deganini qilaveradi va nima sababdan shunday qilayotganini obyektiv ravishda asoslab bermaydi: «Bu mening ishim», «o`zim bilaman» deb subyektiv dalil keltiradi, xolos.

Qaysarlik, asosan, mana bunday hollarda, masalan, kishi biron narsadan xafa boigan yoki □azablangan, jahli chiqqan yoki boimasa manmanligi oshib ketgan paytda ko`rinadi. Bunday hollarda kuchli hissiyot ta'siri tufayli kishining ongi o`tmaslashib ketadi. Qaysarlik tutgan paytda kishi obyektiv nuqtayi nazardan qaray olmaydi va boshqacha emas, balki aynan shunday harakat qilish shart ekanligiga obyektiv asoslar keltira olmaydi. Qaysar odamni juda yaqqol dalillar yordami bilan har narsaga ko`ndirish yoki undan qayta-rish qiyin. Qaysarlik ko`rsatishda biron narsaga intilish va kuchli hissiyot boiadi, lekin yetarli tafakkur unda ishtirok etmaydi.

Mustaqilsizlik shunday hollarda ko`rinadiki, bunda kishi ma'ium bir xatti-harakatlarni faqat boshqa odamlarning bevosita ta'siri ostida (ular-ning maslahatlari, takliflari bilan) qiladi va o`zining qarorlari hamda ha-rakatlarida faqat boshqa odamlar fikriga tayanadi.

Kishi mustaqillik ko`rsata olmasa, boshqa odamlar irodasini amalga oshiruvchi bo'lib qoladi, xolos.

Mustaqilsizlik tashabbuskorlikning yo`qligi, har bir ishni yuzada bo`igan sharoit va boshqa odamlarning ta'siriga berilib, bajarishlik va qilinayot-gan ish-harakatining sababini kishi o`zi bilmasligida ifodalanadi. Bunday holda, odatda asossiz motivlar yoki hech qanday motivlarsiz qarorga ke-linadi. Mustaqilsizlik ko`pincha, kishining prinsipsizligi bilan bo`liq bo`ladi. Mustaqilsizlikning xarakterli belgisi o`zining qabul qilgan qarori va ha-rakatlariga nisbatan javobgarlik hissining yo`qligidan iboratdir.

Mustaqilsizlik va irodasizlikning yaqqol ifodasi boshqalarning ta'siriga berilib, **laqmalik bilan harakat** qilishdan iboratdir. Laqmalik paytida ha-rakatlar boshqa odamlarning qarorlari asosida amalga oshiriladi. Biroq boshqa odamlarning qarorlarini laqma odam go`yo o`zining qarori va o`z irodasining namoyon bo`lishi deb bilaveradi.

Laqmalik bilan qilinadigan harakatlarda boshqa odamlarning masla-hatlari va takliflariga nisbatan tanqidiy munosabat bo`lmaydi. Ana shun-day paytda odam boshqa odamlarning ta'siriga yoki yot unsurlarning ta'siriga osonlik bilan berilib ketishi mumkin. Laqmalik bilan qilinadigan harakatlarni negativizm va qaysarlikka qarama-qarshi xususiyat desa bo`ladi.

Odam boshqa kishilar ta'siri bilan harakat qilish xususiyatiga **laqmaiik** deyiladi. Laqmalik qilish ma'lum darajada har bir kishiga xosdir. U iroda va umuman faollik zaiflashgan paytda hamda tanqidiy fikr qilish yo`qolib, fikr yuritish qobiliyati cheklangan va sustlashgan paytda sodir bo`ladi. Aql-idrokning ishlamay qolishiga faqat affektiv holat sababchi bo`lmay, balki psixik faoliyatning umumiy susayishi ham sabab boiadi.

Bunday holat har bir odamning toliqqan paytida va endi uxlay bosh-lagan paytida boiishi mumkin. Uzoq vaqt davom etgan xavotirlik hissi va zo`r xursandchilik tufayli ham kishi laqmalik qilib qo`yishi mumkin. Ki-shi gipnoz holatida haddan tashqari laqmalik qiladi.

Mustaqilsizlik orqasida qilinadigan ana shunday harakatlar, albatta irodaga taalluqli salbiy xususiyatlardandir. Lekin shuni nazarda tutish kerakki, boshqa odamlar buyruqi va maslahatlari bilan qilinadigan har qanday harakatlarni ham mustaqilsizlik deb hisoblayverish yaramaydi. Bizga boshqa odamlar tomonidan beniadigan buyruqlar, taklif va masla-hatlar o`zimizning asoslangan shaxsiy qarorlarimizga mos kelishi mum-kin. Bunday holda boshqa odamning buyruqi bilan qilingan harakat

mustaqil harakat boiadi. Tashqi ko`rinishi jihatidan bir xil boigan ikkita harakatdan biri mustaqil boimasligi, ikkinchisi esa mustaqil boiishi mumkin. Masalan, ayrim bir o`quvchi buyruq tarzida bildirilgan maktab intizomi qoidalarini qo`rqanidan bajaradi. Bunda bu o`quvchi majburiyat ostida o`z xohishiga qarshi harakat qiladi. Boshqa bir o`quvchi bu qoidalarni ongli ravishda bajaradi. Chunki u bu qoidalarning zarur ekanligiga tushunib, qanoat hosil qiladi. Ongli intizom mustaqil irodaning ifoda-

~"

sidir. Kishi biron buyruq yoki intizomga shuning uchun soʻzsiz itoat qi-Jadiki, u bunday itoat qilishning axloqiy jihatdan zarur va maqsadga mu-vofiq ekanini tushunadi, anglay oladi.

Har bir kishi oʻzining koʻpchilik harakatlarida «KamoIot» Yoshlar Ijtimoiy Harakati jamoa qarorlariga asoslanishi kerak. Ammo jamoa ruhida rahbarlik qilish — har bir jamoa a'zosini mustaqillikdan mahrum qilingan egasizlik demak emas. Kishi oʻz mustaqilligining hamma alomatlarini, ya'ni tashabbuskorligini, topshirilgan ishning bajarilishiga javobgarlik his-sini va oʻz-oʻzini tanqidni faqat jamoadagina koʻrsata olishi mumkin.

Kishining oʻz vijdoniy burchini bajarishga qaratilgan harakatlarida uning mustaqilligi namoyon boʻladi. Kishining mustaqilligi va irodasining erkinligi oʻz qaror va harakatlarini axloqning yuksak tamoyillarga ongli ravishda boʻysundirishning uddasidan chiqa olishda va oʻz harakatlarini shu tamoyil-larga asoslanib baholashida koʻrinadi.

Mustaqillilik ayni vaqtning oʻzida iroda kuchining belgisi hamdir. Iroda kuchi faqat katta toʻsiqlarni yenga olish qobiliyati bilangina beigilanib qolmay, balki tashabbuskorlik, oʻz mustaqilligini anglash, oʻz qat'iyati va qabul qilingan qaror hamda oʻz harakatlari uchun javobgarlikni sezish bilan ham beigilanadi.

IV. IRODAVIY HARAKATLARNING NERV-FIZIOLOGIK ASOSLARI

Odamning turii xildagi faoliyatlarida namoyon boʻladigan u yoki bu irodaviy faollik dastawal nerv sistemasining holatiga va irodaviy harakat-larni amaiga oshiradigan nerv-fiziologik mexanizmlarining ishiga boʻliqdir.

«Odatda, ixtiyoriy deb ataladigan barcha ongli harakatlar, - deydi Sechenov, - oʻz mohiyati jihatidan aks ettirilgan harakatiardir». Bu de-gan soʻz «barcha insoniy harakatlarning dastiabki sababi odamdan tashqa-rida, ya'ni tashqi muhitga bog'liqdir» (H36paHHbie (pnjiocodpcKne M ncnxojiorMHeCxHe npoM3Be^eHM». rocnojiM3/iaT, 1947, cTp 148, 174).

Irodaviy harakatlarning nerv-fizioiogik asosida shartii refleksiari yotadi. I.P. Pavlov ta'limotiga koʻra, irodaviy harakatlaming hamma mexanizmi yuksak nerv faoliyatining butun qonunlariga boʻysunuvchi shartli boʻlanishlardan, ya'ni assotsiativjarayonlardan iboratdir.

Irodaviy harakatlar mexanizmlarida, asosiy rolni kinesteziq qo`zqatuvchilartufayli, ya'ni muskuiiar harakati tufayli yuzaga keladigan maxsus shartli refiekslar o`ynaydi. Kinesteziq hujayra va harakat analizatori turii-tuman qo`zqatuvchilar bi-lan muvaqqat aloqa boqIay olishiigi I. P. Pavlov hamda uning hamkoriari tomonidan o`tkazilgan maxsus tajribalarda isbotlab beriigan.

Irodaviy harakatlar ongli harakatlar sifatida optimal qo`zqalish man-

baining faoliyati bilan boʻliqdir. «...Mening tasavurimcha, ong, — dey-di LP. Pavlov, — ayni shu choʻda, xuddi shu sharoitning oʻzida rna'lum darajada optimal (har holda, oʻrtacha boʻlsa kerak) qoʻz oʻlishga ega boʻlgan katta miya yarim sharlarining ayrim joylaridagi nerv faoliyatidan iborat. Ana shu momentda katta miya yarim sharlarining qolgan hamma qismlari birmuncha boʻshroq qoʻz oʻlish holatida boʻladi» (6'sha kitob, 247-b.).

Irodaviy harakatlar ongli harakatlar sifatida ikkinchi signal sistemasi-ning faohiyati biJan boʻliqdirlar. Xususan, ichki nutqqa tegishli soʻzlar kerakli harakatlarni yuzaga keltiruvchi va boshqaruvchi signal hisobla-nadilar. I.P. Pavlov fikricha, ikkinchi signal sistemasi odam xulqi va xat-ti-harakatlarining oliy regulatori, ya'ni boshqaruvchisidir.

Ikkinchi signal sistemasining mexanizmiari birinchi signal sistemasi-ning signallariga va ixtiyorsiz harakatlarning miya poʻsti ostki markazla-riga bularning ishlarini tartibga solish yuzasidan ta'sir etib turadi. Ha-monki, ongli faoJiyatJarimizning nerv-fiziologik asosida ikkinchi signal sistemasi yotar ekan, demak, bu signal sistemasining induksiyasi, ya'ni yaqin atrofga tarqalishi birinchi signal sistemasiga va miya poʻstining ost-ki qismlariga ta'sir etadi. Shuning uchun, chunonchi, vazminJik va oʻzini tuta bilish kabi irodaviy holiarning fiziologik mexanizmi ikkinchi signal sistemasi tomonidan birinchi signal sistemasi va miya poʻstining ostki qismidagi markazlarda yuzaga keitiriladigan tormozlanishdan iboratdir.

Agar ikkinchi signal sistemasi tormozlansa, bunday holatda «voqe!ik bilan deyarli hisoblashmaydigan va asosan miya poʻstining ostki markaz-larining emotsionai ta'siriga boʻysunadigan» faoliyat haqida gapirish mum-kin. Ana shunday paytda odam, masalan, affektiv holatda boʻladi. Shun-day qilib, I.P. Pavlovning oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limotiga ko`ra, irodaviy harakatlarning fiziologik asosi birinchi va ikkinchi signallar siste-masi doirasida yuzaga keJadigan murakkab muvaqqat aloqaiar sistemasi-dan iboratdir. Lekin bunda ikkinchi signai sistemasining roli oʻoyat katta-dir. Irodaviy harakatlar paytidagi miya poʻstining optimal qoʻz oʻalgan holatida ikkinchi signal sistemasi ayrim muvaqqat aJoqalarini tormozlantir-sa, boshqalarini kuchaytiradi.

Nerv sistemasining tetik hamda soʻlom holati har qanday faoiyat va odamning unumli ishchanligi uchun asosiy sharoitdir.

Nerv sistemasining kuchsizlanishi irodaning zaiflanishi va inson faol faoliyatining susayishiga asos boʻJadi. Bunday sustlik holati xususan toli-qish paytida yorqin namoyon

bo`ladi.

Har qanday faoliyatning o`ziga tegishli ravishda va asosan mehnat faoliyatida quwat sarflanadi. Odam qanchalik o`ziga zo`r bersa, quv-vatning sarflanishi ham shunchalik tezlashadi. Bunda quwat sarflanishi bilan ayni bir vaqtda u tiklanib ham boriladi. Biroq, ma'lum bo`lishicha, quwatning tiklanishi sarflanishiga qaraganda, sekinroq borar ekan.

Shuning uchun odam ishning u yoki bu bosqichida kuchi yetmayot-ganligini, toliqishni yoki, boshqacha qilib aytganda, charchaganligini seza boshlaydi. Mehnatning ikki asosiy (jismoniy va aqliy) turiga muvofiq ra-vishda ikki xil toliqish, ya'ni jismoniy va psixik toliqish farqlanadi.

Jismoniy toliqishning asosiy beigisi muskullar ishchanligining susayishidir. Masalan jismoniy toliqish jumladan, muskul kuchlarining zaiflanishi, harakatlarining sekinlashishi, harakatlar miqdorining kamayishi, ishdagi jadal-likning sekinlashuvi, harakatlardagi aniqlikni, moslikni, tekislikni va bularni boshqarishning buzilishi bilan harakatlanadi. Jismoniy toliqish odam butun organizmining madorsizlanish holati bilan xarakterlanadi.

Psixik jihatdan toliqish aqliy faoliyat unumdorligining pasayishi, ya'ni diqqat va xotiraning kuchsizlanishi, biron narsaga e'tibor berishning qiyinlashuvi hamda tafakkur va nutq faoliyatining sekinlashuvi bilan xarakterlanadi.

Toliqishning ana shu yuqorida ko'rsatilgan psixik alomatlari ko'p jihatdan jismoniy toliqishda ham namoyon bo'ladi: jismoniy toliqishda ham diqqat va xotira kuchsizlanadi, tafakkur va nutq faoliyati sekinlashadi, boshqa tomondan olganda, psixik jihatdan toliqish ham xuddi jismoniy toliqishdagi kabi, odam butun organizmining madorsizlanish holati bilan xarakterlanadi.

Bu ikki turli toliqish o'rtasidagi umumiylikni shuning bilan tushuntirish mumkin, jismoniy toliqishning ham, psixik toliqishning ham asosida bir xil nerv-fiziologik mexanizm yotadi. I. P. Pavlovning oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limotiga muvofiq, toliqishning yuzaga kelishi bosh miyaning posterior qismida mudofaa qiluvchi (saqlovchi) tormozlanishning paydo bo'lishidir. Tormozlanishning bu turi nerv markazlarining ishlash faoliyatidan to'xtashi va bosh miya posterior qismidagi nerv hujayralarining tamomila darmonsizlanishlaridan saqlab qolish bilan ifodalanadi.

Ishdan charchashni pasaytirish va toliqishning holdan toyish holatiga yetib ketmasligiga yo'l qoymaslikning eng muhim chorasi mehnat bilan dam olishni to'xtatib taqsimlash (almashtirib turish)dir. Dam olish ishni to'xtatib tanaffus qilishdir. Agar ana shunday tanaffus o'zaro davom etadigan (bir soat, ikki soat) bo'lmasa, unday paytda, dam olishning eng yaxshi turi uxiashdir (ya'ni tinchlik holatidir), uzoq davom etadigan dam olishni (dam olish kuni, mehnat ta'tili) hech narsa bilan shuqullanmaydigan uzluksiz osoyishtalikka aylantirib yuborish

yaramaydi. Dam olish uchun ajratilgan bo`sh vaqtni jiddiy zo`r berishni talab etmaydigan yoki har turli tushkunliklarga boy bo`lgan faoliyatning boshqa bir turiariga sarflansa, dam olish ancha foydali bo`ladi. Iroda, shuningdek, nerv sistemasining har turli yo`l bilan zaharlanishi natijasida ham kuchsizlanadi. Masalan, nerv sistemasi alkogol bilan zaharlanganda iroda kuchsizlanadi.

Nerv sistemasining kasalligi irodani haddan tashqari susaytirib yubo-radi. Bunday hoiatni **abuliya** deb ataladi. Abuliya holatidagi kishi juda chanqab turgan bo`lsa ham, o`z oldida turgan stakandagi suvni olib ichishga o`zini majbur qilolmaydi.

Ayrim harakat nerv hujayralari falaj bo`lgan taqdirda shu hujayralar bilan bo`liq bo`igan organlarni hech qanday iroda kuchi bilan ishga solib bo`lmaydi.

Shuning uchun nerv va muskul sistemasini mustahkamlaydigan hamma narsa ayni cho`da kishi irodasini mustahkamlashga ham yordam beradi. Shu sababli, jismoniy tarbiya irodani mustahkamlashda ijobiy ahamiyatga ega. Katta qarshiliklarni yengish hamda qiyinchiliklar bilan kurashish uchun faqat xohish va qarorga kelishgina ahamiyatli bo`lib qolmay, balki so`lomiik, mustahkam nerv va mustahkam muskullar ham katta ahamiyatga ega.

V. IRODA VA BOSHQA PSIXIK JARAYONLAR

Ana shu yuqoridagi aytilganlardan ko`rinib turibdiki, iroda boshqa psixik jarayonlar bilan mahkam bo`liqdir.

Irodaviy harakatlar biz idrok qilib turgan u yoki bu sharoitda yuzaga keladilar. Qarorga kelishda, harakatlarni rejalashtirishda (mo`ljallashtirishda) va amalga oshirishda odam ayni shu sharoitni tushuna olishi kerak. Bu tushu-nish va binobarin, qilinadigan harakatlarning muvaffaqiyati juda ko`p jihat-dan sharoitni idrok qilishning tezligi, to`laligi, aniqligi va to`qiriligidan bo`liq. Idrok ana shunday sifatlarga ega bo`lmagan paytda irodaviy harakatlar kechi-kishi, batamom amalga oshirilmasligi, o`zgarishi, xato bo`lishi mumkin.

Irodaviy jarayonlarda xotira katta rol o`ynaydi. Kundalik hayotimizda juda ko`p irodaviy harakatlarimiz taxminan bir xil qiyofada takrorlanadi-lar. Biron maqsad qo`yishda, harakat usullarini tanlashda, qarorga kelish-da va qilingan harakatlarga baho berishda kishi dastawal o`zining tur-mush tajribasi hamda bilimlariga asoslanadi.

Biroq hamma irodaviy harakatlar ham faqat ilgari harakatlarning oddiy qaytarilishidan iborat emas. Sharoitning o`zgarib turishi davomida ehtiyoj va qiziqishlarga qarab, odam har doim yangi maqsadlar qo`yishiga hamda harakatning yangi usullarini qidirib topishiga to`qiri keladi. Bu o`rinda irodaga xayol yordam qiladi.

Irodaviy jarayonning muhim tomoni biron maqsad qo`yishdir. Biz o`z harakatlarimiz qaratilgan maqsadni har xil aniqlikda tasavvur qilishimiz mumkin: ba'zan maqsadni shu

qadar aniq, yorqin va jonli tasavvur qi-lamizki, go`yo kishi o`z harakatlaridan kelib chiqadigan natijani oldindan ko`rayotgandek bo`ladi; ba'zan esa maqsad noaniq va xira tasavvur qilini-shi mumkin. Maqsad qanchalik aniq bo`lsa, unga intilish ham shunchalik

kuchli bo`ladi. Maqsadning aniq bo`lishi shu maqsadga yetishish yo`lini qat'iyat bilan, uzil-kesil va ongli sur'atda tanlashga imkon beradi. Maqsad-ning aniqligi yana harakatning kuchli boiishiga, dadillik, sabot bilan ish ko`rishga va chidamli bo`lishga madad beradi.

Kishining kuchli iroda ko`rsatishida uning o`z oldiga qo`ygan maqsadlarini amalga oshirishga moijallangan va amalga oshiradigan yoi va vositalarni tasavur qila olishi ham katta ahamiyatga ega. Bu yoi va vositalarni kishi qanchalik aniq tasavur qilsa, bu vositalardan birini shunchalik tez tanlab olib, ma'ium qarorga keladi va shunchalik zo`r ishonch bilan harakat qiladi.

Harakatlar qaratilgan maqsadlarni hamda ularni amalga oshirish yoi va vositalarini, irodaviy harakatlardan kelib chiqadigan natijalarni yaqqol tasavur qilish va shuning bilan birga, iroda kuchi kishining tajribasi va bilimlariga hamda uning xayoli, tafakkuri va nutqining taraqqiyot dara-jasiga bog'liq.

Maqsad va bu maqsadga erishtiruvchi vosita va yoilarni tasavur qilishning aniqligi turmush tajribasi hamda bilimlarga asoslangan xayolning kengligi va kuchiga bog'liq.

Irodaviy jarayonlarning va irodaviy harakatlarning barcha moment-larida nutq bilan chambarchas bog'liq boigan tafakkur, ayniqsa, katta rol o`ynaydi. Irodaviy harakatlar aql bilan qilinadigan harakatlardir.

Kishi bor tajribasi va bilimlariga asoslangan holda o`ylab biron maqsadni qo`yadi va harakat qiladi, o`ylab ma'ium qarorga keladi, o`ylab maqsadni amalga oshirish yoi va vositalarini tanlab oladi, o`z harakatlaridan kelib chiqadigan natijalarni oldin o`ylab **ko`radi** va **o`ylab harakatga** kirishadi. Kishi o`zining harakatlarini oldindan rejalashtiradi.

Rejalashtirish, o`ylash, fikr qilganda ham puxta fikr qilish demakdir. Tafakkur va nutq faoliyati tufayli biz o`z intilishlarimizni juda yaxshi anglab olamiz, harakatlarda ko`zda tutgan maqsadlarimiz juda ham aniq-lashadi, qabul qilingan qarorlarimiz yanada mahkamroq asoslanadi va u asosli qaror boiadi, qiladigan harakatlarimiz esa rejalashgan, rejali va tartibli boiadi. Tafakkur faoliyati vazminlik va o`zini tuta bilish, qat'iyat va chidamlik kabi kuchli iroda sifatlarini belgilaydi.

Iroda kuchiga hissiyotlar juda katta ta'sir ko`rsatadi. Hissiyotlar iroda jarayonining dastlabki fazasi boimish intilishlar bilan mustahkam bog'liqdir. Hissiyotlar intilishning kuchiga ta'sir qiladi, maqsad va uni amalga oshirish yoi va vositalari haqidagi tasawurlarni oydinlashtiradi hamda jon-lantiradi. Motivlar kurashida hissiyotlarning roli kattadir.

Hissiyotlar biz-ni muayyan bir qarorga kelishga undaydi. Bunda hissiyotning iroda jarayonlaridagi roli ikki turli boiishi mumkin: ijobiy-faollashtiruvchi va salbiy-tormozlashtiruvchi rol o`ynashi mumkin.

Agar biron maqsadni tasawur qilish kishining kuchli hissiyotlarini

yo`qotsa va bunday hissiyot ta'siri bilan kishi asoslangan qarorga kelsa, bunday paytda hissiyotlar irodamizni faollashtiradi hamda uni mustahkam-laydi. Bunday hollarda hissiyotlar maqsadga erishishda bizning qafiyatimizni, kuchimizni, dadilligimizni, barqaroriigimizni va sabotimizni ta'minlaydi. Qilinadigan katta ishlarda yo`nalish, ishonch, qayrat va ijo-biy ehtirolarning naqadar katta ahamiyatga ega ekanligi hammamizga ma'lum. Yuksak siyosiy-ijtimoiy va axloqiy hissiyotlar, vijdoniy burch hissi vaxususan vatanparvarlik hissi irodamizni mustahkamlaydi, uni kuchli va sabotli qilib, qo`yilgan maqsadni amalga oshirishimizga ishonch baqishlaydi.

Hissiyotlarimiz, agar irodamiz qaratilgan maqsadga mos kelmasa, u holda hissiyotlar irodaga salbiy ta'sir qilishi mumkin. Bunday hollarda hissiyotlarning ta'siri irodani tormozlashtiradi. Ko`pincha qafiyatsizlik, beqarorlik va irodaning ojizligi shunday hissiyotlar ta'siri ostida voqe bo`ladi. Ba'zan iroda kuchini ishga solib, ortiqcha ixtiyorsiz harakatlarni quwat-lovchi hissiyotlarni cheklashga, ularni kuchsizlantirishga yoki batamom yo`qotib yuborishga to`qiri keladi. Yuqorida aytib o`tilganidek, mana shunday hollarda iroda kuchining alohida turi bo`lgan vazminlik va o`zini tuta bilish sifatlari ko`rinadi.

Kishining dunyoqarashi irodaga va iroda kuchining namoyon boiishiga katta ta'sir ko`rsatadi. Dunyoqarash kishilarning mehnat va ijodiy faoliyat-laridagi har qanday qiyinchiliklarni yengishlarida ularning irodalarini ha-rakatga keltiruvchi buyuk kuchdir. Ishonch-e'tiqodlar kishining intilishlari va harakatlarini ongli intilish va harakatlar bo`lishiga yordam beradi. Intilishlarimiz va harakatlarimiz, ongli intilish hamda harakatlar boisa va harakatlarimiz qaratilgan maqsad muhim bo`lsa, bu harakatlar ham juda aniq, qafiy va barqarorboiadi. Uluq maqsadlar uluq qayrat (energiya) tuqdiradi.

Kishi o`z harakatlarida asoslanadigan axloqiy tamoyillar va bu ha-rakatlarni amalga oshirishda dilidan kechiradigan axloqiy hissiyotlar kuchli iroda ko`rsatishda katta ahamiyatga egadirlar.

XIII bob. Ko`NIKMA, MALAKA VA ODATLAR

Irodaviy faollik kishilarning faoliyatlarida turli-tuman sifatlari bilan namoyon bo`ladi.

Inson faoliyati odamlarga xos bo`lgan harxil ehtiyojlar asosida yuzaga keladi. Faoliyatning o`zi ehtiyojlarni qondira oladigan yo`l hamda vosita-larni izlash va shuning bilan birga, ehtiyojni qondiradigan harakatlardan iborat bo`ladi.

Faoliyatning asosiy turlari — mehnat, o`yin va o`qishdan iboratdir.

Faoliyatning istalgan turi odamda tegishli ko`nikma va malakalar bi-lan amalga oshiriladi.

I. Ko`NIKMALAR

Ko`nikma — shunday aqliy hamda jismoniy harakatlar, usuliyar va yo`l-yo`riqlardan iboratdirki, bular yordami bilan qandaydir maqsadga erishiladi yoki ayni bir faoliyat amalga oshiriladi. Masalan, ayrim harflar-ni yozish usullari, ko`paytirish va bo`lish usullari, boltani ushlab va mix qoqish yoki temirni toblashda bol□a urish usullari shular jumlasidandir.

Ko`nikmalarni bilim bilan aralashtirish yaramaydi. Albatta, har qan-day ko`nikma bilim bo`lishini taqozo etadi. Lekin bilimning ko`nikma bilan bo□liq bo`lishi shart emas. Masalan, tarix, geografiya va adabiyot-shunoslikka doir bilimlar shular jumlasidandir.

Bilimlar, asosan, voqelik to`□ri aks ettiriladigan hukm va mulohaza-larda ifodalanadi.

Ko`nikmalar esa, ko`proq aqliy yoki jismoniy harakatlarda ifodala-nadilar. Ko`nikmalar oldindan belgilangan maqsadga mos bo`lishi' lozim. Har qanday ko`nikma («a» harfini yozish, bol□a bilan mix qoqish), al-batta, ayrim harakatlarning toia va aniq boiishini talab etadi. Yassi du-maloq shaklni yoki ilmoqli to`□ri chiziqchani seza olmaslik, ruchka yoki qalamni to`□ri ushlab olmaslik «a» harfini yoza olmaslikdan dalolat bera-di. Bol□achani sopidan to`□ri ushlab bilmaslik va bol□a urishda qo`lning noto`□ri harakat qilishi mix qoqa bilmaslikni ko`rsatadi. Bunda o`quvchi «a» harfining qanday yozilishini va bol□acha bilan qanday qilib mix qo-qilishini bilishi va hatto gapirib berishi mumkin.

Ko`nikmalar qay daraja o`sganligi jihatidan bir-biridan farq qilishi mumkin. Shuning uchun ko`nikma faqat bilim talab qilibgina qolmay,

balki, albatta, qandaydir maqsad amalga oshiriladigan o`zaro mos ha-rakatlarda ham ifodalanadi. o`quvchilar ko`nikma bilan bogiiq boimagan bilimlarga ega boiishi mumkin. Masalan, o`quvchi kasrlami ko`paytirish qoidasini bilishi mumkin, lekin bunday hisob amalini bajara olmasligi ham mumkin, yoki o`quvchi orfografiya qoidalarini bilgani bilan savodli yoza olmasligi mumkin. Ko`nikmalar amaliy faoliyatga, bilimlarni amal-da qo`Hay bilishga oiddir.

Yuqorida aytib o`tganimizdek, bilimlarga odatlanmagan hech qanday ko`nikma boiishi mumkin emas. To`qri yozish uchun grammatika qoi-dalarini bilish shart. Shu bilan birga, ko`nikma hosil qilish uchun o`quvchi tegishli natijalarga erishtiruvchi to`qri usullarni ham bilishi lozim. Shu-ning uchun o`qituvchi yozishga o`rgatar ekan, ruchkani qanday qilib to`qri ushlashni, daftarning qanday holatda turishini, yozishda ruchkani qan-chalik bosish kerakligini va shu kabilarni ko`rsatadi.

Yozishga o`rgatish paytida o`qituvchi ayni cho`da kalligrafiya jihatidan aniq va chiroyli qilib yozilgan harflar namunasini beradi, ya'ni boshqacha qilib aytganda, qanday natijaga erishishlari lozimligini o`quvchilarga aniq sur'atda ko`rsatadi. Agar harakat yanglish, maqsadga to`qri kelmaydigan usullar bilan bajarilayotgan boisa, bunday holda maqsadga tamoman erishib boimaydi yoki yomon natijalarga olib keladi. o`quvchi yozishning to`qri usullarini bilmasligi tufayli, aji-buji o`qib boimaydigan va xunuk yozishi mumkin.

Ish usullarini bilib olgandan so`ng, yoki bilib olish davomida o`quvchi, o`rgatilgan qoida yoki ko`rsatilgan namunalarga mos ravishda, ishning hadisini ola boshlaydi.

Shunday hollar ham boiadiki, o`quvchi oldin tegishli bilimlarni o`zlashtirmasdan turib, berilgan nusxalarga taqlid qilish yoi bilan ba'zi ko`nikmalar hosil qiladi. Lekin bunday holda ham ko`nikmalar har holda berilgan nusxani mustaqil kuzatish yoi bilan olingan bilimga asoslanadi. Ammo bunday bilimlarning aniq boimasligi tufayli ko`r-ko`rona taqlid qilish yoi bilan orttirilgan ko`nikmalar yetarli darajada o`qib olinmagan va toia takomillashmagan boiadi.

Ko`nikmalar murakkablik darajalari jihatidan ham bir-biridan farq qiladi. Ko`nikma oddiy yoki murakkab boiishi mumkin. Masalan, harf-larning elementlaridan chiziqcha yoki aylana yozish oddiy ko`nikma boisa, butun bir so`zlarni yozish murakkab ko`nikmadir.

Murakkab boigan yozish ko`nikmasi o`z ichiga bir qator oddiyroq ko`nikmalarni oladi.

Masalan, ruchkani to`ri ushiash, yozishda ruchka-ning bosimini to`ri nazorat qila bilish ko`nikmalari.

Sonlarni kvadrat yoki kub ildizdan chiqarishga qaraganda ularni arifmetika usulida qo`shish oddiy ko`nikma bo`ladi.

Ninaga ip taqish va tugmacha chatish — oddiy uquvdir, lekin xuddi shu nina bilan ko`ylak yoki kostum tikish — murakkab uquvdir.

II. MALAKALAR

Odamning hayotida ko`nikmaarning ko`pi malakalar tarzida namoyon bo`ladi. Har qanday malaka ko`nikmadir, lekin har qanday ko`nikmani malaka deb bo`lmaydi. Faqat avtomatlashgan ko`nikmagina malaka deb ataladi. Malakalar, odatda, ongli faoliyatdan, ya'ni mehnat faoliyatlari-dan ajralgan holda namoyon bo`lmaydi.

Malakalar — biron ish-harakatning mustahkamlangan va avtomat-lashgan yo`l va usullari bo`lib, bu yo`l va usullar, odatda, murakkab ongli faoliyatni bajarishda qo`llanadi. Masalan, maktabdagi dars o`qituvchi uchun ham, o`quvchilar uchun ham murakkab ongli faoliyatdir. Lekin dars paytida o`qituvchi ham, o`quvchilar ham malaka bo`lib qolgan bir qator avtomat-lashgan, ko`nikilgan harakatlar qiladilar: qalam yoki ruchkani qanday ushlash kerakligi haqida hech bir o`ylamay, ishlataveradilar; ayrim harf va so`zlarni yozishda qalam yoki peroni qanday yurgizish kerakligini o`ylab o`tirmay, yozaveradilar. Bu harakatlarning hammasi dastlab (savod chiqarishda), ya'ni 1-sinfda bajariladigan ongli, ixtiyoriy va ko`nikilgan harakatlardir. Lekin juda ko`p marta takrorlayverish tufayli, bu harakatlar mustahkamlanib qolgan va endi ular ongning bevosita ishtirokisiz, av-tomatik ravishda qilinaveradi. Shunday qilib, malakalarning o`zi avtomat-lashgan harakatlar bo`lishiga qaramay biron-bir murakkab ongli faoliyat-dan tashqari, mustaqii ravishda hosil bo`la olmaydi.

Kishining har qanday ongli faoliyati bir butun malakalar sistemasi yordami bilan amalga oshiriladi.

Maiakalar avtomatlashish darajasi jihatidan o`zaro farqlanadilar. Masa-lan, kalligrafik (chiroyli) yozuvda avtomatlashish juda katta ahamiyatga ega, o`qish uslubida esa avtomatlashish bilan birga har doim onglilik ham tatab etiladi. Maiakalar avtomatlashgan harakatlar sifatida o`qish jarayonida ham, inson faoliyatining barcha turlarida ham katta ahamiyatga egadirlar.

Malakalar maxsus zo`r berishsiz hamda ongli harakatlarga nisbatan tez sodir bo`iishi tufayli, faoliyatning ayrim turlari va murakkab ko`nikmalarining amalga oshirilishini yengillashtiradi.

Ammo avtomatlashgan harakatlar bo`lgan malakalarni ongli ravish-da amaiga oshiriladigan harakatlardan batamom ajratib tashlash yara-maydi. Har bir malaka muayyan bir sharoitdagi faoliyat jarayonida ong-

li harakatga aylanishi mumkin. Aksincha, juda ko'p ongli harakatlar faoliyat jarayonida malakaga aylanib qolishi ham mumkin. Hosil qilingan malakalardan ratsional foydalanilsa, ular yanada ortiqroq takomil-lashgan, ongli ijodiy faoliyat uchun asos va sharoit bo'lib xizmat qilishi mumkin.

III. Ko`NIKMA VA MALAKALARNING TURLARI

o`qituvchilar hosil qilgan ko`nikma va malakalami uch turga bo'lish mumkin: ta'lim, unumli mehnat va sport sohasiga doir ko`nikma hamda malakalar.

1. Ta'lim sohasiga doir ko`nikma va malakalar

Maktabdagi o`qishning hamma bosqichlarida har bir predmetni o`zlashtirish bilan birga, bir qator o`quv malakalarini egallash ham talab etiladi.

o`qish jarayonida o`quvchilar dastavval yozish, o`qish va hisoblash ko`nikmasi hamda malakasi hosil qilihlari kerak bo`ladi. Bu ko`nikma va malakalar dastlabki, ya'ni boshlanish ko`nikma va malakalar hisoblana-di. Keyinchalik, ana shular asosida orfografiya va matematika sohasida murakkab ko`nikma va malakalar hosil qilinadi.

Ta'limiy ko`nikma va malakalar hosil qilishda o`quvchilarning aqliy faoliyatlari, ayniqsa, katta o`rin tutadi. Bunday ko`nikma va malakalar hosil qilish jarayonida o`quvchilar juda ko'p narsalarni kuzatishlari, o`ylab ko`rishlari, eslarida olib qolishlari va tasavur etishlari lozim bo`ladi.

Juda ko'p ta'limiy ko`nikmalarda, ayniqsa, orfografiya va matematika sohasidagi ko`nikmalarda qilinadigan ish, asosan, aqliy mehnatga ega bo`ladi. Lekin bir qator ta'limiy ko`nikma va malakalarda (masalan, yo-zish, chizmachilik, rasm kabilarda) muskul harakatlari ham asosiy rol o`ynaydi. Ta'limiy ko`nikma va malakalarning tarkib topishi zo`r diqqat va iroda talab etadi.

o`quvchilarning ayrim hollarda orfografiya jihatidan savodsizligiga (grammatika qoidalariga doir bilimlari bo`lsa ham) xatolarni tuzatish uchun yetarli diqqat qilmasliklari sabab bo`ladi. Ta'limiy ko`nikma va malakalarda avtomatlashish hech qachon to`la bo`lmaydi va to`la bo`lishi ham lozim emas. Bunday ko`nikma va malakalarda avtomatlashish, ko`pincha, faqat qilinadigan ishning sodda elementlariga qaratilgan bo`ladi.

2. Unumli mehnatga doir ko`nikma va malakalar

Unumli mehnatga oid (texnikaviy) ko`nikmalar va malakalar, asosan, harakat a'zolari bilan bo`liq ko`nikma va malakalardir.

o`quvchilarda umumli mehnat ko`nikma va malakalari, asosan, poli-texnika taiimi jarayonida hosil boiadi. Bundan tashqari, ana shunday ko`nikma va malakalar sinfdan tashqari mashqulotlarda, texnika to`garaklarida va texnik stansiyalarda hosil boiadi. Boshlangich sinflarda o`quvchilar mehnat ko`nikma va malakalarini qoi mehnati darslarida qo`ozdan, kartondan, gazmollardan, plastilindan va boshqa shu kabi ishlanishi jihatidan bolalarning qurbi yetadigan materiallardan sodda narsa-lar tayyorlash yoi bilan hosil qiladilar. V—VIII sinflarda o`quvchilar maktab o`quv ustaxonalarida yo`och va metallni ishlash jarayonini o`rganish va fizika, kimyo, tabiiyot hamda boshqa fanlardan amaliy vazifalarni ba-jarishlari jarayonida birmuncha murakkabroq mehnat ko`nikma va malaka-lari hosil qiladilar. Yuqori sinf o`quvchilari ishlab chiqarish taiimi jara-yonida va korxonalarda o`tkaziladigan ishlab chiqarish amaliyoti davomida texnikaga oid ko`nikma va malakalar orttiradilar.

Har bir umumli mehnatning asosiy maqsadi (xomashyo yoki polufabrikat, biron mahsulotning ayrim qismi yoki hammasi toia ishlanishidan qati nazar) biron moddiy, ya'ni amaliy qimmatga ega boigan mahsulot berishdir.

Ishlab chiqarish mehnatiga doir ko`nikma va malakaiar ko`proq muskul harakatlarida, asosan, qoi harakatlarida, ba'zan esa qoi va oyoqning birgalikda qiladigan harakatlarida ifodalanadi.

Duradgorlik ustaxonalarida orttirilgan qoi harakatlariga doir ko`nikmalarning misoli tariqasida arralash, qirqish va randalash kabilami ko`rsatish mumkin. Metallga qoi bilan ishlov berishda urish harakatlari (zubilo bilan chopish yoki kesish va temir qirqadigan arrani bosish) katta rol o`ynaydi. Bolqa yoki boshqa asbob bilan ishlayotgan odamning qoi tobora ortib boruvchi tezlik bilan harakat qiladi. Bunda urish harakati ishlanayotgan narsadan qati nazar tezlashib boradi. Shuning uchun urish harakatida mo`ljalga tushirish birinchi o`rinda turgan maqsaddir. Aksin-cha, bosish bilan bogiiq boigan harakatlarda qoidagi asbob ishlanilayotgan materialga bab-baravar tegib, tekis harakat qiladi.

Berilgan vazifani mohirlik bilan bajarish uchun o`quvchilardan ko`pincha tez va aniq harakat qilish, ish davomida ko`z va qoi harakat-larining bir-biriga mosligi hamda dadillik, mustaqillik va saranjomlik kabi shaxsiy sifatlar talab etiladi.

3. Sport ko`nikma va malakalari

o`quvchilar jismoniy tarbiya ko`nikmalari va malakalarini egallashlari davomida tezlik hamda baquwatlik, moslashgan harakatlar va chaqqon-lik kabi sifatlarga ega boigan har turli muskul harakatlarini hosil qiladi-lar. Saflanish usullari hamda gimnastik tarzda qayta saflanish, tirmashib chiqish va oshib tushish, sakrash, muvozanatni saqlash, yurish va yugu-

rish, iriqlash, to'siqlarni yengib o'tish va shuning kabi harakatlari ana shular jumlasidandir.

Maktabdagi jismoniy tarbiya mashg'ulotlari o'quvchilarni jismoniyji-hatdan har tomonlama taraqqiy qilishlariga, ularning badan tarbiyasiga, ayrim sport turlarining texnikasini egallashlariga va shuning bilan birga GTO ning ta'limiy hamda umumiy kompleks normalarini topshirish uchun tayyorgarlik ko'rishlariga yordam berishi kerak.

Maktabdagi turli sinflarda jismoniy tarbiyadan o'tkaziladigan mashg'ulotlarning mazmuni va metodlari o'quvchilarning yosh xususiyatlariga hamda ularning jismoniy imkoniyatlariga mos boiishi kerak.

Jismoniy tarbiya — o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalash, o'quvchilarning salomatliklarini mustahkamlash, ularni unumli mehnat faoliyati va vatan mudofaasiga tayyorlash vositalaridan biridir.

IV. Ko'NIKMA VA MALAKALARNING HOSIL Bo'LISH JARAYONI

Ko'nikma va malakalar hosil boiishning nerv-fiziologik asosi shartli reflekslardir. Har bir malaka va har bir odat, o'z fiziologiyasi asosiga ko'ra, shartli refleks bo'lanishlari sistemasidan iborat. Malaka va odat-larning hosil boiishida, shuningdek, ularning o'zgarishida shartli refleks-larning hosil boiishi, o'zgarishi hamda tormozlanishiga oid boigan bar-cha qonunlar, jumladan, dinamik stereotip hosil boiishi qonuniyatlari amal qiladi. Malaka va odatlarni o'rganishda I.P. Pavlovning quyidagi so'zlarini nazarda tutish lozim: «Bizdagi tarbiya, ta'im, intizomning bar-cha turlari, har qanday odatlar qator-qator tuzilgan juda ko'p shartli reflekslardan iborat boisa kerak. Muayyan sharoit, ya'ni muayyan qo'zovchilar bilan harakatlrimiz o'rtasida hosil boigan va mustahkam-langani bogianishlar ko'pincha, hattoki ataylab qarshilik qilishimizga qaramay, doimo o'z-o'zidan takrorlanaverishini kim bilmaydi? Bu narsa muayyan bir harakatlarni bajarishga va shuning bilan birga, bunday harakatlarni to'xtata bilishga, ya'ni ham musbat, ham manfiy reflekslarga baravar taalluqlidir. Shuningdek, ba'zan o'yin paytida yoki turli san'at mashg'ulotlarida ishda uchraydigan ortiqcha harakatlarni yo'qotish uchun lozim boigan tormozlanish tuzatish oson emasligi ma'umdur» (Iloji Hoe so'palaHe COHHHCHHH, IV tom, 415-bet).

Psixikaning taraqqiyoti degan bobda ko'rsatib o'tilganidek, malaka va ko'nikmalar

hayvonlarda ham hosil boiadi. Hayvonlarda malaka va ko`nikmalar ularning ehtiyojlariga, yashash sharoitiga bogiiq holda, taqlid yoi bilan va shuning bilan birga, odamlar tomonidan o`rgatish yoi bilan hosil boiadi. Hayvonlarda malaka va ko`nikmalar birinchi signal sistemasi

doirasidagi bo'lanishlar asosida vujudga keladi. Odamda malaka va ko'nikmalarning hosil bo'lishida birinchi signal sistemasi bilan o'zaro mu-nosabatda boigan ikkinchi signal sistemasi ko'proq ahamiyatga egadir.

Biron narsaning uddasidan chiqa oladigan boiish uchun kishi, dastawal qanday harakatlarga intilish kerakligini va bu harakatlarning qay yo`sinda amalga oshirilishini bilib olishi va esida saqlab qolishi kerak. Shundagina kishi talab qilingan natijaga erishishi mumkin. Ishning bajarish usullarini bilgandan so`ng yoki bilish mobaynida kishi birovning tushuntirishi bo`yicha yoki nusxaga qarab, xuddi shunday harakatlarni qila boshlaydi. Masalan, endigina yozishni o`rganayotgan bola «a» harfini qanday yozish kerak-ligini o`qituvchining tushuntirishidan va nusxadan qarab bilib oladi. So`ngra bu harfni uning o`zi ham yoza boshlaydi. U awal yarim doira shaklini chizadi va buning o`ng tarafiga pastki tomoni biroz qaytarilgan to`qri chiziq qo`shadi. Bu bolaning «a» harfini o`rgana boshlashi demakdir.

Biron ishning uddasidan chiqishni o`rganishning bu dastlabki davrida har bir yangi harakat ongli ravishda bajariladi. Kishining diqqati, odatda, bajarilayotgan ishning o`ziga emas, balki, ko'proq o`zining ayrim ha-rakatlariga qaratilgan boiadi. Biron ishning uddasidan chiqishni o`rganishning bu davri tegishli ish-harakatlarni yoki zehniy ishni amalga oshirishda kerak boiadigan usullarni ongli ravishda tanlashdan iborat boiadiki, bu usullarning birga qo`shilishi natijasida maqsadga muvofiq va to`qri ish harakatlar qilinadi. Ammo biron ishning uddasidan chiqishni o`rganishning dastlabki davridagi harakatlar ko`pincha bir-biriga qovush-magan boiadi. Masalan, bola xat yozishni o`rganar ekan, «a» harfini faqat bitta harakat yordami bilan emas, balki eng kamida ikkita harakat yordami bilan yozadi, u yarim doira shaklini alohida chizib oiadi va so`ngra esa bunga pastki tomoni biroz qayrilgan chiziq qo`shadi.

Biron ishning uddasidan chiqishni o`rganishning dastlabki davriga xos boigan xarakterli xususiyatlardan biri ortiqcha kuch sarf etishni talab qiluvchi yanglish va qo`shimcha harakatJarning ko`p boiishidir. Masalan, endi yozishga o`rganayotgan bolalar, ko`pincha, yozish paytida tillari, yuz muskullari, butun badanlari bilan zo`r berib harakat qiladilar, ba'zan oyoqlarini ham qimirlatadilar.

Biron ishning uddasidan chiqishni o`rganishning bundan keyingi dav-ri — bilib

qilinadigan ongli harakatning mustahkamianish va takomilia-nish davridir. Bunda ko`nikmalar mashq qilish orasida mustahkamlanadi. Mashq - ko`nikma hamda kerakli usul va harakatlarni mustahkamlash hamda takomillashtirish maqsadida ularni ko`p marta takrorlashdir. Mashq jarayonida harakatlar faqat mustahkamlanibgina qoimay, balki o`zgaradi va aniq, tez hamda puxta bajariladigan boiadi.

Yozishni endigina o`rganayotgan bola har bir harfni to`qiri va chiroyli

qiiib yozishga intiladi. Lekin bola dastawal boshdan shoshib yozadigan bo`lsa, bunda u juda ko`p kalligrafik va orfografik xatoigarga yo`l qo`yib yuborishi mumkin. o`quvchi faqat uzoq vaqt davomida mashq qiiishi orqaii to`qri va chiroyli yozishni saqlab qolgan holda, tez yoza oladigan bo`iadi. Agar o`quvchi hali birinchi chorak davornida o`qishning elemen-tar usuliarini egali amagan bo`lsa-yu, lekin tez o`qishga intilsa, bunday qilganda, odatda, o`qishda ham juda ko`p xatolar (ayrim so`zlarni tashlab ketish, matnni yanglish o`qish) ro`y beradi. Yil oxiriga kelib, o`qish texni-kasining tobora takomillashishi bilan o`quvchining o`qish tezligi ham te-gishli ravishda ortib boradi.

Mashqlar jarayonida kishining ixtiyoriy diqqati butun ishga ham, uning ayrim tomonlariga ham qaratilgan bo`ladi. Bunda harakatlarning to`qri bajarilayoganligi, asosan, ko`z bilan nazorat qilinadi.

Biron ishning uddasidan chiqishni o`rganishning bu davrida ayrim harakatlarning bir-biriga muvofiqlashuvi (koordinatsiyasi) takomillasha-di. Bir necha harakatlar bir butun murakkab harakat, amal bo`iib bir-lashadi, umuman qattiq zo`r berish ozayadi va ko`p ortiqcha harakatlar yo`qola boradi.

Ortiqcha va qo`shimcha harakatlarning yo`qotilishi differensirovka hosil bo`lishning natijasidir: muvaffaqiyatli natija bilan quwatlanmagan ha-rakatlar asta-sekin tormozlanadi, kerakli natijaga olib boruvchi turli ha-rakatlar esa mashq qilish davomida tobora mustahkamlanadi.

Harakatlarning avtomatlashish davrida ko`nikmalar faqatgina juda yaxshi mustahkamlanib qolmay, balki yanada takomillashadi, bu davrda ortiqcha harakatlarning yo`qola borishi davom etadi, kerakli harakatlar esa yanada aniqroq, ixchamroq va tezroq bo`la boradi.

Malakaning mustahkamlanishi va avtomatlashishi maxsus mashqlar va o`rganish davrida tugallanmaydi. Malakalar faoliyatning o`zida ham takomillashaveradi. Masalan, agar kishiga umrida juda ko`p yozish va o`qish to`qri kelsa, uning orfografiya malakasi juda mustahkam bo`ladi. Barcha mehnat malakalari mehnat jarayonining o`zida takomillashadi. Malakani egallash uchun qilinadigan maxsus mashqlar faqat tayyorgarlik ahamiyatiga egadir.

Shunday holiar ham bo`ladiki, bunda malakalar maxsus mashq va o`rganish natijasida hosil qilinmay, balki faoliyat jarayonida hosil qilina-veradi, hatto ishni uddalay bilishni

avtomatlashtirish ko`zda tutilmagan taqdirda ham faoliyat jarayonida hosil qilinaveradi.

Avtomatlashgan harakatlar, ya'ni ko`nikma va malakalarong nazorati-dan batamom chiqib ketmaydi. Sharoit o`zgarib qolgan paytda ular yana ongli ravishda takrorlanaveradi, bunda qilinadigan ayrim ishlarni o`ylab olinadi.

Avtomatlashgan harakatlar biron-bir to'siqqa duch kelib qolgan paytlarida shunday boiadi. Masalan, yurish juda ham avtomatlashgan va mus-tahkamlangan malakadir. Ammo yo`lda to'satdan o`ra yoki keng ariq uchrab qolsa, kishi bu to'siqdan xatlab o'taymi yoki aylanib o'taymi, bulardan qay biri ma'qulroq deb o'ylay boshlaydi.

Taxtani randalash paytida ko`zli joyga to`qiri kelib qolish mumkin. Ana shunday holda bu ko`zni nima qilish kerak, tashlab o'tish kerakmi, yoki ko`rib turib qattiqroq randalab yuborish kerakmi, degan ma'noda ongli ravishda biron usul qidirila boshlanadi.

Faoliyatning sharoiti o`zgarib qolganda, yangi vazifalar qo`yilganda kishi ularni ongli ravishda boshqa yoi va usullar bilan bajarishga o'tishda ham shunday boiadi. Bu shu narsadan dalolat beradiki, ko`nikmalar ustidan ongli nazorat qilish batamom yo`qolmas ekan.

o`quvchilarning ishlab chiqarish mehnatiga doir ko`nikma va malaka-larni egallashlari tufayli maktabning turmush bilan bogianishi va o`quvchilarni amaliy faoliyatga tayyorlash amalga oshiriladi.

\ o`qish jarayonida hosil bo`ladigan hamma ko`nikma va malakalar o`zaro bir-biri bilan bogiangan holda hosil boiadi. Chunonchi, o`qish ishlari bilan bogiiq boigan ko`nikma va malakalarning shakllanishi ishlab chiqarish mehnatiga doir ko`nikma hamda malakalarning o`zlashtirilishiga yor-dam beradi. Ishlab chiqarish mehnati va sport sohasiga doir malakalarning o`zlashtirilishi ham o`zaro bogiiq boigan hodisadir.

Maktablarda va kasb-hunar kollejlarda asosiy diqqat o`quvchilarda ishlab chiqarish mehnatiga doir ko`nikma va malakalarni hosil qilishga qaratilgan. Ana shunday ko`nikma va malakalarni yuzaga keltirish o`quvchilardan alohida jiddiylik bilan aqliy kuchlarini, ya'ni idrok, xoti-ra, xayol, tafakkur, diqqat va irodalarini qattiq zo`r berib ishga solishni talab etadi. Inson psixikasining ana shu hamma tomonlari ko`nikma va malakalar egallashning dastlabki davrida xususan yaqqol namoyon boiadi. Shuning bilan bir vaqtda ko`nikmalar hosil boiish jarayoni o`quvchilarning aqliy taraqqiyotlariga ta'sir qiladi. Harakatlar yordami bilan bajariladigan ishga oid ko`nikmalarda bu harakatlar qaratilgan narsa-larni idrok qilish chuqurlashadi hamda aniqlashadi.

Qanday boimasin bir ishni qila bilish tafakkur va xayolning taraqqi-yotiga yordam beradi. Malaka egallash jarayoni juda ham to`plangan hamda barqaror diqqat va irodaning

taraqqiyotiga yordam beradi.

Ishlab chiqarish mehnatiga doir ko`nikmalar o`quvchilardan turli xil-dagi a'zoi badan harakatlarini hamda a'zoi badanning zo`r berishi talab qilinadi va shu bilan o`quvchilar muskul sistemalarining mustahkamla-nishiga yordam beradi.

Shuning uchun ishlab chiqarish mehnatiga doir ko`nikmalarni hosil

qilish maktabdagi o`qitish jarayonining birdan-bir maqsadi bo`lib qolmay, balki boshqa o`quv predmetlari singari, o`quvchilarni aqliy va jismoniy jihatdan har tomonlama rivojlantirish vositasi sifatida ham xizmat qiladi.

V. MALAKALAR HOSIL BO`LISH JARAYONLARIGA XOS QONUNIYATLAR

Malakalar hosil bo`lish jarayoniga xos bir qator qonuniyatlar bor. Ular-dan asosiylarini ko`rsatib o`tamiz.

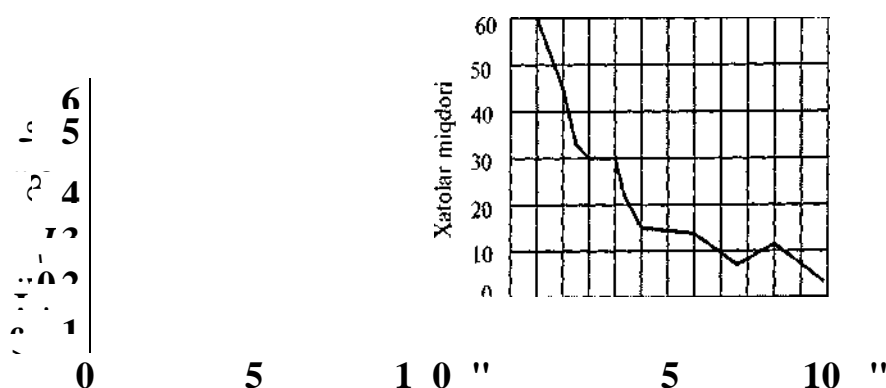
Malakalar hosil bo`lish jarayonlaridagi notekislik

Malakalar hosil qilish jarayonida ijobiy yutuqlar bilan bir qatorda, ba'zan xato, noto`ri harakatlarga ham yo`l qo`yiladi. Mashqlarning muvaffaqiyati - ijobiy yutuqlarning o`sishi va ko`payishidan, ya'ni to`ri harakatlar-ning ko`payishidan, xatolar sonining kamayib borishidan iboratdir.

Ijobiy yutuqlarning o`sishi bir tekisda bo`lmasligi mumkin, ya'ni ma'lum bir darajada ancha vaqt to`xtab, birdan ko`tarilib ketib va vaqtincha yana pasayib ketishi mumkin. Har bir takrordan so`ng, xatolar sonining kama-yishi ham xuddi shunday notekis boiadi.

Malaka hosil boiish jarayonini mashq egri chiziqlari deb ataluvchi ko`rsatkichlar yordami bilan grafik ravishda ifodalab berish mumkin.

Mashq egri chiziqi, odatda, shunday tuziladi; gorizontal chiziq yoki absissa baravar masofalarga boiinib, bular orqali takrorlash miqdori yoki ishning ketma-ket borish vaqti (soat, kun, hafta va boshqalar) ko`rsatiladi. Tik chizish yoki ordinata ham baravar masofalarga bo`linib, ular orqali ish miqdori yoki sifatining muvaffaqiyati ko`rsatiladi. Absissa va ordina-talardagi boiinmalarga muvofiq ravishda egri chiziq, ishning miqdori va

36-rasm. Harakat malakasi 37-rasm. Harakat malakasi bo`yicha mashq

bo 'yicha mashq egri chizi□i- egri chizi□i: xatolar sonining kamayishi.

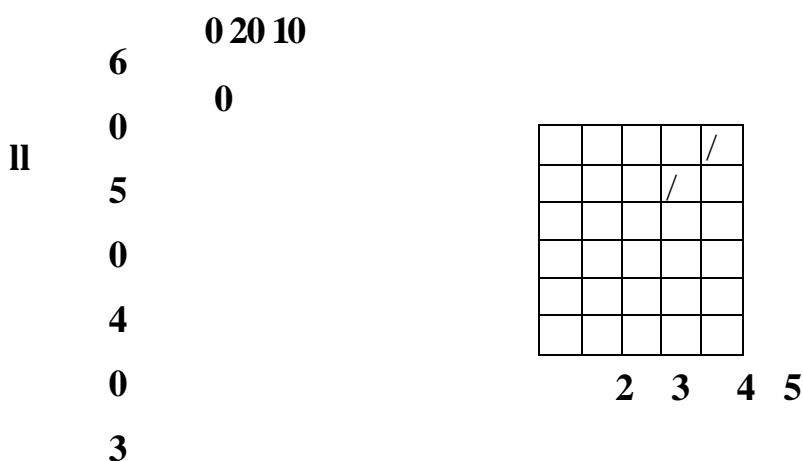
sifati oshganda yuqoriga ko'tariladi, pasayganda esa pastga qarab tushadi.

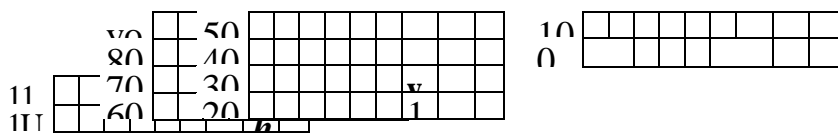
Quyidagi egri chiziqlar mashq jarayonida erishiigan ijobiy ko'rsatkich-larning o'sishi va salbiy ko'rsatkichlarning kamayishi qanday borganligiga misol boia oladi. Egri chiziq ko'tarilishining yoki pasayishining tikligi mashqning qanchalik tez va muvaffaqiyatli borayotganini ko'rsatadi.

Mana shu yuqorida keltirilgan mashq egri chiziqlardan ko'rinib turib-diki, malaka hosil qilishdagi muvaffaqiyat hamma vaqt ham takrorlash miqdori va mashqlar vaqtining ortishiga munosib ravishda o'savermaydi. Bu yerda ikki xil natija boiishi mumkin. Ba'zi malaka hosil qilishda mashq egri chizi□i dastlabki davrga nisbatan sekin ko'tariladi (38-rasm), ijobiy yutuqlarning eng ko'p o'sishini mashqlarning o'rta davrida ko'rish mumkin. Oxiriga kelib, egri chiziqning o'sishi sekinlashadi. Bu shunday hoilarda boiadiki, bunda harakat usullari murakkab boiadi va shu sabab-li biron ishni uddalashga o'rganish uchun ko'p vaqt sarf qilishga to'□ri keladi. Agar harakat usullari mashqning dastlabki davrida murakkab boimasa, egri chiziq tik ko'tarilib ketadi (39-rasm). Mashqning ikkinchi davrida bu egri chiziqning ko'tarilishi sekinlashadi, bundan keyin esa yanada ko'proq sekinlashadi.

Biron kasb yuzasidan tajribaning ortishi va shu kasbga doir mohirlik-ning uzluksiz ravishda yuksalishi malakalarning takomillashishiga yor-dam beradi.

Mashq egri chiziqlarida, ko'pincha, plato deb ataladigan holatni ko'rishimiz mumkin. Bu malaka taraqqiyoti davomidagi muvaffaqiyat-ning o'sishini yoki salbiy momentlarning pasayishini vaqtincha to'xtab qolishidir. Mashq egri chiziqlarda plato deyarli gorizontal ravishda da-vom etuvchi bir boiak chiziq tarzida aks ettiriladi (40-rasm). Piato ho-disasining sodir boiishiga toliqish, mashqqa boigan qiziqishning susayi-

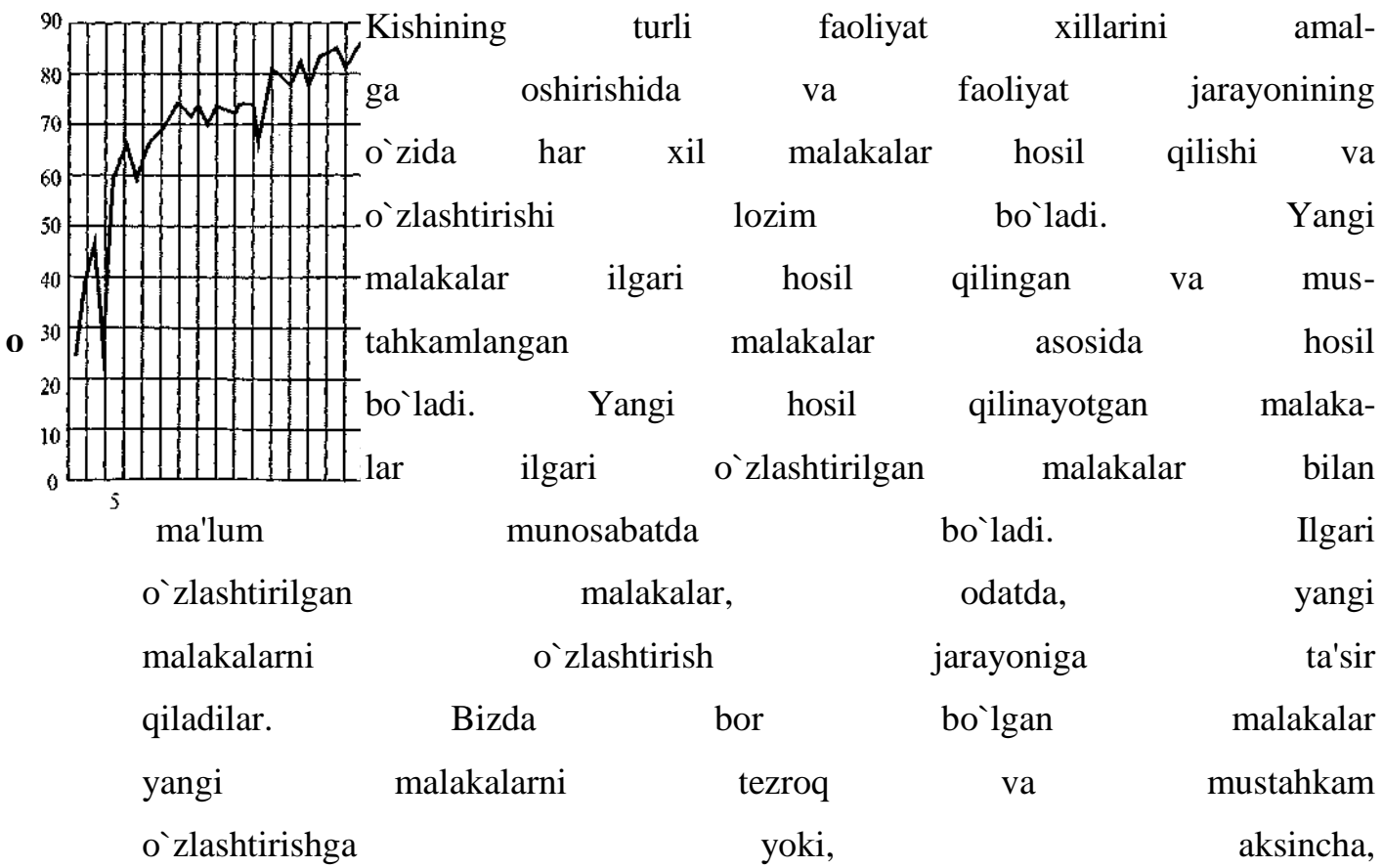

38-rasm. Koptokni otish
va ilib olish bo`yicha
qilingan mashq egri
chiziqi-

39-rasm. Belbo o`yini
bo`yicha qilingan
mashq egri chiziqi-

shi, zerikish, ishning bir xildaligi va shuning kabilari sabab bo`lishi mumkin. Harakat usullarining mukammal bo`lmasligini ham shu sabablar qatoriga qo`shish mumkin, ba`zan bu usullar malakaning samaraliligini ma'lum darajagacha olib chiqib, undan keyin taraqqiy ettirmay susayishi mumkin. Bunday holda mashq egri chizigi ma`lum bir darajada to`xtab qoladi. Agar bordi-yu yangicha harakat usullari egallab olinsa, bunday paytda dastawal, ya'ni yangi harakat usullari o`zlashtirilguncha mashq egri chizigi ham ma'lum bir darajada to`xtab turaverishi mumkin. Mashq egri chizigining keyingi, ya'ni platodan so`nggi ko`tarilishi, yangi harakat usullarining ilgarigilariga qaraganda ancha takomillashganligini ko`rsatadi. Malaka hosil qiliishda ba`zan ko`tarilgan mashq egri chizigining goh pastga tushib ketishini ham ko`rish mumkin. Bunda mashq egri chizigi kungura-kunguradek ko`rinadi. Bu hodisa, birinchidan, mashqning tasodifiy noqulay sharoitda o`tishiga, ya'ni kayfiyatning yomonligiga, toliqishga, diqqatning boshqa narsalarga cholib ketaverishiga va shuning kabilarga bo`liq. Ikkinchidan, boshqa murakkabroq, takomillashganroq ish usuli-ga o`tish ham mashq egri chizigining quyi tushishiga sabab bo`lishi mumkin. Bunday holatda mashq egri chizigining ham, platoning ham vaqtin-cha quyi tushishi batamom qonuni hodisa bo`lishi mumkin.

Malakalarning ko`chishi va tormozlanishi

o`zlashtirishni tormozlab, to`xtatib
 qo`yishga ta'sir ko`rsatishlari mumkin.
 Ugari mustahkamlangan malakalarn-
 Mashq kimlan mg yangj malakalar hosil qilishga ijobiy

40-rasm. Otish malakasi ta'sir ko`rsatishi malakani **ko`chirish** deb bo'yicha mashq egri chiziqli ataladi.

Bu qonuniyat awalo shundan iboratki, ma'lum bir sohada hosil qilin-gan malaka shunga yaqin sohaga doir boshqa malakalarni ancha yengillik bilan egallashga moyillik tu□diradi. Masalan, ma'lum bir mashinada, epchillik bilan ishlaydigan ishchi bundan ko`ra murakkabroq yoki boshqa-charoq mashinada ishlashni tez orada o`rganib oladi. Bir xil musiqa asbo-bida chalish texnikasini egallagan kishi boshqa asboblarda chalishni yengillik bilan o`rganadi. Ma'lum bir chet tilini o`rganishda qilinadigan mashqlar boshqa tillarni o`zlashtirishni ham yengillashtiradi.

Malakalarning ko`chish hodisasining bir necha sabablari bor. Bu yer-da turli malakalarni hosil qilishda o`xshash elementlarning borligi va ay-nan yoki o`xshash psixik jarayonlarning borligi katta ahamiyatga egadir. Masalan, tillarni o`rganishda bir xil alfavit va ayrim tovushlarni ishlata bilish rol o`ynaydi; musiqaviy malakalarni hosil qilishda birxil nota belgilari, yuksak musiqiy ohang eshita bilish qobiliyati, ko`rish va harakat koordi-natsiyasi va shuning kabilar katta rol o`ynaydi.

Malakalarning ko`chishiga ishning va mashqning umumiy usullari ham yordam ko`rsatadi. Masalan, qandaydir bir chet tilini egallashda kishida ayrim so`zlar, gaplar talaffuzining bir qator maxsus usullari, o`rganilayotgan materialni tartibga solish usullari va esda olib qolish usullari hosil qilina-di. Yangi tilni o`rganishda shu usullarning hammasi ko`chiriladi va ular yangi til malakalarini tezroq egallashga yordam beradi.

Nihoyat, malakalarni ko`chirish uchun ilgarigi malakalarni hosil qi-lishda **maqsad qilib tutgan yo`l** katta ahamiyatga egadir. Har qanday malaka orttirish kishini epchil qiladi, ya'ni uni boshqa malakalar va xususan o`xshash malakalarni egallashga uquvliroq qiladi. Ilgarigi malakalarni o`zlashtirish jarayonida kishida yangi malakalarni o`zlashtirishga alohida «malaka», ya'ni malakalar hosil qilish layoqati paydo bo`ladi.

Malakaning ko`chishi, yana shunda ko`rinadiki, muayyan bir a'zoimizda malaka hosil qilish shu harakatlarni maxsus mashqlarsiz boshqa a'zolarimiz bilan ham bajaraverish imkoniyatini tu□diradi. Bir a'zoimizni mashq qildirganimizda boshqa a'zolarimiz ham shunga qo`shib mashq qildiriladi. Masalan, har birimiz o`ng qo`limiz bilan xat yozishga mashq qilganmiz, lekin birmuncha yomonroq bo`lsa-da, chap qo`limiz bilan ham yoza olamiz. Tajriba, masalan, shu narsani ko`rsatganki, o`ng qo`lda ikki-ta koptokni otib o`ynay bilish qobiliyati chap qo`lga ham o`tar ekan.

Malakaning bu xildagi ko`chishining sababi shundadirki, malaka hosil qilish o`z fiziologik mexanizmi jihatidan faqat periferiya nerv sistemasi-gagina bo`liq bo`lib qolmay, balki markaziy nerv sistemasiga ham bogiiq boigan jarayondir. Har xil malakani hosil qilishda butun nerv sistemasi qatnashadi. Biron-bir yakka a'zo, chunonchi, qoining o`zigina emas, balki kishining butun vujudi mashq qiladi. Bu mashq jarayonida bosh

miya yarim sharlarining po'stida tegishli dinamik stereotip vujudga keladi va u boshqa o'xshash dinamik stereotipning hosil qilinishiga ta'sir ko'rsatadi. Lekin, albatta, eng samarali malaka mashq qildirilgan a'zoda hosil boiadi, chunki bunda mashq markaziy nerv sistemasining, asosan shu a'zo bilan bevosita bogiiq boigan periferiya qismlari o`rtasidagi o`zaro munosabat negizida voqe boiadi.

MustahkamJashib ketgan malakaiar yangi malakalar hosil qilishga salbiy va tormozlantiruvchi tarzda ta'sir qilishi mumkin. MaJakaiarning mana shunday o`zaro salbiy munosabatJarini, odatda, malakalar interferensiyasi deb ataladi. Bu yerda malakalarning o`zaro salbiy munosabatlari shundan iboratki, ilgari hosil qilingan malakaiar yangi malakalar hosil qilishni qi-yinlashtiradi yoki uarning samaraliligini pasaytiradi. Masalan, agar mashinistka alfaviti maium tartibda joylashgan mashinkada ishlashga odatlanib qoigan boisa, alfaviti boshqacha tartibda joylashgan mashin-kaga o`tishda katta qiyinchiliklar tu`diradi.

Bunday tormozlanish yoki interferensiyaning sababi malakalar va shu maiakalarni harakatga keltiruvchi qo`z`ovchiiar o`rtasida hosil boigan assotsiatsiyalardan iboratdir. Bu shundan iboratki, agar A qo`z`ovchisi bilan B reaksiyasi o`rtasida mustahkam shartli bogianish — assotsiatsiya hosil qilingan boisa, bunday holda xuddi shu L qo`z`ovchisi bilan yangi harakat reaksiyasi boigan $Bo`rtasidagi$ assotsiatsiya qiyinchilik bilan hosil qiiinadi. Bu yerda assotsiativ tormozlanish sodir bo`Jadi.

Interferensiyaning boshqacha turi ham boiishi mumkin. Yangi malaka qanday boimasin hosil qilinadi va mustahkamlanadi. Lekin shunday boiishiga qaramay, ayni shu malakaning qoilanishi kerak boiib qolgan paytda shu malaka bilan aloqasi boigan stimuly bor bo`Jsa ham bu maJakani qayta tiklashda (demak, qo`Uanishda ham) biroz kechikish hosil boiishi mumkin yoki boimasa yangi malakaning o`rnini iJgari mustahkamlangan, ammo hozir keraksiz boigan malaka egallab olishi mumkin. Masalan, mashinistka ba'zan kerakJi harfning o`rniga ilgari ishlangan boiak mashinka klaviaturasining xuddi shu yerda tur-gan boshqa harfni urib yuboradi. Bu yerda biz ilgari o`zlashtirilgan malakani qayta tiklashda sodir boiadigan interferensiya hoiatini ko`rdik. Bu reproduktiv tormozlanishdir.

MalakaJarning interferensiya hodisasi bilan taiim ishida tez-tez to`qnashib turishga to``ri keladi. Masalan, malakalarning interferensiya-si yozish, o`qish, ayrim so`zlarni talaffuz qilish va shuning kabilar yuzasi-dan hosil qilingan yanglish malakalarni tuzatishda ko`rinadi.

Bunday hoJ-larda ayrim malakalarni boshqalari bilan almashtirishga, ba'zilarini esa qayta o`rganishga to`ri keladi.

Malakaning yuksalishi va pasayishi

Hosil qilingan malakalar qo`llanishi va takrorlanishiga qarab, yuksalishi yoki pasayishi mumkin.

Qaysi bir malaka faoliyatda qancha ko`p qo`llanilsa va turishda qancha ko`p takrorlansa, u shunchalik mustahkam va avtomatlashgan bo`laveradi. Masalan, hammaga ma'lumki, yozish malakasi juda mustahkamlanib va avtomatlashib ketgani tufayli, kishi hattoki ba'zan bir grammatika qoidalarini esidan chiqarib qo`ysa ham, baribir, to`g`ri yoza-veradi. Malaka va odatlarning yuksalishi bu malaka hamda odatlarning juda ham takomillashuvi va avtomatlanishidadir. Bu esa faoliyatning muvaffaqiyatini ta'minlaydi. Agar hosil qilingan malakalar uzoq vaqt davomida qo`llanilmasa, ular so`na boshlaydi, ya'ni pasaya boshlaydi.

Malakalar pasayishining nerv-fiziologik asosi ichki (yoki shartli) tor-mozlanish, ya'ni amaliy ish bilan mustahkamlanmagan muvaqqat bo`lanishlarning so`nishidir.

Malakalarning so`nishi, avvalo, shunda ko`rinadiki, bunda avtomatik harakatlar sekinlasha boradi va bu harakatlarda yanglish va xatolar ro`y bera boshlaydi. So`ngra malakalarning so`nishi avtomatlashgan harakatlarning yo`qolishida ko`rinadi, buni deavtomatizatsiya deyiladi, ya'ni ilgari avtomatlashgan harakatlarni bajarish endi yana o`ylashni va maxsus qaratilgan diqqatning, ong nazoratining bo`lishini talab qiladigan bo`lib qoladi.

Nihoyat, malakalarning so`nishi ularni batamom esdan chiqarib yu-borishda ko`rinadi. Kishi bir qancha vaqtdan so`ng lozim bo`lib qolgan sharoitda qachonlardir malaka sifatida o`zlashtirilgan harakatlaridan foy-dalana olmay qoladi.

Malakalarning pasayishi faqat vaqtgagina bo`liq bo`lib qolmay, balki bir qator boshqa sabablarga ham bo`liqdir. Uzoq davom etgan toliqish, kuchli kechinmalar va o`z kuchiga ishonmaslik natijasida malakalar buzilishi va pasayishi mumkin. Ba'zi bir asabiy kasalliklar ham malakalarni pasaytirib yoki buzib yuboradi.

Bir qator harakatlar va turli usullarni talab qiladigan murakkab malakalar, ayniqsa, tezda pasayadi va buziladi. Yaxshi mustahkamlangan malakalar uzoq saqlanib qoladi. Ma'lumki, bolalikda hosil qilingan malakalar puxta esda qoladi va eng barqaror malakalar bo`lib qoladi.

Ammo shuni nazarda tutish kerakki, malakaning pasayishi_ ba'zi hol-lardagina batamom yo`qolib ketish darajasigacha yetishi mumkin. Malaka buzilganda yoki uni esdan chiqarib yuborilganda, odatda, undan ba'zi bir «izlar» qoladi. Mana shu qolgan izlar tufayli, malaka

qayta tiklanishi mumkin.

Malakaning qayta tiklanishi uchun ham mashq qilish kerak bo`ladi.

To`qri malakani dastlab hosil qilish va mustahkamlashga nisbatan uni qayta tiklashda ancha kam mashq talab qilinadi. Bu holat shuni ko`rsatadiki, hosil qilingan malaka iz qoldirmasdan yo`qolib ketmaydi.

VI. MALAKA HOSIL Bo`LISH TEZLIGI VA MUSTAHKAMLIGINING SHARTLARI

Malaka hosil bo`lsh jarayonining tezligi harxil bo`lishi mumkin. Ayni bir kishidagi ayrim malakalar va turli kishilardagi bir xil malakalar turli-cha tezlik bilan hosil bo`lshni mumkin. Malaka hosi! bo`lsh tezJigi zaruriy harakatlarni takrorlash soni va malaka hosil qilish uchun sarf qilingan vaqt bilan aniqlanadi. Malaka hosil qilish uchun sarf qilingan vaqt soat, kun, oy, ba'zan esa yillar bilan o`lchanadi.

Malaka hosil qilish tezligi, dastawal shu malakaning murakkablik dara-jasiga bo`liq bo`ladi.

Malaka qanchalik murakkab bo`lsa, u shunchalik sekin hosil qilinadi. Masalan, mix qoqishda bol`achani to`qri urish malakasi, shu mixlarni ustaxonada (qo`l bilan) tayyorlashda bol`a bilan ishlash malakasiga qara-ganda, juda tez hosil qilinadi. Orfografiya va sintaksisning barcha qoi-dalariga rioya qilib yozish malakalarini egallashga qaraganda yozishning oddiy texnikasini egallash uchun kamroq vaqt talab qilinadi.

Hosil qilayotgan malaka qanchalik murakkab bo`lsa, uni o`zlashtirishga shunchalik ko`p vaqt, shunchalik ko`p bilim va harakatlarni bir-biriga shunchalik yaxsJii moslashtirish talab qilinadi. Mana shularning ham-masidan foydalanilgan holda hosil qilinadigan malaka esa albatta, ham ko`p vaqt, ham tez-tez takrorlashni talab qiladi.

Malaka hosil qilishning tezligi va uning mustahkamiigi kishining yoshiga ham bo`liq bo`ladi.

Ayrim malakalar kishining yoshlik davrida tez hosil bo`lsa, boshqalari esa kishi katta bo`lgandan so`ng yengilroq hosil bo`ladi. Masalan, til malaka-lari 3-4 yoshdayoq yengillik bilan hosil bo`ladi. Buning sababi shundaki, bolaning nutq apparati nutqning fonetika va morfologiyasini egallashga batamom tayyor bo`ladi. Uning tafakkuri esa oddiy nutqning ma'nosini anglash va ayrim so`zlarni tushunish uchun yetarli darajada o`sgan bo`ladi. Shu yoshdan boshlab, bolalar gaplashish jarayonida faqat o`z ona tillari-dangina fonetika va

morfologiyaning asosiy malakalarini osonlik bilan o`zlashtirib qolmay, balki boshqa tillardan ham fonetika va morfologiya-ning asosiy malakalarini osonlik bilan o`zlashtira oladilar.

Olti-yetti yoshli bolalarda yozish va o`qish malakalari yengillik bilan hosil bo`la boshlaydi. Shu yoshdan boshlab, boJa mashq qilsa, musiqa as-boblarini chalish malakalari ham unda ancha yengil hosil bo`la boshlaydi.

Hunar va texnika malakalari 14—15 yoshdan boshlab juda yaxshi o`zlashtirila boshlaydi. Buning sababi shuki, bunday malakalarni hosil qilish uchun yetarli darajada o`sgan tafakkur va tajribadan tashqari, yana organizm va muskul sistemasining chiniqqan va yetarli darajada o`sgan bo`lishi shart.

Kishi ulaygan sari unda malakalarining hamma turlari hosil bo`lishi mumkin.

Xuddi shuning singari juda ko`p odatlarning hosil qilinishi ham yosh bolalik davridan boshlanadi. Masalan, bola o`z-o`ziga xizmat qilishga o`rganishi, yaxshilab kiyinish va yechinishga, o`yinchoqlarini ehtiyot qilish hamda ma'lum tartibda saqlashga o`rganishi davomida unda ijobiy odatlar yuzaga keladi.

Malaka hosil bo`lish tezligi va uning mustahkamligi ko`p darajada kishining nerv sistemasining holatiga bog`liq bo`ladi. Nerv sistemasi so`lom va tetik bo`lsa, odatda, malaka va odatlar ham juda tez hamda juda yaxshi mustahkamlanadi. Aksincha, nerv sistemasi kasal, toliqqan yoki zahar-langan bo`lsa, malakalar ham sekinlik bilan hosil bo`ladi. Ayrim hollarda mashq egri chiziqlaridagi plato ham, malakalar hosil bo`lishning pasayishi ham, avtomatlashgan harakatlar va malakalarning buzilishi ham nerv sistemasining toliqqanligi va kasalligiga bog`liq bo`ladi.

Ana shu munosabat bilan mashqulotni muvaffaqiyatli amalga oshirish-da mashq qilish vaqtini to`g`ri taqsimlash muhim ahamiyatga egadir. Agar bir xildagi mashq uzoq vaqt mobaynida to`xtovsiz davom ettirilaversa, natija yaxshilanish o`rniga toliqish tufayli aksincha pasayib ketadi. Shu-ning uchun ayrim mashqlar haddan tashqari uzoq davom ettirilmasligi kerak. Mashqning birturini boshqa bir turi bilan almashtirib turish lozim. **Kishining ongliligi malaka hosil qiiishda samarali natijalarga erish-tiruvchi eng muhim shartdir.** Onglilik, awalo, bilimlarni o`zlashtirishda va mahorat qozonishda kerakdir: unda faqat ish harakatlarni bajarish, bu harakatlarni bir-biriga qo`shish va birini biri bilan muvofiqlash ila chek-lanib qolmay, balki qanday qilib bu harakatlarni to`g`ri, yaxshi, maqsadga muvofiq qilib bajarish, qanday yoi bilan ularni bir-biriga to`g`ri qo`shish va birini biri bilan qanday qilib to`g`ri muvofiqlashtirish haqida o`ylash va, xususan, bularning hammasi nima uchun qilinayotganligini anglash ham lozim boiadi.

Mahoratni mustahkamlash va malakalar hosil bo`lishi uchun qilina-digan mashqlar ham **onglilikni** talab etadi. Bu yerda onglilik hosil qilinayotgan malakaning maqsadi va

ahamiyatini tushunishda, mashqlar na-tijasini tasawur etishda va, shuning bilan birga, kerakli harakatlarning qoidalarini va usullarini bilishda namoyon boiadi. Ongli ravishda mashq qilish, demak, mazkur mashqlarning nima uchun kerakligini, bu mashqlar-

5									/ <
I⁴				- / * y					
■		/ /						,	*
■S	<i>l</i>	<i>f</i>		■ X ^ ^ << v H					
0	<i>f</i>								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9

10 1112

Mashq

*42-rasm. Har xil metod
bilan > 'rgatishdagi
mashq egri chiziqlari.*

egadir. o`qish malakalarini o`zlashtirishda o`qituvchining, badiiy so`z ustasining, artistning va suxandonning o`qishi namuna bo`ladi. Ishlab chiqarish ta'limi berishda ishlab chiqarish ilqorlari va novatorlarining ish usullari taqlid qilish uchun namuna bo`ladi.

Muayyan bir malakalarni o`zlashtirishda faqatgina tayyor misol va namunalarga taqlid qilish bilan cheklanib qo`ya qolish yaramaydi, hatto bunday misol va namunalar eng yaxshi bo`lganda ham faqat shular bilan cheklanib qolish yaramaydi. Chunki bunday yo`l bilan hosil qilingan malakalar o`zgarmas shaklga kirib qoladi va faoliyat bir tUSDagi xarakterga ega bo`la boshlaydi. Shuning uchun o`qituvchilar o`quvchilarda malakalar hosil qilar ekanlar, ularning mustaqillikka, ijodkorlikka intilishlarini tarbiyalashga zo`r diqqat bilan qarashlari kerak. Mehnat novatorlarining eng yaxshi namuna va ibratlaridan foydalanib, o`quvchilarda o`z shaxsiy mehnat usullarini va yaxshi takomillashgan malakalarni hosil qilish uchun ularning ijodiy ish qobiliyatlarini tarbiyalash kerak. Bu narsa mehnat unu-mini oshiradi va kishi faoliyatini o`stiradi.

42-rasmda ikki xil metod bilan qilingan mashq egri chiziqlari ko`rsatilgan (A - egri chiziqli) ko`proq, takomillashtirilgan metod va (B — egri chiziqli) ozroq takomillashtirilgan metod.

VII. MALAKA VA ODATLARNING AHAMIYATI

Kishi o`z hayoti va faoliyati davomida har doim juda ko`p miqdorda turli-tuman ish-harakatlar qiladi. U bu harakatlar yordami bilan o`z ehti-yoqlarini qondiradi va har xil maqsadlarni amalga oshiradi. Bu harakat-larning ko`pi malaka va odatlardan iboratdir.

Malaka va odatlar kishining hayoti va faoliyatini yengillashtiradi, chunki ular ongli harakatlarga qaraganda tezroq va ong bilan zo`r bermasdan amalga oshiriladi. Mustahkam o`zlashtirilgan malaka va odatlar har bir harakatni o`ylab qilishdan iborat bo`lgan ko`p diqqattalab ish «yukidan» kishining ongini «biroz yengillashtiradi» va buning bilan uning vaqti va quwatini tejaydi. Agar kishining har bir ish harakati albatta tafakkur va iroda kuchining ishtiroki bilan bajarilishi shart bo`lganda edi, kishining istagan bir faoliyati naqadar murakkab, naqadar davomli va naqadar ko`p diqqattalab ishga aylanib ket-gan bo`lur edi. Hosil qilingan va avtomatlashtirilgan malakalar bosh miya po`stining ishini tejaydi. Bu haqda Sechenov ham gapirgan edi.

Malakalar kishi faoliyatini yengillashtirish bilan birga bu faoliyatning eng samarali bo`lishiga ham yordam beradi. Malakalar inson faoliyati-ning barcha turlari uchun zarurdir. Har qanday ixtisos uchun ma'lum malakalar sistemasining bo`lishi shart.

Bu malakalar qanchalik puxta bo`lsa, shu ixtisos bo`yicha ishlaydigan

kishi o`z ishini shunchalik yaxshi bajaradi. Mehnat unumini oshirish uchun bo`lgan kurashda, boshqa choralar qatorida, shu ixtisosga tegishli malaka-larni takomillashtirish va ularni to`laravishda egallash ham ko`zda tutiladi. Har qanday mehnat ratsionalizatsiyasi ko`p jihatdan yangi mahorat yaratish va yangi malakalar hosil qilishdan iboratdir.

Hattoki kishining bilish faoliyati ham o`z tabiati jihatidan o`yoq ong-liligi bilan ajralib turishiga qaramay, malakalarsiz amalga oshirila olmaydi. Masalan, o`quvchilar hisob masalalarini yechishda qo`shish, olish, ko`paytirish va bo`lish malakalaridan foydalanadilar.

Malaka va odatlar faqat kishining faoliyatini yengillashtirishi uchun-gina emas, balki bizning malaka va odatlarimizga aylanib qolgan harakat-lardan «ozod bo`lgan» ongni shu faoliyat orqali qo`lga kiritiladigan maqsad ustida to`plana olishiga imkon berishi uchun ham muhimdir. Shu tariqa ozod bo`lgan ong ish jarayonining o`zida shu faoliyatning samarali davom etishiga yordam beradigan harakatlarning yangi turlariga ko`chishi mumkin. Masalan, o`quvchi yozishni mashq qila boshlaganda, dastavval, uning butun diqqati va tafakkuri harfni qanday qilib to`qiri yozish bilan band bo`ladi. Mana shu vaqtda o`quvchi boshqa bir narsa haqida o`ylay olmaydi va hattoki, ko`pincha, yozayotgan so`zlarining ma'nosini ham tushunmaydi. Lekin yozish malakaga aylangandan so`ng, o`quvchi ayni bir vaqtning o`zida o`qituvchining gaplarini eshitishda davom etib, bu gaplarni avtomatik ravishda (ayrim harf va so`zlarni qanday qilib yozish kerakligini o`ylamasdan) yoza oladigan va shuning bilan birga, yozayot-gan narsalarni tushuna oladigan bo`ladi.

Kishining turli mehnat faoliyatlarida avtomatlashtirilgan harakatlardan «ozod bo`lgan» tafakkuri mehnat jarayonlarini ratsionalizatsiyalashga, texnika ijodiyotiga va boshqa shuning kabilarga qaratilishi mumkin. Mustahkam malaka va odatlar asosida yuzaga kelgan har qanday mehnat ijodiy xarak-terga ega bo`lishi mumkin.

Shunday qilib, malaka va odatlar kishi aqlining tobora o`sib borishiga xizmat qiladi. Agar bizning barcha kundalik ish-harakatlarimiz va ixti-sosiy harakatlarimiz faqat ongli sur'atdagina bajariladigan bo`lganda edi, bunday holda ana shu ishlar bizning hamma diqqat va tafakkurimizni o`ziga bo`qilab olgan bo`lar edilar. Bunday sharoitda aqliy taraqqiyot juda sekinlik bilan borgan bo`lar edi.

VIII. ODATLAR

Mehnat va o`qish jarayonida ko`nikma hamda malakalar bilan birga odatlar ham katta o`rin egallaydi.

Odatlar, xuddi malakalar singari, yangidan hosil qilingan, mustahkam-langan va avtomatlashtirilgan ish-harakatlardir, lekin malaka va odat ay-nan bir narsa emas, ular bir-biridan farq qilinadi.

Ma'lum sharoit ta'siri ostida vujudga kelib va mustahkamlanib qolgan va bajarilib turishi kishining ehtiyojiga aylangan amal harakatlarni **odat** deb aytiladi.

Bunday harakatlarni (odatlarni) to`xtatib qolish, odatda, tajanglik va norozilik hissini uyqotadi. Masalan, bunga quyidagi odatlarni ko`rsatish mumkin: masalan, bir vaqtda uyqudan turish, ovqat oldidan qo`lni yu-vish. ishda asboblarni ma'lum bir joyga qo`yish va shuning kabilar.

Odatlanib qolgan harakatlar ko`pincha shunchalik mustahkam singib ketadiki, ular kishiga tabiiy bo`lib ko`rinadi. «Odat kishining ikkinchi tabiatidir» («o`rgangan ko`ngil o`rtansa qo`ymas») degan maqol ham mana shundan kelib chiqqan.

Odatlar ham, malakalar singari, har xil bo`ladi, masalan, shunday odatlar bo`ladi: kasb va mehnat odatlari (ishga o`z vaqtida kelish, bosh-langan ishni oxirigacha yetkazish, har qanday ishni oldindan o`ylab, reja bilan ishlash, ish uchun zarur bo`lgan barcha narsalami ma'lum bir joyga qo`yish va boshqalar), gigiyena odatlari (badan va kiyimlarning tozaligini saqlash, tishni tozalab turish, ovqat oldidan qo`llarni yuvish va boshqalar), estetik odatlar (sochlarni yaxshilab tarab, kiyimlarni ozoda qilib yurish, uyni tartibli va chiroyli qilib tutish, nutq madaniyatiga rioya qilish va boshqalar), axloqiy odatlar (rostgo`y, sofdil va halol boiish).

Faqat ijobiy odatlarbo`lib qolmay, balki salbiy odatlarham boiishi mum-kin. Salbiy odatlarga misol qilib — ishdagi yuzakilik va tartibsizlikni, irkitlik-ni, qo`pol iboralar, ya'ni, masalan, xo`sh kabi keraksiz so`zlarning ishlatilishini, tirnoqlarni kemirish odatini, shuning kabilarni ko`rsatish mumkin.

Odatlarni hosil qilish jarayoni, xuddi malakalarni hosil qilish jarayoni singari, ya'ni birxildagi harakatlarni asosan ko`p martalab takrorlash orqali sodir boiadi. Odat va malakalar hosil boiish qonuniyatlari birdir. Odat-larning nerv-fiziologik asosi ko`nikma va malakalarning nerv-fiziologik asoslari bilan birdir.

Odatlarning ahamiyati. Odatlar, malakalar singari, odamning faoliyat-larida katta o`rin egallaydilar. Odatlar bizning hayotimizni va faoliyati-mizni saranjom-sarishta hamda tartibli

qiladi. Gigiyena malakalari, maishiy, mehnat va estetik malakalarshularjumlasidandir. Chunonchi, mehnatning ratsional rejimiga rioya qilish odatlari, sanitariya-gigiyena odatlari, yaxshi madaniy xulq-atvor odatlari mehnat unumdorligini oshirishning muhim shartlaridandir. Salbiy xarakterga ega boigan odatlar, aksincha, bizning hayotimizni bebosh qiladi va intizomsizlikka sabab bo`ladi.

Odatlar inson ongining barcha faoliyatini va xususan, tafakkur hamda diqqatini tartibli qiladi, bizda o`ylash odati va o`ylashning odat bo`lib qolgan usullari, diqqatli bo`lish odati va odat bo`lib qolgan diqqat vu-judga kelishi mumkin. Juda ko`p odatlar xarakterimizning xislatlariga ay-lanib qoladi. Shuning uchun ijobiy odatlarni paydo qilish kishini eng kichik yoshdan boshlab tarbiyalashning muhim vazifalaridan biridir.

Odatlarning yuzaga kelishi juda yosh bolalik davrdan boshlanadi. Odat-larning dastawal boshlab yuzaga kelishida bolalarning kattalarga taqlid qi-lishlari katta rol o`ynaydi. Bolada odatlarning yuzaga kelishi ko`p jihatdan kattalarning xulq-atvoriga bo`liq. Maktabda odatlar o`qituvchi talablari-ning ta'siri hamda o`qituvchi tomonidan o`quvchilarning qilgan ishlari va xulq-atvorlariga sistemali tarzda baho berib borish orqali yuzaga keltiriladi. o`quvchilarda ijobiy odatlarni yuzaga keltirishda sinf jamoasi hamda «Ka-molot» Yoshlar Ijtimoiy Harakati ijtimoiy fikrining ta'siri alohida ahamiy-atga egadir. Maktabda mehnat qilishga odatlanishni hosil qilish alohida muhim o`rinda turishi kerak. o`quvchilarda mehnat faoliyatiga tegishli ijo-biy odatlarni yuzaga keltirish lozim. Masalan, bajaradigan mehnat vazifasi-ga javobgarlik bilan qarash, ish joyini to`ri tashkii qilish, ish asboblari, materiallar va mashinalarga nisbatan ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo`lish, harakatlarni vaqt mobaynida ratsional (to`ri) taqsimlash, qilinayotgan ish-larni sistemali ravishda nazorat qilib borish, qiyinchiliklarni yengish, mehnat usullarini yaxshilash yo`lida tashabbus va ijodkorlik ko`rsatish hamda mehnat unumdorligini oshirishga intilish odatlari shularjumlasidandir. Ijobiy odatlar-ni hosil qilish bilan birga salbiy odatlarni yo`qotish yuzasidan ham ish olib borish lozim. Salbiy odatlarni yo`qotish uchun asosan bunday odatlarga qarshi sistemali ravishda va muttasil kurash olib borish kerak. Salbiy odat-larning oldini olish zarur, agar sharoit imkon bergan joyda, paydo bo`lgan salbiy odatlarni ijobiy odatlar bilan almashtirib yuborish kerak.

Maktabda to`ri hosil qilingan va mustahkamlangan odatlar maktab tugatilgandan so`ng xulq-atvorning barqarorshakli bo`lib qoladi va shaxs-ning ancha mustahkam xislatiga aylanadi.

Malaka va odatlar kishining xulq-atvori va faoliyatining barcha turlari uchun zarurdir. Ammo kishining faoliyati va xulq-atvorini faqat malaka va odatlardan iborat deb bo`lmaydi. Malaka va odatlar bilan birga, kishining ongli ijodiy faoliyati ham yuksak darajada o`lishi va namoyon bo`lishi lo-zim. Kerakfi malaka va odatlarni (arbiyalash bilan birga, kishida o`z

xulq-atvori va o`z faoliyatiga nisbatan ongli munosabatda bo`lishni ham o`stirmoq kerak.

UCHINCHI QISM.
SHAXSNING INDIVIDUAL
XUSUSIYATLARI

XIV BOB. TEMPERAMENT VA XARAKTER

Temperament va xarakter odamning ijtimoiy munosabatlarida yaqqol namoyon bo`ladigan individual xususiyatlardir. Kishining temperament va xarakterxususiyatlari bir-biriga shunday yaqindan bo`lanib (to`qiriro`i qo`shilishib) ketgandirki, ularning qaysi biri xarakter xususiyatlariga taalluqli ekanligini, odatda, hayot sharoitida ajratish qiyin bo`ladi.

I. TEMPERAMENT

Temperament lotincha «temperamentum» degan so`zdan olingan bo`lib, uning ma'nosi «aralashma» demakdir.

Temperament va temperament tiplari haqida umumiy tushuncha

Temperament deganda biz, odatda, kishining tabiiy tu`ma xususiyatlari bilan bo`liq bo`lgan individual xususiyatlarini tushunamiz.

I.P. Pavlov temperamentni quyidagicha ta'riflaydi: «Har bir ayrim kishining va shuningdek, har bir ayrim hayvonning ham eng umumiy xarakteristikasidir, har bir individning butun faoliyatlariga muayyan qi-yofa beradigan nerv sistemasining asosiy xarakteristikasidir» (ИОЖИОС собпанне соHнеHHM, III tom, 2-kitob, 103-bet).

Temperament, psixologik jihatdan olganda, kishidagi hissiyotning qo`z`alishlarida va kishidagi umumiy harakatchanlikda ko`rinadigan in-dividual xususiyatdir.

Harqaysi kishidagi hissiyotning qo`z`alish tezligi, kuchi va barqaror-ligi har xil bo`ladi. Bir xil odamlarning hissiyoti tez, kuchli qo`z`aladi va barqaror bo`ladi. Ba'zi kishilarda esa bunday qo`z`alish sust, zaif bo`lib, uzoqqa bormaydi. Temperamentning bunday xususiyatlari kishidagi hissiyotning qo`z`alishlari bilan birga, organizmning atrofdagi muhit ta'siriga javoban ko`rsatadigan ixliyorsiz reaksiyalarida, ayniqsa, yaqqol ko`rinadi. Bu xususiyatlar tashqi tomondan. kishining mimikalarida, panlomimikalarida, har xil beixliyor ish-harakat va imo-ishoralarda ko`rinib turadi.

Kishi hissiyotining bunday qo`z qalbuviylik xususiyatlari diqqatning kuchi va barqarorligida, iroda sifatlarida, aqliy jarayonlar, jumladan, nutq tezligida aks etadi. Mana shunday ixtiyorsiz faollikning qanday yuz berishiga qarab, bixil odamlarni «tez», «betoqat», «serg'ayrat», «jo`shqin» deymiz. Ba'zilarini esa «sustkash», «lapashang» va hokazolar deb yuritimiz. Bu xildagi indivi-dual xususiyatlardan kishining temperamenti (mijozi) tarkib topadi.

Ayrim temperamentlarning alomatlari kishining bolalik cho`qlarida yaqqol namoyon bo`ladi.

Har bir kishining o`z temperamenti bo`ladi. Lekin har qaysi odam-ning temperamentlarida mana shunday individual tafovutlar boiishi bi-lan birga, bu temperamentlarning umumiy, o`xshash belgi va alomatlari ham boiadi. Hamma xilma-xil temperamentlarni mana shunday umu-miy belgilariga qarab ajratish, ya'ni klassifikatsiya qilish mumkin.

Barcha temperamentlarni qadimdan to`rt tipga: 1) xolerik, 2) sang-vinik, 3) melanxolik va 4) flegmatik temperamentga ajratish rasm boigan.) **Xolerik temperament** — hissiyotning tez va kuchli qo`z qalbuviylik, barqaror boiishi bilan farq qiladi. Xolerik temperamentli kishilarning hissiyotlari ularning imo-ishoralarida, mimikalarida, harakatlari va nutqlarida yaqqol ko`rinib turadi. Xoleriklar qiziqinlik va tajanglikka moyil boiadilar. Bunday temperamentli kishilar chaqqon, umuman harakat-chan, serqayrat va har doim urinuvchan bo`ladilar.

Bu xil temperamentli bolalar serqayrat boiadilar. Ular bir ishga tez kirishadigan va boshlagan ishini oxiriga yetkazadigan boiadilar. Ular ko`pchilik bilan jamoa o`yinlar o`tkazishni. Sevdilalom bunday o`yinlarni ko`pincha o`zlari boshlab, oxirigacha faol qatnashadilar. Xolerik temperamentli bolalar arazchan, serjahl va tajang boiadilar. Bir narsadan xafa bo`isalar, bu xafalik ularda uzoq saqlanadi. Ulardagi kayfiyat ancha barqaror va davomli boiadi.

Sangvinik temperament — hissiyotning tez, kuchli qo`z qalbuviylik, lekin beqaror bo`lishi bilan farq qiladi. Sangvinik temperamentli kishi-larning kayfiyati tez-tez o`zgarib, bir kayfiyat o`ziga teskari boigan ik-kinchi bir kayfiyat bilan tez almashib turmoqi mumkin. Sangviniklardagi psixik jarayonlar, xoleriklardagi singari, tez o`tadi. Bu xil temperamentli kishilar ildam, chaqqon, serharakat va jo`shqin boiadilar. Sangvinik temperamentli kishilar

tevarak-atrofdagi voqealardan tez ta'sirlanadilar va muvaffaqiyatsizliklar hamda ko'ngilsiz hodisalar uncha qattiq xafa qili-maydi. Ular ko'p ishga tez va qayrat bilan kirishadigan boiadi, lekin ishdan tez soviydilar. Bir zayldagi ishlarni uzoq davomii sur'atda ba-jarishga moyil bo'lmaydi!

Sangvinik temperamentn bolalar juda serharakat, ildam va chaqqon boiadi. Ular har qanday ishga qatnashish *uchun* doim tayyor boiadi.

Ko`pincha, bir qancha vazifalarni birdaniga bo`yinlariga oladilar. Lekin, har bir ishga ishtiyoq bilan tez kirishganliklari singari, boshlagan ishdan tez qavtishlari ham mumkin. Sangviniklar chin ko`ngildan va'dalar be-rishlari, lekin, ko`pincha, va'dani unutib, uni bajarmasliklari ham mum-kin. Bu xil temperamentli bolalar o`yinlarga tez va zavq bilan kirishadilar, lekin o`yin davomida, o`z rollarini tez-tez o`zgartirib turishga moyil bo`ladilar. Ular darrov xafa bo`lishlari va yi□iashlari mumkin, lekin ular xafalikni tez unutadigan boiadilar. Ularning yi□isi kulgi bilan tez al-mashadi.

) **Melanxolik temperament** — hissiyotning sekin, lekin kuchli qo`z□aluvchanligi va barqaror boiishi Jailan farq qiladi. Melanxoliklar barqaror, davomli bir kayfiyatga moyil boiadilar, lekin hissiyotlarining tashqi ifodasi juda zaif boiadi. Melanxolik temperamentli odamlar sust-kash boiadilar. Melanxolik temperamentli odam ishga birdan kirishmas-ligi mumkin, lekin bir kirishsa, boshlagan ishni oxiriga yetkazmay qo'ymaydj>/"

Bunday temperamentli bolalar mo`min-qobil, yuvosh boiadilar, ko`pincha, birov savol bilan murojaat qilsa, uyalib, tortinib javob beradi-lar. Ularni darrov xafa yoki xursand qilish yengil emas, lekin bir narsadan xafa boisalar, bu xafalik uzoq davom etadi, barqaror boiadi. Ular bir ishga yoki o`yinga tez yopishib kirishmaydilar, lekin qandaydir ish yoki bir o`yin boshlasalar, bunda chidam va matonat ko`rsatadilar.

I Flegmatik temperament — hissiyotning juda sekin, kuchsiz qo`z□alishi va uzoq davom etmasligi bilan farq qiladi. Flegmatik temperamentli kishilar hissiyotlarining tashqi ifodasi kuchsiz bo`ladi. Bu xil temperamentli odam-larni xursand qilish, xafa qilish yoki □azablantirish ancha qiyiny'

Flegmatiklarning psixik jarayonlari sust boiadi. Bu xil temperamentli odamlar nihoyat o□ir, yuvosh, bosiq, harakatlari salmoqli boiadi. Agar bir faoliyatga kirishsalar, uni qatiyat bilan davom ettiradilar.

Flegmatik temperamentli bolalar yuvosh, mo`min qobil boiadi. Ular ko`pchilikka aralashmaydigan, tortinchoq va hech kimga tegmaydigan, birovni ranjitmaydigan boiadilar. Agar birov ular bilan urish chiqarmoq-chi boisa, o`zlarini chetga olishga harakat qiladilar. Ular shovqin-suron-li, harakatli o`yinlarga moyil boimaydilar. Bu xil temperamentli bolalar jizzaki boimaydilar va odatda ular o`yin-kulgilarga moyil emaslar.

Flegmatik temperamentli kishilar (bolalar) tashabbus ko`rsatishga moyil bo`lmaydilar, lekin ular faoliyati yo`lga qo`yilsa, ancha qunt bilan ish ko`radilar, yaxshi o`qib ketishlari mumkin.

Harqaysi odam temperamentini batamom bir tip doirasigagina «siqdirib» boimaydi, albatta. Tip tushunchasining o`zi faqat bir-birlariga o`xshash bir guruh odamlarigina o`z ichiga olishligini nazarda tutadi. Har qaysi odam

temperamentida o'ziga xos individual xususiyatlari boiadi, bu xususiyat-larni batamom muayyan bir temperament tipiga kiritib boimaydi. Bu xususiyatlar ayni individual xususiyatlardir, ya'ni shu shaxsning o'zigagina xos xususiyatdir. Ko'pchilik odamlarda bir tip temperament alomatlari ik-kinchi bir tip temperament alomatlari bilan qo'shilgan boiishini ko'ramiz; chunonchi, xolerik temperamentli kishida melanxolik yoki flegmatik temperament alomatlari boiishi, sangvinik temperamentli kishida xolerik va flegmatik temperament alomatlari boiishi mumkin va hokazo.

Odamlarni faqat ularda qaysi temperament belgilari ustun boisa, shun-ga qarab, ma'ium bir temperament tipiga kiritish mumkin.

2. Temperamentning fiziologik asoslari

/HFemperament haqidagi taiimot dastlab qadimgi (bizning eramizdan olalngi 460—356-yillarda yashagan) grek olimi Gippokrat tomonidan yara-tilgan. Uning taiimotiga muvofiq sur'atda, keyinchalik «temperament» termini ham ishlatiladigan boidi, shuningdek, hamma to'rt tip tempera-ment nomlari o'rnashib qoldi.

Gippokrat taiimotiga muvofiq, odamlarning temperament jihatidan turlicha boiishi, ularning organizmidagi suyuqliklarning (xiltlarning) turli-cha nisbatda boiishi bilan bo'liqdir. Gippokrat fikricha, odam tanasida to'rt xil suyuqlik (xilt) bordir. Chunonchi, o't yoki safro (grekcha — shole), qon (lotincha — sandus), (qora o't — grekcha melanhole) va bal'am (grekcha — rhlegma) bordir. Bu suyuqliklarning har biri o'z xususiyatiga ega boiib, ularning o'z vazifasi, ishi bordir. Chunonchi, o'tning xususiyati — quruqlikdir. Uning ishi — organizmdagi quruqlikni saqlab turish, ya'ni badanni quruq tutishdir. Qonning xususiyati — issiqlikdir. Uning ishi — organizmni isitib turishdir. Qora o'tning xususiyati — namlikdir. Uning ishi badan namligini saqlab turish, uning namligini tutib turishdir. Bal'am (shilimshiq modda)ning xususiyati sovuqlikdir. Uning ishi — badanni so-vitib turishdir. Gippokrat fikriga muvofiq, har qaysi odamda shu to'rt xildagi suyuqlikdan biri ko'proq boiib, ustun turadi. Bu aralashma (lo-tincha — temperamentum) Iardan qaysi biri ustun boiishiga qarab, odamlar temperament jihatdan harxil boiadilar. Xoleriklarda sariq o't ustun; sang-viniklarda - qon; melanxoliklarda — qora o't; flegmatiklarda esa bal'am (shilimshiq modda) ustun boiadi, deb ko'rsatadi.

Gippokratning mana shu to'rt xil moddalar aralashmasi to'rt xil xususiyatdagi taiimotidan kelib

chiqqan *temperament* so`zi qadimgi zamonlardan beri hozirgacha saqlanib kelmoqda[^]/

Temperament xususiyatlarining ilmiy sabablari I.P. Pavlovning yuk-sak nerv faoliyat tiplari haqidagi taiimotida ochib berildi. I.P. Pavlov yuksak nerv faoliyat turlari deganda hayvon bilan odam nerv sistemasi-ning faoliyatidagi eng muhim xususiyatlarning chatishuvini tushunar edi.

I.P. Pavlov itlar ustida ko'p tajribalar o'tkazib, reflekslarni tekshirishi natijasida, hayvonlar nerv sistemasining a) qo'zqalish va tormozlanish-ning kuchiga, b) bu jarayonlarning muvozanatiga va d) ularning ildamlik darajasiga qarab bir-biridan farq qilishini aniqladi.

I.P. Pavlov ajratishicha, nerv sistemasining kuchi hujayralardagi fiziologik moddalarning zapas miqdori bilan belgilanadi.

Kuchli tipdagi nerv sistemasida bunday zapas ko'p miqdorda bo'lib, kuchsiz tipda ozdir.

Nerv sistemasining kuchi qo'zqalish jarayoniga ham, shuningdek, tormozlanish jarayoniga ham tegishlidir. Nerv sistemasining kuchi, avvalo, kuchli qo'zqalovchilarga «bardosh» bera olish qobiliyatida ko'rinadi.

«Nerv jarayonlari kuchining ahamiyati shundan ravshan ko'rinib turadiki», — deydi I.P. Pavlov, - atrofdagi muhitda odatdan tashqari, favqulodda hodisalar, zo'r kuchga ega bo'lgan qo'zqalovchilar ma'lum darajada tez-tez voqe bo'lib turadi, shu bilan birga, tabiiy ravishda, ko'pincha, bu qo'zqalovchilarning ta'sirini boshqalarning talabiga va shuningdek, un-dan ham qudratli bo'lgan tashqi sharoitning talabiga muvofiq bosmoq, to'xtatib turmoq zaruriyati tuqiladi. Nerv hujayralari esa o'z faoliyatining bunday haddan tashqari zo'riqishiga bardosh berishi kerak» (I.P. Pavlov, IlojiHoe sobpaHHe coqHHeHHH, III tom, 2-kitob, 268-bet).

Nerv sistemasidagi muvozanat, I.P. Pavlov ta'limotiga muvofiq, nerv sistemasining qo'zqalish va tormozlanish jarayonlarining kuch darajasini teng baravar holda tutib tura bilish qobiliyatida ko'rinadi. Qo'zqalish va tormozlanish baravar darajada kuchli yoki kuchsiz bo'lganda, nerv sistemasida muvozanat bo'ladi. Shu jarayonlardan biri kuchliroq yoki kuch-sizroq bo'lsa, nerv sistemasida muvozanat bo'lmaydi.

Nerv sistemasining ildamligi (labilligi) miya po'stining biron qismi-dagi qo'zqalishning tormozlanishi bilan yoki, aksincha, tormozlanish-ning qo'zqalish bilan naqadar yengil almashinishidan iborat. I. P. Pavlov nerv sistemasining bu xususiyatiga, ayniqsa, katta ahamiyat bergan edi. «Ravshanki, eng muhimi ildamlikdir, — deydi u, — hayot o'zi deganicha qilaveradi, hamma sharoitni o'zgartirib yuboradi, u juda ham o'zgaruvchan, kimki sergaklik bilan bu o'zgarishlarni darrov payqab ola bilsa, ya'ni ildam esga ola biladigan nerv sistemasi bo'lsa, o'sha yutadi* («naiinoBCKHe cpeijbi», II tom, 244-bet).

Yuqorida ko'rsatilgan belgilariga qarab, nerv sistemasining quyidagi to'rt asosiy tiplarini

ajratiladiki, bular I.P. Pavlov fikricha, Gippokratning to`rtta temperament tipiga to`qri keladi:

a) kuchli muvozanatli va epchil tip. Serhakat tip. Bu tip sangvinik temperament asosini tashkil etadi;

b) kuchli, muvozanatli inert (sustkash) tip o'qir vazmin tip. Flegma-tik temperamentning asosini tashkil etadi;

d) kuchli, lekin muvozanatsiz, ya'ni qo'zqalish tormozlanishdan ustun chiqadigan, qiziqin, jo'shqin, tip. Bu — xolerik temperamentning asosini tashkil etadi;

e) kuchsiz tip. Melanxolik temperamentning asosini tashkil etadi.

I.P. Pavlov nerv faoliyatining bunday tiplari odamlarga ham xos deb hisoblaydi. «Hayvonlar nerv sistema tiplarini klassifikatsiyalashning elementar fiziologik asoslariga suyanib turib, — deydi I. P. Pavlov, — ana shu tiplarni ko'pchilik odamlarga nisbatan ham qabul qilish lozim».

Shunday qilib, temperament, I. P. Pavlov ta'limotiga muvofiq, yuk-sak nerv faoliyat tiplarining kishi xulqida namoyon bo'lishidan iboratdir.

3. Temperamentning o'zgarishi

Ammo temperament haqida bayon qilingan bu fikrlardan odam temperamentining barcha xususiyatlari albatta nerv sistemasining tuzilish xususiyatlari bilan qafiy ravishda belgilanadi va o'zgarmaydi, degan xulosa chiqarish yaramaydi. Nerv sistemasining ma'lum bir tipi faqat shaxsda ma'lum sifatlarga moyillik vujudga keltiradi, unga zamin hozirlaydi, xolos. Temperamentga xos bo'lgan xususiyatlarni kishi o'z irodasi, istagi bilan o'zi o'stira oladi, birmuncha yo'qota yqki o'zgartira oladi. Kishi temperamenti xususiyatlaridagi bunday o'zgarishlar kishining shaxsiy istagi bilangi-na vujudga kelib qolmay, balki, kishining hayot tajribasi jarayonida, teva-rak-atrofdagi muhit ta'siri, asosan tarbiya ta'siri ostida ham vujudga keladi.

Nerv faoliyatining o'zi qandaydir o'zgarmaydigan bir narsa emasligini I.P. Pavlov takror-takror uqtirib o'tgan. U nerv sistemasining faoliyati «turmush beradigan tarbiya ta'siri bilan» o'zgarishi mumkin va bir shakl-ga kirgan nerv faoliyati faqat tuqma nerv sistema tipi bilangina belgilan-masdan, balki organizm hayotining butun tarixi bilan ham belgilanadi, deb hisobladi/

«Odam bilan hayvonning xatti-harakati, — deydi I.P. Pavlov, — faqat nerv sistemasining tuqma xususiyatlarigagina bo'liq bo'lib qolmay, balki organizmning individual hayotida unga doim ko'rsatilgan va ko'rsatilayotgan ta'sirlarga ham bo'liqdir, ya'ni, keng ma'noda olganda,

doimiy tarbiya yoki o`rgatishga bo`liqdir. Buning sababi shuki, nerv sistemasining yuqo-rida ko`rsatilgan xossalari bilan bir qatorda, uning eng muhim xossasi bo`lgan eng yuksak plastikligi ham to`xtovsiz kor qilib turadi. Demak, agar gap nerv sistemasining tabiiy tipi to`qrisida borar ekan, u vaqtda tu`ilgan ku-nidan boshlab mana shu organizmga ta'sir etgan va hozirgi vaqtda ham ta'sir etib turgan hamma ta'sirlarni hisobga olmoq kerak» (rioJiHoe co6panne coMHHeHHM, III tom, 2-kitob, 269-bet).

Kishining temperamenti o`zicha ayrim ravishda namoyon bo`lmaydi, u kishining xarakteri tarkibiga kiradi.

II. XARAKTER

1. Xarakter to`rtida umumiy tushuncha

^Xarakter^unoncha «xarakter» degan so`zdan olingan bo`lib, «qalqiq chiziq» ma'nosini anglatadi. Bu yerda tanga, chaqa yuziga tushirilgan bo`rtma tamga ko`zda tutiladi.

Xarakter deganda, shaxsda muhit va tarbiya ta'siri ostida tarkib top-gan va uning irodaviy faolligida, tevarak-atrofdagi olamga (boshqa kishi-larga, mehnatga, buyumlarga), o`z-o`ziga bo`lgan munosabatlarida namoyon bo`ladigan individual xususiyatlarini tushunamiz.

Shaxsning xarakteriga tegishli bo`lgan xususiyatlarni **xarakter xislat-lari** deyiladi. Xarakter xislatlari kishida tasodifiy uchraydigan xususiyat bo`lmay, balki kishining xulqidagi **doimiy, barqaror xususiyatlar** bo`lib, bu xususiyatlar shaxsning o`zigagina xos bo`ladi.

Har bir odam ayrim paytlarda mardlik, salobatlilik, rostgo`ylik, sofdillik ko`rsatishi mumkin. Lekin kishining hayoti va faoliyatida ayrim paytlardagina yuz beradigan bunday xususiyatlar hali uning barqaror xarakter xususiyatlari bo`la olmaydi. Biz kishi xarakterini ta'riflamoqchi bo`lganimizda, bu odam mardlik qildi yoki rostgo`ylik, sofdillik ko`rsatdi demasdan, balki bu odam mard, rostgo`y, sofdil deb gapiramiz. Bu degan so`z, mardlik, to`rtlilik, sofdillik shu odamga xos fazilat, uning xarakter xislati degan so`zdirki, tegishli paytda mardlik, rostgo`ylik, sofdillik ko`rsatishni biz muqarrar ravishda bu odamdan kuta olamiz. Agar biz bir kishining xarakter xususiyatini bilsak, bu odamning tegishli paytda qanday xatti-harakat ko`rsatishni oldindan to`rti taxmin qila yoki ayta olamiz.

Kishi xarakteri tarkibiga kiradigan ayrim xislatlari ijtimoiy munosabatlarning taraqqiyotiga bo`liq holda, tarixiy ravishda vujudga kelgan va o`zgargan. Sinfy jamiyatda xarakterning ham sinfiy xislatlari tarkib top-gan. Kishilar xarakteridagi ayni birxislatning o`zi turlicha ijtimoiy muhit-da turlicha baholanadi: bir ijtimoiy sinf, bir tarixiy davr uchun ijobiy hisoblangan xarakterxususiyati ikkinchi birsinf, ikkinchi bir ijtimoiy davr uchun salbiy bo`lib qoladi.

Ijtimoiy munosabatlarning o`zgarishi bilan u ma'lum birguruhga yoxud sinflarga xos bo`lgan ko`p xarakter xislatlari qaytadan tarbiyalanadi yoki yo`qolib ketadi, shu bilan birga

yangi xarakter xislatlari paydo bo`ladi.

XX asrning yakuniy bosqichi buyuk ijtimoiy o`zgarishlar va burilishlar davri bo`lib tarixga kirayapti. Bu o`zgarishlarning eng uluqi SSSR deb atalgan kommunistik imperiyaning barbod bo`iishi va sobiq ittiloqdosh

respublikalarning, jumladan, jumhuriyatimizning mustaqillik, milliy tiklanish va demokratik yo`liga kirayotganidir. Bu xaiqlar insoniyatning hay-otida sinalgan tabiiy-tarixiy taraqqiyot yo`li — bozor iqtisodiyotiga o`tyapti, bevosita jahon iqtisodiy-ijtimoiy oqimiga qo`shilyapti.

Ushbu ulkan tarixiy jarayonlar kishilarning ruhiyatiga, xarakteriga, axloq-odobiga, o`zaro munosabatlariga chuqur va ziddiyatli ta'sir ko`rsatyapti. Bu ta'sirlar xalqimizning milliy tiklanishi va milliy qadriyat-larigagina emas, balki kishilarimizning xarakter xislatlarini ham o`zgartirishga sabab bo`lmoqda.

Xarakter va uning shakllanishi, namoyon bo`lishi uchun kishilarimiz-ni o`rab olgan muhiti, turli faoliyatlarga turlicha munosabatlar, yashab turgan jamiyatimizdagi munosabatlar sabab bo`ladi. Bu esa xalqimizda yangicha xarakter xislatlarining shakllanishiga, asrlar davomida avlod-dan-avlodga o`tib kelayotgan saxiylik, samimiylik, o`zaro hamkorlik, bir-biriga yordam, iffat, sharm-hayo, kamtarlik, mehmondo`stlik kabi sifatlar barqaror xususiyatlarga aylanib qolmoqda. Bu xususiyatlar yana avlod-dan-avlodga o`tadi va mazmun, sifat jihatidan o`zgaradi va u kishilarni o`z-o`ziga, jamiyatga, mehnatga, narsalar va hodisalarga bo`lgan muno-sabatlarda yangicha xarakter xislatlarni shakllantiradi.

Zahmatkash xalqimizning xarakteridagi irodaviy, axloqiy va fahm-farosatga bo`liq bo`lgan xislatlar mustaqillikni mustahkamlashda yana ham rivojlandi. Xarakterning bu sifatlari terrorizmga qarshi kurashda, diniy aqidaparastlik, vahobizm, narkomaniya va shu kabi illatlarga qarshi kurashda yaqqol namoyon bo`ldi. Qancha begunoh kishilarning yosti`i quridi, Iekin xalqimiz o`zining matonati, qat'iyati bilan o`z xarakterini namoyon qildi.

Hozirgi kunda laganbardorlik, xushomadgo`ylik, takabburlik, egaizm, tamoyilsizlik kabi salbiy illatlar o`zaro muruvvat, hamkorlik, kishi-larni hurmat qilish, ularga qo`llaridan kelguncha yordamlashish, mehr-saxovat, adolat, savobli ishlar qilish, halol va haromni, vijdonni his qilish yaxshilik kabi ijobiy sifatlar egallab bormoqda.

Bizda yangicha xarakter xislatlari tarkib topmoqda. Bu kishilarning mehnatiga yangicha munosabat, jamiyat manfaatlariga sodiqlik, mehr-muruvvatli bo`lish, yordamga muhtoj kishilarga iltifotli bo`lish kabi yuk-sak fazilatlar shakllanmoqda.

Kishilarimizning xarakter xislatlari ularning dunyoqarashi va o`qtiqodlari bilan belgilanadi va ularning qiziqish, qobiliyatlari bilan mahkam bo`lingandir. Dunyoqarash va o`qtiqodlar Vatanimizga fidokorona muhabbat, jasorat, mehnatsevarlik, mardlik, sabot va

rostgo`ylik singari xarakter xislallarini shakllantiradi va nohaqliklarga nisbatan sez-girlik
singari xarakter xislallarining vujudga kelishi, ko`proq kishining

hissiyotlarida zohir bo`ladi. Kishi xarakterida markaziy o`rinni ish qiladigan sifatlar mazkur odamning iroda sifatleri va ma'naviy qiyofasida ifodalanadigan sifatlardir.

Kishining xakeri uning o`ziga xos xislatlarining majmuidir. Ana shu xislatlar orasida shu kishini jamiyat a'zosi sifatida xarakterlab beruv-chi xususiyatlar eng muhim ahamiyatga egadir.

Iroda bilan bog`liq xarakter xislatlari

Kishidagi mustahkamlanib, uning shaxsiy xususiyatiga aylanib qolgan iroda sifatleri xarakterning iroda bilan bog`liq bo`lgan xislatlaridir. Shu sababli, xarakter haqidagi ta'limotda ham o`zini tuta bilish, dadillik, qafiyat singari iroda sifatleri ustida yana to`xtalib o`tishga to`g`ri keladi. Lekin bu yerda biz ulaming kishida ahyon-ahyonda ko`rinishi ustida emas, balki bunday sifatlar kishining shaxsiy fazilatlariga aylanib ketishligi to`g`risida, ulaming ayrim kishi xakeri xislatlari tariqasida namoyon bo`lishi haqida gapiramiz.

Kishining iroda bilan bog`liq bo`lgan xarakter xislatlari, odatda, undagi emotsional xususiyatlar bilan muayyan nisbatda namoyon boiadi. Ba'zi odamlarning irodasi tuy`u-hissiyotlarida ustun turadi. Bunday odamlar o`z maqsadiga yetishiga xalal berish mumkin bo`lgan har qanday his-tuy`ularini darhol bostira oladi. Odatda, bunday odamlarni **irodasi kuchli, mustahkam irodali odam deyiladi.**

Shunday odamlar ham boiadi, ularning xatti-harakatida hissiyot ko`proq o`rin oladi; bunday odamlar o`z xatti-harakatlarida ko`pincha tasodifan tuy`uladigan his-tuy`ulari ta'siri ostida ish ko`radilar. Bunday odamlarning hissiyoti kuchli boiib, tasodifiy kayfiyat va tuy`u-hissiyot-ga tez beriluvchan bo`ladilar, shu sababli ularning xakeri **hissiy xarakter** deb ta'riflanadi. Ba'zi odamlarda esa irodaviy faollik undagi tuy`u-hissiyotlar bilan birlikda «monand ravishda» namoyon boiadi. Masalan, mehnatsevarlik mana shunday xarakter xislatiga ega bo`lishdir. Mehnat faoliyati kishidan chidam va irodaviy zo`r berishni talab qiladi. buni esa unda mehnatga bo`lgan muhabbat hissi yengillashtiradi, mehnatni seru-num qiladi. Iroda bilan tuy`u-hissiyotlarning mana shunday nisbati be-qusur, uy`un xarakter alomatidir.

Xarakter kuchi va mustahkamligi

Odamlarning o`zaro, kundalik munosabathirida ham, ish sharoitida ham kishi xakeri

to'rtinchi qismida gapirilganda, odakla, uning xarakler kuchi va mustahkamligi qay daraja namoyon bo'lishiga qarab hukm chiqariladi. Kishi xaraklericlagi bunday islal, avvalo, uning o'z mchnat faoliyatlari va atti-harakatlarida ko'zlaycligan maqsadning aniqlik clarajasidan iboral bo'ladi.

Kishiclagi irodaviy faollik inlilishcian boshlanishi, inlilishlar esa qan-

*

chalik anglab olinganligiga qarab bir-biridan farq qilishi sababli, odamlar xarakteri ham, ularda qanday intilish ustun bo`lishiga qarab, bir-birlari-dan farq qiladilar.

Ba'zi odamlarning qiladigan harakatlarida hali yaxshi anglab olinma-gan intilish, ya'ni moyillik ustunlikni egallaydi. Bunday kishilarning inti-lishi, ko`pincha, noaniq, mazmunsiz bo`ladi. Bunday kishilar hamma vaqt nimanidir qidiradilar, nimanidir qumsaydilar, doimo ularga nimadir yetishmaydi, nimadir istaydilar, ammo uning nima ekanligini o`zlari ham bilmaydilar. Bunday odamlarni hech narsa qanoatlantirmaydi. Ularda hamma vaqt zerikish, xomushlik, «no!ish», «tajribasizlik»ni ko`ramiz. Bunday odamlarda, ko`pincha, ko`ngli notinchlik, bezovtalik va hovli-qish bo`ladi. Bunday odamlarning xatti-harakatlarida rejasizlik, tanglik ko`p bo`ladi.

Ba'zi odamlar nimaga intilayotganliklarini anglaydilar, Iekin uni amalga oshirish uchun faoliyat ko`rsatmaydilar. Ular hamisha nimanidir qum-, saydilar, noliydilar, o`zlarini va atrofdagi kishilarni tanqid qiladilar. Bun-day odamlar orzu-xayollar (ko`pincha, «yaxshi» niyatlar) ga beriladilar, goho-goho □ayratlari jo`sh uradi, ammo aslida ular faoliyatsiz, sustkash bo`ladilar.

Bunday xislatlar, asosan, tarixiy o`tmish kishilari xarakteri alomatlari bo`lib, zamonamiz kishilari xarakteridan uzoqlashib bormoqda.

Kishi xarakterining muhim ijobiy xislati maqsadga intilishdir, kishida muayyan xohish tariqasidagi batamom **anglab olingan intilishning** ustun turishidir. Bunday kishilar istaklari nima ekanligini, maqsadlari nimada-ligini va unga erishish uchun nimalar qilmoqligi va qanday qilmoq lozim-ligini hamisha biladilar. Bunday kishilar aniq maqsadga cga bo`lib, shu maqsadga muvofiq harakat qiladilar. Iroda bilan bo□liq bo`lgan xarakter xislati ayni vaqtda aql-farosat bilan bo□liq iroda xislati hamdir.

Xarakterning iroda bilan bo□liq bo`lgan xislati qafiyatlilik va barqaror-likdir. Ba'zi odamlarni biz qat'iyatli, barqaror deymiz, ba'zilarini esa qaf iyatsiz, mujmal, beqaror deb ataymiz.

Qafiyatli, barqaror odam deb, ortiqcha ikkilanmasdan, tez birqarorga keladigan kishilarni aytamiz. Qat'iyat kishining shu o`rinda qay daraja aql-farosat bilan ish ko`rishiga qarab lurli

tus oladi.

Qafiyalning o'zi, albatta, kishi yuksak qoyaviy va axloqiy tamoyil-larga asoslangandagina ijobiy xislat bo'la oladi. Har doim muhokama qilib, asosli ravishda, kerak bo'lib qolganda shoshilmasdan, donolik bilan ish ko'radigan odamni aqlli, dono, vazmin odam deb aylamiz.

Lekin xarakterli e'libori bilan qafiyalli bo'lgan kishilar ichida ayrim luyqularga berilib, kayfiyatiga qarab lcz, shoshqaloqlik bilan qarorga ke-luvchi kishilarham bo'ladi. Bunday odamlar emolsional, impulsiv labiat-

li bo`lib ular odatda, o`zlarining shoshma-shosharliklari, yengiltakliklari va betayin boiishliklari bilan ajralib turadilar.

Qat'iyat ortiqcha ikkilanmasdan o`ylab, to`qri qaror chiqara olganda va ularni dadillik bilan amalga oshira bilgandagina kishi xarakterining ijobiy xislati bo`la oladi.

Kishi xarakteridagi bu xislat bir qancha narsa yoki imkoniyatlardan bittasini darrov, tezlik bilan ajratib olib hal etishni talab etadigan va ba'zan tavakkal bilan jur'at qilishni talab etadigan murakkab bir vaziyatda, ay-niqsa, yaqqol ko`rinadi.

Qafiyatsizlik, jur'atsizlik salbiy xarakter xislatlaridandir. Qafiyatsiz, jur'atsiz kishi juda sekinlik bilan qaror chiqaradi, o`zining chiqargan bunday qarorlarini ham, ko`pincha, vaqtida bajarmaydi. Bun-day odam har xil imkoniyatli, ehtimolli va, ayniqsa, tavakkal bilan jur'at qimsh talab etadigan ishlarni bajarishda o`z qarorining to`qriligiga ishon-may, shubhalanadigan bo`ladi.

Barqarorlik qat'iyat bilan yaqindan bo`qlangan boiib, ijobiy xarakter xislatidir. Bunday xarakter xislatiga ega boigan odamlar, odatda, bergan qarorlarini o`zgartirmaydilar, bekorqilmaydilar va bajarmay qo`ymaydilar. Bunday odamlar o`z so`zida, va'dasida turadigan, saxovatli boiadilar; ularning so`zi bilan ishi bir-biriga mos boiadi. Bunday odamlar o`z so`zida mustahkam, ularga ishonsa, suyansa bo`ladi.

Beqaror odamlar deb, o`z qarorlarini tez-tez o`zgartirib turadigan yoki aynib turadigan odamlarni aytamiz. Bunday odamlaro`z so`zida, va'dasida turmaydilar, subutsiz bo`ladilar Bunday odamlarning so`ziga ishonib va umid qilib boimaydi.

Xarakterning iroda bilan bogiiq bo`lgan eng yaqqol xislati kishi iro-dasining **kuchi va mustahkamligida** ifodalanadi. Bunday xislatlar har kim-ning xarakterida ham maium darajada namoyon boiaveradi. Xuddi shun-day kuchli iroda va mustahkam xarakterga ega bo`lgan kishilar bizda yuk-sak qadrlanadi.

Xarakteming kuchi va mustahkamligi o`zini tuta bilishlik, dadillik, chidam va matonatda ko`rinadi.

o`zini tuta bilish tariqasida namoyon boiadigan xarakter xislati kishi-ning o`z xatti-harakatini nazorat qila bilishda, o`zini tuta bilishida, laso-difly yuz beradigan ixliyorsiz harakatlarini idora qila olishda, tilini liya bilishda, muayyan sharoitda nojo`ya yoki zararli dc b isbotlangan harakat-lardan o`zini tiya bilishda ko`rinadi. Bunday kishilar vazmin, o`zini

tuta biladigan bo'ladilar. Bunday odamlar saranjom-sarishta bo'ladilar.

Xarakter kuchi **dadillikda** ham ko'rinadi. Dadil odamlar har qanday mashaqqat va to'siqlarga qaramay, ko'langan maqsadiga erishadigan bo'ladilar. Bunday kishilar boshlagan bir ishni o'z inchligining buziltsliiga,

3(>7

hatto o`zining hayoti uchun xavfli bo`lishiga qaramay, oxiriga yetkazadi-gan, sabotli bo`ladilar. Bunday odamlar jur'atli, botir va jasur kishilardir.

Matonat shundayxarakterxislatidirki, bu xislatlarga ega bo`lgan odam sobitqadam, chidamli, ko`zlangan maqsadni amalga oshirishda duch kel-gan hamma qiyinchiliklarga bardosh bera oladigan va ularni yenga oladi-gan bo`ladi.

Xarakter xislati tariqasida namoyon bo`ladigan matonat, sabotlilik ba'zi odamlarning barcha faoliyatlarida yuz bersa, ba'zilari esa o`zlari qiziqadi-gan ayrim faoliyatlari sohasidagina yuz beradi.

Matonatli kishilar boshlagan ishlarini hamma vaqt oxiriga yetkaza oladigan bo`ladilar.

Matonatli odam muvaffaqiyatsizlikka duch kelib qolganda ruhi tush-maydi, aksincha, ko`zlangan maqsadga yetish yo`lida yanada qafiyat bilan kirishib, yangi yo`l va vositalar izlaydi va maqsadiga erishadi.

Matonatli odamlar o`ziga va boshqalarga nisbatan **talabchan** bo`lish bilan ajralib turadilar. Bunday kishilar o`z kuchiga **ishonadigan** bo`ladilar. Bular mo`ljallangan narsani amalga oshirishda duch kelgan har qanday to`siqlarga qarshilik ko`rsata oladigan, sabotli bo`ladilar.

Bunday kishilar chidamli, o`z maqsadlariga erishish vo`lida uchragan to`siqlarga qarshi kurashlarda jismoniy va ruhiy azob hamda musibatlariga bardosh beradigan bo`ladilar. Bular sabr-toqatli, har qanday sharoitda ham o`zini tuta oladigan, dadillik, jasorat, matonat ko`rsatishga qodir odamlardir. Xarakter xislati bunday odamlar zo`r qahramonliklar ko`rsatishga qodir bo`ladilar. Ular o`z hayotini bir asosiy maqsadga bo`ysundirdi va harqanday mashaqqat hamda to`siqlardan qaytmay, asosiy maqsadi yo`lida kurashadi.

Bunday xarakterli odamlarga **optimistik** kayfiyat xos bo`lib, hayotga doimo zavq-shavq bilan qaraydilar, porloq istiqbolga zo`r umid bo`laydilar. Ular odamlarga, ulardagi bo`lgan imkoniyyatlarga va o`z kuchlariga, mehnat imkoniyatlariga ishonadigan bo`ladilar.

Xarakterning salbiy xislatlaridan biri kishi irodasining bo`shligidir.

Jroda bo`sh yoki xarakteri zaif deb, hatto arzimaydigan to`siq va qi-yinchiliklarni ham yenga olmaydigan odamlarni aytiladi. Bunday odamlar qo`rqq, jur'atsiz bo`lib, ozgina qiyinchilik yoki muvaffaqiyatsizlikka duch kelsalar, o`zlarining qilayotgan ishlanini to`xtatishlari, o`z qaror-larini o`zgartirishlari, ko`zlangan maqsaddan voz kechishlari mumkin. Ular sharoit talab qilgan darajada sabot, sabr-toqat, matonat va chidam ko`rsata

olmaydilar. Bunday odamlar yuraksiz, landovur, dangasa, ko`ngli bo`sh bo`ladilar. Bundayodamlarning xatti-harakatlarini, odatda, o`zlaridan ko`ra ko`proq tashqi sharoit idora qiladi.

Bunday xarakterli odamlar umidsizlikka moyil bo`lib, hayotga, tur-

ushga^jiQsfajkuriJJH?ttett-qaraydjJar. Ular hamma vaqt hamma yerda, hamma odamlarda faqat salbiy, yomon tomoninigina ko`radilar. Ular-ning fikricha, o`zlaridagi barcha shaxsiy kamchilik va yetishmovchiliklar-ga boshqalar aybdor. Bunday tipdagi ba'zi odamlar beparvo, ko`ngilchanlikka moyil bo`ladilar.

Bunday xarakter xislatlari bizdan yo`qolib bormoqda.

Xarakterning mustaqilligi

Kishida muayyan darajada namoyon bo`ladigan mustaqillik shaxs-ning iroda bilan bo`liq bo`lgan individual xususiyatlariga kiradi.

Bunday xarakter xislatlari: tashabbuskorlik, tanqidiy qarash va mas'uliyat his qilishdan iboratdir.

Tashabbuskorlik — xarakterning qimmatli xislati bo`lib, bu xislat ko`pchilik kishilarda ommaviy tus olgandir.

Tashabbuskor odam o`zining shaxsiy hayotida ham, ijtimoiy faoliyat-larida ham sharoitni, qo`yilgan talablarni ustalik bilan hisobga olib, o`rtaga yangi vazifalar qo`yadi, qo`yilgan vazifalarni hal etish yo`llarini, vosita-larini topadi va bu vazifalarni bajarishda o`zi ham faol ishtirok etadi. Tashabbuskor odam jamoa mehnatda davlat reja va topshiriqlarini amal-ga oshirishning eng samarali vosita va yo`llarini qidirib topadi, musobaqalar tashkil etadi, orqada qoluvchilarga yordam beradi. Tashabbuskor kishilar — faol kishilardir, ular novatorlardir.

Kishidagi tanqidiy ko`z bilan qarash xislati boshqalarning aytgan fikr va mulohazalarini diqqat-e'tibor bilan tekshirib ko`ra bilish qobiliyatida namoyon boiadi. Shunday xislatga ega boigan odam boshqa kishilarning fikrlariga, qarashlariga, bergan maslahatlariga e'tibor bilan quloq solib ularning hammasini u, muayyan tamoyillar nuqtayi nazaridan, yaxshilab o`ylab ko`radi, ijobiylarini qabul qiladi va foydalanadi, noma'qul, salbiy, foydasi boimaganlarini asosli ravishda rad qiladi. Shunday xislatga ega boigan kishi boshqa odamlar aytadigan fikr va mulohazalarning ham-masini dunyoqarash va axloq tamoyillariga tayanib tekshirib chiqadi va ma'qullarini tanlab oladi.

Mas'uliyat his qilish shu odamning mustaqilligini ko`rsatuvchi tipik xarakter xislatidir. Mustaqil odam topshiriq yoki o`z tashabbusi bilan qi-linayotgan ish uchun mas'uliyatni dadillik bilan ustiga oladi va boshlagan ishni oxiriga yetkazadi. U hamma vaqt adolatli

tanqidni qabu! qilishga, o`z xatosini bo`yniga olishga va uni tuzatishga tayyor turadi.

o`z-o`ziga tanqidiy qaraydigan kishi doimo o`zida mas'uliyatni his qiladi va unga beparvolik yotdir. U erishgan narsasi to`qrisida emas, balki erishmagan narsasi haqida ko`proq o`ylaydi, u uchun muvaffaqryat kelgusidagi ishga raqbat stimuliginadir.

Tashabbuskorlikning, tanqidiy qarashning bo'lmashligi, o'z xatti-harakatlarida mas'uliyat sezmaslik kishidagi mustaqilsizlikning alomati, undagi xarakteming bo'shligini ko'rsatadi.

Mustaqil bo'lmagan odam hamisha sustkash bo'lib, hammadan orqa-da qolib yuradi, o'zining to'mtoqligi bilan ajralib turadi. Bunday odamlar, odatda, o'z ishidagi muvaffaqiyatsizlikning sababini o'zidan qidirmay, obyektiv sharoitga to'nkaydilar. Ular boshqalar tomonidan qilinadigan tanqidni qabul qilmaydilar va o'z xato hamda muvaffaqiyatsizliklarining gunohkori deb boshqalarni hisoblaydilar.

Kishining **intizomlilik** tariqasida namoyon bo'ladigan xarakter xislati jamiyat talablariga ongli va ixtiyoriy ravishda bo'ysunishda ifodalanadi. Jumladan, intizomlilik belgiangan tartib-intizomlarga aniq rioya qilish-da, o'z burchiga sadoqatli bo'lish bilan birga bergan va'dalarini vijdonan bajarishda ifodalanadi.

Intizomli odamga mustaqillik, tashabbuskorlik, ishchanlik va shu bilan bir vaqtda jamiyat manfaatiga va axloq tamoyillariga bo'ysuna bilishlik xos-dir. Belgilangan qoida va axloqiy tamoyillarga bo'ysunmaydigan mustaqillik esa shaxsning o'zboshimchalik, o'zbilarmonlik, adabsizlik va ba'zan axloqiy jihatdan chetga chiqib ketish singari salbiy sifatlarida namoyon bo'ladi.

Xarakterning axloqiy xislatlari

Xarakter kuchi va mustahkamligini ifodalaydigan barcha xislatlar uuarda shaxsning axloqiy maslagi, ma'naviy qiyofasi namoyon bo'lgani uchun ijobiy qimmatga ega bo'ladi.

Axloqiy yoki ma'naviy xarakter xislatlari deb kishining axloqiy e'tiqodlarini aks ettiradigan xislatlariga aytiladi. Ma'naviy xarakter xislatlari, jumladan, kishini boshqa odamlarga, jamiyatga, mehnatga va shuningdek, o'z-o'ziga munosabatida namoyon bo'ladi.

Kishining e'tiqodlarini ifodalaydigan xarakter xislatlari

Kishining ma'naviy qiyofasi haqida, avvalo, uning xatti-harakati va xulqiga qarab hukm qilamiz. Kishining ma'naviy qiyofasi, avvalo, uning xatti-harakatlari va xulqida namoyon bo'ladi.

Axloqli odam deb, o'zlarining intilishlarida, qarorlarida va harakatlarida har doim gumanistik axloq prinsiplariga amal qiluvchi kishilarni aytamiz.

Qatmyat, sabot, dadillik, matonat, tashabbuskorlik, mas'uliyat hissi, intizomlilik va shu

kabi iroda xislatlari kishining axloqiy qiyofasini, uning mustahkam e'tiqod va barqaror axloqiy hissini ifodalaganligi sababli, biz bu xislatlarni yuksak sifatlar deb taqdirlaymiz.

Ular qaysi kishi xarakterining ma'naviy darajasi, avvalo, o`z faoliyat-

larida yoki o'zining ayrim xatti-harakatlarida, tamoyillarida asoslanadigan motivlarida namoyon bo'ladiki, kishi o'z intilish, qarorlarini va o'z harakatlarini, shuningdek, boshqalar tomonidan chiqariladigan qaror va harakatlarini shu nuqtayi nazaridan baholaydi. Xalqimizning azal-azal-dan, masalan, To'maris, Shiroq, Farhod va bugungi kunning boshqa ko'pgina qahramon yigit va qizlari xarakterining mustahkam matonatli bo'lganligi ulardagi e'tiqod, ularning vatanparvarlik, o'z xalqiga, davlati-ga fidokorona sadoqat ruhida tarbiyalanganliklari samarasidir. Kishilar-ning ma'naviy fazilati — rostgo'ylik, to'qirilik, xalq manfaatlariga, Vatan manfaatlariga sadoqatliliklaridadir. Axloqli kishilar davlat manfaatlarini shaxsiy manfaatlaridan yuqori qo'yadigan kishiardir.

Miiliy xarakterning oliyjanob axloqiy fazilati — Vatan va o'z xalqining baxt-u saodati uchun, jamiyat idealarini amalga oshirish uchun kurash-larda o'z hayotini qurbon qilishga tayyor turishdir.

Kishining boshqa odamlarga va mehnatga bo'lgan munosabatlarida ifodalanadigan xarakter xislatlari

Kishining boshqa odamlarga bo'lgan munosabatlarida ifodalanadigan xarakter xislatlari odamning xatti-harakatlari va nutqida yaqqol namoyon bo'ladi.

Kishining boshqa odamlarga bo'lgan munosabatlarida ifodalanadigan ijobiy xarakter xislatlari, awalo, kishining boshqa odamlar bilan nechoqli el bo'lib ketishidadir. Bu xarakter xislati kishining hamisha boshqa odamlar bilan birgalikda bo'lishga, jamoaning umumiy manfaatlari bilan nafas olishga, birgalikda qilinadigan ishlarda qatnashishga intiluvida namoyon bo'ladi. Kishilarga el bo'lib ketadigan odamlar, hatto biroz muddatga bo'lsa ham yakka qolgan paytlarida ich-ichlaridan eziladilar.

Xarakter xislati bo'lgan el bo'lib ketishning, o'z navbatida, har bir kishida ba'zi bir xususiyatlari ham bo'ladi. Chunonchi, kishi naqadar el bo'lib ketaveradigan bo'lmasin, shunga qaramay har bir kishining boshqa odamlarga ijobiy munosabati bir xil bo'lavermaydi, har bir odamning boshqalar-ga qaraganda o'ziga eng yaqin ko'rgan, ko'ngliga yoqqan oshna-o'qaynisi bo'ladi. Harbirodamning o'z o'rtoqlari, do'stlari bo'ladi. Buni boshqacha qilib aytganda, kimgadir mehr-muhabbat qo'yishi (sadoqat) deyiladi.

Odamlar bilan munosabat, el bo'lib ketish doirasi har bir kishida turii-cha namoyon bo'ladi. Bir xil odamlarning o'rtoqlari, do'stlari ko'p bo'ladi, boshqa birovlarining oshno-

oʻqaynilari, doʻstlari kamroq boʻladi. Odamlar doʻstlik munosabatlari va mehr-muhabbatlarining barqarorligi yoki beqarorligi jihatidan ham bir-birlaridan farq qiladilar. Bir xil odamlar oʻz doʻstlik mu-nosabatlarida sobitqadam, vafodor, mehr-muhabbatlaridan hech qachon aynimaydigan boʻladilar. Bu —xarakterning ijobiy xislatidir, albatta.

M

Ammo odamlar bilan munosabatida yoki birodarligida beqaror, subut-siz, aynama kishilar ham boiadi, bunday kishilarning do`stlik va mehr-muhabbatida tuturiq bo`lmaydi. Ulardagi yor birodarlik hissi ba'zan juda ham jo`sh urib ketishi, shuningdek, darrov so`nib, yo`qolib ketmoqchi ham mumkin. Bunday odamlar boshqa bir kishi bilan do`stlashib ketaveradi, bunisidan aynib, unisi bilan do`stiashadi.

Odamlar bilan munosabatdagi bunday tuturiqsizlik ham xarakter xislatidir, lekin u salbiy xislat.

Odamlar bilan keng doirada va barqaror el boiish xislati, odatda, optimizmdan iborat ijobiy xarakter xislati bilan chambarchas bogiiq bo`ladi. Bu xislat olam va hayotga bequbor hamda quvnoq nazariya bilan qarash-da ifodalanadi. Xarakteri e'tibori bilan optimist odam hatto hayotida ba'zi bir qiyinchilik yoki muvaffaqiyatsizliklarga duch keigan paytlarda ham ertangi kunining bequbor boiishligiga qattiq ishonadi.

Xarakterning e'tibori bilan odamga el boimaydigan, yakkalanib yu-ruvchi kishilar boiadi. Ular shaxsiyatparast, xudbin bo`ladilar, butun ha-yotida fikru-zikri va xatti-harakati faqat o`zining shaxsiy manfaatini qondirishga qaratilgan boiadi. Bunday odamlar faqat o`z rohat faroqati, o`z foydasinigina o`ylaydi, xolos. Bunday shaxsiyatparast va xudbin kishi-lar orasida odamlar bilan chiqisha olmaydigan, jizzaki, odamlarni yoq-tirmaydigan, odamlar ham ulami yoqtirmaydigan shaxslar boiadi. Bunday kishilar, ko`pincha, o`taketgan xudbin boiadi, ular hech bir narsada biror yaxshi tomon ko`rmaydilar va ko`rishni istamaydiar. Odamlarga ishonmaydilar, o`z kuchlariga ishonmaydilar.

Kishining odamlar bilan el boiib ketish darajasi bir odamning barcha xatti-harakatida ayrim xulq-atvorlarida va so`zlarida namoyon boiadi.

Kishining xatti-harakatlari va so`ziarida uning boshqa odamlarga boigan sifatleri, chunonchi, samimiylik, haqqoniylik kabi sifatleri namoyon bo`ladi.

Samimiy va haqqoniy odam deb xatti-harakati va nutqida har doim to`ppa-to`qrisini, haqiqatni aytuvchi kishilarni aytamiz. Bunday odamlar qalbi pok, hamma vaqt to`ppa-to`qrisini odamning beliga dangal aytuvchi kishi boiadilar.

o`z so`zi va xatti-harakatlarida samimiy boimagan odamlarni, boshqacha

«ikkiyuzlamachi», «munofiq» deb aytadilar. So`z boshqa-yu, ishi boshqa boiib qolsa, bu juda ham yomon bir holdir. Bu hol munofiq-likka oiib boradi.

Kishi xarakterining bunday salbiy xislatlari uning ko`zbo`yamachilik, aldamchilik, qalloblik, firibgarlik singari xatti-harakatlarida namoyon boiadi. Hayot shuni ko`rsatdiki, bunday xatti-harakatlarni faqat ayrim

kishilarga nisbatangina qoilanib qolmaydi, hattoki o`z jamoasiga va o`z davlatiga nisbatan ham qoilyadigan odamlar uchraydi.

Samimiyat va haqqoniylik kishi xarakterining eng muhim xislatlari-dan biridir. Bu xislatlarni o`stirish tarbiyaning muhim vazifasidir.

Kishi xarakterining yana bir ijobiy xislati gumanizm «insonparvarlik»dir, ya'ni har bir mehnatkash kishi bilan munosabatda uning qadr-qimmatini zo`r e'tibor va sergaklik bilan saqlashdir. Xarakterning bu xislati kishilar to`qrisida qamxo`rlik ko`rsatishda, har bir kishida uning yaxshi, ijobiy, qimmatli tomonini topa bilishda ifodalanadi. Gumanizm mehribonlikda, ziyraklikda, kishilarning ruhiy holatini, dilidagi tuyqularini tushuna bilish-da, ularning ehtiyojlarini avaylay bilish va yordam ko`rsatishga tayyor tura bilishda ifodalanadi. Mehribon boiish — xushmuomala boiish demakdir. Kishiga e'tibor, mehribonlik va hushmuomaialik ham har bir kishi-ning xatti-harakatida va so`zida namoyon boiadi. Kishining so`zi naqa-dar kuchli ta'sir ko`rsatishini biz bundan oldin ham so`zlab o`tgan edik. Kishilarga mehribon, e'tibor bilan qaraydigan odamning shirin so`zi ular-ning ruhini ko`taradi, ularga madad beradi, qam-qussalarini yengillash-tiradi, ularga umid baqishlaydi, dillarini shod qiladi.

Insonparvarlik bilan birga qo`shilgan haqqoniylik yuksak ijobiy xarak-ter xislatidir.

Afsuski, xarakterida salbiy xislatga, ya'ni insonparvarlikka zid bo`lgan daqallik ancha o`rin olgan kishilar hali ham uchrab turadi. Bunday salbiy xarakter xislati ham shunday odamlaming xudbinligi natijasidirki, u odamiar faqat o`zingni bil, o`zgani qo`y «misolida» ish ko`radilar va boshqa kishi-larga, hatto o`z yaqin odamlariga ham har qadamda faqat yomonlik soqinishga tayyor turadilar. Bunday odamlarning xatti-harakatida ham, gap so`zida, odatda, har doim zaharxandaiik, mensimaslik, daqallik va beparvolik sezilib turadi, ulaming boshqa odamlar bilan munosabatdagi xatti-harakati kishining dilini vayron qiladi, kayfiyatini buzadi, kishida o`z kuchiga ishonmaslik, ma'yuslik, umidsizlik tuyqularini uyqotadi. Xudbin, to`ng odam boshqa kishilar bilan munosabatlarida ko`pincha so`zda ham, ishda ham berahm va adolatsiz bo`ladi. Bunday odamlar o`zlarining salbiy xususiyatlarini, odatda, boshqalarga to`nkaydilar. Har qanday, hatto chittakkina muvaffaqiyatsizliklari sababini o`zlaridan emas, baiki boshqa kishilardan ko`radilar.

Bunday salbiy xarakter xislatlari o`tmish qoldiqi boiib hozirgi vaqtda barham topib

bormoqda. Xarakterning bunday salbiy xislatlari batamom barham topib ketmoqchi uchun bizda hamma sharoitlaryaratilgandir. Xud-bin, to`ng kishining har qanday noloyiq xatti-harakati har bir jamoada darhol amaliy zarbaga uchraydi, keng jamoatchilik bunday noloyiq xatti-

harakatni qattiq tanqid ostiga oladi. Ma'umki, jamoatchilik tanqidiy tarbiyalash va qayta tarbiyalashning eng samarali vositasidir.

Kishi xarakterining mehnatga bo'lgan munosabatida ifodalanadigan xislat ayni vaqtda uning iroda kuchini ko'rsatadigan, shuningdek, kishi-ning boshqa odamlarga, eng awalo, o'z jamoasiga boigan munosabatini ifodalaydigan xislat hamdir. Axir, har bir kishi boshqa odamlar bilan, o'z jamoasi bilan faqat kimlargadir ijobiy va kimlargadir salbiy munosabatda boiishi orqaligina bog'liq bo'lib qolmasdan, balki, asosan, mehnat faoliyatidagi real ishtiroki orqali bog'liqdir.

Kishi xarakterining ijobiy xislati mehnatni sevish, ya'ni **mehnatsevar-likdir**. Bunday xarakter xislati kishining biror ishni shunchaki bajarish ehtiyoji bilan bog'liq bo'lmay, balki uni yaxshilab bajarish ehtiyoji bilan bog'liqdir. Bunday xislat kishining mehnat faoliyatidagi halolligi, saran-jom-sarishtaligi va intizomlilik bilan bog'liqdir. Kishida bunday xarakter xislatining mavjudligi, mehnatning bu kishida ehtiyojga aylanib qolgan-ligidan dalolat beradi. Mehnatni sevish, tejash, ehtiyot qilish xislati bilan yaqindan bog'liqdir.

Tejab, ehtiyot qilib xo'jalik yuritadigan davr kishisi jamiyatning mu-qaddas va daxlsiz asosi boigan mulkni mustahkam saqlaydi va qo'riqlaydi. Ehtiyotkor odam mol-mulkning buzilib, yorilib ketmasligi uchun, shuningdek, o'z buyumlarining butunligi uchun ham qayg'uradi. Bu uning o'z zarur ehtiyojlarini buzish hisobiga dunyo orttirish emas, albatta.

Kishi xarakterining salbiy xislati dangasalik, ehtiyot qilmaslik mehnatga beparvolik bilan qarash, topshiriqlarni yuzaki bajarishlikdir. Bunga ayrim kishilar ongida bo'ladigan mehnatga boyvachchalarcha mensimay muno-sabatda bo'ish singari eskilik qoldiqlari ham kiradi.

Kishi xarakterining bunday salbiy xislatlari ko'pincha ma'naviy javob-garlikni sezmaslik bilan bog'liq bo'adi. Halol mehnat qilish, jamiyat bax-ti-saodati, uchun kurashish bizning asosiy tamoyillarimizdan biridir.

Kishining o'z-o'ziga boigan munosabatlarida ifodalanadigan fe'1-atvor xislatlari

Kishining boshqa odamlarga boigan munosabatlarida va xatti-hara-katlarida uning o'z-o'ziga boigan munosabatlarini ifodalovchi xarakter xislatlari ham namoyon bo'adi. Bu **o'z-o'ziga baho berish** deb ataladigan xarakter xislatidir.

Jamiyat o'rtasidagi xilma-xil munosabatlarida odam ixtiyoriy yoki ix-tiyorsiz ravishda o'zini boshqalar bilan taqqoslaydi va o'zida boshqalarga o'xshash yoki farq qiladigan

xislatlar topadi. Odamda o`zi haqida, uning o`zligi haqida ma'lum bir fikr paydo boiadi.
o`z-o`ziga yuksak baho berish odamning o`zligini anglashning muhim

bir tomonini tashkil etadi. Kishining o`z-o`ziga beradigan bahosi uning haqiqiy sifatlariga mos boiishi yoki mos boimasligi ham mumkin. Odam o`zidagi sifatlarga ortiqcha baho berib yuborishi yoki ularga yetarli baho bermasligi ham mumkin. Shunday odamlar ham bo`ladiki, ular ko`pchilik tomonidan e'tirof etilgan ma'ium bir fazilatiarga ega boiib, bu fazilatlariga o`zi ham yuksak baho beradi. o`z-o`ziga baho berish kishining o`z **qadr-qimmatini, o`z sharafini bilish**, yuksak singari xarakter xislatlarida ifo-dalanadi.

o`z-o`ziga yuksak baho berish ba'zi odamlarda iftixor tariqasida ifo-dalanadi, bunday odamlar o`zidagi mavjud bir fazilatni doim qayd qilib-gina qolmay, balki o`zini boshqalardan afzal tomonlari borligini ham qayd etadi. o`z qadr-qimmatini, izzat-nafsini bilish, faxr salbiy xislat emas, albatta. Bu yerda ayrim kishida boiadigan guruhlanish ko`zda tu-tilmay, balki bu odamning **nima bilan faxrlanishini**, o`zi uchun faxr deb nimani tushunishini ko`zda tutishga to`ri keladi.

Faxr, izzat-nafs, o`z qadr va martabasini bilish, faqat xudbinlikdan, egoistlikdan iborat boiib qolsa, u vaqtda bunday xarakter xislati salbiy deb hisoblanadi. Bunday xususiyat, ko`pincha, **takabburlik, manmanlik, dimo`dorlik, kibrlanish, ururlanish** tariqasida ifodalanadi.

Shunday odamlar borki, oliyjanob xislatlarga ega bo`ladi, ammo hech vaqt bu xislatini odamlarga pesh qilmaydi, hech bir holda bu xislati bilan kerilmaydi. Bunday odamlar kamtar, oddiy kishilarboiadilar; bunday odam-larning xatti-harakatida, gap so`zida takabburlik, dimo`dorlik, manmanlik boimaydi. **Kamtarlik va soddadillik** kishi xarakterining ijobiy sifatidir.

Kamtar odam umum orasidan o`zini ajratib ko`rsatishga, haqiqatdagi yoki ayniqsa, o`rnita-gi yo`q xizmatlarini bo`rttirib pesh qilishga urin-maydi. U o`zining boshqalardan afzallik tomonlarini, agar shunday to-monlari boisa, ko`z-ko`z qilishga intilmaydi, hammaningdiqqatini o`ziga qaratishga harakat qilmaydi.

Kamtar kishi odamlarga o`zini savlat qilmaydi, uning odamlarga boigan muomalasi, kiyimi, yurish turishi, nutqi, o`zini tutishi va odatlari har doim tabiiy va samimiy bo`ladi.

Ijtimoiy va shaxsiy hayotda oddiylilik hamda kamtarlik alohida ahami-yatga egadir.

Kamtarlik o`z-o`zini tanqid va o`ziga nisbatan qafiy talabchanlik bi-lan o`z ishiga to`ri baho bera bilish, ishidagi kamchiliklarni ko`ra bilish, o`z xatti-harakati va faoliyatini tahlil

qila bilish ham baho berish bilan o`z kamchiliklarini dadil ochib tashlash va ularga iqroretish hamda ularga halollik hamda vijdonan bartaraf qilish choralarini ko`rish bilan chambarchas bogiiqdir.

Kishidagi kamtarlik ba'zan **tortinchoqlik, uyatchanlik** tarzida namo-

yon bo`ladi. Yana shunday odamlar ham uchrab qoladiki, biron qarazni, o`z shaxsiy manfaatini ko`zlab va bunga yetishmoq uchun boshqa odamlar oldida o`z insonlik qadrigimmatini **yerga urishga** tayyor turadi. Bunday odamlarning xatti-harakatlarida hushomadgo`ylik, tilyoqilamalik, laganbardorlik singari nihoyat past qiliqlari ko`rinib turadi. Odamlardagi laganbardorlik, tilyoqilamalik, hushomadgo`ylik salbiy xarakter xislatidir.

Ba'zi odamlar borki, ular haqiqatda o`zlarida bo`lmagan faziiatlarni o`zlarida bor deb ko`rsatmoqchi bo`ladilar. Bunday odamlar o`ziga bino qo`ygan maqtanchoq, manman ko`zbo`yamachi bo`ladi, o`zini katta tutib, gerdayib yuradi. Bunday kishilar, ko`pincha, juda katta ketib gapiraveradi-lar-u, lekin amalda, haqiqatdan tuturiqsiz, noshud, puch odam bo`ladilar.

Kishining o`zida yo`q sifatni bor degani bilan bu gap hali uning xarakteridagi haqiqiy ijobiy xislat bo`la olmaydi. Balki, aksincha, kishining o`zida yo`q sifatni bor deb ko`rsatishga urinishi, kishining o`zini ma'lum bir fazilat egasi deb o`ylab yurishi uning xarakteridagi xislat bo`lib qoladi. Shunday qilib, kishining chinakam oliyanob xislatlari uning o`zida bor deb hisoblangan, lekin aslida yo`q xislatlar bo`lmay, balki shu kishi to`qirida uning ishiga qarab jamoatchilik o`rtasida tutilgan fikr tasdiqlagan xislatdir. Ta'lim-tarbiya jarayonida salbiy xislatlarning oldini olish bizning asosiy vazifamizdir.

Xarakter klassifikatsiyasi va tiplari to`qirida

* Biz kishida xilma-xil ko`rinishda va turlicha namoyon bo`ladigan bir qancha xarakter xislatlari bilan tanishib chiqdik.

Har qaysi xarakter xislati bir-biridan ajralgan bo`lmay, balki ular bir-birlari bilan bo`liq holda namoyon bo`ladilar. Shuning uchun bir xarakter xislatining o`zi ham turlicha odamlarda turlicha namoyon bo`lmoqi mumkin. Chunonchi, dadillik bilan qilinadigan bir xatti-harakatning o`zi ma'qul yoki noma'qul, axloqda muvofiq yoki nomuvofiq bo`lmoq mumkin. Kishidagi mardlik singari xarakter xislati faqatgina undagi iroda bilan bo`liq bo`lmay, balki aql-idrok va tuyqu-hissiyotlar bilan bo`liqdir. Mardlik ayni vaqtda axloqiy xislat hamdir. Har bir kishining xakteri kishi shaxsida mujassamlanadigan turlicha xislatlarning alohida bir tarzda birlashuvidir.

Kishilar xakterini klassifikatsiya qilishga yoki xakter tiplarini aniq-lashga urinish

hollari psixologiya tarixida ko`p martaba uchragan. Shunga qaramay, hanuzgacha bir xarakter klassifikatsiyasi va tipologiyasi yaratil-gani yo`q.

Shu sababii ayrim kishilarni xarakterlashda, odatda, shu kishiga xa-rakterli bo`lgan bir-ikkita muhim belgisi ko`rsatiladi. Chunonchi, ba'zi kishilarni mustahkam, kuchli xarakterli desak, ba'zilarini kamtar, mehnat-

sevar, yana boshqalarini esa xushmuomala, dilkash va hokazolar deb ataymiz.

Kishining o`z faoliyatlarida, tuyqu-hissiyot va nutqlarida, uning boshqalarga va o`z-o`ziga munosabatlarida namoyon bo`ladigan xarakter xislatlari bu kishining o`z hayotida qanday maqsadlarga amal qilishga qarab, o`z hayotini va qiladigan ishlarini qanday tushunishga qarab, ijo-biy yoki salbiy bo`lmoqi mumkin.

Shuning uchun ham uning barcha xarakter xislatlari yuqori axloqiy sifat kasb etadi. Eksploatator sinflar sharoitida qafiyat, matonat, musta-qillik singari xarakter xislatlari, eksploatatorlik maqsadiga qaratilganligi tufayli axloqqa zid, yaramas xarakter xislatlari deb hisoblanadi.

Shunday kishilar ham uchraydiki, ularning xarakterini aniqlash qiyin ** bo`ladi. Bunday odamlar haqida xalqimiz juda o`rinii ravishda: «na rah-monga chiroq va na shaytonga kasov, shunchaki bir odam» deb ataydilar.

Xarakterning fiziologik asosiari

Yuqorida ko`rib o`tganimizdek, kishi temperamenti uning xakteri tarkibiga kiradi, shu sababli ham xarakterning fiziologik asosi nerv siste-masining tipidan iborat.

Ijtimoiy muhitning ta'siri, tarbiya va mehnat faoliyati jarayonida kishi xakterining tarkib topishida, shubhasiz uning nerv sistemasida ham o`zgarishfar yuz beradi. Bunday o`zgarishlar nerv sistemasining plastiklik deb ataluvchi xususiyatiga ko`ra yuzaga keladi.

Xarakter xislatlari shaxsning keyin hosil qilinadigan va mustahkam-lanib qoladigan xususiyatlari bo`lganligi tufayli, xakterning fizioiogik asosi ham individual hayot jarayonida nerv sistemasining o`zgargan xu-susiyatlaridan iborat.

Hayvon nerv faoliyati tiplarini analiz qilib, I.P. Pavlov bunday deb yozadi:

«Tip hayvon nerv faoliyatining tuqma konstitutsion turi — genotip-dir. Lekin hayvon tuqilganidan boshlab tashqi sharoitning qoyat xilma-xil ta'sirlariga duch keladi va bunga muayyan faoliyatlari orqali u muqar-rar javob berishi lozim boiadiki, ko`pincha, bu faoliyatlar mustahkam-lanib, nihoyat butun hayotining oxirigacha saqlanib qoladi, shu sababli hayvonning batamom tarkib topgan nerv faoliyati tipga oid belgilar bilan tashqi muhit ta'siri ostida hosil bo`lgan o`zgarishlarning qotishmasidir — fenotip, xakterdir».

I.P. Pavlov o`zgaruvchan nerv sistemasi tipini katta miya yarim shar-lari po`stining sistemalilik ishi bilan va nerv jarayonlarining tarkib top-gan, muvozanatli sistcmasidan

iborat bo`lgan dinamik stereotip bilan bo`laydi.

Stereotip shaxsdagi mustahkam odat bo`lib qolgan xususiyatlarning, jumladan, xarakter xislatlarining ham nerv-fiziologik asosidir.

Xarakterning nerv-fiziologik asosini tushunish uchun I.P. Pavlovning ikkinchi signal sistemasidagi ta'limoti katta ahamiyatga egadir. Ikkinchi signal sistemasi nutq va tafakkurning fiziologik asosi bo`lishi bilan birga kishi xulqini ham idora qiladi.

«Norma! o`sgan odamda, — deb yozadi I.P. Pavlov, — ikkinchi signal sistemasi odam xulqining oliy boshqaruvchisidir». Xarakterning fiziologik asosi to`rtinchi gapirganda barcha xarakterxislatlari go`yo faqat nerv sistema tipi xususiyatlari bilangina belgilanadi deb tushunish yaramaydi, aibatta.

Xarakterning fiziologik asosi xarakterning mazmunini tashkil qiladi-gan sifatlarni, chunonchi, ijtimoiy maslak, mardlik, o`z burchiga sado-qatli bo`lishlarni o`z ichiga olmaydi va ololmaydi ham, albatta. Xarakter psixologiyasining mazmuni o`zining kelib chiqishi jihatidan ijtimoiy kate-goriyadir; psixologiya xarakterning mazmunini tashkil qilgan tomonlarini yoritishligi tufayli, u ijtimoiy fanlar qatoriga kiradi.

5. Xarakterning taraqqiysi

Kishi xarakteri tabiiy, tu`ma bo`lmay, balki keyin hosil bo`ladi va tarbiyalanib yetishadi. «Xarakter tarkib topadi, xarakter hosil bo`ladi» degan iboralar shuni ko`rsatadiki, odamlar kishi xarakterining tarbiya ta'siri bi-lan o`zgarishi xususiyatiga ega ekanligini o`zlarining kundalik oddiy ku-zatib borishlaridan bilib olganlar.

Burjua olimlaridan bir qanchasining Krechmer va uning izidan boruv-chilar, odam xarakteri va uning taraqqiysi tamomila kishining tana tuzi-lishi bilan, faqat shu bilan belgilanadi, deb isbotlashga urinishlari fanga xilof reaksiyon urinishdir. Bunday olimlar xarakterning tarkib topishida, shuningdek, shaxsning psixik hayotining taraqqiy etishida ijtimoiy sharoit ham, insonning faoliyati ham, tarbiya ham hech qanday rol o`ynamaydi, deb da'vo qiladilar.

Kishining xarakteri tu`ma, doimiy va o`zgarmaydigan narsa emas. Hech bir bola mehnatsevar yoki dangasa, rostgo`y yoki munofiq, botir yoki qo`rqqoq, intizomli yoki intizomsiz bo`lib tu`maydi.

Har bir odamning xarakteri temperamenti asosida, ijtimoiy muhit ta'siri bilan, tarbiya, amaliy faoliyat jarayonida va kishi o`z-o`zini tarbiyalash bilan taraqqiy qilib, o`zgarib boradi.

Xarakterning taraqqiysi kishining irodasi, aql-idroki va hissiyotlari-ning taraqqiy qilib borishi bilan mustahkam bog'liqdir. Shu sababli, kishi-ning irodasi, aql-idroki va tuyqu-hissiyotlarining taraqqiy qilib borishi va ularning tarbiyalanishi haqida aytilgan fikrlaming hammasi kishi xarak-terining taraqqiysiga ham tegishlidir.

Xarakteming taraqqiyotida ijtimoiy muhitning roli

Kishining butun hayoti davomida uning xarakterning tarkib topishi-ga ijtimoiy muhit, avvalo, shu kishi birga yashab va ishlab kelgan jamoa katta ta'sir ko'rsatadi.

Xarakterning taraqqiyotida muhitning roli kishining bolalik cho'qlaridan boshlaboq nihoyat kattadir. Ma'lumki, bola kichik yoshdan boshlaboq taqlidchan bo'ladi. Bolalar ota-onasiga va atrofdagi boshqa yaqin kishi-lariga o'xshashlikka moyil bo'ladilar. Ular kattalarning yurish-turishlari, xulq-atvori, imo-ishoralari, dasturxon ustida o'zlarini qanday tutishiari va kichkina bolalarga munosabatda bo'lishlariga va ularning gap-so'zlariga, hattoki, ularning gap ohanglarigacha hamma mayda narsalarigacha taqlid qilishga urinadilar. Shuning uchun ham ijtimoiy muhitning ta'siri ostida boladagi ayrim xarakter xislatlari juda yoshlikdan boshlaboq, go'yo o'z o'zicha hosil bo'lgan xususiyat tariqasida mustahkamlana boshlaydi. Kattalarga taqlid qilish xususiyati bolalarning o'sib borish davrida ham saqlanadi. Shuning uchun ham bola xarakterining taraqqiyotida kattalarning bolaga juda yoshlikdan boshlab ibrat bo'lishlari katta rol o'ynaydi.

Bolalar xarakterining tarkib topishida taqlidning roli katta ekanligini hisobga olib, ota-onalar va katta yoshdagi kishilar faqat o'z bolalarigagina e'tibor bilan qarab qolmay, balki o'zlariga ham har doim e'tibor bilan qarashlari iozim, o'zlarida ijobiy xarakter xislatlarini har doim tarbiyalab borishlari lozim.

Bolalarda, ayniqsa, juda yoshlikdan boshlab, irodaviy va axloqiy sifatlar tarbiyalab yetkazmoq uchun ota-onalar va tarbiyachilarning o'zlari bunday sifatlarni o'zlarida tarbiyalashlari va ko'rsatishlari lozim. Ota-onalar o'z farzandlarida qanday sifatlarni tarbiyalab yetkazmoqchi bo'lsalar, ularo'zaro bir-birlari va boshqa odamlar bilan munosabatlarida ham xuddi shunday sifatlarni aks ettirishlari lozim.

Xarakterning o'sishida tarbiyaning roli t/

Xarakterning o'sishida tarbiya va o'z-o'zini tarbiyalash asosiy rol o'ynaydi.

O'sib kelayotgan yosh avlodning xakteri, avvalo, oilada va maktab-da tarbiyalanadi. Bolalarning xarakterini tarbiyalashda katta mas'uliyatli vazifa ota-onalar, o'qituvchilar, bolalar bo'qchalari, kasb-hunar kollejlari va internat-maktablar tarbiyachilari zimmasiga tushadi.

Xarakterni tarbiyalash shundan iboratki, tarbiyachi maktab o'quvchisiga namuna bo'lishi

mumkin bo`lgan kishilarni bolaga, o`quvchiga ataylab ibrat qilib ko`rsatadi; shu kishining qilayotgan ishlari, xatti-harakatlariga tarbiyalanuvchi e'tiborini jalb etadi va bu ish xatti-harakatlarning qaysi

biri yaxshi, ijobiy, qaysi biri salbiy, yomon ekanligini aytadi. Tarbiyachi bolaning xatti-harakatlaridagi yaramas qiliqlarni yo`qotish va yaxshi, foy-dali odatlarni mustahkamlashga yordam beradigan vositalarni izlab topa-di va ularni tatbiq etadi. Tarbiyaviy ish yana shundan iboratki, pedagog tarbiyalanuvchida muayyan ijobiy sifatlarni o`z xarakterida o`z-o`zi pay-do qilish zaruriyati ongini uyqotishi va bu ongni o`stirishi lozim.

Pedagog bolalarda xarakterni tarbiyalayotganida ularda tarbiyalanadigan temperamentni bilishi, har bir temperamentning ijobiy va salbiy tomonlarini bilishi zarur.

Agar temperament va uning tuzilma xususiyatlari o`z holicha qolaver-sa, odamda yomon xarakter xislatlari tarkib topishi mumkin. Masalan, xolerik temperament odamni cho`rtkesar, qo`pol, o`zini tuta olmaydigan qilishi mumkin. Sangvinik temperament sabotsizlikka, diqqatni birjoyga qo`ya bilmaslikka sababchi bo`lmoqi mumkin bo`lganidek, flegmatik temperament sustkashlikka, loqaydlikka olib borishi mumkin. Melanxolik temperamentli kishida o`z kechinmalariga ortiqcha berilishlik, pismiqlik paydo boiishi mumkin.

Xarakterni tarbiyalash, jumladan, temperamentning ijobiy tomonlarini o`stirishdan, uning salbiy tomonlarini va bu salbiy tomonlarni xarakter-ning ijobiy xislatlari bilan «almashtirishdan» iboratdir. Masalan, xolerik temperamentli bolalarni tarbiyalashda ularni o`ylab ish qilish, o`zini tuta bilish, atrofdagi odamlar bilan yaxshi muomalada bo`lishga odatlantirish va ularda shu sifatlarni o`stirishga alohida e'tibor berish lozim. Sangvinik temperamentli bolalarni sabotli boiishga, diqqatini bir joyga qo`ya bilish-ga, ishga qunt qo`ya olishga, boshlagan ishni oxiriga yetkazishga odatlantirmoq kerak. Melanxolik temperamentli bolalarni odamga ko`proq aralashishga, jamoachilikka, ildam harakat qilishga odatlantirmoq, ularda shu sifatlarni tarbiyalamoq kerak. Flegmatik temperamentli bolalarni tashabbuskorlikka, faollikka, kishilarga el boiishga, quvnoqlikka odatlantirmoq lozim.

Xarakterning salbiy tomonlarini yo`qotmoq uchun, ijobiy tomonlarini tarbiyalab yetkazmoq uchun tarbiyalanuvchini o`z temperamenti-ni o`zi idora qila bilishga o`rgatish lozim, uni shunday tarbiyalash kerakki, u temperamentini o`zi idora qilish zaruriyatini o`zi anglasin va haqiqatan uni idora qila olsin, temperamentiga bo`ysunmaydigan boisin. o`z temperamentini idora qila bilish xarakterning muhim ijobiy xislatidir.

Xarakter tarbiyasini faqat temperamentning salbiy tomonlarini ayrim ijobiy sifatlari bilan almashtirishdan iborat deb tushunish yaramaydi. Xarakterni tarbiyalashda pedagog, avvalo

muayyan idealni yoki davrimizning oliyjanob kishilari obrazini asos qilib olmoq i lozim. Bu ma'naviy boylik-ni, axloqiy soflikni va jismoniy kamolotni o`zida garmonik holda mujas-

samlashtirgan yangi odamlardir. Bunday yangi odam xarakterining xislati ijtimoiy va shaxsiy hayotda halollik va rostgo'ylik, axloqiy poklik, oddiy-lik va kamtarlikdir. Bizga yuksak ma'naviy fazilatga ega bo'lgan, halol vijdonli kishilar, tetik va xushchaqchaq kishilar, qiyinchiliklardan qo'rqmaydigan, mustaqil jamiyat qurish yo'lida har qanday qiyinchiliklarga bardosh bera oladigan, ularni bartaraf qilishga tayyorturgan kishilar kerak.'

Xarakterning taraqqiysida jamoaning roii [_^

Bola xarakterining tarkib topishida jamoaning tarbiyaviy roli nihoyat kattadir. Inson yakka, bir-biridan ajralgan tanho hayot kechirmaydi, muayyan bir jamoada, chunonchi, muayyan oilada, maktabda, sexda, dalada hayot kechiradi. Jamoa shaxs bilan jamiyat o'rtasidagi bo'lovchi zvenodir. Odamning faoliyati o'yin, o'qish va mehnati xuddi mana shu jamoada voqe bo'ladi. Jamoa shaxsning eng yaqin aniq muhiti bo'libgina qolmay, balki shaxsni tarbiyalaydi ham. Kishi xarakterining kerakli ijobiy xislatlari faqat jamoadagina tarbiyalanmoqi mumkin va haqiqatan ham jamoada tarbiyalanadi.

Har bir o'qituvchi va tarbiyachi bola xarakterining ayrim xislatlarini tarbiyalashda faqat jamoa orqali ta'sir etgandagina, ijobiy natijalarga erishmoqi mumkin.

Xarakterning tashabbuskorlik, qafiylik, dadillik, sabotlilik singari ijo-biy xislatlari bolalar bo'chasidayoq bola o'yinlarida tarkib topa boshlaydi.

Bolada maktabgacha tarbiya yoshida tarkib topa boshlagan xislatlar maktab jamoasida o'sadi va yanada yaxshiroq mustahkamlanadi. To'g'ri uyushtirilgan maktab jamoasi sharoitida o'quvchilarda uyushqoqlik, inti-zom, saranjom-sarishtalik, o'z-o'zini tuta bilish, o'zini idora qilish, o'ziga nisbatan talabchan bo'lish kabi xarakter xislatlari tarbiyalanib yetishadi. Xarakter maktab ta'lin-tarbiyaviy ishlari va o'qituvchining har tomonlama ta'sirida, o'qituvchi boshchilik qilgan o'quvchilar jamoasi, «Kamolot» Yoshlar Ijtimoiy Harakati ta'sirida, ijtimoiy foydali mehnatda tarkib topadi.

o'rtoqlari bilan yaqindan aloqada bo'lishda bolalarda o'z shaxsiy in-tilishlarini jamoa irodasiga bo'ysundirish ko'nikma va malakalarini o'stiradi, jamoachilik — o'rtoqlik va do'stlik hislarini taraqqiy ettiradi.

Keyinroq maktabni (yoki oliy o'quv yurtini) bitirgandan keyin egal-langani ixtisos va mehnat janioasi inson xarakterining tarkib topishiga o'zini tarbiyalovchi ta'sirini ko'rsatadi.

Maktab va mehnat jamoasi sharoitida jamoa oldida qabul qilingan qarorni (berilgan

va'dani) yoki majburiyatni bajarish yuzasidan olingan o`zaro va shaxsiy majburiyatni xarakterni, jumladan, xarakterning iro-daviy belgilarini tarannum ettirishning muhim vositasi deb hisoblamoq

lozim. Buning samaraliligi shundaki, kishi o`zi uchun shaxsan qaror qabul qilganida u hech bir qiynalmasdan o`z qarorini bajarilishini kechiktirishi yoki uni bajarishdan voz kechishi mumkin. Bordi-yu, u shu qarorni boshqalarga, bu ishni falon vaqtgacha sifatini yaxshilab bajaraman, deb va'da (majburiyat) tarzida ma'lum qiigan bo`lsa, o`zining bergan bu va'dasini bajarmasdan qo`ymaydi. Bunday xatti-harakat (bergan va'dani bajarmaslik) kishiga «nomunosib» xatti-harakatdek tuyuladi. Bu esa uning nomusiga, tabiiyki, izzat-nafsigaga tegadi. Bunday hollarda kishi o`rtoqlari oldida uyalib va juda noqulay ahvolga tushib qolishi mumkin. Kishi majburiyatni bajarmasa, noqulay ahvolga tushib qolishi mumkinligini oldindan bilib, shunday hol yuz bermasligi uchun o`zining irodaviy faolligini ishga soladi va va'dasini o`z vaqtida bajaradi. Jamoa a'zolari oldida xuddi shu tarzda ixtiyoriy ravishda berilgan va'dalar va olingan majburiyatlar o`z-o`zidan tirishqoqlik, matonatlilik, mas'uliyatni his etish va intizomlilik kabi iroda sifatleri tarbiyalash vositasiga aylanadi.

Jamoa sur'atda bajariladigan ma'lum bir mehnat faoliyati kishida ijo-biy xarakter xislatlarini tarbiyalashga yordam beradi. Har bir kasb o`zining spetsifikasiga ko`ra, kishidan alohida xarakter xislatleri bo`lishini talab etadi va bu xislatlarning o`shishiga yordam qiladi.

Kishi jamoa a'zosi sifatida boshqa odamlarga, mehnatga va o`z-o`ziga munosabatida o`z xarakterining har xil xususiyatlarini namoyon qiladi. Kishi jamoada muomala qilish jarayonida boshqalarning va o`zining xarakter-xususiyatlarini bilib o'radi. Xarakterning bir xili ijobiy, boshqa bir xili salbiy ekanligini ajratib oladi. Bunday sharoit kishini o`z xarakterini o`zi tarbiyalash, jumladan, o`z xarakterini qaytadan tarbiyalash yo`liga soladi.

o`z xarakterini o`zi tarbiyalash

Kishi xakteri faqat pedagoglar tomonidan olib boriladigan tarbiya-viy ta'sir etishning samarasi bo`libgina qolmay, balki o`z-o`zini tarbiyalashining ham mahsulidir. Shu sababli har bir kishi ma'lum yoshdan boshlab o`z xakteri va uning ayrim sifatleri uchun o`zi javobgardir. o`z xakterini tarbiyalashda u kishi, avvalo, yaxshi fazilatleri, shaxs idealini o`zida tarbiyalab yetkazishni ko`zda tutmoq i lozim. Shu bilan bir vaqtda kishi o`z xakteridagi salbiy tomonleri o`zi tan olishi, kamchilikleri o`zi iqrar bo`lishi kerak.

o`z kamchilikleri o`zi iqrar bo`lish kishi xakterining ijobiy, pro-gressiv xislatidir. o`z kamchilikleri iqrar bo`lish kishini o`z-o`zini tarbiyalash yo`liga boshlaydi. o`z kamchilikleri iqrar bo`lmaslik, ularni ko`rmaslik kishi xakterining eng yomon

xususiyatidir. o`z kamchilik-larini ko`ra bilmagan odam oldinga qarab harakat qilishga, o`shish va kamo-lotga yetishga layoqatsiz odamdir.

3X2

Yomon xislatlarni yo`qotishga faollik bilan kirishmasdan, o`zida ularning boriigiga iqrор bo`lishning o`ziga kifoya qilmaydi. Iqrор bo`lish zaif iroda va xarakterning mavjudligidan dalolat beradi, xolos. Bunda tashabbuskorlik va iroda kuchini ham ishga solish kerak.

Maktab o`quvchisi xarakterining tarkib topishida o`z-o`zini tarbiya-lash katta o`rin egallaydi. o`z-o`zini tarbiyalashga harakat qilish ko`p jihatdan-atrofdagi odamlarning ta'siri va awalo pedagogning ta'siri ostida tu`niladi va taraqqiy etadi. Tarbiyaviy ish o`sb kelayotgan yosh avlodda, jumladan o`z xarakterida muayyan ijobiy xislatlarni o`zi tarbiyalash zarur-riyatini paydo qilish va o`stirish hamdir.

Ota-onalar, o`qituvchi va tarbiyachilar boshqa tarbiyaviy ishlar bilan bir qatorda bolalarga o`z kamchiliklarini bilib olish va bu kamchiliklarni yo`qotish uchun harakat qilish hamda o`zlarida ijobiy iroda va axloqiy sifatlarni paydo qilish ustida mashq qilish zarurligini uqtirishlari lozim.

o`z-o`zini tarbiyalashga intilishni paydo qilishda jamoaning roli kat-ta. Ta'lim-tarbiya ishlari to`ri yo`lga qo`yilgan taqdirda o`rta yoshdagi maktab davrining birinchi yillaridayoq o`quvchilarda o`z xarakterini o`zi tarbiyalashga intilish istagi sezilarli ravishda ko`rina boshlaydi.

o`smirlarda o`z-o`zini anglashning tarkib topishi asosida kishi shaxsi-ga xos bo`lgan yaxshi fazilatlarni o`zlarida paydo qilish masalasi tu`niladi. o`smirlar ko`pincha o`z harakatlarida faqat katta yoshdagi kishilarga yoki o`rtoqlariga taqlid qilibgina qolmay, balki har bir ishni o`z xohlagan-laricha qilishga, mustaqillikka, boshqalarga o`xshamaslikka intiladilar.

Albatta, bu davrda ham bolalarda mustaqillikni uy`otish va uni qo`llab-quwatlash bilan birga pedagoglar bola shaxsining tarkib topishi jarayonida ularni doim yo`lga solib turishlari kerak bo`ladi. Lekin tarbiyachilik bunda o`smirlarning o`z ijodiy faoliyatlarini, tashabbuslarini ustalik bilan yo`lga sola bilishlari va ularning o`z oldilariga qo`ygan maqsadlariga erishishda ko`rsatayotgan ., o`rinli qat'iyatliklarini bo`qib qo`ymasliklari lozim. o`smirlardagi faollik va mustaqillikka bo`lgan intilishini tegishli izga soimoq kerak.

Kishi shaxsiga xos bo`lgan yaxshi fazilatlarni o`zida paydo qilishga intilish yuqori sinf bolalarida yana ham kuchliroq bo`ladi. Bunday intilish o`z-o`zini anglashning yana ham

o`sb borishi, ulardagi dunyoqarashning tarkib topishi va bu yoshdagi bola shaxsida
□oyaviy yo`nalishning shakl-lanishi munosabati bilan, ayniqsa, yaqqol ko`rinadi.

Katta yoshdagi maktab bolalari axloq va xarakterning ijobiy xislatlari to`□risidagi masalalar bilan juda ham qiziqadilar. Yigit va qizlarimiz kuchli va mustahkam irodaga ega bo`lishni istaydilar va shuning uchun ham ular, odatda, o`z iroda va xarakteriarini tarbiyalash hamda o`zlarida irodn va xarakter tarbiyalab yetkazish masalalari bilan juda ham qiziqadilar. Ular iroda, xarakterni o`stirish masalalariga oid ma^ruzalar tinglashni va

subhatlar o`tkazishni, shu masalalarga oid adabiyotlar o`qish va muno-zaralar o`tkazishni sevadilar.

Yigit va qizlarimiz, qafiyat, sabot-matonat va qiyinchiliklarni bar-taraf qilish, tamoyillik, dovyuraklik singari xarakter xislatlarini o`zlarida tarbiyalab yetkazishga harakat qiladilar.

Xarakterning irodaviy sifatlari tarkib topishida maktab o`quvchilari qiziqishlarining o`shishi katta ahamiyat kasb etadi. Ko`pchilik yigit va qiz-larda yuqori sinflarda o`qiyotgan davrlarida muayyan hayot ideallari bunyodga keladi, ular o`zlarining bo`lqusi kasblarini tanlab oladilar. Bu qiziqish va qoyalar sabot-matonatning o`shishiga, jasurlik, tashabbuskorlik, subutlilik kabi irodaviy sifatlarning taraqqiy etishiga imkon beradi.

o`quvchilarda xarakterning ijobiy irodaviy va axloqiy sifatlari tarkib topishiga ularning dunyoqarashlari, jumladan axloq tamoyiliarini puxta egallab olishlari katta ta'sir ko`rsatadi. Agar odam o`zining kundalik kay-fiyatlari va xatti-harakatlarini ana shu tamoyillar asosida baholab borsa, unda o`z faoliyatini o`zi baholash tufayli xarakterning tegishli belgilari ham tarkib topadi.

Xarakterning o`shida namunaning ahamiyati

Yuksak irodaviy va axloqiy sifatlari bilan hammaga manzur boigan kishilar namunasi o`z-o`zida xarakter tarbiyalashning (umuman o`z-o`zini tarbiya-lashning) juda muhim vositasidir. Odamlar o`z intilishlari va xatti-harakat-larida o`sha hammaga manzur bo`lgan kishilarga taqlid qilishlari kerak.

Yoshlarda xarakter xislatlarni shakllanishida, uni tarbiyalashda ota-bobola-rimiz bosib o`tgan mashaqqatli yo`llariga e'tiqodli bo`lishni o`rgatish, ular haqida bilim berish ahamiyatlidir. Chunki ularo`z Vatani, xaiqining farovonligi yo`lida hatto o`limdan ham qo`rqmaganlar, o`z oldiga qo`ygan maqsadni amalga oshirish imkoniyati bo`limganda ham imkoniyat topganlar.

Qomusiy olim, sharq mutafakkiri, tabobat iimining asoschisi Abu Ali ibn Sino o`z davrida kasallik sirlarini (o`rganish man etiiganiga qaramay) kechalari, sham yoruqida qabristonda yangi ko`milgan murdalar qabrini ochib, ulami kesib (operatsiya) kasallik sababini o`rgangan. Uluqbek esa osmoniy jismlarni o`rganish Xudoga shak keltirishi deb qaralgan davrda osmoniy jismlarni o`rgangan.

Nomus, insof va haqiqatgo`ylik buyuk yozuvchimiz Abdulla Qodi-riyning hayotiy tamoyili edi. U 1926-yil 15-iyun, Samarqand shahrida sud qilinganida shunday ma'ruza

qiladi:

«So`zim oxirida odil sudlardan so`rayman: garchi men turli bo`xton, shaxsiyat va soxtalar bilan... ikkinchi oqlanmaydigan boiib qoralandim. Loqaqal ulaming, qoralovchi qora ko`zlarning ko`ngli uchun boisa ham menda cng oliy bo`l`on jazosi bera ko`ringiz. Ko`nglida shamsi `uboroti,

3X4

teskarichilik maqsadi bo'lmagan sodda, ... vijdonli yigitga bu qadar xo'rlikdan o'lim tansiqroqdir. Bir necha shaxslarning orzusicha ma'naviy o'lim bilan o'ldirildim. Endi jismoniy o'lim menga qo'rquqch emasdir. Odil sudlardan men shuni kutaman va shuni so'rayman». A. Qodiriy haqiqat yo'ida oiimni afzal ko'rdi. o'zbek she'riyati osmonida yorqin yulduzdek, ko'zni qamashtiruvchi chaqmoqdek paydo boigan Usmon Nosirni awal Toshkentda, keyin Magadan, Kemirova turmalarida inson tasawuriga siqmas usullar bilan qiynashdi. Shunda ham shoir o'zligiga sodiq bo'idi. Gunohsiz kishilarni badnom qilmadi, yovuz tuzumning qonxo'r tergovchilari taiab qilganidek beayb odamlarga tuhmat qilmadi. Adoqsiz qiynoqlar, odam zoti chidab boimaydigan sharoit, tutqunlik azobi U. Nosirni o'ttiz ikki yoshida 1944-yilda hayotdan olib ketdi. Yurtini, yurtdoshlarini jonidan ortiq ko'rgan shoir begona yurtda, begona kishilar orasida, begona qabrda qoldi.

Bashoratchi shoirning jismini millatimiz, mustaqilligimiz, ozodligimiz dushmanlari qora yerga tiqqan boisalar-da, uning jarangdor she'riyatini, ozodlikka chorlovchi Erkin ruhini yo'qota olmadilar Toki yurtimizda haqiqatga tashna, go'zal so'zga intiq, erkka chanqoq kishilar bor ekan Usmon Nosirning ismi boqiydir. Uning hayot yo'ii yoshlar uchun namuna-dir. Ulardan yoshlarimiz ibrat olib o'z-o'ziga, xalqiga, yurtiga, mehnat va o'qishga boigan munosabatlarida, o'z xarakterini tarbiyalashda ularga taqlid qiladilar. Yoshlarimiz zahmatkash xalqimizni kechani-kecha, kun-duzni-kunduz, qishning chillasi, yozning issiqi demay ko'rsatgan jasorat-lari yoshlar uchun namuna boiib qolaveradi.

Ota-onalar, o'qituvchilar, tarbiyachilar bolalarga taqlid uchun misol boia oladilar, albatta. Shuning uchun ota-onalar ham, o'qituvchilar ham, tarbiyachilar ham o'z xatti-harakatlarida xalqimizning ijobiy sifatlarini namoyish qiiishlari lozim. Bunday sifatarni namoyish qilish uchun esa kishining o'zi ularni egallagan bo'iishi kerak. So'zlar vositasida har bir narsa o'rgatilsa, namuna yordamida taqlidchanlikka qiziqish uyqotiladi, deydilar.

Xarakterni tarbiyalash va o'z-o'zini tarbiyalashda faqat qanday xislat-larni o'stirish kerakligini anglab yetishning o'zigina kifoya qilmaydi, ijobiy xarakter namunalarini bilishning o'zigina kifoya qilmaydi, ayrim xarakter hislarining qimmatli ekanligini tushunishgina ham kifoya qilmaydi, balki yana shu xislatlarga muvofiq ish qilish, bu xislatlarga ega boiish uchun ko'p mashq qilish ham kerak bo'iadi. Kishi xakteri kishining faoliyatlarida, uning boshqalar bilan qiladigan munosabatlarida namoyon boiadi va ayni shu

faoliyat hamda munosabatlarda tarkib topadi.

Insonning yaxshi xarakter fazilatlari Vatanimiz gullab-yashnashida faol ishtirok etish jarayonida tarkib topadi.

XV bob. QOBILIYAT VA QIZIQISH-HAVAS

Shaxsning barcha individual xususiyatlari faoliyat jarayonida namoyon bo'adi. Qobiliyat va qiziqish-havas shaxsning asosiy individual xususiyatlaridir.

I. QOBILIYAT

1. Qobiliyat va uning turlari to'g'risida umumiy tushuncha

Kishilar turli sohalardagi faoliyatlarida — mehnat, o'yin, o'qish va ijodiyotda biror narsani tez yoki sekin bajarishlari bilan bir-birlaridan farq qiladilar. Ba'zi bir odam bir ishni sekinlik bilan bajarsa, bir kishi tezlik bilan bajaradi. Ayrim kishilarning faoliyatlari samarali, serunum bo'lsa, boshqalarniki esa kam unum bo'ladi. Ba'zi odamlar o'z ishlarida ijodiy, original usullarni ko'proq qo'llasa, ba'zi bir kishilarning ishlarida esa bunday usullar kamroq ko'rinadi. Kishilar faoliyatining mana shu xususiyatiga qarab, biz ularning qobiliyatlari qandayligini aniqlab olamiz.

■\ Qobiliyat — kishining muayyan faoliyatiga boigan layoqatidir

Kishilar qobiliyati nihoyatda xilma-xil bo'ladi. Har bir kasb kishidan mehnatda, ijodiyotda va o'qish faoliyatlarida tegishli qobiliyat talab etadi. Kishi faoliyatining har xil turlariga muvofiq, nazariy va amaliy qobiliyat-larni, matematika, texnika, musiqa, adabiyot, pedagogika, xo'jalik, tashki-lotchilik va boshqa sohalarga oid qobiliyat turlari bo'adi.

Inson qobiliyatining barcha turlari hamma odamlarga xosdir — har qaysi odam ma'lum darajada kishi faoliyatini barcha turlariga layoqatli bo'adi, lekin, shu bilan bir qatorda, ko'pchilik faoliyatning bir necha sohasidan yoki hatto bir sohasida sahoiyat ortiqroq bo'adi.

Birorsohada qobiliyati sezilarliroq bo'ib ko'rinadigan ayrim kishilar-ni qobiliyatli kishi (umuman) qobiliyatli matematik, qobiliyatli musiqachi, konstruktor, rassom va hokazo deyдилar.

Faoliyatning biror turi sohasida qobiliyatning paydo bo'lish darajasi muayyan kishining individual xususiyati bilan xarakterlanadi.

Qobiliyatning bunday xususiyatlari maktab bolalarida ham ko'rinadi. Ba'zi bir o'quvchilar o'zlarining zehni o'tkirliklari bilan, boshqalari poetik asarlarni aniq idrok qilishliklari bilan, uchinchi esa, texnik ijodkor-

ligi bilan, to'rtinchisi esa, o'zining laboratoriya mashqulotlariga usta bo'lish va hokazolar bilan ajralib turadi.

Ayrim kishilarning qobiliyati birgina sohada emas, balki bir necha sohalarda yaqqol namoyon bo'ladi. Bunday kishilar har tomonlama qo-biliyatli kishilardir.

Odamning qobiliyatlarida tuzilma xususiyatlar ham namoyon bo'ladi.

Shaxsning rivoj topib, qobiliyatlarida namoyon bo'ladigan tuzilma xususiyatlari iste'dod deyiladi.

Kishining iste'dod darajasini undagi muayyan qobiliyatlarining qanchalik tez o'sishiga, bilim va malakalarni qanchalik egallashiga hamda o'z ishini qanchalik muvaffaqiyat bilan va samarali bajarishiga qarab aniqlaymiz.

Qobiliyat va iste'dodda kishining aqli (intellekti) ham, ya'ni idrok va kuzatuvchanligining, tafakkur, xayol, nutq va xotiraning qanchalik o'sganligi ham ko'rinadi. Aql faoliyati diqqat va iroda bilan bog'liq bo'lgani uchun qobiliyat va iste'dod diqqat va irodaning qanchalik kuchli va barqarorligida ham ko'rinadi. Kishining qanchalik kuzatuvchan ekanligi, bilimlarni qanday o'zlashtirishi, nazariy va amaliy masalalarni qanday hal qilishi, qanday qimmatli yangiliklar yaratishi, o'z bilim va malakalarini turmushga qanday tatbiq qila bilishidan ham, kishining qobiliyat va iste'dodini bilish mumkin.

Qobiliyat va iste'dodni bilim yoki ma'lumotga teng baravar deb, ya'ni u bilan aynan bir narsa deb qarash yaramaydi. Kishining muayyan bir xildagi qobiliyati va iste'dod darajasi uning ma'lum sohada bilim va ko'nikma hosil qilish tezligi darajasi bilan belgilanadi. Shuningdek, qo-biliyat amalda qo'llay olish va ijodiyotda undan foydalana bilishda ham ko'rinadi. Bilim olish va ko'nikma hosil qilish esa, o'z navbatida, qobiliyat va iste'dodning yuzaga chiqishiga hamda o'sishiga sabab bo'ladi.

Malum soha yoki biror ixtisos bo'yicha faoliyat samarasi jihatidan odamlarning qobiliyat darajasi har xil bo'ladi. Ba'zi odamlar o'zining yuksak darajali qobiliyatini bilan boshqa odamlardan ajralib turadi. Bunday odamlarni talantli va genial deyiladi, ularning yuksak qobiliyatini esa geniallik va talantlilik deyiladi.

Qobiliyat, odatda, ishtiyoq va moyillik bilan bog'liq bo'ladi. Muayyan faoliyatga bo'lgan moyillik va unga bo'lgan qobiliyat, ko'pincha, bir-biriga mos keiadi, birgalikda o'sadi. Kishidagi moyillik ko'pinchasi, undagi mavjud qobiliyatlarning ko'rsatkichi bo'ladi.

Geniallik va talantlilik haqida

Genial yoki geniy deb, biz shunday kishilarni aytamizki, ular nihoyat-da katta masalalarni hal qiladi, butun bir sinf yoki xalqlar uchun, bar-cha insoniyat uchun ahamiyatli bo`lgan, misli ko`rilmagan qimmatli narsa-

lar yaratadilar. Bunda ular yaratgan narsalar tarixda go`yo burilish nuqta-si bo`lib xizmat qiladi, tarixni oldinga progressiv tomon harakatga kei-tiruvchi madad bo`lib xizmat qiladi. Masalan, biz Alisher Navoiyning genial shoir deb hisoblaymiz, chunki, u shunday asarlar yaratdiki, uning asarlari dunyodga kelishi bilan o`zbek adabiyotida o`zbek tili taraqqiyo-tida yangi bir davr boshlandi.

Talantli deb shunday odamlarni aytiladiki, ular ma'lum sohada mu-rakkab nazariy va amaliy masalalarni hal qilishga, yangilik va progressiv ahamiyatga ega bo`lgan qimmatli narsalar yaratishga qodir bo`ladilar. Talantli odam, talantli yozuvchi va talantli shoir, talantli rassom, talantli konstruktor deganda biz buni ana shu ma'noda tushunamiz.

Talantli deb, shuningdek, bilimlarni tez, muvaffaqiyat bilan o`zlashtirib oladigan va shu bilimlarni turmushda, o`z faoliyatlarida to`qiri tatbiq qi-ladigan odamlarni ham aytiladi. Talantli o`quvchi, talantli talaba, talantli skripkachi va talantli pianist, talantli muhandis deganda biz buni ana shu ma'noda tushunamiz.

Geniy — bu yangilik yaratuvchi va kashf qiluvchi odam, talantli deb, bu yangiliklarni tez o`zlashtirib oladigan va shu bilimlarni turmushda tatbiq qilib, ularni oldinga suradigan odam deyish mumkin. Har birgeniy talantli ham bo`ladi, biroq har bir talantli odamni genial deb bo`lmaydi.

Genial va talantli odamlaming aql-idroki nihoyat o`sib, voyaga yet-gan, zehni o`tkir, xotirasi kuchli, xayol va tafakkuri barkamol kishilar bo`ladi. Ammo geniallik va talantlilik faqat aqlning kuchli sur'atda o`sganligidagina ko`rinib qolmaydi. Kuchli, barqaror diqqat, zo`r ehtiros, kuchli va mustahkam iroda ham yuksak qobiliyat va iste'dod belgisidir. Hammagenial odamlarning o`z ishiga muhabbati vaehtirosi zo`rbo`lgandir. Genial odam o`zini ham unutib, butun borliqini ishga baqishlaydi. Bu-tun hayotini o`z ishiga ehtiros bilan baqishlagan genial kishilarning iro-dasi nihoyat kuchli va sabotli bo`ladi. Ular kishini hayratda qoldiradigan darajada mehnatsevar va mehnat qobiliyatiga ega bo`ladilar.

Bunday kishilar faoliyatining serunum bo`lishi ulardagi butun bilish qobiliyatlarini, ijodiy, emotsional va iroda kuchlarini ma'lum narsaga to`play bilish qobiliyatlariga boqiliqdir.

Talantli va genial kishilarning juda ko`pi har tomonlama qobiliyaili bo`lganlar. Chunonchi, Aristotel, Leonardo da Vinchi, Lomonosovlar, Abu Ali Ibn Sino, M.L)luqbek,

Al-Forobiy, Navoiy, Qori Niyoziy, Us-mon Nosir va boshqalar mana shunday bo`lganlar.

Tarixda bunday kishilarni ko`plab uchratish mumkin. Ular uluq tashki-lotchi vajamoat arbobi bo`lganlar.

Qobiliyat va iste'dodning o`shishi

Harbir odamning qobiliyat va iste'dodi taraqqiyot mahsulidir. Inson-ning qobiliyati uning tuquma layoqati asosida, muhitga boqiliq ravishda olayotgan ta'lim-tarbiyasiga qarab, shuningdek, kishining o`z ustida ish-lashi bilan boqiliq holda o`shib, kamol topib boradi. Inson o`z mohiyati bilan ijtimoiy tabiiy zotdir. Shuning uchun ham unga xos bo`lgan barcha ruhiy holat va jarayonlar tabiiy kuchga, hayotiy kuchga egadir. Bu tabiiy kuchlar har bir insonga ota-onadan bevosita o`tadi va ular instinktlar, tuquma layoqatlar tariqasida ijtimoiy munosabat va faoliyat jarayonida namoyon bo`ladi.

Tuquma layoqat — tayyor, kamolotga yetgan qobiliyat emas, balki qobiliyatning o`shishi uchun faqat tabiiy zamindir, u kelgusida qobiliyatga aylanmoqi mumkin. Bunday imkoniyatlar faqat tegishli sharoit mavjud bo`lgandagina ro`yobga chiqa oladi.

Tuquma layoqatni irsiyat bilan aynan bir narsa deb tushunish yara-maydi. Layoqat irsiyat natijasigina bo`lib qolmay, balki, shu bilan birga ona homilasida o`shish natijasi hamdir. Layoqat — kishidagi tuquma im-koniyatdir.

Layoqat kishining butun umri davomida o`zicha o`shib, kamolotga yet-maydi. Layoqat hali kishida «mudrab yotgan» imkoniyatlardir. Bu layoqatning «uyqonib» yuzaga chiqishi uchun tegishli ijtimoiy muhit ham bo`lmoqi lozim. Layoqatni xuddi uruqqa o`xshatish mumkin, uruqdan o`simlik ko`karib chiqishi, yetilib meva qilishi uchun qulay sharoit: tuproq, havo, quyoshning bo`lishi darkor. Kishidagi tuquma layoqatning o`shib kamol topishi uchun zarur bo`lgan sharoitning asosi ijtimoiy muhitdir.

Ijtimoiy muhit iayoqatlarning o`shib, kamol topishi uchun qulay yoki noqulay bo`lmoqi inumkin.

Qulay muhit kishidagi «mudrab yotgan» layoqatlarni uyqotadi. Layoqatning o`smoqi uchun qulay sharoit bo`lishi kishining bolalik choqlarida, ayniqsa, muhimdir. Bolalar o`z o`yinlarida, odatda, kattalarga taqlid qiladilar. Taqlid qilish jarayonida bolalarda ma'lum bir layoqatlar dastlab uyqona boshlaydi. Musiqachilar, rassom yoki shoirlar, texnik xodimlar muhitida o`sgan bolalarning ko`pchiligida layoqatning juda barvaqt uyqonishi sababi ko`proq mana shundadir.

Noqulay ijtimoiy muhit sharoitida kishidagi tuquma layoqatlarning «uyqonmay» qolib ketishi mumkin. Bunday noqulay muhit kishida tasodifiy

ravishda ko`rina boshlagan biron qobiliyat va iste'dod alomatlarini yo`qotib yuborishi yoki ularning paydo bo`lish vaqtini cho`zib yuborishi ham mumkin.

Milliy an'analar urf-odatlarimizning tiklanishi, milliy, umumbashariy

va umumma'naviy qadriyatlarimizni hayotimizga tatbiq etishi xalqimiz-ning turmush sharoitini o'zgarishiga olib keldi. Jamiyatimiz uchun bilim-don, fidokor, iste'dodli yoshlarni tarbiyalash imkoniyati yaratildi. O'zbek xalqi yuksak aql-zakovatga, dunyoni boshqarish qudrati, salohiyati, qo-biliyatiga ega bo'lgan sohibqiron Amir Temur kabi sarkardalar, Al-Bu-xoriy, At-Termiziy, Bahovuddin Naqshband, Xo'ja Ahmad Yassaviy kabi uluq muhandis majtahid ulamolari, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino kabi qomusiy olimlari bilan birgalikda Ul-Umaviy, Hofiz Sheroziy kabi musiqashunos olimlari, Nizomiy Ganjaviy, Abdu-rahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Uluqbek kabi mutafakkirlari bilan faxr-lanib qolmay, ularning ishlarini davom ettirishga, fan sohasida yangiliklar yaratishga ham qodirdirlar.

Shuningdek, mamlakatimizda nomlari jahon fani tarixiga kirgan olim-larimiz ko'plab topiladi. Bizda madaniy saviyani oshirish, xalqimiz ora-sida ko'plab bunyodga kelgan talant va salohiyatlarni kamol toptirish uchun barcha imkoniyatlar yaratilgan.

Iste'dodning o'sib kamol topishi uchun faqat muhit ta'sirining bir o'zi kifoya qilmaydi. Bunda eng muhim narsa ta'lim va maxsus tarbiyadir. Qo-biliyat ta'lim jarayonida, bilimlarni o'zlashtirish jarayonida, bilimlarning ijodiy qo'llanishida, tegishli ko'nikma va malakalar hosil qilish jarayonida inson faoliyatida kamol topadi. Masalan, musiqachi bo'lish uchun tabiiy qobiliyat va qulay sharoit bo'lishining o'zi kifoya qilmaydi, balki o'qish, musiqa nazariyasini o'rganish, texnikani va maxsus *fanlarni* bilish kerak bo'ladi. Yaxshi uchuvchi, muhandis, umuman qanday bo'lmasin har bir sohada mutaxassis bo'lish uchun tegishli ma'lumot va tarbiya olish kerak.

Ta'lim jarayonida kishi maxsus ko'nikmalar va faoliyat texnikasini egallaydiki, ularsiz uning na iste'dodi yuzaga chiqadi va na qobiliyati o'sib yetiladi. «Men foydalangan texnikaning rivojlanganligi soyasidagina, — deb yozgan edi A.N.Rimskiy-Korsakov, — mening ijodiyotim yangi jonli kuchga ega bo'ladi va mening bundan buyon ijodiy faoliyatim uchun yo'l ochildi».

Ma'lumki, barcha yuksak iste'dodli kishilar ko'p va tirishib o'qiganlar. Iste'dod ayni ta'lim-tarbiya jarayonida, kishining tarkib topayotgan qo-biliyatlarida ravshanroq ko'rinish boshlaydi. Chunonchi, kishining, masalan, musiqa, adabiyot, texnika, matematika va boshqa shu kabilarga bo'lgan iste'dodi ta'lim-tarbiya jarayonida oshkor bo'ladi.

Qulay sharoit, o`qitish va tarbiya odamdagi layoqatning barvaqt uyqonishiga imkon beradi. Masalan, Rimskiy-Korsakov onasi kuylagan kuylarni ikki yoshdanoq, otasi pianinoda chalgan kuylarni to`rt yoshida takrorlar, xirgoyi qilar edi va otasidan eshitgan kichik musiqa asarlarini

tez kunda fortepianoda o`zi chala boshlagan. Motsart uch yoshdan boshlab klavesinani (pianinoga o`xshash musiqa asbobini) chala boshlagan, eshitgan musiqa asarlarini hayron qolarli darajada darrov esida qoldirgan. To`rt yoshida o`zi ham musiqa asariari yarata boshlagan. Gaydida to`rt yoshidayoq musiqaga bo`lgan qobiliyat ko`rina boshlagan. Prokofev sak-kiz yoshida kompozitor bo`lib tanila boshlagan.

Rassomlik sohasida Rafaelning ijodiy qobiliyati sakkiz yoshida, Mike-lanjeloda o`n uch yoshida, I.Ye. Repin bilan V.A. Serovda to`rt yoshida, V.I. Surikovda olti yoshida ko`rina boshlagan. Aleksandr Ivanov o`n bir yoshidayoq tasviriy san'at Akademiyasiga kirgan. Igor Grabar o`zi haqi-da: «Rassomlikka necha yoshda havas qo`yganligimni eslay olmayman, ammo rasm solmagan vaqtimni xotirlay olmayman», deydi.

Poeziya sohasida Pushkin va Lermontovlarning ijodiy qobiliyatlari juda erta ko`rina boshlagan. Pushkin to`qqiz yoshida, Lermontov o`n yoshid^, A. Navoiy 5 yoshida ijod qila boshiagan. Ularning 7—13 yoshlaridayoq asarlari bosilib chiqa boshlagan. Bayron bilan Shiller o`n olti yoshda yoza boshlagan.

Bizning maktablarimizdagi ta'lim-tarbiya ishlari bolalarga faqat bilim berish bilangina cheklanib qolmay, balki bolalarning barcha qobiliyat-larini o`stirishni nazarda tutgan holda olib boriladi.

Kishilaro`zidagi turli faoliyatlarga bo`lgan tu`ma layoqatlarini jamoa-da, o`z ustida tinmay ishlash jarayonida ro`yobga chiqaradi. Maktab-lardagi sinf hamda jamoa, guruhlar, ilmiy to`garaklar, fan olimpiadalariga ishtirok etish, ilmiy anjumanlarda ishtirok etish tu`ma layoqatlarning qulay imkoniyatlaridir. Shuningdek, o`quv va mehnat faoliyatida odam-ning layoqatlari uy`onadi va qobiliyatlari o`sadi, xalq talantlari shular jarayonida oshkor bo`ladi.

Harbirshaxsningo`zi fao! harakat qilgandagina ijtimoiy muhit, o`qish va tarbiya kish}hing layoqatini uy`otmo`i va iste'dod hamda qobiiiyat-larini o`stirmo`i mumkin. Kishining qobiliyatlari uning faoliyatini belgi-labgina qolmay, balki kishining qobiliyatlari mana shu faollyatda o`sadi va tarkib topadi.

Kishining o`z faoliyatiga qanday munosabatda bo`lishi katta ahami-yatga egadir. Agar kishi o`z ishini sevib, mehr bilan qilsa, u vaqtda kishi-ning bu sohadagi salohiyatlari kuchliroq yuzaga chiqa boshiaydi, uning qobiliyat va mahorati tezroq o`sib boradi. Ishga

muhabbat qo`yish - u ishga qiziqish, havas qo`yish demakdir. Shu sababdan kishining qobiliyati uning qiziqish-havaslarini bilan mustahkam bo`liq va qiziqishning o`sib borishiga qarab, kishi qobiliyati ham o`sib boradi. Qiziqishlar esa ham-

madan ko`ra ko`proq, faoliyat jarayonida va o`sib borayotgan qobiliyat-larga bo`liq ravishda o`sadi.

Yuksak va oliyanob maqsadlar kishining barcha ruhiy kuch va qobiliyatlarining o`shiga katta stimuly bo`lib xizmat qiladi.

Durust, ayrim vaqtlarda kishining qobiliyati bilan havaslari bir-biriga mos bo`lmasligi ham mumkin, masalan, kishi ma'lum bir sohada qobiliyat ko`rsatadi, ayni vaqtda boshqa bir sohaga ham qiziqadi. Bunday hodisa ko`proq kishining qobiliyatlari hali to`liq tarkib topib yetmagan va oshkor bo`lmagan davrlarda uchraydi.

Qobiliyatning o`shida muayyan faoliyatga qiziqish va muhabbat qo`yish bilan bir qatorda, kishi o`z ustida ishlashi, uning mehnat faoliyati hamda bilimlari, ko`nikma va malakalarini ijodiy ravishda qo`llay olishi ham katta ahamiyatga egadir.

Ayrim kishilar bolalik va o`quvchilik chog`larida, ular uchun qulay sharoit bo`lishiga qaramay, hech qanday o`z zehni va qobiliyatlarini ko`rsata olmaganliklari ma'lumdur. Bunday kishilar keyinchalik sabot va chidam bilan o`z ustlarida mustaqil ishlashlari natijasida o`zlarining zo`rqobiliyatga ega ekanliklarini ko`rsatganlar.

Ma'lumki, maktabdagi o`quvchilar orasida darslardan ulgurmaydigan bolalar ham uchraydi. Bunday o`quvchilarning darslardan ulgurmasdan orqada qolish sababini sinchiklab tekshirish shuni ko`rsatadiki, ularda o`qishga moyillik bo`lmaydi yoki ular dars tayyorlash yo`llarini biimay-dilar. Tajriba shuni ko`rsatadiki, ularda o`qishga bo`lgan qiziqish va istak tugatirish, shuningdek, ularda dars tayyorlash malakasini hosil qilish ularning darsdan ulgurib borishlariga imkoniyat beradi.

Shuning uchun ta'lim-tarbiyajarayonida har bir pedagog o`quvchilarga muayyan fanlardan bilimlar berish, malaka hosil qilish, ularning his va irodasiga ta'sir etish bilan bir qatorda, ularning har birini jamiyatning munosib quruvchilari bo`lib yetishishlari uchun tinmay o`z ustilarida ishlash lozim ekanligini ular ongiga singdirish kerak.

O`quvchilarning kelajak mehnat faoliyatlaridagi muvaffaqiyatlari faqat ularning maktabda oladigan bilim va malakalariga bo`liq bo`lmay, balki, asosan, o`zlarining bundan keyingi o`z ustilarida tinimsiz ishlashlari orqali yangi bilimlar hosil qilib borishlariga bo`liq ekanligini ularga uqtirib o`tish zarurdir.

Kishining qobiliyat va iste'dodi mehnatda namoyon bo`ladi, shu bilan birga kishi

qobiliyatining o`zi ham faqat sabot bilan mehnat qilish, tirishib tegishli bilim va malaka hosil qilish orqali kamol topadi.

II. QIZIQISH-HAVAS

1. Qiziqish va havas to'g'risida umumiy tushuncha

Qiziqish-havas iborasini biz ko'pincha maroqli, ajoyib, yoqimli ma'no'larda ham ishlatamiz. Qiziq spektakl, maroqli roman, ajoyib odam va hokazolar deganimizda, odatda, shu ma'noda gapiramiz.

Bunday ma'noda tushuniladigan qiziqish-havasni bevosita qiziqish-havas yoki qisqa muddatli qiziqish-havas deymiz. Bu xildagi qiziqish-havas, asosan, kishidagi ixtiyorsiz diqqat jarayonida ro'y beradi va u kishi-ning individual xususiyatlari tarki&ga kirmaydi.

Bevosita qiziqish-havasni uzoq muddatli, nisbiy barqaror qiziqish-TM havasdan farq qilmoq kerak. o'ziga xos tor ma'noda ishlatiladigan qi-ziqish so'zi aslida shu xildagi barqaror qiziqish-havasni bildiradi.

Qiziqishning bu xili (barqaror qiziqish-havas) shaxsning diqqat-e'tiborini muayyan narsaga, voqelik va hayotning muayyan sohasiga, muayyan bir faoliyatga birmuncha uzoq vaqt va barqaror qaratilishida ifodalaydi.

Qiziqish-havas, jumladan, kishining o'zini qiziqtirgan narsaga erishu-viga doimo intilishida, bu narsani bilib ishga, shu narsani o'ziga yaqin-lashtirish va uni egallab olish uchun har doim intilishida ifodalanadi.

Odamiarga xos bo'lgan turli xil qiziqishlar orasida har bir kishining biron-bir sohaga asosiy qiziqish-havasi bo'ladi.

Shunday qiziqish-havasning bo'lishi shaxsning individual xususiyatini tashkil etadi.

Individual qiziqish-havas — kishining o'z hayotida, dunyoda ma'lum bir narsani eng muhim, eng qimmatli hisoblab, shu narsaga erishmoq uchun intilishidir.

Shaxsning asosiy hayot yo'li individual qiziqish-havaslarida namoyon bo'ladi.

Qiziqishning bu turi faoliyatning uni qiziqtirgan narsaga moyilligida, shu narsani eslaganda hardaiin yoqimli tuygular his qilishida, shuningdek, shu narsa va u bilan bo'liq bo'lgan ishlar haqida doim gapirishga moyil-likda ko'rinadi.

Bu qiziqish butun diqqat-e'tiborimizni o'sha bizni qiziqtirgan narsaga qaratishimizda, shu narsaga nimaiki yaqin aloqador bo'lsa, shuni tez-tez esga olishimizda, xayolimizning hadeb shu narsa tevaragida aylanaverishida, fikrimizni o'sha biz qiziqtirgan narsa bilan bo'liq bo'lgan masalalar juda ham chulqab olishida ifodalanadi.

Individual qiziqishni kishidagi diqqatning individual xususiyatlari bi-lan, yoki his-tuyqular bilan yoki undagi orzu, intilishlar bilan aynan bir narsa deb tushunish yaramaydi. Qiziqish-havas — shaxsning individual xususiyati bo`lib, uning diqqat-e'tibori real olamdagi muayyan bir sohaga muttasil qaratilishidir. Lekin kishidagi bu xil qiziqish-havas uning diqqat-

e'tiborida ham, hissiyotlarida ham, intilishlarida ham, fikrlarida ham, faoliyatlarida ham namoyon bo`ladi.

Qiziqish hammadan ko`ra ko`proq kishining kasbi, ixtisosi bo`yicha qiladigan mehnati, o`qishi bilan bog`liq bo`ladi. Odamda shaxsiy qizi-qishlar bilan birga, u ijtimoiy ozod bo`lgani tufayli, unga yana ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy qiziqishlar ham xosdir.

2. Kishiarning qiziqishlariga qarab bir-biridan farqi

Odamlardagi qiziqishlarni biz, awalo, bu qiziqishlarning mazmuniga qarab turlarga ajratamiz. Qiziqishning mazmuni keng ma'noda olingan voqelikdagi qanday narsalar yoki soha bilan qiziqilganligiga bog`liq bo`ladi, shular bilan belgilanadi. Kishilarning mazmunan, har xil bo`lgan qiziqish-havaslarini bu qiziqishlarning ijtimoiy qimmatiga qarab ijobiy qiziqish, yuk-sak, oliyjanob qiziqish-havas deb baholasak, boshqa bir qiziqishlarga salbiy qiziqish, past, bachkana va hatto zararli qiziqish deb baho beramiz.

Ijtimoiy-siyosiy qiziqishlari ham mavjuddir. Bu qiziqishlar jamiyatga foyda keltiradigan yoki reaksiya jamiyat uchun zararli, yemiruvchi qizi-qish bo`lmoqi mumkin.

Progressiv ijtimoiy-siyosiy qiziqishlar kishidagi eng yuksak, qimmatli qiziqishdir. Kishilarning individualligi faqat unda ijtimoiy qiziqishlarning mavjudligi bilan emas, baiki yana mana shu ijtimoiy qiziqishlarning undagi shaxsiy qiziqishlar bilan bo`lgan nisbatida hamdir. Kishidagi ijtimoiy qiziqishlar uning shaxsiy qiziqishlaridan ustun bo`lganda, undan ham J muhimroqi, kishining shaxsiy qiziqishlari ijtimoiy qiziqishlar bilan mos bo`lgandagina shaxsning ma'naviy hayoti ko`rkamroq bo`ladi.

Intellektual (aqiiy) qiziqishlar yuksak ijobiy qiziqishlardir. Ana shun-day qiziqish egalari uchun o`z hayotlarida eng muhim narsa — fan bilan mashg`ul bo`lish, kerakli nazariy va amaliy masalalarni hal etishdir. Chu-nonchi, buyuk sarkarda, sohibqiron Amir Temur, musiqashunos, olim, maqol janrining ijodkori, Muhammadjon Mirzayev, matematik, fizik olim Qori Niyoziy, o`zbekiston FA akademigi I.S. Salimov va boshqalar ana shunday qiziqish bilan yashadilar.

Estetik qiziqishlarning o`ziga berilib ishlaydigan kishilar ham bo`ladi. Bunday

odamlar uchun o`z hayotlarida eng asosiy narsa san'at va unga xizmat qilish qimmatbaho san'at asarlari yaratishdir. Chunonchi, rus kom-pozitorlaridan Glinka, Musorgskiy, Chaykovskiy va Moskva badiiy teat-riga asos solgan Stanislavskiylar mana shunday kishilardandir.

Ayrim kishilarda past va sayoz qiziqishlar ham bo`ladi. Bunday past qiziqishga faqat o`zining hissiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan qi-ziqishlar kiradi. Ana shunday qiziqishlar quli bo`lgan odamlar uchun ha-yotlarida eng muhim bo`lgan narsa ular hatto moddiy jihatdan ta'minlangan

bo`lsalar ham ovqat yeyish, ichish, uxlash va umuman olganda nafsini qondirishdan iboratdir. Chunonchi, Gogolning «Qadimgi zamon pomesh-chiklari» povestidagi Afanasiy Ivanovich va Pulxeriya Ivanovnalari xuddi shu tipdagi odamlardir.

Shuningdek, faqatgina shaxsiy boylikka — pul yi \square ish, dunyo to`plashga qiziqadigan pastkash odamlar ham bor. Bunday odamlar o`zining eng zarur ehtiyojlarini qondirishdan ham voz kechib, yemay, ichmay, kiyin-may, faqat dunyo to`plashga, mol yi \square ishga harakat qiladi.

Faqat o`z nafsini ko`zlash, dunyo to`plash, molparastlikka qaratilgan tuban qiziqishlar nuqul xudbinlik xarakteridagi qiziqishlardir. Bunday qi-ziqishlar nuqul jamiyat manfaatlariga zid bilib, boshqa kishilar farovonli-giga zarar yetkazadi. Shu bilan birga, bunday qiziqishlar kishi ongini ni-hoyatda chegaralab, uni puch, pastkash bir shaxsga aylantirib qo`yadi.

Kishidagi **qiziqishlar doirasi** har xil bo`ladi. Odamlar o`zidagi qiziqish doirasining keng yoki tor bo`lishiga qarab ham bir-biridan farq qiladilar. Faqat birgina narsaga qiziqish bilan cheklanib, boshqa narsalarga e'tibor bermaydigan odamlarni qiziqish doirasi tor kishilar deb ataladi.

Voqelikdagi ko`p sohalarga qiziqadigan kishilarning qiziqish doirasi xilma-xil va keng bo`ladi. Lekin shu bilan birga bunday kishilarda bir qiziqish asosiy, markaziy o`rinni oladi.

Qiziqish-havaslar doirasining keng, xilma-xil bo`lishi, ko`pincha bu qiziqish-havaslarining yuksak va chuqur mazmunli bo`lishi bilan ham bo`liqdir. Yuksak qiziqish-havaslariga berilib yashaydigan kishilarning qiziqish-havas doirasi ham keng va xilma-xil bo`ladi.

Ayni bir xildagi qiziqish-havaslarining kuchi turli kishilarda turli dara-jada bo`ladi. Kuchli qiziqishda ko`pincha kuchli hissiyotlar bilan bo`liq bo`lib, kishida ehtiros tarzida namoyon bo`ladi. Shuning uchun ham, odatda, «ehtirosli qiziqish», «zo`r havas» degan iboralar ishlatiladi. Kishi-dagi zo`r havas chidam, sabr-toqat va sabotlilik singari iroda sifatleri bi-lan bo`lingan bo`ladi.

Muayyan bir darajadagi kuch bilan namoyon bo`ladigan qiziqish-ha-vaslar, yana kishilarda barqarorlik yoki doimiylik darajasi bilan ham bir-biridan farq qiladi. Ba'zi kishilar bo`ladiki, ularda hosil bo`lgan muayyan qiziqish-havaslar doimiy bo`lib, umrbod saqlanib qoladi. Chunonchi, Lomonosov, Michurin, Prjevalskiy, Gorkiy singari kishilarda bo`lgan qiziqishlar shunday doimiy, barqaror qiziqishlardandir.

Ba'zi odamlar bir narsaga juda qattiq qiziqadilar, kuchli, zo`r havas qo`yadilar, lekin ulardagi qiziqish-havaslar uzoqqa bormaydi; bunday odamlardagi biron narsaga, biron-bir faoliyatga bo`lgan zo`r qiziqish-ha-vas o`rmini darrov boshqa bir xil va shunday zo`r qiziqish-havas oladi.

Bunday kishilarning qiziqish-havaslarini tez o'zgaradi. Bunday odamlarni, odatda, «juda qiziqib ketadigan» ishqiboz kishilar deb yuritiladi.

Ba'zi odamlar bo'ladiki, ularda paydo boigan qiziqish havaslarini niho-yat kuchsiz bo'lib, tez o'tib ketadi yoki biron-bir qiziqish o'rnini boshqa bir yangi qiziqish oladi. Bunday kishilar faqat «shu kungi» qiziqish-havaslar bilan kifoyalanadi. Bunday kishilarni ko'pincha muayyan orzu-havasi boimagan odamlar deyiladi.

Odamlardagi qiziqish-havaslar tarixan o'zgarib turadi. Shu bilan bir-ga, faqat ijtimoiy qiziqishlarga emas, balki individual qiziqishlar ham o'zgaradi. Qiziqishlarni kishining boshqa xususiyatlariga qaraganda ko'proq darajada ijtimoiy munosabatlar va ijtimoiy turmush sharoitlari bilan belgilanadigan individual xususiyatlari deyish mumkin.

Biz shaxsiy manfaatparastlikka asoslangan qiziqish-havaslariga berilgan odamlarni yoqtirmaymiz. Biz odamlardagi bunday qiziqishlarga barham berish uchun kurashamiz. Bizdagi boshqaruv va tarbiya ishlarimiz, jumladan, yosh avlodlarimizda yuksak va xilma-xil ijobiy qiziqish-havaslar o'stirishga qaratilganidir.

3. Qiziqish-havasning ahamiyati

Kishida muayyan qiziqish-havaslarining boiishi shuni ko'rsatadiki, kishi shaxs sifatida faqat kun kechirish bilan, shu bugungi hayoti bilan ovora boib qolmasdan, balki istiqbol bilan ham qiziqadi. Kishidagi qiziqishlar uning dunyoqarashi, e'tiqodi va ideallari bilan bogliq boiadi. Qiziqish-havaslar odamning hayotini mazmundor va ma'nodor qiladi. Kishidagi individual qiziqish-havaslarini uning Vatanini manfaatlarini bilan mos keladi. Bunday qiziqish-havaslar kishida qanchalik xilma-xil va yuksak boisa, uning hayoti shunchalik ma'noli va mazmunli boiadi. Bunday kishilarning ijtimoiy qimmatini shunchalik yuksak boiadi.

Qiziqish-havaslarini pastkash yoki tuturiqsiz boigan odamlarning ma'naviy hayoti mazmunsiz va betayin boiadi. Bunday odamlar o'zlarining nima uchun yashayotganliklarini, ko'pincha, o'zlari ham bilmaydilar. Kishidagi qiziqishlarning susayib yoki yo'qolib ketishi uning aqlini ham pasaytirib qo'yadi, faoliyatini susaytirib yuboradi va boshqa ma'naviy fazilatlariga putur yetkazadi, kishini bekorchilikka moyil, yalqov qilib qo'yadi. Bular bo'sh qolgan vaqtlarida nima bilan mashg'ul boiishlarini bilmay, zcrikadilar yoki vaqtni o'tkazadigan biron bekorchi ermak topishga urinadilar.

Muayyan oliyanob qiziqish-havaslariga ega boigan kishilar har doim tetik, faol boiadilar.

Bunday kishilarning hayoti ma'noli va sarmazmun bo`ladi.

Shaxsning individual xususiyati boigan qiziqish-havaslar uning ham-ma psixik jarayonlariga ta'sir ko`rsatadi. Yuqorida ko`rib o`tganimizdek,

kishining bir talay xarakter xislatlari ham, shuningdek, qobiliyatlarining o`shishi ham ma'lum darajada undagi qiziqish-havaslar bilan belgilanadi. Kishidagi qiziqish-havaslar uning barcha psixik jarayonlarida namoyon bo`ladi. Bizdagi idrok etish, esda qoldirish, esga tushirish, xayol, tafakkur va iroda jarayonlari qiziqish-havas orqali faollashadi. Qiziqish-havaslar esda qoldirishning tez va mustahkam boiishiga ta'sir ko`rsatadi, xayol va tafakkur faoliyatini muayyan izga solib yuboradi. Qiziqish-havaslar kishi diqqatining kuchli va barqaror bo`lishiga yordam qiladi, bizning tuyqu-hissiyotiarimizning, shuningdek, bevosita qiziqishlarimizning ham kuchli va barqaror bo`lishiga yordam beradi.

Qiziqish-havaslar kishining mehnat faoliyati uchun nihoyatda katta ahamiyatga ega. Qiziqish-havaslar kishini faoliyatga rabatlantiradi, uning ayratiga-ayrat qo`shib, tashabbus ko`rsatishga, faol harakat qilishga, ijod etishga, yangiliklar yaratishga yo`l ilaydi. Qiziqish-havaslar kishi-ning kuch-quvvatini oshiradi. Shuning uchun ham kishining qiziqish-havaslariga mos keladigan ishlar tezroq, osonroq va unumliroq bajariladi.

Qiziqish o`qituv ishlarida katta ahamiyatga egadir. o`quvchilarda o`quv fanlariga, umuman bilimga va o`zining kelgusidagi kasbiga qiziqish-havasning boiishi bilimlarni ongli va mustahkam o`zlashtirishning muhim shartidir. Shuning uchun har bir pedagog o`z o`quvchilaridagi mavjud qiziqish-havaslarini bilishi, bu qiziqish-havaslarining qanday o`sib borayot-ganligini bilishi, o`quv ishlariga va mehnatga barqaror, mustahkam qiziqish paydo qilishga harakat qiliishi, yordam berishi zarur.

4. Qiziqish-havaslarining o`shishi

Bolalar bir yasharlik vaqtlaridayoq yorqin, ta'sirli, o`tkir tovushli, harakatli narsalarga va birinchi marta ko`rgan narsalariga qiziqadigan boiadi. Shuningdek, boia endigina qila boshlagan bir xil harakatlarni qayta-qayta takrorlayverishga ham qiziqadi. Bunday bevosita qiziqishlar bolalarning ta'sirli buyumlarga ixtiyorsiz diqqat qo`yishida, ularni idrok qilishida va o`zining qilayotgan harakatidan zavq qilishda ko`rinadi.

Bolalardagi birmuncha barqaror qiziqishlar esa ularning yoshi ulayib borishi, atrof-muhitning ta'siri bilan o`qish va tarbiya jarayonida paydo boia boshlaydi. Bolalik davrida qiziqish-havaslarining o`shishiga bolaning atrofidagi odamlarda boigan qiziqish-havaslar katta ta'sir ko`rsatadi. Atrofdagi odamlarning bunday ta'sirlari, ayniqsa, boladagi o`sib kelayotgan qobiliyat va layoqatlarga mos boisa, uning qiziqish-havaslarining tarkib topishida,

ko`pincha, hal qiluvchi ahamiyatga ega boiadi.

Bolalar maktabgacha tarbiya yoshidanoq, kattalar nima qilsa, o`zlarining o`yin faoliyatlarida shularni aks ettira boshlaydilar. Jamoatchilikning yangi qurilishlariga boigan zo`r qiziqishlari bolalarning suv, to`qon, hovuz sin-

gari narsalar bilan qiziqishlariga katta ta'sir etadi. Jamoatchilikning sun'iy Yer yo'ldoshi uchirilishiga, kosmonavtlarimizning qahramonona parvozlariga qiziqish, ayniqsa, bolalarning qiziqish-havaslariga zo'r ta'sir ko'rsatadi. To'g'ri, bolalarda bo'ladigan qiziqishlar hali qisqa muddat davom etadigan havaslar bo'lib, bunday «qiziqishlar» tez gurullab ketib, tez so'nib qolishi mumkin. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda qiziqish muayyan bir narsalar bilan qisqa bir muddat qiziqish tarzida tarkib topa boshlaydi.

Albatta, hali ularda uzoq muddat davom etadigan, barqaror qiziqish-larning bo'lishi ham mumkin emas. Chunki, ularning hali tajriba va bilimlari nihoyatda kam, kelajak haqida orzu hali ularda ko'rinmaydi. Bolacha yoshidagi bolalarni kelgusidagi narsalar emas, hozirgi narsalar qiziqtiradi.

Birmuncha barqaror qiziqish bolalarda maktab yoshida, asosan, o'qish jarayonida tarkib topa boshlaydi.

Bola maktabga endi muayyan maqsad bilan boradi. Endi urtda maktabga, o'qishga qandaydir qiziqish paydo bo'ladi.

Boshlanish sinflarda o'qish jarayonida bola qaysi fandan muvaffaqiyat qozonsa, hammadan ko'proq o'shanga qiziqadi.

Bilimlarni muvaffaqiyat bilan o'zlashtirish o'quvchi bolani har doim xursand qiladi. Muvaffaqiyatdan zavqlanish o'quvchida ishga qiziqish tug'diradi, binobarin, muvaffaqiyatdan zavqlanish qanchalik kuchli bo'lsa, ishga qiziqish ham shunchalik kuchli bo'ladi. O'quvchilarda qiziqish o'quv fanlarining mazmuni bilan ham, o'qitish metodlari bilan ham hosil qilinadi. O'quv fanlariga bo'lgan qiziqish dastlab bevosita qiziqish bo'lib, mashg'ulot jarayonining o'zida huzur qilishda namoyon bo'ladi. Keyinchalik, mashg'ulotlar davomida, o'quv fanlarining mazmuni, ahamiyati borgan sari ko'proq anglashilib boradi. Shu bilan birga bolada ma'lum bir o'quv faniga bo'lgan qiziqish ham davomliroq bo'la boshlaydi. Keyinchalik esa qiziqish endi shaxsning muayyan narsaga tobora barqaror diqqat-e'tibor berishi tarzida tarkib topa boshlaydi.

Bolalarda bunday qiziqish dastlab bir qancha o'quv fanlariga birda-niga yoki oldinm-keyin tug'ilishi va so'ngra esa barchasiga baravar qiziqish paydo bo'lmo'i mumkin. O'quvchilarda hamma bilimlarga, umumiy bilimga qiziqish mana shunday tug'iladi.

Kichik yoshdagi o'quvchilardayoq kelgusida kim bo'lish masalasiga qiziqish ko'rinishida

boshlaydi. Ulardagi bunday qiziqish o`z ota-onalari va katta yoshdagi maktabdoshlarining gaplari ta'siri bilan, shuningdek, turli kasb-dagi kishilar: binokorlar, shifokor, o`qituvchilar, traktorchilar, kombayn-chilar va boshqalarning qilgan ishlarini kuzatishlari natijasida paydo bo`ladi.

Kelgusida bunday kasb-hunar egasi bo`lish masalasi dastlab bolalar-ning faqat orzu-xayoli, bolalar ideali sifatida voqe bo`ladi. Boladagi kasb-

ga boʻlgan dastlabki qiziqishlar hali ularning oʻqib-oʻrganayotgan fanlari bilan bogʻlanadi. Shuning uchun ham ulardagi bunday qiziqish ularning dars oʻzlashtirishlariga taʼsir koʻrsatmaydi.

V—VIII sinf oʻquvchilaridagi qiziqishlarning oʻsishi uchun oʻquv mashgʻulotlari bilan bir qatorda, turli toʻgaraklarda: texnika, adabiyot, sanʼatshunoslik singari toʻgaraklarda oʻtkaziladigan mashgʻulotlar ham katta ahamiyatga ega.

oʻquvchilarda paydo boʻla boshlagan qiziqishlar maʼlum bir toʻgarakni tanlashda aniqlanadi, toʻgaraklardagi mashgʻulotlar vaqtida esa bu qiziqishlar oʻsib mustahkamlanadi, ancha barqaror tus olib boradi. oʻquvchilar maktab yoshida bilim va tajribalar toʻplashi, umumiy aqliy saviyasining kengayishi munosabati bilan, atrofdagi kishilar bilan ancha va murakkab aloqa bogʻlay boshlaydilar, hayotning turli sohalari va faoliyat turlari bilan tanishadilar, xilma-xil qiziqishlarga ega boʻlgan kishilar bilan uchrashadilar va har xil kasblar bilan tanishadilar. Bularning hammasini oʻquvchilar faqat oʻzlarining bevosita kuzatishlari yoki bilangina bilib qolmay, balki katta-larning hikoyalariidan, oʻzlarining oʻqigan kitoblaridan ham bilib boradilar.

Shunday qilib, oʻquvchilarda muayyan oʻquv fanlariga yoki umuman bilimga boʻlgan bevosita qiziqishlar bilan birga muayyan kasbga, hayotning muayyan sohasiga qiziqish mana shunday vujudga keladi. Bolalarda paydo boʻlgan kasbga qiziqish esa, oʻz navbatida, tanlagan kasbni egal-lashning sharti boʻlgan muayyan bilimlarga qiziqishni faollashtiradi.

Maktab bolalaridagi qiziqishlar faqat yuqorida bayon etilgan tartibda-gina hosil boʻlishi shart emas, balki boshqa yoʻllar bilan ham hosil boʻlmoqchi mumkin: chunki, bolada turli faoliyatga, kasbga qiziqish dastlab atrof-muhitning taʼsiri bilan hosil boʻlmoqchi va soʻngra bu qiziqish bilimga, oʻquv faniga, toʻgarak mashgʻulotlariga qaratilmoqchi mumkin. Bunday qiziqishlar oʻqish va toʻgarak mashgʻulotlariga qatnash davomida yana mustahkamlanib, qatnashib, ancha kuchli va barqaror tus olmoqchi mumkin.

V—VI sinf oʻquvchilaridagi qiziqishlar hali uncha barqaror boʻlmaydi. Bunday qiziqish-havaslar koʻpincha birdaniga boshlanib ketadi va shuningdek, tez yoʻqolib ham ketadi. Boladagi bir qiziqish oʻrnini boshqa bir qiziqish egallaydi. Shuning uchun ham qiziqishlarni tarbiyalash, yaʼni bolada ijobiy barqaror qiziqish-havaslar paydo qilish zarurdir.

Albatta, toʻgʻri yoʻlga qoʻyilgan taʼlim ishlarining oʻziyiq oʻquvchilarda qiziqishlar

tarbiyalaydi. Har qaysi o`quv fani va har qanday bilim qiziqarlidir. o`quvchilarda qiziqish paydo qilish va uni barqaror qilish o`qituvchilarga bogliq. o`quvchilarda qiziqish paydo qilish va uning barqarorligini saqlab qolish uchun avvalo o`qitiladigan darslarning emosional, yorqin va jonli boiishi, o`quvchilarga beriladigan materiallarni amaliyot bilan boglab borish, so`ngra esa o`qib o`rganiladigan fanlarni

turmushning turii sohalaridagi rolini, ko`rilishimizdagi ahamiyatini bilim-laming kelgusida kasb egallash va ma'lumotni oshirish uchun zarurligini anglab olishi katta ahamiyatga egadir.

Masalan, fizika darsida M.G.Davletshin tomonidan maxsus psixologik tajribalar o`tkazilib, bunda u fizikaning texnikada qo`llanishiga o`quvchilar e'tiborini jalb etish yo`li bilan maktab bolalarida texnikaga qiziqishancha ortganligini ko`rsatadi. Texnikaga qiziquvchi o`quvchilarsoni 14% ga oshdi. Shu bilan bir qatorda tajriba olib borilgan guruhdagi o`quvchilarning qizi-qishi chuqur bo`lganligi va bundagi motivlar ham ancha ongli bo`lganligi aniqlangan. Fizika fanini o`qitishda bunday ishlar olib borilmagan guruh o`quvchilarida esa texnikaga qiziqish ancha past bo`lganligi aniqlangan.

o`quvchilarda fanga qiziqishni paydo qilish va uning barqarorligini saqlab qolishda o`qituvchining fanga bo`lgan munosabati katta rol o`ynaydi. Agar o`qituvchi o`z fanini sevsa, unga qiziqsa, u vaqtda o`quvchilarda ham shu fanga ko`p darajada barqaror qiziqish, umuman va shu bilim bilan bo`liq bo`lgan vaziyatda qiziqish-havas paydo bo`ladi.

o`smirlik davrida fanga bo`lgan qiziqish mustahkamlanish bilan bir-ga, kelajak kasbga birmuncha barqaror qiziqish shakilana boshiydi.

VII— VIII sinf o`quvchilari kelgusida o`zlarining qiladigan ishlari va kasblari to`qrisida jiddiy o`ylay boshlaydilar. 14—15 yoshdagi o`smirlarning kelajagi masalasi oila sharoitida ham jiddiy muhokama mavzui bo`lib qoladi.

IX sinflarda kasb tanlash o`quvchilarning asosiy masalasi bo`lib qoldi. Ular qiziqishlariga qarab akademik litsey yoki kasb-hunar kollejlari ta'lim olishni davom ettirishlari mumkin.

o`smirlar o`zlariga kasb tanlab olishda, albatta, ota-onalarining, yaqin kishilarining, birinchi navbatda, o`qituvchilarining, tarbiyachilarining yor-damlariga (maslahatlariga, yo`l-yo`riq ko`rsatmalariga) muhtoj bo`ladilar.

Yuqori sinf bolalari hayotida kasb-hunarga qiziqishlari katta o`rin egallaydi. Maktablarimizning hozirgi vaqtdagi vazifasi o`quvchilarga faqat nazariy bilimlar berishgina bo`lmay, balki ularni turmushga aniq mehnat-ga tayyorlash hamdir. Katta yoshdagi o`quvchi bolalar maktabni bitir-gach, o`zlarining unumli mehnatda ishtirok etishlari kerakligini yaxshi biladilar. Shuning uchun ularo`qib turgan vaqtlaridayoq ishlab chiqarishga qatnashuvlari lozimligini tushunadilar.

Lekin o`smirlar faqat yaqin kelajakdagi hayot va faoliyatlari to`qrisidagina emas, balki

uzoq kelajakdagi hayot va faoliyatlari to'g'risida o'ylash va orzular qilishga moyil bo'ladilar.

Katta yoshdagi o'quvchilarga, shuningdek, VII—IX sinf o'quvchilariga ham bo'lak ush kasbni tanlashda ota-onalari, o'qituvchilari va boshqa ya-qin kishilari yordamlashadilar, yuqori sinf o'quvchilari ular bergan maslahat

va ko`rsatmalarini hisobga olib, ko`pchilik hollarda qat'iy qarorni o`zlari qabul qiladilar. Ular bu qarorni qabul qilishda amal qiladigan motivlarini asoslab bera oladilar.

Yuqori sinf o`quvchilari har xil kasblardan, ayniqsa, o`zlari tanlagan kasblardan yaxshi xabardor bo`ladilar. Ular o`zlariga biron-bir kasbni tanlabgina qolmay, balki shu bilan bir qatorda bu tanlangan kasblari qanday bilimlar talab etishi va shu kasbning qay sohada ko`proq foyda keitirishi masalalari bilan ham qiziqadilar.

o`quvchilarda kelajak kasb tanlash jarayoni ayrim fanlarga, ayniqsa, o`zlari tanlagan kasb bilan bo`liq bo`lgan fanlarga bo`lgan qiziqishlarini faollashtiradi. Shu bilan birga yuqori sinf o`quvchilarining o`zlariga ol-dindan kasb tanlashlari, shu haqda o`ylash, fikr yuritish jarayonining o`zi ularning xarakterlari tarkib topishiga ta'sir ko`rsatadi.

o`quvchilarning qiziqishlari ularning qobiliyatlarining o`sishi, dunyo-qarashning tarkib topishi munosabati bilan o`sib boradi.

Yosh yigit-qizlarimiz umumta'lim, akademik litsey va kasb-hunar kollejlariga kirib, o`rta maktabni bitirib yetuk, unumli mehnatda ishtirok etishga tayyor bo`ladilar va o`z kelajak hayot yo`llarini belgilab oladilar. Yoshlarimizning bundan buyongi individual qiziqish va qobiliyatlari ularning kasb faoliyatlarida mustahkamlanib boradi.

Yoshlarimizning qiziqishlari qoyat xilma-xildir. Lekin ulardagi bu xilma-xil qiziqishlar jamiyatimizni yana ham gullab-yashnashida umumiy maqsadlar bilan qo`shilib boradi.

To`RTINCHI QISM

1-ILOVA PSIXOLOGIYA

TARIXIDAN

Kirish

Psixologiya tarixi boshqa fanlar tarixi singari, qiziq va mazmundor bilimlar sohasidan iborat.

Psixologiya tarixi - bu awalo insoniyat tomonidan hayvonlarga va insonga xos bo`lgan psixik hayot hodisalari haqidagi bilimlarning asta-sekin to`planib borish tarixidir. Insonning o`z-o`zi haqidagi bilimlarni to`plab hamda chuqurlashtirib borishidir.

Biz psixologiya tarixi bilan tanishar ekanmiz, inson va hayvonlar psixik hayotini o`rganishga bo`lgan intilish kishilar hayotning har xil tarixiy bos-qichlarida ularning qanday nazariy va amaliy ehtiyojlari bilan taqozo qil-ganligini, ba'zi bir ma'lumotlar, ya'ni psixik hodisalar qay tarzda kashf qilingan, qaror topgan va aniqlanganligini, ular qanday tushuntirilgan-ligini, ularning ba'zi qonuniyatlari qanday ochilganligini bilib olamiz. Bundan tashqari, psixologiya tarixi tarixiy hayotning har xil bosqichlari-da, fan va madaniyatning umumiy taraqqiyoti munosabati bilan psixologik bilimlar sohasi qanday kengayib borganligi hamda dastlab yakka-yu yago-na bo`lgan psixologiya qay tarzda taraqqiy etib, butun bir psixologiya fanlari sistemasi darajasiga ko`tarilganligi haqida ham ma'lumot beradi.

Psixologiya tarixida psixikani yanada chuqur va aniq bilish imko-niyatini beradigan, psixologiya fani taraqqiyotiga ko`maklashadigan foydali ilmiy-tekshirish metodlarining izlanishi va yaratilishi katta o`rin tutadi.

Psixologiya hech qachon ajralgan fan bo`lmagan: u hamisha boshqa bilim sohalari bilan bo`liq holda taraqqiy etib borgan. Umumfan taraqqiyoti tarixida bu bo`lanishlar kengaydi va chuqurlashdi. Boshqa fan-larning yutuqlari psixologiya taraqqiyotiga qanday ta'sir ko`rsatganligini, bilim sohalarining taraqqiyotida psixologiyaning roli qay darajada bo`lganligini, psixologiyaning ilmiy yutuqlari amaliyotda qanday tatbiq qilinganligini kuzatib borish juda qiziqarlidir.

Psixologiyaning butun tarixi (shuningdek, falsafa tarixi) davomida idea-lizm bilan materializm o`rtasida kurash ketgan. Bu kurash psixologiya-ning mohiyatini turlicha tushunishda, insondagi psixik va fiziologik ho-disalarning o`zaro munosabatlarini

tushunishda hamda psixologiya pred-

metini tushunishda ifodalangan. Shuning uchun, psixologiya fani siste-masining o`zi ham, uning metodlari, mazmuni va vazifalari ham turlicha talqin qilingan.

Albatta, psixologiya tarixida turlicha qarashlar va yo`nalishlar bo`lishiga qaramasdan, bu fanning predmeti, ya'ni hayvon va insonlarga xos bo`lgan psixika, psixik hayot birdayligicha qolaverdi. Tarixiy jihatdan psixolo-giyaning o`rganish predmeti emas, balki shu predmetni tushunish, psixik hayot mohiyatini tushunish o`zgarib keldi.

Psixologiya predmetini tushunishdagi muhim o`zgarishlar, yangi psi-xologik tekshirish metodlarining yaratilishi hamda ularning keng tatbiq qiinishi ilmiy-falsafiy tafakkurning umumiy yo`nalishi psixologiya fani-ning tarixiy taraqqiyotidagi xususiyatlarni belgilab bordi.

ANTIK DUNYODA PSIXOLOGIYANING PAYDO Bo`LISHI VA DASTLABKI TARAQQIYOTI

«Psixoiogiya» termini XVI asrning oxirlarida paydo bo`lib, faqat XVIII asrning oxiri va XX asrning boshlaridagina keng qo`llaniladigan bo`ldi.

Lekin keyinchalik «Psixologiya» deb atalgan ta'limotning o`zi bundan ikki yarim ming yil oldin Gretsiyada paydo bo`lgan.

VII— V asrlardagi qadimgi grek faylasuflari boshqa dunyoning mohi-yatini, uning kelib chiqishini bilishga uringanlar. Shu munosabat bilan ular tabiat haqida, inson haqida, uning olamda tutgan o`rni haqida, xusu-san, uning ruhi va ruhiy hayoti, uning taqdiri haqida fikr yuritganlar. Darvoqe, o`sha davrlarda ruh haqidagi ta'limotda bir-biriga qarama-qarshi bo`lgan, binobarin, o`zaro doimo kurashadigan ikki oqim — materialistik va idealistik oqimlar paydo bo`lgan.

Materialistlar

Qadimgi grek faylasuflarining ta'limotiga ko`ra, dunyoning asosida qandaydir bitta moddiy narsa yotadi. Ularning fikricha, inson ham dunyo-ning bir qismi sifatida shu moddadan tashkil topadi. Masalan, Falesning (624—547-yillar) ta'lim berishicha, butun mavjudotning, shu jumladan, inson tabiatining ham asosi suvdir. Inson ruhi va ruhiy hayoti par (bu□) shaklida tasawur qilingan.

Anaksimn (b.e.a. 588—525) «Butun mavjudot zichlashish va siyrak-lashish qobiliyatiga

ega bo`lgan havodan tashkil topgan, deb ta'lim bera-di. Ruh — bu juda siyraklashgan havodir», — deydi.

Geraklit-Tyomniy (b. e. a. 544-483) tabiatning asosi o`t (olov)dir deb hisoblagan. «Hamma narsa olovdan paydo bo`ladi va hamma narsa yana olovga aylanadi. Butun dunyo, alohida narsalar, shuningdek, inson ruhi ham olovdan kelib chiqadi» — deydi u.

Geraklitning fikricha, ruh — bu dunyoning abadiy harakatlanadigan va oʻzgarib turadigan asosining — olovning oʻtkinchi holatlaridan biridir.

Hamma narsaning asosi tuproq, uning zarrachalaridir deb hisoblagan mutafakkirlar ham boʻlgan.

Empedokl (Sitsiliya orolidan, 483—423) «Tabiat haqida» degan poe-maning muallifi boʻlib, u dunyoning asosida qandaydir bitta stixiya (suv, havo, tuproq yoki olovdan bittasi) emas, balki toʻrtala stixiyaning hamma-si, ya'ni suv, havo, tuproq, va olov yotadi», — deb ta'lim bergan. Empe-doklning ta'limotiga koʻra, dunyodagi narsa va hodisalarning turli-tuman-ligi shu toʻrtala elementning birikishi bilan izohlanadi. Shu toʻrt element haqidagi ta'limot inson haqidagi ta'limotda ham oʻz ifodasini topgan. Gip-pokratning (460—356) temperamentlar haqidagi ta'limoti bunga misoldir.

Demokrit

Demokrit (b.e.a. 460-370) oʻz ustoz Levkipning (b.e.a. 500-440) qarashlarini rivojlantirib, dunyoning asosida tabiatning qandaydir bitta yoki bir qancha stixiyasi emas, balki bitta manba yotadi, olov ham, suv ham, tuproq ham, havo ham, dunyodagi barcha turli-tuman narsa va hodisalar ham shu manbadan paydo boʻladi, degan ta'limotni ilgari surdi. Butun mavjudotning negizi bu materiya deb atalgan edi. Demokritning ta'limotiga koʻra, materiya atomlardan, ya'ni juda mayda, koʻzga koʻrinmaydigan zarrachalardan — moddalardan tashkil topgan.

Barcha atomlar doimo harakatlanib turadi (Demokritning fikricha, ular boʻshliqqa tushib turadi). Atomlar faqat shakl jihatidagina bir-biridan farq qiladi. Burchaksimon, ilmoqsimon, □adir-budur atomlar boʻlib, harakat-langanda ular bir-biriga tegib ketadi, shuning uchun ham ular sekin ha-rakatlanadi. Shu atomlarning birikishidan qattiqjismlar hosil boʻladi. Dumaloq, oval shaklidagi, sir□anchiq atomlar ham boʻladi, ular sekin harakatlanadi. Bu atomlarning birikishidan suyuq gazsimon jismlar hosil boʻladi.

Demokritning ta'limotiga koʻra, tan va ruh egasi boʻlgan inson xuddi shu atomlardan tarkib topadi. Odamning tanasi qoʻpolroq ilmoqsimon, □adir-budur va sekin harakatlanadigan atomlardan tashkil topadi, ruhi esa eng silliq, dumaloq, sirpanchiq, binobarin, eng harakatchan atom-lardan tashkil topadi. Ruhning har bir ayrim atomi, hatto uning kichkina guruhlari ham sezuvchanlikka ega emas. Ularning bir qanchalari birla-shibgina sezuvchanlik

qobiliyatiga ega boiadi. Ruh atomlari butun ba-danga tarqalgan, lekin ularning ko`pchiligi ko`zda, quloqda, panja uch-larida, yurakda hamda bosh miyada joylashgan. Bizning sezgilarimiz, his-larimiz va fikrimiz shu ruh atomlarining maxsus harakatidir. Atrofimiz-dagi narsalardan doimo dumaloq, yengil atomlar ajralib chiqib, fazoda uchib yuradi. Agarshu atomlardan birortasi ko`zimizga tushsa, biz ko`ramiz;

quloqimizga tushsa eshitamiz, burnimizga kirsamiz, biror narsaning hidini sezamiz va hokazo. Bizning fikrlarimiz - bu bosh miyadagi ruh atomlari-ning harakati. Bizning hislarimiz intilish - ehtirosalarimiz — bu yurakdagi ruh atomlarining harakati. Demokritning ta'limotiga ko'ra, ruhiy hayot-ning markazi yurakdir. Ruhimizni tashkil qiluvchi atomlar tanamizdan chiqib ketmaguncha biz o'z-o'zimizni anglaymiz. Shu atomlarning bir qismi tanamizdan chiqib ketganda uyqu va shunga o'xshash ongsiz holat ro'y beradi, agarda deyarli barcha atomlar tanamizdan chiqib ketsa, ya-rim o'lik holat (behushlik holati) ro'y beradi. Barcha ruhiy atomlarning tanadan butunlay ajralib chiqib ketishi o'limga olib keladi. Demokrit ruh-ning abadiyligini inkor qilgan. Uning ta'limotiga ko'ra, tana o'lishi bilan ruh ham o'ladi: u — moddiy narsadir, maydalanib dunyo atomlarining umumiy yiqindisiga qo'shib ketadi.

Idealistlar. Sokrat va Platon

Idealistik falsafaning asoschilari, antik dunyoning ikkita buyuk muta-fakkiri Sokrat (469-399) va Platon (427~347)lar ham Demokrit bilan deyarli bir vaatda yashadilarva ijod etdilar. Bular quddorlik aristokratiyasi mafkurasining namoyandalari edilar.

Sokrat ham, Platon ham jon va tan mutlaqo har xil, hatto qarama-qarshi bo'lgan ikkita mohiyatdir, deb ta'lim berganlar. Tana moddiydir, uni tashqi sezgi organlari bilan idrok qilishi mumkin: uni ko'rish va se-zish mumkin, u fizik jismdir.

Jon moddiy emas, balki ruhiydir: uni sezgi organlari yordami bilan idrok qilisi mumkin emas. U tanaga qarama-qarshi bo'lib, fizik jism emas, balki metafizik, sezib bo'lmaydigan narsadir. Jon moddiy dunyoga emas, balki boshqa ideal dunyoga, haqiqatan yashayotgan ideyalar (qoyalar, «obrazlar» dunyosiga taalluqlidir. Jon inson tanasiga o'sha dunyodai kelib qo'shiladi. Uning tana bilan birga bo'lishi vaqtinchalik-dir, tam oiishi bilan jon yana ideal dunyoga qaytib ketadi.

Yedagi hayot davomida jon tanaga mahkum etilgan, u zindondagi narsa kabi, d)imo ideya (qoya) lar dunyosiga chiqib ketmoqchi bo'lib intilib turadi.

Oz ongini oshirish yo'li bilan shu dunyo haqida eslash insonga haqiqiy, demai, Platon fikricha, haqiqiy bilimning birdan-bir manbai — qoyalar dunyo-sidirBizning atrofimizdagi dunyoni sezishimiz va idrok qilishimiz esa, faqat-gin?o'zgarib turadigan beqaror hodisalar haqida bilim beradi, xolos.

Biroq jonning (ruhning) ideal holda namoyon boiishi ko'pchilik kishi-

lar<a to`silib turilishi va moddiy tanaga bo`ysundirilishi mumkin. Oqibatda, jor`oyalardunyosini go`yo esdan chiqarib, materiyaga qarq bo`lmo`i mumkin.

Shuning uchun ham yer yuzidagi hayot sharoitlarida inson joni, matfiyaga qanchalik qarq boiish darajasiga qarab, go`yoki uch qismga

bo`hnadi. Har bir kishida ularning har biri har xil darajada namoyon bo`ladi. Eng oliy qismi — bu insonning ideya (o`yo)larni ko`rish — bilish darajasigacha ko`tarila olish qobiliyatiga ega bo`lgan yuksak aqlidir, jonning bu qismi insonning boshidan o`rin oladi; jonning faol qismi, azab, shuhrat-parastlik, oliyjanoblik ehtirosi va ma'naviy fazilatlar manbaidir, u yurak-da joylashgan. Jonning uchinchi qismi turli xush-noxush hislar. U his va kayf-safoga doir his-tuyular manbai bo`lib, qorinda joylashgan bo`ladi.

Jonning qaysi qismi ustun chiqishiga qarab, kishining har xil individual xususiyati — hayotining yo`nalishi, xarakteri, mayl va qobiliyatlari paydo bo`ladi.

Aristotel

Qadimgi grek materialistlari, shuningdek, idealist Sokrat va Platonlar ham o`zlarining psixologik qarashlarini yozib sistemali bayon qilingan mukammal asar sifatida qoldirmaganlar. Ularning bu fikrlari asosan ayrim-ayrim mulohazalar tariqasida saqlanib qolgan. Platonning psixologik fikrlari esa har xil falsafiy asarlarida — dialoglarda sochilgan.

Greklardan birinchi bo`lib, ruh va ruhiy faoliyat haqida sistemali ta'limot yaratgan kishi Aristotel (384—322) bo`lgan. Aristotel Platonning shogirdi bo`lib, Aristotel o`z falsafiy ta'limotida idealizm bilan materializm o`rtasida ikkilanib qolgan.

Aristotel maxsus ilmiy predmet sifatidagi psixologiyaning asoschisi va otasidir, u bir qancha asarlar — traktatlar yozib, ularda psixologiya masalalari bo`yicha o`z ta'limotini bayon qiladi. Bulardan eng muhimi «Peri psixis», ya'ni «Ruh haqida» deb nomlangan traktatidir.

Aristotel ruh tana bilan uzviy bog`langan, deb hisobladi. Lekin uning fikricha, ruh moddiy, jismiy ham bir narsa emas.

Aristotel jon (ruh) ning uch qismi haqida Platon ta'limotidan farq qilib, uch xil jon (ruh) haqida vegetativ, sezuvchi va aqliy ruh turlari haqida ta'limot yaratdi. Vegetativ ruhning faoliyati ovqatlanishda va ko`payishda ifodalanadi. Ruhning bu turi o`simliklarda, hayvonlarda, insonlarda ham bo`ladi. Sezuvchi ruhning faoliyati sezgi va hislarda, xotira va tasavurlarda namoyon bo`ladi. Ruhning bu turi hayvonlarda ham, insonlarda ham bo`ladi. Aqli ruhning faoliyati tafakkurda, bilim va ixtiyoriy harakatlarda yuzaga chiqadi.

Aqli ruh faqatgina insonlarga xosdir. Shu aqliy insoniy ruh va uning faoliyati haqidagi

mulohazalar Aristotel psixologiyasida asosiy o`rin tia-di. Uning fikricha, bu ruhning mohiyati yashirin, ilmiy yo`l bilan bjb bo`lmaydigan botir kuchdan iborat. «Ruh haqida aniq tushuncha berisi, — deydi Aristotel, — har jihatdan haddan tashqari qiyin ish, ruh bu jisi emas, balki o`shanga xos bir narsadir...U mavhum tushunchadir». Ariste

telning fikricha, aqlli ruh iiohiy yoi bilan paydo boigan, u tanadan tashqarida ham yashay oladi. Tana oigandan keyin «aqili ruh ilohiy ruh bilan qo`shilib ketadi».

Aristotel ruh va tananing o`zaro munosabati masalasiga katta e'tibor bergan. «Ruh, — deydi u, - o`z tabiatiga ko`ra hukmron asosdir, tana esa tobe narsadir». Shakl materiyaga nisbatan qanday boisa, ruh ham tanaga nisbatan xuddi shunday. U hayotga ma'no va yo`nalish beradi. Ruh ta'sir qiladi va harakatlantiradi, tana esa ta'sirlanadi va harakatga keladi. U ruhning birlamchiligi haqidagi umumiy tezisini quyidagi so`zlarda ifo-dalagan: «Ruh tirik tananing sababi va manbaidir».

Aristotel ruhning mohiyati va uning tana bilan o`zaro munosabati haqidagv bu o`ziga xos fikrlar bilan birga, birinchi boiib, o`z-o`zida kuzatish mumkinho`lgan ruhiy hodisalarni tasvirlab yozgan va klassifikatsiyalashtirgan. U'ining psixologiyasida hozirgi zamon psixologiyasiga asos boigan ko`pchilik tushunchalarni uchratish mumkin, chunonchi tashqi beshta sezgi vasezgililar haqida, hush va nohush hislar haqida, ixtiyoriy va ixtiyorsiz jara/onlar haqida, tasawur va assotsiatsiyalar haqida, tafakkur haqida, tushunchalar va xulosa chiqarishlar hamda hokazolar haqida taiimot yaratdi.

Aristotel inson sezgilari tashqi moddiy qo`z□ovchilar ta'siri tufayli hcsil boiadi, degan fikrni ta'kidlagan. Tafakkur haqidagi taiimotida u Patonning umumiy va mavhum tushuncha — ideyalar narigi dunyodan lelib chiqqan, degan taiimotini inkor qildi. Aristotel tushunchalarida fodalangan umumiylik yakka narsalardan tashqarida yoki yakka narsalar-ian awal o`zi bor bo`lgan emas, balki yakka narsalarning o`zida boiadi, degan taiimotni ilgari surdi.

Qadimgi grek faylasuflari birinchi boiib mantiqiy tafakkur shakllari-ning mukammal sistemasini ishlab chiqdi.

Shunisi diqqatga sazovorki, Aristotel psixik hodisalarni tasvirlar va analiz qilar ekan, organizmdagi ruhiy va fizik (fiziologik) hodisalar o`rtasidagi bogianishlarni izladi. Uning psixologiya masalalarini hal qi-lishdagi materialistik tendensiyalari mana shunda ko`rinadi.

KLASSIK PSIXOLOGIYA (ARISTOTELDAN KEYINGI)

Qadimgi grek va rim faylasuflari Aristoteldan keyin Demokrit (materia-listik psixologiya),

Platon va Aristotel (idealistik psixologiya) lar yaratgan psixologik taimotlar sistemasiga deyarli hech qanday yangilik kiritmadilar. Demokritdan keyin materializmning ko`zga ko`ringan vakillari grek faylasufi Epikur (342-271) va rim shoiri-faylasufi Lukretsiy Karr (99-55) edilar.

Epikurning fikricha, ruh □ayri jismoniy bir narsa emas, «Jimsiz bo`shliqdan boshqa hech narsani fikrlash mumkin emas. Ruhni □ayri jismiy narsa degan kishilar alahsirayaptilar». Epikur moddiy boimagan

substansiyaning mavjudligini mutlaqo inkor qilib, «ruh, butun organizm-ga tarqalgan juda nozik jismdir» deb hisobladi.

Lukretsiy o`zining «Narsalarning tabiati haqida» degan asarida atomistik materializm falsafasini, xususan ruh haqidagi materialistik ta'limotni poetik shaklda bayon qiladi. U moddiy boimagan ruhning mavjudligini inkorqildi. «Jon, ruh yoki aql moddiy boiib, faqat inson tanasiga xos boigan kuchlarni-gina tashkil qiladi»... Ruh ham, jon ham jismiy tabiatga ega.

Lukretsiy psixik hodisalarning tanaga bogiiqligini tajribaga asoslanib isbot qiladi. U: «Aql ham tana bilan birga o`sadi va soiadi, aql ham tana singari kasallikka duchor boiadi, mastlik natijasida xiralashadi», — degan va shunga o`xshash dalillab keltiradi. Lukretsiy bu materialistik dalillarga asoslanib, ruhning abadiyligi to`qrisidagi taiimotning yol`onligi haqida xulosa chiqaradi.

Lukretsiy Karr psixik hayotning ba'zi bir hodisalarini analii qilish bilan ham shu`ullandi. Masalan, u sezgi organlarga ta'sir etib turgm har qanday qo`z`ovchi ham sezgi hosil qilavermaydi, balki maium bir kich-ga ega boigan qo`z`ovchigina sezgi hosil qiladi, deb aniqlagan. U bi-rinchi boiib sezgi chegaralari haqida taiimot yaratdi, uyqu va tish ko`rishning sabablarini tushuntirdi.

Psixologiyadagi idealistik oqim Platon izdoshlari tomonidan tar`ib qilindi. Uning ruhning kelib chiqishi haqidagi taiimoti nihoyatiga yetk;-zilib, Ammoni Sakksning (b.z.a. I asr), ayniqsa, Plotonining (b.e. 205-270) taiimotidagi diniy mistik qarashlar bilan qo`shilib ketdi.

o`RTA ASR (METAFIZIK, RASIONALISTIK) PSIXOLOGIIYASI

Platon bilan Aristotel yaratgan ruh haqidagi taiimot o`rta asrlarda Sharqda ham, `arbda ham hukmron boiib keldi. Psixologiyadagi bu oqim keyinchalik (XVIII asrda) metafizik yoki ratsionalistik psixologiya deb nom oladi.

Bu psixologiyaning metafizik deb atalalishiga sabab, uning tekshirish predmeti boigan — ruh, psixik jarayonlar - fizik hissiy dunyo chegarasi-dan tashqarida mavjud mohiyat, `ayri jismiy bir narsa deb tushuntiriladi; shuning uchun ham ratsionalistik deb ataladiki, uning tekshirish metodi tajribadan ajratilgan faqat quruq mulohazadan iborat edi.

o`rta asr mutafakkirlarining ruh va ruhiy hayot haqidagi mulohaza-lari, asosan, ruhning mohiyati haqidagi, uning kuchi, qobiliyatlari va ke-lib chiqishi haqidagi, uning tana oigandan

keyingi taqdiri haqidagi, ruhning tanaga boigan munosabati haqidagi masalalarga qaratilgan edi.

Ruhning mohiyati haqidagi masala, odatda, Platon va Aristotellarda qanday hal qilingan boisa, xuddi shunday hal qilinaredi. Ruh o`z tabiatiga ko`ra barcha moddiy va jismoniy narsalarga qarama-qarshi qo`yilar edi.

Ruh o`z tabiatiga ko`ra alohida qobiliyatlarga egadir, deb fikr yuritilardi. Shuningdek, o`rta asr mutafakkirlari iroda masalasiga alohida e'tibor ber-dilar. jMasalan, Avgustin Ipponskiy (353—430) birinchi bo`lib, kishining boshqa ruhiy qobiliyatlari orasida irodaning muhim ahamiyatga ega ekanligi haqida fikr yuritgan. Irodaning ustunligi haqida, ayniqsa, Dune Skott (1265—1308) ning ta'limoti juda yaqqoldir. Uning aytishicha, iroda aqldan ham yuqori turadi butun o`rta asr tarixi mobaynida, undan keyingi vaqt-larda ham, faylasuf va psixologiyada iroda erkinligi haqidagi tortishuv juda katta o`rin egalladi. Bu masala bo`yicha V asrdayoq ikkita oqim— determinizm va indeterminizm paydo bo`lgan.

Deterministlar (lot. Determinare — belgilamoq) inson irodasi ham, dunyodagi hamma narsalar singari, sababiyat qonuniga bo`ysunadi, bino-barin, insonning barcha irodaviy harakatlari ham erkin emas, balki zaru-riyat bilan, o`z sabablari bilan belgilanadi, deb ta'lim berdilar.

Indeterministlar, aksincha, inson irodasi va uning xatti-harakatlari har qanday sababiyatdan xoli erkin hamda zaruriyatga bo`liq emas, deb ta'lim berdilar. Indeterminizm sof idealistik ta'limot edi. Determinizm esa, materialistik tendensiyalar ifodalangan edi.

Umumiy va mavhum tushunchalar haqidagi masala ham iroda erkin-ligi haqidagi masaladan kam tortishuvlarga sababchi boimadi. Bunda ikki **oqim**—realistlar bilan nominalistlar o`rtasida tortishuv ketadi.

Realistlar — umumiy tushunchalar («universallilar» o`sha vaqtda shun-day deb atashardi) real, obyektiv holda mavjuddir va inson aqlida yakka narsalarga bogiiq boimagan holda aks etadi, deb da'vo qildilar. Shunday qilib, realistlar faqat Platonning narigi dunyo ideya (□oya)lar dunyosi haqidagi, har bir kishi aqlidagi bu □oyalarning tu□ma ekanligi haqidagi taiimotini takrorladilar, xolos.

Anzelm Kenterberiyskiy (1033-1109) va Shampolik Vilgelm (1121-1170) lar realizmning eng ko`zga ko`ringan vakillari edi.

Nominalistlar (lot. nominale — nom, ot) umumiy tushunchalarni faqat yakka predmetlarning nomlaridir, deb hisobladilar. Realistlarga qarama-qarshi oiaroq, nominalistlar faqat individual sifatlarga ega boigan alo-hida-alohida narsalargina real mavjuddir, deb da'vo qildilar. Umumiy tushunchalar esa faqat biz butun bir klassga kiradigan predmetlarning hammasiga tatbiq qilinadigan so`zlardir. Nominalistlarning taiimotida ba'zi bir o`rta asr

mutafakkirlarning materialistik tendensiyalari ham ifo-dalangan. Marks nominalizm o`rta asrdagi materializmning ilk ifodasidir («Muqaddas oila»da) deb yozgan, Nominalizmning eng kϑzga ko`ringan vakiliari 1. Rostselin (1050-1125), Duns Skott (1265-1308), Vilyam Okkam (1200-1349) lar edilar.

Ayrim psixik jarayonlarni tushuntirishda ham ba'zi bir psixologlarda

materialistik element va tendensiyalar namoyon bo`ldi, Masalan, Roziy / (28-avgust 865), Ibn Sino (980-1037), Forobiy va boshqalar o'zlarining / ruhiy jarayonlar haqidagi fikrlarini bayon qildilar. o`rta osiyolik tabib va faylasuf Ibn Sino (980-1037) va arab mutaffakiri Ibn Rashid (1125-1198)lar Aristotelga ergashib, «sezuvchi ruhning harakatlanuvchi vajozi-bador kuchlarini» o`rganish uchun harakat qildilar. Ular sezgilarni ularni keltirib chiqargan qo`z□ovchilardan farq qilish zarurligi haqidagi masalani qo`yadilar, ong faoliyati bilan fiziologik jarayonlar o`rtasida yaqin aloqa va bo□lanishlar o`rnatishga intiladilar.

Qadimgi rusda kitob madaniyatining boshlanishi bilan (X—XI asr-larda) psixologiya sohasida □arb va Sharq mutafakkirlarida qanday tarkib topgan bo`lsa, xuddi o`sha holda fikr va bilimlar tarqala boshlaydi.

Bu bilimlarning eng muhim manbai Vizantiya mutafakkirlari Ioann Damaskinning (673-777) grek tilidan slavyan tiliga tarjima qilingan «Dia-lektika» va «haqiqiy imon haqida» degan asarlari edi.

I. Damaskin ta'limotiga ko`ra, ruh alohida ilohiy substansiyadir. U so`z, aql-idrok hamda erkin irodaga ega bo`lgan □ayri jismaniy, oddiy, tirik va abadiy mohiyatdir. Ayni vaqtda ruh inson tanasi bilan birikib bitta mavjudotni tashkil qiladi. Uni insonning o`shish va ko`payish kabi funksiyalaridan ajratish mumkin emas. Ruh tana organlaridan o`z qurollari si-fatida foydalanadi va xulq hamda xatti-harakatlarda namoyon bo`ladi.

Ayni vaqtda Damaskin ruh tanaga bogliq. Masalan, u biologik o`shishga va boshqa tashqi sabablarga qarab o`zgaradi, deb ta'kidlaydi.

Biroq Damaskin ruh va tananing birligini yashirin, qanday birlash-ganligi sirli bir hodisa va insonning aqli buni bilishda ojizlik qiladi, deb hisoblaydi. Bu fikrlarda Aristotelning ta'siri va obro`si ko`rinib turibdi.

Ratsionalistik psixologiya psixologiya fani taraqqiyotidagi bosqichlarning biridir. Hozirgi vaqtda bu psixologiyani bilish tarixiy jihatdan qiziqarli, xolos. Bu psixologiya qandaydir ilmiy yoki amaliy ahamiyatga ega emas. Shu psixologiya negizida ishlab chiqilgan terminologiyaning undan qol-gan meros deb hisoblash mumkin.

o`rta asrlarda psixologiya falsafaning bir qismi edi. Falsafaning esa mustaqil ahamiyati yo`q edi, u teologiyaning - dinning xizmatkori deb hisoblanardi. Psixologik ta'limotlar ham shulardan kelib chiqqan edi, chunki faqat mulohaza qilish yo`li bilan dinning ba'zi qonun-

qoidalarini - ruhning abadiyligi, odamning kelib chiqishi, narigi dunyodagi hayot va hokazolarni asoslash mumkin edi.

Binobarin, kapitalizmning taraqqiyoti va shu munosabat bilan ilmiy metodlarning kelib chiqishi va mukammallashuvi tufayli sxolastik falsafa, uning bilan birga ratsionalistik psixologiya ham o`z o`rni va ahamiyatini yo`qotgan.

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING RUHIY JARAYONLAR HAQIDAGI FIKRLARI

Roziy Abu Bakr Muhammad ibn Zakariy (28-avgust 865) o`rta va yaqin Sharq xalqlarining ilmiy va falsafiy olimlaridandir. U um-rini tabobat ilmiga, shuningdek, falsafani o`rganishga baqishladi. U aql masalasiga (tafakkur) alohida e'tibor berdi va aql bilan inson hayvonot dunyosidan ustun turishini, aql orqali o`z xohish va istaklarga yetishish mumkinligini uqtiradi. «Aql orqali biz o`zimizni uluqlovchi, ziynatlovchi va hayotimizni xayrli qiluvchi hamma narsani bila olamiz», — deb ko`rsatadi. Aql yordamida yerning shakli, quyosh va oynning kattaligi, yul-duzlar harakati, ularning uzoqligini va oqishini bilib olamiz, deydi.

Roziy falsafa ilmini nihoyatda uluqlaydi... Kimki falsafani o`rganish bilan mashuql bo`lsa, u haqiqat yo`lidan borishga loyiqdir. Haqiqatdan ham kishilarning ruhi bu dunyoning chirkinlari va qoronuqliklaridan musaffo bo`lish va faroqlatga yetishishi faqat falsafani o`rganish bilan bo`ladi. Agar inson falsafani o`rgansa, biz tasawur qila olishimiz mumkin bo`lgan darajada oz qismini bo`lsa ham. egallay olsa, u o`zining jonini chirkinlik qoronuqlikdan tozalaydi va qutqaradi, deb ko`rsatadi. U ilmiy tadqiqot ishlariga alohida e'tibor berdi. Bu tadqiqotlar kishi ruhiga ta'sir etishi, uni aql-idrokini shakllantirishga alohida uruqlu berdi.

o`rta Osiyoning emas, balki umuman Yaqin va o`rta Sharqning mash-hur mutafakkiri, qadimgi yunon ilmi va falsafasining Sharqdagi eng yirik taruqlibotchisi va uning rivojiga hissa qo`shgan olimlardan biri **Abu Nasr Forobiydir**. U o`z davrining faylasufi, musiqachisi, shoiri, qomusiy olim bo`lib nom qozondi. U «Aql haqidagi risola», «Falsafadan oldin nimani o`rganish kerak», «Falsafa maktablari», «Logikaga kirish» kabi ko`plab risolalar yaratdi. Faylasuf — falsafaning eng muhim masalalari bo`yicha qator asarlarning muallifi sifatida shuhrat qozondi. U Sharqda qadim yunon falsafasi, ayniqsa, qadimgi dunyoning qomusiy olimi, psixologiya fanining otasi Aristotelning asarlarini o`rganish, ularga sharhlar yozish, uqluyalarini taruqlib etish va yanada rivojlantirishga ulkan hissa qo`shdi. Aristotel «birinchi muallim*» deb nom olgan bo`lsa, butun Sharqda Foro-biy «ikkinchi muallim» unvoniga sazovor bo`ldi. U insonning ruhiy jara-yonlari haqida fikr yuritadi. Forobiyning fikricha, mavjudotning eng bu-yuk va yetuk mahsuli — bu insondir, u o`zining ongi, aqli, sezish

organ-lari orqali olamni har tomonlama o`rganish qobiliyatiga egadir. Aql yor-damida inson uni o`rab olgan mavjudotning mohiyatini tushunadi. U mavjudotning yashash shakllari, olamni bilishning yo`l va vositalari, unda ilm-fanning o`rni va ahamiyati masalasiga alohida e'tibor qaratadi. Uning-cha, inson tanasi, miyasi, sezgi organlari tushilishida mavjud, lekin aqliy

bilimi, ma'naviyliги, ruhi, intellektual va aqliy xislatlari, xarakteri, dini, urf-odatlari bilan muloqotda vujudga keladi. Uning aqli, fikri (tafakkuri), ruhiy yuksakligining eng yetuk mahsuli bo`ladi va inson o`z bilimlarini, aqlini rivojlantirib, so`ngra mavjudotning ibtidosi, boshlanishi haqidagi ilmga yetib boradi, deb ko`rsatadi.

Forobiyning ruhiy jarayonlar haqidagi ta'limoti psixologiya ilmining rivojlanishi va ravnaqiga katta hissa qo`shdi. Uningcha, minerallar to`rt element — olov, tuproq, havo, suv — ya'ni sodda substansiyalarning o`zaro aralashuvi murakkab substansiyalarni vujudga keltirdi. Undan avvalo minerallar, ya'ni noorganik jismlar keyin esa o`simlik olami tashkil topdi. o`simliklar olami o`sish, rivojlanish qobiliyatiga egadir. o`simliklardan so`ng hayvonlar vujudga keldi, ular barakat qilish, bir joydan ikkinchi joyga ko`chish, ko`payish, sezish qobiliyatiga ega edilar. Olam jismlari rivojlanishining oliy bosqichi — insonning vujudga kelishidir, deb ko`rsatadi.

Forobiy o`simlik, hayvon va insonga xos xususiyat va qobiliyatlarni quvvat deb atadi va uni o`sish quvati, hayvoniy quvvat va insoniy quvvat deb uchga ajratadi. Uning quvvatlar haqidagi klassifikatsiyasi organizm-dagi jarayonlarni biologik, fiziologik-psixik va fikrlash jarayonlariga ajra-tish demakdir. Bundan shunday xulosa chiqarmoq joizdir, ya'ni biologik jarayon barcha tirik organizmga, fiziologik-psixologik jarayon — hayvon-larga, aqiiy intellektual jarayon, ong faqat insonlarga xosdir.

Forobiy dunyoni bilish, inson aqlini bilim bilan boyitish, uni ilmli, ma'rifatli qilishga xizmat qiladigan psixik jarayonlarga alohida e'tibor berdi. U bilishning ikki bosqichi — hissiy bilish va uning darajalarini va aqliy bilishni har tomonlama asoslab berdi. U «Majmuar Rasoil al-Hukamo» (225) asarida «inson bilimlarni aql va sezish organlari orqali qo`lga kiritadi... seziluvchi obrazlar his qilish orqali, aqliy obrazlar esa seziluvchi obrazlar orqali bilinadi», - deb yozadi, ya'ni u aqliy bilish hissiy bilishsiz vujudga kelmasligini ta'kidlaydi. U hissiy bilishning darajalari, kelib chiqishi haqida fikr yuritadi. Sezgilarni hissiyot, tafakkur kabi psixik holatlar bilan bo`lmaslik fashga urinadi. U sezgilarni o`ziga xos klassifikatsiyalaydi.

Oziqlantiruvchi quvvat: so`ngra ichki va tashqi quvvatlar vujudga keladi.

Tashqi ruhiy quvvatlar, ya'ni tashqi buyumlar sezgi a'zolariga bevosita ta'sir qilganda vujudga keladigan quvvatdir, deb ko`rsatadi.

Sezgilarning kelib chiqishi va murakkabligi jihatidan besh turli tashqi quvvatni Forobiy

quyidagicha talqin qiladi:

teri-badan sezgisi;

ta'm bilish sezgisi;

hid bilish sezgisi; _.' nutq sezgisi (eshitish sezgisi nazarda tutiladi);

ko`rish sezgisi.

Bularning hammasim Forobiy sezish quwati deb ataydi,

Ichki quwatlariga:

- 1) xotira-tasawur quwati,
- 2) xayol quwati,
- 3) tuyqu, emotsiya quwati,
- 4) nutq quwati,
- 5) quwat notiqqa tarkibida mantiqiy fikrlash quwati.

Bu Forobiy fikricha, mantiqiy operatsiyalarni bajarib, murakkab narsalarni bilib olish uchun xizmat qiladi. U, insonda kishining qazabi va nafratlanishi, ya'ni his-tuyqusini boshqaruvchi quwatlar mavjud ekanligini aytib o'tadi.

Xayol qilish, so'zlash, fikr yuritish, aql quwatini Forobiy faqat inson-ga xos deb to'g'ri tushunadi. Forobiy odam organizmining markazi yurak-dir, chunki yurak butun tana va uning a'zolarini qon bilan ta'minlaydi, qon yurak orqali, butun organizmga tarqaladi. Ikkinchi markaz miyadir. Miya ham qon bilan tirik bo'lgani singari, yurakka bo'ysunadi, ya'ni yurakdan qon oladi. Lekin, shu bilan birga, u butun organizm va uning a'zolariga rahbarlik qiladi, o'z buyrug'iga bo'ysundiradi, deb ta'kidlaydi.

Forobiyning bu fikrlaridan, birinchidan, insondagi ruhiy jarayonlar bilan fiziologik-anatomik jarayonlar psixika bilan organizm o'zaro bo'liq holda mavjud, degan xulosa, ikkinchidan yurak insonning biologik hayotini, miya esa uning ruhiy-ma'naviy hayotini boshqarib turadi, degan xulosa kelib chiqadi.

Forobiyning bu ta'limoti ruhiy jarayonlarning paydo bo'lishini nerv-fiziologik jarayonga bo'liq ekaniini ko'rsatadi. U tashqi olam, muhit, odam organizmi o'zaro sababiy bo'liqligini yoritib berishga harakat qiladi va u o'zining psixologik ta'limotida o'rta Osiyo, Eron, Hindiston va qadimgi Gretsiyaning tabiiy-ilmiy bilimlar sohasida erishgan yutuqlariga suyanadi.

Forobiy ruhiy jarayonlarni psixolog sifatida emas, balki faylasuf sifatida talqin qiladi, chunki u davrda psixologiya hozirgidek mustaqil fan hisoblanmay, balki umumiy falsafiy bilimlar tuzilishiga kirgan edi. Uning bilish jarayonining ikki bosqichi hissiy va aqliy bilish talimoti, ayniqsa, muhimdir. U hissiy bilishni sezgilar orqali aniq va moddiy narsalarning bevosita ta'siri natijasida hosil bo'ladi, degan bo'lsa, aql orqali bilish aniq moddiy jismlar

orqali emas, ulaming ta'sirisiz va ulardan tashqari faqat ruhiy obrazlar asosida vujudga keladi, deb uqtiradi. Forobiy «Aql ma'nolari haqidagi risola»sida aql-intellekt tushunchasini birtomondan, psixikjarayon ekanligini va ikkinchi tomondan. u tashqi ta'sirning, ta'lim-tarbiyaning natijasi deb anglaydi. Uning fikricha, «Aql faqat insongagina xos bo`lgan tu□ma quwat - ruhiy kuch bilan bo□liqdir. Inson tushunish, fahmlash,

muhokama qilish. o`ylab topish, fikrlash quwatiga ega va bu xususiyatlar bolaning o`sib, kamolga yetib borishi bilan rivojlanib boradi» (M. Xayrul-layev. «Forobiy ruhiyjarayonlar va ta'lim-tarbiya to`g`risida», «o`qituvchi» nashriyoti, - T., 1967-y.).

Forobiy «Fozil odamlar shahri», «Hikmat asoslari», «Aql ma'nolari» kabi asarlarida inson psixikasi haqida falsafiy mushohadalaryuritadi. Foro-biyning ruhiy jarayonlar va dunyoni bilish haqidagi fikrlari hozir ham psixologiya fanida katta ahamiyatga egadir.

Forobiydan keyin jahon madaniyatiga ulkan hissa qo`shgan olimlardan biri buxorolik **Abu Ali ibn Sinodir**. U tibbiyot, falsafa, psixologiya, matematika kabi fanlarning rivojlanishiga e'tibor berdi. U mavjudodni, ya'ni bar-cha mavjud narsalarning kelib chiqishi, o`zaro munosabati, biridan ikkin-chisiga o`tishini har tomonlama o`rganadi. Ibn Sinoning fikricha, olam yaxlit murakkab bo`liqdir. Bu bo`liqni hartomonlama tekshirish uchun u zaruriyat, imkoniyat, voqelik va sababiyat tamoyillarini asos qilib oldi. Uningcha, materiyaning eng sodda bo`laklariga bo`linmaydigan shakli to`rtta, ya'ni havo, o`t, suv, tuproqdan iborat. Ularning o`zaro turli xil birikuvi natijasida murakkab moddiy narsalar tashkil topadi, deb yozadi. Bu moddiy narsalarning moddiy asosi bo`lgan havo, o`t, suv, tuproq o`zgarmaydi ham, yo`qolmaydi ham. iMateriya — harakat, vaqt, fazo bi-lan uzviy bo`liqdir, deb ta'kidlaydi. Ibn Sino Aristotelning jon haqidagi ta'limotini tabiatshunoslikdagi va tibbiyotdagi o`sha davrning yutuqlariga asoslanib yangi asosda qayta qurdi. Ibn Sinoning ishlarida «jon» tushun-chasi organizmni sezish, eshitish, ko`rish qobiliyati deb tahlil qilingan. U jon haqida ajoyib ta'limot yaratdi. Bu haqdagi fikrlar uning «Tib qonun-lari» kitobida o`z aksini topgan. Bu o`zining yo`nalishi bo`yicha materia-listik ta'jimotdir. Uluq olim bu kitobida asab tizimining tashqi bo`liq va tananing harakati, tana sezgisini ta'minlab turuvchi bo`liq funksiyasini juda yaxshi tushungan holda psixologik hodisalarni fiziologik jarayonlar bilan bo`liqligi to`g`risidagi fikrlarni birinchilardan bo`lib oldinga surdi. Asab tizimi, bosh miya bu psixikaning yuz berishi asosi deb ko`rsatdi. Tana va muhit, a'zo va uning funksiyasi har doim o`zaro bo`liqlikda bir butunlikdadir, jon miyaning funksiyasi deb takidlad. Ibn Sino bu fikrlarini rivojlantirib ruhiy kasalliklar miya ishining o`zgarishi bilan bo`liqdir deb ko`rsatadi. Olim psixik jarayonlarning markazari miyada degan fikr-ni ilgari suradi. U sezgi markazi miyaning old qismida, xotira markazi miyaning orqa qismida, xayolning markazi miyaning o`rtasidagi jo`yagining oldingi qismida o`ylash, fikrlash bilan bo`liq markaz o`rta jo`yakda,

ixti-yoriy harakatlanishi qobiliyati miyaning orqa jo`yagiga joylashgan», — deb vozadi (Aby
AJH M6H CMHO. «KOHON Bpa<je6H0H HayKH». KH.I.T.AH.y3CCP, 1954.CTp. 134-137).

Ibn Sinoning ruhiy jarayonlar va dunyoni bilish haqidagi fikrlari ham muhim ahamiyatga ega. U dunyoni bilish nazariyasini materialistik asosda tushuntiradi. U bilish sezgilar yordamida hissiy bilish va tushunchalar yordamida fikrlash orqali bilishdan tashkil topadi, deb yozadi. Sezish bu shunday quvvatki, u tashqi narsalarning o'zi boimay, balki bizning hislarimizda vujudga keladi. Sezgida narsa va hodisalarning ayrim tashqi belgilari, aniq tomonlari bilinsa, aql ularning mohiyatlarini, ichki tomonlarini mavhumlashtirish yordamida bila oladi, deb ko'rsatadi. Ibn Sino ham bilishning ikki bosqichi, ya'ni sezgilar va tafakkur jarayoniga alohida e'tibor beradi.

Abu Ali ibn Sino Sharq tabobatida keng qo'llaniladigan «mijoz» tushunchasiga alohida e'tibor berdi. Uningcha, «mijoz» insonning xususiyati uning sifati, tana va ruhga tashqi muhit faktorlarining ta'sirini idrok qilishdir.

U: «Unsurlarning nihoyat darajada mayda boiaklaridagi qarama-qarshi kayfiyatlarning bir-biriga ta'siri ma'lum bir chegaraga yetganda paydo boigan kayfiyatni mijoz deyiladi», — deb ko'rsatadi (Tib qonuniari. A.Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1993-y., 15-bet).

«Mijoz» organizmning ruhiy va jismoniy barqarorligini ko'rsatgan jismoniy va psixik idrok hamda turli ta'sirlarga javob bo'lib, bu so'z qadimgi grek tabibi Gippokrat tomonidan ishlatilgan. Keyinchalik, u organizmda bo'ladigan 4 suyuqlik qon, safro, balqam, qora o't haqida taiimotni ishlab chiqdi.

Ibn Sino tibbiyot muammolarini hal qilishda Gippokrat taiimotiga suyanadi. «Tib qonunlari» asarida bir necha bor tibbiyot fanini otasi Gippokrat fikrlaridan foydalanadi. Ibn Sino organizm tashqi ta'sirlarni idrok qilish va uni organizmni javob reaksiyasini berishda mijozni turlicha, ya'ni: issiq, sovuq, quruq, nam, kuchli va kuchsiz paydo bo'lishini aniqladi. Ular odamda mijoz shaklida tabiiy ravishda bo'lishini va bular orqali odam ovqatlarni, havo haroratini, yoqimli va yoqimsiz narsalarni bir-biridan farq qiladi, deb ta'kidlaydi. «Issiqlik» va «sovuqlik» tushunchasi farq qiladi va issiq mijozli, sovuq mijozli kishilar farqlanadi, deb ko'rsatadi. Yuksak kaloriyalik mahsulotlar, ya'ni: yogli ovqat, qo'y go'shti, tuxum, qant, yonqoq, qora choy qon aylanishini, kuchni, haroratni oshiradigan; sut, mastava, ko'k choy, baliq, o'simlik va boshqalar sovuqlikni oshiradi, deb ularning organizmga, mijozga ta'sirini ko'rsatib beradi. «Issiq odam» tabiatan issiq, bu issiq ovqatlarni, «sovuq odam» tabiatan sovuq bo'lib, u sovuq ovqatlarni iste'mol qiladi, deydi.

«Issiqlik» va «sovuqlik» tushunchasini Ibn Sino inson tanasiga xos deydi. Ular ikki bir-biriga qarama-qarshi funksiyalarni (faollik va sezish, jabr qilish), tabiatdagi o`zgarishlar, shunga o`xshash qarama-qarshi hodi-salarni (yil fasllarining o`zgarishi. issiq, sovuq, muzlash va erish, uyqu va uyqoqlik, yoshlik va qarilik, hayot va oiim) aniqladi.

Ikki bir-biriga qarama-qarshi tushuncha: quruq va namlik tana hamda a'zolaming funksionai holatini, soʻliqi va kasaliigini aks ettiradi, deydi.

«Quruq» — odam organizmdagi suyaklar boʻlsa, «namlik» — bu qon, yoʻ deb ta'kidlaydi. Ibn Sino hatto «turli xalqlarning, turli chehralar»ning, «har bir a'zo»ning mijozini aniqlashga harakat qildi.

Qadimgi grek ta'limotiga binoan mijozning fizik (fiziologik) asosi haqidagi 4 modda, ya'ni olov, havo («yengil» elementlar), suv, yer («oʻtir» elementlar) va uning xususiyatlarini tahlil qilib, olov — issiq va yengil, havo — issiq va nam, suv — sovuq va nam, yer — quruq va sovuqligini va bular asosida mijozni issiq, oʻrtacha va sovuq boʻlishini aniqladi.

Ibn Sino «mijoz» haqidagi ta'limotni ishlab chiqish jarayonida tibbi-yotda buyukgrek olimi Gippokrat tomonidan koʻp ishlatiladigan tempera-ment soʻziga e'tibor qaratdi va u oʻz faoliyatida temperamentning shakila-nishida oʻrab olgan muhit va organizmning individual xususiyatlarini hisob-ga olish kerakligiga e'tibor berdi. Gippokrat kasalni, ya'ni kasal joyni emas, kasallanuvchi kishining organizmini, individual xususiyatlarini va unga ta'sir etuvchi atrof-muhitni oʻrganishga qaratish lozimligi haqidagi fikriga asoslanib ish koʻrdi. U tashqi muhit ta'siri natijasida shakllanadigan moddiy va ruhiy hodisalarni aniqlash muhimligini ta'kidladi va u kishilarni 4 asosiy tipga ajratdi. Bunda Gippokrat organizmdagi qon, saf-ro, balqam va qora oʻtning rolini alohida qayd qildi va ularga asoslanib odamlarni sangvinik, xolerik, flegmatik, melanxolik temperament tipiga ajratadi, ya'ni: organizmida qon koʻp boʻlganlar sangvinik, xoleriklarda safro, flegmatiklarda balqam, melanxoliklarda qora oʻt ahamiyat kasb etishini koʻrsatadi. Shu nuqtayi nazardan «mijoz» bu temperament yoki fe'l, xulq emas, deb ta'kidlaydi.

Gippokrat temperament — inson psixikasining kompleks dinamik xa-rakteristikasi, shaxsning individual psixologik xususiyatlari integratsiya-sidir, deydi. U oʻzida emotsionallik va faollik kabi 2 asosiy komponent-larni birlashtiradi. Emotsionallik va insonning hissiyotini kuchi, barqarorligi va kayfiyatini (xursandlik, azab, qoʻrquv, tushkunlik), faollik esa tashqi muhitga, odamlarga munosabatlaridagi tempi, ritmi, tezligi bilan belgilanadi, deb toʻgʻri ta'rif bergan boisa, Ibn Sino mijoz odam organizmining xususiyatini ifodalanishi, u tashqi muhit faktorlarini sifati, jismoniy va ruhiy idrok qilinishidir degan fikrni ilgari surdi. Mijoz organizm mohiya-tini oʻzida chuqurroq va toiaroq aks ettirishidagi jismoniy va ruhiy tabi-

atning o`zaro munosabatlari shartidir. U turli-tuman ta'mlarni farqlash malakasi va sifati bilan xarakterlanadi, degan □oyani ilgari suradi.

Ibn Sino mijozga dalolat beradigan belgilarni ko`rsatib berishga harakat qildi. U bu belgilar: ushlab, ko`rib sezish, go`sht va yo□dan olinadi-gan (qizil go`sht ko`p boisa, mijozning issiqligi va hoiligidan dalolat

beradi) belgilar, mo ynmg rangi, a'zolanning tuzihshi (issiq mijoz aloma-ti keng ko`krak, qo`l-oyoqlarining kaltaligi), uyquning ko`pligi (ho`llik, sovuqlik; ortiqcha uy□oqlik — quruqlik, issiqlik), harakatlar (harakatning tezligi mijozning issiqligi, sustligi, sovuqligi), nafsoniy quwat (kuchli □azab, serzardalik, zukkolik, tushunuvchanlik, yaxshi fikr yuritish, surbetlik, qattiq ko`ngillilik, dadillik, xursandlik, mardonavorlik, yalqovlikka kam moyilik, ta'sirchanlik — issiqlikdan dalolat beradi. ularning aksi — mijozning sovuqligini ko`rsatadi) mijozning qandayligidan dalolat berishni ko`rsatdi.

Keyinchalik XX asr boshlarida ms fiziologi I.P. Pavlov markaziy nerv sistemasi ustida tajribalar olib borib, u asab tizimining o`ziga xos xususiyat-larini, ya'ni uning ildamligi, muvozanati va barqarorligini, faolligi, plastikli-gi, yarim sharlar orasida o`zaro munosabatlarni aniqlaydi va bu xususiyatlar- ~ ga asoslanib, u oliy asab tizimining 4 asosiy tipini ko`rsatib beradi, ya'ni: 1) kuchli, muvozanatli, epchiltip; 2) kuchli, muvozanatli, sustkashtip; 3) kuchli, lekin muvozanatsiz jo`shqin tip; 4) kuchsiz tip. Asab tizimining bu tiplari Gippokratcha temperament tiplarni to`la va chuqur izohlab berish imkoniy-atini beradi. Temperament tiplari va uning xususiyatlari aniqlandi.

Lekin «mijoz» hozirgacha ilmiy jihatdan yetarli ishianmagan. U **XXI** asrning psixologiya fani oldida turgan asosiy nazariy vazifalaridan biridir. Bu vazifani hal qilish Ibn Sinoning ilmiy qarashlarini rivojlantirish de-makdir. Eng muhimi, temperament inson tabiatining xususiyati inson-ning tashqi dunyo taassurotlarini singdirish xususiyati, shaxsning emot-sional qo`z□aluvchanligi va umumiy harakatchanligi bilan sifatlanadigan individual xususiyat sifatida uni o`zaro munosabatlarni, uning biologik mohiyatini va klassifikatsiyasini aniqlash; 2-dan «issiq» va «sovuq» mijoz haqidagi Ibn Sino qarashlarini ilmiy jihatdan asoslab berishdan iboratdir.

Ibn Sinodan keyingi buyuk ensiklopedist olimlardan biri Abu Rayhon Beruniy (973-1048) ham o`zining falsafiy fikrlarida Forobiy va Ibn Sino kabi insonning ruhiy jarayonlar haqidagi qarashlarga e'tibor berdi. U ham ular kabi to`rtta narsani — suvni, olovni, havoni, yerni moddiy olamning asosi deb ko`rsatadi (M.G.Davletshin, F.R.Abduraxmonov. «Qadimgi Sharq mamlakatlarida psixologik fikrlar taraqqiyoti». T., 1995-y.).

Yuqoridagi buyuk mutafakkirlarning ruhiy jarayonlar haqidagi fikrlari hozirga qadar psixologiya fanining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

XVI-XVII ASRLARDA EMPIRIK PSIXOLOGIYANING PAYDO Bo`LISHI VA DASTLABKI TARAQQIYOTI

XVI asrning oxiri va XVII asrning boshlarida kapitalizm haqida burjua jamiyatining rivojlanishi munosabati bilan arbiy Yevropada falsafa va ilmiy tafakkur sohasida keskin burilish ro`y beradi. Fanda

tajribaga asoslangan yangi oqim (empirik oqim) rivojlana boshlaydi. Ilmiy tafakkurdagi bu burilish, odatda, ingliz mutafakkirlari F. Bekon, Gobbs, Lokklarning, shuningdek, fransuz faylasufi R. Dekartning nomi bilan boʻlingan.

Frensis Bekon (1561 -1725) va Tomas Gobbs (1588-1679)

F. Bekon «ingliz materializmining va umuman tajriba fanlarining» asoschisidir. Bekon, awalo, shuning bilan mashhurki, u oʻrta asr sxolastik falsafasini qattiq tanqid qildi va ilmiy bilimning yangi yoʻllarini belgilab berdi. Bekon taʼlimotiga koʻra, fan, birinchi navbatda atrofda tabiatni, uning baʼzi bir hodisa va qonunlarini oʻrganish bilan shuqullanmoq i kerak. Tabiatni oʻrganish uning ustidan hukmronlik qilish uchun kerak. Tabiatni oʻrganish metodi umumiy oqzaki mulohazalardan emas, balki tajribadan iborat boʻlmoq i kerak. Bekon ratsionalistik deduktiv metodni fanda befoy-da deb inkor qildi va tajribaga asoslangan induktiv metodni asoslab berdi. Bekon oʻzining metod haqidagi taʼlimotini goʻyo Aristotel «Organon»i zid-diga va oʻrniga yozilgandek «Yangi organon» deb atalgan kitobida bayon qildi. Ayni vaqtda Bekon ruh va ruhiy hayot haqidagi masalalarni ham qozqagan. Bekon ruhni ikkiga boʻladi: aqliy va hissiy ruhlar. Birinchisi, ilohiy nafasdan kelib chiqadi, ikkinchisi, moddiy (jismaniy) boʻlib, barcha organik mavjudotlarga xosdir, hayvonlarning tanasi hissiy ruh organidir, insonda esa tana aqliy ruh organi boʻlib xizmat qiladi.

Biroq, aqliy ruh ilmiy bilish predmeti boʻla olmaydi. U faqat teologi-ya — dinning predmeti boʻlishi mumkin.

Bekonning taʼlimotiga koʻra, hissiy ruh moddiydir, lekin issiqlik bilan siyraklanishi natijasida koʻzga koʻrinmaydigan boʻlib qolgan, u suyuqlik-ka oʻxshagan boʻlib, oʻz tabiatiga koʻra havo va oʻtga yaqindir. Bekon ruhning asosiy turadigan joyi miyadir, Jekin nervlar va arteriyalar orqali butun organizm boʻylab harakatlanadi, deb hisoblaydi.

Bekon ruhning qobiliyatlari haqida gapirar ekan, fahm, aql, xotira, istak, irodalarni koʻrsatadi. Lekin uning taʼlimotining butun qismi rivoj-laniirilmagan. Psixologiya masalalarida u ayrim-ayrim tasodifiy mulo-hazalar bilan cheklanib qolgan.

Bekon fizik olam qonuniyatlarini inson psixik hayotiga koʻchirish, psivikani tajriba va kuzatish yoʻli bilan oʻrganish mumkin, deb taxmin qildi. Bekonning fikricha, «birinchi psixik element» (oʻziga xos psixik atom) tasawurdir. Psixologiyaning ideali «tabiiyotdagi atomiar mexani-kasidan namuna olib, «tasawurlar mexanikasini» yaratishdir.

Bekonning tasawurlar mexanikasi haqidagi fikriarini boshqa bir ing-liz faylasuf — materialisti Gobbs yanada mukammalroq rivojlantirdi. *U* ruhiy hayot falsafasining ham, bogosloviyaning ham emas, balki tabiat

fanining predmetidir. Uning fikricha, ruh singan moddiy bo`Imagan mohiyatning bo`lishi mumkin emas. Gobbsning fikricha, psixik hayot-nin" asosini go`yoki o`ziga tortuvchi, jalb qiluvchi (huzur, istak, muhab-batf va ranjitadigan (o`riq, qo`rquv, nafrat) kuchlaridan iborat bo`lgan ehtiroslar tashkil etadi. Psixologik hodisalarning o`zi moddiy tartibdagi faktlardir. Ularning rivojlanishi nutqning rivojlanishi bilan bo`liqdir. Gobbs yangi materialistik psixologiyaning asoschisidir.

Rene Dekart (1596- 1650)

Fransuz faylasufi, matematigi va tabiatshunosi R. Dekart ham Bekon va Gobbslar singari, tabiat fanlaridagi tajriba metodiga katta ahamiyat be-radi. Lekin, ayni vaqtda u ratsionalistik metodning himoyachisi ham bo`lib chiqdi. Dekartning aytishicha, bu metod, hatto tajriba (empirik metodi)dan ham mukammalroqdir. Dekart misol tariqasida deduktiv metodga asoslan-gan, binobarin, eng aniq fan bo`lgan matematikani ko`rsatadi. Dekartning fikricha, to`liq ilmiy falsafa sistemasi, shu jumladan psixologiya ham, faqat ratsionalistik metod asosidagina ko`rilishi mumkin.

Dekart o`zining psixologiya sohasidagi ta'limotini, asosini o`zining «Ruh ehtirosleri haqida» degan asarida bayon qilgan.

Dekart tana bilan ruhni bir-biriga mutlaqo qarama-qarshi deb hisob-laydi. Tananing mohiyati, barcha moddiy narsalarniki singari, o`rin ish`ol qilish, fazoviylikdir, ruhning mohiyati esa tafakkurdir (Dekart sezgi, tasav-vur va irodani ham shunga kiritadi). Dekartning fikricha, ruh faqat inson-Iarga xosdir, hayvonlar esa aksincha, ruhga ega emas. Hayvonlar — mu-rakkabroq mashinadir, xolos. Inson tanasi ham xuddi shunday murakkab mashinadir. Ruhning faoliyati sezgilar, xotira, tafakkur, iroda - o`z qonu-niyatlariga, ya'ni ruhiy qonunlarga binoan ro`y beradi, tananing faoliyati (harakat) esa mexanika qonunlariga binoan ro`y beradi. Shunday qilib, psixik va fiziologik (moddiy) jarayonlar parallel holda ro`y beradi. Shuning uchun ham Dekart XX asrgacha bo`lgan psixologiyada keng tarqalgan nazari-yaning, ya'ni psixofizik paralleiizm ta'limotining asoschisi hisoblanadi.

Dekart ta'limotiga ko`ra, ruh va tananing bir-biri bilan aloqasi ruh-ning tanada bo`lishidan kelib chiqadi, xolos. Dekart ruhning makoni mi-yaning asosida joylashgan shishasimon bez deb taxmin qildi. Dekart za-monasi shishasimon bez faqat odamlardagina topilgan edi. Biroq tez vaqt ichida u bir qancha hayvonlarda ham topildi, albatta, bu

Dekartning ruh va tananing munosabati haqidagi ta'limotini rad etilishiga sabab bo`ldi.

Dekart inson organizmini o`rganishga katta e'tibor berdi. Uning ta'limotiga ko`ra, organizmning faoliyati ayrim-ayrim iplar singari organizmga tarqalgan va bir markazda — miyada birlashadigan nervlar yordami bilan amalga oshiriladi. Shu nervlar sistemasi orqali organizm sezadi,

idrok qiladi va atrofdagi olam hodisalarini biladi. Nerv iplari orqali miya-dan u yoki bu javob — mushak harakatlariga beriladi. Masalan, Dekart birinchi bo`lib, nerv-fiziologik jarayonlarning mexanizmini aniqladi, fiziologiyaga «refleks» tushunchasini kiritdi. Xususan, keyinchalik «shart-li reflekslar» deb nom olgan nervlar o`rtasidagi yangi bo`lanishlar mexanikasini ham u tasvirlagan.

Shuning uchun ham rus fiziologi I.P. Pavlov o`z institutida fransuz faylasufi Dekartning haykalini o`rnatgan.

Dekart tajribaga asoslangan tekshirish yo`li bilan hosil qilinadigan bilimlarga katta ahamiyat bergan. Lekin shuning bilan birga, matematika va falsafaga doir eng umumiy tushunchalar tajribadan hosil qilinmaydi, balki ular bizda tu`ma holda mavjuddir. Bu yerda Dekart Platon va o`rta asr realislari tomonidan tar`ib qilingan «tu`ma ideallar* haqidagi ta'limotni quwatlantirdi.

Shunday qilib, Dekart psixika (ruh) haqidagi ta'limotida o`taketgan idealist, tabiat haqidagi, hayvon va inson haqidagi ta'limotda esa mexa-nistik materialist edi.

Xullas, Dekart mutafakkir sifatida bir oyo`i bilan o`rta asrlarda, ik-kinchi oyo`i esa Yangi davrda turgan deyish mumkin.

Jon Lokk (1632-1704)

Ingliz olimi va pedagogi Jon Lokk Bekon kashf qilgan ilmiy metod-ning bevosita davomchisi edi. Lokk psixologiya ham boshqa tabiat fanlari singari, o`zaki mulohazalarga emas, balki tajribaga asoslanmo`i kerak, deb hisoblaydi. Shuningdek, u ruhning va uning kuchlarining asl mohiyatini bilish mumkinligini inkor qildi. «Men, — deydi Lokk, — ruhning mo-hiyati nimadan iborat yoki hayotiy ruhimizning qanday harakatlari sezgi-larga yoki tasawurlarga olib keladi degan tekshirishlar bilan o`zimni qiy-nab o`tirmayman, chunki bu quruq mavhum fikr yurgizishdir». Lokkning aytishicha, faqat ruhiy hodisaiarni o`rganish kerak. Bu hodisalarni o`rganishning birdan-bir metodi tajriba va kuzatishdir.

J. Lokkning asarlari tufayli psixologiyada empirik tajribaga suyangan psixologiya deb ataladigan yangi oqim paydo bo`ldi.

Lokkning fikricha, asosiy hamda birlamchi psixik hodisa sezgidir. Ruhiy hodisalarning barcha qolgan turlari, qanchalik murakkab bo`lmasin, faqat sezgilarning bir-biriga munosabati va qo`shilishidir. Ruhda (Platon va Dekart aytganidek) tu`ma ideallar yo`q. Ruh o`zining

barcha ideallarini tashqi tajnba sezgilaridan (birlamchi sifatlar) va qayta ishlangan ichki tajribadan, refiekslar, xotira, farq qilish, taqqoslash, murakkabasawurwaboshqalardan (ikkiamchi sifatlar) hosil qiladi. Yangi tuqilgan bolaning ruhi go`yo hech narsa yozilmagan toza qoqoz yoki toza taxtdir, lekin tarbiyachi va hayot tajnbasi bunga sezgilar orqali xohlagan narsani yozishi mumkin.

Sezgilar haqidagi ta'limotida J. Lokk birlamchi va ikkilamchi sifatlar-ea ta'rif berdi. Narsalarning sezgi organizmlariga bevosita ta'sir etishi natijasida hosil bo'ladigan sezgi obrazlari birlamchi sifatlar yoki obrazlar deb ataladi; bu obyektiv sifatlar. Lokk birlamchi yoki obyektiv sifatlarga harakatni, o'tkazmovchanlikni, zichlikni, zarrachalarning ulanishini, figu-rani, hajmni va boshqalarni sezishni kiritadi. Lokk taiimotiga ko'ra, ikki-lamchi yoki subyektiv sifatlar «narsalarning o'zida emas», balki birlamchi sifatlarga bo'liq bo'lib, subyektiv ravishda yaratiladi.

M.V. Lomonosov birlamchi va ikkilamchi sifatlar haqidagi ta'limotni tanqid qilib chiqdi. Uning ta'limotiga ko'ra, ikkilamchi subyektiv sifatlar yo'q: bizning hamma sezgilarimiz obyektivdir.

Ingliz faylasufi J. Berkli (1689—1753) va uning izdoshlari Lokkning ikkilamchi sifatlar haqidagi ta'limotini haddan oshirib yubordilar. Ular-ning ta'limotiga binoan, bizning hamma sezgilarimiz subyektiv bo'lib, ongimiz tomonidan yaratilgandir.

J. Lokk hodisalarning tasodifiy bir vaqtda sodir bo'lish natijasida tasav-vurlar o'rtasida hosil bo'ladigan bo'lanishlarni belgilash uchun birinchi bo'lib, psixologiyaga «assotsiatsiya» terminini kiritdi.

Xristian Volf (1679-1754)

Tajriba psixologiyasining paydo bo'lishi bilan awalgi ratsionalistik psixologiya darhol o'z kuchini yo'qotmadi. Ratsionalistik psixologiya o'rta asr o'oyalari hamda ratsionalistik metod haqidagi Dekart taiimotining ta'sirida, ruh haqidagi ta'limot sifatida, empirik psixologiya bilan birgalikda ya-shashni davom ettirdi. Shuning uchun ham nemis faylasufi X. Volf ikki psixologiya fanining — «ratsionalistik» va «empirik» psixologiyaning bir-galikda yashashi qonuniyligi haqidagi fikrni ilgari surdi. U o'zining «Ratsionalistik psixologiya» va «Empirik psixologiya» degan ikkita katta asa-rida bu ikki oqimni asoslab beradi. Ratsionalistik psixologiyaning pred-meti ruh va uning mohiyatidan iborat. Uning metodi esa aqliy-ratsionalistik metoddir. Ratsionalistik psixologiya falsafa fanlari sistemasiga kirishi kerak. Empirik psixologiyaning predmeti ruh hodisalarini, ya'ni ichki tajriba faktlarini kuzatish va tajribaga suyanib o'rganishdan iborat. Volf ta'limotiga ko'ra, empirik psixologiya tabiat fanlari sistemasiga taalluqlidir.

Umuman, shuni aytish kerakki, XVIII asrda Yevropaning barcha mam-lakatlarida,

ayniqsa, Angliyada empirik psixologiya yagona hukmron psi-xologiya sistemasi boiib qoldi.

Metafizik ratsionalistik psixologiyaning masalalari ba'zi bir faylasuflar (Leybnits, Kant va boshqalar) tomonidan bahs qilinadigan boiib qoldi va o`shalar orqaligina idealistik psixologiya namoyandalariga o`z ta'sirini o`tkazdi.

XVII-XVIII ASRLAR PSIXOLOGIYASIDAGI MATERIALIZM

Fandagi, shu jumladan, psixologiyadagi yangi yo`nalish, ya'ni tajri-baga asoslanish materialistik psixologiyaning taraqqiyotiga yo`l ochdi.

Yuqorida aytilganidek, ingliz materialisti Gobbs psixik hayotni materialistik tushunishni asoslashga urindi. Lokk psixologik ta'limotining negi-zida ham materialistik tendensiyalar yotadi. Dekart ruhiy hayotga nisbatan mexanistik-materialistik qarashlarni asoslashga intildi.

XVII asr fransuz materialistlari

XVIII asr fransuz materialistlari Kondilyak (1715— 1780), Kabanis (1757-1808), Lametri (1709-1751), Gelvetsii (1715-1771), Golbax (1723—1789) psixika haqida izchil materialistik ta'limot yaratdilar.

XVIII asr fransuz materialistlari birdan-bir asos - materiya deb ta'lim berdilar. Ular materiya tushunchasini qadimgi grek materialistlaridan olgan edilar, ya'ni materiya atomlardan tashkil topgan bosh negizdir deb fikrladilar. Tabiatdagi har xil narsalar faqat bitta materiyaning ko`rinishidir, deb qaradilar. Inson, tabiatning bir qismi sifatida, o`zining ham jismoniy, ham psixik mohiyatiga ko`ra moddiydir, deb tushunildi. Bu materialistlar ruhning mustaqil holda mavjud bo`lishini inkor qildilar va psixik jarayon-larning mohiyatini fiziologik jarayonlarga tenglashtirib qo`ydilar. Fransuz materialistlarining qoidasi psixika miyaning fiziologik jarayoni, u moddiy jarayondir, degan fikrdan iborat. Bu qoida spiritualizm va umuman idea-lizmga, uning moddiy bo`lmagan psixika va ichki tajriba haqidagi ta'limotiga qarama-qarshi qo`yilgan edi. Lametri (vrach) aniq materiiallarga, ayniqsa, patologiya sohasidan olingan malumotlarga asoslanib o`zining «Inson — mashina» degan mashhur kitobini yozdi. Asarda u shunday deb yozadi: «Ruhning barcha qobiliyatlari miyaning va butun gavdaning tuzilishiga bo`liq bo`lganligi *uchun* ravshanki, ular shu tuzilishning o`zidan iboratdir».

Psixikani fiziologik jarayonlar bilan bunday tenglashtirish Kabanis to-monidan uning «Insonning jismoniy va axloqiy tabiati o`rtasida munosa-bat» nomli asosiy asarida keskin qo`yiladi. Buni Kabanis quyidagicha ifodalaydi: «Fikrni keltirib chiqaradigan jarayonlar haqida aniq tushuncha hosil qilish uchun oshqozon va ichaklar ovqat hazm qilganday, jigar o`t ajratib chiqarganday, quloq oldi, ja`n osti va til osti bezlari so`lak ajratgan-day bosh miyani

ham faqat fikr ishlab chiqarishga tayinlangan alohida organ deb qaramoq kerak. Biz bosh miya ma'lum ma'noda taassurotlarni qaytadan ishlaydi, u organik holda fikr ajratib chiqaradi, deb hisoblaymiz*.

Biz bunday fikrlarni XVIII asrning boshqa materialistlarida ham uchratamiz. Bunda, XVIII asr materialistlari psixik hayotning barcha hodisa

va jarayonlari, barcha tabiat jarayonlari va hodisalari singari, mexanika qonunlari bilan tushuntiriladi. Engels XVIII asr fransuzlarining kamchi-liklari haqidagi mulohazalarida shunday deydi: «o`simlik va hayvon or-ganizmi juda kam tekshirilgan edi, uning ishlari sof mexanistik sabablar bilan tushuntirilar edi. Dekartning nazarida odam hayvon bo`lgani singa-ri, XVIII asr materialistlarining nazarida odam mashina bo`lgan. Psixik hayotni mexanistik tushunishning sababi shundaki, XVIII asrda boshqa fanlar orasida eng taraqqiy qilgani mexanika edi. Fransuz materialistlari odamda ro`y bergan hamma hodisalarni shu mexanika qonunlari asosida tushuntirishga urindilar. Fizika, kimyo, biologiya fanlari o`sha vaqtlarda endigina bosh ko`tara boshladi. F. Engels fransuz materialistlarining me-xanistik qarashiari asossiz deb ko`rsatadi.

XVII va XVIII asrlarda psixologiya (falsafaning qismi sifatida) Kiyev-Mogilyan akademiyasida (1632—1815) va Moskvadagi Slavyan-Grek-Latin akademiyasida (1687—1814) o`qitish predmetiga aylandi.

Bu akademiyaarning professorlari psixologiyaga oid (asosan talabalar uchun qo`llanma tariqasida ko`pgina asar yozganlar), ularda ruh haqidagi metafizik mulohazalar emas, balki tajriba qilib ko`rish mumkin bo`lgan ba'zi psixik hodisalar haqidagi kuzatishlardan olingan ma'lumotlar asosiy o`rinni egallagan edi. Masalan, kiyevlik olimlar inson aqiiy faoliyatida tashqi tajriba-ga alohida e'tibor berdilar. Ular tafakkur faoliyati faqat sezgilar asosidagina ro`y berishi mumkin, deb hisobladilar. Lokkdan 45 yil oldin (1690-y.) In-nekenti GizeL asarida quyidagicha qoida yozilgan ekan: «Agar sezgillardagi narsalar bo`lmaganda edi, intellektda (inson aqlida) hech narsa bo`lmas edi».

Endi shu narsa maMumki, Kiyev olimlari I. Myullerdan 200 yil ilgari sezgi organlarining maxsusligi haqidagi masalani qo`ydilar va uni hal qi-lishga intildilar. Innekenti GizeLning talqin qilishicha, sezgi organlarin-ing maxsusligi bu organlarga tashqi olamdagi (obyekt) predmet va hodi-salarning ta'sir etishi tufayli paydo bo`lgan, Kiyev faylasuflarining asar-larida monokulyar va binokulyar ko`rish haqidagi, xotira tasawurlari va xayol tasawurlarining farqlari haqidagi, emotsiyalaming fiziologik asos-lari haqidagi, iroda va uning emotsiya hamda tafakkurning birlashishidan rivojlanishi haqidagi masalalar ham talqin qilingan.

Kiyev akademiyasining olimlari Dekart ta'siriga berilmadilar, hay-vonlarda ham ruhiy

hayotning borligini ta'kidladilar. Ular inson psixika-sining hayvon psixikasidan muhim farqiga to`xtalib, insonga nutq va aqlli iroda xosdir, deb ta'kidladilar.

Moskva—Slavyan—Grek—Latin akademiyasida o`quv ishlari (xususan psi-xologiya bo`yicha ham) Kiyev—Mogilyan akademiyasi namunasida o`tkazildi.

Psixologiyaning dastlabki kurslari Ioannikiy Lixud tomonidan asosan Aristotel, Ioan Damaskin va Foma Akvinat ruhida yozilgan edi. Keyin-

chiiik (taxminan 1700-yillarda) Feofilakt Lopatinskiy va boshqalarning asarlarida Dekart, Volf, Leybnits va dastlabki empirik oqim psixologlarining ta'siri ko'zga tashlanadi. F. Lopatinskiy o'zining ruh haqidagi mulohazalarida ovqatlanish haqida, qon aylanish haqida, temperament haqida va turli yoshdagilarning xususiyatlari haqidagi ta'limotni bayon qiladi. Tashqi va ichki hislarni tekshirishga alohida e'tibor beriladi.

Psixologiya kurslarida asosiy o'rinni ruh, aql va iroda haqidagi boblar ishlatilgan edi.

XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshlariga kelib, Moskva hamda Kiyev akademiyasining olimlarida o'rta asr ratsionalistik psixologiyasidan faqat inson psixik hayotiga oid barcha hodisalarning qayri jismaniy substansiyasi hisoblangan ruh haqidagi ta'limot qoldi, xolos. Bu idealistik psixologiya edi. Biroq, XVIII asr rus psixologiyasida materialistik qarashlar tashkil topa boshlaydi. o'sha zamon materialistik psixologiyasining eng ko'zga ko'ringan vakillari M.V. Lomonosov hamda A. P. Radishchevlardir.

M.V. Lomonosov (1711 — 1765) o'zining asarlarida psixologiya masalalariga, xususan, sezgilar sohasiga katta e'tibor berdi va bir qancha hodisalarni materialistik jihatdan tushuntirdi. Masalan, sezgilarning manbai sezgi organlarimizga tashqi predmetlarning fizik ta'sirotidir, deb ko'rsatdi. U sezgilar inson tomonidan atrofdagi olamni bilishning shartidir, chunki ular inson ongiga bo'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lgan moddiy predmetlarning miyaga bevosita ta'sir qilishining natijasidir, deb hisobladi.

Lomonosov o'z zamonasida keng tarqalgan sezgilar sohasidagi, «bir-lamchi va ikkilamchi sifatlar» haqidagi ta'limotga qarshi chiqdi.

Uning ta'limotiga ko'ra, ikkilamchi subyektiv sifatlar yo'q. Bizning barcha sezgilarimiz obyektivdir.

A.P. Radishchev (1749-1802) asosan inson tabiatini tushunishdagi dualizmga, ruhiy hayotni moddiy hayotdan ham miyadan ajratib qo'yishga, nutqni tafakkurdan ajratib qo'yishga qarshi chiqdi.

U psixikani miyadan ajratish mumkin emas va uning manbai hissiy idrok qilinadigan olamdir, deb ta'kidladi. «Ruh tan bilan birgalikda o'smaydimi, uning bilan birga ulayib mustahkamlanmaydimi, uning bilan birga so'lib o'tmaslashmaydimi? Sen barcha o'z tushunchalaringni his-dan olmaysanmi?» — deb yozgan edi u. Miya — psixikaning moddiy asosi, busiz inson aqlli mavjudod bo'la olmaydi.

Radishchev inson ongining taraqqiyotida nutqning katta ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlagan, nutq «fikrlarni bir joyga to`plash vositasidir; modomiki, narsaga nom berilmas ekan, narsa haqidagi fikr so`zlar bilan ifodalanmas ekan, u bizning aqlimizga yotdir va busiz bizning aqlimiz ishga solinmaydi*.

XIX asrning boshidan boshlab maorifning o`shish bilan psixologiya bilimlari sistemasida empirik psixologiya hukmron mavqegini egallay boshladi, buning ichida esa materialistik olimlar tez o`sa boshladi.

XIX VA XX ASRLARDA PSIXOLOGIYA TARAQQIYOTI

XIX va, ayniqsa, **XX** asrlarda psixologiya faqat empirik (tajribaga asoslangan) fan sifatida taraqqiy etadi. Bu davrda uning predmeti, ya'ni o`rganadigan voqelik sohasi kuchli ravishda kengaydi, bu fanning alohida yangi sohalari paydo bo`ladi va shakllanadi, yangi, yanada samaraliroq tekshirish metodlari kashf qilinadi. Psixologiyaning bergan ma'lumotlaridan - amaliy faoliyatning turli sohalarida foydalanila boshlandi. Ayni vaqtda, XIX va XX asrlarda idealizm bilan materializm o`rtasidagi kurash yanada chu-qurlashadi, bu kurashning yutuqlari esa falsafaning tantanasi va mustahkamlanishi uchun idealizmga qarshi umumiy kurashning vositasi bo`lib qoladi.

Assotsiativ psixologiya

Bekon va Gobbsdan boshlab empirik psixologiyaning vazifalaridan biri psixik hodisalar tarkib topgan elementlarni aniqlashdan iborat edi. Yuqorida aytilganday, Bekon bilan Gobbs tasavur hamda sezgini shunday elementlardir, deb hisobladilar. Psixologlar psixik elementlar mu-rakkab struktura (tarkib) va jarayonlarga birikishida bo`ysunadigan qonun-larni topishga intildilar. Masalan, Gobbs psixik hodisalar intilish va qo-chish qonuniga bo`ysunadi, deb hisoblagan.

XVIII asrning ikkinchi yarmida ingliz psixologlari Yum va Gartli har xil psixik hodisalar va elementlar o`y tasawurlarning yaxlit bo`lib birlashishining asosiy qonuni sifatida assotsiatsiyalar haqidagi ta'limotni ilgari surdilar. Assotsiatsiyalar haqidagi bunday ta'limot bir vaqtda idealistik, ham materialistik yo`nalishda paydo bo`ldi. Idealistik yo`nalishning vakili (va umumanassotsiatioqimning asoschisi) David Yum (1711 — 1776) edi. Uning ta'limotiga ko`ra, ongning barcha murakkab hodisa va mahsullari va o`zining «men» ekanligini (o`z-o`zini) anglash, o`zaro tashqi bo`lanishlar — assotsiatsiyalar bilan bo`langan «tasavur birikmalari» dir, xolos.

Materialistik oqimning vakillari David Gartli (1705-1757) va uning shogirdi Jozef Pristli (1733—1804) edilar. Ular assotsiativ tasavvurlarni miyadagi fiziologik

boʻlanishlarga tenglashtirib qoʻydilar. Gʻartli psi-xologiyaga ruhning fizikasi deb qaradi.

Pristli barcha psixik jarayonlar miyaning tebranishlaridir, deb jar sol-di. U psixik va fizik hodisalar oʻrtasidagi prinsipial farqni inkor qildi va psixologiyaga fiziologiyaning bir qismi deb qaradi.

Assotsiatsiyalar va ularning inson psixik faoliyati tarkibidagi muhim roli haqida ta'limot XIX asrda juda keng tarqaldi. Empirik psixologiya-ning ichida «assotsiativ psixologiya» deb atalgan alohida oqim paydo bo`ldi. Bu oqim XIX asrning uch choragi mobaynida hukmron mavqeini egallab qoldi. XIX asrda assotsiativ psixologiyaning tarafdorlari Angliyada Jems Mil (1773-1836), Jon Styuart Mil (1806-1873), Aleksandr Ben (1818-1903), Gerbert Spenser (1820-1903) edilar. Buiarga Fransiyada T. Ribo (1829—1916), Germaniyada Teodor Sigen (1862—1950) larni va qisman Yulius Ebbingauzni (1850-1909) ham kiritish mumkin.

Assotsiativ psixologiyaning vakillan barcha murakkab psixik jarayon-lar (xotira, tafakkur va nutq, xayol va iroda) bir xil birlamchi psixik ele-mentlar bo`lgan sezgilardan va ularning nusxasi bo`lgan tasavvurlardan hosil bo`ladilar, deb da'vo qildilar. Ayrim sezgi va tasavurlar assotsiatsi-yalarning qonunlariga binoan, o`zaro mexanik bo`lanishlar bilan bir-lashadilar. Masalan, xotira jarayonlari assotsiatsiyalarga tenglashtirib qo`yiladi, ya'ni esda qoldirish yangi assotsiatsiyalar hosil qilishdir, esga tushirish esa awal mustahkamlangan assotsiatsiyalaming jonlanishidir. Assotsianistlarning fikricha, tafakkur ruhning alohida bir qobiliyati yoki maxsus psixik qobiliyati emas, tafakkur ham faqat tasavvurlaming assot-siatsiyalar qonuniga binoan harakatlanishidir. Masalan, muhokama faqat ikkita tasavvurning assotsiatsiyaga binoan bo`lanishidir. Bunda ongning boshqa momentlari yo`q. Xulosa chiqarish ikki yoki bir qancha hukm-larning assotsiatsiyasidir, bulardan ham assotsiatsiya bo`yicha yangi hukm hosil qilinadi, ya'ni xulosa chiqarildi. Tushunchalar ham so`zlarning bir qancha o`zaro o`xshash tasavvurlar bilan bo`lgan assotsiatsiyasi (bo`lanishi)dir, deb ta'riflanadi.

Assotsiativ psixologiya vakillarining fikricha, nutq ham tasavvurdir. Masalan, Ebbingauzning aytishicha, nutq bu «ikki elementning» mus-tahkam assotsiatsiyalari bo`lib *qo`shilishidn*; birtomondan, so`z vagaplar-ning ma'noIari bilan, ikkinchi tomondan, esa so`z va gaplarning narsalar bilan birikishidir. Gap va so`zlaming haqiqiy mohiyati nutq organlari faoliyati tufayli hosil bo`ladigan, «ohang va shovqinlar»dan va bu faoliyat natijasida harakat va holatni sezishdan, ya'ni eshituv va kinestetik yoki nutq ta'sirotlaridan iboratdir.

Qayd qilingan har ikkala so`z elementlari ham o`zaro mustahkam assotsiatsiyalar bilan bo`langan, deb ta'kidlaydi Ebbingauz. Nutq jara-yonlarida, ya'ni fikrning shakllanishida, fikrni o`zgalarga bayon qilishda va o`zgalaming fikrini o`zlashtirishda assotsiativ jarayonlar,

alohida tasav-vurlar, xususan so`zlarning asosiy elementlari bo`lgan harakat (kinetetik) tasavurlar bilan tovush tasavvurlari o`rtasida bo`lanishlar hosil bo`ladi. Nutq maxsus funksiya sifatida tafakkur bilan tashqi — assotsiativ bo`lanishlardan tashqari hech qanday munosabatda bo`lmaydi.

Bu psixologlarning ta'limotiga ko`ra, diqqat ongimizda qolgan barcha tasawurlarni siqib chiqargan, qandaydir bitta tasawurlar guruhining hukm-ron bo`lishi bilan izohlanadi, emotsiyalar xush va noxush hislarni anglash bilan birlashgan sezgi hamda tasawurlarning yi□indisidir va hokazo. Assot-sionistlar inson shaxsining o`zini ham o`z tanasini sezishga va shunga mos keladigan tasawurlarga («tasawurlarbirikmasi»ga) asoslangan ancha barqaror va doimiy psixik hodisalar komplekslari deb tushundilar. Assotsiativ psixologiya vakillarining xizmati shundan iboratki, ular ongning yuksak murakkab jara-yonlarini, ya'ni tafakkur, nutq, va irodalarni tajriba asosida (asosan o`z-o`zini kuzatish yo`li bilan) o`rganishni diqqat markazida tutdilar.

Biroq keyinchalik assotsiativ psixologiya vakillari va boshqa psi-xologlarning bu ta'limoti amalda o`zining yaroqsizligini ko`rsatdi. Psixik hayotning murakkab hodisalarini faqat assotsiativ jarayonlarga tenglash-tirib qo`yish mumkin emasligi ma'lum bo`ldi.

Tafakkur jarayonini har tomonlama analiz qiiish shuni ko`rsatdiki, tafakkurda mavjud bo`lgan ba'zi momentlarni tasawurlarning oddiy as-sotsiatsiya yo`li bilan oddiy bo□lanaverishlariga tenglashtirish mumkin emas va shu momentlar bilan tafakkur oddiy assotsiativ jarayonlardan tubdan farq qiladi.

Biz assotsiativ jarayonda, awalo, tasawurlar harakatini ko`ramiz, bunda ongimizda yangidan hosil bo`lgan har qanday tasawur awalgi tasawurlar yoki idrok tufayli hosil bo`ladi. Lekin bir xil turtki (idrok yoki tasavvur) orqali birin-ketin paydo bo`lgan tasawurlar o`z yo`lida har xil yo`nalishga ega bo`lishlari mumkin.

Birinchidan, tafakkurda ham albatta, tasawurlar yoki boshqa psixik mahsullarning harakati sodir bo`ladi. Lekin bu yerda bu harakat awalgi idrok va tasavvurlar turtkisi sodir bo`lmasdan, balki dastawal qo`yilgan maqsad va vazifa bilan belgilanadi hamda boshqariladi. Tafakkur maqsadga muvofiq yo`naltirilgan jarayondir. Tafakkur jarayoni hamma vaqt birorta masalani hal qilishga yo`naltirilgan bo`iadi.

Ikkinchidan, assotsiativ jarayonlar esa passiv jarayonlardir. Assotsiat-siv qonunga binoan tasavvurlar harakati go`yo o`z-o`zicha ro`y beradi, bu harakat oldindan belgilanmasdan, ongli kuch sarflamagan holda borave-radi. Agar tasavvurlarning assotsiativ oqimida faollik bo`lsa ham, u beix-tiyor faollikdir.

Bu o`rindagi beixtiyor faollik shaxsning emotsional holati bilan yoki mavjud tasawurlar

tufayli ro`y beradigan emotsional momentlar bilan belgilanadi.

Tafakkur esa, aksincha, oldindan ongli kuch (diqqat) sarflash yo`li bilan sodir bo`ladigan faol jarayondir. To`g`ri, tafakkur jarayonlaridan ham passiv momentlar bo`ladi, lekin ular bu o`rinda faqat qo`shimcha va

yordamchi ahamiyatga ega bo`ladilar. Passiv momentlar tafakkur mohiyatini belgilab bermaydilar, ular birlamchi emas, balki ikkilamchidir, ko`pincha aqliy taraqqiyotning yuksak bosqichlarida paydo bo`ladilar.

Uchinchidan, assotsiativ jarayonlarda faqat esga tushirish tajribadan hosil bo`lgan, sezilgan va idrok qilingan narsalardan nusxa ko`chirishgina bordir. Tasawurlar assotsiatsiyasi faqat reproduktiv (takrorlovchi) jara-yondir. Bu jarayonlar ongimizda yangi mazmun hosil qilmaydi.

Tafakkur mahsuldor (produktiv) jarayondir.

Bunda ongimiz yangi mazmunga, yangi mahsulotga ega bo`ladi. Bu yangi mahsulot obyektiv borliqning shunday momentlarini aks ettiradiki, bu momentlarni bevosita sezgi organlari orqali bilish mumkin emas, bino-barin, tasawurlarda ham takrorlash mumkin emas.

Eksperimental psixologiya

Ma'lumki, XIX asr fizika, biologiya, fiziologiya, kimyo va boshqa tabiat fanlarining gurillab o`shishi bilan xarakterlanadi. Fanda paydo bo`lgan eksperi-mental metodning keng qo`llanishiga fanning bunday o`shishiga yordam berdi.

XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlaridayoq, psixologlar o`rtasida psixik hodisalarni o`rganishda eksperimentni tatbiq qilish mumkin emas-mikan, degan masala maydonga chiqdi.

Bu masala bo`yicha faylasuf Kant o`z fikrini aytdi. Uning fikricha, psi-xologiyada eksperimentning bo`lishi mumkin emas, chunki psixik hodisalarni o`lchash mumkin emas, ularga matematikani tatbiq qilish mumkin emas.

Psixik hodisalarni o`lchashning mumkinligi, binobarin, psixologiyada eksperimentning bo`lishi mumkinligi haqida nemis psixologi I. Gerbart (1776-1841) ijobiy fikr aytgan. U «psixologiyada matematikani tatbiq qilish mumkin va zarurligi haqida» shunday degan: «Mening tekshirish-larim amalda faqat psixologiyaning o`zi bilan cheklanib qolmasdan, balki fizikaga va umuman tabiat fanlariga ham qisman aloqadordir».

Gerbartning fikricha, asosiy psixik element tasawurdir, qolgan bar-cha jarayonlar — hissiyot, iroda, tasawurlar kombinatsiyasidan va muno-sabatlaridan iboratdir. Ruhiiy holatlar doimo o`zgarishjarayonida bo`ladilar. Tasavvurlarning bu doimiy o`zgarish va almashish jarayonida ma'lum darajada doimiylik qonuniyati bor. Bu doimiylik miqdori tomonini o`lchash

mumkin. Shuning uchun ham, Gerbartning fikricha, psixologiyaga mate-matikani tatbiq qilish mumkin.

Gerbart garchan psixologiyada eksperimentdan foydalanishning zarur-ligi va foydaliligini isbotlagan bo`lsa ham, lekin uning o`zi bu metoddan foydalanmadi.

Veber va Fexner

Psixologivada eksperimentni tatbiq qilish bo'yicha dastlabki ishlarni fiziolog Veber (1796-1878) va fizik Fexner (1803-1887) laramalga oshir-dilar. Veber va Fexnening maqsadi tashqi ta'sirotlar (fizik omillar) va ularning muvofiqi — sezgilarning o'zaro munosabatlari sohasidagi qonu-niyatlarni topishdan iborat edi. Fexner eksperimental metodlar asosida sezgilarning ortib borishi bilan ularni qo'zqatuvchi taassurotlar ta'siridagi qiyosiy munosabatni aniqlab, sezgi qo'zqatgich logarifmasiga proporsionaldir degan psixofizik qonunni kashfetadi. Veberva Fexnerlar o'tkazgan tajribalar «Psixofizika» degan alohida fanning paydo bo'lishiga olib keldi.

Veber va Fexner ishlarining ahamiyati, asosan, shundan iboratki, ular birinchi bo'lib psixologiyani, tabiat fanlari singari, eksperimental fanga aylantirish mumkin ekanligini isbotladilar. Shu vaqtgacha faqat kuzatish, asosan, o'z-o'zini kuzatishdan foydalanib kelayotgan psixologiya endi aniq fanlardagi obyektiv metoddan foydalana boshlaydi.

V. Vundt

Eksperimental psixologiya taraqqiyotida, ayniqsa, nemis fiziologi va psixologi Vilgelm Vundt (1832—1920)ning ishlari katta ahamiyatga ega bo'ldi. Vundtgacha faqat ichki tajribadan va o'z-o'zini kuzatishdan foydalanib kelgan psixologiya faqatgina tasviriy fan edi. Vundt eksperiment va o'lchash metodlarini zarur deb topib, psixologiyani izohli fanga aylantirishni maqsad qilib qo'ydi.

Vundt psixologiya uchun klassik metodlar bo'lib qolgan bir qancha metodlarni, ya'ni qo'zqatish metodi, ifodalash metodi va reaksiya metodlarini kashf etdi hamda rivojlantirdi.

Vundt 1879-yili birinchi eksperimental psixologiya laboratoriyasini kashf qildi.

Oradan ko'p vaqt o'tmasdan (1881) u Berlin universiteti huzurida Eksperimental psixologiya institutini tashkil qildi. Vundt shuqullangan masalalardan biri o'sha vaqtda astronomlar tomonidan ochilgan diqqatni bir vaqtda ikkita har xil o'tkazgichga to'plash mumkin emasligi haqidagi masala edi. Bu hodisani aniqlash uchun Vundt (laboratoriya tashkil qilinganga qadar) 1861-yilda alohida mayatnik ish o'ylab chiqardi (Vundt mayatniki). Bu mayatnik graduslarga bo'lingan yoy atrofida harakatlana-di va har bir ma'lum vaqtdan keyin shinqiraydi. Bu psixologik eksperimentlar uchun kashf etilgan birinchi asbob edi.

Ilmiy (izohli) psixologiyani oyoqqa turqizish uchun Vundt qo'shimcha vosita sifatida

yondosh fanlar, ayniqsa, fiziologiya, astronomiya, etnografiya, tarix, mifologiya va boshqa faniardan olingan ma'lumotlardan foydalanish zaruriyatini ilgari surdi.

Leyptsig laboratoriyasi va institutidan namuna olib, Germaniyaning boshqa universitetli shaharlarida ham, shuningdek, boshqa mamlakat-larda ham, jumladan Fransiya, Angliya va Amerikada laboratoriya hamda institutlar tashkil qilindi. XIX asrning oxirida Rossiyada ham bir qancha eksperimental psixologiya laboratoriyalari tashkil qilindi: Moskvada Tokar-skiy, Qozonda — Bexterev, Odessada N.N. Langerlar tomonidan shun-day laboratoriya ochildi. 1911-yil Moskva universiteti huzurida maxsus ko`rilgan binoda professor Chelpanov rahbarligida Eksperimengal psi-xologiya instituti tashkil qilinadi.

Professor A.F. Lazurskiy (1874-1917) tomonidan eksperimental me-todning alohida turi — " tabiiy eksperimental metodning alohida turli tabiiy eksperiment metodi ishlab chiqqigan. Eksperimentning bu turidan bizda bolalar psixologiyasini o`rganishda, pedagogika masalalarini, ayniqsa, ta'lim psixo-logiyasi masalalarini ishlab chiqishda keng va unumli foydalanilmoqda.

Eksperimental metodning tatbiq qilinishi psixologiya fani taraqqiyoti-ga juda unumli ta'sir ko`rsatdi.

Bu metodning yordamida oddiy kuzatish yoki o`z-o`zini kuzatish yo`li bilan aniqlash qiyin bo`lgan yoki butunlay mumkin bo`lmagan ko`p ma'lumotlar aniqlandi, ayrim psixik hodisalar o`rtasidagi bog`lanishlar aniqlangan, psixik jarayonlardagi, ayniqsa, sezgilar, idrok, diqqat, xotira sohasidagi ba'zi bir qonuniyatlar ochilgan.

Eksperimental analiz yo`li bilan murakkab psixik jarayonlar (id-rok, xotira, tafakkur)ning alohida komponentlari tarkibiy qismlari ajratilgan, psixik jarayonlarning fiziologik hodisalar bilan, shuningdek, tashqi fizik muhit hamda ijtimoiy muhit bilan bo`lgan bog`lanishlari ochilgan.

Eksperimental tekshirishlarning yakunlari, shuningdek, eksperimen-tal metodning usullaridan foydalanish amaliy faoliyatning turli sohalarida - o`quv tarbiya ishlarida, tibbiyotda, mehnatni tashkil qilish va ratsiona-lizatsiyalashda, sud ishlarida, san'atda juda ko`p foyda keltirdi.

Genetik psixologiya

XIX va XX asrlar psixologiya fanining yutuqlari uchun eksperimental metod bilan birgalikda unga taraqqiyot tamoyilining kiritilishi ham katta ahamiyatga ega bo`ldi.

Taraqqiyot qo`nyasi, xususan ruh haqidagi talimotdagi taraqqiyot qo`nyasi qadimgi zamon mutafakkirlarining ko`pchiligi (Geraklit, Efnssk va boshqalar) tomonidan aytilgan ideyadir.

Yangi zamonda esa (XVIII-XIX asrlarda) bu o'ya nazariy jihatdan Fridrix Shelling (1775—1854) va, ayniqsa, Gegel falsafasida ishlab chiqil-gan edi. XIX asrning o`rtalaridan boshlab Ch.V.Darvin (1809-882) va Gekkel (1834—1918) larning asarlari tufayli taraqqiyot o'oyasi biologiya-

ning tamoyili bo'lib qoldi. Falsafa va tabiatshunoslikdagi umumiy yo'nalish ta'sirida psixologiyada ham psixik hayot hodisalarini o'rganishda genetik tamoyil qaror topadi. Bu tamoyil inson hamda hayvon, katta yoshdagi kishilar hamda har xil yoshdagi bolalar psixik hayotining xususiyatlarini yaxshi tushunish zaruriyati bilan taqozo qilindi. Jamiyatning tarixiy taraqqiyotida inson ongi qanday paydo bo'ldi va qanday o'zgarib keldi, degan masala ham o'zining hal qilinishini talab qilib turardi. XIX asming oxir-laridan boshlab, psixologiyaning sohalari - hayvonlar psixologiyasi (zoo-psixologiya), tarixiy psixologiya va turli yoshdagilar psixologiyasi may-donga keldi.

Zoopsixologiya (hayvonlar psixologiyasi)

Zoopsixologiya — bu hayvonlarning nerv sistemasi taraqqiyotiga, bio-logik sistemikasiga (hayvonlarning har xil turiga), shuningdek, yashash tartibi xususiyatlariga binoan ularning psixik hayot shakllarini o'rganadigan fandır.

Bu psixologiya har xil hayvonlar psixikasini bir-biriga taqqoslab, qiyosiy qilib o'rgangan uchun **qiyosiy psixologiya** deb ataladi. Bu psixologiya psixik taraqqiyotni hayvon organizmlarining biologik tuzilishiga bo'lib o'rganganligi uchun u **biologik psixologiya** deb ham yuritiladi.

Hayvonlar xulqini o'rganishga bo'lgan qiziqish juda qadim zamonlardayiq paydo bo'lgan. Olimlar tomonidan boy ma'umotlar to'plangan.

Yangi zamonda tabiatshunoslardan J. Lamark (1744—1802) va Ch. Darvin hamda ular evolutsion taimoti izdoshlarining asarlari, ay-niqsa, katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Zoopsixologiyaning taraqqiyotiga bu fanning Rossiyadagi asoschisi bio-log — darvinist V.A. Vagner (1849—1934) katta hissa qo'shdi. U bir qan-cha chuqur ilmiy asarlar yozgan, shulardan eng muhimlari: «Qiyosiy psixologiyaning biologik asoslari» ikki tomlik, «Biopsixologiya va yondosh fanlar», « Psixik qobiliyatlarning paydo bo'lishi va taraqqiyosi» 1—9 nashri, «Qiyosiy psixologiyadan etyudlar»dir.

Yuqori taraqqiy qilgan hayvonlar psixologiyasini o'rganishda sobiq sovet tadqiqotchilari ham juda ko'p qimmatli hissa qo'shdilar. Masalan, N.Yu.

Voytonis (1887—1946) maymunlar aqini, ularning oriyentirovka qilish qobiliyati va qidirish faoliyatini, «qurollar»dan foydalanishni, to`dalanish munosabatlarini o`rgandi. Voytonisning eng muhim asari «Aql taraqqiyotining ilk tarixi» (1949) edi.

Ayniqsa, N.N. Ladigina-Kotsning yuqori taraqqiy qilgan hayvonlar psixologiyasi sohasidagi tadqiqotlari shuhrat qozondi. U maymunlar faoliyatining turli xil shakllarini batafsil tasvirlab berdi: hayvon va inson tafakkurining sifat jihatidan farqini o`rgandi, maymun (shimpanze) va insonbolasi psixikasini taqqoslab tekshirdi, hayvonlar xulqini o`rganishning yangi metodikasini ishlab chiqdi. Ladigina—Kots tadqiqotlarining nati-

jalari uning quyidagi asarlarida bosib chiqarilgan: «Shimpanzening bilish qobiliyatlarini tekshirish» (1923); «Eksperiment sharoitlarida mostashish-harakat malakalari» (1928); «Inson bolasi va shimpanze bolasi» (1935).

Hayvon psixikasi haqidagi ta'limotda ikki oqim — antropomorfik (idea-listik) hamda mexanistik (materialistik) oqimlar kurash olib bordilar. Bi-rinchi oqim vakillari hayvonlar xulqida ularning insonlarnikiga o`xshagan subyektiv psixik hayoti namoyon bo`ladi, deb hisobladilar. Bu ilmga asoslanmagan oddiy qarash edi. Darvin va uning bir qancha izdoshlari (Romene va boshqalar) hayvon xulqining ba'zi murakkab shakllarini «aqli» harakatlari deb talqin qildilar.

Dekart o`z zamonasida, hayvonlar - bu faqat mashina, ularda ruh yo`q, ularning butun xulqi faqat mexanik mushak harakatlardangina iboratdir, deb jar soldi.

V.A. Vagner o`z tekshirishlarida hayvonlar xulqini tushuntirishda antropomorfizmni ham, soddalashtirilgan mexanik ta'limotini ham tanqid qildi.

Hayvon psixikasini o`rganish sohasida nemis olimi Wolfgang Keller ham muhim ishlar qildi. Biroq, u o`zining «Odamsimon maymunlarning aqlini tekshirish» (1917) degan va boshqa psixologik asarlarida maymun psixikasi bilan odam psixikasining farqlarini *aniq* ko`rsatib bermaydi. Bu antropomorfik qarashlar I.P. Pavlov tomonidan qattiq tanqid qilindi. I.P. Pavlov maymun va boshqa hayvonlar psixik faoliyatining moddiy shartli reflektor asosini isbotlab berdi.

Tarixiy psixologiya

Bu fan ongning hamda inson shaxsining paydo bo`lishi va tarixiy taraqqiyot bosqichlariga oid masalalarni o`rganadi.

Bu masalalarni o`rganishga bo`lgan qiziqish, asosan, ijtimoiy tarixiy fanlarning taraqqiyoti munosabati bilan paydo bo`ldi. Inson ongi taraqqiyoti tarixida, albatta, eng qiziqarlisi ibtidoiy ong xususiyatlari haqidagi masaladir, ong funksiyalaridan esa eng qiziqarlisi inson tafakkuridir.

XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi burjua fanida Teylorning «Ibtidoiy madaniyati», Frayzerning «Oltin shoh» asarlari va, ayniqsa, Levi-Bryulning «Madaniyatning bosqichlaridagi jamiyatlarda tafakkur funksiyalari», «Ibtidoiy tafakkur» nomli kitoblari mashhur edilar.

Levi-Bryul ibtidoiy odamning tafakkuri hozirgi zamon odamining mantiqiy tafakkuridan

tubdan farq qiladi: u mantiqan oldin (unda ziddiyat qonuni inkor qiladi) paydo bo`lib, tabiiy va ajratilgan narsalarning farqiga bormaydi, deb da'vo qildi.

Levi-Bryulning aytishicha, ibtidoiy odamning tasavvurida dastlabki sabab bilan oxirgi oqibat bevosita bog`lanishdir; bu o`rinda oraliq bog`lanishlar inkor qilinadi. Levi-Bryulning fikricha, bunda daxldorlik qonunini (partitsipsiya)ga amal qilinadi. Uning boy etnografik material-

lari va ba'zi xulosalari ancha ahamiyatga ega, lekin uning ibtidoiy tafakkur-ning madaniy odam tafakkuridan sifat jihatidan farq qilishi haqidagi qoi-dasi ilmiy jihatdan tanqid qilishga arzimaydi.

Inson ongining paydo bo'lishi va uning tarixiy taraqqiyoti haqidagi masalasi ilmiy jihatdan hal qilindi. Inson ongi mehnatda paydo bo'lgan, «insonni mehnat yaratgan, uni ijtimoiy, ongli mavjudodga aylantirgan. Ong va uning barcha shakllari ijtimoiy hayot va ishlab chiqarish usullari-ga bo'liq holda mehnatida rivojlangan. Tarixiy psixologiyaning asosiy muammosi inson ongi taraqqiyotining mehnat shakllarining tarixiy taraqqiyotiga, sinfiy kurashga, ijtimoiy iqtisodiy informatsiyalarga bo'liq ekan-ligini isbotlashdan iboratdir.

Yosh psixologiyasi

Bu fan insonning yoshiga qarab psixikasining rivojlanib borish xususi-yatlari va qonuniyatlarini o'rganadi, ilk bolalikdan tortib, toki qarilik yoshi-gacha bo'lgan har bir yosh bosqichida psixik tuzilishining o'ziga xos xususiyatlarini, inson ongining turli yoshga qarab rivojlanishini belgilab be-ruvchi faktorlarni aniqlaydi.

Yosh psixikasi sistemasida, ayniqsa, bolalar psixologiyasi muhim o'rin egallaydi. Bu psixikaning go'daklik, ilk bolalik, maktabgacha yosh davr-laridagi rivojlanishini o'rganadi. o'sishning bu davrlari inson shaxsi va ongining intensiv shakllanish davridir. Bolalar psixologiyasining asosli muammosi «bolaning aqliy taraqqiyoti masalasidir».

Bolalarning yoshlikxususiyatlari ta'lim va tarbiya bilan shuqullanuvchi kishilarni eng qadimdan beri qiziqtirib keldi. Bu masalalarga Yan Amos Komenskiy (1592-1670), Frebel (1782-1852), I.G.Pestalotssi (1746-827) va boshqalar ham katta e'tibor berganlar.

Ta'lim va tarbiya ishlari amaliyotida bolalarning diqqat, idrok, xoti-ra, tafakkur va nutq xususiyatlari haqida boy materiallar to'plagan.

XIX asrning ikkinchi yarmida yosh (bolalar) psixologiyasi psixologiya fanining mustaqil sohasi sifatida shakllana boshlaydi. Bola psixikasining rivojlanishi haqida birinchi bo'lib nemis fiziologi V. Preyer (1841—1891) o'zining «Bola qalbi» (1882) degan asarida sistemali ma'lumot berdi. XX asrning boshida bolalar psixologiyasidan katta tekshirish ishlari olib borila-di: V.Shtern (1872-1938) «1 Ik bolalikda xotirlash, guvohlik va yolqon»; Ernest Meymak (918-62 1915) «Eksperimental pedagogikadan leksiylar» uch tom, «Eksperimental pedagogikadan ocherklar», Byuler Karl «Bola-ning ruhiy rivojlanishi», Piaje Jan (1896)

«Bolaning nutqi va tafakkuri*.

Bolalarning yoshlik xususiyatlarini o`rganish sohasida K.D. Ushinskiy va P.F. Kapterev (1849-1922) Iar tomonidan juda ko`p ishlar qilindi. Ushinskiyning «Inson tarbiya predmeti sifatida* degan katta asari yosh psixologiyasi va bolalar psixologiyasi sohasidagi chuqur mazmundor asar

sifatida hozirgacha o`z ahamiyatini yo`qotmagan. Psixologiya taraqqiyotida P. Blonskiy (1884—1941) ning «Psixologik ocherklar» va L.S.Vigotskiyning (1896—1934) «Tanlangan psixologik asarlari» kabi tekshirishlari katta o`rin egalladi.

Psixologlarning tadqiqotlari inson ongining turli yoshda rivojlanishi uning hayot sharoitlariga bo`liq ekanligini ko`rsatdi. Bu rivojlanishning hal qiluvchi omillari ta'lim va tarbiya, shuningdek, rivojlanayotgan odamning shaxsiy faoliyatidir. A.A. Smirnov, A.N. Leontev, N.D. Levitov, N.A. Menchin-skaya, A.A. Lyublinskaya, D.B. Elkonin, L.I. Bojovich, M.V. Zaporozets va boshqalarning ishlari xuddi mana shu yo`nalishda bormoqda.

XIX ASRDA VA XX ASR BOSHLARIDAGI PSIXOLOGIYANING UMUMIY XARAKTERISTIKASI

XIX va XX asrdagi psixologiya — bu asosan empirik psixologiyadir. Psixologiyada XVII asrda paydo bo`lgan bu yo`nalish XIX asrda va XX asrning boshlarida o`z taraqqiyotining eng yuqori cho`qqisiga erishdi. Uning yutuqlariga erishuviga sabab eksperiment metodining tatbiq qilinishi edi. Uning predmet doirasi juda kengaydi. Yuqorida aytilganday, psixologiya fanining maxsus o`z vazifalari va metodlariga ega bo`lgan bir qancha shoxobchalari maydonga keldi.

Empirik psixologiya bir butun narsa emas edi. Bu psixologiyaning ichida bir qancha yo`nalish va oqimlar mavjud edi. Psixologiya tarixida bulardan ancha mashhur va muhimlari assotsianizm, intellektualizm, vol-yuntarizm, geshtal psixologiya va freydizmlar edi. Assotsiativ psixologiya haqida yuqorida gapirildi.

Intellektual psixologiya — bu psixikaning asosiy elementi va psi-xologik faoliyatning asosiy funksiyasi aqlli intellektdir, deb hisoblay-digan yo`nalish. Intellektualistlarning fikricha, turli-tuman psixik ja-rayonlar, shu jumladan emotsional va iroda jarayonlari ham sezgi, tasavvur va tushunchalarning qo`shilishidir, deb tushuntiriladi. Assot-siativ psixologiyaning vakillari intellektualistlarga kiradi, chunki ular ham birlamchi va asosiy element tasavvurlardir, deb hisoblaganlar. Psixologiya va pedagogikada intellektualizmning eng ko`zga ko`ringan vakili Gerbart hisoblanadi.

Volyuntaristik psixologiya intellektualizmdan farq qilib, psixik hayot-ning asosi sifatida shaxsning irodasini, faollanishini, faolligini ilgari sura-di. Barcha murakkab psixik

jarayonlar, xususan, tafakkur ham insonning irodaviy faolligi deb talqin qilingan.

Volyuntaristikpsixologiyaning vakillari G.Lipps (1889—1941) G. Myun-sterberg (1863—1916) edilar. Vilgelm Vundt ham, garchand irodaning asosi hislardir, deb hisoblagan bo`lsa ham volyuntarist edi.

Freydizm - bu o'z nomini Avstriya nevropatologi va psixologi Zig-mund Freyd (1856—1939) nomidan olgan bo'lib, psixologiya va nevro-patologiyadagi alohida yo'nalishdir.

Freyd ta'limotiga ko'ra, shaxs psixologik hayotining asosi jinsiy lazzat olishga qaratilgan tushunilgan, ongsiz mayl (instinkt)dir. Lekin tarixan tarkib topgan odat, axloqiy tamoyillartufayli, ijtimoiy «senzura»ning mavjudligi tufayli bu mayl to'xtalishidan to'xtalishga to'siladi. Shuning uchun ham ba'zi kishi-larda bu ongsiz tabiiy mayl bilan anglab tushunilgan vaziyat o'rtasida ichki ruhiy konflikt (to'qnashuv) paydo bo'ladi. Bu to'qnashuvlar ba'zan barqaror asab kasalligiga (nevrozga) olib keladi.

Kishilik jamiyatida ko'pchilik kishilarning hayoti va taraqqiyoti jara-yonida bu tabiiy ongsiz mayl energiyasi mehnat faoliyatiga aqliy va ijodiy faoliyatga qaratiladi va sarf etiladi. Hayotning yuksak sohasiga energiya-ning shu tariqa ko'tarilishini sublimatsiya deb ataladi. Freydning ayrim shogirdlari uning ta'limotiga ba'zi bir o'zgarishlar kiritganlar. Masalan, Adolf Adler (1870—1937) fikricha, psixik hayotning asosini, seksual (jinsiy) mayl emas, balki ustunlikka, hokimiyatga, boshqa kishilar ustidan hukmronlik qilishga bo'lgan tabiiy mayl tashkil qiladi.

Geshtalt — psixologiya, yoki boshqachasiga struktura, yaxlit psixologiya. Bu yo'nalishning asosiy vakillari X. Erenfels (1859-1932), V. Keller (1887), K. Kofka(1886—1941) lardir. Bu psixologlar barcha murakkab psixik jara-yonlar elementar hodisalardan — sezgilardan tarkib topadi, deb hisoblagan assotsiativ psixologiyani tanqid qilib chiqdilar. Geshtalt psixologiyaning vakillari bu ta'limotga qarama-qarshi o'laroq, har bir psixik hodisa yaxlit obrazdir, yaxlit struktura - Geshtaltdir degan nazariyani ilgari surdilar. Har bir psixik hodisaning mazmuni uning tarkibiga kirgan qism va elementlarning yig'indisiga nisbatan mazmundorroq hamda boyroqdir. Ayrim element va qismlarning yig'indisi butunning mazmunini belgilamaydi, balki, aksincha, butun (yaxlit struktura) qism va elementlarning xususiyatlarini belgilab beradi.

Bu psixikstrukturaning yaxlitligi nazariyasi, awalo, idrok faktlari asosida ishlab chiqilgan edi. Idrok - bu sezgilarning yig'indisi emas, balki yaxlit obrazdir, deb ta'kidlanadi. Psixik mahsullar va strukturalarning yaxlitligi haqidagi bu ta'limot keyinchalik xotira, tafakkur va iroda hodisalariga ham tatbiq qilingan edi.

Bu alohida-alohida yo'nalish va oqimlar, bir qancha umumiy xususi-yatga ega bo'lgan holda (ayniqsa, eng muhim momentlarda) «Empirik psixologiya» degan umumiy nom ostida

birlashdilar.

Psixologiyaning predmeti va metodlarini bir xilda tushunish bu bar-cha oqimlarning birlashuviga sababchi bo`ldi.

«Empiriklar» psixologiyani ruh haqidagi fan deb emas, «ruhiy hodi-salar», yoki «ong hodisalari», yoki bo`lmasa faqatgina ong haqidagi fandır,

deb ta'rifladilar. Bu «ruhsiz» psixologiyadir (N.N.Lange). «Hech qanday metafizikasiz psixologiyadir» (A.I.Vvedenskiy).

Empirik psixologiyaning tarixiy xizmati shundan iboratki, uning vakillari ilmiy jihatdan o'rganish predmeti sifatida ruhni inkor qildi. Bu holatni psixologiyaning metafizik va idealistik qarashlardan xoli bo'lish yo'lidagi katta qadam deb hisoblash mumkin.

Yuqorida aytilganday, empirik psixologiyaning asosiy metodi kuza-tish, tajribadir. Lekin tabiat fanlaridan psixologiya sohasiga ko'chirilgan bu metod ichki tajriba sifatida, o'z-o'zini kuzatish (introspektsiya) sifati-da boshqacha tus oladi.

Empirik psixologiya obyektiv kuzatish metodidan ham, eksperiment metodidan ham foydalangan: psixik hodisalar har xil maxsus asboblardan yordami bilan maxsus laboratoriyalarda o'rganildi; materiallarni tekshirish va yakunlashda matematik statistika (korrelyatsiya) metodlaridan foydalanildi.

Empirik psixologiyaning psixologiya fani tarixidagi ikkinchi katta xizmati tajribadan foydalanishdan, psixologik eksperimentlar o'tkazishning metod va texnikasini ishlab chiqishdan iborat.

Psixologlar tomonidan eksperimentning tatbiq qilinishi tufayli inson psixologiyasi sohasida boy materiallar to'plagan. Bu materiallarning ko'pchilik qismi hozirgacha ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan (masalan, Vundt va Ebbingauzning eksperimental ishlari). Empirik psixologiya aniqlagan ma'lumotlar va ishlab chiqqan eksperimental metod va usullar amaliyotda ham, masalan, tibbiyot va pedagogika sohalarida foydali bo'lib chiqdi.

Empirik psixologiyadagi idealizm

o'z-o'zini kuzatish metodi empirik psixologiyaning asosiy metodi edi. Obyektiv kuzatish va eksperiment metodlari esa ikkinchi darajali o'rin egal-lardi: ular faqat psixologiyadagi asosiy metod — o'z-o'zini kuzatish natijalarini aniqlashga yordam beruvchi metodlar deb hisoblanardi. Shuning uchun ham «ong hodisasi», «ichki tajriba» (insonning subyektivkechirik)larini o'z obyekt deb bilgan empirik psixologiya ko'pincha o'z-o'zini kuzatish metodidan foydalangan, shu sababli yana «subyektiv psixologiya» deb nom olgan. Shu jihatdan empirik psixologiyaning uning subyektivizmi bilan bo'lingan eng muhim kamchiliklaridan biri idealizm va dualizm edi.

Empirik psixologiyaning vakillari bu oqim paydo bo'lgandan boshlab, ruhning o'zini

ilmiy o`rganish predmeti sifatida olishni rad qildilar va ruhning asl mohiyati liaqida fikr yuritishdan, bu masalani hal qilish-dan bosh tortdilar. Lekin, «ruhiy hodisalarni», «ong hodisalarini» o`rganishni asosiy vazifa qilib olgan psixologlar o`z ishlari jarayonida taqozo qilingan: bu ruhiy hodisalarning o`zi nima, ularning fizik hodisalardan farqi nimada va ular inson organizmidagi fiziologik jarayonlar bilan qan-day munosabatda boiadilar, degan savollar bilan to`qnash keldilar va bu savollarga javob berishga majbur bo`lib qoldilar.

Empirik subyektiv metod (o`z-o`zini kuzatish)dan olingan nati-jalarga asoslanib, psixik hodisalarni tasvirlab va analiz qilib, bu hodi-salarni fizik hamda fiziologik hodisalar bilan taqqoslaydilar. Bu taqqos-lashlar natijasida ular odatda, taxminan quyidagicha xulosalar chiqaradilar. Psixik hodisalar o`z xususiyatlariga ko`ra fizik hamda fiziologik ho-disalardan farq qiladi, masalan, psixik hodisalar fazoviy jismlar emas (ya'ni, ularning uchburchak, kvadrat kabi geometrik shakllari bo`lmaydi); ular o`qirlik, rang singari boshqa fizik xususiyatlarga ham ega emas, shunga asoslanib, empirik psixologiyaning vakillari psixik hodisalar fizik va fiziologik jarayonlardan tubdan farq qiladi, deb hisobladilar. Psixik hodisalar moddiy emas, balki ruhiydir. Modomiki, psixik hodisalar o`z tabiatiga ko`ra moddiy emas ekan, u holda ularning negizida qandaydir moddiy bo`lmagan alo-hida substansiya bo`lsa kerak, dedilar, ya'ni alohida moddiy bo`lmagan substansiyadan iborat bo`lgan ruhning mavjudligiga ishonadilar. Masalan, Jems empirik psixologiya vakillari haqida gapirar ekan (uning o`zi ham shularga mansub edi), ular ongni o`rgatayotganlarida, ruhning o`zini emas, balki sochilgan substansiya ruhdan tarqalgan aks-sadoni go`yo uning zo-hirini uzoqdan ovlayaptilar deb e'tirof etadi. Vundt materiya tabiatshunos-likning yordamchi tushunchasi bo`lgan materiya singari, ruh ham psi-xologiyaning yordamchi tushunchasidir, deb hisobladi, Vundt faqat ruh-ning substansionalligini dolzarblik bilan almashtiradi, xolos.

Shunday qilib, empirik psixologiya dastlab ruhni o`rganish obykti sifatida olishni rad qilgan boisa ham, lekin keyinchalik uning eng yirik vakillari oqibat-natijada o`z nazariy mulohazalariga asosan ruhni tan olish-gacha bordilar. Empirik psixologiyaning vakillari ongni uning moddiy asosidan, inson faoliyatidan ajratib qo`ydilar.

Bu psixologiya vakillarining psixik hodisalarni qanday bo`lmasin ma-terialistik talqin qilishdan chetlashishga intilganliklari, materializmga har qanday yaqinlik shubhasidan tashqarida boiishga intilganliklari (masa-lan, Jems) empirik psixologiyaning tamomila idealistik maqsadlarni ko`zlaganidan dalolat beradi. Ularning har biri, hattoki psixologiyaning vazifasi materializm bilan kurashdan iborat, deb bilganlar.

Rossiyada ham empirik psixologiya idealizm bilan su`orilgan edi. Rus psixologiyasidagi bu yo`nalishning vakillari N.Ya. Grot, A.N. Vveden-skiy, Lopatin, Losskiy, Frank va boshqalar edilar.

Ayniqsa, o`sha vaqtda katta eksperimental ishlarni amalga oshirgan eng yirik psixologiya

institutining tashkilotchisi prof. G.I. Chelpanov nomi shuhrat qozongan edi.

Empirik psixologiyadan asosan idealistik falsafani asoslash va materializm bilan kurash uchun foydalanilardi. Oliy, o`rta va pedagogik o`quv yurtlarida psixologiya o`qitish ishlari ham idealistik ruhda olib borilardi.

To`g`ri, empirik va eksperimental psixologiyaning bir qancha namo-

yandalari (masalan, N.N. Lange, A.F. Lazurskiy) psixologiyani hech qan-day falsafiy nazariyalar bilan bo'qlamasdan, psixologik tajriba dalillaridan hech qanday falsafiy xulosalar chiqarmasdan oyoqqa tur'izishga urindi-lar; boshqalari esa (masalan, A.P.Nechayev) empirik psixologiya dalil-larini bevosita pedagogik amaliyot bilan bo'qlashga intildilar. Aslida esa ularning hammasi idealizmni tar'ib qildilar.

Empirik psixologiya psixik hodisalarni tasvirlash va analiz qilish asosida materializmning yaroqsizligini isbotlashga, shunday qilib idealistik falsafani fanga o`xshatib asoslashga urindilar.

XIX ASR PSIXOLOGIYASIDA MEXANISTIK (VULGAR) MATERIALIZM

XVIII asr fransuz materializmiga o`xshagan materialistik taMimot XIX asrda ham bir guruh nemis tabiatshunoslari — Byuxner (1824—1899), Fogt (1817-1895) va Moleshott (1822—1893)lar tomonidan davom et-tirildi. Bularning hammasi psixikani aynan fiziologik jarayon deb ta'rifladilar, fikrni materiya harakatining alohida turi deb hisobladilar. Masalan, Moleshott tafakkurga ta'rif berib shunday deydi: «Fikr harakat-dir, miya moddalarining o`rin almashishidir. Tafakkur masofa egallovchi jarayondir, tafakkur qanchalik murakkab bo`lsa, darajalar uning bu xu-susiyatini shunchalik orttiradi».

Fogt psixika haqida va psixikaning kelib chiqishi haqida o`zining fikrini «Fiziologik maktublar»da quyidagi formula bilan ifodalaydi: «Men o`ylaymanki, Ioaqal ozgina bo`Isa ham mantiqiy ravishda mulohaza yuri-tadigan har bir tabiatshunos, albatta o`t jigarga nisbatan, siydik buyrakka nisbatan qanday munosabatda bo`Isa, fikr ham bosh miyaga nisbatan xuddi shunday munosabatdadir, degan e'tiqodga keladi». Fogtning bu qoidasi-da Kabanisning qarashlari qaytadan takroriangan. Bu formula Fogt, Mole-shott va Byuxnerlarning yagona frontida jon-jahdi bilan himoya qilindi va ular dunyoqarashining asosiy qismini tashkil qildi. Byuxner shu pozit-siyani himoya qilib, o`zining «Kuch va materiya» degan mashhur kitobi-da shunday deb yozadi: «Jigarsiz o`t, buyraksiz siydik bo`lmagani singari, substansiyasiz fikr ham bo`lmaydi, psixik faoliyat miya substansiyasining funksiyasi yoki bajaradigan tabiiy vazifasidir».

Byuxner, Fogt va Moleshott hamma psixik jarayonlarni materiya ha-rakatining barcha

boshqa shakllari qatoridagi faqat jismiy, moddiyjara-yondir deb tasvirladilar. Ular psixik jarayonlarni fiziologik jarayonlarga aynan tenglashtirib qo`ydilar.

Ular murakkab psixik hayotni haddan tashqari soddalashtirib yuborib, unga mexanik tus berdilar, shuning uchun ham ularning ta'limoti vulgar materializm deb nom oldi.

Aslida, XVIII asr fransuz materialistlari singari XIX asr vulgar materialistlari ham psixologiya tomonidan tekshiriladigan masalalar (ovqat hazm qilish, qon aylanish va nafas olish masalalari qatorida) fiziologiya tarkibiga kiradi', shuning uchun ham psixologiyaning ilmiy fan sifatida mavjud bo'lishi ortiqchadir, deb hisobladilar.

Biroq, psixikaning kelib chiqishi va mohiyatini soddalashtirib mexanik tushuntirish fiziologiya fani aniqlagan ma'lumot va isbotlarga mutlaqo zid edi.

Bu materialistlarning fikrlari keng tarqalganligiga qaramasdan, faqat faylasuf-idealistlar va psixologlar (VJems) tomonidagina emas, balki fiziologlar (masalan, Veber, Fexner) tomonidan ham qattiq tanqid qilindi.

XIX ASR RUS FANIDA PSIXIKANI MATERIALISTIK TUSHUNISH

Rus revolutsiya demokratiyasining vakillari Belinskiy, Gersen, Cherni-shevskiy va Dobrolyubovlar idealizmni, xususan idealistik psixologiyani tanqid qilishda boshqa yo'ldan bordilar. Bu mutafakkirlar o'zlarining tekshirish va mulohazalarida mexanistik materialistlarning falsafiy tamoyillariga emas, balki Lomonosov va Radishchevlarning prinsiplariga tayandilar.

Revolutsion-demokratlar materialist edilar, ular idealizm va vulgar mexanik materializmga qarshi kurashdilar. Ular moddiy-fiziologik va psixik hodisalarning o'zaro munosabati haqidagi taMimotda psixofizik birlik tamoyillarida turdilar.

V. G. Belinskiy (1811 — 1848) borliqning, dunyoning negizi materiya-dir, ong materiyaning mahsuli, shu jumladan miyaning xususiyatidir, deb hisobladi. «Eng mavhum aqliy tasawurlar, — deydi, V.G. Belinskiy, — miya organlarining natijasidan boshqa hech narsa emasdir».

Hamma aqliy funksiyalar miyadagi fiziologik jarayonlar asosida ro'y beradi. Psixik hodisalarni miyadan tashqari deb qarash mumkin emas. Shuning uchun ham, Belinskiyning aytishicha, anatomiyadan bexabar fiziologiya qanchalik asossiz bo'lsa, fiziologiyaga tayanmagan psixologiya ham shunchalik asossizdir».

Belinskiy ong materiyaning mahsulidir, deb gapirar ekan, ong mazmunining rivojlanishi biologik asosga, miyaga emas, balki ijtimoiy sharoitlarga bog'liqdir, deb ta'kidlaydi. U shunday deb yozgan: «Insonni tabiat yaratadi, lekin jamiyat uni o'stiradi va taMim beradi».

A. V. Gersen (1812—1870) mexanistik materializmga qarshi chiqib, ong real mavjuddir, deb ta'kidladi, ongni materiyadan, inson organizmi-dan ajratib qo`ygan idealistlarni qattiq tanqid qildi. Psixika — bu materi-yaning mahsuli — u miyaning xossasidir, binobarin, uni miyadan ajratib

bo`lmaydi. Ongni tabiatdan, tanadan tashqaridagi mustaqil substansiya deb tasavvur qilish mumkin emas.

«Ong, — deb yozgan edi A.I. Gersen, — tabiat uchun butunlay yot narsa emas, balki tabiat taraqqiyotining yuksak darajasidin». «Ongni uning moddiy asosi bo`lgan miyadan ajratib bo`lmaydi. Yuksak qobiliyatlar or-gani bo`lgan miyani o`z faoliyatini bajarish borasida olib qaralganda, to`qiridan to`qiri ma'naviy tomonning fizik tomonga munosabatini o`rganishda demakki, psixologiyaga — olib keladi»,— deb yozadi u.

Shu bilan birga Gersen, mexanistik materialistlarga qarama-qarshi o`laroq, ongni miyaning passiv xossasi emas, voqelikning ko`zgidagi singari oddiy aksi emas, balki u ongni o`z tabiatiga ko`ra faoldir, deb tushunadi.

Ong va uning barcha qobiliyatlari shaxsni har tomonlama va gar-monik o`stirish vazifasidan iborat bo`lgan ta'lim va tarbiyaning ta'siri bilan rivojlanadi.

Gersen dialektik materializmga chinakam yondoshdi.

N.G.Chernishevskiy (1828— 1889)ning aytishicha, dunyo va hayotning negizida bitta manba — materiya yotadi. Psixika, inson ongi rivojlanayot-gan materiyaning mahsulidir. Chernishevskiy inson tabiatini dualistik tushu-nishga va shunga asosan inson ongining uning miyasiga bo`qiliq emasligi haqidagi da'voga keskin qarshi chiqdi.

Psixikaning moddadan tashqari kelib chiqishini inkor qilib, Cherni-shevskiy inson ruhiy hayoti hodisalarining tabiiy yoi bilan paydo boiishi va rivojlanishini isbotlashga harakat qilardi. Lekin u, ayni vaqtda, nemis vulgar materialistlari Byuxner, Fogt, Moleshottlarning yoi qo`ygan xa-tolaridan, ya'ni moddiy miya jarayonlarini psixik jarayonlar bilan, mod-diy substrakt boigan miyani ongning o`zi bilan aynan tenglashtirib qo`yishdan uzoqda edi.

«Inson tabiati yagona boiishi bilan birga,— deb yozadi u,— biz unda ikki xil hodisa — moddiy deb ataladigan hodisalarni (inson ovqat yeydi, yuradi) hamda ma'naviy deb atalgan hodisalarni inson o`ylaydi, his qila-di, xohlaydi va shu kabilarni ko`ramiz».

U «fikrning jismiy shakli yo`qligiga qattiq ishondi».

Dobrolyubov (1836—1867) Chernishevskiyning safdoshi boiib, o`z za-monasi-dagi tabiat fanlari yutuqlari asosida tabiat va insonning genetik birligi tamoyilini himoya qildi.

Uning fikricha, dunyoda moddiy va ruhiy deb atalgan ikki manba yo`q. Butun mavjudod harakatdagi va o`sishdagi yagona materiyaning har xil holatidir. Materiya abadiydir, u

yo`qdan bor boimaydi, bordan yo`q bo`lmaydi, faqat o`z shaklini o`zgartiradi, xolos.

«Aslida hech narsa yo`q boib ketmaydi, — deydi Dobrolyubov, — faqat shakllar, shaxslar o`zgaradi, xolos».

«Inson, — deydi Dobrolyubov, — tabiatning bir qismidir, mavjudod-

larning eng mukammalidir, taraqqiyotning koinot tomonidan erishilgan eng yuksak bosqichidir.

Dobrolyubov dunyoning moddiyligini isbotlar ekan, u zamonasi-ning reaksiyon idealistik olimlariga qarshi kurash olib bordi. U in-sondagi psixik hamda fiziologik jarayonlarning birligi haqidagi ta'limotni himoya qildi.

Dobrolyubov psixik va fiziologik hodisalarni aynan tenglashtirib qo'ygan vulgar materialistlar — mexanistlarga qarshi chiqib, shunday deb yozgan edi: «Inson ruhi qandaydir juda nozik materiyadan iboratdir, deb isbot-lashga urinib, inson ruhiy tomonining yuksak ahamiyatini yo`qqa chiqara-digan qo`pol materializmning johilona e'tirozlari bizga kulgili va ayanchli bo`lib tuyuladi».

Dobrolyubov idealistlarni tanqid qilish bilan birga olimlar uydirma nazariya va tajribaga bo`lanmagan aprior sxemalarga yopishib olmasdan, o`z hukmlarida faktlarga tayansagina, ularning dunyo haqidagi o`ya va tushunchalari turmush amaliyotida sinalgan taqdirdagina, insonni o`rab turgan hodisalarning haqiqiy mohiyatini bilish mumkin ekanligini isbot-lashga harakat qildi.

Rus fiziologiyasi va ilmiy psixologiyasining «otasi» I.M. Sechenov-ning (1829—1905) dunyoqarashi revolutsion demokratlar vakillarining, ayniqsa, Chernishevskiyning ta'sirida tarkib topdi.

1863-yil uning «Bosh miya reflekslari» degan mashhur asari bosilib chiqdi. Bu asarda Sechenov o`sha zamon fiziologiyasining ilqor yutuqlariga va shaxsiy tekshirishlariga asoslanib turib, odamning psixik faoli-yati qandaydir moddiy bo`lmagan ruhning namoyon bo`lishi emas, balki faqat miyaning faoliyati xolos, deb dadillik bilan aytdi. Sechenov fiziolog sifatida Chernishevskiy va undan oldin maydonga chiqqan rus materialistlari tomonidan rivoj toptirilgan materialistik monizmni tabiiy-ilmiy jihatdan asoslab berdi. «Insondagi psixik va fiziologik jarayon-lar,— degan edi Sechenov,— bu bir xil tartibdagi hodisalar, bir-biriga yaqin, real dunyoga xos bo`lgan hodisalardir». Sechenov psixik jarayonlarning asosi bosh miya reflekslaridir, degan ta'limotni ilgari surdi. «Ongli va ongsiz psixikaning barcha harakatlari, — deb yozadi u, -o`zining kelib chiqishi jihatidan reflekslardir». Shuni isbotlashni u o`zining vazifasi deb bildi.

Sechenov ilmiy psixologiyaning asosiy vazifasi bosh miyaning funksi-yalari boigan psixik

jarayonlarning kelib chiqishini o`rganishdan iborat deb hisoblaydi. «Ilmiy psixologiya, — deb yozadi u, — o`zining butun mazmuni e'tibori bilan psixik faoliyatning kelib chiqishi haqidagi bir qa-tor ta'limotlardan o`zga narsa boimo□i mumkin emas».

Sechenov inson psixikasining inson ongi taraqqiyotining birlamchi omili boigan tashqi dunyo bilan belgilanganligini ta'kidladi. «Moddiy

olam har bir insonga nisbatan, uning fikridan oldin mavjud boʻlgan va mavjud boʻladi».

«Ma'lumki, insonning psixik jarayonlari,— deb yozadi Sechenov,— tashqi belgilarda ifodalanadi va odatda barcha kishilar, oddiy kishilar ham, olimlar ham, tabiatshunoslar ham, psixologlar ham psixik jarayonlar ha-qida shularga, ya'ni tashqi belgilarga qarab fikr yuritadilar». «Biroq psixik hodisalarni ilmiy jihatdan haqiqiy analiz qilib berishning kaliti fiziologiya-ning qoʻlidadir».

Sechenovning psixik jarayonlarning mohiyatini tushuntirib beradigan asosiy qonun-qoidalari mana shulardan iborat. I.M. Sechenov ta'limotining davomchisi I.P. Pavlov edi. U materialistik psixologiyaning tabiiy-ilmiy asosi boʻlgan yangi fan, oliy nerv faoliyati fiziologiyasini kashf etdi.

Psixikani, psixik va fiziologik hodisalarning oʻzaro munosabatini tu-shunishda idealizm bilan materializm oʻrtasidagi kurash XX asrning bosh-larida ham davom etdi va kuchaydi. Bu davrda asosan, dialektik mate-rializm pozitsiyasida turib mexanistik materializm va idealizmning eng yangi shakllariga qarshi kurash avj oldi.

Mexanistik materializmning uchiga chiqqan shakli obyektiv psixologiya deb atalgan oqim — «bixeviorizm», ideyalizmining uchiga chiqqan shakli esa «Vyursburg» maktabi psixologiyasi edi.

BIXEVIORIZM (XULQ PSIXOLOGIYASI)

XIX asrning oxirida bir qancha Amerika psixolog va fiziologlari, jum-ladan, E. Tomdayk (1874-1949), J. Uotson (1878-1958), K. Leshli (1890-1958), A. Veys (1879—1931) va boshqalar empirik psixologiyani tanqid qilib chiqdilar. Ular, avvalo, bu psixologiya foydalanib kelayotgan oʻz-oʻzini kuzatish metodi (subyektiv metod) haqiqiy ilmiy bilimlar bera ol-maydi, chunki uning xulosalari subyektiv xarakterga egadir. Haqiqiy il-miy bilimlar obyektiv va aniq boʻlmo□i kerak. Psixologiya falsafaga emas, balki hozirgi zamon tabiatshunosligiga tayanmo□i va boshqa tabiat fan-lari, masalan, fizika, ximiya, biologiya singari, tashqi tajriba dalillari asosida koʻrilm□i kerak. Shuning uchun ham psixologiya oʻz-oʻzini kuzatish metodini uloqtirib tashlashi va faqat obyektiv (tashqi) metoddan foy-dalanishi kerak, ya'ni psixik hayotni har kim oʻz-oʻzida emas, balki boshqa kishilarda hayvonlarda tashqi kuzatish va eksperiment yoʻli bilan oʻrganmo□i kerak. Psixologiya faqat obyektiv metod qamrab oladigan narsalamigina, ya'ni lashqi sezgi organlari yordamida idrok

qilinadigan narsalarnigina o`rganmoq i kerak.

Psixik hayotni obyektiv metod bilan o`rganishda, aftidan, ongning subyektiv hodisalari, inson shaxsining ichki psixik kechirmalari (ya'ni, empirik psixologiya o`rganishi lozim deb hisoblagan hodisalar) qamrab olinmay qolsa kerak. Obyektiv metod bilan faqat organizmning harakat-

larini, ya'ni mimika, imo-ishoralar, nutq va boshqalarnigina o`rganish mumkin. Amerika psixologiyasidagi bu oqimning vakillari ham psixolog organizmning faqat tashqi ifodali harakatlarini, inson va hayvon xulqini-gina o`rganmoqchi kerak, deb da'vo qildilar.

Uotson shuning uchun ham o`zining psixologiya sohasidagi asosiy asarini «Psixologiya xulq haqidagi fan» deb nomladi. «Bixevior» degan so`z inglizcha xulq, demakdir. Amerika psixologiyasidagi bu yo`nalish shuning uchun ham «bixeviorizm» («Xulq psixologiyasi») deb ataladi.

Organizmning turli-tuman harakatlarini va umuman hayvonlar ham-da inson xulqini keltirib chiqaradigan sabablar nimadan iborat degan savolning tushinishi tabiiydir.

Biz odatda, organizmning harakatlari — mimika, imo-ishoralar, nutq ichki ruhiy kechirishlarning faqatgina tashqi zohiri deb bilamiz. An'anaviy — ratsionalistik va empirik - psixologiya ham bizning harakatlarimizning ko`pchiligi ichki psixik kechiriklarning faqat tashqi ifodasidir, deb ta'kidlagan.

Lekin bixevioristlar inson xulqining bunday tushuntirishini ilmiy emas deb rad qildilar. Ularning da'vosiga ko`ra, fizik va qonuniyatlariga bo`ysunmaydigan fiziologik jarayonlar inson xulqiga ta'sir qiladigan va uni boshqaradigan hech qanday alohida psixik faoliyat yoki ong faoliya-tingning boiishi mumkin emas.

Psixika va ong haqida Uotson: «Agar bixeviorizm fanda qandaydir ko`zga ko`rinarli o`rin olinishini xohlasa (loaqaq aniq, obyektiv metod sifatida bo`lsa ham), u «ong» tushunchasini mutlaqo rad qilmoqchi kerak. Ong va uning tarkibiy elementlari — bularning barisi quruq gapdan iborat» deb aytgan.

Shuning bilan birga bixevioristlar psixologiyaning oddiy terminologi-yasini ham uloqtirib tashlaydilar. o`sha Uotsonning o`zi yana shunday deydi: «sezgi, idrok, diqqat, iroda, xayol kabi tushunchalardan, biror kimsa to`liq tushungan holda foydalana olishini men mutlaqo bilmayman va unga ishonmayman ham».

Hayvon va insonning har bir harakati tashqi qo`zlovchilarning ta'siri tufayli ro`y beradi. Inson va hayvonning xatti-harakatlari tashqi ta'sirotlarga berilgan *reaksiyalardir*, xolos. Bu reaksiyalar tushuncha va turmush jarayo-nida hosil qilingan bo`lishi mumkin. Tushuncha reaksiyalarga reflektor harakatlar(instinktlar) kiradi. Hosil qilingan reaksiyalarga esa harxil malakalar kiradi. Masalan, barcha irodaviy harakatlar nutq va boshqa murakkab xulq

shakllari shunday harakatlardir.

Biheviorizmning asoschisi Torndayk kuzalish metodi va maxsus eksperimentlar o'tkazish bilan hayvonlarda (asosan, kalamushlarda) malaka hosil qilish jarayonini o'rgangan. Torndayk hayvonlar psixikasini o'rganishdagi xuddi shu obyektiv metodlarni inson psixik hayotini o'rganishga ham ko'chirish (latbiq qilish) mumkin deb hisobladi. Inson xulqi reaksiyalari qandisi sitatida bitta emas, balki butun birqo'z ovchilar

sistemasi bilan vujudga keltiriladi. Organizmning javob harakatlari yiqindisini (xulqini) ro'yobga chiqaruvchi barcha qovchilarning murakkab yiqindisi bixevioristlar situatsiya (tashqi sharoit) deb ataydilar.

Bixeviorizm nuqtayi nazaridan, inson xulqi ong faoliyati bilan emas, balki tashqi qovchilarning yiqindisini bo'lgan situatsiya bilan belgilanadi. Insonning psixik hayoti butunlay organizm reaksiyalarining yiqindisiga tenglashtirib qoyiladi. Psixik hodisalar, psixik jarayonlar tushunchalari o'rniga ham an'anaviy psixologik tushunchalar hisoblangan sezgi, idrok, iroda, xayol, tafakkur kabi tushunchalar o'rniga ham har xil nom olgan reaksiyalar ishlatiladi.

Bixeviorizmning nuqtayi nazaricha, psixologiyaning vazifasi, avvalo, organizm har xil qovchilarni qabul qilib olishga xizmat qiluvchi va shu qovchiga javob beruvchi apparat va mexanizmlarni o'rganishdan iboratdir. Shuning bilan birga, psixologiya muayyan reaksiya tashqi muhitning inson organizmiga ta'sir qilib turgan qanday predmet va hodisalar bilan ro'yobga chiqarilishini ham o'rganmoqi kerak. Binobarin, psixologiya inson reaksiyalarini faqat tasvirlabgina qolmasdan, balki qovchi bilan organizmning javob harakati o'rtasidagi qonuniy bo'lanish va munosabatlarni ham qidirib topishi va aniqlashi, xulqning situatsiyaga bo'liqligini belgilab berishi lozim. Bixevioristlarning fikricha, tashqi qovchi bilan inson xulqi o'rtasida qonuniy, faqat mexanik bo'lanish bor: qovchi (situatsiya) qanchalik kuchli va murakkab bo'lsa, reaksiya (xulq) shunchalik kuchli va murakkab bo'ladi va aksincha, qovchi (situatsiya) qanchalik kuchsiz va oddiy bo'lsa, reaksiya (xulq) shunchalik kuchsiz va oddiy bo'ladi. Demak, bixeviorizmning asosiy qoidalaridan biri shuki, inson xulqi hamma vaqt muhit bilan qat'iy muvozanatda bo'ladi.

Bixevioristlarning ta'limotiga ko'ra, inson shaxsi faqat organizm yoki aniqroq qilib aytganda, eng murakkab mashina bo'lib, u o'zining barcha (elementar yoki murakkab) harakatlari bilan muhitning shart-sharoitlari va o'z organizmining strukturasi bilan qonuniy ravishda belgilangan (determinlangan)dir.

Insonning butun faoliyati, uning butun xulqi harakatlardan iborat bo'lgan fizik, mexanik jarayon deb qaraladi: insonning psixik hayoti nerv sistemasida, mushak va ichki sekretsiya bezlarida ro'y beradigan harakat va o'zgarishlarga tenglashtirib qoyiladi.

Shuning uchun ham, agar empirik (subyektiv) psixologiya ruhning o'zmi o'rganishdan

voz kechganligi sababli uni ba'zan «ruhsiz psixologi-ya» deb atagan boisalar, obyektiv psixologiyani esa «Psixikasiz psixologi-ya» deb atadilar.

Bixevioristlarning fikricha, psixologiya ham nazariy fan sifatida fizika singari, aniq fan boimo□i kerak. Texnika sohasida fizika qanchalik ahami-

yatga ega bo`lsa, ijtimoiy tuzum sohasida psixologiya ham shunchalik ahamiyatga ega bo`lmoqi kerak. Uotsonning fikricha, psixologiyaning oldiga shaxs va muhitni shunday tashkil qilish vazifasi qo`yilmoqi kerak-ki, bu bilan jamiyatda oqilona va baxtli hayot kechirish uchun zaruriy shart-sharoitlar yaratilgan bo`lsin».

Bixeviorizm nuqtayi nazaricha, xususan psixologiyaning oxirgi vazifalari insonning yoki butun bir jamiyat (sinf) ning zaruriy xulqini tashkil qilishdan iboratdir. Psixologiya u yoki bu odam, butun bir jamiyat har qanday sharoitlarda ham qanday xatti-harakat qilishini oldindan mumkin qadar aniq va ilmiy jihatdan asoslab aytib bermoqi kerak.

Bixeviorizm nuqtayi nazaricha, ta'lim va tarbiya tarbiyalanuvchilar va o`quvchilar ongiga tarbiyachi yoki o`qituvchi tomonidan ta'sir qilishdan emas, balki tegishli situatsiya (sharoit) tashkil qilishdan iboratdir.

Bu situatsiya (qo`zovchilar va stimullar yigindisi) organizmga be-vosita ta'sir qilib, inson xulqini kerakli yo`nalishda shakllantirmoqi kerak. Ta'lim va tarbiya jarayonining o`zi esa, kerakli malakalar (ichki va tashqi harakatlar) hosil qilishga tenglashtirib qo`yiladi, boshqacha qilib aytganda, ta'lim va tarbiya jarayoni pressirovkadan iborat qilib qo`yiladi.

REFLEKSOLOGIYA

Amerika bixeviorizmi bilan deyarli bir vaqtda Rossiyada ham psixologiyada alohida obyektiv yo`nalish paydo bo`lib, uning tashkilotchisi professor V.M. Bexterev (1857-1927) edi.

Bexterov ham, bixevioristlar singari, o`z-o`zini kuzatish metodini va empirik psixologiyani subyektiv hamda ilmiy emas, deb qattiq tanqid qildi. U ilmiy psixologiya tashqi kuzatish va eksperimentga asoslanmoqi kerak, deb hisobladi. Sirtidan turib psixika — ongni kuzatish mumkin bo`lmaganligi uchun, psixologiya oddiy (tuzilma) va murakkab (hosil qilingan) reflekslarga asoslangan tashqi reaksiyalarni o`rganmoqi kerak. Bu nomlar Pavlovcha shartsiz va shartli reflekslarga to`g`ri keladi.

V.M. Bexterov o`z ta'limotini obyektiv psixologiya deb, keyinchalik esa refleksologiya deb atadi. Bexterov inson shaxsining barcha murakkab harakatlarini mashinaga o`xshagan mexanik faoliyat, reflekslar zanjiri va qo`shilishi deb hisoblaydi. Masalan, Bexterovning fikricha, inson ongining ijod singari murakkab harakatlari ham ma'lum bir maqsadni ko`zlagan, bir-birlari bilan ulangan reflekslar yigindisidir, maqsad esa o`zining o`tmishdagi

tajribasidan yoki boshqalarning tajribasidan olinadi. Bixevio-rizmdagi singari, refleksologiyada ham, hissiyot, diqqat, xotira, tafakkur, iroda kabi barcha an'anaviy psixologik tushunchalar shartsiz (sodda) reflekslar va shartli (murakkab) reflekslar haqidagi, markazlashish, reproduktiv, oriyentirovka reflekslari haqidagi, nutq reflekslari haqidagi ta'limotlar bilan almashtiriladi. Psixologik terminlar biologiya, fizika va mexanika sohasi-

dagi terminlar bilan almashtirilgan edi, masalan, irradiatsiya, konsentratsiya, differentsiatsiya, tormozlanish, tormozlanishning yozilishi va boshqalar. BexteroVning psixik faoliyati haqidagi ta'limoti, aslida, Amerika bi-xevioristlarining taiimotini takrorlagan edi.

VYURSBURG MAKTABI PSIXOLOGIYASI

XX asrning boshlarida Germaniyada Vyursburg maktab psixologiyasi deb atalgan alohida yo`nalish paydo bo'ldi. Bu yo`nalishning vakillari O. Kyulpe (1862-1915), K. Byuller (1879-1922), A. Messer (1837-1937), Ax Nartsis (1871-1946) va boshqalardir.

Ular assotsiativ psixologiyani tanqid qilib chiqdilar va tekshiriluvchi-larning o`z-o`zini kuzatishlariga asoslangan maxsus eksperimentlar o`tkazish yo'li bilan, yuksak psixik jarayonlarni, asosan, tafakkurni sodda psixik elementlarga sezgilar va tasavurlarga bo'lib qo'yish bu murakkab psixik jarayonlarni shu elementlardan tarkib topadilar, deb taiim berish mumkin emasligini isbotlashga intidilar. Bu eksperimentlarning tashabbuskorlari va uyushtiruvchilari bo'lgan Kyulpe, Messer, Byuller hamda boshqalar psixologik eksperimentlarini o`zlari ustida sinab ko`rganlar.

Ular o`z eksperimentlarining yakunlarini analiz qilib, tafakkur yuritish aniq o'chash mumkin bo'lgan vaqtni talab qiladi, deb ta'kidlashga intidilar. Biroq, tafakkur jarayonining mazmunini esa «ilintirib olish» ham mumkin emas ekan, bu jarayonning tarkibidagi sezgilarni, tasavvurlarni, so`zlarni va boshqa yaqqol elementlarni «il-intirib olish» mumkin emas ekan. Tafakkur ham, sezgi singari, bir-lamchi hodisa ekan: u o`z tabiatiga ega bo'lib, tajribaga bog'liq emas, degan xulosaga keldilar.

Vyursburg maktabining vakillari tafakkur funksiyasining birlamchiligi va o`ziga xosligi haqidagi taiimoti bilan, tafakkur ruhning alohida qobiliyatidir, degan tafakkur hukmidagi sxolastik taiimotni, ruhni alohida moddiy boimagan mohiyatdir, deb ta'riflovchi metafizik taiimotni faqat boshqa iboralar bilan ifodalagan holda qaytadan takrorladilar, xolos.

Vyursburg maktabining xulosalari psixologiyadagi o`ta ketgan idealizm-ning vakillari, xususan, professor Chelpanov tomonidan yuqori baholan-di. Chelpanov bu xulosalardan insonda moddiy boimagan alohida sub-stansiya sifatidagi ruhning borligini isbotlovchi eng kuchli dalillardan biri sifatida foydalandi.

Vyursburg maktabi psixologlarining asarlari va ularning tafakkurning mohiyati haqidagi xulosalari chet el psixologiyasida, ayniqsa, sovet psixologiyasida qattiq tanqid qilindi.

Vyursburg maktabi psixologlarining asar-lari psixologiyada idealizmni mustahkamlashga qaratilgan muvaffaqiyatsiz urinishlardan biridir.

Vyursburg maktabi psixologlari qarashlarining ilmiyjihatdan asossizligi,

bixevioristlar va refleksologlarning qarashlari singari, sovet psixologlari-ning tanqidiy asarlarida to'la-to'liq isbotlangan.

Nazariyotchilar hayvon psixikasi va inson ongining genetik birligi hamda sifat jihatidan farqi haqidagi, inson ongining mehnatda paydo bo'lganligi va tarixiy taraqqiyoti haqidagi ta'limotni asoslab berib, psixika va ongni tushinishdagi idealistik va mexanistik qarashlarni mukammal tanqid qilindi. Dialektik materializm namoyandalari inson ongining taraqqiyotida ijtimoiy-tarixiy hayot shakllarining ahamiyatini ko'rsatdilar va tarixda inson ongining faolligini isbotlab berdilar.

Metafizik — psixolog ruh nima degan narsa haqida mulohaza yuritgan. Bunda usulning o'ziyiq behuda edi. Xususan, psixik jarayonlarni tushuntirmasdan turib, ruh haqida mulohaza yuritish mumkin emas: bu yerda progress xuddi shundan iborat bo'lmay kerakki, ruh nima, degan masalalar haqidagi umumiy nazariya va falsafiy uydirmalarni ulotqirib tashlash va ma'lum psixik jarayonlarni xarakterlaydigan faktlarni o'rganishni ilmiy zamirida ko'ra bilishga erishishdir.

XX ASR PSIXOLOGIYASI. PSIXOLOGIYANING IDEALIZM VA MEXANISTIK MATERIALIZMGA QARSHI KURASHI

XX asrning dastlabki yillarida psixologiya sohasida to'plangan meros-ni qayta ko'rib chiqish hamda uni haqiqiy ilmiy psixologiya asosida qayta qurish haqidagi masala muhim muammolardan biri edi. Psi-xologlar oldida shu vaqtga qadar psixologiyada hukm surib kelgan ide-alistik, empirik psixologiyani hartomonlama qayta ko'rib chiqish vazifasi turar edi.

Empirik psixologiyani tanqid qilish yana shuning uchun ham taqozo qilinar ediki, uning va umuman idealistik falsafaning tarafdorlari o'z pozitsiyalaridan birdaniga voz kechmadilar. Masalan, professor Chelpanov o'zining maqolalarida empirik psixologiya materializmga zid emas deb ko'rsatishga urindi. o'sha vaqtlarda psixologiyadagi mexanistik oqim bo'lgan bixeviorizm va refleksologiyaga ham qarshi kurash zarur bo'lib qoldi. Revolutsiyaning dastlabki yillarida bu oqim-lar ancha keng tarqalgan edi. Refleksologiya hatto oliy o'quv yurtlar-iga o'quv fani sifatida kiritilgan edi. Biroq, u faqat 3-4 yil

mobaynida o`qitildi, xolos.

Psixologiyadagi mexanistik oqimlar bilan kurash yana shuning uchun ham dolzarb ediki, uning vakillari o`z nazariyalarini sotsialistik jamiyat qurish ishida katta amaliy ahamiyatga ega boia oladigan taiimot, deb da'vo qildilar. Bixevioristlar hamda refleksologlar inson psixikasini faqat

mexanistik ta'limotga muvofiq tushunish asosida yangi pedagogika sistemasini yaratish lozim, deb hisobladilar.

Bu psixologlarning ta'limotiga ko'ra, mehnat reaksiyalar yoki refleks-lar sistemasidii. Pedagogika muhitga moslashish reaksiyalari yoki refleks-larini tarbiyalashdan iboratdir. Bunday qonun-qoidalarda biz insonning bilish va amaliy faoliyatida ong va uning turli shakllarining to'liq inkor qilinganligini ko'ramiz.

Professor K.N. Kornilov boshchiligidagi birguruh psixologlar idealistik va mexanistik psixologiyani tanqid qilib, psixologiyani dialektik materializm asosida ko'rishga intildilar.

1923-yil psixonevrologiya fanlari bo'yicha birinchi Butun Rossiya syezdi bo'lib o'tdi. Shu syezdda idealistik psixologiyaga qarshi keskin kurash avj oldirildi. Ayniqsa, bu kurash keyingi 1924-yilgi syezdda yana kuchaytirildi.

1924-yili prof. Kornilov o'zining «Hozirgi zamon psixologiyasi va marksizm» nomli kitobida birinchi bo'lib o'z qarashlarini aniq ifoda qildi. U bu kitobida empirik psixologiyani tanqid qildi, avvalo, bu psixologiyaning asosiy kamchiliklariga — inson psixik faoliyatida tashqi xulqiy momentni e'tibordan chetda qoidirilishiga, psixologiyadagi dualizm va idealizmga qarshi chiqdi. Kornilov Bexterevning refleksologiya maktabini va I.P. Pavlovning ba'zi bir o'taketgan izdoshlarini (chunki ular psixologiyani refleksologiya bilan almashtirmoqchi bo'ldilar) tanqid qilar edi, ularning inson xulqida ongingning roliga yetarli baho bermaganliklarini, shuningdek, psixika - onga nisbatan qarashlaridagi mexanizmni fosh qilib tashladi.

Mustaqil fan sifatida psixologiya uchun bixeviorizm va refleksologiyaga qarshi kurashda Moskva, Leningrad oliy o'quv yurtlari va boshqa tadqiqot muassasalarining psixologlari faol ishtirok etdilar. Mexanistik qarashlarning yaroqsizligini ko'rsatuvchi asarlar nashr qilindi.

Psixologiyadagi mexanistik oqimlarga qarshi kurashda psixologiya-ning predmeti - ong haqidagi masala katta o'rin egalladi.

Bixeviorizm tarafdorlari, Bexterev va uning izdoshlari, refleksologlar ong masalasini o'rganishni e'tibordan chetda tutgan psixologiyani vujudga keltirish mumkin, deb hisobladilar.

Bu qarashlarga qarama-qarshi o'laroq, professor Kornilov rahbarligidagi psixologlar

psixologiya predmeti faqat xulqning tashqi alomatlarinigina emas, balki shuning bilan birga insonning subyektiv kechiriklarini ham o`rganishdan iborat bo`lmoqi kerak, deb hisobladilar.

Ogning psixologlar tomonidan o`rganilishi mumkin va zarur ekanligiga, ayniqsa, L.S.Vigotskiy qafiy rioya qildi.

Psixologiya sohasida ikki frontga, ya'ni empirik psixologiyaning subyektivizm va idealizmga qarshi, bixevioristlar va refleksologlarning mexanizmga qarshi olib borgan kurashi faqatgina psixologiyaga emas, balki fal-safaga ham taalluqli edi. Bu kurashning yakunlari quyidagilarda ifodalandi.

Empirik psixologiya o`zining oldingi mavqeini yo`qotdi, u o`qitish predmet sifatida uzil-kesil siqib chiqarilgan edi. Refleksologiya vakillari o`z nuqtayi nazarlarini yanada qattiq turib himoya qildilar. Lekin ular ham tanqid ta'sirida o`zlarining xatolarini tan olishga majbur bo`ldilar. Bu jihatdan, ayniqsa, falsafiy munozaralar (1927—929) katta natijalar berdi, munozaralar falsafa frontida mexanitsistlarning batamom tor-mor bo`lishi bilan tugadi.

Bexterev (u vaqtda o`zi mahrum edi) shogirdlaridan bir guruhi «Refleksologiyami yoki psixologiyami» va «Refleksologiya va uning yondosh fanlariga munosabati*» degan ikkita broshyura chiqardilar. Bu broshyuralarda ular o`zlarining oldingi fikrlarining yangilash ekanligini e'tirof etdilar. Ular o`z xatolarini, refleksologiya hali inson xulqini to`la-to`kis holiga, ya'ni uni qiliqlari va xatti-harakatlarida olib mukammal tekshirish o`arajasiga ko`tarilganicha yo`q, degan bahona bilan izohladilar. Ular psixikaning realligini esa uni o`rganishning zarurligini e'tirof etdilar. 1930—1931-yil-larda refleksologiya aslida tugatilgan edi.

REAKTOLOGIK PSIXOLOGIYA

Kornilovchi psixologlar guruhining ishlari faqat empirik va subyektiv psixologiyani tanqid qilish bilangina cheklanib qolmadi. Tanqid jarayonida yangi psixologiya sistemasini tuzish bo`yicha ham ishlar olib borildi. Bu psixologlar-ning aytishicha, yangi psixologiya sistemasi marksistik fan bo`lishi kerak edi.

Lekin bu faqat niyat edi, xolos. Aslida esa Kornilov psixologiya predmetini tushunishning o`zida bixevioristlar va refleksologlar bergan ta'rifga asoslangan edi.

Kornilov ta'limoti nuqtayi nazaricha, psixologiyaning predmeti inson xulqini to`la-to`kis holicha, ya'ni uning qiliqlari va xatti-harakatlarini o`rganishdir. Muayyan muhitdagi organizmning reaksiyalari xulqning alo-hida elementlari deb hisoblandi.

Xulqning elementlari bo`lgan reaksiyalar haqidagi ta'limot Kornilov maktabi psixologiyasida markaziy o`rinni egallardi. «Biz psixologiyada nimani o`rganmaylik,— deb yozgan edi Kornilov,— tub aslida reaksiyani o`rganamiz, chunki reaksiya xulqimizning barcha eng murakkab, yuksak va nozik shakllaridan iboratdir. Yangi psixologiya bitta metodni, bu ham bo`lsa, reaktologik metodni biladi». Lekin xulq va reaksiya tushunchasi Kornilovda bixevioristlar va refleksologlarga qaraganda, boshqacha tushuntiriladi, jumladan

xulq va reaksiya tushunchalarining mazmuniga nerv-fiziologik va mushak harakatlaridan tashqari, yana psixik moment, ong momenti ham kiritilgan edi. Lekin Kornilov psixika va ongni reaksiyada ishtirok etadigan va uning organizmning tashqi muhitga nisbatan javob harakati bilan birgalikda ro`y beradigan passiv bir narsa debgina tushundi.

Psixik moment esa faqat inson kechirmalaridagi reaksiyalarning subyek-tiv ifodasi deb tushunildi, xolos.

Kornilov reaksiya tushunchasiga psixik, ongli momentlarni kiritar ekan, buning bilan u go`yoki subyektiv empirik psixologiyaning bir tomonlama-ligini bartaraf qilmoqchi bo`ladi. Kornilovning fikricha, psixologiyani shun-day tushunilsa, «inson xulqidagi obyektiv va subyektiv hodisalarning or-ganik sintezi» kelib chiqadi.

1926-yili professor Komilov o`z psixik nazariyasining namunasi sifatida «Psixologiya darsligini chiqardi. Keyingi yillarda bu darslik (1931-yil-gacha) mayda o`zgartirishlar bilan bir necha marta nashr qilindi.

Aslida bu «psixologiya darsligi»da psixologiyaga doir hech narsa yo`q edi. Psixika haqidagi masala faqatgina bosh qismida, u ham bo`lsa reaksi-yaning tarkibiy momenti sifatida eslatilib o`tilar edi. Psixologiya xulq ha-qidagi fan sifatida talqin qilinardi. Xulq organizm reaksiyalarining yi□indisi deb tushunilar edi. Butun psixologiya sistemasi tu□ma va hosil qilingan, oddiy va murakkab reaksiyalarni bayon qilishdan iborat qilib qo`yilgan edi, aslida esa bu darslikda bixevioristik va refleksologlar ta'limoti qisqacha bayon qilingan edi, xolos (shuning uchun ham bu darslik keyin-chalik «reakto!ogiya darsligi» deb atalgan edi).

Shu narsani ta'kidlash kerakki, o`sha vaqtlarda, bixevioristlar va reflek-sologlarning siquvi ostida psixologiyani xulq haqidagi fandır, deb ta'riflash keng tarqalgan edi.

Agar 1923 va 1924-yillardagi syezdlar psixonevrologiya fanlari sohasidagi syezdlar deb atalgan bo`lsa, 1930-yildagi psixologiya syezdi esa, inson xulqini o`rganish masalalariga ba□ishlangan syezd edi.

PSIXOLOGIYA SOHASIDAGI MUNOZARALAR. 30-YILLARDA

PSIXOLOGIYADA ERISHILGAN YUTUQLAR

Inson xulqini o`rganish bo`yicha chaqirilgan Butunittifoq syezdi psi-xologiya taraqqiyoti birinchi bosqichining yakuni bo`ldi. Biroq, syezd-ning yakunlari o`sha davr psixologiyasini ko`rish sohasida hamma narsa o`z o`rnida emasligini ko`rsatdi. Xususan, insonning butun psixik faoliy-atini reaksiyalarga tengiashtirib qo`yishga bo`lgan urinishlarochiqdan ochiq ko`rinib turardi, bu esa psixologiyani amalda reaktologiyaga aylantirib qo`yardi, bu reaktologiyani marksistik psixologiyaning aniq gavdalanishi deb ayitishga, demak, marksistik psixologiyani empirik (subyektiv) va obyek-tiv psixologiyani, ya'ni bixeviorizm bilan

refleksologiyaning «sintezi» deb tushuntirishga urinishlaridan oydin dalolat berar edi.

Syezddan keyin, ko`p o`lmasdan, (1929 - 1931-yilgacha) bularning hammasi psixologiya fani sohasidagi metodologiya munozaraning kucha-yishiga olib keldi.

Psixologiya sohasidagi munozaralar falsafiy (umumetodologik) frontdagi

kurashning aniq ifodasi bo`ldi. Falsafadagi munozara mexanizmni anti-marksistik oqim deb qoraladi. Bu metodologik munozara fanning boshqa sohalariga, ya'ni siyosiy iqtisod, adabiyotshunoslik, tabiatshunoslik kabi-larga ham tarqaldi.

Diskussiya, bizning psixologiyamizda bir qancha juda qo`pol metodo-logik o`machilik va buz`unchiliklarning mavjudligini ochib berdi. Masa-lan, psixologiya sohasida mexanistik qarashlar yo`li bilan sinfiy — dushman boigan ta'sirni kuchaytirishga urinish borligi aniqlandi. Idealistik naza-riyalar bilan chirmashib ketgan bu o`machilik va mexanistik qarashlar o`sha vaqtda chinakam dialektik-marksistik qarashlar deb tar`ib qilinardi.

Shuningdek, munozara, refleksologiya va reaktologik psixologiya aso-sida o`sha davr pedagogika sistemasini ko`rish mumkin emasligini, yangi jamiyat qurayotgan kishilarni qaysi usullar bilan, qanday yo`nalishda tar-biyalash va qayta tarbiyalash mumkin, degan masalani hal qilish mumkin emasligini ko`rsatdi.

Refleksologiya va reaktologiya asosida faqat hayvonlarni dressirovka qilish (o`rgatish) usullari haqidagina gapirish mumkin.

Munozara jarayonida bizda burjua idealistik psixologiyasining turli oqimlari, chunonchi: V. Shtern personalizmi, struktura psixologiya, frey-dizm boshqa-boshqa oqim tarqalganligi aniqlandi.

Bu oqimlarning hammasi bizda tanqidiy asosda ko`rib chiqilmasdan qabul qilinib, sotsialistik qurilish vazifalariga to`liq javob beradigan ilmiy nazariyalar deb taqdim qilinardi. Masalan, struktura,— Geshtalt — psixo-logiya asosida ta'limning «kompleks sistemasi», savod o`rgatishda butun so`zlar metodi kabi mutlaqo yaroqsiz va zararli metodlar ishlab chiqildi. Psixotexnikani, ya'ni mehnatni o`sha zamon talabi asosida uyushtirish amaliyotini Shtern psixologiyasiga binoan rivojlantirmoqchi bo`ldilar. Ular pedagogika va psixiotriyani freydizm psixologiyasiga tayangan holda aso-slashga intildilar.

30-yil ideologik frontda yanada avjiga chiqqan sinfiy kurashning kuchaygan davri edi, o`sha vaqtda bu sohada yangidan yangi yo`llar qidirila boshladi.

o`sha vaqtda yangi psixologiya uchun kurashga boshchilik qilgan pro-fessor Kornilov, garchand xatolarga yo`l qo`ygan bo`lsa ham, uning tari-xiy xizmatlari shundan iborat ediki, bixevioristlar va refleksologlarning avjiga chiqqan siqi`i ostida kurash olib bordi va psixologiya fanining mustaqilligini himoya qilib qola oldi.

Munozaralarning eng muhim yakuni haqiqatan ham ilmiy psixologiyani yaratish vazifasi edi. Munozaralar shu narsani ko`rsatdiki, buning uchun o`sha davr metodologik merosini, psixologiya sohasiga bevosita daxldor bo`lgan ta'limotini puxta o`rganish va egallab olmoqlari kerak edi, ik-kinchidan, psixologlar psixologiya sohasidagi barcha tarixiy meros va yu-

tuqlarni o`rganish bilan shuqullanishlari va bu yutuqlarni tanqidiy o`zlashtirib olishlari kerak edi va uchinchidan, o`tmishda erishilgan yutuq-larga asoslanib turib, ilmiy psixologiya muammolarini ishlab chiqishni ilgari surmoqlari kerak edi.

Munozara natijasida o`sha davr psixologiyasida haqiqatan ham qayta kurash ishlari boshlandi. Psixologiyaning metodologik va asosiy muam-molari bo`yicha asarlar yozildi, bir qancha burjua psixologiyasi nazariya-lari tanqidiy ravishda yoritildi. Bir qancha eksperimental ishlar qilinib, ularda psixik jarayonlar sifat jihatidan o`ziga xos hodisalar deb tushunildi, ular organizmning reflekslari va reaksiyalariga tenglashtirib qo`yilmadi.

Ikki o`quv qo`llanmasi munozaralardan keyin psixologiyaning qayta ko`rilganligini ko`rsatuvchi yaqqol dalil edi. Bulardan birini professor Kornilov («Psixologiya» 1-nashri 1934va2-nashri 1935-yillarda) ikkinchisini esa professor S. L. Rubinshteyn («OCHOBM o6mefi nCHxojiorMH», 1935-yil) tuzgan edi.

Bu asarlarda psixologiya masalalari munozaralargacha bo`lgandan boshqa-charoq talqin qilindi. Xususan, professor Kornilov, bu kitobida psixologiya predmetini tushunishni keskin o`zgartirdi, ayrim psixik jarayonlar esa endi organizm reaksiyalarining kombinatsiyasi deb talqin qilinmaydi. Bu psi-xologiyada emotsiyalar, iroda va xarakter psixologiyasiga ham o`rin beriladi.

30-yillarda psixologlar psixikani eksperimental o`rganish yuzasidan ko`p maxsus laboratoriya va xonalar tashkil qildilar. Bunday laboratoriya-lar faqat markaziy shaharlar (Moskva, Leningrad)dagina emas, balki olis viloyatlar hamda milliy respublikalar, shaharlarida ham tashkil qilindi.

Shu davrda o`zbekistonda ham eksperimental laboratoriya va xonalar tashkil qilina boshladi. Toshkentda o`rta Osiyo Davlat universiteti huzu-rida, o`rta Osiyo Kommunistik universiteti, temir yo`l transporti boshqar-masida va Magnat instituti huzurida laboratoriyalar tashkil qilingan. Samar-qand shahridagi o`zbek pedinstitutida ham boy jihozlangan laboratoriya tashkil qilingan edi.

Bu davrda professor Lazurskiy kashf etgan juda foydali tabiiy eksperi-mentni qo`llab, bolalar psixologiyasi va eksperimental psixologiya soha-sida ko`plab eksperimental tadqiqotlar o`tkazdilar.

Ayrim psixik jarayonlar va ularning funksiyalarini o`rganish sohasida ham bir qancha

ishlar qilindi. Masalan, V.A. Artemovning idrok sohasi-dagi, Ye.A. Ribnikovva A.N. Leontevlarning xotira sohasidagi, L.S. Vigot-skiyning tafakkur sohasidagi tadqiqotlari va boshqalar shular jumlasidandir.

Mehnat psixologiyasi sohasida ham juda ko`p ishlar qilindi. Ular faqat xona va laboratoriyalardagina emas, balki bevosita ishlab chiqarishning o`zida, zavod, fabrikalarda, shu jumladan, o`zbekiston paxta dalalarida ham o`tkazildi.

Bu davrda hayvonlar psixikasini o`rganish sohasidagi ishlar ham kuchli sur'atda avj oldirildi. Bu jihatdan Ladngina Kot Voytonis va boshqalar-ning ishlari, ayniqsa, qimmatlidir.

Shu yillari psixologiyaning deyarli hamma sohalarini: psixika, psixika va ong taraqqiyoti haqidagi, sezgi, idrok, xotira kabilar haqidagi talimotlarni qamrab oluvchi bir qancha katta asarlar nashr qilindi. Bu-lardan eng muhimlari quyidagilardir: «Psixologiya», prof. K.N. Kornilov, B.M. Teplov va L.M. Shvartslar tahriridagi jamoa asar; prof. S.L. Rubin-shteyn «OchHOBbi o6mefi ncHxanorHH»; «ncnxojiorHfl», Kostyuk tahriri-da (ukrain tilida), «06mafl ncHXOJiorHH» D. N. Uznadze (gruzin tilida).

Shu narsani ta'kidlamoq kerakki, bu asarlarning ko`pchilik qismi o`sha davr psixologlarining tadqiqotlari materiallari asosida yozilgan. Urushgacha davrda o`sha davr psixologiyasi manzarasi mana shundan iborat edi.

1950-1965-YILLARDA PSIXOLOGIYA MASALALARI

Psixik jarayonlarning fiziologik asoslari haqidagi masala

1950-yillarda psixologiya fanining rivojlanishida I.P. Pavlovning fiziologiya sohasida olib borgan ilmiy tekshirishlariga katta e'tibor berildi. Chinki psixik jarayon va xususiyatalarni ilmiy jihatdan o`rganish, uning fiziologik mexanizmini o`rganishni taqozo qilar edi. Bu o`rinda I.P. Pavlovning oliy nerv faoliyati, uning xususiyat va qonuniyatlari haqidagi ta'limoti muhim ahamiyatga ega edi. Lekin bu davrda Pavlov ta'limotini ba'zi fiziolog va psixologlar mexanistik ta'limot deb hisoblar edilar. Ha-qiqatdan ham Pavlovning ba'zi shogirdlari va izdoshlari mexanistik qa-rashlarga berilib, psixik hodisalarni fiziologik hodisalardan iborat deb, psixologiyani oliy nerv faoliyati fiziologiyasiga tenglashtirib qo`ydilar. Bun-day qarashlar izlanishlari olamshumul ahamiyatga ega bo`lgan psixologlar tomonidan tanqid qilindi va qoralandi.

I.P. Pavlov psixik hodisalarning, jarayon va xususiyatlarning nerv-fiziologik mexanizmi oliy nerv faoliyati bilan bo`liqligini asoslab berdi.

o`sha vaqtlarda butunittifoq Fanlar Akademiyasi va Tibbiyot (medit-sina) Fanlar Akademiyasi sessiyalarida Pavlovning oliy nerv faoliyati haqi-dagi ta'limotini psixologiyaga tatbiq etish masalasi ilgari surildi va uni psi-xologik hodisalarni ilmiy jihatdan tushunishdagi

ahamiyati yoritib berildi.

Ayniqsa, Pavlovning bosh miya po'stida yangi muvaqqat nerv bo'lanishlarining hosil bo'lishi haqidagi ta'limoti, qo'zib alish va tormozlanish qonuniyatlari haqidagi ta'limoti psixologiya uchun juda samarali

bo'ldi. Pavlovning inson bosh miyasi po'sti faoliyatidagi ikki signal siste-masi haqidagi ta'limoti ham qimmatlidir. Bu ta'limot inson ongining tafakkur va nutq singari yuksak shakllarining nerv fiziologik mexanizm-larini aniqlash imkoniyatini beradi. I.P. Pavlovning oliy nerv faoliyati-ning tiplari haqidagi ta'limoti temperamentning nerv-fiziologik asoslarini, uning muhit va tarbiya ta'siri tufayli o'zgaruvchanligini aniqlash imkoni-yatini berdi.

Psixologiyaning metodlari haqidagi masala, xususan o'z-o'zini kuza-tish metodi haqidagi masala, psixologiyada metodning obyektivligini qanday tushunmoq kerakligi haqidagi masala juda ham keskin qo'yildi. Metod-ning obyektivligini faqat tashqi kuzatish, tashqi eksperiment debgina tus-hunmaslik kerak, aksincha bu yana bixeviorizm va refleksologiyaga olib keladi.

Ikki Akademiyaning Pavlov fiziologiyasiga ba'ishlangan sessiyasidan keyin harxil psixik hodisalarning nerv-fiziologik mexanizmlarini o'rganish bo'yicha ko'plab maxsus tadqiqotlar o'tkazildi. Bu ishlar Moskva va Le-ningrad akademiyasining psixologiya institutida, Pedagogika Fanlari akade-miyasining psixologiya institutida, shuningdek, boshqa shaharlardagi oliy o'quv yurtlarining ba'zi bir kafedralarida va laboratoriyalarida o'tkazildi. Psixologiyani Pavlovning oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limoti asosida qayta tashkil qilish V.A. Artemov, T.P. Yegorov, A.V. Zaporjets, P.I. Ivanovlarning psixologiyadan o'quv qo'llanmalarida ham o'z aksini topgan. Mana shularga binoan o'rta va oliy o'quv yurtlarida psixologiyani o'qitish ishlari ham qayta tashkil qilina boshladi.

1962-yili Fanlar Akademiyasining huzurida oliy nerv faoliyati va psixo-logiyaning falsafiy masalalari bo'yicha Butun Ittifoq kengashi o'tkazildi. Bu kengashda I.P. Pavlov ta'limoti psixik jarayonlarning nerv-fiziologik asosi ekanligi yana bir marta asosli ravishda tasdiqlandi va uning tad-qiqotlari yuksak darajada tashkil topgan materiyaning — miyaning mah-suli bo'lgan psixika haqidagi taiimotni tasdiqladi.

Keyingi yillarda fiziologlar tomonidan inson psixikasidagi ayrim hodi-salarni tushuntirish uchun katta ahamiyatga ega boigan ishlar qilindi. Masalan, akad. P.K.. Anoxin 1932-yildayoq boshlagan teskari afferentat-siya (teskari bogianish) ning ahamiyatini aniqladi.

Reflektor jarayonlar organizmning faqat javob harakati bilangina tu-gallanib qolmas ekan. Organizmning har bir javob harakati miya po'stiga markazga intiluvchi teskari (afferent) impuls yuborib turadi, bu impuls javob harakatning natijasidan miya po'stiga

signal berib turar ekan. Shu refleksning strukturasi yoy shaklida emas, balki halqa shaklida ekan, deb hisoblashga asos beradi. Demak, refleksning teskari bogianishni amalga

oshiradigan yana 4-qismi (orqaga qaytaruvchi krani) ham bor ekan. Teskari afferentatsiya haqidagi bu ta'limot «oldindan aks ettirish» (javob harakat-ni maqsadga muvofiq qilishni bilish) deb atalgan hodisaga boʻlingan tekshirishlar oʻtkazishga imkoniyat berdi. Anoxinning shu tadqiqoti maqsadga muvofiq yoʻnaltirilgan xatti-harakatlarning fiziologik asosini ochib beradi.

Bir qancha psixik hodisalarni tushuntirish uchun Bernshteynning or-ganizmning biologik faolligi masalasi sohasidagi tekshirishlari muhim ahamiyatga egadir. Bu tekshirishlarning ma'lumotlariga qaraganda or-ganizm muhitga moslashmaydi, balki shu muhitda paydo boʻlgan toʻsiqlarni bartaraf qilishga «tirishadi» maqsadga erishmoq uchun kurashadi.

A.R. Nuriyaning bosh miya poʻstida psixik funksiyalarning lokalizat-siyalashuvi haqidagi ishlari psixik faoliyatning fiziologik asoslarini tek-shirishga qoʻshilgan qimmatli hissadir.

Shaxs va ongning ba'zi funksiyalari masalalari

Psixologlarining tekshirishlarida shaxs va shaxsning yoshga qarab rivo-jlanishi masalalari kattaoʻrinegallaydi. 1956-yili (may-iyun) Leningradda shaxs psixologiyasi boʻyicha Butun Ittifoq kengashi oʻtkazildi. Doklad-larda kishi shaxsini tarbiyalash va shakllantirish masalalariga muhim e'tibor berildi.

Hozirgi vaqtda shaxs tushunchasini aniqlashga, uning eng muhim belgilarini: ijtimoiyligi, ongliligi, oʻz-oʻzini anglashni tahlil qilishga baʼishlangan qimmatbaho asarlar oz emas. Shaxsning ehtiyojlariga xos xususiyatlariga, uning ongli va ijodiy faolligiga, yangi jamiyat qurish dav-rida uning maslak, ideallari, dunyoqarashi va e'tiqodlarining yoʻnalishiga katta e'tibor berilmoqda.

Shaxsning turli yoshda qanday rivojlanishi, uning individual xususiyat-lari, xarakteri/qobiliyatlari hamda qiziqishlari masalasi inson psixikasi va ongi taraqqiyotiga oid umumiy muammoning muhim tarkibiy qismidir.

Psixologlar ongning individual taraqqiyotini shaxs sifatida oʻsayotgan odamning barcha tomonlaridagi, barcha psixik jarayonlaridagi sifat jihat-dan oʻzgarishdir, deb qaraydi. Bu oʻzgarish — oʻsish organizmning rivoj-lanish qonuniyatlari va kishilarning turmush sharoitlari tufayli, ijtimoiy muhit hamda ta'lim-tarbiya ta'sirida roʻy beradi. Ijtimoiy muhit, ta'lim va tarbiyaning ta'siri har bir insonning rivojlanishida hal qiluvchi rol oʻynaydi. Biroq

shu narsani ta'kidlamoq kerakki, bu rivojlanish rivojlanayotgan subyekt o'zi hayot jarayonida faol ishtirok etgan taqdirdagina ahamiyatga ega bo'ladi.

Keyingi yillar mobaynida psixologiya va pedagogikada «Ta'lim va aqliy

rivojlanish» muammosi, ayniqsa, faollashdi. Bu masalaning hal etilishi maktab-lardagi ta'lim jarayonida o'tkazilayotgan eksperimentlarga asoslanmoqda.

I/Rivojlanishning o'zini qanday tushunishdan qat'i nazar, tadqiqotchi-larning hammasi talimning hal qiluvchi roli sharoitida ta'lim va tarbiya-ning bir-biri bilan bogianligini e'tirof etadilar.

<: Psixologlar alohida psixik funksiyalar vajarayonlarni o'rganish sohasida, xususan, sezgi, idrok, xotira, tafakkur sohasida ko'p ishlar qildilar. B.G. Anan'ev, A.V. Zaporozets, N.A. Leontev va boshqalar olib boradigan sezgi va idrok sohasidagi tekshirishlar asosan bu jarayonlarning retseptiv tomonlariga qaratilgan. Tekshirishlar shuni ko'rsatdiki, ko'ruv, eshituv, teri sezgilari, shuningdek, sezgi va idrokning boshqa turlari faqat markaz-ga intiluvchi jarayonning, faqat refleks boshlanish zvenosininggina mah-suli emas. Ular markazdan qochuvchi jarayonlarni ham, subyektning faol-ligini aks ettiradigan qidiruv, sinov reaksiyalarini ham qamrab oladi. Bu-larning barchasi alohida, persektiv harakatlar bo'lib, ular ichki psixik jara-yonlar bilan birga, tashqi, birinchi navbatda, ozmi-ko'pmi yorqin ifodalangan harakat komponentlarini ham o'ziga qamrab oladi.

Xotira sohasida xotiraning mahsuldorligi esda olib qolish faoliyatining nimaga qaratilganiga bog'liq ekanligi masalasi keng o'rganilgan. Yaxshi esda qoldirishda qaytadan tiklash (esga tushirish) va boshqa psixik jarayon-Jarning roli aniqlangan. A. A. Smirnov va P. I. Zinchenkoning asarlarida esda qoldirish maxsus xildagi ichki psixik faoliyat sifatida aniqlangan. Bu faoliyatning strukturasi ochilgan, turli esda olib qolish usullarining xarakteristika, uning tarkibiga kiruvchi har xil mnemonik harakatlarning alohida zvenolarning xarakteristikasi berilgan. Esda qoldirish jarayonida ishtirok etadigan tafakkur jarayonlariga alohida e'tibor berilgan.

Keyinchalik psixologiya sohasidagi ilmiy ishlar faollashtirildi. 1956-yildan boshlab «Bonpocbi ncnxojorHH» jurnalining chiqa boshlashi bu-ning guvohidir. Psixologiya masalalari sohasidagi ko'p materiallar, shuningdek, «CeMH n uiKOJia», «H, onjKOJibHoe BocnHTaHHe», «HanajibHafl uiKOJia», «llcHxojorHMecKHH xcypHaji», «Bonpocbi (bHJiocobHH* jurnal-larida va boshqa davriy matbuotda bosilib chiqib turdi. Ilmiy ishlarning faollashtirilganligi, shubhasiz, 1957-yil Psixologlar Jamiyatini tuzishga yordam berdi. Shu yillar mobaynida bizning oliy o'quv yurtlarimiz psi-xologiyadan zaruriy o'quv qo'llanmalari

bilan ta'minlandi.

Bu qobiliyatlarga kiruvchi esda olib qolish qobiliyatlarida ayrim zveno-larning xarakteristikasi berilgan. Esda olib qolishda qatnashuvchi fikrlash jarayonlariga alohida e'tibor berilgan.

PSIXOLOGIYANING YAQIN ORADAGI VAZIFAIARI

Psixologiya fanining ko`p sohalarda rivojlanganligi, bu fanining bar-cha muhim yo`nalishlari bo`yicha taraqqiy ettirish vazifasini qo`ydi. Olimlar oldiga fanni xo`jaligimiz va sanoat qurilishning barcha sohalariga joriy qilish vazifasi qo`yildi.

Bu vazifalar o`zining nazariy va amaliy ahamiyati jihatidan keng hamda xilma-xildir.

Hozirgi vaqtda psixologiya ko`p tarmoqlarga bo`linib, butun bir psi-xologik fanlar sistemasini tashkil qiladi. Bu psixologik fanlarning har biri o`z obyekti, o`zining tekshirish metodlari va vazifalariga egadir. Har bir psixologiya sohasining o`zida hal qilishni talab qilib turgan jarayonlar oz emas. Psixologiyada eng dolzarb deb hisoblash mumkin bo`lgan ba'zi bir masalalarga to`xtalib o`tamiz.

METODOLOGIYA MUAMMOLARI

Har bir fanning asosiy vazifasi uning metodologiyasini aniqlab olishdir.

Shuningdek, nazariy muammolarni ishlab chiqish amaliyot bilan bo`liq holda o`tkazilgan taqdirdagina yanada mahsuldor bo`ladi. Haqiqiy dalil-larga asoslangan, amaliyotda sinalgan nazariyagina haqiqiy ilmiy nazari-yadir. Kishilarning amaliy faoliyatida ko`pincha yangi faktlar, voqelik hodisalari o`rtasidagi yangi bo`lanishlar ochilib qoladi, shular tufayli nazariya yanada boyiydi, aniqlanadi va mukammallashadi.

Ayni vaqtda, psixoiogiyadagi amaiiy vazifaiarning muvaffaqiyatii hal qilini-shi nazariy muammolarning qay darajada hal qilinishiga qattiq bo`liq bo`ladi.

Bundan buyon ham psixologiya masalalari Pavlovning oliy nerv faoli-yati fiziologiyasi haqidagi ta'limoti asosidagina muvaffaqiyatli hal qilini-shi mumkin.

Inson miyasining tuzilishi va faoliyati sohalarini yanada o`rganishda Pav-lovning shogirdlari va izdoshlari ancha yutuqlarni qo`lga kiritdilar. Bu yutuq-lar ko`pchilik psixik hodisalarni tushuntirishda katta ahamiyatga egadir.

Tajriba ko`rsatishicha, oliy nerv sistemasiga taalluqli ko`pchilik masa-lalar ko`p hollarda psixologiya muammolarning qo`yilishi va hal qilinishi munosabati bilan paydo bo`ladi.

Ayni vaqtda shuni ham e'tiborga olmoq kerakki, ko`pgina chet eilik olimlarning orasida progressiv yo`nalishdagi psixologlar ham ishlamoq-dalar. Shu psixologlarning ilmiy tekshirishlaridagi ijobiy yutuqlarni hisobga olish va ulardan foydalanishlari lozim. Turli

mamlakatlar psixologlari o`rtasidagi do`stlik aloqalarining mustahkamlanishi, tajriba almashtirish psixologiya fanining yanada samarali taraqqiy etishiga yordam beradi.

TA'LIM PSIXOLOGIYASI MUAMMOLARI

Hozirgi vaqtda psixologlar, pedagoglar hamda metodistlar bilan bir-galikda ta'lim ishlari va o`quvchilarga tarbiya berishning saviyasini ko`tarishga yordam berishi mumkin bo`lgan muammolarni hal qilishga e'tibor bermoqlari kerak.

Ta'lim va tarbiyaning psixologik asoslari haqidagi masala shunday muammolar jumlasidandir. Ma'lumki, ta'lim-tarbiyaning muvaffaqiyati o`quv materialining mazmunigagina, ta'lim-tarbiya metodlarigagina bo`liq emas. Bu muvaffaqiyat ko`p jihatdan o`quvchining qanday o`qiyotganligini bilishga, ya'ni o`quvchining yosh xususiyatlariga, dastlabki aqliy taraqqi-yoti va faolligiga muvofiq bilim va malakalar o`zlashtirish jarayonining psixologik asoslarini bilishga ham bo`liqdir. o`quv materiali mazmunini tanlash, o`quv programmalari va rejalari, darslik va o`quv qo`llanmalari tuzish, shuningdek, maktab ta'limining har xil bosqichlarida turli o`quv predmetlari bo`yicha o`qitish metodlari sistemasini tashkil qilish va tan-lash ham ko`p jihatdan ta'limning psixologik asoslarini bilishga va hisob-ga olishga bo`liq.

Umumiy ta'lim predmetlari bo`yicha ta'lim psixologiyasi sohasidagi ishlar chet ellarda va Rossiyada XIX asr o`rtalaridan boshlab o`tkazila boshladi. Ta'limni psixologik jihatdan asoslash masalalari K.D. Ushinskiy-ning barcha pedagogik asarlarida muhim o`rin egallagan.

Hozirgi vaqtda ta'lim psixologiyasi va xususiy metodlarni psixologik jihatidan asoslash bo`yicha bizda ko`p eksperimental ishlar o`tkazilayapti. Biroq bu ishlar hozircha maktabning o`quv materiali mazmunini belgi-lash, ayniqsa, yangi, yanada samarali o`qitish metodlarini qidirish bilan bo`liq bo`lgan, tez o`sib kelayotgan ehtiyojlarini qondira olmaydi. Shu-ning uchun ham psixologiyaning hozirgi vaqtdagi eng muhim vazifasi ta'lim psixologiyasi masalalarini yanada chuqur ishlab chiqishdan iboratdir.

Bu masalalarning ishlab chiqilishi uch rejada olib borilishi kerak.

Talim psixologiyasining umumiy masalalari — ta'limda xotira, tafakkur, nutq, xayol, irodalarning roli hamda o`quvchilarning individual xususi-yatlari: temperamenti, xarakteri, qiziqish-havaslarining ahamiyati.

Sinflar bo`yicha bolalarning yosh xususiyatlariga binoan ta'lim psi-xologiyasi masalalari (1-sinfdagi ta'limning psixologik asoslari, 2-sinfdagi ta'limning psixologik asoslari va hokazo).

o`quvchilarning yosh xususiyatlari va o`quv predmetlari (matemati-ka, geografiya, tarix kabilar)ning xususiyatiga binoan ta'lim psixologiyasi masalalari.

Ta'lim-tarbiya amaliyotida yana bir qancha masalalar borki, ularni hal qilishda ham psixoioglar ishtirok etishlari kerak. Masalan,

o`quvchilarning o`quv vaqtini, darsda o`tiladigan o`quv materialining hajmini, uy vazifasining hajmini qanday qilib unumli taqsimlash mum-kinligi haqidagi masala bolalarning internat sharoitidagi hayotining ta'lim va tarbiya jarayoniga ta'siri va shu sharoitda bola shaxsini shakllantirish haqidagi masala: maktab-internatlarda va kuni uzaytirilgan maktablarda o`quvchilar mustaqil mashg'ulotlarini tashkil qilish haqidagi masala. Ta'lim berish va rivojlantirish haqidagi, boshqachasiga aytganda, rivojlantiruvchi ta'lim haqidagi masalani ham juda dolzarb deb hisoblamok kerak.

MEHNAT TA'LIMI PSIXOLOGIYASI MUAMMOLARI

Psixologlarning ilmiy tekshirish ishlarida, ayniqsa, mehnat ta'limining psixologik asoslari haqidagi masala muhim o`rin olmoqi kerak. Maktab-larimiz ishining bu sohasida psixologlar hali juda kam ish qilganlar: bun-day tekshirish ishlari endigina boshlanmoqda, albatta, buni kuchaytirmok kerak. Psixologlar o`quvchilar texnik bilim va masalalarni hosil qilish qonuniyatlarini, shuningdek, iqtidor va malakalarni tez hamda puxta o`zlashtirishni ta'min qiluvchi omillarni o`rganishga e'tibor bermoqlari kerak. o`quvchilarda konstruktiv-texnik tafakkurni shakllantirishga alohida katta e'tibor bermoqi kerak.

Mehnat ta'limi psixologiyasiga oid masalalar mehnat psixologiyasi-ning boshqa masalalari bilan uzviy bo`langan holda hal qilinmoqi kerak. Hozirgi zamonda mehnat psixologiyasi masalalari texnika progressi va mehnat hamda ishlab chiqarishni ratsionalizatsiya qilish munosabati bi-lan dolzarb tus oldilar hamda pedagogik psixologiya masalalari bilan bir qatorda o`rin oldilar. Mehnat va ishlab chiqarish ta'limining eng ratsional metodlarini topish va tatbiq qilish uchun ilmiy tekshirish ishlarini olib borish kerak. Mehnat va ishlab chiqarish ta'limining amalga oshirilishi va umuman maktablaming qayta qurilishi munosabati bilan psixologiya fani oldida bir qancha yangi, binobarin, yangicha munosabat va yangicha hal qilishni talab qiladigan muammolar maydonga keldi.

Umumiy ta'limning mehnat ta'limi bilan munosabati haqidagi masalani bunday muammolar qatoriga qo`shish mumkin. Bu o`rinda nazariy bilimlar va umumiy aqliy taraqqiyot darajasi mehnat va ishlab chiqarish ta'limining muvaffaqiyatiga qanday ta'sir qilishini aniqlab olmoq kerak. Shuningdek, mehnat va ishlab chiqarish ta'limi o`quvchilarning aqliy taraqqiyotiga, umuman ular shaxsining shakllanishiga qanday ta'sir qilishini ham aniqlab olmoq kerak.

Shu munosabat bilan o`quvchilar qanday sharoitlarda umumiy ta'lim predmetlaridan olgan bilimlarini amaliyotda muvaffaqiyatli ravishda tat-biq qila oladilar, ikkinchi tomondan, o`quvchilar mehnat ta'limi jarayo-nida, u yoki bu material bilan ishlab (yoqoch, metall va boshqalardan)

muayyan buyumlarni yasalar ekanlar, shu bilan ular o'zlarining nazariy bilimlarini qanday boyitadilar va o'z tafakkuriarini qanday rivojlantiradilar, degan masalalarni ham ishlab chiqmoq kerak.

Hozirgi zamon psixologiyasining va psixologlarining eng muhim vazifasi o'quvchilarni mehnatga psixologik jihatdan tayyorlash muammosini hal qilishdir. Bu o'quvchilarda mehnat va mehnat kasblariga bo'lgan yo'nalish va qi-ziqishni shakllantirish hamda tarbiyalash demakdir. Bu o'quvchilarda quyi sinflardan boshlab mehnatga nisbatan muhabbat va ishtiyoq uyotish demakdir.

Ta'limning shu yo'sinda mehnatga yo'nalganligini vujudga keltirish o'quvchilarni kelajakdagi mehnat faoliyatiga tayyorlashning eng muhim sharti va birinchi bosqichidir.

o'QUVCHILARGA KASBGA DOIR Yo'LLANMA BERISH MASALALARI

Har bir o'quvchi maktabda o'qish mobaynida xususan mehnat ta'limi munosabati bilan, u yoki bu darajada kelajakka nazar tashlaydi, o'zi uchun ma'lum bo'lgan, binobarin, o'zi xohlagan faoliyat haqida xayol suradi, o'zining kelajakdagi kasbini tasavur qiladi va tanlaydi, shu kasb haqida o'ylaydi. o'quvchilarning qiziqish-havaslarini, xususan, ularning kasbga bo'lgan qiziqishlari haqidagi masala shaxs psixologiyasining bo'limlaridan biridir. Lekin bunda vazifa bu qiziqishlarni o'rganishdangina iborat bo'lmay, balki kelajakda oqilona kasb tanlashi uchun har bir o'quvchiga yordam berishdan iboratdir. o'quvchilarni kelajakda mustaqil kasb tanlashga tay-yorlash masalasi maktablarning eng muhim vazifalaridan biridir. Shuning uchun ham psixologlar pedagoglar bilan birgalikda kasbga doir bilimlar, kasbga doir yo'l-yo'riqlar berish, kasbga doir maslahatlar o'tkazish masalalarini ishlab chiqish bilan shugullanmoqlari lozim.

Ishni shunday tashkil qilmoq kerakki, har bir o'quvchi maktabda o'qir ekan, mamlakat qanday kasb egalariga muhtoj va u o'zining mayli, qi-ziqishi va qobiliyatlariga qarab qanday kasbni tanlamoqi kerak, degan masalalar bo'yicha maslahatlar olmoqi kerak.

Shuning uchun ham psixologlar oldida o'quvchilarda professional (kasbga doir) qiziqishlarni shakllantirish va qobiliyatlarini rivojlantirish muammosi turadi. Shuning bilan birga psixologlar o'quvchilarning individual qobiliyatlarini aniqlash metodlari va usullarini qidirish bilan ham shugullanmoqlari kerak.

Shu narsani aytmoq kerakki, bizda o`quvchilarga kasbga doir yo`l-yo`riqlar ko`rsatishga alohida e'tibor berilmoqda. Hozirgi kunda kasb-hunar kollejlari va akademik litseylarning ochilishi yoshlarga kasbga doir bilimlar berish va ularni kelajak faoliyatga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

TARBIYA HAMDA BOLALAR PSIXOLOGIYASI MASALALARI

Bizning ta'lim — tarbiyalovchi; bola shaxsini aqliy jihatdan rivojlantiruv-chi ta'limdir. Ta'lim haqida gapirganimizda shu narsani ko`zda tutamiz-ki, bizning maktabimiz o`qitibgina qolmasdan, balki o`quvchilar aqlini ham rivojlantiradi, ularni tarbiyalaydi ham. Bizda mehnat ta'limi katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

Shuning bilan birga, psixologiyaning vazifasi yosh avlodga axloqiy va estetik tarbiya berish bilan bo`lingan maxsus masalalarni ham hal qilish-dan iboratdir. Lekin, axloqiy va estetik tarbiyaning psixologik asoslari yetarlicha ishlab chiqilmagan.

Tarbiyaviy ishda shaxsdagi mavjud o`ziga xos psixik «mikroelementlar»ni bilmoq kerak. Shular asosida tegishli tarbiyaviy ta'sir tufayli ilqor shaxs-ning yuksak axloqiy va estetik sifatlarini rivojlantirish mumkin.

Tarbiyalanayotgan bola - bu xohlagan bo`yoqni berish mumkin bo`lgan, xohlagan naqshni solish mumkin bo`lgan toza paxta emas; bu insoniy qalbg, tuqma kurtaklarga, qandaydir ehtiyoj va intilishlarga, qandaydir taraqqiyot darajasiga va nihoyat, albatta, hali o`zi anglab ola olmagan, qandaydir potensial imkoniyatlarga ega bo`lgan jonli odamdir. Inson tabiatining mana shu «asosiy» kuchlarini ochish, rivojlanayot-gan odamning ma'naviy va estetik imkoniyatlarini o`rganish psixologiya fanimizning yaqin vaqtlardagi eng muhim vazifalarini tashkil qiladi.

Tarbiya psixologiyasi masalalarini hal qilishda, albatta, iroda psixologiyasi, axloqiy va estetik hislar psixologiyasi kabi dolzarb muammolar-ni, ayniqsa, shaxs psixologiyasi va unga oid yosh va individual xususiyat-lari muammosini yanada chuqur ishlab chiqishi talab qilinadi.

Ta'lim va tarbiya jarayoni bolalarning yosh xususiyatlarini bilishni talab qiladi. Shuning uchun ham ta'lim va tarbiya sohasidagi tekshirish ishlari bolalarning yosh xususiyatlarini chuqur o`rganish bilan bo`lingan holda olib borilishi kerak. Bunda, psixolog bolalarning yoshiga qarab rivoj-lanish qonuniyatlarini tekshirar ekan, har bir yoshdagi bolalarning u yoki bu sinfda o`qishga nisbatan psixologik tayyorgarligini aniqlashga alohida e'tibor bermoqi kerak. Maktab ta'limining alohida o`quv predmetlari bo`yicha bilimlarni o`zlashtirishga nisbatan bolalarning yoshiga xos im-koniyatlarini o`rganmoq zarur. Shuningdek, turli yoshdagi bolalarning atrof-dagi muhitdan beriladigan har xil tarbiyaviy ta'sirlarni

o`zlashtirishga nisbatan imkoniyatlarini va bolalarning bu taassurotlarga nisbatan tegishli javob harakatlarini (reaksiyalarini) o`rganmoq zarur. Bolalarning o`tib rivojlanishida ularning o`zlarining rivojlanishi, o`z faoliyati va keyincha-lik o`z-o`zini tarbiyalashi qanday o`ringa ega ekanligini aniqlamoq zarur. Bolalarning yoshiga muvofiq rivojlanishini o`rganish ishlarida psi-

xologlar oldida bolalar psixikasining rivojlanishini tekshirish metodlarini, ulaming yoshiga xos xususiyatlarini aniqlash metodlarini ishlab chiqish-dek yana muhim bir vazifa turadi.

ADABIY-BADIIY IJOD PSIXOLOGIIYASI MASALALARI

Ma'lumki, yosh avlodning aqliy taraqqiyotida, uni axloqiy va estetik jihatdan tarbiyalashda badiiy adabiyot juda katta ahamiyatga egadir.

Bundagi pedagogik-psixologik muammolar, albatta, asosan badiiy ada-biyotni idrok qilish masalalari, adabiy obrazlarni idrok qilish va tushunish masalalaridir. Bu muammolarni hal qilish ham ta'lim va tarbiya psi-xologiyasining vazifasini tashkil qiladi. Lekin voqeligimizning boyligi va xilma-xilligini to`qri aks ettirgan adabiyotgina ijobiy-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo`lishi mumkin. Badiiy ijodning boshqa turlari singari yuksak qo`yaviylik bilan ajralib turadigan, xalq hayoti bilan chambarchas bogiangan adabiyotgina tarbiyaviy ta'sir ko`rsatishi mumkin.

Lekin kishilar badiiy ijod asarlarini idrok qilibgina qolmasdan, shu-ning bilan birga, ijodkor shaxslar tomonidan shu asarlar qay tarzda yara-tilishi bilan ham qiziqadilar. Shuning uchun ham psixologlar oldida ada-biy (va umuman badiiy) ijodni o`rganish sohasida jiddiy vazifalar turadi.

Psixologlarning badiiy ijodni o`rganish sohasidagi vazifasi, awalo, adabiy ijodga bo`lgan iste'dod va talant haqidagi, shuningdek, ijodiy faoli-yatni xarakterlab beruvchi maxsus qobiliyatlar haqidagi masalalarni o`rganishdan iboratdir.

Shuning bilan birga yozuvchi ongida obraz qanday paydo bo`lishi va rivojlanishini hamda shu obrazni boshqa kishilar qanday idrok qilishini ochib bermoq zarur.

Badiiy tafakkur haqidagi, asosiy, uning tushuncha va qo`oyalarni obrazlar orqali ochib beruvchi, gavdalandirib amalga oshiruvchi xususiyatlari ha-qidagi masalalar, shuningdek, obrazning ichki ma'nosini ochib beruvchi tafakkur xususiyatlari juda qiziqarlidir.

Ilmiy tekshirishlarda, badiiy ijod jarayonida, xususan, badiiy obrazlar yaratishda xayol faoliyati va emotsiyalarning roli haqidagi masalalar katta o`rin olmo`i kerak.

Fan uchun ba'zi ijodiy masalalarni hal qilishda uchraydigan intuitsiya hodisalari haqidagi masalalar qiziqarlidir. Ijod jarayonlaridagi ijodiy il-hom va ilhom holatida «qo`ayri ixtiyoriy» ijod haqidagi masalalar shu bilan bo`qlangan.

Bu sohada yana shuning uchun ham ishlar olib bormoq kerakki, ijod masalasi idealistik

psixologiyada ko`pincha tushuntirish mumkin bo`lmagan, ayrim zotlarga xos bo`lgan alohida bir hodisa deb noto`ri qaraladi. Ko`pincha ijodiy jarayondagi mehnatning roli inkor qilinadi, yangilik yara-

tish ixtiyorsiz yoki bo'lmasa allaqanday ong ishtirokisiz ishning natijasida ro'y beradi, deb hisoblanardi. Materialistik psixologiya ijod va uning taraqqiy etgan shakllari katta ongli ishning yakunidir, degan fikrga tayanadi.

Psixologiyaning vazifasi badiiy ijod jarayonlarini o'rganishning maxsus metodlarini ham ishlab chiqishdan iboratdir. Bu o'rinda, xususan, adabiyotchilarning o'z-o'zini kuzatishidan foydalanishi masalasi muhim-dir. Shuning uchun ham ijod psixologiyasini o'rganishda muallif o'zining ijod qilish jarayonini tasvirlagan adabiy asarlarning mazmuniga e'tibor bermoqi zarur.

Psixologiya va o'quv-tarbiya uchun bolalik, o'smirlik va yigitlik davrlarida ijodiy qobiliyat qanday paydo bo'ladi hamda namoyon bo'ladi degan masalalar ham juda muhimdir. Badiiy ijod psixologiyasini o'rganish ishlari - san'atning yuksak o'yaviyligi hamda badiiylik nisbatan qo'yiladigan hozirgi zamon talablari asosida olib borilmoqi kerak.

Badiiy ijod psixologiyasi masalalarini o'rganish va hal qilishdan yolgiz fan egalarigina manfaatdor bo'lmasdan, buni o'rganish faqat badiiy asarning kishilarga maqsadga muvofiq ravishda eng yaxshi ta'sir qilish yo'larini aniqlash manfaati bilangina emas, balki ijodkor shaxslarning, ayniqsa, yosh san'atkorlarning manfaatdor bo'lishi bilan ham taqozo qilinadi. Ijodiy faoliyatdagi muvaffaqiyatsizlik, asarlardagi nuqsonlarko'pincha psixologi-yani yaxshi bilmaslikdan, kishilarning ruhiy hayotini o'rganish metodlaridan foydalana olmaslikdan kelib chiqadi.

A.A. Surkov shunday degan: «Allaqachonlardan beri ma'umki, inson — adabiyotning asosiy obyekti. Biz Gorkiyning adabiyotni insonshunoslik deb ta'riflaganini yaxshi bilamiz. Lekin amalda, so'nggi yillarda chiqqan va hatto kitobxonlar diqqatiga sazovor boigan ko'pchilik badiiy asarlarda ham xuddi inson xarakteri juda bo'sh ishlab chiqilgan, ko'p hollarda, mualliflar u yoki bu dolzarb muammoga uncha-muncha o'rin bersalar ham, bu muammoni hal qilayotgan kishilarning o'zini esa hamma vaqt ham ta'sirli qilib ko'rsatavermaydilar.

A.M. Gorkiy yozuvchini inson ruhining muhandisi deb atagan edi. Bu yozuvchi, avvalo, inson psixikasining barcha nozik tomonlarini hamisha chuqur tushuna bilmoqi kerak demakdir. Har bir adabiyotchining vazifasi o'z qahramonlarining ichki ruhiy dunyosini ochib

berish, ularning intilish-lari, xarakterini tasvirlash, ular xulqining ichki motivlarini ko`rsatib berish-dan iboratdir. Buning uchun esa yozuvchi psixologiyani puxta bilishi, in-son psixikasini o`rganish metodlarini egallagan boiishi kerak. Faqat shun-dagina u inson ruhini, inson ongini haqiqatan ham shakllantira oladi, o`zining talant kuchi bilan kishilarga ta'sir qila biladi, kishini, kitobxonni ijodkor maqsadiga muvofiq fikrlata va his qildira oladi.

Ijodiy faoliyatning boshqa sohalarida: rassomlik, musiqa, haykaltarosh-

lik, shuningdek, texnikaviy kashfiyotchilik sohasida ham psixologiya ol-dida shuning singari vazifalar turadi.

MEHNAT PSIXOLOGIYASI MASALALARI

Mehnat — bu insoniy tirikchilikning eng birinchi va asosiy shartidir. Jamiyatda mehnat shaxsni shakllantirish vositasi, ijodiy ilhom va turli-tuman emotsional kechinmalarning manbai bo`lib xizmat qiladi. Shuning uchun ham psixologiya fanining tarmoqlari ichida **mehnat psixologiyasi** masalalari juda katta o`rin olmo`qi kerak.

Mehnat psixologiyasi masalalari XIX asr o`rtalaridan boshlab kapita-listik tuzum sharoitlarida ekspluatatorlar manfaati uchun ishlab chiqila boshladi. Keyinchalik mehnat sharoitlari va mehnatkashlarning ahvoli tubdan o`zgarganligi uchun ham, mehnat psixologiyasi masalalari boshqacha xarakter va yo`nalishga ega bo`ladi: psixologiyaning bu sohasidagi masalalarni ishlab chiqish kishilar manfaatiga xizmat qilmo`qini nazarda tutildi.

Mehnat psixologiyasining mehnat faoliyatining barcha turlariga taal-luqli bo`lgan bir qancha umumiy vazifalari, umumiy muammolari, shuningdek, professional mehnatning alohida turlari (tokar, slesar, hay-dovchi, uchuvchi, po`lat erituvchi, yigiruvchi, tikuvchi kabilar)ga taalluqli bir qancha juz'iy muammolari ham bor.

Mehnat psixologiyasining umumiy masalalari — bu umumiy psixologiyaning inson mehnat faoliyati nuqtayi nazaridan qaraladigan va hal qilinadigan masalalaridir, xolos. Bunga masalan, mehnat jarayonida ayrim psixik funksiyalarning (diqqat, idrok, hissiyot kabilar) namoyon bo`lish xususiyatlari haqidagi masala; mehnatga nisbatan u yoki bu munosabatning ahamiyati haqidagi masala; ishda onglilikning roli haqidagi masala; mehnat unumdorligini oshirishda ayrim psixik funksiyalar sifatining, xususan, his-lar inson, iroda sifatlarining ahamiyati haqidagi masalalar kiradi.

Barcha ishlab chiqarish jarayonlari uchun umumiy bo`lgan narsa mehnatda ijodning namoyon bo`lishini o`rganish, konstruktiv-texnikaviy tafakkurni o`rganish va uni mehnatkashlarda rivojlantirish masalalaridir. Ish jarayonida bilimlarni amaliyotda qo`llash masalalarini o`rgatish, shuningdek, hosil qilingan malakalarning mehnatning bir sohasidan ik-kinchisiga ko`chishi masalalari ham yuqoridagilar bilan bo`qlangandir.

Mehnat psixologiyasining juziy vazifalariga, awalo, shaxsning muayyan ixtisos sohasidagi ishning muvaffaqiyatli bajarilishini ta'minlovchi, har bir kasbni xarakterlab beruvchi psixik

sifatlarini o`rganish kiradi. Ayrim kasblarni psixologik jihatdan bunday xarakterlash professiogramma deb ataladi. Psixologlar shu professional sifatlar ishlab chiqarish jarayonida qanday hosil qilinishini o`rganishlari kerak. Maktabdan tashqari, bevosita

ishlab chiqarishning o`zida amalga oshirilayotgan mehnat va professional ta'lim hamda tarbiyaning psixologik asoslari haqidagi masalalarni ishlab chiqmoq zarur. Shuningdek, psixologlar eng yangi texnikani yaratish va undan foydalanish negizida kishilarning mehnat unumdorligini oshirish masalalarini ishlab chiqishda ham ishtirok etmoqlari kerak. Shu munosabat bilan professional qobiliyat va professional mahorat haqidagi masalalarni, shuningdek, bu qobiliyatlarni ta'lim jarayonida va ishlab chiqarishda shakllantirish haqidagi masalalar ham muhim muammodir. Bu esa o`z navbatida mehnat (professional) ko`nikma va malakalar hosil qilishning ratsional usullarining psixologik asoslarini qidirib topish bilan bog`langan. Professional yo`l-yo`riqlar ko`rsatish, profkonsultatsiyalar va korxonalarda professional kadrlar tanlash masalalarini psixologik jihatdan asoslash vazifasi ham professional ta'lim muammosiga juda yaqindir.

Mehnatni tashkil qilish va samaradorligini oshirish bilan bog`langan masalalar ham dolzarbdir. Bunga professional toliqish, mehnat ritmi va dam olish masalalari, psixologlarning mashinalar va ularning konstruktiv xususiyatlari, ish joyi va uning psixologik talablarga mos kelishi jihatidan tahlil qilish kabi masalalar kiradi. Mehnatning sifatini — unumdorligini va xavfsizligini oshiruvchi shart-sharoitlarni o`rganish ham shunga kiradi. Psixologiya ishchi yoki xodimning psixik holati mehnat unumdorligiga qanday ta'sir ko`rsatishini ham o`rganmoq kerak. Shuningdek, ishchining muayyan holatini keltirib chiqaruvchi sabablarni, sharoitlarni, me'yordan chiqishning o`rni va vaqtini ham aniqlamoq kerak.

Hozir, yuksak moddiy-texnika bazasining yaratilishi munosabati bilan jismoniy va aqliy mehnat o`rtasidagi farqlarni tugatish uchun shart-sharoitlar yaratilmoqda. Bu tugatish (albatta, birdaniga emas) psixologik jihatidan jismoniy mehnat ahllaridagi jismoniy harakatlarni qisqartirish yoki aqliy harakatlar bilan almashtirishda ifodalanmoq kerak.

Ishchilarning jismoniy zo`r berib qilinadigan harakatlardan ozod bo`lishi ularning aqliy saviyasini kengaytirishga, mehnat jarayonlarini ijobiy (aqliy, axloqiy, estetik) hislar bilan boyitishiga sabab boimoq kerak.

Jismoniy va aqliy mehnat o`rtasidagi farqlarni tugatish munosabati bilan mehnatkashlar psixikasida ro`y beradigan o`zgarishlarni o`rganish psixologiyaning eng dolzarb vazifalaridan biridir.

Mehnat psixologiyasi sohasidagi ishlarning yutuqi va samarasi, albat-ta, ko`p jihatdan kishilarning har xil mehnat faoliyati sohalarida ro`y bergan psixik hayot hodisalarini o`rganishning mukammal metodlarini ishlab chiqishga bogiiqdir.

Mehnat sohasidagi psixologik tekshirishlar insonni mehnat sharoit-larida o`rganuvchi boshqa fanlar: mehnat fiziologiyasi, mehnat gigiyena-si, mehnat va ishlab chiqarish taiimi metodikasi, shifokor mehnat eks-

pertizasi, ishlab chiqarishni tashkil qilish, texnik me'yorlashtirish, texnika va xavfsizligi kabi fanlar bilan uzviy bog'lanishda amalga oshirilmoqchi kerak.

MUHANDISLIK PSIXOLOGIYASI MASALALARI 1

Davrimizning buyuk texnika progressi munosabati bilan psixologiya sohasida ham yangi, juda qiziqarli muammolar paydo bo'ldi.

Inson keyingi yillar davomida atom yadrosining sirini egalladi, reaktiv va raketa texnikasi, avtomashina, elektronika, telemexanika taraqqiyotida ajoyib yutuqlarni qo'lga kiritdi, kibernetika, radioastronomiya, radioxi-miya, astrobotanika singari yangi fanlarni kashf etdi. Fan va texnika inson qo'li kuchiarini, harakatlar tezligini, ko'zining quwatini, eshitish sez-giriligini million marta orttirdi, tafakkur operatsiyalari tezligini yuz va yuz ming martalab kuchaytirdi.

Bularning hammasi inson aqli va ijodiy irodasiga xos kuch va qayratining zafari bo'ldi. Bu yutuqlarning hammasi tadqiqotchilar e'tiborini insonning aqliy va ijodiy kuch-imkoniyatlari oxir nechog'ali yuksalishi mumkin ekan, degan masalalarga yana bir marta qaratishga majbur qiladi.

Muhandislik psixologiyasi texnika, ayniqsa, avtomashina va elektronika taraqqiyoti munosabati bilan umumiy psixologiya va mehnat psixologiya-sining bir tarmoqi sifatida paydo bo'ldi.

Muhandislik psixologiyasi mashinalar konstruksiyasi insonning psixik xususiyatlari va imkoniyatlariga moslashtirishning amaliy masalalarini o'rganish bilan shugullanadi.

Bu sohaning vazifasi, xususan, mashina yoki butun bir mashinalar sistemasini boshqarayotgan injener-texnik xodimlarning idrok, diqqat, ixtotira, tafakkur, emotsional kechinmalar va irodasiga xos bo'ladigan xususiyatlarini aniqlashdan iboratdir.

Mashinalar ishining ahvoli va borishi haqida har xil signallar qabul qilyotgan pult boshqarmasida ishlab tungan muhandisdan tez va aniq idrok qilish, tez reaksiya, diqqatning tez ko'chishi va taqsimlanishi, keng hajmli farosat tezligi va chopqirlik, emotsional vazminlik va o'z-o'zini tuta bilish

kabi sifatlar talab qilinadi. Inson psixikasining bu xususiyatlarini aniqlab berish Muhandislik psixologiyasining eng muhim vazifalaridan biridir. j

Shuningdek, psixologlarning tekshirish ishlari umumiy va texnikaviy iste'dodni o`rganish va uni qanday shakllantirish masalalariga qaratishlari kerak. I J 1

Muhandislik psixologiyasining muammolari, albatta, texnika fanlarining vakillari bilan birgalikda ishlab chiqilmoqi kerak. Muhandislik psixologiyasi bo`yicha tekshirish ishlarining kengaytirilishi mamlakatimizda bundan buyoqi samarali texnika progressiga, ayni bir vaqtda inson shaxsini chuqur va har tomonlama bilib olishga yordam bermoqi kerak. j ^ j'

[

KIBERNETIKA VA PSIXOLOGIYA

Ilmiy va konstruktiv-texnik ijodning so`nggi vaqtlardagi eng yuksak darajadagi yutuqlaridan biri yangi fan kibernetikaning paydo bo`lishidir. Bu boshqa fanlarning butun bir sistemasiga — matematika, fizika, kimyo, fiziologiya, elektronika kabilarga tayanadigan sintetik fandır. Shu «ta-yanch» fanlar sistemasiga psixologiya ham kiradi. Shunday qilib, psi-xologlarga shunday fanlar (matematika, kimyo, ekonomika va boshqalar) «hamkorligida» ishlashga to`qiri keldiki, ilgari psixologiya bular bilan juda ham uzoq aloqada bo`lar edi.

Kibernetikaning vazifasi hozirgi zamon fan va texnikasining yutuqla-riga asoslanib, matematika, ekonomika, transport sohalaridagi murakkab masalalarni yecha oladigan, avtomatik boshqariladigan va o`z-o`zini boshqaradigan mashinalarning konstruksiyasini yaratishdan iboratdir. Ma'lumki, kuchga ega boigan mashinalarni bunday yaratish uchun, xud-di inson miyasiga, aqliga o`xshab ishlay oladigan mexanizmlar sistemasi-ning konstruksiyasini topish talab qilinadi.

«o`ylovchi» mashinalarni fiziklar, kimyogarlar va muhandislar ko`radilar. Lekin mashinaning barcha «aqliy» operatsiyalari qurilishi sxemasini neyrofiziologlar bilan birgalikda psixologlar berishi kerak. Psi-xologlarning vazifasi aqliy operatsiyalar mexanizmlarini toiiq va aniq ochib berish, inson miyasi va tafakkur operatsiyalarining ishlash modelini yaratib berishdan iboratdir. Hozirgi vaqtda kibernetika prinsiplari taiim sohasida ham tatbiq qilina boshladi. Bu o`rinda psixologlarning vazifalari, albatta juda mas'uliyatlidir.

KOSMIK PSIXOLOGIYA MASALALARI

Birinchi Yer yoidoshlarini, birinchi kosmik kemalarni barpo qilish va uchirish hamda qahramon — kosmonavtlarimizning kosmosga uchishini amalga oshirish mamlakatimizda fan va texnika progressining qoyat ul-kan yutuqi boidi.

Kosmonavtlarimizning tarixda mislsiz uchishlari fizik olamni bilish sohasini haddan tashqari kengaytirishga yordam berdi. Bu uchishlar kishi-ning psixik dunyosi sohasini ham bilishni kengaytirdi. Birinchi kosmo-navtlarimizning jasorati insonning qanday ruhiy kuch (hissiyot, iroda, xarakter, tafakkur) ga ega ekanligini namoyish qildi. Biz kosmik fazoda, haddan tashqari tezlikdagi harakatda va vaznsizlik holatida inson psixika-si hamda ongi qanday namoyon boiishini bilib oldik.

Inson ruhining kosmonavlarni tayyorlash jarayonidagi, kosmik uchish-larni amalga oshirishdagi, so`nggi vaqtlargacha nomaium boigan xususi-yatlari psixologlarning maxsus tekshirish predmetini tashkil qiladi.

Hozirgi vaqtda psixologiya fanining yangi sohasi - kosmonavt psi-xologiyasi yoki kosmik psixologiya maydonga keldi. Psixologlarning bu

fan sohasidagi tadqiqot ishlari fiziologlar, tibbiyot xodimlari bilan birga-likda, kosmonavtlarning yordamida olib borilmoqchi kerak.

Psixologiyaning kosmonavtika sohasidagi muhim vazifasi kosmonavtlarni ratsional va samarali tayyorlash masalalarini yanada chuqur o'rganishdan iboratdir. Bunga maxsus ta'lim, mashq va tarbiya metodi-kasining psixologik asoslarini ishlab chiqish kiradi. Ayni vaqtda bu me-todlar organizmning, o'rganilayotganlar va mashq qilayotganlar psixikasi-ning yashirin xususiyatlarini aniqlash vositasi ham bo'lmog'chi kerak.

Kosmonavtlarni tayyorlashda, agar kelajakda kosmik uchishlar yana ham uzoq muddatli va Yerdan uzoq bo'lishini e'tiborga olinganda, Yerdan tashqari sharoitlarda kosmonavtlar psixikasining mazmuni haqida o'qim-xo'rlik qilishga to'g'ri keladi, tabiiyki, inson psixik mazmunining asosiy manbai bo'lgan bevosita informatsiya juda kam qisqarishi kerak: bu kosmik korablning ichki qurilishini idrok qilish va uning holati bilan, tun va kunning tez almashinuvi bilan, yulduzlar osmonining bir xildagi ko'rinishi bilan cheklanmog'chi kerak. Tashqi informatsiyalar kamayganda kosmonavt psixik hayotining mazmuni, o'tmishdagi tajriba hisobidan «toidirilishi» kerak, bunda idrok qilishning o'rnini xotirlash, esga tu-shirish jarayonlari egallashi kerak bo'yadi. Shuning uchun ham mehnat va o'quv faoliyatida olingan boy ruhiy mazmunga ega bo'lgan kishilargina kosmonavt bo'lishi mumkin.

Albatta, insonning Yerdagi psixik hayot sharoitlarida ham tanib olish va eslash yo'ri bilan xotirlash jarayonlari katta o'rin egallaydi. Biror psixik mazmunning (tajriba, bilimning) bu qayta tiklanishi idrok qilinayotgan voqelik sharoitlarida ro'y beradi va idrok bilan ra-qibatlantirilib (toidirilib) turiladi. Binobarin, kosmik uchish vaziyatda tashqi informatsiya kamay-gan (cheklangan) sharoitda mavjud. Ruhiy mazmunning qayta tiklanishi yetarii kifoya qilmasligi ham mumkin, deb tahlil qilindi. Shuning uchun ham kosmonavtika sohasida ishlayotgan psixologlar oldida shunday savol turibdi: kosmonavtning informatsion «ochligi»ni qanday vositalar va yo'lar bilan qondirish mumkin? Bu «ochlik»ni qondirish uchun radio, te-levideniye, komputer, internet, badiiy va ilmiy adabiyot; filmlar, musiqa va hokozolar nimalarni va qanday qilib berishlari mumkin, degan masala-ning psixologik jihatdan asoslash talab qilinadi.

Hammaga ma'lumki, kosmonavtlar o'zlarining yakka holda va guruh bo'lib uchishlarida (hatto kabinadan chiqishda) aniq fikrlaganlar, juda katta farosat va ziyraklik ko'rsatganlar.

Kosmonavtning tafakkur xususi-yatlari qanday boiadi, masalan, bunda tajriba va xayol, bilim va ijod, mantiq va intuitsiya, emotsiya va iroda kabilar qanday rol o`ynashini bilish psixologiya uchun juda katta ahamiyatlidir.

Xususan, vaznsizlik holati kosmonavtning jismoniy jihatdan (a'zoyi badanni) o`zi boshqarishigagina emas, balki fikrlash operatsiyalarini

boshqarishda, fikrlash va eslashning tezligiga ham qanday ta'sir ko'rsatishini aniqlamoq zarur.

Kosmik uchishlarda ro'y berishi mumkin bo'lgan xavf-xatarlarni, ma-salan, boshqa meteoritlar bilan to'qnashib qolish hollarini, kema pribor-lari va ba'zi mexanizmlar ishidagi kamchiliklarni ham hisobga olishga to'g'ri keladi. Shuning uchun ham kosmonavtlarni tayyorlashda ularning emotsional — iroda sohasini rivojlantirishga alohida e'tibor berishga to'g'ri keladi. Kosmonavtlarda emotsional qat'iylik, mustahkam iroda, o'zini tuta bilish, jasurlik va chidamlilikni rivojlantirish va tarbiyalashdagi eng samarali metodlarning psixologik asoslarini ishlab chiqish muhim muam-moni tashkil qiladi.

Hal qilinishi, ayniqsa, uzoq muddatli kosmik uchishlarda muhim ahamiyatga ega bo'lgan yana bitta muammo bor, bu ham bo'lsa «siq'isha olish» muammosidir. Ma'lumki, dastawal kosmonavtlar yakka holda uch-ganlar, endi esa guruh bo'lib — ikki, uch kishidan uchishyapti. Yaqin kelajakda esa ko'pchilik bo'lib, uzoq muddat davomida uchishadi. Boshqa kishilar singari har bir kosmonavt ham o'zining individual xususiyatlari, o'z temperamenti, xarakteri kabilarga egadir. Kosmik uchishlar vaqtida kosmonavtlar kichik jamoada bo'lgan holda ishlaydilar. Shuning uchun ham ekipajni tuzishda bir-biri bilan to'g'ri kelisha oladigan, o'zaro bir-birini tushunadigan va bir-biriga yordamlashadigan kishilarni tanlashga to'g'ri keladi. Jamoaning inoqligi har bir ishning ham muvaffaqiyatli va samarali bo'lishining shartidir.

Shuning uchun ham kosmik psixologiyaning vazifalaridan biri kichik jamoa psixologiyasini, siq'isha olish psixologiyasini o'rganishdan iborat-dir. Kosmik psixologiyaga taalluqli masalalar juda ko'p, masalan, ovqat-lanish psixologiyasi masalalari, o'qir yolq'izlik hissining va ruhiy tush-kunlik (depressiya) holatining oldini olish va ularga qarshi kurash masalalari, muntazam uxlash masalalari va hokazolar. Bu masalalarga javob berish faqat kosmik psixologiya uchungina emas, balki psixologiya fani-ning boshqa sohalari — tibbiyot psixologiyasi, pedagogik psixologiya, mehnat psixologiyasi kabilari uchun ham ahamiyatlidir.

Kosmik psixologiya sohasidagi tadqiqotlar, shubhasiz, inson aqlini, irodaviy

va ijodiy faolligini chuqur bilishga yordam beradi.

IJTIMOY PSIXOLOGIYA MASALALARI

Ijtimoiy psixologiya - bu har xil ijtimoiy jamoa hayot va faoliyat sharoitlaridagi kishilarning har xil his-tuyqulari, odatlari, intilishlari, xa-rakter xislatlarini o`rganadigan fandır.

Ijtimoiy psixologiya alohida fan sifatida XIX asrning ikkinchi yarmi-da paydo boigan.

Bizda ijtimoiy psixologiya masalalarini hal qilishga boigan ehtiyoj, ayniqsa, so`nggi yillarda kuchaydi.

Hozirgi vaqtda ijtimoiy psixologiya oldiga bir qancha muhim vazifalar qo`yilgan. Awalo, ijtimoiy psixologiyaning o`rganish predmetini tashkil qiluvchi ijtimoiy hodisalar guruhini aniqlamoq, ijtimoiy psixologik hodi-salarni aks ettirgan tushunchalar va tegishli terminlarni belgilamoq kerak; «ijtimoiy psixologiya» fanining o`ziga ta'rif bermoq kerak, uning ahamiyati va vazifalarini aniqlamoq kerak.

Ijtimoiy psixologiyaning predmeti va vazifalarini buriua psixologlari va sobiq sovet psixologlari tomonidan tushunishdagi farqni bilib olmoq zarur.

Psixologlarning vazifasi ijtimoiy psixologiyaning boshqa psixologiya so-halari bilan, awalo, umumiy psixologiya bilan, shuningdek, bolalar psi-xologiyasi va pedagogik psixologiya, mehnat psixologiyasi, sud psixologiyasi, harbiy psixologiya, tibbiyot psixologiyasi, san'at psixologiyasi kabilar bilan boigan aloqasi va o`zaro munosabatlarini aniqlashdan iboratdir. Ijtimoiy psixologiyaning dalillari umumiy psixologiyaning ayrim masalalarini — his-siyot psixologiyasining, ijod psixologiyasining, shaxsning, uning xarakteri, qobiliyatlari, qiziqishlari, dunyoqarashlari va e'tiqodlari kabi masalalarini hal qilish uchun qanday ahamiyatga ega ekanligini aniqlamoq kerak.

Eng muhim vazifalardan biri ijtimoiy psixologiyaning ijtimoiy tarixiy fanlar, awalo, sotsiologiya bilan o`zaro munosabati haqidagi masalalarni hal qilishdan iboratdir. Sotsiologiya — bu tarixiy materializm, ya'ni jamiyat va uning taraqqiyoti haqidagi fandır. Psixologlar bu muammoni hal qilish bilan shuning uchun ham shu□ullanmoqlari kerakki, ko`pchilik psixologlar sotsiologiyani ijtimoiy psixologiya bilan tenglashtirib qo`yadilar. Shuningdek, ijtimoiy psixologiya va uning dalillari etika va estetika masalalarini hal qilish uchun qanchalik ahamiyatga ega ekanligini ko`rsatmoq kerak.

Aholining va uning alohida guruhlarining o`zgarib va o`sib turadigan ijtimoiy ehtiyojlarini o`rganish ham ijtimoiy psixologiya doirasiga kiradi. Bunday o`rganish xo`jalik hamda madaniy-oqartuv tadbirlarini samarali rejalashtirish va o`tkazish uchun zarurdir.

Ijtimoiy kayfiyatlarni, ularning paydo boiish sabablarini, kuchini (ma-salan, umumiy ruhlanishni), barqarorligini, har xil kayfiyatlarning jamoa-ning va ayrim kishilarning mehnat va ijod faoliyatiga ta'sirini, ularning o`zaro munosabatiga ta'sirini o`rganish ham ijtimoiy-

psixologik tekshirish-larning vazifasiga kiradi.

Madaniy-oqartuv tadbirlar — matbuot, radio va televideniye, san'at va adabiyotning har xil turlarining ta'sirida ayrim guruhlar va jamoa psixikasida hosil boigan o`zgarishlar haqidagi masalalarni ham ijtimoiy psixologiyaning vazifalariga kiritish mumkin. Maishiy sharoit va mehnat sharoitidagi o`zgarishlar kishilar psixikasiga qanday ta'sir ko`rsatishini o`rganish ham muhimdir.

Alohida mehnat jamoalarining (masalan, korxonalar, tashkilotlar va

qishloq xo`jalik shirkatlarining) ayrim a'zolari psixikasiga, ularning mehnat unumdorligiga ta'sir qilish haqidagi, novator, ratsionalizatorlar va kashfi-yotchilarning mehnat unumdorligiga ta'siri haqidagi masala ham ijtimoiy psixologiyaning muammolaridan biridir. Shu munosabat bilan jamoa hayot va mehnatda, ibrat va namunaning roli «ongsiz» (□ayriixtiyoriy) ongli deb atalgan taqlid haqidagi masalani ham aniqlamoq kerak.

Ijtimoiy-psixologik hodisalarni tekshirish metodlarini ishlab chiqish ham juda muhim ahamiyatga egadir. Bunda umumpsixologik metodlarni — kuzatish, individual va jamoa eksperiment, suhbat va anketa metod-larini qanday xususiyatlar bilan qo`llamoq kerak, degan masalani hal qil-moq lozim. Hozirgi vaqtda sotsiologlar tomonidan qo`llanilayotgan yangi metodlar, ya'ni sotsiometriya metodi, qarama-qarshi profillar metodi ka-bilarni aniq tekshirmoq va aniqlamoq zarur.

Uyushgan jamoada (masalan, partiya tashkilotlari, o`quv sinfi, mehnat brigadalari) va uyushmagan jamoa (masalan, olomon)da namoyon bo`ladigan psixik jarayonlarni tekshirish xususiyatlarini ko`zda tutmoq kerak.

Ijtimoiy psixologlarining ijtimoiy psixik hodisalarni: hislarni, kayfiyat-larni, faoliyat motivlarini va boshqalarni o`rganishdagi asosiy vazifasi va bu hodisalarning paydo bo`lish va shakllanish qonunlarining, obyektiv omil-larining, ijtimoiy-iqtisodiy tabiatini tahlil qilishdan iborat bo`lmo□i kerak.

* * * Psixologiya fanining har bir tarmo□i o`zining nazariy va amaliy ma-salalarini ishlab chiqar ekan, ayni vaqtda, umumiy psixologiya predmetining umumnazariy muammolarini chuqur hal qilishga ham yordam beradi.

Biroq umumiy psixologiya faqat psixologiya tarmoqlarining erishgan yutuqlarini umumlashtiribgina qolmasdan, balki uning o`zining dolzarb tekshirish vazifalari ham bor, bu vazifalarning maqsadi psixik hayot ho-disalarining umumiy qonuniyatlarini ochishdan iboratdir.

Bu qonuniyatlarni bilish, o`z navbatida, ayrim psixologiya tarmoqla-rining vazifalarini tashkil qiluvchi muammolarni muvaffaqiyatli hal qilish uchun tayanch va shart-sharoit bo`lib xizmat qiladi.

Inson kuchlarining ulkan imkoniyatlari namoyon bo`lganligi va bo`layotganligi inson qobiliyatlari va talantining rivojlanishi ijtimoiy ha-yot shakllariga bo□liq ekanligini, har bir

inson ma'naviy kuchlarining namoyon bo`lishi uchun cheksiz imkoniyatlar yaratayotganligi yana bir marta isbotlamoq kerak.

Shuning uchun ham bizning psixologiyamizda jamiyatning taraqqiyo-tiga va ayrim kishilar individual xususiyatlarining shakllanishiga qanday ta'sir etadi, degan masalalarni o`rganishga ham e'tibor berilmoq kerak. Bu masalalarni hal qilishda psixologiyamizda kishilarning yuksak ma'naviy sifatlarini shakllanishida xalqimizning ma'naviy-siyosiy birligi, maktabning tarbiyaviy ishlari mamlakatimizda shaxsning har tomonlama rivojlanishining boy imkoniyatlari haqidagi masalalar asosiy o`rin olmoq kerak.

O`ZBEKISTONDA PSIXOLOGIYA FANINING QISQACHA TARIXIY TARAQQIYOTI

O`rta Osiyo xalqlari uzoq o`tmishga, ko`p asrlik tarixga, boy madaniy merosga egadir. O`rta Osiyoning markazida joylashgan o`zbekiston Sharq-ning eng qadimiy madaniy o`choqlaridan biri bo`lib, u jahon fani tarixiga munosib hissa qo`shdi.

Xorazmlik olim Al-Xorazmiyning nomi bizning davrimizgacha «algo-ritm» degan matematika termini orqali yetib kelgan. Yevropada «Alfaga-nus» nomi bilan mashhur bo`lgan atoqli olim Ahmad al-Farobiyning «Astronomiya asoslari» degan ensiklopedik asari XV asrda arabiy Yevropa-juda mashhur bo`lgan edi.

O`rta asrlarda «faylasuflar mirzosi» deb nom qozongan Buxorolik mu-tafakkir, atoqli olim Abu Ali ibn Sinoning «Tib qonunlari» asari XVII asrda arabiy Yevropa tabiblarining asosiy qo`llanmasi bo`lib keldi va kelmoqda. Shuningdek, Ibn Sino ijodida materiyaning doim vujudga kelishi mumkin bo`lgan narsalardan awal mavjud bo`lishi mumkinligi haqidagi fikrlari psi-xologiya fanida muhim ahamiyat kasb etadi.

Beruniy va Forobiy singari fan arboblari faoliyatining ahamiyati beqiyos-dir. Beruniy matematika, astronomiya, fizika, botanika, geografiya, umu-miy geologiya, etnografiya, tarix va xronologiya sohalarida ish olib bordi. Abu Rayhon Beruniy ijodida «Tana va ruh»ga oid hodisalar talqin qilindi. Abu Rayhon Beruniy 973-yilda Xorazmning Kot, hozirgi Beruniy shahrida tavallud topgan. Beruniyning ijtimoiy falsafiy qarashlaridagi a'zolarning bir-biriga zidligi, ularda bir-biridan farq qiluvchi turli-tuman xatti-harakatlar va fe'l-atvor mavjudligi asoslangan. «Odam, — deydi Beruniy, — tabiati jihatidan bir-biriga zid a'zolar qo`shilmasidan tarkib topgan murakkab ta-naga ega va uning holati o`z fe'l-atvoriga ko`ra xilma-xil bo`ladi». Beruniy-ning fikricha, odamlarning qiyofasi bir-biriga o`xshamasa-da, ular ayni cho`qda bir-biridan farq qiladi. Bu farq ularning mijozi, fe'l-atvori va tabiiy xususiyatlarida namoyon bo`ladi.

Uning zamondoshi Abu Nasr Forobiy (Abu Nasr Muhammad ibn Mu-hammad ibn Tarxon ibn o`zliq Sirdaryo sohilidagi Forob shahridan) hayot vaqtidayoq «ikkinchi muallim» nomini olgan edi. U tabiiyot sohasida o`rta asrning eng atoqli tadqiqotchilaridan biri edi. U keng ma'nodagi inson ruhiy jarayonlari va ta'lim-tarbiya haqida o`z zamonasi uchun ilqor fikrlarni

ilgari surdi. Forobiyning ruhiy jarayonlar haqidagi ta'limoti, bevosita fiziologik jarayonlar bilan psixik jarayonlar orasidagi bog'liqlik haqidagi, dunyoni bilish haqidagi ta'limoti psixologiya fanining taraqqiy etishida muhim rol o`ynadi.

Keyinchalik Ahmad Yassaviyning mehr-saxovatli bo`lish haqidagi qa-rashlari, Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy ijodidagi

shaxslararo munosabatlar, Bahovuddin Naqshbandiy ijodida aql va dunyo-qarashning shakllanishi, A. Navoiy faoliyatida ilmiy ta'lim-tarbiyaning asoslanishi kabilarboy meros sifatida psixologiyani hartomonlama o'rganishning asosini tashkil etdi.

Respublikamiz boy madaniy merosga ega edi. Bu esa respublikamiz madaniy, iqtisodiy va siyosiy hayotida mislsiz taraqqiyotga erishish uchun imkoniyat yaratib berdi.

XX asrga kelib, o'zbekistonda ham boshqa fanlar qatori psixologiya fanining rivojlanishiga imkon topildi. Qozon universitetini tamomlagan va 1933-yildan boshlab professor unvoniga ega bo'lgan, hamda 1941—1968-yillar mobaynida Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika instituti-ning Psixologiya kafedrasiga mudirlik qilgan bilimdon, aql-zakovat egasi P.I.Ivanov o'zbekistonda psixologiya fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shdi, 80 ga yaqin ilmiy qo'llanma va maqolalar yozdi. Ayniqsa, umumiy psixologiya yosh va pedagogik psixologiya, mehnat psixologiyasi yo'nalishda barakali ijod qildi. Uning «Ta'min». T., 1941; «floxojorHH» (qisqacha izohli lug'at) Gosizdat, 1946; «ITChxoJiorH5i» (pedagogika oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma). M, Uchpedgiz, 1954, 1956, 1959; «psixologi-ya» (pedagogika oliy o'quv yurtlari uchun qo'llanma) Uchpedgiz, 1957, 1960 (2 nashr); «licHxoJiorHHecKHe OCHOBBI o6yHeHHH». T, Uchpedgiz, 1960; shu kitobning o'zbek tilidagisi «Ta'limning psixologik asoslari* T, 1961; «Umumiy psixologiya» (o'zbek tilida). T, 1957-yil; «06m,aH nchXOJiorHH» T, 1967 (2 nashr); «Pa3BHTHH TexHHecKoro MBiixuieHHH ynaixiHXCH Ha ypoKe Tpya» (Yaroslavl, 1969-yili) kabi qator darslik va qo'llanmalari chop etildi. U o'zining ko'p yillik pedagogik faoliyatini psi-xologiyadan o'quv qo'llanmalari yaratishga ba'ishladi va ko'plab ilmiy kadrlar yetishtirib chiqardi. Uning kamtarin mehnati «o'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan va texnika arbobi» unvoni bilan taqdirlandi.

1945-50-yillarga qadar o'zbekistonda psixologiya fani bo'yicha birorta ham o'zbek tilida darslik, qo'llanmalar yo'q edi. P.I. Ivanovning «Psixologiya» kitobi o'zbek tiliga tarjima qilingunga qadar uning shogirdlari domlani ma'ruzalariga muntazam qatnashib, uni o'zbek tiliga tarjima qilib, keng talabalar ommasiga yetkazishga harakat qildilar.

P.I. Ivanovning shogirdlaridan biri bo'lgan Sh. Bayburova domlaning rus tilidagi ma'ruzalarini o'zbek tiliga tarjima qilib, talabalarga o'zbek tilida psixologiyadan ma'ruzalar o'qidi va psixologiya sohasidagi bilimlarni mu-jassamlashtirib, o'zbek tilida «Psixologiya» darsligini 1949-yili chop ettirdi. Bu darslik sirtqi va kunduzgi bo'lim talabalari uchun o'zbek

tilida yagona o`quv qo`llanma edi. Keyinchalik P.I. Ivanovning «Psixologiya» kitobi o`zbek tilida chop etildi.

Bolalar psixologiyasi sohasida ham katta ishlar amalga oshirildi. 1964-yili A.A. Asqarxo`jayev, P.I. Leventuev, M. Vohidov, E. Chudnovskiylar-

ning «Bolalar psixologiyasining ocherklari* nomli qoʻllanmasi chop etildi. Bunda bolaning dunyoga kelgan kunidan boshlab to 17—18 yoshgacha boʻlgan davrdagi anatomo-fiziologik xususiyatlari, psixologik xususiyatlari, bolalar shaxsining shakllanishi masalalari keng yoritib berildi.

P.I. Leventuev yosh avlodni mehnatga tayyorlash, adabiy ijodiyot psi-xologiyasini tadqiq qilish ustida ish olib bordi. M. Vohidov esa bolalar psixologiyasini talqin qilib, darslik yaratishga kirishdi.

1965-yili birinchilardan boʻlib, I.M. Krasnobayev «Yuqori sinf oʻquvchilarida axloqiy eʼtiqodlarning rivojlanishi», 1971 -yili Davletshin Mu-hammad Gabdulgalimovich Leningradda «oʻquvchilarning texnika qobili-yati psixologiyasi» boʻyicha doktorlik dissertatsiyasini himoya qildilar.

Ayniqsa, M.G. Davletshinning oʻzbekistonda psixologiya fanining rivoj-lanishda xizmatlari buyukdir. Uning asosiy ilmiy yoʻnalishlari oʻquvchilarda texnik qiziqishlar, qobiliyatlarning shakllanishiga, mehnat taiimi va kasbga yoʻnalish muammolariga, pedagogika oliy oʻquv yurtlarida va universitet-larida oʻqituvchi kadrlar tayyorlash samaradorligini oshirishga qaratilgan edi. Shuningdek, u Sharq mutafakkirlarining psixologik qarashlarini oʻrganish, ilmiy ishlarda boy merosdan foydalanishga, «Yangi turdagi oʻquv yurtlari — akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarda taiim-tarbiyaning samaradorligini oshirishning psixologik muammolari* va Oliy pedagogik oʻquv yurtlarida oʻquv jarayoniga pedagogik texnologiyani tatbiq etishning ilmiy asoslariga eʼtibor qaratdi va bu sohada koʻplab izlanishlar qilindi, darsliklar, qoʻllanmalar, ilmiy, ommabop maqolalar chop etildi. M.G. Davletshin psixologiya fanlar doktori (1971), professor (1972), oʻzbekiston Respublikasida xizmat koʻrsatgan fan arbobi, Nizomiy nomli TDPU Psixologiya kafedrasini mudiri, 270 ga yaqin ilmiy maqolalar muallifi, 50 ga yaqin nomzodlik dissertatsiyasining ilmiy rahbari, koʻplab doktor-lik dissertatsiyasiga ilmiy maslahatchi boʻldi. Uning ilmiy ishlari ichida: «5-7-sinf oʻquvchilarida texnik qiziqishlarini shakllantirish» (1956), «Qizi-qish va taiim» (1962), «Maktab oʻquvchilarining texnika qobiliyati psi-xologiyasi» (1971), «Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya» (oʻquv qoʻllanma (1974), «Qobiliyatlar va uning diagnostikasi» (1979), «Kasb tan-lash» (1986), «Zamonaviy maktab oʻqituvchisi psixologiyasi» (2000), «Umu-miy psixologiya» (2000), «Yosh davrlari va pedagogik psixologiya* (2004) kabi oʻquv-metodik qoʻllanma va

ilmiy maqolalari psixologiya fanining ravnaqida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Iste'dodli olim, o`zbekiston Respublikasida xizmat ko`rsatgan fan ar-bobi M.G. Davletshin o`zbekistonda psixologiya fanining o`qitilishini ta-komillashtirish, uzluksiz taiimjarayonida pedinstitut va universitetlar uchun o`qituvchilar tayyorlashning psixologik masalalari, umumiy va pedagogik psixologiya Oliy pedagogika o`quv yurtlarining o`quv jarayoniga pedagogik texnologiyalarni tatbiq etishning ilmiy asoslari maktablarga psixologik xiz-mat ko`rsatishning ilmiy metodologik asoslariga ba`ishlangan ko`plab an-

jumanlarni tashkilotchisidir. Bu o'zbekiston Milliy Universiteti qoshidagi birlashgan psixologiya fanlari bo'yicha ilmiy daraja beradigan Ixtisoslash-tirilgan Kengash a'zo'sidir.

Psixologiya fanining taraqqiyotida M.X. Rahmonovanning roli ham muhimdir. Olima ta'lim jarayonida diqqatning roli, o'quvchilar diqqatini dars jarayonida barqarorlashtirish, o'quvchilar diqqatining individual xu-susiyatlari kabi masalalarni keng yoritib berdi. M.X. Rahmonovanning «Ta'limda diqqatning roli» (1963), «o'qish darslarida birinchi sinf o'quvchilari diqqatining barqarorligi» (1969), «o'quvchilar diqqatini ba'zi individual xususiyatlari» (1971) kabi ilmiy maqolalari ta'lim jarayonida o'quvchilar diqqatini tashkil etishda asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Keyinchalik u «Psixologiya kursida ko'rsatmalilik» (1981), «Oilaga sovg'a» (1996) kabi ilmiy ishlarini chop ettirdi. Uni qo'rqqoq bolalarning ruhiyati, aql-zakovati, diqqat-e'tibor sohalari qiziqtirib, u hozirgi kunda shu soha-larda kuzatish, tadqiqot ishlarini olib bormoqda.

R.Sh. Karimova ayniqsa, maktabgacha bolalarni ona tili egallashning psixologik xususiyatlarni aniqlash, o'smirlarning o'quv jamoasida o'zaro munosabatlarini shakllantirish masalalari bo'yicha ilmiy izlanishlar olib bordi. Uning «OCHOBHbie 3JieMeHTbi rpaMMaTH^ecKoro CTPOJI pojjHoro H3biKa KaK nyrb pa3BHTHH MbiuiJieHHH /jeTeii cTapiuero /jouikOJibHoro B03pacTa» (1959), «YHeT HHjjHBH/jyaJibHbix pa3JiHHHH /jeTeH npn obyieHHH HX pOJtHOMy JI3HKH B JjeTCKHX CajjaX» (1971), «H3yieHHe B3aHMOOTHOUieHHH nojjpocTKOB H HX dpopMHpoBaHHH» (1985) kabi maqolalari hozirgi kunda ham o'z qiymatini yo`qotmagan.

Shuningdek, yosh psixologiyasida M.A. Muzaffarov «o'smir yoshlar-ning tasawur qilish asoslari» (80 dan ortiq ilmiy maqola), B. Mamajonovning «Umumiy psixologiyadan amaliy mashg'ulotlar», «Psixika hodisalari haqi-da», «Bolalarda ijobiy va salbiy ertak personajlari haqida tasawurlarni shakl-lantirish jarayonini psixologik tadqiq qilish» kabi, V.P. Ivanovanning

«VMCTBeHHa5I JjeHTeJibHOCT VHailJHXCH npH HanHCaHHH JJHKTaHTa» (1962), «OaKTopbi o6ecneHHBaK)uiHe B0cnpH3Be/jeHHe B yMCTBeHHOH /jeftTeJib-HOCTH ynauiHXCH* (1977), X. □ofurovanning xotira va uning xususiyatlari, umumta'lim maktablarida o'quvchilarda tasawurlarning shakllanishi, ular-ni so`z bilan tasvirlash hamda rasm darslarini

ularning shakllanishiga ta'siri haqidagi maqolalari, S. Rahimovning «Abu Ali ibn Sinoning psixologik qarashlari», A. Saydullayevning o`quvchilarni fan, texnika, san'at, shaxs-lararo munosabatlar, xayolning rivojlanishiga ba`ishlangan qator maqola-lari, F. Temurovning o`quvchilarni kasbiy qiziqishlarini kasbga yo`nalish, individul yondoshishi, kasbiy qiziqishlarini aniqlash kabi qator ilmiy maqola va to`plamlari chop etildi. F. Temurov bilan bir vaqtda faoliyat ko`rsatgan N. Negmatov ham o`zining ijodiy izlanishlarini tafakkur jarayoniga ba`ishladi. U tafakkur va uning jarayonlarini tadqiq qilish,